tomislav
jonjić

sto knjiga
i
jedan film

naklada
trpimir

Tomislav Jonjić STO KNJIGA I JEDAN FILM naklada trpimir

Ova je knjiga zbirka prikaza, osvrta i prigodnih slova – većinom objavljenih u raznim časopisima, dok je samo nekoliko njih osvanulo jedino na internetu – o stotinu knjiga i jednome filmu. Sve te osvrte, prikaze, recenzije, predgovore i prigodna slova povezuje jedna te ista nit, misaona, politička i etička; to je i razlog da su se našli u jednoj knjizi, premda su nastajali tijekom skoro tri desetljeća, počevši od 1990. godine, i premda nisu pisani s nakanom da se jednom nađu unutar zajedničkih korica. Svaki od njih, dakle, ima vlastitu povijest i posebne ambicije, svaki je nastao u različitim okolnostima. Neki su naglašeno polemični, a u nijednomu se ne gleda kroz prste:

„Valja dometnuti i to da su mi neki od ovih prikaza – jasno je, naime, da sam mnoge od autora ubrajao, pa i sad ubrajam u svoje znance (ili i više od toga) – zbog svojih pokudnih ulomaka priskrbili nezadovoljstvo jednih (više nego što su mi neki drugi, poćudni, osigurali zahvalnost drugih). Cinik bi kazao kako je to samo dodatna potvrda one da je glasnik kriv za poraze, ali nije zaslužan za pobjede. No, i u tome mi je pogledu savjest mirna, jer znadem da se nikad, ni kad sam kudio, ni kad sam hvalio, nisam bavio ljudima, nego uvijek – idejama. Učini li se negdje da sam posegao za cjepidlačenjem i dociranjem, tom najnepopularnijom od svih ljudskih mana, kao ispriku nudim svoju iskrenu želju da svi pišu savjesnije, ljepše i bolje."

Tomislav Jonjić

STO KNJIGA I JEDAN FILM

BIBLIOTEKA
HRVATSKA POLITIČKA BIBLIOTEKA
Knjiga 6.

Tomislav Jonjić
STO KNJIGA I JEDAN FILM

Urednik
Zvonimir Ujević

Nakladnik
Naklada Trpimir Zagreb
Mini-print-logo d.o.o. Varaždin

Za nakladnika
Mariana Jonjić

Priprema i tisak
Mini-print-logo d.o.o. Varaždin

© Tomislav Jonjić, Zagreb, 2020.

CIP – Katalogizacija u publikaciji. CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice pod brojem 001080201.

ISBN
978-953-8220-04-3
978-953-7573-54-6

Tomislav Jonjić

STO KNJIGA I JEDAN FILM

Zagreb, 2020.

U SPOMEN NA DOMAGOJA
(1971.-2012.)

S A D R Ž A J

PROSLOV ... 11
Sveto pismo hrvatskog nacionalizma ... 17
Slika Hrvatske ... 19
Uz novu knjigu o Andriji Hebrangu ili: tko i kako (i) danas piše hrvatsku povijest ... 27
Dr. Zvonimir Puškaš: Hrvatski demokratski nacionalizam ... 39
Hrvatski nacionalni pokret ... 41
Uzničke uspomene vojskovođe Slavka Kvaternika: manjkav, iako vrijedan doprinos proučavanju Nezavisne Države Hrvatske ... 42
Josip Jozo Suton: Posuški žrtvoslov ... 46
Ivo Lučić-Paroković: Uvijek uz Hrvatsku ... 48
Ivan Grah: Istarska crkva u ratnom vihoru (1943.–1945.) ... 49
Dvije vrijedne knjige o komunističkom teroru u Hrvatskoj ... 51
Knjiga o komunističkim zločinima u Lepoglavi ... 53
Zaboravljene hrvatske žrtve fašizma ... 57
U Jugoslaviji vlada neprispodobivo pooštreni fašistički kurs! ... 64
Urota nečastivoga ... 67
Nova knjiga o stradanjima Crkve u Hrvata ... 69
Čižekova borba za istinu i slobodu ... 74
„Bežanija“ Srba pod „prezidentom“ Martićem ... 77
Jugoslavenski komunistički progoni biskupa, svećenika i redovnika ... 86
Uspomene Radovana Latkovića ... 93
Ivan Mužić: Masonstvo u Hrvata ... 96
Hrvatski smrtni put Mate Šimundića ... 99
Vukušićev rat Udbe protiv hrvatske emigracije ... 104
Teško shvatljiva površnost ... 114
U povodu ratnih i poratnih uspomena Dinka Šakića ... 120
Nismo spremni robovati! ... 128
U službi domovine ... 130

Progon katoličkih svećenika i redovnika 133
Fra Petar Sikavica: Moglo je biti i gore..139
Velika Britanija i razbijanje Bosne i Hercegovine...141
Uznički dnevnik dr. Franje Tuđmana...157
Uspomene Stjepana Crničkog: Prilog povijesti borbe hrvatskih nacionalista 1918.-1980...164
Povjesničari pred Haškim sudom 170
Zbornik radova o Anti Starčeviću...171
Novo pravaško glasilo...173
Uz knjigu uspomena don Balda Mladoševića...174
Marčinkova knjiga o bitci za Odžak 177
Akademikova neuspjela maturalna radnja 179
Andrija Artuković je protuzakonito izručen i osuđen! 191
Nedostatci jedne dragocjene knjige...203
Knjiga nakon koje ništa ne će biti isto...208
Jedna briljantna studija o sličnostima komunizma i nacionalsocijalizma 212
Selektivna pamet bivšeg ministra: marginalije uz uspomene dr. Mate Granića......217
„Oluja“ nije bila etničko čišćenje 222
Zbornik tekstova o hrvatskom političaru dr. Mili Budaku 228
Opasna knjiga o opasnoj temi..230
Od Sarajeva do Bleiburga i natrag...233
Pretisak Vrančićevih uspomena događaj je prvoga reda! 237
Postanak i djelovanje Ustaškog pokreta do 1941...243
Nova knjiga Mate Marčinka 264
Prilog spoznavanju partizanskog „antifašizma“...266
Starogradiške uspomene Josipa Bejuka...274
Prešućivana strana hrvatske povijesti 277
Monografija o ratnim i poratnim žrtvama u Karlovačkoj županiji.........................284
Anđelko Mijatović: Bleiburška tragedija i križni put 1945. 287
Tomo Šimić: Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991.-1994.............288
Miron Krešimir Begić: Nezavisna Država Hrvatska (ljetopis 1941.-1945.)...........293

Nemiri Pere Tadića 295
Vučemilove golootočke bure 297
Dubravko Jelčić: „Sto krvavih godina“ 300
Marčinkova razmatranja o Hrvatskoj..303
Duhovna i politička previranja u Hrvatskoj 1935.-1945. 305
Branimir Lukšić: Nedovršena Hrvatska 326
Andrej Rahten: Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih
političkih odnosa u Habsburškoj monarhiji 1848.-1918. 329
Ivan Gabelica: „Blaženi Alojzije Stepinac i Hrvatska država“ 334
Pravaška misao i politika: Neprolazne vrijednosti starčevićanske ideologije 340
Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. 347
Knjiga Štefa Dolenca 354
Krležine leksikografske marginalije...355
Berkovićeva Mačekijada *bez Lepoglave, Krušćice i Bosne* 356
Hrvatska i blaženi Alojzije Stepinac očima stranaca..357
Hotimice nehotična kronika 367
Uspomene Božidara Kovačevića 369
Od tuzlanskih parola do političke emigracije 370
Vjeko Božo Jarak: Iz biblijske povijesti. Vječne pouke Knjige nad knjigama 372
„Mladi Hrvati“ – propusti koje se moglo izbjeći 373
Bruno Bušić kao simbol kontinuiteta i ustrajnosti hrvatske borbe
za slobodu i državnost..378
Dragocjena zbirka dokumenata o jasenovačkom logoru...382
Tuđmanov san o Europi slobodnih naroda 385
Miroslav Akmadža: Krunoslav Draganović – iskazi komunističkim
istražiteljima 397
Hrvatska između Srbije i Italije 404
Knjiga o logoru na Sv. Grguru..421
Iz olovnih vremena 423
Rajko Danilović: Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u
Jugoslaviji 1945-1991. 425

Dr. Augustin Franić: KPD Lepoglava: mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika 435
Hrvatska u žrvnju Jugosfere (predgovor) 440
Hrvatski muslimani: bilo je sutra (drugi put) 443
Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice. 445
O Tuđmanu, uz dlaku akademskim poduzetnicima i političkim trgovcima 454
Dr. sc. Ivan Jurić: Partizanska i komunistička represija i zločini prema Hrvatima u Donjem Poneretavlju (nekadašnji kotar Metković), 1941.-1990. 475
Ivan Vukić: Lika i Podgorje na braniku Doma i Naroda 478
„Ustaše na Jadranu" – prešućeni historiografski događaj 481
Još jedna knjiga o Golome otoku 487
Britanski obavještajno-propagandni film iz 1945. o logorima u Europi 497
Fabijan Veraja i delikatna pitanja: Fragmenti jedne važne (i prešućene) knjige 500
O Mili Budaku iznutra 503
Kazimir Katalinić: Povijest hrvatske političke emigracije 506
Thomas Bürgisser: Wahlverwandtschaft zweier Sonderfälle im Kalten Krieg: Schweizerische Perspektiven auf das sozialistische Jugoslawien 1943-1991 509
Odesa docet! 518
„Prvodecembarski" sentimenti i petoprosinačke opomene 521
Tihomir Dujmović: Regija kao Treća Jugoslavija 527
KAZALO OSOBA 531
BILJEŠKA O PISCU 547

PROSLOV

Njegovati tradiciju ne znači čuvati pepeo, nego održavati plamen.

Jean Jaurès (1910.)

Mnoštvo je načina na koje se prema knjizi može odnositi čovjek koji se pripravlja o njoj nešto kazati (bilo zato što ga na to goni struka kojom se bavi ili položaj na kojem se nalazi, bilo zato što se zatekao u situaciji u kojoj bi knjigu zbog čitatelja ili opće javnosti bilo neuljudno prešutjeti, ili pak zato što mu sama knjiga zbog nekog razloga – recimo, zbog odgovora koje nudi ili bar zbog pitanja koja provocira – ne dopušta da ju prešuti).

Nijedan od tih brojnih mogućih pristupa nije posve beskoristan.

Nije to ni onaj koji se svodi na to da se pobilježi broj stranica, poglavlja i ilustracija, možda i podrubnih bilježaka, i onda sve to po potrebi začini ponekim citatom paljetkovanim iz same knjige, iz njezinih recenzija ili možda iz drugdje objavljenih ocjena drugih prikazivača, te se potom ta suhoparna kompilacija u obliku skladištarsko-knjigovodstvenog izvadka svečano podastre čitatelju.

Dakako, od takve je obavijesti puno zanimljiviji – samim time što se makar bojažljivo nudi i za kakvu polemiku kojom se bistre pojmovi i liječe bar zahtjevnije i tankoćutnije duše – prikaz iz kategorije onih u kojima su s dužnom pomnjom izlistane glavne piščeve teze, podcrtane što modrom, a što crvenom olovkom i k tome mjestimice oplemenjene onim „ali“ i „međutim“ te urešene primjerenim brojem uskličnika i upitnika, možda i *hijeroglifima,* kojekakvim zagonetnim tragovima i znakovljem koje u trenutku nastanka zacijelo ima višeslojno značenje, ali će to značenje vremenom izblijediti valjda i onomu koji je taj koncentrat svojih dojmova i asocijacija ostavio na margini.

Razumije se, najzanimljiviji je i najzahtjevniji onaj prikaz koji i nije tek prikaz, nego je – što bi rekao vrijedni urednik jednog od časopisa u kojem sam i sam objavio nekoliko takvih pokušaja – *osvrt s povodom,* dakle: autorski tekst u pravome smislu riječi, u kojem se prikazivač knjigom služi tek kao povodom da o istoj ili srodnoj temi kaže svoju, možda polemizirajući s autorom, a možda i slažući se s njime.

Imamo u hrvatskoj kulturnoj i političkoj povijesti posljednjih dvaju stoljeća mnoštvo onih iz prve, a nemali broj i iz druge kategorije. Puno rjeđe ptice su oni iz treće, koji su poput, recimo, onih dvanaest Šufflayevih novinskih eseja iz 1920-ih godina, nastalih redom u povodu određenih knjiga ili rasprava te potom uvrštenih u knjižicu pod naslovom *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike* (Zagreb, 1928.), bili ne prikazi, nego nešto sasvim drugo, faktično i više od svojevrsnoga egzegetskog tumača jednoga zaokruženoga političkog, točnije: kulturno-političkog programa, postajući kao cjelina zapravo svojevrsnom prolegomenom jedne hrvatske filozofije povijesti.

Oni koji znaju nešto o burnome i inspirativnom razdoblju intelektualnih i ideoloških previranja u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova, znaju zašto je tih šezdesetak stranica manjega, skoro džepnog formata, pretvorilo jednoga krhkog i neobičnog, u nekom smislu i pomalo ekscentričnog intelektualca, čija je prošlost i s pravom i s nepravom znala biti i predmetom zabadanja i otrovnih kritika, u ideologa i perjanicu jednog neupitno i dosljedno hrvatskoga političkog pokreta, dok će i oni drugi o važnosti tih dvanaest eseja nešto naslućivati iz same činjenice da je njihovu autoru u veljači 1931. *željeznom štangom* – tim omiljenim, upravo poslovičnim rekvizitom jugoslavenstva – *željeznom štangom* po tjemenu plaćena i ta razrada one njegove znamenite, nekoliko godina ranije, 1921., s optuženičke klupe izrečene misli, da mu je kao filozofu i kao slobodoumnu Hrvatu posve svejedno, nalazi li se u memljivim i mračnim redarstvenima ili sudbenim uzama, ili pak izvan zidova i zidina, ali stvarno u velikoj tamnici koju režim sa svojim adeptima i pripuzima naziva slobodom, i u kojoj „hvala Bogu, tek privremeno čami hrvatski narod".

Kad bi malomu bilo dopušteno uspoređivati se s velikim, čovjek bi – i onda kad o mnogočemu misli drugačije nego što je mislio Šufflay (i kad misli da bi drugačije mislio i onda da mu je bilo dano misliti u vrijeme kad je mislio Šufflay!) – zacijelo htio nasljedovati bar dio onoga što su za Hrvatsku značili njegovi osvrti na knjige, ideje i ljude koji su ih utjelovljivali.

No, takav pothvat, dakako, pretpostavlja u najmanju ruku četvero: vrijednost knjige koja služi kao povod, *zamašitost* ideje koja se njome zastupa, doraslost prikazivača koji se u tu vratolomnu pustolovinu upušta, stavljajući na kocku većinu onoga što ima i zauzvrat ne očekujući baš ništa, i – ne na posljednjem mjestu – pozornicu za tu predstavu, bar u formi publike koju čitava predstava zanima toliko da se već na prvi pogled vidi kako bi možda i sama bila spremna sudjelovati u njoj.

U suvremenoj Hrvatskoj, nažalost, nedostaje svega toga, a ponajviše čak i elementarne volje da se o ozbiljnim stvarima govori ozbiljno. Kad ne šutimo, misleći da je šutnja mudrost sama po sebi, mi se prepuštamo pomodnim strastima – držeći da nije dovoljno odijevati se u skladu s modom, nego treba i misliti kako ona zapovijeda – pa se naši ukusi većinom zadovoljavaju duhovnom bižuterijom, a ako se ponekad i usudimo poželjeti više, onda će to rijetko biti nešto više od kvaziintelektualne pirotehnike, jeftinih i nezahtjevnih, samo naizgled dojmljivih doskočica.

Zato je svaki, i najmanji, kamenčić bačen u tu baruštinu vrijedan pozornosti, a svaki otpor vrijedan poštovanja. Neskromno se nadam da to vrijedi i za neke od stranica koje slijede.

One, dakako, nisu nastajale da bi jednom bile okupljene u knjigu. Svaka od njih ima vlastitu povijest, čije bi pripovijedanje ovdje bilo suvišno, pa su zato – kao što će zamijetiti i najpovršniji – nejednake i sadržajem, i opsegom, i ambicijom.

Većina je nastala zbog potrebe da se zabilježe dokumenti i svjedočenja o sukobu hrvatstva i jugoslavenstva, sukobu koji me zaokuplja odkad sam počeo misliti.

Najstarija od ovih bilježaka potječe iz 1990., dakle – iz vremena u kojem sam objavio prve redke. Do ljeta te godine, dakako, to nisam ni mogao – imao sam dovoljno pameti da mi to ne padne na pamet – ne računajući tehničku pomoć pri objavljivanju (točnije, pri skidanju s magnetofonske vrpce i osnovnome, prvome odnosno *nultom* redigiranju) razgovora koji je jedan bivši hrvatski politički uznik, tada razmjerno poznati *disident* kojega sam dotad povremeno viđao, u proljeće 1988. imao s ljubljanskom *Mladinom*, pobravši tada pozornost ne samo na području kojemu se danas, skoro poluslužbeno, u satelitskome, sluganskom, upravo ropskom žargonu naše političke i medijske nazovi-elite tepa kao „ovim prostorima“, nego i neke odjeke diljem Europe.

Jer, dok se ponegdje s ovu stranu željezne zavjese već bilo počelo burkati – pa je i *mraz iz Kremlja* bivao manje leden – u Hrvatskoj se i dalje živjelo u strahu i mraku, između šuvara i stojčevića, račana, družića i sličnih *pasdarana revolucije*, batinaša, palikuća i protuha, pa su se upravo tih mjeseci, nakon onih brutalnih zagrebačkih i nezagrebačkih suđenja iz početka osamdesetih, pojavljivali prvi javni, u velikoj mjeri još bojažljivi glasovi bar umjerene hrvatske nekomunističke i protukomunističke oporbe.

Mene je ta zadaća zapala iz *sigurnosnih razloga* – premda sam baš u to vrijeme, kao sveučilištarac, pred sam kraj studija, imao stanovitih obiteljskih otežica – budući da se u to doba još nije moglo sa sigurnošću znati, hoće li spomenuti *interview* osvanuti pred javnošću, ili će možda, zahvaljujući bud-

nosti takozvanog pravosuđa koje je i dalje bilo *na straži Revolucije*, iz javnosti na nekoliko mjeseci ili čak godina iščeznuti onaj koji ga je dao, a s njime, po potrebi, i za primjer ostalima, i oni koji su u tome podmuklom podrivanje naše *demokratske, socijalističke, samoupravne i nesvrstane zajednice* na bilo koji način sudjelovali, ne prijavivši *organima* to kontrarevolucionarno rovarenje

U sklopu pripreme tog razgovora, u spomenutome, tada tako popularnom slovenskom tjedniku, s čijih smo stranica, nemajući nikakvih iluzija ni o listu niti o idejama koje ga pokreću – ali imajući itekakvih naivnih i romantičnih iluzija o takozvanoj Europi i takozvanom Zapadu – učili osnove slovenskoga, tih je dana, na nagovor i poticaj toga našega *disidenta,* objavljena i moja nepotpisana vjestica o uhićenju jednoga stranog novinara usred Zagreba – na što sam nabasao pukim slučajem, u sklopu seminara upravnoga prava koji je uključivao nekoliko sati takozvane *prakse* na prekršajnome sudištu – popraćena još i mojim (dakako, također nepotpisanim) prijevodom pjesme koju je uhićeni novinar na svome materinskom, njemačkom jeziku, napisao u ćeliji zagrebačke filijale jugoslavenske političke policije.

Imale su te zgode iz proljeća 1988. i kasnije, dijelom lijepe, a dijelom i nelijepe odjeke ne samo u mome, nego i u privatnim životopisima nekolicine drugih suvremenika, ali ovdje nije mjesto vraćati se na njih. A nakon toga anonimnoga tiskanog prvijenca, ja sam, razumljivo, šutio, tvrdo vjerujući u onu, da se despocije ne popravljaju, nego propadaju. Kad se je dogodilo ono što se je s matematičkom sigurnošću moralo dogoditi, to jest, kad je jugoslavenska boljševička despocija i formalno propala, od ljeta 1990. do danas, ne računajući vlastite knjige, uredio sam petnaestak, a recenzirao te u više časopisa i novina – pored tisuću i nešto drugih bibliografskih jedinica – prikazao skoro stotinu i trideset knjiga, časopisa i bibliografija. O nekima od tih publikacija sam i javno govorio u raznim svojstvima – kao urednik, pisac predgovora ili pogovora, recenzent ili samo predstavljač – pa i više puta, u raznim hrvatskim gradovima i u raznim zgodama.

Skupilo bi se, dakle, tih osvrta, prikaza i recenzija dvjestotinjak. *Statistika,* koje u normalnim, nepolitičkim i, zašto i to ne kazati, nepandemijskim okolnostima, zacijelo ne bi ni bilo, iznenadila je, priznajem, i mene. A budući da neskromno smatram kako sve te osvrte, prikaze, recenzije, predgovore i prigodna slova povezuje – ili sam ja barem htio i nastojao da ih povezuje – jedna te ista nit, misaona, politička i etička, učinilo mi se zgodnim probrati njih stotinu za ovu zbirku, pa ju začiniti još i kratkom bilješkom o jednome filmu kao povodu za raspravu o jasenovačkom logoru, jednoj od najbolnijih tema naših

desetljeća, odnosno jednoj od tema na koje se odnosi onaj svevremenski i nadvremenski zahtjev koji poznajemo u Nietzscheovoj formuli: da gradimo svoje gradove na Vezuvu, da svoje brodove šaljemo u neistražena mora.

To je, dakle, sadržaj ove knjige. Izbor je tehnički, a ne sadržajni: ono čega ovdje nema, domalo će se pojaviti u drugom kontekstu i pod drugim naslovom, ali s istim smislom i istom porukom.

Izostavljeni su, naime, iz ove knjige i neki prikazi, osvrti, predgovori i nagovori do kojih mi je, zbog raznih razloga, stalo na poseban način: od osvrta u povodu reprinta *Sive knjige Ministarstva vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske* koji sam u rujnu 1991. objavio u *Hercegovačkom tjedniku* (drugi moj tekst o toj publikaciji osvanuo je, bez moje volje i mimo moga znanja, u *Glasniku Hrvatske demokratske zajednice* potkraj listopada iste godine), preko, recimo, opazaka o Pilarovoj knjizi *Immer wieder Serbien* i u povodu te knjige, koje su prerasle u opširnu studiju o političkim pogledima i akcijama toga pisca, političara i ideologa u doba prve Jugoslavije, do predgovora Mužićevoj knjizi *Stepinac i masonstvo* iz ljeta 2018. godine.

Nisu ovdje uvršteni ni osvrti izazvani krupnim knjižarskim i historiografsko-političkim događajima – kakav je bio, primjerice, moj osvrt na njemačko izdanje *Crne knjige komunizma*, objavljen – usprkos počeku koji je vrijeđao i mene i sad pokojnog urednika toga zagrebačkog tjednika – u više nastavaka *Hrvatskome obzoru* prije nego što je osvanulo i bosansko-hercegovačko i hrvatsko izdanje te knjige (jer Hrvatska je i tim kaskanjem za Europom i tim nametnutim počekom htjela pokazati koliko su u njoj doista potkresani kraci boljševičke hobotnice); nema ovdje ni opširnih reminiscencija izazvanih *galimatijašem* Vuka Draškovića u formi njegova nazovi-romana *Aleksandar od Jugoslavije*, koje sam objavio podjesen 2019., a nije u ovu knjigu uvršten ni prikaz ponovljenoga odnosno drugog izdanja Pilarove malo poznate i vrlo podcijenjene knjige *Borba za vrijednost svoga ‘Ja’* koji bi doskoro trebao biti tiskan u Matičinoj *Hrvatskoj reviji*.

Sve to će se, rekoh i nadam se, i još ponešto s time, naći unutar korica nekih drugih knjiga; ovo je samo predujam duga koji mi se čini nužnim platiti već danas.

Zbog jasnoće valja dometnuti kako je u zbirci sačuvana izvorna kronologija – ako se negdje učini da nije, to je privid, jer: ja se ovdje ravnam prema vremenu nastanka tekstova, a ne prema nadnevku njihova objavljivanja – a u odnosu na izvorne tekstove nije ništa mijenjano (što znači da su ispravljene samo očevidne pisarske pogrješke i anulirane malobrojne lektorske ili redaktorske intervencije koje su se zbile tamo gdje mi o tome nije bilo moguće

samostalno presuditi). Izostavljeni su, dakako, podatci o mogućnosti nabave knjiga i cijeni, na onih nekoliko mjesta gdje je takvih obavijesti bilo.

Ispravljene su i dvije-tri faktografske pogrješke (na najkrupnije od njih je upozoreno i posebnim podrubnim bilješkama). Moglo se je tih par pojedinosti i prešutjeti bez vidljive štete – jer nikad one nisu bile supstancijalne naravi – baš kao što bi svaki od tih tekstova, da je pisan danas, bio bar u stilskome pogledu dotjeraniji, a i u sadržajnome bi zacijelo bio bolji, ali: to ne bi bilo pravedno ni pošteno. A onaj tko se ne zadovoljava time da bude u pravu, nego hoće nešto i više i teže od toga – hoće ujedno biti i pravedan (zbog drugih, ali ponajviše zbog sebe i svog dostojanstva) – to ne može postići ni prešućivanjem niti naknadnom pameću.

Valja dometnuti i to da su mi neki od ovih prikaza – jasno je, naime, da sam mnoge od autora ubrajao, pa i sad ubrajam u svoje znance (ili i više od toga) – zbog svojih pokudnih ulomaka priskrbili nezadovoljstvo jednih (više nego što su mi neki drugi, poćudni, osigurali zahvalnost drugih). Cinik bi kazao kako je to samo dodatna potvrda one da je glasnik kriv za poraze, ali nije zaslužan za pobjede. No, i u tome mi je pogledu savjest mirna, jer znadem da se nikad, ni kad sam kudio, ni kad sam hvalio, nisam bavio ljudima, nego uvijek – idejama. Učini li se negdje da sam posegao za cjepidlačenjem i dociranjem, tom najnepopularnijom od svih ljudskih mana, kao ispriku nudim svoju iskrenu želju da svi pišu savjesnije, ljepše i bolje.

Zbog svega navedenoga, tekstovi su ovdje doneseni u izvornom obliku. Ujednačen je jedino pravopis, budući da živimo u državi u kojoj piše tko hoće i kako hoće (a na drugome sam mjestu, ne jednom, i sâm napisao kako sam se izborom pravopisa znao poslužiti kao svjesnom provokacijom, ravnajući se onom da je izbor oružja uvijek prepušten slabijima); k tome su zadržani podnaslovi, premda oni ovdje u pravilu i nemaju osobitu ulogu, napose ne onu koju su imali u novinama odnosno u časopisima, gdje se urednik trudi da kojekakvim grafičkim *fintama* i pomagalima poveća preglednost teksta i olakša njegovo čitanje. Iz tehničkih su razloga, međutim, izostavljene ilustracije koje su ponekad bile i više od ilustracija.

Sve ostalo će čitatelj, što bi se reklo po uzoru na Cervantesa, doznati ako i kad knjigu pročita, kao cjelinu ili bar na zalogaje.

Tomislav JONJIĆ

U Zagrebu, 3. studenoga 2020.

SVETO PISMO HRVATSKOG NACIONALIZMA
*(L. von Südland: „Južnoslavensko pitanje“)**

U nakladi Hrvatske demokratske stranke pojavio se pretisak djela Ive Pilara *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat. Prikaz cjelokupnog pitanja,* objavljenog izvorno na njemačkom jeziku u Beču 1918. godine, a na hrvatski prevedenog 1943. i objelodanjenog u Zagrebu u nizu „C“ Matice hrvatske kao prvi svezak Prosvjetno-političke knjižnice.

Dr. Ivo Pilar sin je poznatoga geologa i sveuč. prof. dr. Gjure Pilara, a rođen je u Zagrebu 1874. godine. Nakon školovanja u Beču i Parizu vraća se u domovinu i najprije radi kao službenik Zemaljske banke u Sarajevu, a potom u odvjetništvu u Sarajevu, Tuzli i Zagrebu, gdje je upleten u politički proces protiv dr. Milana Šufflaya i družine. Život mu se, pod nerasvijetljenim okolnostima, okončava 1933. godine.

Taj „po zanimanju pravnik i ekonomist, a po osobnom nagnuću antropolog i sociolog“ napisao je više temeljitih rasprava o hrvatskom pitanju, problemu bogumilstva (bosanskih krstjana) i sociološkim temama. U knjižici *Svjetski rat i Hrvati*, objavljenoj [1915. i 1917.] pod pseudonimom „Dr. Juričić“, gotovo proročanski predviđa pobjedu boljševizma u Rusiji, stvaranje velikosrpske Jugoslavije i poraz Središnjih sila, ali i novo uskrsnuće Njemačke te naredni svjetski rat koji će zametnuti Nijemci.

Međutim, *Južnoslavensko pitanje*, ta „možda najbolja politička povijest hrvatskoga naroda“, ostaje njegovo središnje, životno djelo.

Usporednom raščlambom srpske i hrvatske povijesti Pilar dolazi do zaključka da velikosrpstvo, utjelovljeno u svetosavsku crkvu, želi postati baštinikom Bizanta i promicateljem Orijenta u srednjoj i zapadnoj Europi, te dokazuje da je svetosavski imperijalizam na način koji i nema primjera u povijesti, u

* Ovo priopćenje i ne bi zasluživalo da ga se smatra prikazom, da kasnije (2015.) nisam doktorirao upravo na Pilaru te 2020. jedan dio svoje disertacije objavio u obliku opširne monografije (*Ivo Pilar – pisac, političar, ideolog /1898.-1918./* (Zagreb, 2020., 899 str.). I u disertaciji, pa dakako i u knjizi, ispravljene su mnoge površne i pogrješne predodžbe o Pilaru (i njegovim suvremenicima, pa i o hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini na početku XX. stoljeća!), čije je ispravljanje započelo i prije mene, istraživanjima niza vrijednih autora koja su bila potaknuta pronalaskom dijelova Pilarove ostavštine 1991. godine. Uglavnom, odavno su u pitanje dovedeni neki od podataka navedenih u ovoj obavijesti i preuzetih iz tada postojeće literature. Tako danas znademo da je, primjerice, Pilar u Sarajevu radio kao bankovni službenik, sudski prislušnik i odvjetnički vježbenik, ali ne i kao odvjetnik, ali važnije od toga – slabi su dokazi i za legendu o uništavanju jedne i onemogućenju kasnijih naklada njegova životnog djela. No, na općoj ocjeni *Južnoslavenskoga pitanja* zapravo ni danas ne bih imao što bitno promijeniti.

doba faktičnog ropstva pod Osmanlijama, zapravo doživio svoj najveći uspon i polučio najveće uspjehe, posrbivši sve pravoslavne koji su došli pod jurisdikciju Pećke patrijarhije.

Na taj je način „bizantinizam postao izkonski neprijatelj svega što je hrvatsko iz jednog jedinog razloga, jer je to narod koji mu se prvi suprotstavlja kod nadiranja u srednju i zapadnu Europu (…) u započetoj borbi Iztoka protiv svega što predstavlja zapadno-europsku uljudbu“ (M. Bošnjak u *Hrvatskoj mladosti*, br. 1-2/XXVIII, Zagreb, 1944.)

Toj je ekspanziji obilno pomogla politika Monarhije, jednako kao što su ju nakon Prvoga svjetskog rata podupirale zapadnoeuropske političke velesile, „obmanute od bizantinsko-cincarskog mentaliteta, da se u ovom dielu Europe ne može vladati bez Srba.“

Pilar rasvjetljuje i pad Bosne te pretapanje bosanskih krstjana (*bogumila*) u muslimane, dokazujući njihovo hrvatsko podrijetlo, kao i iluzornost svakog nastojanja da se Monarhija održi na Balkanu bez Hrvata, a posebno protiv njih…

Kao što 1943. godine reče tvorac (ne baš blistava) prijevoda, ing. Fedor Pucek, „Sve važnije Südlandove teze u ovom djelu i danas još ne gube svoju vriednost, naprotiv, mi bismo danas, nakon 25 godina života u bivšoj državi našli za sve piščeve teze možda i bolje dokaze, nego što ih je on iznio, poradi toga, što nam je danas poznato sasvim sigurno i ono, što je pisac mogao tek naslućivati“ („Predgovor“, str. XV.).

Mi danas, nakon sedamdeset godina podloženosti velikosrpskom imperijalizmu, tek čitanjem ove knjige možemo pojmiti, zašto su odmah poslije Prvog svjetskog rata onemogućene dvije naklade i uništeni svi dostupni primjerci! Pilarovo je *Južnoslavensko pitanje*, shvaćeno je to na vrijeme, moglo imati učinak bombe, prispodobiv možda jedino s poslanicama sv. Pavla apostola.

Knjiga je bila zabranjena jer je doista bila opasna. I danas njezino objavljivanje mnogi doživljavaju kao atentat. Baš zato ju valja čitati i dati drugome da čita…

Posebna je njezina vrijednost i u tome što je prevoditelj prikupio veliki broj djela koja se odnose na problem hrvatsko-srpskih odnosa i objavio tu „Književnost o hrvatsko-srbskom pitanju i problemima koji se spominju u ovoj knjizi“ na više od sedamdeset stranica.

Ovo blago od 520 stranica stoji samo 500 dinara, a naručuje se na naslovu: Hrvatska demokratska stranka, B. Adžije 7/II, 42000 Varaždin, tel. 042/51-139.

(*Imotska krajina*, 21/1990., br. 2 /456/, Imotski, 1. XII. 1990., 9.)

*SLIKA HRVATSKE**

(U povodu izlaska knjige „Rat na Balkanu" Christiana Kinda)[1]

Baš kao i kad je pojedinac posrijedi, svaki je narod i svaka država najodgovornija za glas koji je bije. I najpovršnije listanje stranog tiska i knjiga objavljenih posljednjih godina o Hrvatskoj i problemima koji se Hrvatske tiču, pokazuje da se o Hrvatskoj zna malo ili nimalo, da su predodžbe inozemnog intelektualca krive i da u pravilu odgovaraju slici koju je Beograd desetljećima stvarao o nama.

Može se naravno, ustvrditi da je to posljedica činjenice da Hrvati nisu imali vlastite države, da su bili objekt, a ne subjekt međunarodnoga prava i politike. To bi bilo samo djelomice točno, jer kao faktično neovisna država, Hrvatska postoji već pet godina, ili, ako se hoće izbjeći terminološki prijepor, već pet godina hrvatski Sabor, vlada ili predsjednik Republike mogu odlučno utjecati na sliku države. Osim toga, i kad imamo na umu da i sloboda prolazi kroz dječju dob, nije loše podsjetiti se na anegdotu o prvome poslije Drugoga svjetskog rata demokratski izabranom mađarskom premijeru, Józsefu Antallu. Kad mu je Carl Gustav Ströhm čestitao na izbornim uspjesima, Antall je dobacio kako bi bolje bilo da mu je izrazio sućut. Jer „prve tri godine narod će nam još vjerovati kad im kažemo da su za svu bijedu krivi komunisti. A onda će nas nekomunisti smatrati odgovornima zato što im je loše."[2]

Ni dvije velikosrpske, a jedna uz to još i komunistička Jugoslavija, pa čak ni rat, makar su glavni, nisu jedini krivci loših predodžaba o Hrvatskoj. Štoviše, takva povijest, a napose rat, trebali su biti poticajem za veće ulaganje u tzv. imidž (*image*, sliku o sebi). Već je stoljećima poznato kako je pero (slovo, knjiga, slika, zvuk) ubojitije oružje od mača...

* U vrijeme nastanka i objavljivanja ovog osvrta bio sam zaposlen kao ugovorni diplomat nižega ranga u hrvatskome veleposlanstvu u Bernu, a kako se od takvih nije očekivalo da imaju vlastite nacionalno-političke predodžbe i vizije, i da misle svojom glavom – a kamoli da nešto pišu i objavljuju – ovaj je tekst ubrzao moj put od nekadašnjega „Kronprinza" do „državnog neprijatelja" (ma kako to danas izgledalo smiješnim svakomu tko ne zna kako funkcionira um što ga nazivamo totalitarnim).

1 Ch. KIND, *Krieg auf dem Balkan. Der jugoslawische Bruderstreit: Geschichte, Hintergründe, Motive* (*Rat na Balkanu. Jugoslavenski bratoubilački sukob, Povijest, pozadina, motivi*), Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1994. O značenju i utjecaju švicarskog dnevnika *Neue Zürcher Zeitung* i njegova nakladnog odjela koji je tiskao ovu knjigu, ilustrativno govori anegdota o bivšemu njemačkom saveznom kancelaru Helmutu Schmidtu koji je, omalovažavajući rad *Bundesnachrichtendiensta*, zapadnonjemačke Savezne obavještajne službe, izjavio kako nema vremena čitati izvještaje BND-a, nego radije odmah prione čitanju *Neue Zürcher Zeitung*.

2 Navedeno prema C. G. STRÖHM, *Što sam rekao Hrvatima*, Zagreb, 1994., 227.-228.

Nisu, s druge strane, malobrojni oni koji hrvatski položaj objašnjavaju djelovanjem mračnih sila. Te tzv. teorije urote u povijesti su imale vrlo često krajnje negativne posljedice.[3]

Ima, naravno, i nacionalnih i nadnacionalnih entiteta koje hrvatska država kao činjenica nije usrećila. Tvrditi, međutim, da su krive predodžbe i „crne legende“ o Hrvatima, odnosno nesklonost hrvatskoj državi isključivo posljedica neke urote, ne znači samo dovoditi u pitanje vlastitu rasudnu moć te, u ekstremnijim slučajevima, učiniti se nepodobnim za normalno političko djelovanje, nego i nešto mnogo gore. Optužiti druge znači ekskulpirati sebe, a za hrvatske nevolje optužiti neke tajne, nevidljive sile, znači ne samo priznati vlastitu nemoć, nego i pomiriti se s njome, ujedno tumačima sadašnjosti i budućnosti ostavljajući neograničen prostor za manipulacije.

*

U ovom tekstu ograničit ćemo se na knjige koje su o Hrvatskoj i Hrvatima objavljene posljednjih godina na njemačkom jeziku, ili, preciznije, na knjigu *Rat na Balkanu, Jugoslavenski bratoubilački sukob, Povijest, pozadina, motivi*, iz pera Christiana Kinda, danas umirovljenog švicarskog novinara, vanjskopolitičkog dopisnika i urednika najuglednijega švicarskog dnevnika *Neue Zürcher Zeitung*, zato što je ta knjiga po mnogočemu reprezentativna, a zbog stila kojim je pisana i publicističkog pojednostavljivanja, promidžbeno je djelotvornija od nekih ambicioznije zamišljenih projekata.[4]

Kao i za mnoge druge autore, i za Kinda su Hrvati i Srbi potomci jednog te istog „južnoslavenskog naroda“, koji i danas govore jedan te isti, hrvatsko-srpski odnosno srpsko-hrvatski jezik (tek, za Hrvate je karakteristično da „nasil-

3 Usp. Franz NEUMANN, *Strah i politika, Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, 1974., 227.-255.

4 Na njemačkom je jeziku objavljeno i nekoliko kvalitetnih i informativnih knjiga, poput, primjerice, one Johanna Georga Reissmüllera, *Der Krieg vor unserer Haustür* (*Rat pred našim vratima*), Stuttgart, 1992., ili one Rudolfa Grulicha i Adolfa Hampela, *Maastricht starb in Sarajevo* (*Maastricht je umro u Sarajevu*), Giessen, 1993. i sl. Ipak su neusporedivo brojniji naslovi izdanja koja se – unatoč ponekad solidnim dijelovima – u cjelini mogu ocijeniti tendencioznima ili slabo obaviještenima, poput zbornika *Krieg in Europa, Mit einem Vorwort von Paul Parin* (*Rat u Europi, s predgovorom Paula Parina*), Graz, 1992., zbirke članaka *Europa im Krieg, Die Debatte über den Krieg im ehemaligen Jugoslawien* (*Europa u ratu, Rasprava o ratu u bivšoj Jugoslaviji*), posebnoga, tematskog broja švicarskog kulturnog časopisa *du* (*ti*) iz svibnja 1993., ili, pak, autorskih djela kao što je ono Holma Sundhaussena, *Experiment Jugoslawien, Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall* (*Pokus Jugoslavija, Od utemeljenja do raspada države*), Mannheim, 1993., Mishe Glennya, *Der Krieg, der nach Europa kam* (*Rat koji je došao u Europu*), München, 1993. ili Johannesa Grotzkyja, *Balkankrieg: Der Zerfall Jugoslawiens und die Folgen für Europa*, (*Balkanski rat: raspad Jugoslavije i posljedice za Europu*), München, 1993. itd.

no“ žele izgraditi što veće razlike između inačica te umjetno stvoriti vlastiti jezik). Ono bitno što ih razlikuje jest – vjeroispovijest, pa su Srbi isključivo pravoslavni, a Hrvati isključivo katolici. Odatle pa do tumačenja velikosrpske agresije na Hrvatsku i BiH kao vjerskog rata, samo je mali korak.

I inače je zanimljivo pripomenuti da hrvatsko katolištvo u zapadnim medijima nema pozitivnu, pomalo romantičnu notu koju (možda zbog otpora i Nijemcima i Rusima, ili „Solidarnosti“) vjerojatno ima, recimo, poljski katolicizam. Ne. Hrvatsko katolištvo se nikad ne prepoznaje kao organizam koji se branio i obranio od komunizma (a jugoslavenski komunizam se ionako ne smatra nekom naročito negativnom činjenicom), ali se zato prepoznaje po tobožnjoj „kolaboraciji“ s osovinskom saveznicom, Nezavisnom Državom Hrvatskom, pa i s Hitlerom samim. Hrvatsko katolištvo se promatra kao predkoncilski, tradicionalistički, arhaični, okoštali i isključivi, krajnje nedemokratski svjetonazor.

Hrvatski nacionalizam XIX. stoljeća u toj interpretaciji nije normalna pojava u europskom kontekstu i dijelom reakcija na germanizaciju (odnosno talijančenje ili mađarizaciju), nego je isključivo reakcija na srpski nacionalizam i proces stvaranja srpske države (sic!). Hrvatstvo je negativno, jer je upravljeno protiv modernoga i poletnog srpstva (pa i svesrpstva) koje razara „bolesnika na Bosporu“. Ako se među Hrvatima i rodi pozitivna jugoslavenska misao (Gaj i Strossmayer), odmah ju potire „velikohrvatska antiteza“ Ante Starčevića i Eugena Kvaternika kojega se prikazuje kao lunatika. Hrvatski pravaši polažu prava na područja „ne obazirući se na želje žitelja tih prostora“, a Starčević je – tvrdi se – izgradio čak i rasnu teoriju („slavoserbština“), te ekspanzionistički nacionalizam koji „u mnogočemu podsjeća na prenaglašavanje nacionalne ideje u Njemačkoj sve do Hitlera“. Zar je onda čudo da je Starčević, „kako bi hrvatski učinio različitijim od srpskoga“ utemeljio i posebna pravopisna pravila, koja, dakle, prije nisu postojala i koja je – sukladno svojem antisrpstvu – preuzela Hitlerova marioneta, Nezavisna Država Hrvatska.

Prva Jugoslavija – ne može se ta činjenica prešutjeti – bila je velikosrpska. Ali, nemojmo iznositi previše dokaza za to: možda nam tkogod i povjeruje. Nekoliko uopćenih i bezličnih fraza razvodnimo tvrdnjom o suhoparnome hrvatskom oporbenjaštvu i cjepidlačenju. Skupštinski atentat na Stjepana Radića i drugove krupan je i sudbonosan događaj, ali je Radić, zar ne, sumnjičenjem vlasti provocirao bijesne verbalne obračune, a na sâm dan atentata (sic!) je „svojom neobuzdanom polemičnošću i političkom neuračunljivošću bitno pridonio nastanku eksplozivne atmosfere“?!? Stoga Aleksandrova diktatura nije

bila obrana srpstva, nego, ma kako to paradoksalno zvučalo, obrana parlamentarnog poretka dovedenog u slijepu ulicu.

Aleksandar Karađorđević tako postaje nalik velikim antičkim diktatorima: dobiva nešto od Pizistratove romantičnosti i Cezarove veličine.

I kad pisac zaključi da je stvaranje Banovine Hrvatske prije svega posljedicom nekoga hrvatsko-srpskog sporazuma (a ne možda pritiska Londona i Pariza), iznebuha se nađe pred pokretom „Srbi na okup!“, pokretom Srba za odcjepljenje od Banovine. Taj pokret, njegove psihološke pretpostavke i političke implikacije ostaju, međutim, visjeti u zraku. A tek tako manjkava konstrukcija omogućuje tvrdnju da su se Srbi (točnije, srpskog seljaštvo) u Hrvatskoj 1990. pobunili jer su strahovali od ponavljanja 1941., Gline i Jasenovca, u što ih je uvjeravalo i „ponovno uvođenje starog državnoga grba u obliku šahovskih polja, koji je kao simbol fašističke ustaške države”, je li, bio “zabranjen nakon 1945. godine.“

Nezavisna Država Hrvatska je, naravno, posebna epizoda. Ona zapravo nije bila država, ali to nije zaprjeka da njezin režim počini zločine koji ne zaostaju za Hitlerovima.[5] Pavelić je htio napraviti etnički čistu državu na prostoru na kojem su Hrvati „predstavljali samo nešto više od polovine, a Srbi gotovo trećinu pučanstva“. (To izuzimanje muslimana iz hrvatskoga korpusa piscu ne će biti zaprjeka da nekoliko stranica dalje četničke pokolje u istočnoj Bosni objasni zdušnom muslimanskom suradnjom s vlastima Nezavisne Države Hrvatske.)

Između Pavelićeve i Hitlerove rasne politike postojala je samo jedna razlika: dok je položaj Židova i Cigana (Roma) bio jednako loš, Srbi su imali povlasticu da se više gledao srpski nacionalni osjećaj, negoli rasna pripadnost. Tako je u Hrvatskoj i BiH ubijeno 330.000 Srba (ne kaže se izrijekom da su ih poubijali Hrvati, ali kako se unutarsrpski i partizansko-četnički sukobi ne spominju, „zabuna“ nije moguća), a 240.000 je bilo prisiljeno prijeći na katolištvo, uz pomoć „rabijatnih nacionalista“ među katoličkim svećenstvom. Ni kad je Bleiburg posrijedi, piscu ne nedostaje osjećaja za mjeru: pred partizanima su bježali oni koji su osjećali krivicu, pa su „žrtvama masovnih strijeljanja postali pripadnici ustaške garde i časnici domobranstva, njih sveukupno oko deset tisuća“, uz još neke „partizanske neprijatelje“ diljem druge Jugoslavije?!?

---

5 Za razliku od povijesno-pravnih vrela koja svjedoče da su, ne računajući anektirani dio Dalmacije, talijanske i njemačke postrojbe u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pravno imale značaj posadnih (*Besatzung*), a ne okupacijskih postrojbi (*Besetzung*), Kind sustavno upotrebljava termin „okupacijske snage“.

To se smatralo (pisac to definira baš ovako bezlično) partizanskom odmazdom za zločine ustaških fašista.

Kad započne obrađivati poratno razdoblje, Kind ne će zaobići Andriju Hebranga. Bivši šef KPH će, u maniri Mile Milatovića i njegovih *ghost-writera,* biti optužen za urotu sa Staljinom, uhićen i „umrijet će" u tamnici. Nije ubijen i nema ni slova o kakvom nastavku hrvatsko-srpskog prijepora. Jednako tako, suđenje nadbiskupu Stepincu ne zaslužuje pozornost. I zar je onda čudo da je Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, kojom su „hrvatske kulturne institucije zatražile raspuštanje srpsko-hrvatske jezične zajednice i službenu upotrebu čistoga hrvatskog rječnika", u Beogradu izazvala oprez i strah od nacionalističkog divljanja?

Hrvatski zahtjevi su opasan i divlji nacionalizam, jer su nemotivirani, jer su izrazom sociološke i nacionalne patologije, a ne odgovor na postojeće stanje stvari. Liberalizacija nakon Rankovićeva pada u Srbiji je dovela do „porasta nezadovoljstva" zbog nacionalnih i gospodarskih prilika, a u Hrvatskoj do „manifestacija hrvatskog nacionalizma". To je razdoblje „euforije", ekscesa s „hrvatskim zastavama bez petokrakih zvijezda", sve brojnijih novina i časopisa koji danomice postavljaju sve određenije „nacionalističke zahtjeve", „tražeći žrtvenog jarca" u drugim republikama i u drugim narodima. Iako je Tito skršio taj pokret, skoncentriran oko „nacionalističke Matice hrvatske", nije više bilo moguće izbrisati uvjerenje da bi samostalna Hrvatska lakše riješila svoje teškoće.

I onda se, nakon dugog razdoblja velike šutnje, pojavljuje „Memorandum SANU". Pisac ga prepričava, ali ne vrjednuje. On shvaća da se spor zaoštrava srpskim dokidanjem vojvođanske i kosovske autonomije te uklanjanjem crnogorskoga komunističkog vodstva, ali te događaje ne promatra čak ni iz perspektive Ustava SFRJ iz 1974. godine. Ne. Raspad Jugoslavije započinje Slovenija kojoj Srbija „priznaje pravo na odcjepljenje, secesiju". Hrvatska samo slijedi Sloveniju, nakon što je Franjo Tuđman pobijedio na izborima 1990. zahvaljujući „naglašeno nacionalističkoj, antisrpskoj predizbornoj kampanji".

Tuđman je raspaljivao strasti, tražeći hrvatske granice „preko onih koje je zacrtao Tito", sve tamo na Drini. On je otpuštao Srbe i od njih tražio ponižavajuće izjave lojalnosti, on je odbio pregovarati s Raškovićem o kulturnoj autonomiji „srpskog stanovništva u Hrvatskoj" (iako je „jedan /sic!/ u Beogradu objavljen zemljovid sa srpskim granicama na liniji Karlobag-Karlovac-Virovitica" pomagao stvoriti „zlu krv").

Raspad je, zbog tvrdokornosti političkih vodstava, zapečaćen referendumima o samostalnosti: rezultate slovenskog referenduma pisac objavljuje, a rezultate hrvatskog prekriva riječju „većina". Ono što je „počelo u Sloveniji kao neuspjela policijska akcija, pretvorilo se u rat dvaju naroda za životni prostor i nove granice". Rat je postao neizbježan, jer Srbi u Hrvatskoj nisu htjeli prihvatiti status obespravljene manjine. Počinjeni su mnogi zločini, od kojih je najpoznatiji onaj u „istočnoslavonskom (sic!) gradu Vukovaru", koji su „fanatički" branili „pretežno dragovoljci oružanoga krila Hrvatske stranke prava, koja, na čelu s ranijim disidentom Dobroslavom Paragom, u tradiciji Ante Starčevića i Josipa Franka zagovara velikohrvatske ciljeve, pa je očito ovdje, na granici prema srpskoj Vojvodini, htjela izgraditi simbol otpora".

Najviše okrutnosti počinili su, doduše, Srbi, njihovi dragovoljci i JNA, ali – sve su strane počinile zločine. Ubrzo je svijet „priznao hrvatsko pravo na samoodređenje, odričući to isto pravo Srbima u Hrvatskoj". Problem time nije riješen, jer su nacionalisti priznanje shvatili kao početak sustavne potpore Zapada, a ona je izostala. Svijet jednostavno ne smije slati dvoznačne poruke, nego kratko i korjenito zasjeći u čvor i – podijeliti Bosnu i Hercegovinu...[6]

Kakvoću knjige, naravno, valja suditi ne samo po onome što u njoj stoji, nego i po onome čega u njoj nema, a trebalo bi biti.

U Kindovoj knjizi, primjerice, nema ozbiljnije rasprave o podrijetlu bosansko-hercegovačkog muslimanskog stanovništva, a ponajmanje ima govora o tome da se je muslimanska elita krajem XIX. i prvoj polovini XX. stoljeća većinom izjašnjavala Hrvatima. O hrvatskim etničkim gubitcima, o prijelazu katoličkih Hrvata na islam i pravoslavlje, nema ni spomena, ali se zato (pogrješno) tvrdi da je austro-ugarska uprava u Kállayevo doba državnim sredstvima poticala prijelaze muslimana na katolištvo. Nadalje, proces posrbljenja Vlaha spomenut je samo usput, baš kao i političko djelovanje Srpske pravoslavne crkve uopće. U takvim predodžbama je logično da Hrvata u Vojvodini nije bilo i nema, a da su srpska prava na BiH jednako jaka ili jača od „pravâ Austro-Ugarske Monarhije" (ne Hrvatske!).

Uopće, hrvatstvo je inferiorno. Ni srednjovjekovna hrvatska država nije „ni u gradnji crkava, ni u narodnoj pjesmi, ni u povijesti ostavila tako snažne ratničke tragove kao Nemanjićko carstvo". Srednjovjekovne hrvatske crkve i uopće stalno pripadanje Hrvata srednjoeuropsko-mediteranskomu kulturnom

6 Uz to „rješenje", u tisku, a i na nekim vrlo odgovornim političkim mjestima, sve se češće elaborira i stvaranje neke nove „jugoslavenske asocijacije", na koju bi trebalo faktično natjerati države sljednice bivše SFRJ.

krugu te značajni hrvatski doprinosi europskoj uljudbi dakle ne postoje. Nema Trpimira ni Branimira, nema Bašćanske ploče, nema Hermana Dalmatina i Jurja Dalmatinca, nema Julija Klovića, Ivana Česmičkog, Marka Marulića, Frane Petrića ni Ruđera Boškovića. Nema Dubrovnika ni „Hasanaginice".

Nema ničega. Postoji samo nekakvo mrtvo državno pravo i činjenica napostojanja: Hrvatska je bespravni dio Ugarske. Hrvati su, štoviše, „nesposobni za pobunu" (*unfähig zur Rebellion*), pa im je u Prvome svjetskom ratu ostalo samo da se uzdaju u srpske uspjehe.

I poslije, u vrijeme dviju jugoslavenskih država postoji samo nesloboda, a ne i sustavno gušenje hrvatskih prava. Više je prostora posvećeno „procesima titoistima" u istočnoeuropskim prijestolnicama nakon Rezolucije Informbiroa, nego svim hrvatskim političkim žrtvama od 1918. do 1990., ne računajući skupštinski atentat. Nema srpske pobune u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i nema talijansko-četničke urote protiv hrvatske države. Zato je moguće da se ustavnopravno određenje Republike Hrvatske smatra ozbiljnim razlogom rata, a da se previđa kako Srbi u BiH nisu „izbačeni iz Ustava", nego su imali ustavno i zakonsko pravo veta, pa su ipak započeli rat... I sve to piše autor koji u literaturi navodi da se služio i vrijednom zbirkom *Etničko čišćenje* Mirka Dražena Grmeka, Marca Gjidare i Nevena Šimca.

*

Usuđujem se, na temelju površnijeg uvida, procijeniti da ni na engleskom jeziku objavljene publikacije o Hrvatskoj ne odudaraju bitno od ove (ili ovih) koje su namijenjene publici što čita njemački, a slično, izgleda, vrijedi i za ostale svjetske jezike.

Slika je Hrvatske nepovoljna, a trud da se to popravi mali ili ga i nema. Uz potporu državnih vlasti objavi se poneka popularno pisana publikacija, ali ona u pravilu – dobrim dijelom i zbog toga što je na njoj naznačeno da ju je priredila ili sufinancirala država – nema potrebnu uvjerljivost ni recepciju. Tzv. neovisni i po mogućnosti „oporbeni" intelektualac ima veću težinu i djeluje uvjerljivije od bilo kojeg ministarstva, jer prosječan čitatelj općenito ne vjeruje državi.

Hrvatski intelektualci, međutim, pišu začuđujuće malo, a njihovi su kontakti sa stranim književnicima, publicistima i novinarima očigledno slabi.

Iako su u doba Jugoslavije bili pod policijskom paskom, od 1990. to više nisu. Ako do početka ovog rata Hrvatska nije nikoga zanimala, danas se to ne može reći: svi bi željeli o Hrvatskoj znati nešto više nego što znaju... Skoro

šokantno je da pisci jednog naroda koji je stoljećima živio u državi u kojoj je službeni jezik bio svjetski jezik, pisci naroda koji spada među najraseljenije narode svijeta, danas najčešće ne govore ništa osim hrvatskoga.[7] A možda ni u jednoj sferi ljudske djelatnosti privatne veze nisu tako značajne kao u politici. Malobrojni su i hrvatski iseljenici koji će htjeti i znati reagirati. Mnogi od njih se osjećaju napuštenima i nemoćnima, a nerijetke intelektualce razdire unutarnja borba između vlastite savjesti i interesa države, sukob mogućnosti i ambicija, položaj u novoj, uvijek ili zauvijek privremenoj domovini, i težnja da se koristi staroj i slično. Hrvatska, pak, strukovna udruženja ili nevladine institucije na stranim jezicima objavljuju malo ili nimalo, najčešće na neprikladan način. Misli se da se radi dobro, već samom činjenicom da se želi dobro. Zaboravlja se da je, pojednostavljeno rečeno, lakše napisati knjigu, nego joj naći čitatelja.[8]

Jedna bi, pak, sustavna raščlamba protuhrvatske promidžbe, uvjeren sam, pokazala na čemu se ona temelji, koji su joj argumenti i sredstva. Samim time bile bi stvorene pretpostavke jednoga ozbiljnog i sustavnog rada kojim bi se moglo parirati neprijatelju, polučiti promidžbene i političke zgoditke u inozemstvu, te – *last but not least* – pomoći civiliziranju onoga što prosječan čovjek pogrješno naziva unutrašnjom politikom ili smatra prilikama koje su isključivo unutrašnjeg značenja. Pogrješno, jer je odvojenost unutrašnje i vanjske politike samo privid, i to privid koji nam se često razbija o glavu...

(*Republika Hrvatska*, 45/1995., br. 188, srpanj 1995., 61.-68.)

7 Jedan mi je hrvatski književnik opisivao žalosne prizore s kongresa PEN-a održanog 1993. u Hrvatskoj: velik broj hrvatskih književnika svojim gostima, koji diljem svijeta pronose dojmove o Hrvatskoj i Hrvatima, nije umio uputiti ni jednu jedinu riječ. Općenito, djela hrvatskih autora se malo prevode. Nema opširnijeg teksta o BiH koji ne citira Ivu Andrića kao „poznavatelja Bosne“, a pogledamo li police knjižara koje su ipak odvojile hrvatske od srpskih autora, na „hrvatskoj“ ćemo polici naći, recimo, djela Dubravke Ugrešić ili Slavenke Drakulić. A knjiga S. Drakulić *Sterben in Kroatien* (*Umirati u Hrvatskoj*), s engleskog prevedena na njemački i objavljena 1992. (Rohwolt Verlag) nije bogzna kakva usluga Hrvatskoj.

8 Ne misli se samo na suhoparnost tekstova preopterećenih perifernim podatcima, tj. na nerazlikovanje knjiga namijenjenih znanstvenicima od onih upućenih široj čitateljskoj publici, nego i na tehničku opremu koja knjigu čini skupom i mnogima nedostupnom.

*UZ NOVU KNJIGU O ANDRIJI HEBRANGU ILI: TKO I KAKO (I) DANAS PIŠE HRVATSKU POVIJEST**

S obzirom na ideologiju tzv. nacionalnog pomirenja koja posljednjih godina dominira hrvatskim duhovnim životom, i koju većina Hrvata smatra nužnom pretpostavkom uspostave i obrane hrvatske države (a manji dio sredstvom za elegantno prikrivanje vlastitih čina protiv te države), logično je očekivati da se međuratni komunistički pokret u Hrvatskoj sve sustavnije hoće prikazati „hrvatskom ljevicom".

Smisao je tog pothvata stvaranje predodžbe po kojoj je komunistička pobjeda u Drugome svjetskom ratu ujedno i hrvatska pobjeda. To je jedini način da pripadnici i podupiratelji tog pokreta sa sebe speru ljagu zbog oružane pobune protiv vlastite države i domovine. Pritom se računa na onu da se narod hrani i mitovima. A među komunistima poniklima u Hrvatskoj doista je malo onih koji bi po svom ćudorednom i nacionalno-političkom profilu mogli biti pretvoreni u stožer mita o hrvatstvu komunista iz Hrvatske.

U takvoj situaciji poseže se za Andrijom Hebrangom. Kako ga je nasilna smrt u beogradskoj tamnici izbavila od moguće posvemašnje kompromitacije, a višedesetljetno tabuiziranje njegove sudbine u stanovitoj mjeri pridonijelo stvaranju aureole nacionalnog junaka i mučenika, Hebrang se „antifašističkoj" historiografiji nedvojbeno čini pogodnim predloškom i za vlastitu rehabilitaciju.

Potežući fraze o Hebrangovu hrvatstvu koje da je imalo i državnopravnu potku, protagonisti te po mnogočemu zanimljive historiografske škole inventivno stvaraju konstrukcije i o neprijepornosti vlastita hrvatstva. Stoga je svaka rasprava o tim i takvim temama zanimljiva i s moralističkog stajališta.

To je bio jedan od razloga da sam u ruke uzeo najnoviju knjigu o Hebrangu koju je 1996. godine u Zagrebu, u nakladi Instituta za suvremenu povijest, pod naslovom *Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*", uz hvale sumišljenika i zamjernu pozornost sredstava javnog priopćivanja, objavila gospođa Nada Kisić-Kolanović, znanstvena suradnica Instituta.

---

* Premda sam u ovom izboru osvrta, prikaza i recenzija ovaj mogao i ispustiti, a da nitko (ili malo tko) ni ne primijeti, nisam to učinio. Ne samo zbog autorice i njezinih doprinosa kultovima poput onoga o „Ostrožinskom pravilniku". Pošteno je, naime, i potrebno – kao znak žaljenja – priznati i ovdje: u prikazu sam, u žaru borbe, napravio propust koji je odmah silio na ispriku, objavljenu u idućem broju *Marulića*, miješajući dva jugoslavenska autora sličnog imena: Ivana Perića i Ivu Perića. Mene ne ispričava to miješanje, njih ne ispričavaju one sličnosti koje su sami izabrali i za koje su sami odgovorni.

Njezina knjiga u spomenutom je pogledu poštenija od mnogih koje obrađuju slične teme. Iz nje proizlazi ono što je i prije bilo prilično jasno: da je Hebrangov hrvatski nacionalizam izmišljotina (ako nismo dovoljno bezobrazni da bismo, poput jednog od današnjih neokomunističkih lidera, ustvrdili da je čak i u jednom Jakovu Blaževiću nerijetko znao prevagnuti „hrvatski nacionalizam“).

Andrija je Hebrang prije svega bio komunist i to nije tajio ni pred ustaškim vlastima, s kojima nije pristao na suradnju (što se, prema drugim izvorima koje ova knjiga ne spominje, ne može reći i za neke njegove najbliže suradnike). Tijekom višemjesečnog tamnovanja ustaše ga nisu tukli ni mučili. U zagrebačkom je zatvoru tajno komunicirao s komunističkim sumišljenicima, a u Staroj je Gradiški jednom istučen, ali „nesistematski i ne teško“. Dobivao je cigarete, novine, krevet s dva pokrivača i subotom čisto rublje.

Oni koji su iskusili komunističke kazamate mogu najbolje ovaj opis usporediti s vlastitom sudbinom.

Kao što nema nikakva dokaza da je Hebrang pristao na suradnju s ustašama, tako nema nikakva dokaza da bi prije njemačkog napadaja na SSSR na bilo koji način podupirao ili pristao na izdvajanje Komunističke partije Hrvatske (KPH) iz Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) te zagovarao sovjetsko priznanje Nezavisne Države Hrvatske. On je bio vojnik Partije pa je slijedio crtu koja je povlačila Kominterna. Stoga ni uspostavom Nezavisne Države Hrvatske nije odstupio od jugoslavenskoga federalističkog koncepta, a sve pripovijesti o njegovoj suradnji s Hrvatskom seljačkom strankom i o inzistiranju na očuvanju hrvatske državnosti, također su izmišljotine.

Svi su takvi Hebrangovi potezi bili samo taktičke naravi. On je bio svjestan da jugoslavenski partizani bez makar simboličnog isticanja hrvatskog nacionalnoga i državnog subjektiviteta, kao i bez makar kratkoročnog poštivanja vjerske slobode, nikad ne će steći pristaše među Hrvatima. Narodu koji ima kakvu-takvu državu, ne može se ponuditi puno manje: ideji hrvatske države nije se moglo parirati idejom bezuvjetne obnove smrtno kompromitirane predratne Jugoslavije i idejom jednostranačke, k tomu antiteističke diktature.

Iz knjige N. K. K. također proizlazi da je nategnuta i tvrdnja kako su nacionalni razlozi potka Hebrangova sukoba s partijskim vrhom.

Osim elemenata borbe za vlast, očito su presudili ideološko-pragmatični razlozi: primjena marksizma-lenjinizma u Jugoslaviji te različit odnos prema gospodarskim i društvenim pitanjima (izbor gospodarskog modela, kolektivizacija, položaj seljaštva i sl.).

Povremeni Hebrangov tolerantniji odnos prema objektima jugoslavenske komunističke mržnje također je uvjetovan pragmatičnim razlozima. On je želio stabilizirati komunističku vladavinu u Jugoslaviji, pa je samo zbog toga izbjegavao frontalni napad na „klasne neprijatelje“ i „neprijatelje svih boja“. U težnji da spriječi ponovno rasplamsavanje hrvatskog separatizma, nerado je gledao na otimanje Srijema i projekte odvajanja Dalmacije od Hrvatske, ali to nipošto ne znači da je težio stvaranju bar konfederalnog odnosa Hrvatske prema Jugoslaviji. Iako je otporom protiv zamisli o odvajanju Dalmacije objektivno štitio i hrvatske interese, i u tom je pogledu njegova obrana Hrvatske bila primarno u funkciji stabilizacije i jačanja Jugoslavije.

Zbog toga što knjiga ne mijenja bitno sliku o Andriji Hebrangu, a ni autorica se ne busa u prsa novootkrivenim njegovim ili svojim hrvatstvom, ni na kraj mi pameti nije bilo pisati o toj raspravi, napisanoj dobrim dijelom na temelju gradiva koje je prikupio pok. Ivan Jelić, poznati povjesničar komunističkog pokreta u Hrvatskoj. Neka mi se ipak oprosti što već nakon prvih stranica nisam mogao odoljeti napasti. Čini mi se da bi šutjeti bilo neodgovorno.

Prvo što mi je upalo u oči, bio je autoričin jezik: već sâm po sebi on knjigu čini nezaboravnom. Pisana je, naime, neobičnom mješavinom hrvatskih i srpskih riječi, složenih počesto bez ikakva reda i oslobođenih čak i novosadskih pravopisnih pravila. Optimistična čitatelja čeka razočaranje: knjiga nije objavljena u vlastitoj nakladi i u nekom bezimenu mjestu. Nije priređena u Brštanovu na zastarjelu stroju kojim je „avangarda radničke klase“ i „junačka predvodnica narodnih masa“ umnožavala *Slobodnu Dalmaciju*, nego je objavljena ljeta Gospodnjeg 1996. u srcu Zagreba, pod plaštem instituta koji se u međuvremenu prozvao Institutom za hrvatsku povijest, u „Biblioteci Hrvatska povjesnica“ i uz blagoslov lektorice Ilijane Milenković.

Onaj koji se usuđuje upasti u dvojbu na spomen tako autoritativne lektorice, morao bi uvući rogove bar na spomen recenzenata, Ive Banca i Ive Perića. I opet uzalud! Jesu li recenzenti bili milosrdniji prema jeziku ili prema sadržaju, nama će smrtnicima ostati vječnom tajnom. Ako su pozitivne, kao što se dade pretpostaviti, njihove recenzije svakako ne će predstavljati blistavo poglavlje Bančeve i Perićeve karijere.

Budući da se nevolje redovitu javljaju u nizu, slab autoričin jezik prati i nevjerojatno, skoro dramatično slab stil: gospođa Kisić-Kolanović vlada hrvatskim jezikom kao Kineskinja koja je hrvatski učila u Parizu, a stilistiku vježbala uz jezik komunističkih biltena i zidnih novina u kakvoj zabitoj pučkoj školi.

Da mi se ne bi spočitnule natege, navest ću nekoliko primjera (a da primjeri nisu zlonamjerno „istrgnuti iz konteksta“, može se uvjeriti svaki čitatelj). Štoviše, zbog uštede prostora (a i zbog toga što sam duboko uvjeren da je taj *coup de grâce* posve nepotreban), ovdje ne ću spomenuti niz stvari koje tek u kontekstu predstavljaju besmislice.

Autorica, dakle, piše da je Austro-Ugarska bila „umjeren primjer suživota naroda“, ali da se Hrvatska morala „riješiti“ dvaju gospodara. Godine 1915. Hrvatima je „u neposrednoj situaciji“ prijetio Londonski ugovor, a posljednja je godina rata stvorila „goleme otoke siromaštva“. Hebrang je 1918. godine bio „slabo ideološki opremljen“, a u prvim je godinama jugoslavenske države komunizam „još bio endemska, a ne sustavna politička pojava“. KPJ je raspravljala o nacionalnom pitanju, ali „daleko od toga da bismo rekli“ da je to bilo sustavno. Partija poglavito nije imala „izgrađen stav“ o makedonskoj nacionalnosti.

Dopisnička izvješća za list *Trgovački pomoćnik* za N. K. K. su Hebrangovi „prvi literarni radovi“, a „trenutačnu priliku za komunističku agitaciju“ on je imao u radničkome pjevačkom društvu „Budućnost“. Zbog utjecaja režima i slijepe poslušnosti Moskvi, „partija“ je „unutarnju introspekciju“ pretvorila u frakcijsku borbu. „Različiti nazori imali su sociološku osnovu, a ticali su se organizacijskoga, nacionalnog i seljačkog pitanja“.

S Hebranga je 1928. „uklonjena krivična inkriminacija“, ali je „partija“ nakon proglašenja diktature počinila „grešku u prognozi“, pa je režim „ponovno dao komunistima lekciju u bezobzirnosti.“ Unatoč tomu je „komunistički feniks“ uskrsnuo 1930. godine. Glavni junak knjige, Andrija Hebrang, da je 1929. bio izložen „optužbi za tešku političku inkriminaciju“. Optužnica se „temeljila na trima krivičnopravnim povredama“ i „podvlačila“ je niz stvari. Hebrang je pred sudom postupao staloženo i skromno, za razliku od Tita koji je „iskazao popriličnu političku nadmenost“. Međutim, ni Hebrang se nije odricao „zasada svoje komunističke vjere“.

Na robiji komunisti (koji, kako priznaje autorica, za razliku od utamničenih hrvatskih nacionalista, sa zatvorskom upravom nisu imali naročitih sukoba) svoje „kaveze“ pretvoriše u škole. U tom se isticao Otokar Keršovani, kojega će, odmah, bez dangube naglašava N. K. K., 1941. godine pogubiti ustaše. Keršovani je „HSS držao osionim (sic!) čimbenikom ‘hrvatskog nacionalnog pokreta’“ (navodnici potječu od N. K. K.). Ipak je u kaznionici došlo do frakcijskih borbi, ali je Hebrangov sukob s pristašama Petka Miletića bio „samo naizgled opterećen osobnim fenomenom“.

Autorica ne razlikuje „značaj“ od „značenja“, ona prihvaća izraz „poslanik“ umjesto „zastupnik“, ona piše „jezgro“, „podvala“ i „kurs hrvatske kune“, ponegdje i „vjerovatno“ i „front“, a iz njezine rasprave saznajemo da „pitanje“ pučke fronte nije bilo „jednako izazovno i HSS-u“ (što bi trebalo značiti da HSS nije pokazivao interesa za koncepciju pučke fronte). U raspravama kojega drugog pisca, spomen bi se „anglo-britanaca“ mogao nazvati previdom, ali kad je N. K. K. posrijedi, malo je razloga za takav optimizam.

Jedno od njenih spektakularnijih otkrića jest navod da je Jugoslavija godine 1938. „tragala za umjerenim mjestom“ između tradicionalne orijentacije prema Francuskoj i Britaniji te ojačane Osovine. Približavanje SSSR-u imalo je „naizgled slučajan karakter“, a nakon pristupa Trojnom paktu događaji da su se „gomilali uzavrelom brzinom“. Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, Hrvati su se „posvetili usudu nacionalne veličine“, a N. K. K. smatra da su se Rimski ugovori sastojali od „triju akta“ (sic!), što hoće reći da ne vlada ni padežima.

Na početku rata, „na scenu su izišle hrvatske političke elite neujednačenog organskog razvitka i brojčane snage“, a „partija“ je „interno računala“, kako u Hrvatskoj raspolaže s oko pet tisuća članova. Ona se taktički služila nacionalnim pitanjem, mada je „povezivanje komunističke ideologije i nacije unekoliko neodgovarajuće“. Partija je „rasporedila ljude na zadatke dizanja pobune“, ali je „u svim vidovima građansko-komunističkog partnerstva bila (je) prisutna loša navika partije da eliminira političke takmace i naglašava vlastitu misionarsku ulogu.“

Važnu ulogu u organiziranju komunističke pobune u Hrvatskoj imao je V. Bakarić. Njegovo je konspirativno ime („Mrtvac“), nepodnošljivom lakoćom zaključuje N. K. K., „bilo djelomično aspekt zdravstvenog stanja, ali i opreznog prilaza stvarima“. Bakarić je za nju „utjelovljenje oprezne i hijerarhične ličnosti“. Dok se dio komunista zalagao da se s podizanjem ustanka pričeka, za „Vazduha“ Kopiniča i neke zagrebačke komuniste „realan partijski predah“ bio je jednak političkom mrtvilu, pa je Kopinič podcjenjivao Centralni komitet zbog „nedostatka udarne aktivnosti“.

Hebrang je bezgranično vjerovao Titu i Centralnom komitetu KPJ, smatrajući da se „partija“ mora što prije „otarasiti vatrenih talenata“ poput Kopiniča. Sve je to bio odraz „mreže isprepletenih dvojbi o modusu ustanka“. Kasnije se Hebrang profilirao u neospornog prvaka, pa je njegovo „rukovođenje“ dobilo „pomalo romantiziranu aktualnost“... Kocbek je s Nazorom, Magovcem, Rittigom i Hebrangom želio „razmijeniti neku zamašnu slobodarsku poruku“, a

„Hebrangova karizma pozitivnog predznaka vjerojatno nigdje nije imala toliku produktivnu snagu kao što je imala u razvijanju naslijeđene južnoslavenske vrijednosti.“

Izvanpartijski su rodoljubi, piše N. K. K. „podupirali pokret širokim poljem slobodarskih i humanističkih ideja“, a Hebrang je u propagandnoj borbi protiv ustaštva „pronalazio mnogo komunističkog samozadovoljstva.“ U Topuskom Hebrang „nije robovao ezoteričnom klasnom jeziku partije što je moglo povrijediti komunistički egoizam ponekog mlađeg člana partije“, a hrvatski egzodus u svibnju 1945. „nije bio jedini oblik iscrpljivanja ljudskih resursa“. Problem odbjeglih skupina i pojedinaca „rješavan je po obrascu vojne likvidacije na samom mjestu.“ Došavši pobjedom komunista na vlast, „Hebrang nije imao izrazito doktrinalan odnos prema gospodarskoj zbilji, njega je najviše zanimalo životno sposobno gospodarstvo (...) Realno planiranje i uravnoteženo gospodarstvo bili su kamen temeljac njegovu nazoru.“

Tko može odoljeti milozvučnosti rečenice koja glasi: „Udjel Hebrangove vlastite volje da se Tito zbaci bio je nikakav, on je svoju unutarpartijsku bitku vodio isključivo verbalno, unutar četiriju zidova partije i vjeran Centralnom komitetu u javnosti.“

Onaj koji u ovoj šumi besmislica, tiskanih uz novčanu (time valjda i političku) potporu Ministarstva znanosti tehnologije, sačuva pribranost i, prisjećajući se odabranih poglavlja Taborijeve *Povijesti ljudske gluposti,* uspije dokučiti što autorica pokušava reći, morat će se suočiti s hrpom nepreciznosti i površnosti koje ozbiljno dovode u sumnju uvjerljivost priložene biografije, prema kojoj se N. K. K. „više od dvadesetak godina bavi istraživanjem pravnih aspekata povijesti Drugoga svjetskog rata“, pa je tako „objavila niz znanstvenih rasprava“ u različitim časopisima.

Iz tih se nepreciznosti i površnosti lako dade zaključiti kako je gospođa Kisić-Kolanović (umjesto inicijala povjesničarke N. K. K., zlobnik bi previdom stavio inicijale NKV-povjesničarka) i intelektualno i emocionalno stasala pod blagotvornim utjecajem jugoslavenske komunističke mjesečine i da je, kao vrag od tamjana, bježala od svega što bi moglo pomutiti sliku svijeta koju je „Partija“, na ponos zemlje i naroda, tako mukotrpno stvarala.

No, ni u tom se okviru naša znanstvenica „vatrenog talenta“ previše ne obazire na činjenice.

Tako su za nju i pravaštvo i jugoslavizam utopije koje usmjeravaju političke strasti. Ona pogrješno tvrdi kako su početkom rata ukinuti pokrajinski sabori u austrijskoj polovici Monarhije, iako nesazivanje zemaljskih sabora

ne znači njihovo ukidanje. Za nju su boljševičke ideje koje su dijelom utjecale na previranja 1918. godine, samo „ruske ideje“, dok u pobunama od 1918. do 1920. godine ne nalazi i nacionalne uzroke.

Ona tvrdi da je u prosincu 1918. proglašena Kraljevina SHS, iako se država sve do 30. srpnja 1920. godine zvala Kraljevstvom SHS. Ako razliku previđaju težaci i poneki novinar, profesionalni bi ju povjesničar morao uočiti. Gospođa Kisić-Kolanović bezobrazno izmišlja kako je „Hrvatska u novu državu ušla okrnjena za matične prostore koji su ugovorom u Rapallu 1920. godine dodijeljeni Italiji“.

S obzirom na to da zna bar to da je nova država stvorena dvije godine prije tog ugovora, kao znanstvenik koji se posebno bavi pravnom poviješću, morala bi znati da teritorijalna žrtva u Rapallu nije bila samo u političkom pogledu žrtvom u interesu jugoslavenske države, nego je i formalnopravno predstavljala ustupak koji je učinila beogradska, jugoslavenska vlada. Nema potrebe dokazivati kako postoji bitna razlika između povijesno netočne formulacije „Hrvatska je ušla okrnjena...“ i povijesne činjenice da je Hrvatska teritorijalno okrnjena nakon ulaska u Kraljevstvo SHS, međunarodnopravnim aktom jugoslavenske vlade.

N. K. K. površno tvrdi da je stranački tisak HRSS-a napadao režim „mnogo snažnije od ostalih kritičara“, što znači da joj je politička djelatnost Hrvatske stranke prava poprilično nepoznata. Ona neprecizno suprotstavlja „hrvatske federaliste i srpsku radikalsko-demokratsku koaliciju“, zaboravljajući da se pod pojmom „hrvatskih federalista“ razumijevaju pripadnici i pristaše kasnije utemeljene Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS), a da se hrvatske protivnike radikalsko-demokratske koalicije ne može tek tako označiti „federalistima“. Radićev je program u prvim godinama postojanja jugoslavenske države bio konfederalistički, dok je, recimo Hrvatska stranka prava hrvatsko pitanje smatrala međunarodnim pitanjem, što znači da je njezin program bio separatistički.

Teško je vjerovati vlastitim očima kad N. K. K. tvrdi kako je Radić „upisao stranku u Komunističku internacionalu“ (umjesto u Seljačku ili Zelenu internacionalu, Krestinternu), a nije lako pročitati ni da je Aleksandar 1934. ubijen „za vrijeme državničkog (sic!) posjeta Francuskoj”. Svakako bi bilo poželjno razlikovati državnika od političara, ali je i u slučaju nestručnjaka za diplomatski protokol nedopustivo poistovjetiti državni s „državničkim“ posjetom.

Atentat je „donio nepotrebnu bruku hrvatskim nacionalistima“, tvrdi ona, posve preskačući izravne i neizravne posljedice Aleksandrova nestanka s po-

litičke pozornice, kako na međunarodnoj, tako i na hrvatskoj odnosno jugoslavenskoj političkoj pozornici. Kazati da se Namjesništvo sastojalo od kneza Pavla Karađorđevića i „dva prisutna građanina“ dopustivo je u novinskoj polemici ili političkom pamfletu, ali ostalu dvojicu namjesnika u znanstvenom djelu nazvati samo „prisutnim građanima“, svakako nije u skladu s pravilima struke.

Ne navodeći, naravno, izvora za svoju tvrdnju, N. K. K., izmišlja da je „Lorković (je) preko Švicarske i Italije došao u dodir s britanskom i američkom vladom”, jer je istina upravo suprotna: švicarske su vlasti izrijekom odbile posredovati u hrvatskom pokušaju uspostavljanja dodira s Angloamerikancima. Ona spominje nekog „R. Znidarčića“, vjerojatno misleći na Henrika-Rika Znidarčića, a potom raspravlja o suđenju partizanskim zapovjednicima u proljeće 1944. na Kordunu, elegantno spominjući „srpski aspekt nezadovoljstva s tim suđenjem”. Sintagma „srpski aspekti nezadovoljstva“ i kriva uporaba instrumentala dostojni su, doista, Nade Kisić-Kolanović.

Smije li se, uostalom, očekivati više od autorice koja ima hrabrosti napisati da je general Edmund Glaise von Horstenau bio „opunomoćeni njemački poslanik u NDH“, kad i pučkoškolci znaju za Siegfrieda Kaschea? Kako gledati na povjesnika koji ljeta Gospodnjeg 1996. tvrdi da su „1. studenoga 1928. sa zvonika (zagrebačke katedrale) demonstrativno spuštene tri crne zastave u znak sjećanja na Radića i hrvatske poslanike (sic!) ubijene u beogradskoj skupštini“, kad je tisuću puta opisano vješanje crnih zastava sa zvonika zagrebačke katedrale na dan 1. prosinca 1928. (a ne 1. studenog!), u povodu desete obljetnice proglašenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca?

Posebno poglavlje predstavlja izrazito jednostran i negativan odnos N. K. K. prema hrvatskom separatizmu, ustaškom pokretu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Za nju je hrvatski separatizam očito marginalna i povijesno retrogradna („kontrarevolucionarna”) pojava. Protivno dobrom običaju da se u znanstvenoj raspravi izostave digresije koje samo zamućuju sagledavanje procesa, ona već pri opisu položaja komunističkih zatvorenika u staroj Jugoslaviji naizgled usputno domeće kako su neke od njih kasnije ubile ustaše. Zaboravit će tu digresiju dopuniti bar natuknicom o pozadini kerestinečkog slučaja, a kamoli konstatacijom da su potom komunisti poubijali puno više ustaša i hrvatskih nacionalista uopće.

Već pri prvom spomenu Pavelićeva imena, u svezi s Pavelićevim prvim dodirom s Talijanima 1927. godine, ona piše kako je kasniji državni poglavar

Nezavisne Države Hrvatske već tada bio „voljan priznati" značajne ustupke Italiji. Stoga, ne označavajući da je riječ o tuđoj misli, dodaje kako je „Pavelićeva promemorija bila (je) sjeme iz kojeg su 1941. god. niknuli Rimski ugovori".

Imalo upućeniji znaju da je riječ o svojedobnoj literarnoj dosjetki dr. Jere Jareba, koju je jugoslavenska komunistička pamfletistika često i rado rabila. Nju, međutim, danas nije moguće znanstveno braniti. Naprotiv, prilično je jasno kako ne postoji nikakva „Pavelićeva promemorija" i kako nema izravne sveze između Pavelićeva susreta s R. F. Davanzatijem 1927. i Rimskih ugovora 1941. godine. Odnosno, ako ima, onda ima jednako toliko koliko i između Rimskih ugovora s jedne, i Radićevih pregovora s Talijanima 1919./20. i 1923./24. godine, Košutićevih kontakata s fašističkom Italijom 1929.-1936., Mačekovih pregovora s Cianom 1938./39. te razgovora Pavelić-Ciano 1940. godine, s druge strane.

Autorica ovlaš spominje Banovinu Hrvatsku (za koju se, kaže, u Zagrebu „uviđalo da nije djelotvoran odgovor na hrvatsko pitanje") i domeće kako su Mačeka napadali i ustaše i komunisti, ali ne kaže zašto, a još manje spominje da su banovinske vlasti u tamnicu bacile komuniste koji su nastradali nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, i da su za hrvatske nacionaliste u Banovini otvoreni sabirni logori. Ne govori o Mačekovim jugoslavenskim istupima, pa njezin spomen susreta Pavelić – Ciano u siječnju 1940. postaje nerazumljiv i jednako pamfletistički kao u djelima Fikrete Jelić-Butić ili Bogdana Krizmana.

Za nju je Jugoslavija „formalnom i faktičnom aneksijom" razbijena 17. travnja 1941., iako takva formulacija ne znači ništa, osim da pisac malo zna o stvarima o kojima piše. Povijest ne poznaje nikakvu ni „formalnu" ni „faktičnu" aneksiju Kraljevine Jugoslavije. Sile Osovine i neki njihovi saveznici jesu, doduše, anektirali dijelove teritorija te države, ali nikad nju kao cjelinu.

Povrh toga, zanimljivo je da N. K. K. smatra kako je Kraljevina Jugoslavija razbijena 17. travnja, bezuvjetnom kapitulacijom njezine vojske, a ne, recimo, 10. travnja, proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske koju je već 10. travnja priznala Mađarska, a pet dana kasnije i Njemačka odnosno Italija. Ako toliku važnost pridaje aktu o kapitulaciji jugoslavenske vojske, kao stručnjak za pravnu povijest dosljedno bi morala spomenuti da su po međunarodnome ratnom pravu i četnici i partizani bili franktireri (*franctireurs*), dakle, odmetnici i šumski razbojnici.

Ona tvrdi da su ustaše „inzistirali“ da je Nezavisna Država Hrvatska proglašena prije ulaska njemačke vojske u Zagreb, iako nije posrijedi „inzistiranje“, nego nepobitno utvrđena povijesna činjenica. Što znači tvrdnja da su se brojni Hrvati „posvetili usudu nacionalne veličine“, valjda ne zna nitko, ali zato N. K. K. zna da je Nezavisna Država Hrvatska „prepustila“ Italiji „veći dio jadranske obale“. Štoviše, kao stručnjak za pravnu povijest, ona dodaje da se to dogodilo Rimskim ugovorima koji se sastoje „od triju akta“.

Naravno da to nema veze s istinom: Nezavisna Država Hrvatska nije Italiji ništa prepustila, nego joj je 18. svibnja 1941. nametnuto razgraničenje s Italijom, kojim je apeninskom susjedu pripao manji, a ne veći dio hrvatske jadranske obale koji se prije uspostave Nezavisne Države Hrvatske nalazio pod jugoslavenskim vrhovništvom. Jer, ne valja zaboraviti da je Italija svoj posjed na istočnoj obali Jadrana, stečen ugovorom u Rapallu, kasnije proširila sporazumom Mussolini-Pašić i aneksijom bivše Riječke Države, a Beogradskim i Nettunskim konvencijama te kasnijim tzv. Uskršnjim paktom između Ciana i Stojadinovića ojačala svoj položaj u hrvatskim (i slovenskim) zemljama. Stručnjak za pravnu povijest, napokon, mora imati na umu da je Kraljevina Italija, koja je u proljeće 1941. samo na Balkanu imala pola milijuna vojnika, napala Kraljevinu Jugoslaviju (a ne Nezavisnu Državu Hrvatsku) te okupirala dijelove jugoslavenske države. Ta je okupacija, što se Hrvatske tiče, u međunarodnopravnom pogledu prestala tek nakon ugovora o razgraničenju – jednog od tzv. Rimskih ugovora.

Pod pojmom Rimskih ugovora razumijevaju se četiri ili čak šest, a nipošto samo tri isprave: osim tri ugovora i Zaključnog zapisnika, sastavni dio Rimskih ugovora čine i pisma razmijenjena između Mussolinija kao predsjednika talijanske i Pavelića kao predsjednika hrvatske vlade. Tim je pismima uređen položaj općine Split, otoka Korčule te prava talijanske manjine na području koje je ostalo pod hrvatskim vrhovništvom. Ne bi bilo krivo u Rimske ugovore svrstati i makar formalno jednostrani dokument kojim talijanske postrojbe na području Nezavisne Države Hrvatske iz zaposjedajućih (okupacijskih) postaju posadnim postrojbama.

Za autoricu je kristalno jasno kako je Pavelićev režim bio „totalitaran“ i kako je apsolutizacijom „hrvatstva“ (navodnici njezini!) državu „opteretio nacionalnim i vjerskim problemima”. Gospođa Kisić-Kolanović očito ne zna što znači „totalitarizam“ i koje značajke moderna politička znanost smatra nužnim sastavcima totalitarne diktature. U političkom se pamfletu može čak i ustvrditi da je Nezavisna Država Hrvatska bila totalitarnom državom, ali nema znan-

stvene metode kojom bi se tvrdnja mogla dokazati. Međutim, gospođi N. K. K. to nije važno. Njoj kao da je samo važno diskreditirati hrvatsku državu (ili je, možda, u silnoj učenosti, mehanički i nekritički preuzela tvrdnje Ferde Čulinovića i družine?).

Tvrditi da „apsolutizacija hrvatstva“ provocira vjerske probleme, znači ne shvaćati hrvatski nacionalizam. Ali, kad se uči po Viktoru Novaku, ništa nije čudo, pa nije čudo ni da N. K. K. piše kako je Nezavisna Država Hrvatska sve četiri godine proživjela „pod strašnim znamenjem ideoloških (sic!) progona i umorstava”. Inače bi se moralo očekivati da osoba koja se bavi položajem i politikom Komunističke partije Jugoslavije, dobro znade kako progoni komunista nisu bili uvjetovani primarno ideološkim, nego nacionalnim razlozima: vlasti Nezavisne Države Hrvatske nisu se protiv njih borile zbog postavki o klasnoj borbi, nego zbog njihove pobune protiv hrvatske države. U novije su vrijeme objavljena svjedočanstva o Pavelićevim pokušajima da odmah nakon uspostave hrvatske države nađe *modus vivendi* i s komunistima, a sama N. K. K. citira *Spremnost*, ozbiljan zagrebački tjednik koji je, kao „Misao i volja ustaške Hrvatske”, pozivao Hebranga da oštro razluči borbu protiv ustaškog režima od borbe protiv hrvatske države.

N. K K. ističe da je ustaški režim uhitio Mačeka, kao i veliki broj komunista. Očito ne znajući da je zadaća povjesnika utvrditi zašto se zbilo to što se zbilo, ona ne ulazi u razloge tih postupaka. Stoga ne treba ni očekivati da bi se udostojila bar nekako kazati da nema države koja honorira oružanu pobunu.

Za razliku od pristrana negativnog odnosa prema ustašama i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, gospođa Kisić-Kolanović tvrdi da su se komunisti borili ne samo za društveni prevrat, nego i za „spašavanje domovine” (koje?), besramno (ili samo nepismeno?) tvrdeći da su partizanske institucije „postale 1941. godine nova realnost Hrvatske“, iako je kristalno jasno da godine 1941. partizani u Hrvatskoj nisu značili baš ništa.

N. K. K. tvrdi da su se „u ratnom vremenu od 1941. do 1945. dramatično (...) prestrojavali ljudi i političke ideje u Jugoslaviji“. Zašto baš u ”Jugoslaviji“, i u kojoj „Jugoslaviji”, onoj londonskoj, ili onoj šumskoj? Smije li se iz toga zaključivati o onome što je autoričinu srcu milo i umu blisko? U tom je razdoblju, naime, Jugoslavija postojala u četničkim i partizanskim (dakako, i savezničkim) planovima. U hrvatskim se planovima razmišljalo samo o hrvatskoj državi. Iako opterećena silnim teškoćama, ustrojena u sklopu autoritarnog poretka i teritorijalno okrnjena, ona je predstavljala realnost. Bila je tada jedina hrvatska država, i to država kako u smislu međunarodnog prava, tako i kao

izraz političke volje većine Hrvata, pa i onih koji su bili oštro suprotstavljeni Pavelićevu režimu. Da režim ne čini državu, jasno je i iz činjenice da je vodstvu jugoslavenskoga komunističkog pokreta i četništvu ideja obnove Jugoslavije bila zajednička: dijelili su ih pogledi na njezino unutarnje ustrojstvo i na oblik društvenog uređenja.

Kao što je za Tina Ujevića samo poćudna kritika bila kritikom (dok je pokudnu smatrao reklamom), tako bi i ove bilješke uz njezinu „studiju" gospođa Kisić-Kolanović mogla smatrati reklamom. Doista bih preporučio čitanje njezine knjige, jer će iz nje svaki čitatelj naučiti bar dvije stvari: prvo, kako se ne piše, i drugo, kako se ne piše hrvatska povijest.

Valja ipak dometnuti: to što autorica raspravice o Hebrangu ne zna ili ne može o Hrvatskoj misliti bez jugoslavenskog okvira, bio bi njezin problem, da ova knjiga ne govori rječito i o Institutu za hrvatsku povijest i uopće o duhovnoj klimi u hrvatskoj i „hrvatskoj" historiografiji. Kao što vuk dlaku mijenja, tako se i većina jugoslavenskih povjesničara naizgled i formalno prometnula u hrvatske. Svomu odgoju oni, međutim, ne mogu pobjeći: ideologizirani način mišljenja toliko se duboko ucijepio u njihove mozgove da ga ni uza sav trud ne mogu prikriti.

(*Marulić*, 30/1997., br. 3, lipanj 1997., 598.-607.)

DR. ZVONIMIR PUŠKAŠ: HRVATSKI DEMOKRATSKI NACIONALIZAM

U nakladi *Hrvatskog foruma*, a u nizu Biblioteka Croatia Rediviva, upravo se pojavila knjiga dr. Zvonimira Puškaša pod naslovom *Hrvatski demokratski nacionalizam*“. Knjiga opseže 297 stranica, a u njoj je objavljeno i 36 fotografija, te 21 faksimil.

Autor obrađuje jedan oblik organiziranog otpora jugoslavenskoj komunističkoj tiraniji u razdoblju od 1948. do 1989. godine. On je sam pripadao skupini, koja se, pod imenom *Hrvatski Demokratski Nacionalizam*, desetljećima odupirala Brozovoj jugoslavenskoj satrapiji, imajući pred očima samo jedan cilj: obnovu hrvatske državne neovisnosti.

Tijekom vremena, skupina je stvorila konzistentan politički program i izgradila čvrsta stanovišta, kako glede novije naše prošlosti (1918.-1945.), tako i u pogledu hrvatske budućnosti. Iz objavljena niza autentičnih tekstova jasno blista nepokolebljiva vjera u ponovnu uspostavu hrvatske države, koja nije gasnula ni u trenutcima, kad je sve hrvatsko bilo satrto i progonjeno.

Politički program *Hrvatskoga Demokratskog Nacionalizma* činile su tri sastavnice: hrvatsko državno pravo, parlamentarna demokracija i koncepcija socijalno pravedne države.

Na čelu je skupine tijekom desetljeća bio Ivica Babić (1921.-1989.), koji je kao dvadesetogodišnji student prava bio sudionikom Desetotravanjske revolucije, a kasnije natporučnik Hrvatskih oružanih snaga (1942.-1945.), pobočnik generala Moškova i član Operativnog stožera I. hrvatskog sbora HOS-a. Nakon sloma Nezavisne Države Hrvatske uhićen je, a iz zatvora je izišao 1947. godine, s nepokretnom desnom rukom i nogom. Unatoč tomu, sve do 1988. godine, kad je teško obolio i dužnost predsjednika HDN-a povjerio prijatelju i suradniku dr. Zvonimiru Puškašu, vodio je organizaciju iz kreveta.

Babića i Puškaša davno su povezali život i zajednička borba za Hrvatsku. Babić je podrijetlom iz Donje Klade kod Jablanca u Hrvatskom primorju. Otac mu je bio doktorom prava, a majka, rodom iz Mača u Hrvatskom zagorju, učiteljica. Babić je, pripovijeda Puškaš, bio izvanredno inteligentan, izrazito nacionalno svjestan i ujedno praktični katolik. S druge strane, autor knjige, dr. Puškaš, rođen je 1925. u Zagrebu, a uoči rata, sa 16 je godina postao pripadnikom ilegalne nacionalističke organizacije, odvjetka ustaškog pokreta.

Činjenica da su obojica pripadali hrvatskim vojnim snagama i bili apsolutno odani hrvatskoj državi, a istodobno i čvrsto demokratski opredijeljeni,

svjedoči da hrvatska mladež koja je sudjelovala u uspostavi, izgradnji i obrani Nezavisne Države Hrvatske, nije bila zadojena totalitarnim ideologijama. Otpor prema totalitarizmu i ugnjetavačkom jugoslavenstvu logično je doveo do njihova organiziranja u *Hrvatski Demokratski Nacionalizam*.

Autorovo svjedočenje, dokumenti o djelovanju HDN-a među Hrvatima u Domovini i o vezama te skupine s hrvatskom političkom emigracijom, važan su prilog hrvatskoj političkoj povijesti i ujedno svjedočanstvo, da se ljudska prava pojedinca mogu ostvariti tek u slobodnoj i neovisnoj nacionalnoj državi. Dr. Puškaš posebno ističe kako je HDN predstavljao osebujnu i izvornu političku formaciju, koja se jasno odredila prema hrvatskoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Čitatelju treba posebno skrenuti pozornost na to, da će u knjizi pronaći poglede te skupine oporbenih hrvatskih intelektualaca na ideološka pitanja, na ustaški i partizanski pokret, uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, Rimske ugovore iz 1941., slučaj Lorković – Vokić, uspostavu nove Jugoslavije, problem ulaska u Partiju, dodire s političkom emigracijom (Hrvatsko narodno vijeće, Hrvatski narodni odbor, Hrvatski oslobodilački pokret), implikacije izručenja dr. Andrije Artukovića, sve do obnove Hrvatske stranke prava, koju je vodstvo HDN-a pripremalo u suradnji s iseljenom Hrvatskom.

Najvećim postignućem autor drži svoj doprinos, kao i doprinos organizacije, uspostavi neovisne Republike Hrvatske. S obzirom na sve to, Puškaševa knjiga predstavlja važan doprinos proučavanju povijesnih težnji hrvatskog naroda, pa se preporučuje svakom čitatelju.

(*Politički zatvorenik*, 7 (8!)/1997., br. 62, svibanj 1997., 48.-49.)

HRVATSKI NACIONALNI POKRET

U sunakladi koprivničke nakladničke kuće Dr. Feletar, Hrvatskog društva političkih zatvorenika te ogranaka Matice hrvatske u Novoj Gradiški i Slavonskom Brodu, nedavno je tiskana knjiga *Hrvatski nacionalni pokret*.

Pisci priloga u njoj, Ivan Udovičić, Tomislav Đurić, Vladimir Đurić i Ivo Jednobrković, opisuju zbivanja u brodskoj i novogradiškoj gimnaziji od 1954. do 1956. te postanak ilegalne skupine mladih hrvatskih rodoljuba, koji svoju organizaciju prozvaše *Hrvatskim nacionalnim pokretom*.

Uzimajući u obzir samo one protiv kojih su komunističke vlasti podigle optužnicu, najstariji od pripadnika skupine rođen je 1934., a najmlađi 1938. Razmišljajući o teškom položaju svog naroda, organizirano su se počeli sastajati tijekom 1954., a uhićeni su u veljači i ožujku 1956. Osuda, izrečena 30. svibnja 1956. bila je relativno blaga: Ivan Udovičić i Vladimir Đurić osuđeni su na godinu i pol, još malodobni Tomislav Đurić na godinu, Nikola Zrilić i Ivan Jednobrković na deset mjeseci, a Vjekoslav Boraš, Krešimir Mikolčić, Borislav Pavletić, Emil Ajnberger i Josip Senić na šest mjeseci, sve uvjetno na dvije godine. Na žalbu državnog odvjetništva, uvjetna osuda Ivana Udovičića preinačena je u bezuvjetnu, pa je on ostatak kazne izdržao u starogradiškoj kaznionici.

U knjizi, koja opseže 95 stranica, donesen je niz zanimljivih dokumenata i svjedočanstava o duhovnim i nacionalno-političkim kretanjima hrvatske mladeži, koja je stasala u godinama iza sloma Nezavisne Države Hrvatske i učvršćenja jugoslavenske komunističke diktature. U tom je pogledu knjiga dragocjen dokument za buduće sociološke i historiografske raščlambe hrvatskoga narodnog otpora. Ujedno ona predstavlja poticaj i drugim pojedincima i skupinama, da za buduće naraštaje ostave sačuvana svoja sjećanja.

Vrijedno je, napokon, dometnuti, kako je niz pripadnika *Hrvatskoga nacionalnog pokreta* kasnije ostavio dublji trag na hrvatskoj političkoj i kulturnoj, uopće javnoj pozornici, a za slobodu Hrvatske svoj je život položio jedan njezin član, Josip Senić. Rođen 18. ožujka 1936. u Maloj kod Nove Gradiške, Senić se je u gimnazijskim danima isticao književnim darom. Bez oklijevanja je pristupio *Hrvatskomu nacionalnom pokretu*, a 1965. se odlučio na odlazak u emigraciju. U izbjeglištvu je pristupio *Hrvatskomu revolucionarnom bratstvu*. Jugoslavenska obavještajna služba okrutno ga je umorila 9. ožujka 1972. u njemačkom gradu Wieslochu, gdje je još uvijek pokopan.

(*Politički zatvorenik*, 7 (8!)/1997., br. 67, listopad 1997., 42.-43.)

*UZNIČKE USPOMENE VOJSKOVOĐE SLAVKA KVATERNIKA: MANJKAV, IAKO VRIJEDAN DOPRINOS PROUČAVANJU NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE**

U nakladi zagrebačke kuće Golden marketing, prošle je godine Nada Kisić-Kolanović, znanstvena suradnica Hrvatskoga instituta za povijest, objavila knjigu *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*.

Knjiga predstavlja nesumnjivo dragocjen doprinos proučavanju Nezavisne Države Hrvatske. Opseže 427 stranica, od čega šezdesetak čini autoričina uvodna rasprava. Skoro 170 stranica zauzimaju zapisi vojskovođe Slavka Kvaternika pod naslovom „NDH i dr. Pavelić", a ostatak se sastoji od dokumenata. To su: optužnica protu Slavku Kvaterniku, dr. Vladimiru Košaku, dr. Mehmedu Alajbegoviću, dr. Osmanu Kulenoviću, generalu Miroslavu-Friedrichu Navratilu, generalu Ivanu Perčeviću i bivšemu njemačkom poslaniku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Siegfriedu Kascheu; Kvaternikove osobne opaske uz optužnicu, Politeov obrambeni govor, osuđujuća presuda, Kvaternikova molba za pomilovanje, te obavijest o odbijanju te molbe.

Ovdašnjemu se izboru dokumenata nema što prigovoriti. Oni pružaju dosad najzaokruženiju sliku političkog djelovanja bivšega austro-ugarskoga (do)pukovnika Slavka Kvaternika, osobe koja je 1918. spriječila mađarsku okupaciju Međimurja, a uskoro potom bila umirovljena. To je umirovljenje značilo isključenje iz djelatne vojne službe, ali ne i prestanak Kvaternikova sudjelovanja u javnome životu. Naprotiv, njegova je djelatnost vodila skoro pravocrtno do 10. travnja 1941., odnosno do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske.

Dakako, da je slika Kvaternikova djelovanja donekle jednostrana, jer se uglavnom temelji na jugoslavenskim dokumentima, odnosno na istražnim materijalima ili Kvaternikovim zapisima, većinom sastavljenima u jugoslavenskoj komunističkoj tamnici. Stoga bi se nepreciznom mogla nazvati tvrdnja da

* Pišući ovaj prikaz nisam znao – a nije to znala ni Nada Kisić Kolanović – da je davne 1949. u buenosaireškom *Glasu sv. Antuna* objavljeno navodno Kvaternikovo pismo iz tamnice, datirano u Velikome tjednu 1947. godine, oko dva mjeseca prije Kvaternikove smrti. Taj propust ispravio sam u *Političkom zatvoreniku*, 31/2020., br. 284, srpanj-kolovoz-rujan 2020., 36.-41., donoseći taj zapis i upozoravajući da se njegova važnost – uz uvjet da se pokaže autentičnost dokumenta – sastoji ponajviše u tome što on svjedoči da u njemu Kvaternik zastupa stajališta posve suprotna onima koja se nalaze u dokumentima koje je N. Kisić Kolanović uvrstila u svoju knjigu, a u kojima Kvaternik sam sebe optužuje kao – izdajicu. Tomu valjda dometnuti i to da je Kvaternik – prema izvješćima hrvatske obavještajne službe – praktično do pred kraj rata ostao duboko uvjeren u neminovnu pobjedu njemačkog oružja i zagovarao apsolutnu hrvatsku lojalnost savezništvu s Trećim Reichom.

je riječ o njegovim „memoarima“ odnosno „sjećanjima“, budući da Kvaternik sastavlja spis koji ujedno ima biti sredstvo njegove obrane pred sudom.

Spis pod naslovom „NDH i dr. Pavelić“ možda je i zamišljen, pa i započet još u savezničkome zarobljeništvu, u potvrdu čega služe i prije više desetljeća u emigraciji objavljene zabilješke tadašnjega Kvaternikova logorskog sudruga i našega povremenog suradnika, dr. Milana Blažekovića, ali je zapisan nesumnjivo između 9. rujna 1946., dana izručenja Jugoslaviji, i 19. svibnja 1947., dana kad mu je uručena optužnica.

Da bi na slobodi mnoge stvari bile drugačije prikazane, nesumnjivo potvrđuje kasnija Kvaternikova molba za pomilovanje, u kojoj (7. lipnja 1947.) on piše: „Ja jesam izdajnik, ali nisam najgorji.“ Iz toga se pouzdano može zaključivati i o Kvaternikovu duševnome stanju tijekom istrage, kad ga je nada da će spasiti vlastiti život toliko obuzela, da nije bio svjestan kako mu nema spasa, jer on, proglasitelj neovisne Hrvatske, tim je činom poduzeo *crimen laesae maiestatis*, najgori zločin protu jugoslavenskomu božanstvu, zločin koji se u očima pobjednika ničim ne može opravdati.

Ipak, nema dvojbe da njegova protupavelićevska oštrica ni u slobodi ne bi bila bitno ublažena. Jer, spis je po mnogočemu naličan obračunu s Pavelićem, koji je u emigraciji poduzeo vojskovođin sin, Eugen Dido Kvaternik, nizom članaka u *Hrvatskoj reviji*, prije nekoliko godina ukoričenih i objavljenih u domovini. Dakako da od oca i sina Kvaternika nije moguće očekivati nepristran odnos prema državnome poglavaru, koji ih je smijenio kad bijahu na vrhuncu vlasti, ali unatoč tomu, njihovi će tekstovi, kad i ne nude odgovore, trajno provocirati pitanja.

Kao cjelina, knjiga je nesumnjivo uspjelija od autoričina knjiškoga prvijenca, rasprave o Andriji Hebrangu, objavljene 1996. pod naslovom *Hebrang – iluzije i otrežnjenja*. Kvalitativni se pomak osjeća ne samo u nepristranijem pristupu Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nego i u nepretencioznoj obradi teme, a pogotovo u autoričinu jeziku i stilu, koji je u raspravi o Hebrangu dosegao sam rub skandala.

Autoričin je uvodni tekst relativno dobar, posebno u svjetlu općega odnosa tzv. službene hrvatske historiografije prema ustaškome pokretu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ipak, makar mi se zamjerilo zbog sitničavosti, valja upozoriti na prilično velik broj faktografskih propusta, koji se svi nesumnjivo ne mogu prebaciti na teret tiskaru. Tako se, primjerice, krivo piše ime slovačkoga odmarališta Pyestani (NKK piše: Pystian), umjesto Kriegsarchiv otisnuto je Kriegs Archiv, a sjedište jednoga ustaškog logora (Borgo Val di Taro) pretvo-

reno je u „Borgotaro“. Tvrdi se da je Mala Antanta nastala 1933., a nadnevak objavljivanja Uredbe o Banovini Hrvatskoj (26. kolovoza 1939.) krivo se poistovjećuje s nadnevkom sklapanja sporazuma između Cvetkovića i Mačeka (jer je sporazum definiran 20. kolovoza, a već 22. kolovoza odobrio ga je knez Pavle, što je zapravo značilo odobrenje Namjesništva, budući da preostala dva člana tog tijela zapravo nikad nisu postali više od dvojice „prisutnih građana“).

U knjizi se uz ime prof. Ivana Oršanića krivo tvrdi kako je 1950. utemeljio Hrvatsku republikansku stranku, jer je HRS utemeljen godinu kasnije. Pukovniku Stjepanu Duiću život je „umjetno“ produljen za čitavih devet godina, a francuski maršal Franchet d'Espèrey prekršten je, zamjenom imena i krivo napisanoga prezimena, u „Franchet, d'Esperyja“; Andrija Artuković je iz državnoga prabilježnika-čuvara državnog pečata, pretvoren u „državnoga pribilježnika-čuvara državnog pečata“; Raffaele odnosno Raffaelo Casertano, nesuđeni prvi tajnik talijanskoga poslanstva u Zagrebu, Mussolinijev izaslanik od travnja 1941. i kasniji talijanski poslanik, jednostavno je prozvan „opunomoćenim talijanskim predstavnikom u Zagrebu 1941-1943.“; Tržič je postao Tržićem; za benediktinca opata Marconea se, pak, kaže da je boravio „u Zagrebu, u hrvatskom episkopatu“ (kao da je episkopat gradska četvrt, ako već ne stambena jedinica). Autorica, na žalost, i dalje piše „front“ i „posjeta“, a omakne joj se i „odbrana“. No, u Hrvatskoj to nije problem. U Hrvatskoj je problem ako se napiše „množtvo“ i „opazka“, a ne ako se u izdanjima Hrvatskoga (sic!) instituta za povijest piše „odbrana“, ili ako se na Hrvatskoj (sic!) radioteleviziji govori „obezbijediti“. Jer, „množtvo“ je opasno, „obezbjeđenje“ je poslušno...

Dok navedene pogrješke mogu nastati uslijed brzine i nedostatne pozornosti, teže je objasniti krupnije propuste. Navedimo bar neke.

Nada Kisić-Kolanović govori o „Pavelićevoj Promemoriji“ Mussoliniju iz 1927., koja da se „vrlo lako može povezati“ s Rimskim ugovorima, iako „Pavelićeva Promemorija“ ne postoji. Postoji, doduše, promemorija dr. Ivice Franka, koja je u ljeto 1927., usporedno s nizom sličnih promemorija istaknutih predstavnika t. zv. prve hrvatske emigracije, predana Talijanima. Tu je Frankovu promemoriju Pavelić predao R. F. Davanzatiju, ali „vrlo lako“ ju povezivati s Rimskim ugovorima, bez spomena Radićevih, Mačekovih i Košutićevih dodira s Rimom, poprilično je neozbiljno.

Nadalje, tvrdi se da je Pavelić 1929. u Sofiji s „Vančom Mihajlovom“ objavio deklaraciju o suradnji hrvatskih i makedonskih separatista, iako Mihajlov nije bio potpisnik Sofijske deklaracije, pa ni domaćin Paveliću i Perčecu, nego je to bio dr. Konstantin Stanišev. No, to je još preciznije, nego tvrditi da je „na

izborima 1935. i 1938. HSS dobio sve hrvatske glasove“: bit će da ima i više od jednoga Hrvata koji nije glasovao ili je glasovao protiv HSS-a (koji, k tome, uopće nije nastupio samostalno ni na jednima od tih dvaju izbora).

Kod Rimskih se ugovora ne radi o tri isprave, kako uporno hoće autorica, niti je prihvatljiva njezina olako izrečena tvrdnja, da je Maček i nakon stupanja u Simovićevu vladu „ostao vjeran konfederalnom konceptu Jugoslavije“. Ipak, najkrupnijim mi se previdom gospođe Kisić-Kolanović čini tvrdnja da sazivanjem Hrvatskoga državnog sabora 1942. „totalitarizam nije gurnut u stranu“ (str. 34.), kao i ona, da je „kod Bleiburga, na austrijsko-jugoslavenskoj granici, i na Križnom putu ubijeno između 45 i 55 tisuća Hrvata i Muslimana“ (str. 66.).

Gospođa Kisić-Kolanović očito ne zna što znači totalitarizam, ili – ako zna – onda se neumjesno razmeće tim pojmom, jer je to, valjda, popularno. Inače, suvremena je politička znanost načistu sa značajkama političkoga totalitarizma, pa će ozbiljniji pisci o totalitarizmu ozbiljnije razgovarati tek u slučaju nekih boljševičkih sustava. Naravno, zanijekati totalitarna svojstva ustaškome režimu, ne znači poricati njegove brojne autoritativne značajke, a još manje zločine i nasilja počinjena u ime hrvatske države. Tek, jasnoća pojmova pripomaže razumijevanju uzroka i posljedica.

S druge, pak, strane, nije dobro olako prihvatiti Žerjavićeve (zapravo: Kočovićeve) brojke o žrtvama Bleiburga i Križnoga puta. No, dok se o tome može razgovarati, kako shvatiti tvrdnju da su stradali „Hrvati i Muslimani“, kad su svi ti izginuli pod jednim te istim barjakom. Ili možda dolazi vrijeme kad će žrtve Bleiburga i Križnoga puta biti dijeljene na Hrvate i „potencijalne glasače SDA“?

Zašto ipak, nakon svih ovih napomena, tvrdim kako knjiga nije loša? Zbog objavljenih dokumenata (jer u nas se dostupnost arhivske građe također ravna po onoj *quod licet Iovi, non licet bovi*) kao i zbog toga, što se u Hrvatskoj o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj još uvijek piše tako da svaki pokušaj shvaćanja tadašnjih političkih procesa – kao u konkretnome slučaju – treba pozdraviti.

(*Politički zatvorenik*, 8 (9!)/1998., br. 71, veljača 1998., 49.-50.)

JOSIP JOZO SUTON: POSUŠKI ŽRTVOSLOV

U već nekoliko nastavaka, u našem se listu objavljuju izvadci iz nedavno objavljene knjige Josipa Joze Sutona, koju su na skoro četiri stotine stranica pod naslovom *Posuški žrtvoslov* objavili Hrvatsko žrtvoslovno društvo i nakladnička kuća K. Krešimir. S obzirom na to, ni knjigu ni pisca u našem listu ne treba posebno predstavljati.

Suton je svoje djelo zamislio ambiciozno te se na zadržava samo na opisu i popisu žrtava u Posušju i okolici, nego nakon uvodnih napomena o ranijoj povijesti Posušja nastoji zbivanja smjestiti u povijesni i politički kontekst, počesto se upuštajući i u nekonvencionalne zaključke o razlozima, tijeku i potki pojedinih povijesnih događaja. Njegov opis počinje podatcima o prvome spomenu imena Posušje, preko srednjovjekovne i novije povijesti, sve do Drugoga svjetskog rata i poraća, te napokon, do Domovinskog rata i novih hrvatskih žrtava. Središnji dio knjige predstavljaju popisi poginulih, pobijenih i nestalih u Drugome svjetskom ratu.

Kao pripadnik Hrvatskih oružanih snaga, Suton naglašava svoju povezanost i pozitivan odnos prema pokušaju oživotvorenja trajne hrvatske državnosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ne ostavljajući nikakve dvojbe o tome da je njezinim rušenjem stvarana druga Jugoslavija. Alternativa Jugoslaviji bila je Nezavisna Država Hrvatska, i obrnuto, rušiti Nezavisnu Državu Hrvatsku – uza sve nesavršenosti, pogrješke i propuste režima – značilo je uspostavljati Jugoslaviju i izravno raditi protiv interesa hrvatskog naroda.

I doista, zbivanja pod partizanskom vlašću pokazala su točnost te procjene. Taj je dio posuške lokalne, ali i opće hrvatske povijesti, trajno obilježen krvlju hrvatskog naroda. Svjedoče to stotine i stotine imena žrtava, vojnika, civila, žena, djece i staraca, poredanih u Sutonovoj knjizi. I kad se to ima na umu (a narod je to one kobne 1945. imao na umu, htio-ne htio), besmislenima postaju optužbe da je do bleiburškog pokolja i križnih putova došlo zbog prijevarnoga poziva na bijeg prema Zapadu, koji da su hrvatske državne vlasti upravile pučanstvu.

Kao da je fočanska ili goraždanske muhadžire nakon četničkih pokolja trebalo pozivati da bježe, kao da je širokobriške Hrvate nakon partizanskog pokolja franjevaca trebalo posebno podučavati o tome, tko su zapravo jugoslavenski partizani... Narod je to znao, jer je dobro znao tko se i kada, iz kojih pobuda odmetnuo u šumu. Bilo je tu zabludjelih, bilo je onih, koji su pobjegli pred talijanskim (sjeverno od demarkacijske crte i njemačkim) represalijama,

bilo je i onih, koji su bježali pred nasiljem nastaša, ali se znalo da su kolovođe kokošari, protuhe ili odnarođeni tipovi.

Knjiga Josipa Joze Sutona samo je jedan – u svakom slučaju vrijedan – dokaz u prilog tog iskustva. Kamo sreće, kad bi u skoro vrijeme (ne samo trudom pojedinaca, nego i državnim ulaganjem) svaki hrvatski kraj dobio ovakvu ili sličnu monografiju...

(*Politički zatvorenik*, 8 (9!)/1998., br. 80, studeni 1998., 38.)

IVO LUČIĆ-PAROKOVIĆ: UVIJEK UZ HRVATSKU

Nevelika opsega (71 stranica), knjižica Ive Lučića-Parokovića *Uvijek za Hrvatsku*, koju je pisac ove godine objavio u nakladi kuće Hrašće d.o.o. iz Drenovaca, vrijedan je autobiografski zapis, koji baca zanimljivo svjetlo i na poratni križarski pokret.

Pisac je rođen 1917., a zbog svoje službe u domobranstvu odnosno služenja u ustaškoj vojnici, odrobijao je u dva navrata, kako kaže u kratkom pogovoru, „3.100 dana i isto toliko noći“, tj. osam godina četiri mjeseca i deset dana.

Ne mogavši preboljeti slom Nezavisne Države Hrvatske, pisac je u lipnju 1945. započeo djelatno organizirati križarski pokret u Posavini. On piše: „Grupirani i organizirani u manje skupine krenuli smo u prve sukobe s novom vlašću, najčešće smo napadali njihove patrole koje su svakodnevno krstarile kroz naša hrvatska sela. Nova vlast je već prvih dana pokazala svoje pravo lice. U selima su hvatali i ubijali ljude bez pravde i suda, a koji su preživjeli ta proganjanja, ‘imali su sreću’ da prisilnim radom ‘iskažu’ svoju ‘odanost’ komunističkom režimu. Za to vrijeme njihove žene su bile fizički i psihički zlostavljane.“

Unatoč višemjesečnom otporu, koji je uživao tihu i djelotvornu podporu pučanstva, ali i bio izložen prijetnjama i opasnostima smrti i izdaje (prodane su duše nerijetko bili „baš takovi nitkovi koji su za rata činili razna nedjela, a sada su, da bi se dodvorili komunističkim vlastima, bili spremni prokazati i svoje najbliže“), križari su bili primorani shvatiti, da je njihov viteški otpor samoubilački i da je bitka izgubljena.

Nakon znatnih gubitaka u okršajima, bili su suočeni s proglašenom amnestijom, koja je mnoge stavljala na teške kušnje i neminovno utjecala na osipanje križarskih redova. Malo-pomalo predali su se i najuporniji. I za njih je tek započinjalo razdoblje tamnovanja i torture...

Knjižica Ive Lučića-Parokovića nesumnjivo će biti dragocjen prinos proučavanju križarskog pokreta kao posve zanemarena oblika hrvatskoga narodnog otpora u Domovini nakon Drugoga svjetskog rata. Na žalost, hrvatska stručna (pa i politička) javnost kao da nije zainteresirana za prikupljanje svjedočenja od ljudi, koji su jednom nogom već u grobu. Zašto je tako, većini je jasno...

(*Politički zatvorenik*, 8 (9!)/1998., br. 80, studeni 1998., 42.)

IVAN GRAH: ISTARSKA CRKVA U RATNOM VIHORU (1943.–1945.)

U nakladi IKD Juraj Dobrila, u Pazinu je nedavno objavljeno drugo, ispravljeno izdanje knjige *Istarska crkva u ratnom vihoru (1943.–1945.)* našega povremenog suradnika, don Ivana Graha, župnika u Ližnjanu kod Medulina. Prvo je izdanje objavljeno 1992.

Riječ je o vrijednu publicističkom štivu, ispisanom na 236 stranica i potkrijepljenom opširnim podrubnim bilješkama, koje će slabije upućenima u istarske prilike – a takvih je, na žalost, većina – dati niz dragocjenih obavijesti o prilikama, u kojima su istarski Hrvati živjeli uoči, tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, a posebice o pravnome i stvarnom položaju Katoličke crkve u Istri.

Taj je položaj zanimljiv i vrijedan proučavanja zbog niza razloga. Prvi od njih jest činjenica da je Istra, iako narodnosno pretežno hrvatska, državnopravno i crkveno-upravno pripadala Italiji odnosno biskupijama sa sjedištem pod talijanskim vrhovništvom. S obzirom na načelo Svete Stolice, da ne priznaje državnopravne promjene nastale tijekom rata, Istra se krajem svjetskog rata našla u svojevrsnome političko-pravnom vakuumu, koji je jugoslavenska komunistička vlast pokušala iskoristiti.

Drugi razlog koji knjigu don Ivana Graha čini posebno važnom, jest bitno drugačiji prikaz djelovanja katoličkoga svećenstva u Istri u doba fašizma od onoga, koji su davali Danilo Klen i slični pisci, koji su manje ili više nevješto borbom za hrvatsko-slovenske (zapravo jugoslavenske) interese prikrivali svoju mržnju na Katoličku crkvu, pa su i njihova djela o Istri objavljivana upravo u valovima protucrkvenih hajki. Treći razlog jest plastičan prikaz posebnosti istarskoga hrvatstva, koje se stoljećima pokazalo žilavim i otpornim, ali u kontinentalnoj Hrvatskoj nerijetko krivo shvaćanim fenomenom.

Četvrti razlog, ako i nije najvažniji, vjerojatno je najaktualniji. Riječ je o drugačijem svjetlu bačenu na istarsko partizanstvo. Iako su većinu tamošnjih pripadnika partizanskog pokreta – koji do pada Italije ostaje u povojima – nesumnjivo činili svjesni Hrvati, njihovo je komunističko vodstvo bilo podjednako rušilačko i podjednako razbojničko, kao u drugim krajevima Hrvatske.

U tekstu „Istra i hrvatska država", ponovno tiskanu u br. 7-12/VII. riječkih *Dometa* (gdje je tiskan i opsežan članak don Ivana Graha!), Miljenko Dabo Peranić podsjeća na komunističku retoriku i propagandu, kojom se ti ribari ljudskih duša pristupali Hrvatima. Pripovijedalo se, ako već ne o neovisnoj

Hrvatskoj, a ono o slobodnoj i autonomnoj Hrvatskoj, koja bi bila u nekoj balkanskoj federaciji. Ta bi Hrvatska, pričali su komunistički prvaci bajke hrvatskomu puku, koji se otimao iz fašističkih pandža, obuhvaćala i BiH, Bačku i Sandžak kao autonomne jedinice.

Mnogi su toj propagandi nasjeli. Takvi su nesumnjivo doživjeli najveću tragediju, kad su spoznali pravu narav komunističkog partizanstva. Nju su oćutjeli ne samo Talijani (a u siječnju 1999. bit će, kako je u rujnu priopćeno, u Rimu obnovljeno suđenje Ivanu Motiki i Oskaru Piškuliću), nego i Hrvati. Ta narav komunističkoga zlosilja zapravo predstavlja okosnicu ove knjige, a pisac ju prikazuje na temelju partizanskih i crkvenih izvora. Uz to, objavljuje i kraće životopise ratnih žrtava, te veći broj vrijednih dokumenata.

(*Politički zatvorenik*, 8 (9!)/1998., br. 80, studeni 1998., 47.)

DVIJE VRIJEDNE KNJIGE O KOMUNISTIČKOM TERORU U HRVATSKOJ

U većini zemalja izišlih iz komunizma moguće je sustavno i znanstveno proučavati posljedice komunističke strahovlade, uključujući i podatke o izvršiteljima nasilja i suradnicima represivnih organa. Njemačko, tzv. Gauckovo povjerenstvo u cijelosti je otvoreno javnosti te na taj način održava svijest o opsegu i razmjerima terora, ujedno utječući na politički život. I druge države imaju slična tijela. Slovenci su još 1996. objavili knjigu *Iz arhivov slovenske politične policije*. Na skoro pet stotina stranica ta knjiga otkriva ustroj i glavne aktere zločinačkog sustava koji je vladao Slovenijom.

U Hrvatskoj se o tome uglavnom šutjelo, pa se i danas šuti. Vrijedan izuzetak čine dvije dragocjene zbirke dokumenata, objavljene ovog proljeća. Obje su objavljene u nakladi prozorskog Bonitasa i splitskog Lausa, a uredio ih je dr. Robert Tafra. Pothvat je to koji zaslužuje svaku pohvalu, a same će se knjige nesumnjivo naći na počasnim mjestima knjižnica koje drže do sebe.

Dio jedne od njih, koja je objavljena pod naslovom *Dosjei Udbe o hrvatskoj emigraciji* (zapravo samo imena emigranata) svojedobno smo objavili u našem listu. Knjiga, pak, na 797 stranica donosi uglavnom netaknut i cjelovit materijal tadašnje Službe državne sigurnosti iz 1977., s mnoštvom zanimljivih i *pikantnih* pojedinosti. Kao napeto kriminalističko i političko štivo nesumnjivo će ju čitati mnogi pripadnici političke emigracije, ali i svatko koga zanima novija hrvatska politička povijest ili ustroj i djelovanje jugoslavenskih tajnih službi. Jer, na jednome mjestu naći životopise kako istaknutih, tako i nepoznatih emigranata, nesvakidašnja je poslastica.

Druga knjiga, *Hrvati i drugi neprijatelji Jugoslavije* (681 str.) obuhvaća oko dvije tisuće osoba koje je jugoslavenski režim u veljači 1989., dakle, pred samu svoju smrt, smatrao pogibeljnima za interese te tvorevine i komunističkog poretka. Većinu tih neprijatelja – treba li posebno spominjati – čine Hrvati. U uvodnom dijelu knjige objavljena su i dva referata o ustroju i djelovanju jugoslavenskih tajnih službi.

Jedini je nedostatak ove knjige to što je urednik, kako napominje u pristupnoj napomeni, „iz originalnih dokumenata izbacio zbog mogućih zloporaba, rubriku kontakt-telefon osoba koje su radile u jugoslavenskoj tajnoj policiji". Taj je zahvat, doduše, shvatljiv i iz uredničke perspektive očito nužan, ali je nama, čitateljima, a posebno žrtvama doušivanja i progona, time uskraćeno za-

dovoljstvo identificiranja svojih progonitelja. Potpisani je sklon pretpostaviti, da su mnogi od tih danas u prvim redovima tzv. građanskih demokrata...

(*Politički zatvorenik*, 10 (11!)/2000., br. 100-101,
srpanj-kolovoz 2000., 76.)

*KNJIGA O KOMUNISTIČKIM ZLOČINIMA U LEPOGLAVI**

Početkom srpnja ove godine, u nakladi Hrvatskoga društva političkih zatvorenika izišla je knjiga dr. Augustina Franića *KPD Lepoglava – mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika* (Zagreb, 2000., 248 str., s 41 dokumentarnim prilogom i sažetcima na engleskome, španjolskom i njemačkom jeziku).

Iako ne treba nipošto podcjenjivati nažalost malobrojna memoarska djela, valja istaknuti da je ova knjiga po mnogočemu prvijenac u literaturi o hrvatskome političkom uzništvu. Ta je literatura, i beletristička i znanstvena – ne slučajno – neobično oskudna. Kao što su zapuštene, zaboravu prepuštene kaznionice, tako je zapušteno i naše pamćenje o njima, i naša svijest o njihovu značenju i ulozi. Ni ova knjiga nije monografija o lepoglavskomu mučilištu u komunističkoj Jugoslaviji, koja u Hrvatskoj nije priređena ni u punih deset godina od sloma komunističke Jugoslavije. Za razliku od drugih zemalja izišlih iz komunizma, u kojima su državne vlasti na različite načine poticale istraživanja i otvarale arhivske fondove, u Hrvatskoj se svaki istraživač danomice spotiče o prepreke koje se motiviraju „politikom pomirbe" i sličnim ideološkim razlozima.

Istraživanje koje graniči s nemogućim

Uslijed toga je zapriječeno ili bar uvelike otežano sustavno i ozbiljno znanstveno istraživanje. Šutjeti o zlodjelima jugoslavenskih komunista u Hrvatskoj je poodavno sastavni dio *političke korektnosti*. Do siječnja 2000. bilo je *korektno* veličati tobožnji komunistički antifašizam, koji nerijetko ne samo da nije zaostajao za totalitarizmom i terorom fašista i nacista, nego je čak i prednjačio. Od siječnja ove godine *korektno* je tvrditi da se u doba ranijih, hadezeovskih vlada rehabilitiralo ili čak promicalo „ustaštvo", iako se upravo u to doba (pod ogrtačem tzv. pomirbe) onemogućavalo provođenje sudskih postupaka protiv notornih jugoslavenskih komunističkih zločinaca.

Zbog toga svaki pokušaj koji se opire tim ideološkim rešetkama valja posebno pozdraviti i poduprijeti, jer je to redovito pokušaj pojedinca koji stoji

* Iako sam knjigu, tj. njezino prvo izdanje, s autorom i prof. dr. Zvonimirom Šeparovićem, javno predstavio u Zagrebu, kod oo. isusovaca u Palmotićevoj ulici, (29. studenoga 2000.), činilo mi se prilićnijim ovdje uvrstiti ovaj, objavljeni tekst od onoga koji je tamo izgovoren.

nasuprot sustavu. Za to je potrebna građanska hrabrost, a poštovanje uvijek zaslužuju oni, koji se ne boje svoje gradove graditi na Vezuvu, ni slati svoje brodove u neistražena mora.

I piscu ove knjige, dugogodišnjemu hrvatskom političkom uzniku (do svoje dvadesetdevete, napominje on, izdržao je svojih devet godinica), nesumnjivo je trebalo građanske hrabrosti i upornosti, da prikupi, prouči i analizira mnoštvo fragmentiranih podataka o najtragičnijem segmentu tamnovanja u Lepoglavi: umorstvima hrvatskih političkih uznika. Dr. Franić ne krije svoje motive. On želi mlađim naraštajima ostaviti svoju knjigu kao oporuku, kao zalog i svjedočanstvo patnje bez koje nije moguće ostvariti slobodu. Istodobno, on želi dati zasluženu zadovoljštinu preživjelim uznicima i rodbini umorenih, ali i izraziti poštovanje prema osobnoj čestitosti i čistoći idealizma svojih mrtvih supatnika. Za nj oni nisu mrtvi, nego i dalje žive u prijateljstvu iskovanu u najtežim mogućim uvjetima, kao čvrsta i neraskidiva spona s Domovinom i Bogom.

Nakon uvodnog dijela, u kojem ukratko, ali sadržajno i dojmljivo opisuje povijest lepoglavske kaznionice, te činjenice i dojmove zajedničke svakom zatočeniku (ulazak u tamnicu, odjeća i obuća, šetnja, pošta i paketi, prehrana i posjeti, rad na izvanjskim radilištima, stegovne kazne, ustroj zdravstvene službe i sl.), autor donosi poimenični popis umrlih osuđenika prema zatvorskim podatcima. Razumije se, da službenim zatvorskim podatcima pristupa s razložnim krajnjim oprezom. Upozorava, da tobožnje naravne smrti u tamnici zapravo nikad nisu naravne, nego su uvijek posljedkom zlostavljanja, iscrpljenosti, izgladnjelosti, tjelesnog i duševnog terora. U nizu slučajeva, štoviše, dokazuje da je „naravnom smrću" i „pokušajem bijega" prikriveno okrutno umorstvo.

Poimenični podatci o umrlima i ubijenima

Tjelesno i duševno zlostavljanje u kaznionici u više je navrata dovelo do skupnih bjegova. Njima pisac posvećuje posebnu pozornost, nesumnjivo i zbog toga što je u nekim memoarskim djelima bilo nepreciznosti, pa i pretjerivanja. Uvjerljivo dokazuje, da ni uprava lepoglavske tamnice u nekim slučajevima nije znala točan broj bjegunaca (iz čega bi se moglo zaključiti, da u prvo vrijeme, 1945., nije bilo posve pouzdanih podataka o broju i identitetu zatočenika, što će, nesumnjivo, biti skopčano s nekontroliranim umorstvima). Franić utvrđuje i dokumentira sastav skupina bjegunaca i opisuje njihove pojedinačne sudbine. Za veliku većinu stoji, da im se nakon bijega gubi svaki trag. Također

nepobitno ustanovljuje, da nisu rijetki slučajevi u kojima je bijeg insceniran, očito zato da se organizira i lakše opravda umorstvo.

U knjizi su, dakle, sustavno obrađene sudbine više stotina umrlih i ubijenih hrvatskih političkih uznika. Za svakoga od njih doneseni su osobni podatci, te podatci o djelu za koje ih se teretilo, sudu koji je izrekao osudu i njezino trajanje. Za svakoga je naznačena sudbina: nadnevak i pretpostavljeni odnosno utvrđeni uzrok smrti.

Promatrani pojedinačno, ovako sređeni podatci upućuju na vrijedan zaključak: većini zatočenika nije se na teret stavljalo nikakvo određeno (a ponajmanje dokumentirano i u pravednome, zakonitom sudskom postupku utvrđeno) zlodjelo, nego je za osudu dostajalo „simpatiziranje" Nezavisne Države Hrvatske ili suradnja s njezinim vlastima, čak i pripadnost redovitim oružanim snagama. Uzeti skupno, podatci o nacionalnom sastavu osuđenika i stražara, te o smrtnosti osuđenika, koje je dr. Franić prikupio i objavio u ovoj knjizi, jasan su dokaz protuhrvatstva i zločinačke naravi jugoslavenskoga komunističkog režima.

Upravo na primjeru ove dragocjene studije, biva jasno, koliku bi vrijednost predstavljali na sličan način obrađeni i, eventualno, objavljeni sažeti podatci o svakom hrvatskom političkom uzniku, koji bi pored osobnih podataka obuhvaćali inkriminaciju, naziv i sjedište sudišta, oznaku, broj i trajanje osude, mjesto izdržavanja kazne i napomenu o smrti ili izdržanoj kazni. Regesta hrvatskoga političkog uzništva bila bi nesumnjivo najteža optužnica protiv jugoslavenske, kako nekomunističke, tako i komunističke države i ideje i, ujedno, snažan argument u prilog hrvatske narodne samobitnosti i državne neovisnosti. Knjiga dr. Augustina Franića neka bude poticaj za takav pothvat.

Ovakvi pothvati zaslužuju potporu države

Kako bi se u drugome izdanju ove vrijedne knjige, a i u mogućim drugim sličnim pothvatima, izbjegli nedostatci, korisno je dobrohotno napomenuti, da knjiga dr. Franića ima nekoliko manjih tehničkih nedostataka. U najvećoj mjeri oni su posljedkom nedostatka novčane potpore i drugih objektivnih okolnosti. Tako je, primjerice, lektura i korektura provedena nedovoljno temeljito. Iako je autor napomenuo, da je iz metodoloških razloga dijelom preuzeo nehrvatsko nazivlje (npr. upravnik, a ne upravitelj), šteta je, da se u autorskom tekstu koriste nazivci poput *cjevanice* ili *učestvovanja*. Manji previdi zbili su se i kod naziva naselja. Primjerice, osuđenici Mijo Medvidović i Ivan Vejić rođeni su u Glavini kod Imotskoga, a ne u Glavinama; Ante Mustapić-Veljačić u Lovreću

(a ne u Lovreču), Jure Pejković u Rašćanima (a ne Raščanima), Ante Tomas u Drinovcima (a ne Drenovcima) i sl.

Svakako bi bilo korisno, da su si nakladnik i autor mogli priuštiti još nekoliko stranica, koliko bi potrebovalo za kazalo osoba, koje bi uvelike olakšalo preglednost i korištenje knjige kako u znanstvene, tako i u neznanstvene svrhe. S druge strane, zahtjevniji će čitatelj požaliti i zbog toga što knjizi, u koju je pisac uložio nesvakodnevnu ljubav i upornost, te višegodišnji trud, nedostaje znanstvena aparatura, tj. potanji podatci o smještaju i sređenosti arhivskoga gradiva. Međutim, radi se jednostavno o tome da pismohrana nema. Postoje fragmenti u najvećoj mjeri uništene građe, od koje njezini posjednici zaziru, svjesni da je ona još i danas politički opasna. Zbog toga je autor napomenuo, da mnogi svjedoci i pomagači pri prikupljanju podataka žele ostati anonimni. Očito se ne će raditi o samozatajnosti, nego o – strahu. A taj strah, kao i činjenica da su arhivi i nakon 1990. ili uništeni ili zatvoreni, najbolje ilustrira hrvatsku stvarnost.

Unatoč ovim kritičkim napomenama, knjiga dr. Franića o stradanjima hrvatskih političkih uznika u lepoglavskoj kaznionici od 1945. do 1990. važno je i dragocjeno djelo, bez kojega se – to se već sada može reći – ne će moći pisati povijest Hrvata i Hrvatske u komunističkoj Jugoslaviji. Zbog njezine nezaobilaznosti, knjigu bi trebala imati svaka knjižnica koja drži do sebe. Time će se potaknuti ne samo njezino drugo izdanje, u kojem bi se ispravili spomenuti *tehnički* nedostatci, nego bi se dao zamah i drugim sličnim istraživanjima. Jer, vrijeme prolazi, a s njim i svjedoci. Narod, pak, koji ne pamti žrtve najboljih svojih sinova, zaboravlja i svoja stradanja. Ne bi bilo prvi put, da takav narod ponovno prođe istu Golgotu.

(*Politički zatvorenik*, 10 (11!)/2000., br. 102, rujan 2000., 46.-47.)

ZABORAVLJENE HRVATSKE ŽRTVE FAŠIZMA

Povodom knjige Roka Ivande: „Logor Molat. Prešućeni simbol stradanja hrvatskog naroda"

Kako se u Hrvatskoj uobičajilo – uz odobravanje *neovisnog* tiska i pljesak državnih struktura – antifašistima nazivati samo staljiniste, podsjećanje na hrvatske borce protiv fašizma i hrvatske neboljševičke žrtve fašizma predstavlja grub nasrtaj na intelektualni i moralni konformizam takozvane hrvatske takozvane inteligencije. Dok su nekad, u Bachovo doba, u doba „Khuena bana i madžarske tame", u doba batinaškog *oslobođenja* po opančarskoj srpskoj soldatesci, koja je svoje junaštvo dokazivala na način nezabilježen u povijesti vojništva – bijegom preko albanskih gudura, ili u doba vješalima i bičem obilježene diktature Njegova Veličanstva Kralja Aleksandra Karađorđevića, njegovih nasljednika, adepta i pripuza (vukovogoričkih i onih drugih), pa i u doba boljševičke *Narodne* Republike, koja je krv lijevala u potocima, najznatniji hrvatski intelektualci održavali luč narodnog dostojanstva, ponosa i duhovnog – nekad čak i tvornog, ne jednom oružanog – otpora, današnji je konformizam naše kvazieuropske, zapravo snobovske inteligencije dosegao tako zastrašujuće razmjere, da postaje možda najvažnijim obilježjem suvremene Hrvatske.

Ako je temeljno svojstvo intelektualca dvojiti o svemu, propitivati sve baštinjene predodžbe i ne klimati s klimavcima, onda Hrvatska ostaje bez inteligencije, postajući tako ne samo otpadištem za prljavu industriju i tržištem za jeftinu i zastarjelu robu zapadnjačkih trgovačkih magnata, nego i duhovnom kolonijom koja se sprema izgubiti posljednje ostatke svoga identiteta. Jer, hrvatski se umjetnici i filozofi, povjesnici i sociolozi bez otpora prepuštaju *mainstreamu* ideologije potrošačkog totalitarizma, gubeći tako ono što ih čini intelektualcima. Ne braneći ni vlastitu čast, oni, razumljivo, ne ustaju ni u obranu nacionalnog identiteta, držeći ga zastarjelim prirepkom, koji u interesu novoga svjetskog poretka valja amputirati, odstraniti kao slijepo crijevo povijesti. Pritom kao da ne žele vidjeti, da time što nam svojom šutnjom i svojim primjerom propovijedaju kako bogatstvo nije u različitosti, nego u uniformnosti, i sami postaju brojevi, kreature bez značenja i smisla.

Apoteoza zločina, a ne žrtve

Izmjena imena zagrebačkoga Trga hrvatskih velikana u Trg žrtava fašizma simboličan je čin, koji nema ama baš nikakve veze s nedužnim žrtvama koje su od 1919., a pogotovo od 1922. do 1945. pale na poganskom oltaru zločinačke

fašističke i nacionalsocijalističke ideologije. Odluka zagrebačkih državnih i gradskih vlasti herostratski je i kukavički čin besprizornih skorojevića koji za šaku zobi za tuđi račun obavljaju prljave poslove.

Svima njima se, doduše, u naravne pretke i duhovne prednike ne mogu ubrojiti kvislinzi i herostrati, koji su 1945. na tome istom trgu srušili minarete i okrutno smaknuli Ismeta ef. Muftića, člana prvoga Hrvatskoga državnog vodstva (1941.), pokazujući tako čemu se mogu nadati hrvatski muslimani. Nisu svima njima ideološki očevi oni mržnjom zaslijepljeni bjesomučnici, koji su nekoliko stotina metara zapadnije obeščastili središnji gradski trg skidajući spomenik banu Jelačiću. Ali, i oni 1945. i ovi 2000. šalju jednu te istu poruku. A tu poruku i 1945. i 2000. kao apoteozu svomu djelu doživljavaju Rade Bulat, Jure Bilić, Stipe Šuvar i njima slični *slobodoljubivi, napredni*, pače *europski orijentirani građani*, koji su, zbijeni uz *avangardu radničke klase* i svoj Centralni komitet, s gnušanjem odbijali i, evo, odbili *rovarenja reakcionarnih* snaga.

Nema, naime, nikoga koji će izmjenu naziva Trga hrvatskih velikana doživjeti kao epitaf Vladimiru Gortanu. Kad se budu mijenjale natpisne ploče, nikomu ne će na pamet pasti Stipe Lozica kojemu je 1943. u *Spremnosti* dirljive i ujedno optužujuće nadgrobne stihove ispjevao Frano Alfirević (*Lozicu Stipu ubiste / kipara divnog / zašto, o zašto / pitam te, talijanska mašto...)*. Nitko se ne će sjetiti duševnih muka biskupa Jerolima Milete, Ernesta Radetića ili o. Bože Milanovića, a kamoli Vlade Jonića ili Luke Marčinka. Nitko se ne će sjetiti hrvatskih seljaka iz Lovreća kod Imotskoga, koji su živi spaljeni u kamenoj, još uvijek postojećoj kući usred sela. Nitko se ne će sjetiti pokolja u Gatima iznad Omiša, *note Sambugnach*, sapunice, ricinusova ulja, ni molatskih žrtava.

A upravo potonjima svoju knjižicu *Logor Molat. Prešućeni simbol stradanja hrvatskog naroda* (Matica hrvatska Šibenik, 1999., 52 str.) posvećuje šibenski nastavnik Roko Ivanda. Ivanda je i sam logoraš: u proslovu napominje kako je kao jednogodišnji dječak, skupa s čitavom obitelji, odveden u talijanski koncentracijski logor na Molatu. Kakva je mogla biti krivica jednogodišnjeg djeteta? Nikakva, ili ipak velika? Velika. Jer, bio je kriv zato što je pripadao *nižoj rasi*, onoj čije su knjige i spomenike potomci Vergilija i Dantea palili i rušili, nakani bezobzirno istrijebiti te *šćavune* i zatrti im spomen, kako bi na Sredozemlju moglo niknuti novo Rimsko carstvo pod čizmom zlokobnoga operetnog vojskovođe, fašističkog diktatora Benita Mussolinija.

Nepoznat broj umrlih i ubijenih logoraša

Koliko je iskrene skrbi za hrvatske žrtve fašizma pokazivala jugoslavenska *antifašistička* vlast, rječito govori podatak koji Ivanda u više navrata ističe: ni danas, skoro šezdeset godina od tih mračnih događaja, ne zna se ni ukupan broj

logoraša, ni broj ubijenih odnosno umrlih u tom logoru, koji je bio jedan od stotinjak talijanskih logora za ljude, ne samo Hrvate, s istočne obale Jadrana. Time se nitko sustavno i znanstveno ne bavi, pa procjene o broju interniraca osciliraju od 10.000 do 30.000. Jugoslavenska je Državna komisija za ratne zločine 1946. ustvrdila da je u talijanskim logorima bilo internirano ukupno 90.000 ljudi, od kojih je najviše prošlo kroz molatski logor.

Talijanski koncentracijski logor na otoku Molatu počeo je „raditi” 30. lipnja 1942., te je kao takav funkcionirao sve do rujna 1943., do pada Italije. Ustrojen je radi interniranja hrvatskog pučanstva iz sjeverne i srednje Dalmacije. Osim rublja, uhićenik je mogao ponijeti samo jedan pokrivač, a glađu i žeđu mučeni internirci spavali su na goloj zemlji. Prema sjećanjima preživjelih, u logoru bi se znalo naći i do 3.500 osoba, a ilustrativan je i podatak, da je talijanska posada na Molatu bila brojnija od lokalnog pučanstva: dosezala je i do 500 vojnika te 180 oružnika. Stariji žitelji Molata navode, da je na logoraškom groblju pokopano više od 1.000 ljudi. Radi prenapučenosti logora i teških uvjeta života u njemu, talijanske vlasti u studenome 1942. preseljavaju 2.000 interniraca na Apeninski poluotok, a ravnatelj logora 25. studenoga 1942. izvješćuje guvernera Giuseppea Bastianinija, da su od 30. lipnja do 25. studenoga 1942. umrla 422 logoraša, tj. u prosjeku skoro trojica dnevno.

Unatoč tomu, zbog povreda međunarodnoga ratnog prava u molatskome koncentracijskom logoru nitko nije suđen. Jugoslavenske *antifašističke* vlasti nisu se potrudile žrtvama fašizma priskrbiti kakvu pomoć ili im osigurati prava bilateralnim ugovorima. Ni s hrvatskim vlastima molatski logoraši nisu bili bolje sreće. Udruga zatočenika se 6. studenoga 1998. obratila pismom potpredsjedniku vlade i ministru vanjskih poslova dr. Mati Graniću, zahtijevajući da se pitanje njihova obeštećenja raspravi s talijanskim vlastima. No, kad je pred Hrvatskim državnim saborom zastupnik Paško Bubalo zatražio očitovanje predsjednike vlade, Zlatko Mateša mu je uzvratio „da mu spomenuti slučaj nije poznat”.

Nije se oglasilo ni Povjerenstvo OUN za ljudska prava, kojemu se logoraška udruga također obratila. Sve ove pojedinosti donosi Ivandina knjižica, koja – možda i bez piščeve nakane – pomaže shvatiti što jest, a što nije antifašizam, i koja je prava svrha *antifašističkih* kampanja u hrvatskoj i europskoj javnosti.

Neke metodološke napomene

Iako dragocjen prilog poznavanju hrvatskih ratnih nevolja, knjižica Roka Ivande ima i niz nedostataka. Neki od njih su jezični („vjerovatno”, „snabdije-

vanje" i sl.), ali se ovdje prije svega misli na one mane, čiji bi se spomen u ovakvome ili sličnom prikazu moglo izbjeći, da nije riječ o boljetici od koje trpi veći dio hrvatske historiografije i povijesne publicistike. Stoga je potrebno na njih skrenuti pozornost. Pritom treba imati na umu, da Roko Ivanda nije profesionalni povjesničar i da upozorenje na nedostatke na koje ćemo se osvrnuti, nema svrhu umanjiti priznanje i zahvalnost, koju mu svaki Hrvat treba dugovati zbog podsjećanja na tragičnu a zaboravljenu epizodu nacionalne povijesti.

Ti su nedostatci nesumnjivo posljedica jugoslavenske indoktrinacije kojoj smo svi bili podvrgnuti. Pisac, tako, hrvatske vlasti naziva „ustaškima" (pri čemu, zanimljivo, tadašnje talijanske vlasti ne naziva fašističkima!), pišući kako su u početku onemogućeni „svi pokušaji da se u Dalmaciji formira ustaška vlast" (str. 9.), te dodajući da su u „drugoj zoni" Talijani imali vojnu a „ustaše civilnu vlast" (str. 15.). Bez obzira na to, što je ustaški pokret doista bio odlučujući čimbenik pri uspostavi Nezavisne Države Hrvatske, vlast koja je uspostavljena 10. travnja 1941. ni povijesno ni politički nije ispravno nazivati ustaškom, jer je ona bila – hrvatska. Pritom je posve irelevantno i to, što su većinu službenika te državne vlasti zapravo činili pristaše i članovi Hrvatske seljačke stranke, kao što je apsolutno krivo tvrditi da su u drugoj zoni „ustaše" imale civilnu vlast, jer su Talijani upravo u drugoj zoni, tamo gdje je i dok je građanska vlast ostajala u hrvatskim rukama, stavljali krupne ograde djelovanju ustaškog pokreta. Kvalifikacija o „ustaškoj vlasti" relikt je jugoslavenske propagandne „historiografije", koja je na taj način potiskivala svijest o činjenici uspostave neovisne nacionalne države, svodeći je na svojevrsni stranački pothvat, koji će baš zbog svoje partikularnosti odnosno stranačke obilježenosti naići na odbijanje neustaških ili protuustaških hrvatskih političkih snaga.

Istim receptom služila se jugoslavensko-srpska propaganda, nazivajući 1990. i dalje Republiku Hrvatsku „hadezeovskom državom", a Hrvatsku vojsku „hadezeovskim paravojnim formacijama". Međutim, i kad vodi državu, stranka ne čini državu. Tako ni time što su 1922. na vlast u njoj došli fašisti, Italija nije prestala biti Italijom. Toga je pisac, očito, svjestan, jer govori o „talijanskoj Drugoj armiji", o osmišljavanju „talijanske politike prema Dalmaciji" 1941., o „talijanskom vođi Benitu Mussoliniju", o odlučnim nakanama „talijanskih vlasti" da u korijenu unište svaki otpor, o tome kako Hrvati nisu prihvaćali nasilničku „talijansku vlast i režim". Stoga nije cjepidlačenje, nego upiranje prstom u ozbiljne posljedice takvog pristupa, kad se pita, kako je onda moguće, da sučelice talijanskim vojnim i civilnim vlastima ne stoje hrvatske,

nego samo „ustaške vlasti”? Znači li to, da Hrvatska nije država, ili da ustaške vlasti nisu hrvatske?

Drugi važan nedostatak knjige na koji valja upozoriti, jest uobičajeni neprecizan opis razgraničenja između Kraljevine Italije i Nezavisne Države Hrvatske, te pogrješna kvalifikacija pravnoga i stvarnog položaja talijanske i njemačke vojske na hrvatskome državnom području. Ivanda tako piše: „Prema dogovoru s Nijemcima, Talijani okupirani dio južne Hrvatske dijele na prvu i drugu zonu” (str. 15.), pa onda tobože precizira da je druga zona „okupirana zemlja: otoci Pag, Brač, Hvar, teritorij koji se prostirao iza prve zone” (str. 16.).

Uglavnom ništa od toga nije točno. Talijanske snage su u Travanjskom ratu zaposjele (okupirale) područje Kraljevine Jugoslavije. Do podjele na „zone” nije došlo dogovorom Kraljevine Italije i Trećeg Reicha, nego hrvatsko-talijanskim Rimskim ugovorima (18. svibnja 1941.) Tada su ustanovljene tri, a ne dvije „zone”. Prva je ona, koja je pripojena Kraljevini Italiji. Ostalo područje do talijansko-njemačke demarkacijske crte podijeljeno je u drugu (obalno područje ili razvojačeni pojas) i treću zonu. U trećoj je zoni Hrvatska neprekidno imala i vojnu i građansku vlast, dok je u drugoj zoni pitanje pothvatnih ovlaštenja i odnosa vojnih i građanskih vlasti razrješavano nizom hrvatsko-talijanskih sporazuma.

Druga zona, dakle, nije „okupirana zemlja”: s obzirom na to, da je priznanjem Nezavisne Države Hrvatske (15. travnja 1941.) pitanje granica ostalo otvorenim, talijanske postrojbe na hrvatskome području imaju značaj okupacijskih snaga sve do Rimskih ugovora, nakon kojih su postale posadnim trupama, tj. trupama koje na hrvatskome državnom tlu borave i ratuju na temelju sporazuma s hrvatskim vlastima. Iako su se *stvarno* vrlo često ponašale kao okupacijske snage, *pravno* one ne postaju okupacijskima ni nakon uvođenja iznimnih mjera u razvojačenom pojasu (tzv. reokupacije druge zone) u rujnu 1941., što je dokinuto Zagrebačkim sporazumom iz lipnja 1942.

Treći važan nedostatak Ivandine knjižice jest ovlaš izrečena tvrdnja da „vlasti NDH ne pokazuju interes za stradanje svog naroda u Dalmaciji”. To jednostavno ne odgovara povijesnoj istini. Mnoštvo prvorazrednih povijesnih vrela, iz kojih jasno proizlazi zauzetost hrvatskih vlasti da se osigura narodnost, jezik, školstvo, prehrana i dr. hrvatskom pučanstvu u anektiranom dijelu Dalmacije, još čeka na objavljivanje. Jugoslavenska je historiografija iz bjelodanih pobuda o tome šutjela, a i nakon uspostave Republike Hrvatske držalo se kako „još nije vrijeme” o tome pisati.

Međutim, već i objavljeni podatci o tijeku hrvatsko-talijanskih razgovora o granicama, gospodarskoj suradnji, opskrbi dalmatinskih gradova, platnom prometu, izbjegavanju dvostrukog oporezivanja itd. jasno pokazuju, kako je upravo težnja da se osigura što povoljniji položaj Hrvata pod talijanskom vlašću silila službeni Zagreb i na neke nepopularne, dugoročno čak štetne poteze. Čak je i u jugoslavenskim zbornicima dokumenata i podataka objavljen priličan broj dokumenata koji to nedvoumno potvrđuju. Tomu valja dodati i Cianove dnevničke zapise i dokumente, kao i druge talijanske diplomatske isprave objavljene u službenim zbirkama.

Uspomene državnog tajnika, povjerenika za suradnju s talijanskom Drugom armijom i kasnijeg ministra, dr. Vjekoslava Vrančića, često puta otkrivaju pozadinu nekih mjera hrvatskih vlasti. Škrti izbor objelodanjene dokumentacije Hrvatskoga crvenoga križa svjedoči o posebnoj skrbi za Hrvate internirane u Italiji. Radetić je u knjizi *Istra pod Italijom* (Zagreb, 1944.) priopćio i 11. veljače 1943. sastavljeno izvješće tajnika zagrebačkog nadbiskupa, dr. Stjepana Lackovića, koji je kao izaslanik nadbiskupa Stepinca i HCK-a posjetio logor hrvatskih zatočenika u Gonarsu, Pokrajina Udine. Lacković piše, kako se u tom logoru nalazi više od 4.000 Hrvata, većinom iz anektiranog dijela Hrvatskog primorja i Gorskoga kotara. Među njima je više od 1.500 djece. Žive u teškim prilikama, a pomor je vrlo velik. Dnevno umire deset osoba.

Objavljeni dnevni zapisci ministra vanjskih, kasnije unutarnjih poslova, dr. Mladena Lorkovića, makar fragmentarni, svjedoče o hrvatskom nastojanju da se osigura prehrana hrvatskog pučanstva u anektiranoj Dalmaciji, da se spriječe talijanske represalije, da se razriješi pitanje državljanstva, a onda i građanskog statusa Hrvata iz anektiranih područja, da se zaštiti djelovanje hrvatskih svećenika i osigura učenje hrvatskog jezika itd.

Međutim, u „historiografiji" koja je hrvatske vlasti kušala okvalificirati izdajničkima, sve se to prešućivalo. Jer, bilo je nezgodno podsjetiti na to, da je u govoru sveučilištarcima ustašama, održanom 25. travnja 1941., Pavelić najavio: „Borit ćemo se za cjelokupnost svoje zemlje, borit ćemo se, da u sklop naše države dođu svi Hrvati. Kako je hrvatski narod sada pobiedio, tako će i svagda i u buduće pobiediti, kad to bude potrebno i kad to i sâm bude htio. Sloboda je naša i mi je više ne damo".

Bilo je *nezgodno* isticati govor ministra pravosuđa, dr. Mirka Puka, održan 20. srpnja 1941. u Omišu, kad je, prema podatcima iz dnevnika talijanske Druge armije, izjavio: „Misao svih nas ovdje okupljenih okrenuta je Splitu i drugim dalmatinskim gradovima koji danas ne pripadaju Nezavisnoj Državi

Hrvatskoj. Ne ćemo nikada prestati misliti na Split, koji je uvijek bio na čelu svih gradova u borbi za Hrvatsku. Hrvatski narod ne će imati mira dok Split i cijela Dalmacija ne budu prisajedinjeni Hrvatskoj. Bez Splita, bez svog slobodnog mora, Hrvatska ne može da se razvija i napreduje. Čvrsto je uvjerenje kompetentnih krugova da će, čim rat bude završen, biti ispravljene nepravde nametnute hrvatskoj naciji (...) i borit ćemo se ne samo za naš Split, već također i za Šibenik i Zadar (...) i za naše more, koje čitavo mora biti naše i samo naše.“

Oni, koji su optuživali i optužuju tadašnje hrvatske političke predstavnike za nacionalnu izdaju i prodaju teritorija, nerado čuju i to, da je poglavni pobočnik, član Glavnoga ustaškog stana i upravni zapovjednik Ustaške mladeži, Ivan Oršanić 10. svibnja 1942. u Dubrovniku javno govorio kako predstoji ponovno preuzimanje cjelokupne vlasti od strane ustaša na svetom tlu Hrvatske, kako će se jake ustaške snage trijumfalno vratiti u hrvatske gradove i iz njih protjerati Srbe i Talijane, a da zapovijed od 7. rujna 1941., kojom su uvedene iznimne mjere u razvojačenom pojasu, zaudara na strvinu.

Uostalom, o pravom odnosu pripadnika ustaškog pokreta prema fašističkoj Italiji najbolje govore ne samo hrpe izvještaja o fizičkim napadajima ustaša na talijanske vojnike, nego i priznanje talijanskog poslanika Raffaelea Casertana, koji je u svibnju 1942. ogorčeno izjavio kako Italija u Hrvatskoj ima samo jednog prijatelja – Didu Kvaternika! Pritom je korisno sjetiti se, da je upravo Dido Kvaternik nekoliko godina kasnije postao najgrlatijim hrvatskim tužiteljem Pavelićeve *protalijanske politike*. Drugačije odzvanja pun, a drugačije prazan želudac, zar ne?

(*Politički zatvorenik*, 10 (11!)/2000., br. 104, studeni 2000., 40.-42.)

U JUGOSLAVIJI VLADA NEPRISPODOBIVO POOŠTRENI FAŠISTIČKI KURS!

(Crna knjiga o grozovitostima komunističke vladavine u Hrvatskoj, Zagreb, 1999.)

Skoro će dvije godine, da je Postulatura bl. Alojzija Stepinca objavila *Crnu knjigu o grozovitostima komunističke vladavine u Hrvatskoj* (Zagreb, 1999., LXXXIV + 72 str.). Knjigu je priredio, uvod napisao i bilješkama popratio dr. Juraj Batelja, dok sam pisac (možda pisci?) spisa, koji je dovršen najvjerojatnije u kasno proljeće 1946., nije poznat, ali – kako ističe priređivač – svakako pripada crkvenoj hijerarhiji. U postupku protiv zagrebačkog nadbiskupa dr. Alojzija Stepinca spočitnuto mu je da je on taj spis dao poznatomu hrvatskom književnom kritičaru, katoličkom laiku prof. Ljubomiru Marakoviću, da ga prevede na francuski, kako bi ga se učinilo dostupnijim inozemnoj javnosti. Optužba je tvrdila, da je Maraković priznao kako je nadbiskup spis davao na uvid stranim diplomatima akreditiranima u Jugoslaviji.

„Antifašisti" krvavih ruku

Knjiga je podijeljena u tri dijela. Na kraju prvoga, autorskog dijela, priređivač donosi i svjedočenje Đure Marića (iz 1951.), svećenika đakovačke i srijemske biskupije, o mučenjima kojima je bio podvrgnut prije nego što je izveden svjedočiti, kako su vlasti predviđale i željele, protiv nadbiskupa Stepinca. Drugi dio predstavlja spis pod naslovom *Crna knjigu o grozovitostima komunističke vladavine u Hrvatskoj*, dok treći dio nosi naslov *Tabelarni prikaz stradalih svećenika, redovnika i redovnica te pripravnika za crkvene službe*.

U uvodnom eseju priređivač uspoređuje hrvatsku *Crnu knjigu*, stariju, ali nepoznatu i hrvatskoj javnosti, i širom svijeta poznatu *Crnu knjigu komunizma*, koju je 1997. objavila skupina inozemnih, većinom francuskih povjesnika. Prvi je dio posvećen nezaobilaznoj francuskoj knjizi, kojoj Batelja prigovara ponajviše to, da posve zanemaruje žrtve komunizma u Hrvatskoj i uopće na području bivše Jugoslavije, pa je hrvatska *Crna knjiga* u neku ruku komplementarna francuskoj, s tim da valja napomenuti kako je ona pisana u okolnostima i u vrijeme kad mnoga stradanja još nisu bila poznata ili nisu bila dokumentirana. Pritom sam priređivač, pozivajući se na francusku *Crnu knjigu*, prema kojoj je u komunističkom progonu Katoličke crkve u Španjolskoj ubijeno 13 biskupa, 4184 svećenika i svećenička pripravnika, 2365 redovnika i 283 re-

dovnice, podsjeća kako su u tim zlodjelima nemali udio imali i komunisti podrijetlom iz Hrvatske. Tako se Ivan Krajačić-Stevo, u svakodnevnom životu „i inače kriminalac”, blizak suradnik Josipa Broza i ministar unutarnjih poslova NR Hrvatske, hvalio kako je u Španjolskome građanskom ratu „poklao stotine svećenika”.

Sam spis podijeljen je u tri glave. Nakon kratkog uvoda, koji jasno upućuje na to da je spis bio namijenjen i širim krugovima, a nazivanje komunističke tiranije, kojoj su sami komunisti tepali kao „narodnoj demokraciji”, imenom *demonkracija*, otkriva da *Crna knjiga* nije prošla bar bez Stepinčeve redakture, slijedi prvo poglavlje pod naslovom *U Hrvatskoj nema osobne slobode, ni slobode od straha, ni slobode tiska, ni slobode govora ni zbora ni udruživanja*. U njemu se sastavljač dotiče i Križnoga puta, navodeći niz strašnih primjera, ali ujedno ističući kako se „potpun martirologij hrvatskog naroda iz ovog doba komunističke strahovlade ne će nikad moći sastaviti” (Stepinac će 2. lipnja 1946. novoimenovanoga papinskog nuncija u Jugoslaviju, mons. Josepha Hurleya izvijestiti, da se računa kako je pobijeno oko 200.000 Hrvata!).

Jugoslavija, a s njom i Hrvatska, obične su sovjetske gubernije

Glavninu ovog poglavlja ipak čini ukazivanje na primjere posvemašnje neslobode pojedinca i naroda. Jugoslavija, a s njom i Hrvatska, obična je sovjetska gubernija, pa je posve normalno da jedno jugoslavensko ministarstvo traži žurnu pošiljku željeznog materijala iz industrije Jesenice, a da sovjetski šef jugoslavenske industrije to uskrati. (Inače, ime toga jugoslavenskog posilnog se ne spominje, pa je možda korisno ovdje podsjetiti, da je do travnja 1946. ministar industrije i predsjednik Privrednog savjeta bio najpoznatiji „hrvatski antifašist” – jedan od prvaka boljševičkog pokreta u Hrvatskoj, Andrija Hebrang.)

Drugo poglavlje nosi naslov *U Hrvatskoj nema slobode sudstva*. U njemu se upozorava na potpunu instrumentalizaciju pravosuđa, koje je stavljeno u funkciju ostvarenja ciljeva komunističke partije (analogno kasnijoj legendarnoj Titovoj izjavi o sudcima i zakonu, kojoj je bilo blisko i Tuđmanovo uvjerenje da sudovi moraju provoditi državnu politiku, a na što nas je nedavno epigonski podsjetio i general-bojnik Stipe Mesić, rekavši kako novi državni odvjetnik ima provoditi politiku koja je pobijedila 3. siječnja). U Jugoslaviji, ističe *Crna knjiga*, instrumentalizacija pravosuđa u kojemu javni tužitelj ima neobično velike ovlasti, a koje je donijelo desetke tisuća drastičnih osuda na brzu ruku i bez zakonita postupka, predstavlja jedan od zaglavnih kamenova

novog sustava. Načelnik zakonodavnog odjeljenja Ministarstva pravosuđa, dr. Aleksandar Goldštajn (kasniji predsjednik Saveznoga vrhovnog suda, profesor zagrebačkoga Pravnog fakulteta i, dakako, akademik JAZU) oštro je ukorio „neke naše školovane pravnike”, koji bi htjeli da je sudstvo potpuno neovisno od zakonodavne i izvršne vlasti, ističući posve jasno: „Ne može se dogoditi u narodnoj državi, da se narodni sudac nađe na suprotnoj strani od onoga što je narod opetovano puta nedvoumno izrazio.”

Treći dio *Crne knjige o grozovitostima komunističke vladavine u Hrvatskoj* nosi naslov *U Hrvatskoj nema slobode savjesti ni vjeroispovijesti*. Za takvo se stajalište navode brojni primjeri, koji iz današnje perspektive mogu izgledati škrti i nedovoljno rječiti, ali bi u ono vrijeme nesumnjivo predstavljali atentat na poredak. Razumije se, da je tadašnjemu crkvenom vodstvu, a i običnomu puku, nesumnjivo bilo jasno da komunizam nije samo ateistički, nego i antiteistički. Kasnije prividno ublažavanje otvorenog neprijateljstva prema vjeri i Crkvi samo je mimikrija, kao što pokazuju i dokumenti koje, uostalom, u posljednje vrijeme objavljujemo na stranicama ovog lista, a koji i desetljećima nakon svjetskog rata odišu otvorenom mržnjom na Crkvu.

„Neprispodobivo pooštreni fašistički kurs”

Crna knjiga završava osvrtom na izbore za jugoslavensku Ustavotvornu skupštinu, koji su bili sve prije nego tajni i slobodni (major OZN-e, Zdenko Štambuk, na ponos zemlje i naroda, kao član tzv. časnog suda Društva književnika, među najzaslužnijima je za ponižavanje i izopćenje desetaka hrvatskih književnika iz javnog života, nije se ustručavao zaprijetiti da će onaj koji ne iziđe na izbore jednostavno – nestati!). Završni redci, pod naslovom *Na kraju*, ne ostavljaju nikakve dvojbe o naravi jugoslavenskoga komunističkog režima: „Nova tamnica u kojoj vlada neprispodobivo pooštreni fašistički kurs”.

„Započelo nas je hvatati očajanje, jer smo bez izgleda za pomoć oslobođenja izvana. (...) Naš vapaj u smrtnim mukama upravljen je zajednici međunarodne obitelji. I mislimo, da se s pravom možemo nadati i očekivati pomoć”. Nažalost, ta su nadanja bila uzaludna. Churchill je dobro znao, da on ovdje ne kani živjeti. Takozvani demokratski Zapad ni tada nije htio shvatiti odnos hrvatskog naroda prema jugoslavenskim komunistima, koji za crkvenog sastavljača *Crne knjige* nije dvojben: *„Od vlastodržaca u Jugoslaviji nije nitko legitimiran govoriti u ime hrvatskog naroda!”* A eto, današnji „antifašisti” svoj bi legitimitet gradili upravo na krvavim pobjedama iz toga mračnog vremena...

(*Politički zatvorenik*, 11 (12!)/2001., br. 107, veljača 2001., 50.-51.)

UROTA NEČASTIVOGA

(Fra Julijan Ramljak: „Nečastiva urota II.“, vl. naklada, Drniš, 2000.)

Kad je 19. listopada 1947. uhićen u župi Gradac (kod Drniša), a onda nakon tzv. suđenja pred narodnim vlastima poslan na izdržavanje skoro dvodesetljetne robije, franjevac Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, fra Julijan Ramljak, vjerojatno se bio pomirio s tim, da se možda nikad više ne će vratiti na župu, nego da će njegove zemne ostatke u horizontali iznijeti iz memljive starogradiške robijašnice.

A ipak je 5. travnja 1962. doživio izlazak na ograničenu slobodu: ograničenu, jer ne može biti slobodan pojedinac koji pripada neslobodnu narodu. Na toj je ograničenoj slobodi fra Julijan župnikovao u Studencima kod Imotskog, u Stankovcima kod Drniša, pa onda u Promini, odakle su ga, skupa sa župljanima, 17. rujna 1991. protjerali četnički razbojnici, koji se sada, eto, uz obilnu političku i materijalnu potporu „demokrata” vraćaju na mjesto svoga zločina, ne bi li opet poslužili kao kvasac „bratstva i jedinstva”.

Dočekavši, unatoč uroti nečastivih sila, obnovu hrvatske države, fra Julijan Ramljak je svoje suđenje i tamnovanje opisao u knjizi *Nečastiva urota*. Sada je, u knjizi od 104 stranice, objavljenoj u vlastitoj nakladi u Drnišu (na koricama je kao mjesto izdanja naznačen Visovac), pod naslovom *Nečastiva urota II.*, donio i opaskama popratio dijelove svoga redarstvenog dossiera, koji je pod br. 12260 dne 15. listopada 1947. otvorio II. Otsjek UDB-e za Dalmaciju, predlažući da se „uhapsi i stavi pod istragu Ramljak fra Julijan, župnik u selu Gradcu, kotar Drniš, rođen 5. XI. 1919. g. u Siveriću, kotar Drniš, svršio franjevačku gimnaziju u Sinju, a bogosloviju u Makarskoj”, jer da se tijekom rata („okupacije”) osjećao ustašom i rovario protiv NOP-a, a po „oslobođenju” je „zauzeo jednak neprijateljski stav u odnosu prema svemu što je narodno”.

Tvrdeći da je fra Julijan neprijateljski raspoložen „prema svemu što je narodno”, pisac ovog pamfleta, šef II. UDB-ina odsjeka za Dalmaciju, Mirko Rončević, nije uočio proturječje s tvrdnjom svega nekoliko redaka niže: da fra Julijan Ramljak, iako mlad svećenik, zbog svoje aktivnosti i ozbiljnosti u vršenju svećeničke službe, kod naroda uživa ugled. Taj ugled i utjecaj priznavat će mu i udbaška izvješća pisana idućih godina u Staroj Gradiški. U nekima od njih će se, ističe pisac knjige, objekt tamošnjega „preodgoja”, uvelike i pretjerivati pri opisu nepokolebljivog otpora prema „odgajateljima”, sve sa svrhom

da mu se oteža položaj i osujete molbe za pomilovanje koje bi tko napisao u fra Julijanovu korist.

Utoliko raščlamba udbaških izvješća, koju je poduzeo fra Julijan Ramljak, predstavlja važan prilog za utvrđivanje tehnologije rada jugoslavenske komunističke službe sigurnosti, a vjerojatno će pripomoći i rasvjetljavanju uzroka i motiva nekih krupnih netočnosti u redarstvenim dossierima. Jer, reklo bi se da su nepreciznosti i kod navođenja nekih lako provjerljivih činjenica i okolnosti prije zapravo „nepreciznosti", dakle, svjesno, s određenim ciljem podmetnute dezinformacije. Koji su ciljevi bili posrijedi, trebat će utvrđivati od slučaja do slučaja.

Redarstveni dossier fra Julijana Ramljaka, bar onakav kakav je njemu postao dostupan nakon uspostave hrvatske države, broji 118 stranica, a okončava u travnju 1990., svega nekoliko dana prije demokratskih izbora, kad je ocijenjeno da Julijan Ramljak zbog starosti i bolesti više ne pokazuje onu nekadašnju aktivnost. U tom trenutku njegov dossier ima drugi broj: 83552, s naznakom „I. linija".

Fra Julijan je neke od tih 118 stranica donio i u faksimilu i u prijepisu, ne dirajući i ne skrivajući imena udbaških pouzdanika iz drniškoga i imotskoga kraja (kao što se u posljednje vrijeme uobičajilo, valjda iz „pomirbenih" razloga), te je tako objavljene dokumente komentirao. Bilo bi svakako bolje, da su ti komentari iscrpniji, jer je upravo njihova sažetost glavni nedostatak knjige. U zemlji poput Hrvatske, u kojoj se za svega nekoliko godina uspjelo zaboraviti jugoslavenske komunističke zločine, nije dovoljno mladim naraštajima kazati kako je degutantno, ispod časti polemizirati s udbaškim lažima. Upravo zbog tih naraštaja, te je laži potrebno sustavno i temeljiti razotkriti, a njihove tvorce prokazati i osramotiti, jer se oni, čini se, svoje prošlosti – i našom krivicom – ne srame dovoljno, ako se srame imalo...

(*Politički zatvorenik*, 11 (12!)/2001., br. 107, veljača 2001., 51.)

*NOVA KNJIGA O STRADANJIMA CRKVE U HRVATA**

U nakladi jedne od najvažnijih i najuglednijih hrvatskih kulturnih institucija, Hrvatskoga književnog društva sv. Jeronima, nedavno se pojavila vrijedna knjiga dr. Ivana Damiša (1953.) *Franjevci Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda, žrtve drugog svjetskog rata, poraća i jugokomunizma. Prilog viktimologiji drugog svjetskog rata* (156 str.).

Knjiga obrađuje sudbine petnaest ubijenih pripadnika Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda, a nakon kratkog zaključka i sažetaka na engleskome i njemačkom jeziku, u nju je uvršten i dodatak pod naslovom *Ispitivana, suđena i zasužnjena braća Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda u vremenskom razdoblju od 1945-1990.*, te, na koncu, kazala osoba i mjesta, kao i bilješka o piscu.

Središnji dio knjige zauzimaju sažeti biografski i bibliografski podatci za petnaestoricu ubijenih, koje je autor, unatoč čestoj manjkavosti izvora, prikupio zavidnom akribijom. O. Eugena Oskara Kukinu u Rijeci je 1945. ubio „nepoznati zločinac". O. Alojzije Baltazar Pišpek umro je u ožujku 1945. od posljedica rana zadobivenih prigodom američkog bombardiranja postrojenja Borovo – Bata kod Vukovara. O. Kerubin Stjepan Posavec osuđen je na smrt i smaknut u srpnju 1946. Fra Adalberta Franju Fleisza jugoslavenski su partizani u studenome 1944. odveli iz subotičkog samostana i ubili ga. O. Sidonija Josipa Šolca izmrcvarili su i ubili Srbi iz okolice Našica. (Pamflet *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* njega naziva čak ubojicom!) O. Rikard Tomo Ribić osuđen je na smrt i smaknut u lipnju 1945. Fra Baltazar Stjepan Bata nestao je krajem rata, kao i dvojica njegove braće laika. O. Beato Stjepan Bukinac osuđen je na smrt i strijeljan u svibnju 1945. O. Petronija Ivana Pajtlera partizani su smaknuli 1945. bez ikakve sudske *predstave*. O. Sebastijan Rok Šantalab strijeljan je u srpnju 1945. O. Hadrijan Antun Hrenić nestao je prigodom povlačenja u svibnju 1945. O. Ferdo Vendelin Gassmann osuđen je na smrt i smaknut u studenome 1946. O. Benka Josipa Čigu partizani su ubili u svibnju 1945. O. Miroslav Stjepan Grđan ne-

* Dr. Ivan Damiš: *Franjevci Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda, žrtve drugog svjetskog rata, poraća i jugokomunizma. Prilog viktimologiji drugog svjetskog rata*, izd. HKD sv. Jeronima, Zagreb, 2000.

stao je prigodom povlačenja u svibnju 1945. Fra Rigobertus Adam Ketterer također je nestao krajem rata.

Uobičajeni neobičan uvod

Kako se vidi, od petnaest ubijenih pripadnika Provincije, jedan je stradao u savezničkom bombardiranju, dvanaestoricu su ubili jugoslavenski partizani odnosno Srbi, a dvojicu su ubile nepoznate osobe u doba i na području pod nadzorom komunista. Nakon rata, u doba jugoslavenske komunističke vladavine, uhićena su odnosno suđena, kako poimence navodi Damiš, još 34 pripadnika Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda. Kad se to ima na umu, onda postaju neobičnijim autorove uvodne pripomene (str. 19.-24.), koje se ne bave razlozima zločina, ne upuštaju se u raščlambu militantnoga komunističkog antiteizma i protuhrvatstva, nego su zapravo u cijelosti posvećene obrani teze da je između Katoličke crkve u Hrvata i tadašnje Nezavisne Države Hrvatske postojala snažna oprjeka.

Opravdanje za takav postupak, autor formulira već u prvoj rečenici, odajući tako i nehotice svoja defenzivna stajališta: „navodna suradnja ili sudjelovanje u ustaškom pokretu ili s vlastima Nezavisne Države Hrvatske" počiniteljima ubojstva su slovili kao osnovni motiv zločinačkog čina. Zanimljivo je da pritom nema čak ni ograde o „stvarnoj ili navodnoj suradnji", jer za dr. Damiša, koji će kasnije, doduše, spomenuti kako je „među pojedincima kod nižeg klera postojala izrazita simpatija (sic!) za ustaški pokret", suradnja katoličkog svećenstva s hrvatskim vlastima može biti samo „navodna".

Na taj se način franjevačke žrtve hoće učiniti nedužnima, kao da ih suradnja ili simpatiziranje s vlastima obnovljene hrvatske države sami po sebi kompromitiraju, kao da bi već priznanje te činjenice ekskulpiralo krvnike.

S obzirom na takvo polazište, logična je Damiševa evazivna tvrdnja da Katolička crkva u Hrvata „prihvaća NDH kao novu stvarnost", ali da već i formulacija vijesti o susretu Pavelića i Stepinca 16. travnja 1941. „ostavlja mjesta nedoumici". Ono što obilježava stajalište nadbiskupa Stepinca prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj jesu, prema dr. Damišu, njegovi prosvjedi zbog zlouporaba, zločina i progona, a pisac ne dvoji da „je napetost između režima i nadbiskupa Stepinca neprestano rasla, tako da ga je već koncem 1941. (vlast? op. T. J.) namjeravala uhititi. U štampi su ga nazivali pogrdnim imenima, nastojalo se isposlovati njegovo smjenjivanje i čak su spremali atentat na njega..."

Ovakvim frazama i nategama opterećene uvodne pripomene zapravo su svojom neozbiljnošću u neskladu sa središnjim, znanstveno pisanim temat-

skim dijelom Damiševe knjige. Doduše, kao takve, one su uobičajeni izdanak stanovitoga (neki bi rekli: *klerikalnog*) tumačenja novije hrvatske povijesti, koje – zaobilazeći činjenice – teži defenzivnom, oportunističkom dodvoravanju stanovitim silama. U sklopu te taktike konstruiraju se postavke o rezerviranosti katoličke hijerarhije prema uspostavi Nezavisne Države Hrvatske, par pojedinačnih javnih kritika upućenih nadbiskupu Stepincu (najpoznatija je ona ministra Julija Makanca!) poopćuje se i tumači izvan konteksta (dakle, neznanstveno), a naknadna kvazipublicistička podmetanja pojedinih autsajdera i renegata o podzemnoj borbi protiv nadbiskupa Stepinca, pa čak i o pripremama atentata na njega, pripisuju se hrvatskim državnim vlastima. Za sve to nema ama baš nikakve znanstvene potvrde ni potkrjepe.

Beskorisnost kapitulantske strategije

Kad bi nas povijest, ta *magistra vitae*, učila da se defenzivnim, kapitulantskim pristupom postižu kakvi dugoročni probitci, to kopanje jaza između onodobnoga nastojanja hrvatskog naroda da ostvari svoju slobodu i državnu neovisnost, te duhovnog autoriteta Katoličke crkve, i moglo bi – bar izvan znanosti – imati opravdanja. Oni koji su 1941.-1945. položili svoje živote za hrvatsku slobodu i državnu neovisnost sigurno bi i sada, posmrtno, pristali da ih se razapne na križ kao zločince, ako Hrvatska treba takvu žrtvu. Oni su se i tada pregorjeli.

Mi ih, međutim, više od pola stoljeća uvijek iznova žrtvujemo, a da Hrvatska od toga nema koristi. Jakov Blažević i drugovi, Viktor Novak i *braća*, Efraim Zuroff i njegovi nalogodavci, ne zadovoljavaju se time što su se dr. Ivan Damiš, njegovi preteče i sljedbenici (a postojeća će klima takvima nesumnjivo roditi), na ovaj način posuli pepelom. Nije njima do toga. I onaj tko to ne shvaća, puno toga ne shvaća. U prvom redu ne shvaća da se njegovo nespretno ispričavanje i njegova spremnost na samoponižavanje ne prihvaćaju kao isprika, nego kao duhovna podloga za traženje novih ustupaka, za izvrgavanje novomu ruglu, za novo ponižavanje. Primjera i dokaza za to je bezbroj, argumenata protiv toga nijedan!

A kad je tako, čemu onda prešućivati da je nadbiskup zagrebački, dr. Alojzije Stepinac ne samo u proljeće 1941., prije ikakvih zločina s hrvatske strane, nego i 1946., suočen i sa stvarnim i s izmišljenim, monstruozno uveličanim hrvatskim zločinima, jezgrovito, oštro i beskompromisno rekao: „Hrvatski se narod plebiscitarno izjasnio za hrvatsku državu i ja bih bio ništarija, da nisam osjetio bilo svog naroda koji je bio rob u bivšoj Jugoslaviji!” A nadbiskup je i

1941. i 1946. znao, tko je u toj hrvatskoj državi bio na vlasti i tko je jedino mogao poduzeti pokušaj obnove hrvatske državnosti, kad već toj povijesnoj i više puta nedvoumno izraženoj nacionalnoj potrebi nisu znali udovoljiti kukavni kolebljivci na čelu najbrojnije hrvatske političke stranke.

Čemu onda prešutjeti čestitke i mise zahvalnice ne samo „nižega klera", nego i biskupa Kvirina Klementa Bonefačića, Josipa Srebrniča, Antuna Akšamovića, Viktora Burića, Ivana Ev. Šarića, fra Alojzija Mišića...? Čemu prešutjeti da je nadbiskup Stepinac, pozvavši grješne ljude na to „da sveti zanos i plemenito oduševljenje u izgrađivanju temelja mlade Države Hrvatske bude nadahnut strahom Božjim i ljubavlju za Božji zakon i njegove zapovijedi", nije istodobno u uspostavi Nezavisne Države Hrvatske prepoznao „Božju ruku na djelu"? Zar su hrvatski biskupi i svećenici, osuđujući zločine, nasilja i zloupotrebe, i negodujući zbog autoritarnog režima u njoj, ikad doveli u pitanje i tu hrvatsku državu? I zar je sramota, što su se hrvatski biskupi sa svojom pastvom radovali uspostavi hrvatske države, kao što upravo sramotu, negodavanje i bar pasivni otpor sugerira formulacija da je Crkva „prihvatila NDH kao novu stvarnost"?

Stepinca nije sudio samo komunizam, sudila ga je i Jugoslavija!

Čemu onda u obranu, primjerice, Sidoniju Šolcu, za kojega Đuro Mikašek (*Našička spomenica 1941.-1945.*, Našice, 1997., str. 82.-83.) tvrdi da je bio, ako možda i ne zaprisegnuti ustaša, a ono bar čvrst borac za uspostavu neovisne Hrvatske i odan sudrug našičkih ustaša koji su u to vrijeme bili „najčasniji hrvatski i katolički ljudi", pozivati jednoga prononsiranog Jugoslavena poput msgr. Augustina Juretića? Kao da Juretić, unatoč kasnijim zaslugama za spašavanje pojedinaca (čime se njegovi *jugoslavjanski pajdaši* hrvatskog podrijetla većinom ipak ne mogu podičiti), svojim službovanjem u jugoslavenskoj diplomaciji nije sam po sebi bio negacija najdubljih težnji tog Sidonija Šolca? Kao da njegova jugoslavenska diplomatska putovnica nije služila kao argument svakomu tko je i oružjem i perom ustao protiv hrvatske državne neovisnosti!? Kao da Šolc, dakle, treba Juretićevu ispriku! I kao da nuđenje takve (takve!) isprike nije uvreda nedužnim žrtvama jugoslavenskog zločina...

Smijemo li pristati na takvu kapitulaciju? Tko nam je na to dao pravo? Bl. Alojzije Stepinac svakako ne. On je nesumnjivo dobro znao, da mu 1946. ne sudi samo komunistički režim radi odbijanja zahtjeva da odcijepi hrvatske katolike od Rima (na što bi ga danas neki i iz crkvenih redova htjeli svesti), nego i to, da ga sude jugoslavenske vlasti zbog bezuvjetne potpore pravu hrvatskog

naroda na slobodu i državnost. Jer, on je i u ožujku 1945., nasuprot mačekovskomu Krnjevićevu ministrovanju (u hladovini zločina đenerala Draže), uz dlaku Titovu adlatusu Šubašiću Vukovogoričkom, nositelju *Ordena belog orla s mačevima*, pokazao *deržanstvo* kao poruku svijetu i opomenu svojim nasljednicima na kaptolskoj stolici: „Mi se, dakle, ne bojimo reći, pa i uz pogibelj, da budemo po drugi put proglašeni 'ratnim zločincem' ovo: Ako svi narodi imaju pravo na osiguranje života i nezavisnosti, onda se ne može narivavati rješenje, kojega on svojom slobodnom voljom ne će, ni Hrvatskom narodu, koji ipak sam najbolje znade, što mu je na propast, a što mu je na korist."

Nekoliko mjeseci kasnije, blaženi Alojzije nije se sramio dijeliti optuženičku klupu s Erihom Lisakom. Znao je zašto su tu. Jer, poslanica katoličkog episkopata, datirana u Zagrebu, 24. ožujka 1945. ne ostavlja dvojbu: „Poviest svjedoči, da Hrvatski Narod kroz cielu svoju tisućutristogodišnju prošlost nije nikada prestao plebiscitarno naglašavati, da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost, koju on od srdca želi i svakom drugom narodu. A kad je u drugom svjetskom ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena (sic!) u vlastitoj Državi, hrvatski su katolički biskupi (sic!) poštivali volju Hrvatskoga Naroda. Nitko prema tome nema prava obtuživati bilo kojega građanina Hrvatske Države, pa ni hrvatske biskupe (sic!), zato što poštivaju tu neodstupnu volju Hrvatskoga Naroda, kad on na to ima pravo i po Božjim i po ljudskim zakonima."

Tako, dakle, tadašnji biskupi (a ne samo „niži kler"). A da mi, bojeći se pogibelji da nas proglase ratnim zločincima, možda ipak prihvatimo kostrijet i priznamo sve što se od nas traži: da nismo imali niti sada imamo nacionalnog ponosa i dostojanstva, da ni 1941. ni bilo kada nismo htjeli svoju državu i da na nju stoga nismo ni imali pravo, da smo poubijali bar sedamsto tisuća „srpske nejači", da smo genocidni fašisti, da smo zaslužili Bleiburg i Križni put, da su naši radnici „na privremenom radu" većinom također fašisti, da nismo imali ni moralnoga ni ljudskog prava 1990. i dalje braniti se od one iste poubijane „srpske nejači", da je Domovinski rat zločin i klanje i da je naša obnovljena država začeta u tome smrtnom grijehu, pa zaslužuje jedino da i nju i nas satru s lica Zemlje.

A u svoj toj Sodomi i Gomori hrvatskoga grijeha i zločina, svoj glas protiv dizali su Alfred Pichler, Luka Vincetić, Bono Zvonimir Šagi, fra Marko Oršolić i još neki. Oni su osvjetlali naš obraz. Ili, kako će u svojim beogradskim *beleškama* zapisati nekad hrvatski pjesnik Goran Babić: oni su se držali korektno. A kad si nas već kaznio vremenom u kojem su se potezale Juretićeve, sačuvaj nas, Bože, vremena u kojem će nam trebati Babićeve pohvale...

(*Politički zatvorenik*, 11 (12!)/2001., br. 108, ožujak 2001., 46.-48.)

ČIŽEKOVA BORBA ZA ISTINU I SLOBODU

Djelo i sudbina Vjenceslava Čižeka (1929.-2000.) rječit su primjer tragičnih posljedica neslobode jednoga malog naroda. Nakon višegodišnje prve tamnice on odlazi u emigraciju, ne zato što čezne za njom: „Emigracija me nikada nije privlačila niti oduševljavala. Moja progonstva u domovini nisu uslijedila kao odmazda za moje buntovništvo. Ja sam tih i radin čovjek koji ima samo jednu strašnu manu: hoće raspravu, dokaze, istinu. To sam tražio, ništa više. I nisam se čudio onima koji istinu nisu znali, nego onima koji se nje stide, a znaju!"

Koliko ga je Jugoslavija držala opasnim, govori činjenica da je 11. studenoga 1977. otet, a 12. kolovoza 1978. u Sarajevu osuđen na dvanaest godina robije, tijekom koje je posve oslijepio. Kao zatvorenika savjesti organizacije Amnesty International, na intervenciju njemačke vlade Jugoslavija ga pušta na slobodu krajem srpnja 1988. Odlazi u Njemačku, gdje će u prosincu 2000. i umrijeti od raka.

Svega dva mjeseca nakon smrti, njegova stranka, u iseljeništvu 1951. osnovana kao Hrvatska republikanska stranka, a u domovini 1990. registrirana pod nazivom Hrvatska republikanska zajednica, odužuje mu se knjigom njegovih izabranih političkih eseja, skrećući na taj način pozornost hrvatske javnosti na ovoga nepravedno zapostavljanog književnika, političkog borca i mislioca, koji je i u tamnici i na slobodi ostao jednako čvrst, jednako duhovit, jednako bodar i jednako neslomljiv. Unatoč svim životnim nedaćama, prožet dubokom vjerom, dobro je znao da je bio među izabranima koje je – kao što se izrazio u razgovoru za *Politički zatvorenik* početkom 1997. – „sloboda htjela za ortaka".

U knjizi *Borba za istinu* (72 str.), pored predgovora Marija Ostojića i uvodne rasprave dr. Ive Korskoga, objavljeno je šest izabranih Čižekovih eseja: „Domovina i tuđina", „Domovina i sloboda", „Državni ateizam", „Političke ustanove u komunističkom političkom 'sustavu'", „Fenomen političkog otuđenja u uvjetima komunističke diktature", te „Moje tamnovanje". Svi su ti tekstovi ranije objavljivani u republikanskim publikacijama, a posljednji smo, umjesto nekrologa piscu, nedavno prenijeli i u ovom mjesečniku.

Svaki od navedenih eseja zasebno, i svi oni kao cjelina, zorno svjedoče o širini Čižekovih interesa, vatrenosti njegova domoljublja i dubini njegove misli. Za nj je pojam Hrvatske neodvojiv od pojma slobode: borba za Hrvatsku ima smisla upravo zato što predstavlja borbu za slobodu. A „smisao života nije u borbi za život nego u borbi za slobodu", jer je „sloboda temeljni uvjet

ljudskosti”. Za taj cilj svaka je cijena premalena. Prepreke na putu prema slobodi ne dolaze samo s Istoka: „Internacionalizam kapitala i internacionalizam ideologije, ista su prašina za oči slobode.” Tankoćutni pjesnik istodobno zna da „narod koji nema države ne zna što je sloboda”, pa taj svoj okvir slobode mora, ako je nužno, ostvariti i oružanom borbom. Jer, kako Čižek 1973., kad je i domovinu i emigraciju preplavila letargija i defetizam, nakon sloma Hrvatskog proljeća i neuspjeha *Bugojanaca*, piše: „prava narodna žrtva je samo ona koja se čini pod oružjem. Valja priznati da je takvih žrtava u novijoj povijesti hrvatski narod premalo dao. Premalo za sebe, za svoju državu. Jer prava naša krv nije prolivena ni na Kobaridu, ni na Waterloou, ni pod Peštom, ni pod Staljingradom... Mi još nismo ni imali prave hrvatske fronte. Pa, prema tome – ni države.”

Propovijedajući primjerom, Čižek je pokazao spremnost na bezuvjetnu borbu. Platio ju je tamnicom, gubitkom vida i, naposljetku, života. No, dočekao je hrvatsku državu. Nedovršenu i nesavršenu, takvu u kojoj se nisu ćutjeli mirisi njegove Boke, ali ipak – državu. I nema sumnje, da je umro sretan i zadovoljan, ispunjen osjećajem časti i dostojanstva. Jer, samo tako je mogao umrijeti čovjek koji je po izlasku s dugogodišnje robije kazao:

„I sada vam moram reći da je za mene zatvor doista bio čast. Znam da zapadni svijet na zatvorenike u komunističkim zemljama gleda kao na patnike, kao na mučenike. Oni to doista jesu. Ali to je, draga braćo, čast. Meni je bila ukazana visoka čast, jer nešto suprotno, dakle sramota, bilo bi stanje pasivnosti, stanje pomirenja i iščekivanja. Buna je pravi čin i zato kažem da sva moja muka i sve moje patnje, sve što sam morao podnijeti, predstavlja visoku čast za mene. Nema časnije zgode ni prilike nego kad pred pojedincem stane čitava država sa svojim cjelokupnim nasilničkim aparatom, kad vas želi poniziti, zdrobiti, uništiti, a vi stojite mirno i samouvjereno. To je doista čast. Nekoliko puta pokušavao sam sebe ispitati, dokučivati otkud u meni ta silna snaga, otkud ta postojanost, i zaključio sam da je temelj moja uvjerenost da se borim za istinu i da sam dužan boriti se za istinu. To je dakle bilo i ostaje moje duhovno poslanje. Za tu istinu, a to je sloboda čovjeka i naroda, svakoga čovjeka i svakoga naroda, spreman sam bio i spreman sam i sada podnijeti svaku žrtvu. I toga je neprijatelj bio svjestan. Zatvor je pravo mjesto za susret s državom. Tu ste oboje goli, i ona prema vama i vi prema njoj. Samo što je moja golotinja doista golotinja, a oni goli utoliko što iznose pred vas golu silu: oružje, represiju, teror, podmuklost. Kad država osjeti da ima pred sobom pojedinca koji od nje

ništa ne traži, niti je za što moli, niti joj se žali ni tuži, kad od nje ne očekuje nikakvu pomoć, kad se osjeća samostalnim, tada ona ustukne...“

Upravo primjer Vjenceslava Čižeka pokazuje kolika je snaga pojedinca, i kako je na poraz osuđena ona država, koja je spremna navijestiti rat istini i slobodi...

(*Politički zatvorenik*, 11 (12!)/2001., br. 109, travanj 2001., 43.)

„BEŽANIJA“ SRBA POD „PREZIDENTOM“ MARTIĆEM

Kako je austrijski časopis *Format* od 26. veljače 2001. objavio, hrvatski predsjednik Stipe Mesić spreman je ispričati se „zbog progona Srba iz Krajine”. Isprika, dakako, pretpostavlja svijest o krivici, dakle i samu krivicu. Hrvatska je protjerala Srbe, počinivši time „etničko čišćenje”, pa bi na koncu (nakon što se okonča hajka protiv generala Stipetića i ostalih hrvatskih vojnih zapovjednika), trebala biti obvezana i na plaćanje ne samo političke štete zbog tog čina.

Tako, očito, Mesić. Da, međutim, iz dokumenata proizlazi drugačije, pokazuje nedavno objavljena knjiga mr. Milisava Sekulića (1935.), koji je od početka srpske agresije na Hrvatsku bio pripadnikom Generalštaba JNA, a onda je 1993. došao u Knin, u tzv. Glavni štab Srpske vojske Krajine, na mjesto načelnika operativno-nastavnog odjeljenja. Tu je promaknut u čin general-majora, a u njegovu su djelokrugu bile zadaće borbene obuke i operativno-stožerni poslovi.

SPC financira „SVK“ i jedina je bez kalkuliranja uz „Krajinu“!

Sekulićeva knjiga *Knin je pao u Beogradu* (295 str.) objavljena je 2000. u nakladi Nidda Verlaga u Bad Vilbelu (SR Njemačka). Piše ju svjedok očevidac, istaknuti vojni stručnjak, i to na temelju arhivskoga gradiva „Srpske vojske Krajine” (SVK), nažalost bez znanstvenog aparata i potanjeg navođenja izvora. U knjigu je uvršten i kratak kritički osvrt generala Dušana Pekića.

S obzirom na Sekulićevu ulogu, njegova knjiga ne predstavlja samo opis i raščlambu događaja, nego nedvojbeno i pokušaj pisca, da sa sebe skine odgovornost za slom „Republike Srpske Krajine”, te da tu odgovornost prevali na drugoga. Po klasičnome srpskom obrascu, poraz je pripisan „brankovićevskoj” struji, tj. izdajicama među samim Srbima, dok se vještina, obučenost, opremljenost i borbena spremnost Hrvatske vojske umanjuje ili čak ignorira. Priznaje se tek, da je Hrvatska na promičbenom planu bila neusporedivo uspješnija.

Iako bi opis neorganiziranosti, anarhije i rasula u „SVK” mogao umanjiti sjaj pobjeda Hrvatske vojske u *Bljesku* i *Oluji*, ipak se ova knjiga nesumnjivo može smatrati vrijednim prilogom za povijest Domovinskog rata i ujedno do-

kazom, da Hrvatska nije protjerala Srbe iz „Krajine”, nego su se oni sami, zbog različitih razloga, odlučili na „bežaniju”.

Autorova su politička polazišta tipična za velikosrpski imperijalizam. Za nj je mržnja prema Srbima postala hrvatskom „nacionalnom karakteristikom”, koja je u Drugome svjetskom ratu rezultirala pokoljem „milion Srba u Hrvatskoj i BiH”. I dok su Hrvatima u toj tobožnjoj srbomrzačkoj histeriji pomagali i Austro-Ugarska i Vatikan, sa srpske se strane uvijek kalkuliralo, pa je „i u periodu od 1941-1945. i 1991-1995. uz Srbe u Hrvatskoj jedino istinski stajala Srpska pravoslavna crkva.” Ona je, kao što priznaje Sekulić – svetosavski – jednim dijelom i financirala „Srpsku vojsku Krajine”, dakle, i njezine zločine. „Sve drugo, bilo je samo neosmišljena politika, kratkog daha, jalova i na kraju i – izdajnička.” Istodobno su Srbi „bili cilj istrebljivačke politike ne samo Nemaca u okupiranoj Srbiji, nego i Hrvata i Italijana u Hrvatskoj, Hrvata i muslimana u Bosni i Hercegovini, Šiptara i Italijana na Kosovu, Bugara na prostorima Makedonije i juga Srbije. Crnogorci su delili sudbinu Srba u Crnoj Gori, u sudaru sa italijanskim fašistima.”

Zadojeni takvom mitološkom sviješću, Srbi žive u uvjerenju kako je raspadom Jugoslavije „dat znak za sveopšti pogrom Srba”, pa se stavljaju pod okrilje JNA. Sekulić piše: „u zapadnom delu kasnije stvorene Republike Srpske Krajine (RSK) ključnu ulogu u zaštiti Srba imao je 9. korpus (Kninski). U istočnom delu (Istočna Slavonija, Zapadni Srem) zaštitu je delom vršio 17. korpus (Tuzlanski). Srpski živalj u Zapadnoj Slavoniji i Podravini, odlukom političkog vrha države, trebalo je da bude pod zaštitom 32. korpusa (Varaždinskog) i 5. korpusa (Banjalučkog).” Beograd je težio za stvaranjem okrnjene Jugoslavije: blokiranim garnizonima na području (ostatka!) Hrvatske, nalagala se pasivnost, dok je u pogledu područja nastanjenih Srbima i onih koja su trebala ostati u sastavu Velike Srbije „JNA izvodila ofenzivna dejstva”. Takav se angažman očekivao ne samo u pogledu istočnog Srijema, Baranje i istočne Slavonije, nego i u pogledu zapadne Slavonije, ali se to izjalovilo zbog kapitulacije varaždinskoga i nedostatne aktivnosti banjalučkoga korpusa. Napadom na Dubrovnik nije se išlo za zaokruživanjem, nego za stjecanjem teritorija „koje bi kasnije bile predmet cenkanja kad počnu pregovori o miru”.

Uloga Srbije i Crne Gore

Usporedno s tim procesom tekle su političke kombinacije. Sekulić je kritičan prema nalogu da se Slovenija ne zadržava u Jugoslaviji, pa je zbog toga tamo poslano svega 2.000 vojnika. Procjenjivalo se da za zadržavanje teritorija

zacrtane Velike Srbije nije potrebna mobilizacija, niti proglašenje ratnog stanja. Time se branila teza da Srbija i Crna Gora nisu u ratu, „iako su svakodnevno sahranjivani vojnici JNA poreklom iz Srbije i Crne Gore, jer su ginuli na prostorima predviđenim da ‘uđu’ u novu Jugoslaviju.” Službeni Beograd pruža apsolutnu potporu prekodrinskim Srbima, da izgrade svoje države, koje će se kasnije uključiti u SR Jugoslaviju. Uz takvu je potporu u Kninu 19. prosinca 1991. i proglašena „Republika Srpska Krajina” (RSK).

Međutim, kako se JNA postupno osula, dana je suglasnost da se „obrazuju i naoružavaju pojedine paravojne grupe. Sve te ‘jugoslovenske’ paravojske obrazovane su pod okriljem vlada Srbije i Crne Gore”. Srpske i crnogorske vlasti su i prisilno novačile svoje državljane, te ih upućivale u „SVK”: Sekulić navodi primjer sudskih postupaka, koje su protiv Srbije radi naknade štete prouzročene prisilnim novačenjem pojedinci zametnuli i – dobili.

U Vanceovu planu Sekulić vidi ključnu prijevaru srpskog naroda. Na temelju tog plana, u Sarajevu je 2. siječnja 1992. potpisan sporazum o bezuvjetnom prekidu vatre na prostorima Hrvatske. Na sjednici predsjedništva SFRJ 31. siječnja i 1. odnosno 2. veljače 1992. raspravljalo se o „Aktuelnom pitanju vezanom za angažovanje mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u Jugoslaviju”, s ciljem da se iz vrha „RSK” eliminira Milan Babić i instaliraju Milan Martić, te Borisav Mikelić, koji su bili neusporedivo skloniji bezuvjetno slijediti Miloševićev politički smjer.

„Agresijom na Miljevački plato” (21. lipnja 1992.) Hrvatska je, prema Sekuliću, i svojoj i inozemnoj javnosti htjela pokazati kako potpisivanje Vanceova plana ne znači odricanje od teritorija, pa će ubuduće uvažavati samo svoje interese. Istodobno se htjelo iskušati Vijeće sigurnosti UN i reakciju Miloševićeva Beograda. Za svega nekoliko sati Hrvatska je vojska ovladala na oko 40 km2 prostora, a u borbama je „poginulo 90 Srba” (ne: srpskih vojnika, op. T. J.). Kako se vidjelo da naslon na JNA, koja se po Vanceovu sporazumu povukla s teritorija Republike Hrvatske, ne će biti dovoljan za ostvarenje političkih ciljeva, već krajem 1991. prionulo se stvaranju „Srpske vojske Krajine“ („SVK”), da bi se nadišlo dotadašnje kaotično stanje, u kojem su postojali ostatci JNA, zametci nove vojske, mjesne straže, četničke skupine i milicija SAO Krajine, sve protkano nedisciplinom, kriminalom i korupcijom. Jezgru „SVK” trebale su tvoriti snage bivše Teritorijalne obrane, koje su formacijski brojale 24.410 ljudi.

Do odlaska snaga JNA s područja „RSK” u travnju i svibnju 1992., Teritorijalnom se obranom zapovijedalo s razine SFRJ, iz Beograda. Nakon tog

razdoblja, TO se, skupa s pridruženim postrojbama, transformira u „SVK”. Međutim, maslenička akcija Hrvatske vojske u siječnju 1993. pokazala je nedoraslost „SVK”. Već tada se ona nalazila u dramatičnom stanju: u 75. (drniškoj) brigadi na poziv se, nekoliko dana prije Maslenice, odazvalo svega 5 od 33 časnika, devet od ukupno 21 dočasnika, te 13 od ukupno 413 vojnika. Prosječna starost vojnika iznosila je 48 godina, što bi govorilo, da mladi Srbi ipak nisu tako „rado išli u vojnike”. Pored njezine potpune psihološke, a i logističke oslonjenosti na Beograd, Sekulić kritizira i doktrinarnu zastarjelost „SVK”, baštinjenu iz komunističke Jugoslavije. U glavnom stožeru „SVK” ozbiljno se računalo na to, da će „agresiju na RSK”, pored Hrvatske, istodobno poduzeti i Njemačka, Italija, Mađarska i neke druge zemlje. Ipak, ključna je nevolja bila u tome, što je plan uporabe oružanih snaga „RSK” bio „koncipiran samo kao deo zajedničkog plana, sa Vojskom Jugoslavije i Vojskom Republike Srpske”, pa je i moral pučanstva ovisio o stajalištima Beograda i Pala.

Dragovoljci: vojnici i pljačkaši

Takozvana „Srpska vojska Krajine” svoj je vrhunac dosegla 13. veljače 1993. Tada je imala 71.409 pripadnika, od čega je bio 3.291 časnik, 3.424 dočasnika, 60.496 vojnih obveznika i 4.198 dragovoljaca. Naime, uz blagoslov jugoslavenskoga državnog i vojnog vrha, „Srpskoj vojsci Krajine” u pomoć su priskočile „dobrovoljačke jedinice”. Sekulić ne otklanja javno iznošeni podatak, da je „u borbama za Vukovar i u Zapadnom Sremu učestovalo oko 10.000 dobrovoljaca”, od kojih su bar 90 posto činili dragovoljci iz Hrvatske i BiH (što govori o razmjerima oružane pobune protiv Republike Hrvatske!).

Broj dragovoljaca je oscilirao. Tijekom 1993. na „prostorima zapadnog dela RSK” bilo ih je oko 4.300, od čega je 55 posto iz Srbije, više od 19 posto „rođenih na prostorima predratne Hrvatske”, oko 6 posto rođenih u BiH... Među stranim dragovoljcima najbrojniji su bili Rusi, Bugari i Makedonci. Bilo je nešto Rumunja, Grka, Ukrajinaca i Poljaka. Uoči *Bljeska* dragovoljaca je bilo svega 308, a pred početak *Oluje* 441.

Međutim, neovisno o opadanju broja, dragovoljci su, napominje Sekulić, ujedno bili čimbenikom nestabilnosti, jer su imali posebne linije zapovijedanja, posebne odgovornosti i veze s Beogradom, pa se nisu dali uklopiti pod nadzor glavnoga stožera. Uslijed toga je i njihova pothvatna (operativna) upotrebljivost bila ograničena. Uz vojničke zadaće, oni su se bavili pljačkom, kriomčarenjem i sličnim „slobodnim aktivnostima”. Zbog toga je, ističe Sekulić (otvoreno kritizirajući nepovjerenje prema kadrovima iz JNA, koji su bili

apsolutno odani srpskoj stvari), između dragovoljačkih skupina i njihovih vojvoda s jedne, i bivših školovanih časnika JNA s druge strane, stalno dolazilo da napetosti, pa i ideološkog neslaganja koje se naslanjalo na četničko-partizanske sporove iz Drugoga svjetskog rata.

Bilo je među srpskim političarima i vojnicima različitih planova i kombinacija, ali nije bilo nijedne skupine i nijednog plana, koji bi rješenje pitanja „RSK" tražio u pregovorima s Hrvatskom. To, drugim riječima, znači, da nijedna srpska grupacija nije očekivala, niti se pribojavala, da će „RSK" ipak na kraju ostati u sastavu hrvatske države. Vjerovalo se u međunarodnu zajednicu i u bezuvjetnu potporu Beograda i Srbije. To je jedan od razloga, da se na vojne pripreme polagalo malo. Ni hrvatske pripreme akcije na Medački džep, tvrdi Sekulić, nisu ostale skrivene srpskoj strani. Unatoč „slavom ovenčanom junaštvu", u rujnu 1993. „SVK" je hametice poražena: „Hrvati su, uz posredovanje Unprofora, predali Srpskoj vojsci Krajine 71 telo poginulih, a među njima 28 civila (10 su žene). Među nestalima je 14 civila (4 žene)."

Saveznici Fikreta Abdića

U drugoj polovici 1994. „SVK" je, prema Sekuliću, priskočila u pomoć Fikretu Abdiću i njegovim oružanim snagama, koje su, u sporu s Izetbegovićevom politikom, saveznika našle u Karadžiću, Martiću i Miloševiću. „RSK" nije bila „ni na koji način (...) ugrožavana sa prostora Zapadne Bosne, ali se uporno mešala u ono što se tamo dešavalo“, dakako, po nalogu Beograda. Peti korpus Armije BiH je, međutim, u kolovozu 1994. ovladao Cazinskom krajinom, pa je u Kordun i Liku izbjeglo oko 30.000 Muslimana.

Tada je „u Beogradu doneta odluka da se razbije 5. muslimanski korpus i da srpske vojske (SVK i VRS) ovladaju prostorom Zapadne Bosne, koji bi potom postao ‘Republika Zapadna Bosna’ na čelu s Fikretom Abdićem". Iako su se javljale dvojbe o Abdićevoj pouzdanosti, iz Beograda se uvjeravalo kako je njegova politika nesporno u srpskom interesu. Operacija u kojoj su pothvatno udružene srpske i Abdićeve snage dobila je kodno ime „Pauk", a njezino je zapovjedništvo izravno podređeno Beogradu. Pred kraj 1994. u borbama na strani „abdićevaca" sudjelovalo je oko 6.500 vojnika „SVK". Od ukupnih gubitaka, koji su iznosili 433 vojnika, poginulo je 11, nestalo 3, a ranjeno 50 srpskih vojnika. Slične akcije nastavit će se i do ljeta 1995.

Dok je dio „SVK" sudjelovao u borbama u Cazinskoj krajini, hrvatske su snage (Hrvatska vojska, navodi Sekulić) započele operaciju na kupreškoj visoravni i livanjsko-grahovskoj bojišnici, oslobodivši („osvojivši") Kupres 3./4.

prosinca 1994. Bilo je jasno, da su time stvorene izvrsne početne pozicije za napad na „Republiku Srpsku Krajinu”. Prvi je na redu bio njezin zapadnoslavonski dio. Tamo je „odbrana” bila u rasulu: mjesni su srpski zapovjednici koristili Muslimane za kopanje rovova, a razvijen je sveobuhvatan sustav pljačke i kriomčarenja s Republikom Srpskom: ”Krali su sve što se moglo unovčiti. U Jasenovcu su zato često nestajali trafo-uređaji, nadgrobni spomenici, drva. Ukradeno je čak i crkveno zvono.”

Napad hrvatskih snaga, započet 1. svibnja 1995., nije bio neočekivan, ali su ga srpske snage dočekale posve nespremne: „Prepušteni sami sebi vojnici [su] napuštali Zapadnu Slavoniju i odlazili izmešani sa narodom koji nije ni znao da je pokrenut na put bez povratka. Pokušaji da se vojnici odvoje od žena, dece i staraca nisu dali rezultate. Primera radi, prvog dana agresije u Bosanskoj Gradiški je bilo nebrojeno mnogo vojnih obveznika koji su besciljno lutali i odbijali da krenu nazad, na linije odbrane, tvrdeći da su izdani. Suprotstavljali su se čak i oružjem.” Na srpskoj je državnoj televiziji vijest o hrvatskoj akciji u zapadnoj Slavoniji sažeta u 23 sekunde, Karadžić je odmah poručio kako se njegove snage ne će miješati u sukob, a izostanak upotrebe zrakoplovstva predstavlja „samo rečit dokaz da nije postojala spremnost da se napadnuta teritorija brani”.

U naknadnim analizama uočeno je „postojanje defetizma koji je veoma ugrožavao i samu mogućnost opstanka Zapadne Slavonije u sastavu RSK. Kritikovana je nebriga države o vojsci, posebno nemaran odnos prema ranjenicima i porodicama poginulih boraca. (...) Došlo je do napuštanja položaja i rejona bez borbe i otpora. Ostavljani su ranjenici i tela poginulih kao i naoružanje i oprema. Izbegavana je pomoć jedinicama koje su bile odsečene i okružene te su ostavljene na milost i nemilost neprijatelju. Usplahireni narod je prisilno sprečavan da se iseljava, a umirivan je sejanjem laži da će Zapadnu Slavoniju braniti i Vojska RS kao i Vojska Jugoslavije. Otuda i neopisivi strah i panika naroda kad se videlo da od toga nema ništa.”

Od ‘Bljeska’ do ‘Oluje’: dragovoljna „bežanija”

Nizbrdica na kojoj se „RSK” našla, dovela je i do unutarnjih dezintegracijskih procesa. U Belom Manastiru je 25. svibnja 1995. ustrojen „Koordinacioni odbor pet opština Istočne Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema”, što je bio uvod u odvajanje istočnoga i zapadnog dijela „RSK”. Nastupila je opća demoralizacija. U vojsci dezerterstva, opijanja, samoranjavanja, samoubojstva i otklanjanje vojne obuke postaju svakodnevnom pojavom.

I dok napada odluku da se zapadnoslavonskim Srbima ne dopusti iseljavanje, Sekulić je izrazito kritičan prema protivnoj odluci u „zapadnom delu" samozvane „države". Odmah nakon *Bljeska* započinju iseljenički valovi, a Skupština općine Obrovac u lipnju 1995. pokreće „akciju za kolektivno iseljavanje naroda". Općinski čelnici izjavljuju „da je 60 posto građana spakovalo kofere za bežaniju". To je bila generalna proba za bijeg u kolovozu, a „ovakve 'pripreme i generalke' bile [su] efikasnije i ubojitije nego sva hrvatska ubojna sredstva". Ali, ni sada nikomu ne pada na pamet da se, makar popuštanjem, uz pomoć međunarodne zajednice „obezbedi opstanak na ognjištima, makar i bez vlastite države, ali uz autonomiju koju je svet nudio od početka..."

U lipnju 1995. glavni stožeri bosanskih Srba i „SVK" sklapaju sporazum o pripremi i provedbi zajedničke operacije za razbijanje hrvatskih snaga na Dinari, u sklopu čega bi bilo „oslobođeno" i Livno. U tom trenutku iz Beograda dolazi zapovijed da se krene na Bihać, pa će od 15., odnosno 19. srpnja snage bosanskih Srba, „SVK" i „abdićevci" pod zapovjedništvom Šerifa Mustedanagića zajednički nastupati protiv 5. korpusa ABiH. Nakon splitskog sporazuma Tuđman – Izetbegović, Hrvatska vojska koristi tu situaciju te 28. srpnja oslobađa Grahovo. Operacija prema Kninu bila je logičan nastavak tog pothvata.

Sekulić izravno optužuje Beograd za izdaju. Prema njemu, američki veleposlanik Peter Galbraith dobit će 3. kolovoza 1995. od Miloševića posljednja uvjeravanja, da se Vojska Jugoslavije ne će umiješati u hrvatski obračun sa „SVK". Što mu je obećano zauzvrat, nije poznato, ali pisac sugerira kako je Milošević poručivao Kninu, da izdrži desetak dana, a onda bi međunarodna zajednica intervenirala i nametnula kompromis, prema kojemu bi „RSK" ostala u sklopu Hrvatske, ali sa širokom autonomijom. Tada bi se Milošević opet pokazao spasiteljem Srba. U svakom slučaju, već 3. kolovoza 1995. u GŠ „SVK" s različitih je strana (GŠ Vojske Jugoslavije, GŠ Vojske RS, UNPROFOR odnosno UNCRO) došla pouzdana obavijest ne samo o hrvatskom napadu, nego i o točnom vremenu njegova početka.

S obzirom na to da 4. kolovoza nije bilo osjetnijih pomicanja crte bojišnice, Sekulić ocjenjuje da situacija za „SVK" nije bila nepovoljna, iako su NATO snage gađale srpske sustave veze. Tim mu je neshvatljivije, da je u Kninu u 17,00 sati održana sjednica „Vrhovnog saveta odbrane RSK". Na njoj je, pored Martića, bio i zapovjednik GŠ „SVK", general Mile Mrkšić, a donesena je odluka koja je značila „evakuaciju celokupnog civilnog stanovništva, kao i milicije i vojske, sa celog prostora zapadnog dela RSK". Ta je odluka priopćena

javnosti iste večeri u 20,00 sati, a naglašeno je kako će u evakuaciji sudjelovati i pripadnici međunarodnih mirovnih snaga.

Već 4. kolovoza popodne obitelji pripadnika milicije napuštali su Knin, a nakon objavljivanja ove odluke, došlo je do općeg povlačenja bez prave borbe. Vrhunac, prema Sekuliću, predstavlja Vrlička brigada „SVK". Ona nije uopće sudjelovala u borbama, pa nijedan njezin vojnik nije vidio neprijatelja, ali joj se mora „priznati da je uspela bolje nego bilo koja druga jedinica da prevari neprijatelja. Napuštanje zone odgovornosti izvela je tako vešto da je neprijatelju trebalo više od 24 časa da to uoči i shvati". Ni zapovjednici nisu dangubili: Mrkšić je već 6. kolovoza bio u Oštrelju (BiH).

S obzirom na otvorenu izdaju Beograda, činjenicu da je Karaždić onemogućio nakanu generala Mladića, da priskoči u pomoć „SVK", te s obzirom na činjenicu da je „zapadni deo RSK" ostavljen da se brani bez pomoći snaga iz „istočnog dela" i bez prava na raketiranje hrvatskih gradova, opstanak ličko-dalmatinskog područja nije bio moguć. Ipak, odluka o evakuaciji donesena je zbog nesnalaženja „predsednika Martića", koji je vjerovao kako će veliki izbjeglički val prisiliti Beograd i međunarodnu zajednicu na intervenciju. S druge strane, Sekulić se pita, nije li otezanje s evakuacijom kordunskog stanovništva značilo da se na tom području pokušava isprovocirati masakr, te odgovara: „Iako je, na nesreću, došlo do okruženja, na svu sreću došlo je i do *racionalnog i sasvim kontrolisanog ponašanja hrvatske vojske* (ist. T. J.) Hrvatska je znala šta želi i čvrsto je kontrolisala situaciju. Nije, može se reći, nasela na zamku! Za nju je bolje rešenje bilo da se omraženi Srbi živi nađu u Srbiji nego da ostanu mrtvi na Kordunu".

Žrtve imperijalističkog bezumlja

Činjenica da je srpsko vojnopolitičko vodstvo samo donijelo odluku o iseljavanju Srba s područja Republike Hrvatske, vjerojatno ne će obeshrabriti *mudrog državnika* s Pantovčaka, da se u ime Hrvatske ispriča „nebeskom narodu". A on je, u pokušaju stvaranja Velike Srbije, doista doživio katastrofu. Nije samo politički kompromitiran (makar ga se – i iz Zagreba – danas kušalo ekskulpirati), nego je i drugima i sebi nanio strahovite ljudske i tvarne štete.

U borbama za Vukovar, prema nepotpunim srpskim podatcima, poginulo je oko 1.200 vojnika i „starešina". Na području „RSK" od lipnja 1991. do kolovoza 1995. bilo je ukupno 3.496 poginulih i 6.189 ranjenih. Najviše poginulih je s teritorija „RSK" (80 %), Hrvatske (5 %), Srbije (5 %) i BiH (5 %). Među poginulima je 3 % samoubojica, a još 3 % je nastradalo u međusobnim obraču-

nima. Od siječnja do sredine kolovoza 1995. poginulo je 356 vojnika i časnika, ranjeno njih 895, a ozlijeđeno 47. U istom razdoblju zarobljeno je 450, nestalo 726, a dezertiralo 1.169 vojnika. Najveće je gubitke pretrpio Vukovarski korpus, a od općina u sastavu „RSK" – Benkovac. Najviše poginulih iz slobodne Hrvatske u „SVK" došlo je iz Daruvara, Karlovca, Siska i Gospića.

Hrvatske žrtve i hrvatske gubitke Sekulić, naravno, nije uračunao. General se ne kaje zbog agresije na Hrvatsku i pokolja nedužnih; on jedino žali zbog neuspjeha zločinačke imperijalističke politike i za to optužuje krivce na srpskoj strani. Na Hrvatskoj će strani krivce za svoju pobjedu naći, po običaju – sami Hrvati...

(*Politički zatvorenik*, 11 (12!)/2001., br. 110, svibanj 2001., 47.-50.)

JUGOSLAVENSKI KOMUNISTIČKI PROGONI BISKUPA, SVEĆENIKA I REDOVNIKA

Prije nekoliko je mjeseci dr. fra Petar Bezina u vlastitoj nakladi i uz potporu Splitsko-makarske nadbiskupije, te Dubrovačke, Hvarske, Kotorske i Šibenske biskupije, kao i Hrvatske dominikanske provincije, Družbe Isusove, Franjevačke provincije sv. Jeronima, Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, samostanskih franjevaca trećoredaca sv. Jeronima, Družbe franjevki od Bezgrješne i Služavki Malog Isusa) objavio knjigu *Progoni biskupa, svećenika i redovnika Splitske metropolije i Zadarske nadbiskupije 1941.-1992.* (Split, 2000., XXII + 610 str., sa sažetcima na engleskom, francuskom, latinskom, njemačkom, poljskom, španjolskom i talijanskom jeziku).

„Poluslužbena" statistika stradanja Crkve u južnoj Hrvatskoj

Već takva oprema, kao i predgovori šest (nad)biskupa i pet provincijala, knjizi daju posebnu težinu i nedvoumno upućuju na njezinu ambicioznost. Iz toga, kao i iz činjenice da je pisac tražio i dobio podatke od mnogih biskupa, svećenika, redovnika i redovnica, moglo bi se zaključivati o, u najmanju ruku, „poluslužbenoj" naravi nove Bezinine knjige. U njoj su opisani „slučajevi" utamničenja 175 svećenika, šest tjelesno napadnutih biskupa, 21 tjelesno napadnutog svećenika, tri časne sestre, te nekoliko gimnazijalaca i studenata bogoslovije.

Ova je knjiga jedna u nizu dragocjenih izdanja, kojima je svrha dokumentirati stradanja hrvatskoga katoličkog svećenstva u doba komunističke Jugoslavije. Mnoga od tih djela pisac spominje u popisu literature, ali su mu neka temeljna promakla (poput, primjerice, pionirske knjižice fra Theodorea Benkovića *The Tragedy of a Nation* ili klasične knjige *Mučeništvo Crkve u Hrvatskoj* fra Lucijana Kordića, koja je kao 40. knjiga ZIRAL-ove knjižnice objavljena 1988. u Chicagu. K tome je podatke o stradanju svećenika sustavno objavljivao još i crkveni i svjetovni tisak u doba Nezavisne Države Hrvatske, a pojavljivao se je on već i u prvim emigrantskim publikacijama. O tome ni slova, a u popisu literature se, začudo, ne spominje ni rasprava *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska* dr. Jure Krište, dok se dr. Ivo Omrčanin dosljedno – i pogrješno – i u tekstu i u popisu literature naziva „Omrčenom").

Obrada tih stradanja, nažalost, ni puno desetljeće nakon sloma komunizma, još nije okončana. No, kad se uzme u obzir, da su u pojedinim župama agilniji svećenici još usred Domovinskog rata sustavno i dosta temeljito popisali žrtve Drugoga svjetskog rata, činjenica da se na hijerarhijski višoj razini nije dospjelo dokumentirati, obraditi i vrjednovati stradanja klera, prilično rječito govori o inertnosti (ako ne o čemu drugom) crkveno-povjesničarskih krugova. Uslijed toga je – kako to obično u životu biva – glavnina posla pala na pleća odvažnih i ustrajnih pojedinaca. Jedan od njih nesumnjivo je fra Petar Bezina, koji je posljednjih godina objavio niz knjiga o komunističkom teroru u južnoj Hrvatskoj, među kojima treba posebno istaknuti knjigu *Franjevci Provincije Presvetoga Otkupitelja žrtve rata 1942.-1948.* (naklada zbornika *Kačić*, Split, 1995., 398 str.).

Prema sadašnjem stupnju obrađenosti podataka, moglo bi se reći da su južnohrvatske biskupije odnosno redovničke provincije u neku ruku u komunističko doba bile u težem položaju od sjevernohrvatskih biskupija i provincija. Među ključne razloge nesumnjivo spada svojedobna relativna raširenost komunističkog pokreta u Dalmaciji, njegova militantnost i brutalnost, ali i samo naizgled paradoksalna sinteza orjunaškog batinaštva, beskompromisnoga unitarističkog jugoslavenstva i borbenoga boljševičkog antiteizma. Barjak borbe protiv Hrvatske i protiv Katoličke crkve okupio je sve te inače raznorodne snage i stvorio jedan amalgam barbarstva, koji je iza sebe ostavio duboke, krvave tragove.

Ova je knjiga zorno svjedočanstvo u prilog toj tezi. Iako Bezina u zaglavku tvrdi kako ona „pripada objektivnoj znanstvenoj analizi", knjiga je zapravo zbirka pojedinačnih izvješća samih progonjenika ili njihove subraće, kojima autor pristupa kao redaktor koji će tek ponegdje – ne sustavno i ne uvijek temeljito – pokoji navod potkrijepiti arhivskim gradivom ili podatcima iz literature. Ta redaktura nije uvijek dosljedna, pa ima slučajeva, da je objavljen tekst pisan u prvom licu jednine, što potvrđuje, da je autor – bez posebne naznake – autobiografska kazivanja svojih junaka mjestimice u cijelosti bez preinaka ili bar *in extenso* uvrstio u svoju knjigu. To, dakako, ne mora biti nedostatak, ali je svakako okolnost na koju je trebalo upozoriti, kako bi se čitatelj znao ravnati.

Podloga za znanstvenu obradu

Upravo radi ambicioznosti i „polusližbenosti" knjige, treba požaliti zbog niza njezinih nedostataka. Ne skreće se na njih pozornost zbog zlonamjerne sitničavosti, nego zbog želje i potrebe, da ocjena ozbiljnog izdanja bude ozbilj-

na i, još više, da se ti nedostatci u drugom izdanju – koje će neminovno uslijediti – isprave, te da se možebitnim sličnim, svake hvale vrijednim pothvatima, ubuduće pristupi još serioznije.

Prvi je nedostatak nepotpunost podataka. Ta nepotpunost začuđuje, s obzirom na to da je knjiga objavljena punih deset godina od sloma Jugoslavije, pa se moglo očekivati da će bar crkveni podatci biti cjeloviti i potpuni. No, Bezina upozorava, da su crkveni ljudi svojedobno, u strahu od progona, uništavali dokumentaciju, a „još ima svećenika koji su od straha uskratili podatke". Ta skoro šokantna tvrdnja nedvojbeno je istinita i dobro oslikava duboku ukorijenjenost osjećaja straha i među onima, za koje se moglo misliti da su se već izborom svojega životnog puta odrekli nekih općeljudskih svojstava ili pokazali spremnost s njima se obračunati. Ali, kad se imaju na umu razmjeri progona Crkve i u prvoj, monarho-fašističkoj, a kamoli komunističkoj Jugoslaviji, onda taj strah postaje shvatljiv.

Opet, ima podataka koji su u knjizi mogli i morali naći mjesto, ali su – nehotice – ispušteni (npr. podatci o nekim svećenicima osuđenima posljednjih godina Jugoslavije). Dio krivice snose i oni, koji su očito otezali s dostavljanjem podataka, ali se u takvim slučajevima moglo objaviti bar osnovne činjenice, dostupne iz tadašnjega tiska. Drugo, čini se da pisac nije posve kritički postupio prema prikupljenom gradivu. On, doduše, ističe kako je svjestan da su mnogi podatci krivotvoreni, te tvrdi kako je na to „pomno pazio", ali se iz knjige ne će moći zaključiti na koji je način ta pomnja ostvarena, budući da on jednostavno objelodanjuje prikupljeno gradivo, u pravilu ne ispitujući utemeljenost pojedinih režimskih (dis)kvalifikacija.

Knjiga obrađuje razdoblje od 1941. do 1992., a u predgovoru pisac ističe kako su Talijani sredinom 1941. počeli uhićivati svećenike, pa su to i nastavili sve do pada Italije. Ta tako točna tvrdnja uglavnom je ostala bez potkrjepe, jer se u žarištu piščeva interesa očito nalaze partizanski odnosno jugoslavenski komunistički progoni. A bilo bi neobično korisno, da je položaju Crkve i hrvatskog naroda pod talijanskim vrhovništvom (u anektiranim dijelovima Dalmacije) odnosno pod talijanskim nasiljima u tzv. obalnom pojasu, posvećena veća pozornost. Jer, ti progoni potvrđuju, da hrvatski svećenici i redovnici nisu bili samo žrtve ideološkog neprijatelja, komunizma, nego su progonjeni i zbog svoje hrvatske nacionalne svijesti. Isticanjem tog elementa ne bi se povrijedili interesi Crkve, a čini se da bismo se bliže primakli povijesnoj istini i, ne na posljednjem mjestu, shvaćanju razloga povezanosti hrvatskoga katoličkog puka sa svojim duhovnim pastirima.

S druge strane, i ujednačenija metodologija pridonijela bi kakvoći knjige. Naime, ovisno o „opisu" pojedinog slučaja, koji je dobio od crkvenih ljudi ili ga je prikupio iz tiska ili arhivskoga gradiva, i prostor posvećen pojedinim svećenicima i redovnicima nejednak je. Ne bi to bio velik propust, da se pisac nije – čini mi se, krivo – odlučio, sudske rješidbe i osude ne citirati, nego ih prepričavati na način koji najčešće ostavlja dvojbu o tome, je li riječ o odlomku dokumenta, ili o piščevu autorskom tekstu. To izaziva zabunu i predstavlja jedan od bitnih nedostataka knjige, koji znatno smanjuje njezinu znanstvenu uvjerljivost i iskoristivost, a ujedno nepotrebno opterećuje tekst. Zbog toga se u knjizi mogu naći mjestimično doista posve suvišna uvrštenja posve tehničkih dijelova pojedinih sudskih zapisnika (npr. na str. 175.: „Tada vijeće donosi rješenje po kome se rasprava prekida zbog nestanka električne energije i odmora, te će biti nastavljena u 9.20 sati. I sazivlje se glavna rasprava u 9.20 sati. Pregledaju se i čitaju gore naznačene isprave."). Posve je suvišno i nabrajanje imena zapisničara u pojedinim predmetima, jer je zapisničar tehnička osoba, koja sa samim procesom sudovanja zapravo nema ništa.

Ima i drugog balasta. Tako se ne zna zbog čega bi bilo važno da je don Ante Lovrić-Caparin zaređen 24. kolovoza 1960. „u jutarnjim satima jer je biskup bio vrlo umoran od silne vrućine", ili da je fra Ante Šilović svojedobno operirao krajnike u Dubrovniku itd.

Budući da je pisac, pored teološke izobrazbe, i apsolvent pravnih znanosti, bilo bi korisno da je ujednačenije i dosljednije rabio pravno nazivlje. U tom se slučaju ne bi pojavljivao nepostojeći „Zakon o kaznenim djelima", niti bi tko bio „kažnjen po članu zakona protiv naroda i države". Nespretna je i formulacija izvjestitelja koja je – zbog manjka oznake – pripisiva redaktoru, a prema kojoj se ne može zaključiti „kako je presuda završila" (tj. kako je glasila pravomoćna osuda). Može se pretpostaviti da „opće pomilovanje" zapravo znači amnestiju, ali strukovnjak nema potrebe za korištenjem krivih ili opisnih nazivaka, pa tako zna da ista optužnica nikako ne može biti i „odbačena" i „odbijena". Također ne će u zaglavku kazati kako bi protiv krivaca trebalo „podignuti sudski postupak".

„Hrvatski genitiv"

I temeljitija bi lektura također pridonijela kakvoći knjige, jer bi se izbjegle suvišne tuđice, počesto srbizmi („dozvola", „nije mu dozvoljeno", „učestvovanje", „učešće", „prvostepena presuda", „prevozno sredstvo", „bjegstvo", „crkveno lice", „izvršilac", „isljednik", „politički čas", „šmajser", „prvostepe-

na presuda”, „drugostepeni sud”, „molenje”, „upravnik”, „komunista”, „vanraspravno vijeće”, „mašinka”, „sadista”, „štrajkovati”, „ishrana”, „mašinsko ulje”, „papista”, „sijalica”, „poreski”, „Jevrej”, „posjeta”, „posjetioci”, „potiljak” gdje se misli na „zatiljak”, „novina” tamo gdje treba stajati „novine”, a „poklonjeno” tamo gdje treba biti „darovano” itd.) i nehrvatske sintagme poput one „operaciona sala”, „kroz to vrijeme”, „okupaciona vojska”, „riješen službe” ili „putovao za Šibenik”. Bilo bi bolje da se umjesto „pravovremeno” kaže „pravodobno”, umjesto „naučni rad” znanstveni rad i da se „prevodilac” zamijeni prevoditeljem. U hrvatskom jeziku „izvjesnost” je samo (niži) stupanj vjerojatnosti događanja, pa se „neko vrijeme” ili „stanovita osoba” ne može valjano izraziti kao „izvjesno vrijeme” ili „izvjesna osoba”. Kao što je neumjesno hrvatsku „glavnu raspravu” zamijeniti „glavnim pretresom”, tako je trebalo izbjegavati „da li”, jer tamo gdje je u hrvatskome inverzija neprikladna, postoji upitni rijek „je li”.

Krivo se pišu redni i glavni brojevi („49. djece” umjesto „49 djece”), „slijedeći” se ne razlikuje od „sljedećega”, a šteta je povremeno nerazlikovanje instrumentala sredstva i društva („opkoljen s državnim službenicima”, „krenuo s trabakulom”, „opskrbiti s lažnim iskaznicama”, „naoružan s teškim oružjem”, „oženjen s Hrvaticom”), te počesto krive primjene prijedloga s instrumentalom društva („usko povezan sa visokim ustaškim službenicima: Budakom, Cankijem...”, „upoznao se sa Pavlom Gladom”, „povezati sa Franom Bettinijem”, „koljač sa Korčule”, „sa radošću je dočekao”, „sa izdržavanja kazne” itd.).

I kod deklinacije imenica ima propusta („Glavašom”). Opće imenice su prometnute u osobne („Babićevci”, „Martićevci”), a genitiv je čest i nepotreban (knjiga „od Marka Veselice”, „od početka svećenstva Prcele”, „pozvan u ured od SUP-a u Splitu”, „zet Krvavice”, „duhovnost fra Petra” itd.). Pisac sustavno koristi pasiv („zarobljen od Talijana”, „ređen od biskupa”, „priveden od splitske Udbe”, „optužen od nekog mladića”, „imenovan od Svete Stolice”, „praćen od neke grupice”, „uhićen od milicije”, „ispalio tri metka na sjenu od don Ante”, „napadnut od nekog omladinca”, „mobiliziran od zapovjedništva”, „dvaput osuđivan od predstavnika jednoumlja”, „uhićen od vojnika” i sl.). No, pasiv, koji tako dobro zvuči u njemačkome ili francuskom, u hrvatskom je jeziku često – puko nasilje.

U žurbi su previđene nespretne sintagme poput ispitivanja u „raznolikim razmacima” i postavljanja „zlobno izmišljenih pitanja”. Osumnjičenik nije odgovorio, nego je „dao odgovor”. Pripisivanje odgovornosti je postalo „prepisivanjem”, prisluškivanje „presluškivanjem”, a protivnik sporazuma jednostav-

no je – „bezsporazuman”. Dokazni materijal postaje „dokazanim materijalom”, a obavijesni razgovor „obavještajnim razgovorom”.

Što biva kad se jednostavne misli hoće izraziti u što složenijim rečeničnim sklopovima, vidi se kod izraza da je „raspoloženje među vojnicima bilo veliko”, a da je fra Petar Grabić „tamnovao u Staroj Gradiški, ali ne u potpunosti”, pa nije jasno, je li oslobođen prije isteka kazne, ili je premješten u drugu kaznionicu. Fra Bernardo Medvid je, opet, „svoj nacionalni osjećaj iskazivao u promicanju hrvatske misli predstavljene u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj oko koga se okupljala mladež”. Mnogi junaci knjige nisu negdje službovali do smrti, nego „do svoje smrti”, a Družba sestara Služavki Malog Isusa „preselila je svoje sjedište” iz Sarajeva u Zagreb.

Mjesto i godina pogibije bez iznimke je preimenovano u „mjesto i godinu pogibelji”, pa je tako pogibija (smrt) poistovjećena s pogibelji (opasnošću). Obespravljena bića postala su „bespravnim bićima”. Promakle su i neke pogrješke u imenima, pa je slično „pretvorbi” Ive Omrčanina u „Omrčena”, (Lovro) Sušić preimenovan u „Šušića“, a dr. Žarko Vimpulšek u „dr. Bogumila Vimpulšeka”. Jugoslavenski novinar Aleksandar Vojinović prometnut je u „Aleksu Vojnovića”. Ajdovščina je postala „Ajdovštinom”, Konavle „Konavli”, a znameniti splitski Katalinića Brig u „Katalinićev brijeg”. Svetozar Pribićević je opet prekršten u „Pribičevića”. Hrvatski državni arhiv je preimenovan u „Državnu pismohranu Hrvatske”, a Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u „Ćiril-Metodovo društvo”.

Ima i nepreciznosti, poput one da je „dolaskom Korošca na vlast bilo proglašeno pomilovanje”, jer se ne zna, na koji se „Koroščev dolazak na vlast” misli. U djelu koje se posebno bavi zloporabama prava, nije uputno iznijeti netočnu i nezgrapnu formulaciju da je konkordat između Kraljevine Jugoslavije i Svete Stolice bio „već odobren, ali u život ne proveden (sic!)”. Kako je odjednom Vladimir Bakarić bio „predsjednik RH”, nije moguće dokučiti, ni je li u Splitu baš stolovao „Centralni komitet”, kao što bi se htjelo kazati kod slučaja fra Silvestra Bote.

„Granični prijelaz” prema Kninu?!?

Neke od tih nezgrapnosti su i politički nezgodne. Nije znanstveno govoriti o „ustaškoj vlasti”, ni o „ustaškoj vojsci” odnosno „ustaškom vojniku” (u smislu pripadnika oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske), jer se jednostavno radi o – hrvatskom vojniku, koji i ne mora biti ustaša odnosno pripadnik ustaške vojnice. Za Zadarsku se nadbiskupiju kaže da je „posebno zaslužna za

širenje službe Božje na slavenskom jeziku, glagoljici" (str. 61.), iako je glagoljica pismo, a ne jezik, i iako je taj „slavenski" zapravo – hrvatski jezik. No, i naselje Sv. Filip-Jakov ostalo je „Filip-Jakov" (str. 66.), što je za crkvenog pisca posve neobično. Ne zna se, također, zbog čega se u svezi sa svećenstvom Dubrovačke biskupije govori kako su mnogi svećenici i redovnici bili proganjani „posebno u vrijeme muslimanske i francuske vlasti", kad je „muslimanska" vlast bila otomanska, a tek podredno muslimanska. Nije zgodno, niti je mudro, a nije ni točno, kod opisa sudbine don Joze Marendića govoriti o nekim ženama „oficirušama, inače Turkinjama – muslimankama". Što znači, da je političko držanje biskupa Mihovila Pušića „u ratu bilo pravilno", ne zna se, niti se zna što znači da je „postojao ispravan postupak učenika gimnazije i studenata bogoslovije prema vojničkom životu". Još manje je jasno, kamo je to pok. biskup Srećko Badurina kanio, kad je „otišao prema graničnom prijelazu za Knin". Nije valjda, da se zaputio prema graničnom prijelazu između Republike Hrvatske i „Republike Srpske Krajine"?!?

Na sve ove pojedinosti treba upozoriti, jer nas je u prošlosti (pa i danas!) toliko boljelo, kad bi nam se nametale nehrvatske riječi i kad bi se u sklopu tobože ozbiljnih rasprava podmetale političke klopke. Tim više imamo razloga čistiti u vlastitom dvorištu i ne dopustiti da nam se nehotice, zbog žurbe ili brzine, potkrade „autogol" u knjigama koje imaju trajnu vrijednost i koje trebaju služiti odgoju mladih naraštaja. Nova knjiga fra Petra Bezine nesumnjivo spada u te, pa nam zato ostaje samo poželjeti, da što prije ugledamo drugo, dopunjeno i ispravljeno izdanje.

(*Politički zatvorenik*, 11 (12!)/2001., br. 112-113,
srpanj-kolovoz 2001., 59.-61.)

USPOMENE RADOVANA LATKOVIĆA

Duhovna strujanja koja su zaokupljala hrvatski nacionalistički naraštaj, koji je na Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu stasao u godinama pred Drugi svjetski rat, i u intelektualnom i u političkom smislu predstavljaju nesumnjivo jedan od najzanimljivijih odsječaka novije naše povijesti.

Nakon što je u Marseilleu zadan smrtni udarac otvorenoj jugoslavenskoj diktaturi, a na europskoj razini postupno uspostavljano ravnovjesje između pobornika i protivnika versajskog diktata, i Hrvatskom je zavladala živost. Tendencija totalitarizacije i posvemašnje identifikacije naroda i stranke, koja se javljala u dijelu vodstva Hrvatske seljačke stranke, bila je osuđena na propast, jer ni HSS, kao ni bilo koja druga politička stranka, nije mogla ponuditi odgovore na sva važna pitanja narodnog života. Uslijed toga je bilo neizbježno duhovno raslojavanje unutar stranke. Tom je raslojavanju posebno pridonijela odluka najužega stranačkog vodstva oko samoga dr. Vladka Mačeka, da se narodni zanos kanalizira ne u smjeru uspostave neovisne Hrvatske, nego u smjeru reformirane, u najboljem slučaju federalizirane Jugoslavije.

Hrvatska mladež za neovisnu Hrvatsku

Nije u tom vremenu bilo popularno ići Mačeku uz dlaku. Njegovi su protunošci nerijetko proglašavani „narodnim izdajicama”, tuđim slugama i „pokvarenom gospodom”. Istodobno protiv njih nije bilo samo konformističko i reformističko vodstvo HSS-a, nego i još uvijek neobično snažni i brutalni jugoslavenski redarstveno-obavještajni aparat, kojemu će naruku ići ne samo službe država pobjednica, nego i nacionalsocijalistička Njemačka i – pogotovo od proljeća 1937. – fašistička Italija. Ma kako to patetično i nestvarno izgledalo, u drugoj polovici tridesetih godina Hrvati doista sami biju svoju bitku, bez ičije pomoći, pa i bez ičijih simpatija.

No, unatoč tako tešku položaju, hrvatska nacionalistička struja danomice biva jačom. Nju, s jedne strane, krijepi pouzdanje u borbenost i odlučnost emigrantskog vodstva (iako o njemu i njegovoj političkoj taktici zna malo), a s druge strane, u domovini postoje snažne oaze u kojima neumorno djeluju snažni, moralno i ideološki čvrsto izgrađeni pojedinci. Oni se kupe oko Matice hrvatske, njezine *Hrvatske revije* i brojnih pododbora, Pramatice (koja

je zapravo zamišljena kao fikcija što će stvarno oživjeti samo u slučaju da režim otvoreno nasrne na Maticu, kako je to posvjedočio Blaž Jurišić) s izvrsnom *Omladinom* te Hrvatskoga književnog društva sv. Jeronima. Nakon konkordatske borbe, i u crkvenim redovima definitivno pobjeđuje shvaćanje, da Hrvatima nije mjesto pod istom kapom s bizantinskim svetosavljem, pa će – pogotovo niži kler – postati jednim od stupova hrvatske narodne borbe. Nezamjenjivu ulogu odigrat će Ivan i Ante Oršanić s *Hrvatskom smotrom*, možda ponajboljim časopisom koji su Hrvati uopće imali. Sva ta duhovna strujanja svoj će odjek naći na Sveučilištu, kojim hrvatski nacionalisti suvereno vladaju godinama prije Drugoga svjetskog rata.

Jedan od tadašnjih istaknutih hrvatskih sveučilištaraca bio je Radovan Latković, čije je uspomene i dokumente, u izboru Mate Marčinka, nedavno objavila zagrebačka kuća Naklada Jurčić, pod naslovom *Živjeli smo i borili se za Hrvatsku (Moja sjećanja na borbu za ostvarenje hrvatske državne nezavisnosti i slobode hrvatskog naroda. Uspomene i dokumenti 1930.-1990.).*

Širenje hrvatskoga krugovala

Jedino što bi se ovom izdanju dalo prigovoriti, jest njegova kratkoća (168 str.). No, i tako će Latkovićeva knjiga ostati nezaobilaznim izvorom za hrvatsku povijest XX. stoljeća.

Knjiga je podijeljena u dva dijela. U prvom se obrađuju događaji u Hrvatskoj u doba Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, uključujući vrijeme sloma hrvatske narodne države i autorov odlazak u inozemstvo u rijeci izbjeglica, kojom su Hrvati glasovali protiv obnove Jugoslavije. U ovom će dijelu čitatelj pronaći Latkovićev opis odnosa hrvatske intelektualne mladeži prema ideološkim strujanjima u predratnoj Europi, kao i sažet prikaz procesa političkog izgrađivanja i organiziranja, koje će biti presudno da hrvatski nacionalisti u travnju 1941. proglase i uspostave Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Vrativši se iz sabirnog logora, u koji ga je, skupa s desetcima drugih mladih intelektualaca, bez suda strpao jugoslavenski režim Banovine Hrvatske, Latković je u travanjskim danima imenovan povjerenikom zagrebačke radio-postaje, a malo kasnije, 27. travnja 1941. postaje ravnateljem Državne hrvatske krugovalne postaje Zagreb (a na dvije godine i urednikom časopisa *Hrvatski krugoval*). Djelatnost i širenje *krugovalne službe* također su ukratko opisani, pa će mnogi doživjeti kao iznenađenje, da je Krugovalna postaja Sarajevo

osnovana 1942., Krugovalna postaja Osijek 1943., a da zbog tragičnog razvoja događaja nije još u doba Nezavisne Države Hrvatske došlo do osnutka Krugovalne postaje Split.

U emigraciji – Hrvatsko narodno vijeće

Drugi se dio odnosi na Latkovićevo emigrantsko djelovanje. Ono je započelo u Italiji, a nastavilo se u Argentini, gdje je uskoro pokrenut važni i utjecajni časopis na španjolskom jeziku *Studia croatica*. Ipak, glavnina ovog dijela posvećena je autorovu djelovanju unutar Hrvatskoga narodnog vijeća, kojemu je bio predsjednikom Sabora.

Prilog je to povijesti organiziranog djelovanja hrvatske političke emigracije, koja je ne samo kulturnim, nego i izravnim političkim odnosno diplomatskim akcijama nastojala popraviti položaj hrvatskoga naroda i izboriti državnu neovisnost. U tom se cilju HNV javno i temeljito očitovao na Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, te se u više navrata obraćao utjecajnim inozemnim političarima. Nažalost, u trenutcima obnove hrvatske državnosti, zbog nesnalaženja vodstva (osobito predsjednika Izvršnog odbora Mate Meštrovića), Hrvatsko se narodno vijeće ugasilo, ne pridonijevši izgradnji neovisne, slobodne i demokratske hrvatske države onoliko, koliko je po potencijalu svoga članstva moglo. Dokumenti koje na završnim stranicama ove knjige donosi Latković, bitno će pripomoći razumijevanju procesa urušavanja HNV-a, koji je prestao djelovati ne objavivši svoje utrnuće...

(*Politički zatvorenik*, 11 (12!)/2001., br. 114, rujan 2001., 51.)

IVAN MUŽIĆ: MASONSTVO U HRVATA

Sve do pojave Ivana Mužića, u hrvatskim se intelektualnim krugovima o masonstvu (slobodnom zidarstvu) malo nagađalo, a malo naklapalo, dok se ni u historiografiji ulozi te pojave nije posvećivala spomena vrijedna pozornost. Zašto je tako, možda se može iščitati iz govora srpskoga slobodnog zidara Vojislava Kujundžića, koji je u siječnju 1928. pri prijamu masonskih novaka kazao: „...Vi ste sada u kolu ljudi, koji se svud osećaju, ali se nigde ne pokazuju. Vi ćete saznati za dela koja su svršena, ali nikada nećete poznati odakle je pošla inicijativa da se to delo svrši i koji je taj, što je to delo završio. U tome i leži ta velika naša moć da vladamo svetom."

Temeljita povijest slobodnog zidarstva u Hrvata

Te Kujundžićeve riječi Mužić stavlja kao motto sedmom izdanju svoje knjige *Masonstvo u Hrvata*, koje je ove godine objavio splitski nakladnik *Knjigotisak*. U toj je knjizi na više od 700 stranica opisana povijest masonstva u Hrvata, od početaka do njegove uloge u Sarajevskom atentatu, Prvome svjetskom ratu, stvaranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, te atentatu u Marseilleu, konkordatskoj borbi i državnom udaru od 27. ožujka 1941.

Uz dodatak o masonstvu u Rijeci, pisac objavljuje i opsežnu građu o rasprostranjenosti masonstva u Hrvatskoj, te popis masona i rotara između dvaju svjetskih ratova. Objavljen je i izvještaj prof. dr. Milana Ivšića poglavniku dr. Anti Paveliću o masoneriji u Hrvatskoj 1918.-1941., kao i izvješća odnosno elaborati UDB-e o masonima u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata.

Knjizi su priloženi i Mužićevi eseji „Stepinac i Masonstvo" i „Tuđman i masonstvo", te polemički tekst „Zoran Nenezić i srpsko masonstvo (1999.-2000.)". Razvidno je, dakle, da se u ovoj raspravi Mužić bavi političkom dimenzijom masonstva ili, drugačije kazano, njegovim udjelom u političkoj povijesti hrvatskog naroda. O filozofskoj, metafizičkoj potki i poslanju slobodnog zidarstva pisao je u nekim drugim raspravama, od kojih su neke objavljene i kao zasebne knjige (npr. *Smisao masonstva*).

Neki su od poćudnih „povjesnika" Mužiću znali spočitnuti protumasonsko stajalište, tvrdeći da je njegov svjetonazor toliko oprječan slobodnozidarskomu, da ga mjestimice čini pristranim. Međutim, i u ovome izdanju svog dje-

la Mužić se pokazuje otvorenim i tolerantnim, uvršćujući predgovor Eugena Laxe, koji je i sam slobodni zidar. I kao takav, Laxa u cijelosti dijeli Mužićevo mišljenje da se slobodno zidarstvo u hrvatskim zemljama „bilo odnarodilo te postalo, nažalost, nositeljem madžarskog, a poslije i srpskog imperijalizma". Također se slaže, da je protucrkveno, dotično protukatoličko stanovište jedna od značajki modernoga hrvatskog masonstva (točnije: masonstva u Hrvata). Iako misli da Mužić možda preuveličaje moć međunarodnoga slobodnog zidarstva, Laxa dodaje da je Mužićevo djelo „u svojoj vrsti, najkompetentnije i najozbiljnije što se u današnjim prilikama može o tom predmetu pisati".

Protuhrvatsko djelovanje slobodnih zidara

Drugim riječima, i oni koji se ne slože sa svim piščevim tezama, nakon temeljitog iščitavanja ovoga njegova djela nikad više ne će pri raščlambi povijesnih pojava moći u cijelosti zaobići slobodnozidarski čimbenik. Također će biti teško u pitanje dovesti ključnu njegovu postavku, da svojim uprezanjem u strane imperijalističke planove i protukatolištvom slobodno zidarstvo u hrvatskim zemljama ima tradicionalno negativnu ulogu.

Bez velika bi se pretjerivanja moglo kazati, da u posljednjih stoljeće i pol i nema nevolje za Hrvate, u koju se na ovaj ili onaj način nisu upleli slobodni zidari. Do naših dana osjećamo tako, primjerice, izravne posljedice slobodnozidarske uloge u razbijanju Stranke prava krajem XIX. stoljeća. Čim je stupio u masonsko kolo, jedan od stranačkih prvaka, Fran Folnegović, odmah je počeo propovijedati bratstvo s Mađarima, osuđujući paljenje mađarske zastave u Zagrebu (1895.). Iako je među hrvatskim Jugoslavenima bilo i nemasona, masoni su najvatreniji promicatelji hrvatsko-srpskog „narodnog jedinstva" (A. Mihalić, M. Marjanović, F. Potočnjak, O. Tartaglia, N. Bartulović, Lj. Leontić, J. Demetrović, A. Barac i dr.) Za jednog od istaknutih slobodnih zidara, Roka Jokovića, povjesničar Ferdo Šišić, i sam mason, piše kako je njegova djelatnost „obilježena slovjenskim i jugoslovjenskim nacionalizmom i vjerom u jedinstvo južnoslovjenskih plemena".

Kao što je u velikoj mjeri pridonijelo uspostavi jugoslavenske države, slobodno je zidarstvo bilo u temeljima novog režima, šireći svoj utjecaj na sve strane, nastojeći paralizirati hrvatsku oporbu i smanjiti utjecaj Katoličke crkve. Među ključnim zagovarateljima proglašenja šestosiječanjske diktature bio je mason Anton Toni Schlegel (uslijed čega je i postao žrtvom atentata, nakon

kojega su na smrt osuđeni Marko Hranilović i Matija Soldin), a masonstvo je koordiniralo i otpor sveukupnog srpstva (kojemu se pridružila i tada relativno slaba Komunistička partija Jugoslavije) protiv konkordata sa Svetom Stolicom. Srećom, ta je konkordatska borba imala i pozitivnih posljedica, ponajprije u tome što je definitivno otrijeznila katolički kler od jugoslavenskih iluzija...

U posljednjem poglavlju knjige Mužić analizira ulogu masonstva u državnom udaru od 27. ožujka 1941., koji je izveden u organizaciji britanske obavještajne službe SOE. Kao što je 1914.-1919. uspješno stvorilo prvu jugoslavensku državu, tim je korakom masonstvo presudno pomoglo njezinu razbijanju 1941. No, o trajnosti njegovih koncepcija i planova svjedoči činjenica, da su slobodni zidari i tijekom Drugoga svjetskog rata (a onda i 1990.-1992.) bili među prvoborcima ideje o obnovi i učvršćenju druge (odnosno treće) Jugoslavije. To je jedna od pouka koju ova knjiga neminovno pruža. I zato je opravdano postaviti pitanje umjesnosti Laxine nade, izražene u predgovoru, da će možda novo vrijeme donijeti „jedno naše, zaista naše masonstvo", koje ne će biti ni antihrvatsko ni antiteističko.

(*Politički zatvorenik*, 11 (12!)/2001., br. 115, listopad 2001., 44.-45.)

HRVATSKI SMRTNI PUT MATE ŠIMUNDIĆA

Prije par mjeseci splitska je Matica Hrvatska u nakladi od 500 primjeraka posthumno objavila knjigu poznatoga hrvatskog jezikoslovca, člana Hrvatskog društva političkih zatvorenika i suradnika *Političkog zatvorenika*, dr. Mate Šimundića, pod naslovom *Hrvatski smrtni put (Prilog novijoj hrvatskoj poviesti)*. Knjiga posvećena „svima što su trpjeli, borili se i život žrtvovali za DRŽAVU HRVATSKU”, ima 545 stranica, a u rukopisu su ju ocijenili dr. Ivan Mužić i prof. Ivan Bošković, ujedno pisac predgovora pod naslovom „Bleiburg – najveća tragedija hrvatskog naroda”.

Oni koji su poznavali pokojnog autora, neumornog zagovornika morfonološkoga („korienskog”) pravopisa, ne će se iznenaditi kad vide da je i ovo djelo napisao dosljedno i korjenito poštujući pravopis za koji se borio, istodobno pritom izvlačeći na vidjelo mnoge potisnute hrvatske riječi i hrabro stvarajući nove. Tako će Šimundić logoraše nazivati „sbiralištnicima”, sociologiju „družboslovljem”, totalitarne sustave „posvemašnjim sustavima” i sl., a rečeničnim sklopovima i stilom podsjetit će na Antu Starčevića ili druge naše bolje pisce iz XIX. stoljeća.

Kronologija velikosrpskog imperijalizma

Knjiga je zamišljena ambiciozno, kao svojevrsni sveobuhvatni leksikon masovnih gubilišta Hrvata pod kraj i nakon svršetka Drugoga svjetskog rata. Osim kratkoga Pristupa, ima šest poglavlja, s tim da peto ima Dodatak.

U prvom poglavlju pisac raščlanjuje genezu velikosrpskog imperijalizma i njegove plodove do 1918. Ukratko je opisano značenje obnove Pećke patrijaršije i širenje srpstva pod osmanlijskim okriljem, a dane su i naznake najpoznatijih srpskih nacionalnih ideologa prije Vuka Stefanovića Karadžića. Među njima se ističu Jovan Rajić, Dositej Obradović, Sava Tekelija, Dimitrije Davidović i – makar stranac – Pavel Jozef Šafárik. Uz bok Karadžiću stali su Ilija Garašanin, Todor Pavlović, Jovan Subotić, Stojan Novaković, Jovan Cvijić, Pavle Popović, Aleksandar Belić i Miroslav Spalajković.

Iako su hrvatskim političarima bili poznati ili bar morali biti poznati agresivni pothvati Srbije (pisac pritom ističe bugarsko-srpski rat i Bombašku aferu), mnogi od njih pohrlili su u zagrljaj Beogradu. Činjenicu da ih nije otrijeznio ni pokolj hrvatskih ratnih zarobljenika u Odesi (o čemu je važnu interpelaciju u Hrvatskome saboru podnio pravaški prvak dr. Aleksandar Horvat), Šimundić naziva „zajedničkim ludilom”. To je ludilo okrunjeno stvaranjem prve jugosla-

venske države i novim stradanjima Hrvata, čemu je posvećeno drugo poglavlje. U njemu su ukratko, na četrdesetak stranica, opisani prijelomni događaji u monarho-fašističkoj Jugoslaviji, od prosinačkog pokolja na zagrebačkom Jelačićevu trgu, do sloma jugoslavenske vojske i države u Travanjskom ratu 1941.

Treće poglavlje (str. 121.-288.) posvećeno je skupnim ubojstvima Hrvata tijekom Drugoga svjetskog rata, kad su se ruku pod ruku našli srpski četnici i jugoslavenski komunisti. (Šimundić bilježi izreku, da su u ratu najbolje prošli oni Srbi, koji su otišli u četnike, a vratili se iz – partizana!) Popisana su tu i opisana masovna i nekažnjena umorstva u Donjem Lapcu, Brotnju, Boričevcu, Kulen-Vakufu, Guduri, Višegradu, Foči, Čajniču, Stolcu, Glamoču, Vrgorcu, Drežnici, Prozoru, Poljicima, Dugopolju, Biteliću, Maovicama, Imotskoj krajini, Bihaću, Udbini, Omišu, Kupresu, Španovici, Ravnom, Splitu, Podima kod Trilja, Dubrovniku, Makarskoj, Korčuli, Zagvozdu, Širokom Brijegu, Mostaru, Čapljini, Ljubuškome, Đakovu, Vukovaru, Županji, Vinkovcima, Ivankovu, Osijeku, Brodu, Braču, Jakljanu, Drnišu, Pagu, Sibinju, Doboju, Samoboru i drugdje.

Četvrto poglavlje opisuje put „u susret k praznoj nadi" odnosno povlačenje hrvatske vojske i naroda prema zapadu u svibnju 1945. Kao višedesetljetni sveučilišni nastavnik u Mariboru, Mate Šimundić prikupio je mnoga svjedočanstva slovenskih građana o stradanjima Hrvata prigodom povlačenja, pa tako ovdje opširnije piše o događanjima u Trbovlju, Hrastniku, Laškom, Mariboru, Rogaškomu gozdu, Stražunu, Hudoj Luknji, Dravogradu itd.

Peto poglavlje s dodatkom (str. 322.-467.) posvećeno je bleiburškom pokolju i Križnom putu. Šimundić je nesmiljeno oštar prema Englezima koji su Hrvate (a s njima i Slovence, Kozake, nešto Srba...) predali komunističkim režimima, a nakon toga bilježi i opisuje bezbrojna stratišta u Sloveniji i izvan nje. Šimundić procjenjuje, da je na slovenskom području ubijeno oko 125.000 Hrvata. U šestom, zaključnom poglavlju, on povlači usporedbu između Jugoslavije koja je po definiciji velikosrpska i Nezavisne Države Hrvatske koja je, unatoč svim svojim nedostatcima, bitno pridonijela opstanku hrvatskog naroda, jačanju njegove nacionalne svijesti i samopouzdanja, što je naposljetku dovelo do uspostave suvremene, suverene i demokratske hrvatske države, koja je najvažniji plod dugotrajne i teške narodne borbe.

Šimundić kao neposredni svjedok

Najmanje dva su važna razloga, zbog kojih treba pozdraviti objavljivanje Šimundićeve knjige. Prvi je činjenica da ona izlazi u doba kad je hrvatski javni

prostor okužen strahovitom ekspanzijom jugoslavenskih boljševičkih kadrova, izvučenih iz povijesne ropotarnice s poslanjem da revidiraju noviju hrvatsku povijest. U svakodnevnim nastupima u medijima, oni se – nekad sami, a nekad u zagrljaju s predsjednikom Republike (koji još uvijek, neusporedivo više od svog predšasnika, živi u partizansko-ustaškim okršajima i u uvjerenju, da bombarder Harris, Milka Planinc, Boško Buha i Marko Belinić imaju biti uzorima hrvatskoj mladeži!) – trse stvoriti predodžbu kako komunističko jugoslavensko partizanstvo nije čin veleizdaje, nego apoteoza hrvatske povijesti, dok svaki proplamsaj nacionalne svijesti i pogotovo Domovinski rat predstavljaju negaciju slobode i demokracije.

Drugi važan razlog jest Šimundićev pokušaj da vlastita sjećanja iz Imotske krajine, gimnazijskoga Širokog Brijega i mladenačke Slavonije ukomponira u poznate dokumente i objavljeno gradivo. (Dio toga je objavljen i u *Političkom zatvoreniku*, koji pisac u više navrata citira.) Upravo ti dijelovi, dijelovi vlastitih sjećanja odnosno svjedočenje iz prve ruke najvažniji su i najvrjedniji dio Šimundićeve knjige. U toj će mjeri ona zasigurno postati vrelom i putokazom za buduća istraživanja. U stanovitoj mjeri to vrijedi i za piščevo pozivanje na neimenovane (uglavnom slovenske) svjedoke masovnih smaknuća i njihovo ubiciranje grobišta. Prava je šteta, što pritom nisu navedena imena tih svjedoka, no pisac uvodno napominje, da je neotkrivanje njihovih imena posljedica njihova straha za vlastitu sudbinu.

Ovaj prikaz ne bi bio cjelovit, kad se ne bi spomenula i neka slabija mjesta u knjizi. Jedan dio njih potječe od činjenice da Šimundić nije bio povjesničar, pa mu se mogu staviti neke „strukovnjačke" opaske. Nabrojimo najvažnije. Prvo, strast kojom se okomljuje na velikosrpstvo, jugoslavenstvo, komunizam i englesku perfidiju svakako ne pripomaže znanstvenosti diskursa (s tim da će predgovornik navesti, kako je Šimundić na tome ustrajao, iako su ga ocjenjivači nagovarali na neke zahvate!).

Drugo, ima činjeničnih netočnosti i nepreciznosti u pogledu dočaravanja povijesnoga konteksta. Tako, npr. pisac Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1921. Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 1929. Kraljevinu Jugoslaviju) ne razlikuje jasno od Države Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.). Narodno vijeće SHS on naziva „Narodnim viećem Države SHS", premda je Narodno vijeće znatno starije od Države SHS i nikad nije nosilo naslov koji mu pisac pridaje. On tvrdi da Garašanin svoje teze ne taji, nego ih „kaže svakomu i svima", iako je *Načertanije* objavljeno prvi put više od šezdeset godina od godine nastanka. Kao što je Svetozar Pribićević dosljedno preimenovan u „Pribičevi-

ća", tako Šimundić, poput mnogih drugih, čak i profesionalnih povjesničara, ne razlikuje veleposlanstvo (Botschaft, ambasciata, ambassade) od poslanstva (Gesandtschaft, legazione, legation), krivo držeći da je poslanstvo isto što i konzulat.

On piše kako je Beograd u prosincu 1924. izdao „'Obznanu', zakon o zabrani HRSS-a", iako je ranije donesena „Obznana" tada samo protegnuta na HRSS (s obrazloženjem da je privoljela komunizmu, zbog Radićeva učlanjenja stranke u Seljačku internacionalu). Griješi kad piše da se Šufflay „politikom nije zanimao", a nedovoljno kritički prihvaća tezu da je SSSR bio voljan *de iure* priznati Nezavisnu Državu Hrvatsku. Budakov ciklus *Kresojića soj* pretvoren je u *Kresojevića soj,* Horvatova *Hrvatska na mučilištu* previdom je postala *Hrvatska na vješalima*. Ne će biti ni da je dr. Ante Pavelić 1930. utemeljio *Ustašu – hrvatski oslobodilački pokret*, jer je 1929./1930. utemeljena *Ustaša – hrvatska revolucionarna organizacija (UHRO).*

Nije previše ozbiljno kad se tvrdi, da su Rimski ugovori „dokazom Pavelićeve kukavičnosti i sluganstva", jer su razlozi postanka tih ugovora puno, neusporedivo kompleksniji. Designiranog princa iz talijanske kraljevske kuće Šimundić, valjda zbog *Zakonske odredbe o kruni kralja Zvonimira,* krsti imenom „Zvonimir II.", iako je vojvoda od Spoleta trebao nositi ime Tomislav II. Neobično je kad pisac tvrdi da su Mađari 1941. prisvojili i Baranju, jer Baranja prije toga nije bila dijelom ni Banovine Hrvatske. Teško bi bilo prihvatiti njegov prikaz tzv. afere Lorković – Vokić, a ne stoji ni tvrdnja, da je Italija „do konca svog obstanka, tj. 9. rujna 1943." podupirala četnike, jer Italija nije prestala postojati 9. rujna 1943., budući da prelazak države u protivni tabor ne znači njezin nestanak...

Svi su ovi propusti ipak manjeg značenja, a dobar dio njih bi pisac – da je poživio – vjerojatno ispravio. Ovako, nasljednik autorskih prava i nakladnik nisu imali velika izbora, ne mogavši dirati u izvorni, autorov rukopis. Ipak, s obzirom na to da povlačenje Hrvata u svibnju 1945. prema Austriji, njihovo izručenje i pokolj, ipak predstavljaju težište knjige, svakako treba istaknuti da je neumjesna Šimundićeva (u publicistici, a pogotovo u političkim polemikama tako često ponavljana) teza da su se Hrvatske oružane snage u svibnju 1945. mogle obraniti i izbjeći pokolj, samo da su ostale u Hrvatskoj. Iz te teze se nameće zaključak, da krivicu za pokolj snose oni, koji su donijeli odluku o napuštanju Domovine.

No, ta teza ne uzima u obzir ne samo političke okolnosti koje su tada vladale u svijetu, nego i dramatično stanje s prehranom, oružjem i strjeljivom,

sudbinom ranjenika, stradanjem civila i sl. S tom se tezom svojedobno, argumentirano i stilistički na vrlo visokoj razini, obračunao pok. Danijel Crljen, sudionik bleiburških „pregovora”. Ne mogu, naime, hrvatske državne vlasti biti krive za to što su Britanci (i ne samo oni) prekršili međunarodno ratno pravo i Hrvate izručili natrag jugoslavenskim komunistima, koji su ih poklali. To, nesumnjivo, nije htio kazati ni pok. dr. Mate Šimundić, pišući vrijednu knjigu koja daje nesumnjiv odgovor na to, tko je odgovoran za hrvatska stradanja u XX. stoljeću.

(*Politički zatvorenik*, 12 (13!)/2002., br. 118, siječanj 2002., 42.-44.)

VUKUŠIĆEV RAT UDBE PROTIV HRVATSKE EMIGRACIJE

Većina se knjiga piše i objavljuje kako bi se nešto otkrilo, kako bi se širem krugu ljudi proširile spoznaje i znanja. Ima, međutim, i drugih knjiga, knjiga koje se upućuju široj javnosti, a kojima se prividni predmet istraživanja zapravo hoće prikriti ili izokrenuti, mistificirati. U takve često spadaju, recimo, masonske publikacije o slobodnom zidarstvu namijenjene „profanima", ali nesumnjivo još više tzv. povijesti obavještajnih službi ili njihovih pothvata. Pišu li ih njihovi pripadnici (a u pravilu je gradivo dostupno samo takvima), često se ne radi samo o „lovačkim pričama" i samodopadnom veličanju vlastite uloge, pronicljivosti i dalekovidnosti, nego i o manje ili više jasnim obavještajno-političkim porukama, dimnim zavjesama i kulisama koje se podižu po stanovitim narudžbama i radi stanovitih ciljeva.

Abolicija UDB-e u Hrvatskoj

Tako se u Srbiji, u čijoj se martološko-hajdučkoj kulturi atentatori, špijuni i egzekutori tradicionalno smatraju narodnim velikanima, posljednjih godina pojavilo nekoliko knjiga u kojima se „opisuje" djelatnost jugoslavenske Službe državne sigurnosti (najčešće kolokvijalno zvane Udbom, po jednom od naziva koji je ta služba nosila). U Sloveniji se je, pak, kao u većini drugih zemalja izišlih iz komunističkog pakla, pokušalo rekonstruirati ustroj i rad jugoslavenske obavještajne službe, s ciljem njezine definitivne kompromitacije. Hrvatska kasni i na tom području. Jedan od važnih uzroka takvog stanja vjerojatno je i krajnje neobičan koncept tzv. nacionalnog pomirenja, u kojem je dojučerašnjim razbojnicima omogućena metamorfoza u „demokrate", uljuđene građane, „profesionalce" i „korisne članove društvene zajednice", dok je jučerašnjim žrtvama i danas ostavljena, u najboljem slučaju, uloga autsajdera, društvenih marginalaca koji služe tek za porugu ili trajno sumnjičenje.

Prva knjiga koja je s ambicijom pružanja cjelovitije slike o djelovanju Udbe u redovima hrvatske političke emigracije, objavljena u Hrvatskoj, knjiga je Bože Vukušića *Tajni rat Udbe protiv hrvatskoga iseljeništva* (519 str.), koju je s predgovorom dr. Josipa Jurčevića i pogovorom Josipa Jovića 2001. u Zagrebu objavio Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništva.

Knjiga je podijeljena u tri dijela. U prvome (str. 7.-103.) prikazane su političke organizacije hrvatskog iseljeništva: Hrvatski oslobodilački pokret

(HOP), Hrvatski narodni odbor (HNO), Hrvatsko narodni otpor (HNO), Hrvatsko revolucionarno bratstvo (HRB), Hrvatska republikanska stranka (HRS), Hrvatska seljačka stranka (HSS), Savez komunista Hrvatske u iseljeništvu, Socijalistička stranka Hrvatske, Hrvatski državotvorni pokret (HDP) i Hrvatsko narodno vijeće (HNV). Drugi dio (str. 105.-198.) nosi naslov *Nastanak, ustroj i rad jugoslavenskih tajnih službi*, a treći, najopširniji, *Napadi na hrvatske političke iseljenike* (201.-389.). Kao svojevrsni četvrti dio objavljen je tekst *Bruno Bušić – simbol hrvatskog nacionalnog otpora*, koji je već ranije – makar to ovdje nije označeno – objavljen u knjizi *Bruno Bušić – branitelj hrvatskog identiteta* (Hrvatska uzdanica, Zagreb, 2001.), u koju su uvršteni prilozi J. Jurčevića, B. Vukušića i Vlade Šakića.

Prije kritičkog osvrta na svaki od tih poglavlja Vukušićeve knjige, korisno je i poželjno dati neke opće napomene. Jedan od ocjenjivača rukopisa, prof. dr. Ivan Čizmić (drugi je Marin Sopta), zaključit će da Vukušićeva monografija donosi i neke dokumente u integralnoj formi, „što je dalo posebnu težinu znanstvenosti i vjerodostojnosti autorova rada”. Ta je pohvala uvelike pretjerana: bez velika sam krzmanja spreman na sud da ni sam autor takvih nakana nije imao. No, ako sam u tome i u krivu, nisam u krivu kad sudim da, načelno govoreći, objavljivanje dokumenata u integralnom obliku ništa ne govori o (ne)znanstvenosti određenog djela, i da, u konkretnom slučaju, nije riječ o znanstvenom djelu, pa ni o znanstvenoj publicistici, nego o zbirci novinskih članaka, koje je trebalo podvrći kvalitetnoj redakciji.

To, nažalost, nije učinjeno. Uslijed toga se od prve stranice nižu pojednostavljeni sudovi i faktografske netočnosti. Primjera radi, pisac tako govori kako su Supilo i Trumbić imali važnu ulogu u stvaranju prve jugoslavenske države, ali se ubrzo pokazalo „njihovo razočaranje novom državom”. Dakako, Frano Supilo se „novom državom” nije mogao razočarati, jer je umro 1917., prilično prije njezina nastanka. Slično tomu, Vukušić na istoj (prvoj autorskoj) stranici tvrdi da su nakon skupštinskog atentata zabranjene hrvatske političke stranke, iako su zabranjene sve, a ne samo hrvatske, političke stranke s „plemenskim” nazivima. Nije pisac u pravu ni onda kad tvrdi da je *Hrvatski domobran* „inozemna ispostava Hrvatske stranke prava”, jer je organizacija *Hrvatski domobran* nastala 1928. u Zagrebu kao nadstranačka omladinska borbena organizacija, a u Europu i obje Amerike presađena je koju godinu kasnije, također s nadstranačkim značajem i nadstranačkim poslanjem. U međuratnoj emigraciji postojalo je glasilo *Nezavisna Hrvatska Država* (a ne *Nezavisna Država Hrvatska*, kako hoće autor), koje također nije bilo glasilo HSP-a, nego

glasilo ustaško-domobranske organizacije. U skladu s tom inventivnošću, autor će smisliti sintagmu „ustaško-pravaški pokret” (str. 56), koja je dosad bila nepoznata i u politici i u historiografiji.

I tako dalje. Nezgodno je, da se ovakvi propusti događaju već na prvoj stranici knjige koja je, kako kaže autor, plod osamnaestogodišnjeg rada i istraživanja...

Sažetak povijesti iseljeničkih političkih organizacija

Hvalevrijedna je autorova odluka, da opis rata UDB-e protiv hrvatskog iseljeništva započne sažetim prikazom političkog djelovanja tog iseljeništva, njegovih organizacija, ciljeva, planova i akcija. No, umjesto zahtjevnijega, istraživačkog i autorskog pristupa, Vukušić se odlučio na postupak koji je prilično neuobičajen. Dao je, naime, riječ pripadnicima tih organizacija, koji iz svoga kuta pripovijedaju o nastanku i djelovanju tih skupina, pa i o unutarnjim sporovima ili čak raskolima. Tako su u knjigu uvršteni opširniji članci ili izjave Drage Sudara, Jurice Dragičevića, Šime Letine, Jurja Krnjevića, Kazimira Katalinića i Nikole Štedula.

Ti su članci i izjave nejednake kakvoće: neki su ambiciozniji, a neki se svode na puke fraze i simpatične deklaracije. Razumije se da je izborom takvog postupka unaprijed žrtvovana nepristranost i dokumentarnost, ali – što je puno važnije – izostala je reljefna i informativna, bar donekle kvalitetna skica političkog djelovanja hrvatske emigracije 1945.-1990., iako je takvu skicu (dok čekamo sustavniju monografsku obradu) upravo ovdje trebalo dati.

Nacrt povijesti hrvatske političke emigracije ne daju ni izvadci iz pojedinih elaborata jugoslavenske Službe državne sigurnosti, jer su ti sastavci najčešće nepouzdani, bilo zbog neupućenosti ili ideoloških predrasuda sastavljača tih „dokumenata”, bilo zbog toga što su često pravljeni *ad captandem benevolentiam* viših, političkih krugova. Bitan pomak nije ostvaren ni inače korisnim uvrštenjem nekih temeljnih programskih dokumenata pojedinih skupina i političkih stranaka.

Uz ovo bi se poglavlje moglo primijetiti i to, da je prikaz pojave ljevičarstva u hrvatskoj političkoj emigraciji krajnje pojednostavljen, sažet i izvađen iz povijesnoga konteksta. Može čovjek prema toj pojavi imati negativno stajalište, ali je i takvo stajalište potrebno obrazložiti. Također bi se moglo predbaciti, da HNV-u kao krovnoj udruzi odnosno organizaciji nije mjesto u pukom slijedu političkih stranaka i organizacija, niti se prvi pokušaj stvaranja te udruge (1962.) može apsolvirati jednim pasusom. S druge strane, ne bi se

reklo da HDP po značenju zaslužuje skoro četvrtinu prostora posvećenog djelovanju emigracije (22 stranice, nasuprot 6 stranica za HOP ili 4,5 stranice za HSS), osim ako mu takvu ulogu ne daje činjenica da je i sam autor pripadao toj skupini.

No, ipak, ni takav prikaz hrvatske političke emigracije ne treba zanemariti ili podcijeniti, budući da je sve što do sada o toj prevažnoj pojavi hrvatskoga političkog života znamo, zapravo memoarske naravi. Hrvatsko iseljeničko novinstvo, politički dokumenti stranaka i organizacija i ostavštine istaknutih pojedinaca skoro su u cijelosti neobrađeni, iako bez njih nije niti će biti moguće pisati povijest hrvatskog naroda između Drugoga svjetskog i Domovinskog rata.

Zlokobni 13. svibanj

Pišući o nastanku, ustroju i radu jugoslavenskih tajnih službi, Vukušić se nije poslužio doktorskom disertacijom Josipa Jurčevića, u velikoj mjeri objavljenom u *Političkom zatvoreniku*. Nasuprot tomu, oslonio se na publicističke radove Frana Višnara, Marka Lopušine i Božidara Spasića, uvršćujući u tekst knjige u integralnom obliku neke ključne pravno-tehničke dokumente, kojima je reguliran rad tih službi. Metodološki bi bilo nesumnjivo ispravnije, da su ti dokumenti uvršteni na kraju knjige, kao prilozi. No, i ovako oni pružaju solidnu preliminarnu informaciju o poratnom ustroju i zakonskom okviru rada, a dijelom i o psihološko-političkoj motivaciji jugoslavenskoga ubilačkog stroja.

Nedostaju, međutim, podatci o broju (da ne govorimo o imenima) djelatnika i „neformalnih suradnika" Službe državne sigurnosti (SDS) u Hrvatskoj i BiH, kao i podatci o žrtvama njihovih „mjera". Nije objavljeno ni to, odakle potječe arhivsko gradivo kojim se Vukušić služio, je li ono cjelovito i je li – radi provjere ovoga ili poduzimanja novih istraživanja – dostupno drugim istraživačima. Ponešto od toga prosječnom je Hrvatu poznato iz dnevnog tiska, ali se ta informacija mogla uvrstiti i u ovu knjigu. Zanimljivo je, da se pisac odlučio na pohrvaćenje tekstova izvorno pisanih na srpskom jeziku, bez obzira na to, je li riječ o normativnim aktima, Lopušininim ili Spasićevim traktatima ili o citiranju izvješća pojedinih udbaških dužnosnika. Time je, nažalost, izgubljena ona specifična aroma, koja – kroz sintagme i kalambure „državnog jezika" – ujedno govori o velikosrpskoj naravi jugoslavenskoga komunističkog režima.

No, piscu se ne bi smjelo spočitnuti što se kao Hrvat u Hrvatskoj služi hrvatskim jezikom, pa tekstove sa stranoga (srpskog) prevodi na svoj, hrvatski jezik. Kad bi u tome bio dosljedan. Nažalost, knjiga vrvi srbizmima. Ona go-

vori o „Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu”, „ministarstvu odbrane” i „bezbednosti teritorijalne odbrane”, novine su nazivaju „novinom”, umjesto poticaj piše se „podstrek”, umjesto kakvoće ili kvalitete imamo „kvalitet”, dossier je vukovski „dosje”, na bezbroj mjesta se imenica „lice” koristi tamo gdje bi se hrvatski kazalo „osoba”, a sreće se i „magnetni nosilac” i „centralna potjernica”. Razočaranje je „razočarenje”, opskrba „snabdijevanje”, novak „regrut”, strjeljivo „municija”, Ceauşescu, Pacepa, Bruxelles i Attlee su vukovski „Čaušesku”, „Pačepa”, „Brisel” i „Atli”, vrpca je „traka”, taksist je „taksista”, a kolegica je „koleginica”. Umjesto „tko”, pita se „ko”, umjesto „što” – „šta”. Srećemo „saobraćajnu nesreću” i hitac u „potiljak”. Posjet je dosljedno „posjeta”, redarstveni istražitelj „isljednik”, a umjesto pastrve, u jednom se ribnjaku uzgaja „pastrmka”. Pita se „da li” i putuje se u „inostranstvo”. Rubnik je „ivičnjak”, srećemo pridjev „neprikosnoven”, a stanoviti je tekst (Ciligin) došao ne kao naručen, nego kao „poručen”...

S obzirom na toliko mnoštvo srbizama, smisao pohrvaćenja dijela teksta postaje krajnje upitnim. Tomu valja dodati, da su se dogodile, slučajno ili ne, i neke druge pogrješke (možda tiskarske). Nije samo Ćeća Stefanović postao „Stevanović”, nego je Tomislav Obrdalj postao „Obrtalj”, a Genscher je preimenovan u „Hansa Petera”. Ne će biti da su i Ivo Mašina i Vjekoslav Balin ubijeni u Staroj Gradiški već 1961., niti stoji da je pok. Ludvig Pavlović u rujnu 1991. poginuo u jednom okršaju s JNA „između Šujice i Posušja”. Autor, naime, nesumnjivo zna točno mjesto Pavlovićeve smrti, i zna da je ono između Posušja i Duvna (Tomislavgrada). Zlobnici bi kazali da to jest i između Posušja i Šujice, i pritom bili u pravu, kao i onda kad bi rekli da se zločin zbio između Dubrovnika i Zagreba.

Na Rullmanovu tragu

Njemačkog novinara i publicista (neki tvrde, i obavještajca) Hansa Petera Rullmana Vukušić spominje svega tri puta (od toga dvaput krivo deklinirajući njegovo ime). No, središnji dio njegove knjige, onaj o pojedinačnim akcijama UDB-e protiv hrvatskih političkih emigranata, uglavnom slijedi Rullmanovu publikaciju *Mordauftrag aus Belgrad. Dokumentation über die Belgrader Mordmaschine* (*Ubojstva naložena iz Beograda. Dokumentacija o beogradskom ubilačkom stroju*), koja je objavljena u tri izdanja na njemačkom i dva na hrvatskom jeziku. U nekim su slučajevima preuzeti dijelovi Rullmanove brošure.

Ipak, u nizu novih pojedinosti, Vukušićeva knjiga dopunjuje Rullmana. Ima u njoj nekih novih spoznaja i postavki, u nekim su slučajevima uvršteni članci iz onodobnoga inozemnog tiska, u drugima, pak, nisu, premda bi bilo korisno da se postupalo dosljedno. Prokazuje Vukušić i izvršitelje nekih ubojstava. Šteta je jedino što su svi oni – ne računajući optuženog Sindičića – mrtvi. U svakom slučaju, i kao takva je korisna. Potpisanom je prikazivaču, pak, najintrigantniji opis slučaja prof. Krunoslava Draganovića, iz kojega bi proizlazilo da je teza o Draganovićevu dragovoljnom povratku u Jugoslaviju u nekom aranžmanu s UDB-om manje nevjerojatna od teze o njegovoj otmici. Važnost dokumentiranja te tvrdnje ne može nadmašiti ni naoko ovlaš nabačena tvrdnja da se Pavle Gaži, kontroverzni šef komunističke policije u Hrvatskoj, protivio atentatu na Stjepana Đurekovića.

Treba, dakle, reći da je rezultatima Rullmanovih istraživanja (koja, dakako, nisu nastala neovisno o skrbi hrvatske političke emigracije), Vukušić dodao i niz novih svjedočenja i podataka, nastalih i prikupljenih nakon obnove hrvatske države. Šteta je što se pritom (iz razloga koji bi se mogli naslućivati) zadržao na opisu „lika i djela" samo nekih pouzdanika jugoslavenske Službe državne sigurnosti (poput Vinka Sindičića, Slobodana Budaka, Josipa Drpića, Rade Vukojevića, Željka Šuška, Ivice Šimunovića, Jerka Bradvice i Mirka Grgića), dok su ostali – čudnom igrom sudbine – ostali pošteđeni. A oni čije su karijere kao jaje jajetu nalik nabrojenoj plejadi policajaca i protuha, takvu poštedu svakako nisu zaslužili. No, dobili su ju i, štoviše, dobili su odlučujuća mjesta u novoj, hrvatskoj državi, protiv koje su se tako zdušno borili.

U tom je kontekstu zanimljivo napomenuti da je Vukušić u četvrti dio knjige, onaj posvećen Brunu Bušiću, uvrstio svoj iskaz dan na glavnoj raspravi protiv Vinka Sindičića. U njemu spominje Ivana Lasića-Gorankića, Širokobriježanina koji je dogurao do mjesta šefa protuemigrantskog odjela savezne UDB-e u Beogradu. Dodatni opis te kreature zapravo nije ni potreban, ali recimo ipak, da je Lasić u tom svojstvu bio izravno upleten u likvidacije hrvatskih političkih emigranata. Na str. 454. Vukušić kaže: „Obzirom na njegovu (Lasićevu, op. T. J.) kooperativnost, mi smo mu htjeli omogućiti stjecanje hrvatskog državljanstva, dolazak u Hrvatsku, te zaposlenje u Ministarstvu obrane – ali je to [Josip] Perković i organizacija oko njega spriječila".

Ako je to model, kojim smo „mi" zapošljavali na utjecajna mjesta i Perkovića i Mustaća i slične *tipuse*, onda se najprije treba priupitati, jesu li ti „kooperativni" udbaši nasamarili tzv. hrvatske tzv. mozgove, ispričavši im manje zanimljiv dio pripovijesti i pritom im prodavši hrpu dezinformacija, istodobno

izbjegavajući suđenje za počinjene zločine i stigmatizaciju za nacionalnu izdaju, te osiguravajući udobne fotelje i utjecajna mjesta. Jer, ne vide se kaznenopravne posljedice te tobožnje kooperativnosti (nema nijedne presude protiv nijednog ubojice!), a ne bi se reklo ni da su na obavještajno-političkom planu temeljito pridonijeli obrani države i izgradnji solidnoga i nacionalno svjesnoga redarstveno-obavještajnog aparata.

Naprotiv, ravnajući se po onoj da ćemo ih „po plodovima njihovim prepoznati”, moglo bi se zaključiti, da nedostatak lustracije i dramatično današnje stanje hrvatske nacije, koja nije bila u stanju ni na apsolutno zakonit i moralno besprijekoran način obračunati se s vlastitim zločinačkim izrodima, potječe i iz toga što smo se „mi” pačali u stvari kojima nismo dorasli. Uslijed toga su hrvatske obavještajne službe ostale popločane „njima” i „našim” neukim razmetljivcima, zapošljavanima „po babu i stričevima”, po partijskim knjižicama i sličnim dokazalima nacionalne ispravnosti i ćudoredne uspravnosti.

I sâm sam, uzgred budi kazano, iskusio slučajeve tzv. „sisovaca”, „szupovaca”, „sedmaša” i „hisovaca”, po nekim čudnim kriterijima i usred rata namještenih u vojsci i po diplomatskim predstavništvima, koji su svom poslu bili toliko dorasli da su se istog dana kad su primljeni u službu time na sva usta infantilno hvalili. No, takvi su bili podobni i nisu oklijevali prokazivati „opasne pravaše” koji, eto, „ne podupiru politiku predsjednika Tuđmana”. A onda su, kad su se stvari malko promijenile, pljunuli na Tuđmana i na Hrvatsku, te se okrenuli prema novom koritu. Profesionalci. No, nama je glavno, da su bili „kooperativni” kad im je u ruke predana sudbina nacije. Jad do jada.

Zašto nema Pavelića?

U poglavlje „Napadi na hrvatske političke iseljenike” Vukušić, začudo, nije uvrstio najopsežniji (a, nažalost, i najuspješniji) pothvat jugoslavenske obavještajne službe: *Akciju Deseti travanj*, koja se u Jugoslaviji nazivala „*Operacijom Gvardijan*”, a po imenu najpoznatije žrtve i neposrednog organizatora, znamo je i kao *Akciju Kavrana i drugova*. Čini se da je opisu te operacije svakako bilo mjesto u istome nizu, jer je očito da je riječ o obavještajnoj igri kojoj su žrtve hrvatski emigranti, bez obzira na to što se tragični finale zbio u Hrvatskoj ili, eventualno, drugim dijelovima tadašnje Jugoslavije.

Istina je da je još uvijek u cijelosti nejasan način na koji su nastradali Božidar Kavran i njegovi suradnici, ali literatura objavljena posljednjih godina (knjige fra Martina Planinića, uspomene Srećka Rovera ili Dinka Šakića, kao i općepoznato djelo Ivana Prusca) svakako bi trebala biti dopunjena ili dijelom

ispravljena UDB-inim arhivskim gradivom. U svakom slučaju, problem nije trebalo zaobići.

Slično bi se moglo reći i za *Bugojansku akciju*, koja u ovom poglavlju također nije obrađena. Istini za volju, o njoj se nešto kaže u prvome dijelu, pri opisu djelovanja HRB-a, a poneki se fragment može naći i kasnije (npr. kazivanje Nediljka Vegara i sl.). No, i ovaj je pothvat prevelika značenja, a žrtve tako brojne i tako važne, da su zasluživale poseban prostor. Kao, uostalom, i pogibija Ludviga Pavlovića.

Nadalje, autor je propustio makar indukcijskom metodom ponuditi zaključak o kriterijima kojima se je jugoslavenski politički i obavještajni vrh služio pri izboru žrtava u hrvatskoj političkoj emigraciji.

Jesu li žrtve birane po svojoj važnosti za djelovanje emigracije? Ako je tako, onda je bilo korisno kod svih njih navesti, po čemu su bili važni. Ima, naime, slučajeva da se o pojedinim žrtvama ne nudi ni elementarna informacija (npr. Zvonko Kučar, Nikola Miličević, Nikola Damjanović, Đuro Zagajski...). Je li kod donošenja odluke o smaknuću prevagnula spoznaja da su ti pojedinci spremni na poduzimanje i oružanih akcija? No, za mnoge od ubijenih nema podatka da su se spremali na kakav oružani čin protiv Jugoslavije, a povrh toga, nema nikakve sumnje da se nije baš svaka oružana akcija protiv Jugoslavije odigrala mimo UDB-e, jer su njezini šefovi zasigurno bili svjesni da se hrvatska borba može kompromitirati ili otežati i tako da ju se gurne u poduzimanje terorističkih akcija. Je li, možda, neka od žrtava likvidirana zbog neispunjenih preuzetih obveza (a mi danas ne želimo dirati u mit)? Niz je, dakle, pitanja koja će se prije ili kasnije morati postaviti.

No, najzanimljivije je, da je Vukušić među napade na hrvatske političke iseljenike zaboravio uvrstiti atentat na dr. Antu Pavelića. Bit će da Pavelić nije Hrvat ili hrvatski politički iseljenik? Možda je nepoznat i nevažan? Ili na nj uopće nije izvršen atentat? No, pisac tvrdi (a kladim se da mu se to može vjerovati!) da se služio podlistkom objavljenim u tjedniku *Zora* 1995. Tamo je atentat na Pavelića ukratko obrađen. Što se je promijenilo između 1995. i 2001., da je Pavelić izostavljen?

Račanov alibi

S obzirom na njegovo simbolično značenje, shvatljivo je da je Brunu Bušiću posvećen razmjerno velik prostor. Pisac se odlučio na cjelovito uvrštenje svog članka iz već spomenute knjige *Bruno Bušić – branitelj hrvatskog identiteta*, koji je uglavnom ranije objavljen i u stranačkom časopisu *Državnost*.

Čitatelj *Političkog zatvorenika* sa žaljenjem će primijetiti da Vukušić pri citiranju beogradskih autora (posve nepotrebno) ističe kako to čini uz njihov pristanak, a da istodobno citira stranice i stranice iz ovog mjesečnika (prenoseći na str. 392. čak i faksimil s objavljenom Bušićevom srednjoškolskom zadaćom), pritom ne spominjući odakle je preuzeo i tekst i ilustraciju (što je i zakonito i potrebno). No, pripišimo to dobrohotno nehotičnom previdu ili nenaviknutosti autora na citiranje literature.

Atentat na Bruna Bušića i njegov tragikomični sudski epilog u suverenoj hrvatskoj državi taj slučaj čine još uvijek intrigantnim, a niz pokušaja da se on razjasni (u pojedinostima, naravno, jer je posve jasno tko je intelektualni i ideološki začetnik umorstva!) nerijetko je pridonosio konfuziji. Ne računajući dijelove sudskih zapisnika s javne glavne rasprave, ne daje Vukušićev članak o Bušiću ništa bitno nova, ali ipak pruža nešto zaokruženiju sliku o samom zločinu i, pogotovo, o njegovim zakašnjelim odjecima u Republici Hrvatskoj. Izbor objavljenog materijala ponekoga će ponukati na zanimljiva pitanja. Tako će se pozorniji čitatelj zapitati, čije je pismo Sindičić (navodno) 1978. nosio u London ili, recimo, zašto je – kako proizlazi iz navoda Andrije Popovića, scenarista poznatog filma o atentatu na Bušića – Gojko Šušak grozničavo štitio Josipa Perkovića, i zašto bi, prema istom izvoru, predsjednik Tuđman na privatnoj projekciji filma bojažljivo sugerirao Šušku da film ipak previše ne optužuje Perkovića...

Sve u svemu, zaključna ocjena poglavlja posvećenog atentatu na Bruna Bušića mogla bi poslužiti i kao zaključna ocjena Vukušićeve knjige.

Vukušić je apsolutno u pravu, kad tvrdi da je iza atentata i drugih napadaja na hrvatske političke iseljenike politički i ideološki stajao jugoslavenski komunistički politički vrh, dok je služba koja je činila zločine bila samo njegova produljena ruka. Zločini te službe nisu bili aberacija, nego prirodan i zakonit izdanak jugoslavenstva i komunističke ideologije. No, ako je tako, onda nije trebalo davati alibi Ivici Račanu, čije je mišljenje o značenju Bruna Bušića irelevantno. Relevantno je to, da su Račan i njegovi partijski drugovi donosili političke odluke ne samo u Bušićevu slučaju, nego i u desetcima drugih slučajeva, kad se nisu oporavljali od prometne nezgode iz rujna 1978.

Također, ako je točno da iz postupanja sudskog vijeća zagrebačkoga Županijskog suda u predmetu protiv Sindičića proizlazi ocjena da UDB-a „nije koristila likvidacije političkih protivnika kao sustavni dio svog rada", Vukušić se s pravom skandalizira. No, slično tomu se može osjećati čitatelj njegove knjige, kad stekne dojam da se pripovijest o UDB-inoj djelatnosti u Hrvatskoj

i prije 1990. i nakon 1990. svodi na Josipa Manolića, Zdravka Mustaća, Josipa Perkovića i šačicu UDB-inih suradnika iz Zapadne Hercegovine. (Bit će da su ovi poimence spomenuti uhljebljeni u vrhu hrvatske vlasti također zbog „kooperativnosti"?) No, također će biti, da iza njih ipak postoji nešto drugo, puno složenije, puno inteligentnije i puno opasnije, nešto što ima jasne (protuhrvatske) političke ciljeve...

(*Politički zatvorenik*, 12 (13!)/2002., br. 119, veljača 2002., 32.-36.)

TEŠKO SHVATLJIVA POVRŠNOST

(Uz „Memorandum o nastanku, nestanku i preporodu Nezavisne Države Hrvatske“ prof. Mirka Vidovića)

Posljednjih sam mjeseci imao malo nezahvalnijih zadaća od prikaza knjižice Mirka Vidovića *Memorandum o nastanku, nestanku i preporodu Nezavisne Države Hrvatske* (III + 37 str.) što ju je u nakladi od 1000 primjeraka 2001. u Torontu, „uz potporu Hrvata iz južnog Ontarija” tiskao *Hrvatski put,* s predgovorom Rudija Tomića.

Prof. Mirko Vidović ugledni je književnik, hrvatski politički uznik i višedesetljetni politički emigrant. Godine 1980. izabran je predsjednikom Sabora Hrvatskoga narodnog vijeća (HNV), a objavio je veći broj knjiga s područja filozofije i etnogeneze. Njegove robijaške uspomene objavljene su 1978. u *Knjižnici Hrvatske revije* pod naslovom *Skrivena strana mjeseca*.

Ovdje je, naravno, nemoguće ulaziti u ocjenu drugih njegovih djela. No, pri ocjeni *Memoranduma* ozbiljan će se prikazivač suočiti s napasti da pozavidi i autoru i nakladniku. Obojici na hrabrosti. Prvomu na hrabrosti da napiše raspravu u kojoj je malo pasusa (ne stranica!) bez faktografske pogrješke, a drugomu na hrabrosti da 2001., nakon toliko vrijednih rasprava o uspostavi, obrani i slomu Nezavisne Države Hrvatske, objavi Vidovićevo djelce.

Besprijekorna poruka Memoranduma

A ako se i piscu i nakladniku ipak hoće progledati kroz prste, mora im se priznati da je temeljna misao *Memoranduma* i njegova „didaktička” svrha uglavnom besprijekorna: hrvatski narod je imao i ima neotuđivo, prirodno pravo na svoju državu. To svoje pravo on je i u Drugome svjetskom ratu pokušao ostvariti, nemajući velike mogućnosti izbora saveznika. Alternativa Pavelićevoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bila je Jugoslavija, karađorđevićevska ili boljševička. I napokon, sve pogrješke i propusti, pa i zločini počinjeni u ime hrvatske države, bezuvjetno zaslužuju osudu, ali ne mogu trajno kompromitirati ni hrvatski narod, ni njegovu težnju za državnim osamostaljenjem i napretkom u slobodnoj, demokratskoj i slobodarskoj državi.

Sve ostalo u *Memorandumu*, brošurici nastaloj od Vidovićeva predavanja prigodom šezdesete obljetnice proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, čisti je promašaj.

Budući da se nikakvi interesi ne mogu braniti pogrješkama, potrebno je ovdje upozoriti na neke od krupnijih. Vidović tako, primjerice, tvrdi (str. 8.) da je Hrvatska stranka prava u doba (drugoga) Hrvatskog bloka težila stvaranju hrvatsko-mađarske federacije ili hrvatsko-mađarske unije, što nema veze s povijesnim činjenicama, iako ima veze s propagandom koja je težila kompromitaciji „frankovaca". Nije točno ni to, da je u tom Bloku bila Hrvatska seljačka stranka (8.), jer je ta stranka tada bila republikanskom i zvala se HRSS (8.). Nije točno ni to, da su Sovjeti Radiću 1924. ponudili „da bude šefom tzv. 'zelene internacionale', što je on odbio" (9.).

Spominjući Pavelićev put u Pariz 1927. i uspostavljanje prvih, poluslužbenih dodira s Italijom, Vidović tvrdi kako potom Pavelić „održava redovite kontakte s talijanskim konzulom Roccom" (9.). Bit će da je tu netočnost Vidović pokupio iz članaka dr. Branimira Jelića, jer nije riječ ni o kakvom „Roccu", nego o Ubaldu Rocchiri. Jednako nekritično pisac je prihvatio tobožnje šaptanje Puniše Račića Paveliću uoči samoga skupštinskog atentata: „Ne boj se, doktore, Tebi se ne će ništa dogoditi" (9.-10.). Za takvo što nema nikakve ni logike ni povijesne potvrde, ali se i iz Vidovićeva prihvaćanja te konstrukcije vidi kako je posrijedi relativno uspješan pokušaj kompromitiranja hrvatskih separatista. Vidović, nadalje, tvrdi kako je Pavelić 20. travnja 1929. u Sofiji s Vančom Mihajlovim sklopio „Ugovor o suradnji u zajedničkoj borbi protiv Jugoslavije" (10.), premda Mihajlov nije potpisnik Sofijske deklaracije, niti je 20. travnja 1929. bio u Sofiji.

Spominjući atentat na Šufflaya, Vidović navodi kako su policijski agenti „tih dana" pokušali ubiti hrvatskoga književnika dr. Milu Budaka (11.). Atentat na Budaka nije izvršen „tih dana", nego skoro godinu i pol kasnije, 7. lipnja 1932. Na istoj stranici Vidović tvrdi kako je pravi autor Ustaških načela zapravo prof. Ante Brkan, i kako je zbog toga shvatljiv njihov antifašizam, uslijed čega su ustaški pokret podupirali i hrvatski komunisti (11.). Niti je Brkan autor Ustaških načela, niti je spadao u „prvu garnituru" UHRO-a. U trenutku kad su nastajala Ustaška načela, ni svijet ni Hrvati nisu bili u ideološkom smislu opterećeni ni fašizmom ni antifašizmom, pa se tekst Načela nije u to trebao uklapati. Tvrditi, pak, da su radi antifašističkog tona Ustaških načela ustaški pokret

„podupirali i hrvatski komunisti” može biti simpatična propagandno-politička teza u skladu s projektom tzv. nacionalne pomirbe, ali nema nikakve veze s povijesnom istinom.

Budak nije bio u Srijemskoj Mitrovici

U skladu s nategnutom tezom o ustaško-komunističkoj suradnji, Vidović u dva navrata (str. 12. i 13.) tvrdi kako je Budak na robiji u Srijemskoj Mitrovici 1936. sklopio sporazum s Mošom Pijade, koji da je, štoviše, „efikasno utjecao na beogradsku ‘čaršiju’ u vrijeme pregovora Cvetković – Maček”. Pritom se Vidović poziva na „srpskog povjesničara Đoku Slijepčevića”.

Moram priznati kako ne znam što znači rečenica da je taj tobožnji sporazum „efikasno utjecao na beogradsku ‘čaršiju’ u vrijeme pregovora Cvetković – Maček”. No, kad bi rečenica imala smisla, opet ne bi govorila o činjenicama. Čak ni kad iza nje stoji Đoka Slijepčević, skupa s Mirkom Vidovićem.

Naime, dr. Mile Budak nije 1936. robijao u Srijemskoj Mitrovici. Njega će u jugoslavensku tamnicu baciti tek mačekovska, Šubašićeva Banovina Hrvatska, 27. veljače 1940. Godine 1936. nije mogao paktirati s Mošom Pijade, jer je od 2. veljače 1933. do 6. srpnja 1938. u političkoj emigraciji u Italiji (kamo je došao preko Graza). S obzirom na Budakov ugled i značenje, njegov je životopis uglavnom dobro poznat, a najcjelovitije ga je u knjizi *Mile Budak – pjesnik i mučenik Hrvatske: Spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja 1889-1989* (Knjižnica Hrvatske revije, knj. XVI., ur. Vinko Nikolić) obradio dr. Jere Jareb. Teško je onda shvatiti, da Vidović kao znanstveni autoritet bira, ni manje ni više, nego – dr. Đoku Slijepčevića...

S činjenicama nema nikakve veze ni Vidovićeva tvrdnja da je „slučaj Perčec” epopeja „koju je dr. Pavelić sažeo u svom djelu ‘Liepa Plavka’” (12.), budući da se taj Pavelićev roman bavi atentatom u Marseilleu. Čemu, pak, služi tvrdnja da je Budak po povratku u domovinu „odlučio formirati svoj ogranak ustaša”, odakle „počinje i rivalstvo Budak – Slavko Kvaternik” (13.), nije lako dokučiti. Ustaških „ogranaka” u tom smislu nije bilo, a stvarno ili navodno rivalstvo između Budaka i Kvaternika potpuno je beznačajno u odnosu na Pavelićev autoritet i 1938. i 1942. i 1945. Stoga će najprije biti, da se Vidović zabunio, jednako kao i kod tvrdnje da u kolovozu 1939. „uskrsava Banovina Hrvatska” (14.). Budući da nikad prije nije postojala, Banovina Hrvatska nije

mogla „uskrsnuti”. No, Vidović si dopušta pjesničku slobodu i kod tvrdnje da je Ivo Andrić „u svojstvu jugoslavenskog ambasadora” bio „jednim od auktora” Trojnog pakta (14.), makar Andrić nije bio ambasador (veleposlanik, Botschafter), nego poslanik (Gesandter), a nije bio ne samo jedan od tvoraca Trojnog pakta, nego čak ni ugovora o pristupu Jugoslavije tomu međunarodnom savezu.

Kad je već inventivno izmislio poziv talijanskoga ministarstva vanjskih poslova Paveliću u povodu jugoslavenskog pristupa Trojnom paktu (14.), Vidović je mogao pokazati više mašte kod preuzimanja (polemički, inače, duhovite i efektne) tvrdnje Dide Kvaternika da Pavelić u odsudnim trenutcima svoje vrijeme troši na učenje – turskog jezika (15.). Kolikogod se Kvaternika moglo shvatiti („jer drugčije odzvanja pun želudac, a drugčije prazan”), onaj koji važe njegove tvrdnje, mora imati na umu, da je povijest pokazala kako se Pavelić bavio nečim osjetno dinamičnijim od učenja turske gramatike. No, ako se hoće povijest prikazati crno-bijelom tehnikom, onda se tolerira i krajnja nekritičnost. Tako će Vidović ustvrditi da je 29. ožujka 1941. u vili Torlonia dogovorena Mussolinijeva pomoć Paveliću i „sudbina uže Dalmacije” (15.), što bi moglo upućivati da su piscu Memoranduma i njegovim nakladnicima nepoznatima ostale elementarne rasprave o tom razdoblju.

Vidović nastavlja: „1. travnja 1941. godine u Zagreb dolazi iz Berlina specijalni opunomoćenik njemačkog Ministra vanjskih poslova dr. Edmunda Veesenmayera, koji najprije pokušava pridobiti za suradnju dr. Vladka Mačeka” (15.), iako je njemački ministar vanjskih poslova Joachim von Ribbentrop, dok pregovore s Mačekom pokušava povesti ne Veesenmayer, nego Walter Malletke, koji je u Zagreb doputovao ne 1., nego 3. travnja 1941. Tog mu je dana „vođa hrvatskog naroda” odbrusio da „kategorički odbija svaku diskusiju o ‘Velikoj Hrvatskoj’”.

Ne bilo kakvu, nego – svaku! No, unatoč tomu će Vidović tvrditi kako je HSS htio „od svog osnutka” Hrvatsku kao „samostalnu i neutralnu državu među europskim velesilama” (15.), iako dosad nitko nije uspio objaviti nijedan dokaz da su i Radić i Maček htjeli Hrvatsku kao samostalnu i neovisnu državu (kao što je, nesumnjivo, htjela većina njihovih stranačkih i izvanstranačkih pristaša). Vidovićeva, pak, teza o Mačeku kao „ljubitelju parlamentarne demokracije” ljupka je legenda, koju je možda trebalo ispripovjediti, recimo, Lorkoviću i Oršaniću u Krušćici. Tu legendu nadmašuje možda tek tvrdnja da su

se Mačekovi pregovori s Nijemcima u travnju 1941. razbili jer je Maček htio – neutralnu Hrvatsku (15.). No, nevolja je u tome što je Maček htio Jugoslaviju.

Potpuna neobaviještenost

Kao što je u zabludi kad tvrdi da je Seljačka zaštita „jednostavno preimenovana u Domobranstvo" (16.), Vidović se vara da se 10. travnja na valovima Radio-Zagreba „hrvatskoj naciji obratio i dr. Maček te uputio apel biračima HSS-a..." (16.), jer se Maček s radija nije obratio nikomu, nego je tek pročitan njegov proglas, koji je Slavko Kvaternik jedva uspio iskamčiti, kako bi osigurao legalnost prijenosa vlasti i potporu Mačekovih pristaša. Također, Pavelić nije u Zagreb stigao „incognito" (16.), niti se u Karlovcu „još jednom obvezao Talijanima da će 'poštivati njihova prava u Hrvatskoj'" (16.). Formulacija o „poštivanju talijanskih prava u Dalmaciji", koja je postignuta u Karlovcu kao uvjet priznanja nove države, plod je neusporedivo složenijih vojno-političkih i diplomatskih odnosa.

Nije se Andrić mogao nuditi za „veleposlanika Hrvatske" (16.), jer ni Nezavisna Država Hrvatska nije imala nijednoga veleposlanstva, niti je točno da se nakon 10. travnja „javljaju prvi tomovi 'Hrvatske enciklopedije'" (17.), budući da je prvi svezak *Hrvatske enciklopedije* objelodanjen u veljači 1941. No, skandalozna je tvrdnja da Pavelić „3. ožujka 1941. (sic!) godine izdaje svoju 'Zakonsku odredbu o pokatoličenju pravoslavaca'" (19.). Pavelić je i o vjerskim pitanjima očito znao više od Vidovića, pa nije mogao nalagati nikakvo „pokatoličenje pravoslavaca", čak ni onda kad je donosio Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu. Ta je odredba, inače, donesena 3. svibnja 1941. Također, 22. prosinca 1941. nisu proglašeni nikakvi „protužidovski zakoni" (20.), jer je tzv. rasno zakonodavstvo u najvećoj mjeri doneseno 30. travnja 1941., u jeku i u funkciji pregovora o razgraničenju s Italijom.

I tako dalje, i tako dalje. Druga polovica Vidovićeva *Memoranduma* po svojoj pouzdanosti ne zaostaje za prvom, na koju smo se upravo osvrnuli. I druga bi tražila bar toliko prostora, i bar toliko čitateljske strpljivosti. Ima, naime, i u njoj „zanimljivih" teza: da je Trojnom paktu pristupio Pavelić (20.), da je Zapad Hrvatskoj ubrajao u zasluge borbu na Istočnoj fronti (20.), da je Pavelić u veljači 1941. (sic!) odlučio osnovati Hrvatsku pravoslavnu crkvu (21.), da su hrvatski evangelici imali „šefa" (21.) koji je ubijen, da je u Jasenovcu izrazio pripravnost peći se u paklu za Hrvatsku Božidar Kavran (22.), iako je to,

navodno, bio Ljubo Miloš, da je Hrvatsko narodno vijeće preko Zvonimira Milasa utiralo put pristupu Hrvatske vojske NATO-u (24.), da je Andrija Hebrang „vodio jasnu i otvorenu politiku: sačuvati jedinstvo teritorija NDH i stečenu hrvatsku državnu nezavisnost" (25., 26.), da je Budak bio ministar unutarnjih poslova (27.) i da je, štoviše, s tog mjesta talijanskomu ministarstvu vanjskih poslova uputio notu o sporazumnom poništenju Rimskih ugovora (Budak baš nema sreće s Mirkom Vidovićem!), da je Pavelić živio pod američkim nadzorom u Austriji (29.) i da je u izjavi sa Stojadinovićem otpisao „Dubrovnik, Konavle i neke druge hrvatske krajeve" (31.) itd.

Ukratko, *Memorandum o nastanku, nestanku i preporodu Nezavisne Države Hrvatske* fascinantna je zbirka pogrješaka i dezinformacija. Za blaži sud nemam hrabrosti.

(*Politički zatvorenik*, 12 (13!)/2002., br. 119, veljača 2002., 37.-39.)

U POVODU RATNIH I PORATNIH USPOMENA DINKA ŠAKIĆA

U nakladi splitske nakladničke kuće *Laus* nedavno se pojavila zbirka memoarskih članaka Dinka Šakića pod naslovom *S Poglavnikom u Alpama* (Split, 2001., 182 str.).

Kao pripadnik Ustaške obrane i bliski suradnik generala Vjekoslava Maksa Luburića, s kojim ga vežu i tazbinske veze, Šakić je potencijalno važan svjedok za rekonstrukciju nekih od važnih epizoda povijesti Nezavisne Države Hrvatske. U knjizi, doduše, nema teksta koji bi se bavio jasenovačkim logorom, po čemu je pisac, kao njegov svojedobni privremeni upravitelj, posljednjih godina – zahvaljujući nedavno okončanomu sudskom postupku – postao poznat ne samo u Hrvatskoj, nego i diljem svijeta. Ona se sastoji od teksta koji potječe iz 1978. i nosi naslov „S Poglavnikom u Alpama“ (str. 27.-36.), čiji je sastavni dio članak „Povlačenje Hrvatske vojske iz južne Hrvatske“ (str. 37.-118.), te nekoliko priloga. U priloge su uvršteni tekstovi „O Luburiću“ (str. 121.-130) iz kolovoza 1997., te nedatirani „Puč Lorković – Vokić“ (str. 131.-161.) i „Uzroci neuspjeha Kavranove akcije“ (str. 163.-189.).

Na povlačenju s Poglavnikom

Makar to nije posebno naznačeno, očevidno je da su ovi tekstovi nastali u sklopu različitih prijepora koji su o nekoliko važnih događaja naše novije povijesti vođeni u hrvatskom iseljeništvu. Kao sudionik tih događaja, Šakić je, očito, osjetio potrebu kazati koju sa svoje strane (zasigurno ne umanjujući svoju ulogu). Kad se ima na umu da su mnogi sudionici važnih događaja svoje tajne i spoznaje odnijeli u grob, pohvalna je već činjenica da je imao osjećaj odgovornosti i potrebu da stvari osvijetli iz vlastitoga kuta. Moguće je, da neke njegove ocjene i gledišta i ne budu prihvaćeni, ali je sasvim sigurno da se pri analizi obrađenih tema spomenuti tekstovi ne će moći zaobići.

U središnjem dijelu knjige Šakić opisuje povlačenje Hrvatskih oružanih snaga iz Hercegovine i Bosne u proljeće 1945., donoseći pritom niz zanimljivih pojedinosti u pravilu vezanih uz Luburićevu osobu. U Luburića je Pavelić imao, prema Šakiću, posebno povjerenje, pa je njemu prepuštena središnja uloga u organizaciji i izvlačenju hrvatske vojske i rijeke civila prema Zapadu,

gdje se očekivalo da će ih *kulturni saveznici* prihvatiti a onda možda čak i naoružati za borbu protiv boljševika.

Kad ga već nije spomenuo Krizman u svome ambicioznome publicističkom pamfletu *Pavelić u bjekstvu* (Zagreb, 1986.), Šakić ne propušta istaknuti kako je pripadao malobrojnoj skupini ljudi, koja je ne samo znala gdje se Pavelić nalazi neposredno nakon sloma, nego je izravno organizirao njegovo skrivanje i brinuo o njemu više mjeseci. U tome neveselu razdoblju Šakiću se (10. travnja 1946.) rodio sin, kojemu je Pavelić bio krsnim kumom.

Znajući da Pavelić nije baš hrlio bježati iz zemlje, a da se Luburić vratio organizirati otpor, Šakić ne dijeli mišljenje „generala poslije bitke", koji su naknadno za bleiburški pokolj i stradanja na križnim putovima optuživali hrvatsko državno vodstvo, ne shvaćajujući da time ekskulpiraju one koji su zločin omogućili (Saveznici, u prvom redu Britanci) i one koji su zločin počinili (jugoslavenski partizani). U tome je autor ove knjige posve suglasan s Danijelom Crljenom, jednim od pregovarača s Britancima i autorom niza članaka o tome. Crljenov tekst *Istina o Bleiburgu* uvršten je umjesto uvoda u Šakićevu knjigu. No, možda je u sklopu prikaza ove knjige potrebno skrenuti pozornost na Crljenovu polemiku s Vinkom Nikolićem i Ivom Rojnicom, objavljenu 1988. u *Nakladi NDH Publishing* (Toronto – Frankfurt) pod naslovom *Svjedočanstvo II*.

Argumentacija Danijela Crljena

Na tom se mjestu Crljen, polemički neobično vješto i duhovito, obara na poratne kuditelje Pavelića i državnog vodstva, između ostaloga i u svezi s napuštanjem Hrvatske u svibnju 1945.:

„...Povlačenje ugroženog hrvatskog pučanstva u tudjinu i predaja hrvatske vojske angloameričkim jedinicama, koje će tražiti hrvatske puške, ali ne i hrvatske glave, bila je jedina razumna alternativa, koju nam je ostavio genocidni srbsko-partizanski pohod na život hrvatskog naroda.

Nastavak borbe u šumi poslije sloma plod je sulude fantazije onih, koji su tokom cielog rata vješto izbjegli svakoj borbi. Ne samo da bi hrvatska vojska ostala bez ičije podpore u svietu, kojim su bili podpuno zavladali pobjednički saveznici, nego bi partizani bili dobili i od demokratskih velesila i od Sovjetskog Saveza svu pomoć, koju bi zatražili. Masovni pokolj Hrvata bio bi uvjerljivo prikazan kao borba protiv 'ostataka fašizma', a bleiburžka bi pogibija bila udeseterostručena. 'Srbskoj zavjetnoj misli' ne bi ništa stajalo na putu, a srbski ambasador u Washingtonu, Fotić, dočekao bi ostvarenje svoje prietnje Bogda-

nu Radici, kojemu je rekao, da poslije rata treba pobiti barem milijun Hrvata, te tako uzpostaviti 'bioložku ravnotežu sa srbskim žrtvama'.

Uputno je ideju masovnog povlačenja hrvatske vojske u šumu popratiti s nekoliko pitanja:

Posljednjih tjedana NDH hrvatska se vojska u težkim borbama pod trajnim neprijateljskim pritiskom povlačila prema Zagrebu. Da li su postojale ikakve mogućnosti, da se bez katastrofalnih gubitaka prekine dodir s neprijateljem, napusti organiziranu frontu, razprši četvrt milijuna vojnika na što većem prostoru dobrim dielom već u partizanskim rukama, nanovo postroje sve jedinice za novi način borbe, uzpostave veze, osigura ratna stega, postroji zapovjedničtvo?

Kako se obraniti od smrtonostnog bombardiranja angloameričkog zrakoplovstva, koje je uslied njemačke kapitulacije bilo sasvim slobodno za nove podhvate?

Kako obnoviti zalihu streljiva, na kojemu je hrvatska vojska oskudijevala nekoliko mjeseci prije sloma?

Kako nadoknaditi sve težko naoružanje, koje bi moralo biti napušteno?

Kako riešiti problem desetaka tisuća vojnika, koji poslije obće kapitulacije ne bi htjeli nastaviti bezizglednom, samoubilačkom borbom?

Kako spriečiti da stotine ili tisuće očajnika ne pokušaju spasiti život izdajom svojih drugova?

Kamo uputiti množtvo ranjenika i invalida, koji su se s vojskom povlačili?

Što bi se dogodilo s gradjanskim izbjeglicama, koji su u paničnom biegu grnuli prema Zagrebu, da se spase od partizanskog pokolja?

Da li bi im bio s oružjem spriečen bieg u tudjinu?

Da li bi oni bili razpršeni po šumama, ili bi bili vraćeni partizanima u ruke, da se operativne jedinice 'rieše balasta'?

Da li bi se problem prehrane mogao riešiti drugačije nego otimačinom hrane od mirnog domaćeg pučanstva?

Kako obraniti to pučanstvo od masovnih krvavih represalija srbskog okupatora, koji bi i otetu hranu proglasio 'dobrovoljnim doprinosom buntovnicima'?

Koja bi bila sudbina težkih ranjenika povodom neizbježivih pokreta nakon svake akcije?

Ne bi li vojska bila već prvih dana desetkovana zaraznim bolestima zbog absolutne nemogućnosti nabavke liekova u odgovarajućim količinama?

Ostavši bez ikakove obrane od zračnih napadaja, hrvatskoj bi vojsci ostalo jedino utočište protiv tih napadaja u skrivanju svojih jedinica i kamufliranje svojih položaja. Nije li svakom trieznom čovjeku jasno, da bi i ta teoretski jedina obrana bila dozlaboga neuspješna?

Budući da bi sva hrvatska vojska bila prema medjunarodnom ratnom pravu stavljena izvan zakona, partizani bi bili na temelju propisa tog ratnog prava ovlašteni strieljati sve zarobljenike. Da li se može sumnjati, da bi srbokomunisti to zakonodavstvo primienili temeljito i do kraja?

Basna o pozitivnoj reakciji demokratskih velesila na taj 'hrvatski rat' ne zaslužuje ni komentara. Zar nisu upravo demokratske velesile bezdušno žrtvovale Poljsku, svog najlojalnijeg prijatelja, za volju svog himbenog saveznika Staljina Groznog? Zar nisu mirno, ne maknuvši prstom, prepustile krvniku svog suborca Dražu Mihailovića, stup i štit srbske kraljevske kuće Karadjordjevića, čije uzke rodbinske veze s englezkom kraljevskom kućom nisu ni malo ganule londonsku vladu u časovima velikih odluka? (...)

Ideja konačnog odpora u Zagrebu do podpunog samouništenja još je luđa od ideje povlačenja ciele vojske u šumu. Jezoviti sanjari tolike bezglavosti tvrde, da bi Poglavnik time stekao priznanje cielog svieta i slavu Nikole Šubića Zrinskog, koji se je s ostatcima svoje vojske žrtvovao u Sigetu. Nisu sviestni, da bi namjesto slave Zrinskog stekao – bez ikakve dvojbe – 'slavu' bezumnog Hitlera, koji je obranom Berlina, kad je već sve bilo izgubljeno, nametnuo poraženoj Njemačkoj zadnju i najbezsmisleniju žrtvu. Ne sjećaju se da je jedinstveni japanski heroizam u obrani svog otočja nakon gubitka cielog Imperija bio 'nagrađen' atomskom bombom.

Borba u Zagrebu nakon obće kapitulacije bila bi smatrana ludjačkim nastavkom rata 'ostataka poraženog fašizma', te bi došla do podpunog izražaja saveznička solidarnost u krvavom i podpunom uništenju tog 'posljednjeg gniezda odpora'. Kako bi tu solidarnost izrazilo angloameričko zrakoplovstvo, pokazuje nam sudbina njemačkog grada Dresdena. Tokom cielog rata nije bio bombardiran, jer nije predstavljao ozbiljan ratni cilj. Kad je rat bio skoro završen, te savezničko zrakoplovstvo ostalo bez 'posla', Dresden je bio tokom jedne jedine noći sav obasut zapaljivim bombama, te je pod njegovim ruševinama bilo zakopano preko 200 tisuća Niemaca. Tko može sumnjati da bi Zagreb doživio istu sudbinu, kad bi Tito zatražio savezničku pomoć za svladavanje 'posljednjih fašističkih zločinaca'?

Ne bi li Hrvati lojalni Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ustali, da oružjem u ruci sprieče to fantazmagorično kolektivno samoubojstvo?

Tko bi mogao spriečiti krvave pobune u samoj vojsci izmedju pristaša kapitulacije i zastupnika ‘borbe do kraja’? (...)

Slučaj Lorkovića i Vokića

Od priloga uvrštenih u knjigu, za povjesnike će vjerojatno najzanimljiviji biti Šakićev prikaz razrješenja tzv. urote Lorković – Vokić. Posljednih je godina domovinska javnost uglavnom preuzela emigrantsku legendu, da je samo Pavelićevo vlastohleplje dovelo do otkrivanja i razbijanja plana koji su skovali neki ustaški dužnosnici (u prvom redu ministar unutarnjih poslova Mladen Lorković, a uz njega i ministar oružanih snaga Ante Vokić), neki visoki domobranski časnici i pripadnici vodećeg sloja Mačekova HSS-a (pri čemu bi najagilniji bili Ivanko Farolfi i Ljudevit Tomašić). Nastanku te legende pridonijela je i tragična sudbina nekih od sudionika „urote”, koji su smaknuti najvjerojatnije pred kraj travnja 1945.

Tvrdeći da je pokušaj prelaska Nezavisne Države Hrvatske na stranu Saveznika u režiji „urotnika” bio nerealan, Šakić ocjenjuje kako su oni preko opunomoćenoga njemačkoga generala u Zagrebu Glaisea von Horstenaua imali veze s partizanima, a kanili su postići sporazum s Mihailovićevim četnicima i onda se obratiti Englezima, koristeći se Huskom Miljkovićem i Randolphom Churchillom koji je tada bio u Topuskom. Nadalje Šakić navodi kako je bio među onim pripadnicima Ustaške obrane koji su osiguravali sjednicu vlade, na kojoj je došlo do Lorkovićeve i Vokićeve smjene, a prilaže i objavljeno pismo Marka Čavića, iz kojega bi proizlazilo da je do smaknuća smijenjenih ministara došlo ne zbog višeg naloga, nego zbog prevelike „revnosti” jednoga ustaškog povratnika.

Istini za volju, nije Šakićev prikaz činjenično obogatio naše spoznaje o toj važnoj epizodi, ali ipak predstavlja poticaj za njezino cjelovitije sagledavanje. Piscu ovog prikaza, naime, nije poznato – iako se trudi ići ukorak s literaturom – da bi slučaj Lorković – Vokić bio ozbiljno obrađen, tj. da mu se ne bi pristupilo kao događaju istrgnutom iz konteksta, čiji je opis u funkciji patetičnog obračuna s ideološko-političkim protunošcima ili u funkciji dokazivanja nacionalne ispravnosti i državotvorne dosljednosti. Stoga mu se čini, da će pri objektivnoj raščlambi te epizode trebati uzeti u obzir bar nekoliko čimbenika.

Prvo, je li njemački poraz u proljeće i ljeto 1944. bio baš tako izvjestan, kako se nama danas čini. Ne bi se reklo. Brojni dokumenti objavljeni nakon rata potvrđuju kako je Njemačka bila prilično odmakla u proizvodnji „novog oružja”, kojemu se Hitler toliko nadao. No, ako se nerealnim sanjarenjem oci-

jeni očekivanje da će nakon iskrcavanja na europsko kopno zapadni saveznici konačno doći u konflikt sa SSSR-om, važnije je imati na umu da nedavno deklasificirani američki i britanski dokumenti potvrđuju kako su izgledi za neuspjeh operacije *Overlord* (iskrcavanje u Normandiji) bili nezanemarivi. U slučaju njezina neuspjeha, smatralo se, otvoren je put savezničkom ratnom porazu.

Drugo, kad je već došlo do iskrcavanja u Normandiji, onda je svakomu bilo jasno, da se (bez obzira na političke razloge i različita gledišta Roosevelta i Churchilla) očekivanje „urotnika" o angloameričkom iskrcavanju na hrvatsko kopno izjalovilo. Treće, to znači da je otpala mogućnost ozbiljnoga i uspješnog sukobljavanja s njemačkim snagama na Jugoistoku. Nema, naime, nikakve dvojbe da se Nijemci – imajući na umu solunski poučak iz Prvoga svjetskog rata – ne bi mirno i bez otpora povukli iz Hrvatske, jer bi time presjekli odstupnicu skupini armija E, bitno ugrozili svoje pozicije u gornjoj Italiji i Mađarskoj, te doveli u pitanje planove o stvaranju tzv. alpske tvrđave. Očekivati, dakle, da bi Treći Reich mirno primio promjenu vlasti u Hrvatskoj moguće je samo u naknadnim domišljanjima, recimo, Ive Omrčanina, tobožnjega novoga hrvatskog poslanika u Berlinu.

Četvrto, zanimljivo je da se u hrvatskoj hagiografskoj publicistici koja se ovim pitanjem bavila, uglavnom nije postavljalo pitanje, jesu li „urotnici" doista stupili u dodir sa Saveznicima i jesu li ovi pokazali pripravnost prihvatiti hrvatsko „presedlavanje". Do danas, naime, nije objavljen nijedan dokaz tomu u prilog, dok ima niz indicija koji govore protiv.

Recimo, angloamerički arhivski dokumenti o Lorkoviću i Vokiću nikada, ni jednom riječju, ne spominju njihove navodne simpatije za savezničku stvar, niti se ikako dotiču „urote". S druge strane, u Švicarskome državnom arhivu postoje dokumenti koji potvrđuju da su se neke istaknute osobe hrvatskoga političkog života obratile generalnomu konzulu Friedrichu Kaestliju, moleći pomoć pri uspostavljanju veza sa Zapadom. Nakon što je ovaj zatražio stajalište svoje vlade, iz Berna je dobio naputak: nipošto, ni pod koju cijenu ne posredovati u tom i sličnim hrvatskim zahtjevima. Taj podatak je dovoljno rječit sam po sebi, osobito kad se vodi računa o tome kako se Švicarska ugibala angloameričkom protivljenju da Konfederacija prizna Hrvatsku. (Žalostiva usporedba s činjenicom da je švicarsko poslanstvo u Budimpešti flagrantnim kršenjem međunarodnog prava omogućilo Filippu Anfusu, Mussolinijevu poslaniku u Mađarskoj, da zloupotrijebi švicarsku diplomatsku valizu pri talijanskim pla-

novima „presedlavanja”, od male je koristi: Hrvatska se ni po vojnopolitičkom značenju ni po floti nije mogla mjeriti s Italijom.)

Je li Zlatan Mesić krunski svjedok?

Peto, još manje se u Hrvatskoj postavlja pitanje, s kakvom su političkom platformom „urotnici” nastupali, premda bi već činjenica da su prevažno mjesto u pothvatu imali mačekovci, morala buditi oprez, jer tomu krugu zalaganje za hrvatsku državnu neovisnost nipošto nije bilo svojstveno. U svezi s njihovom političkom platformom postavlja se i pitanje otkrivanja „urote” i pojedinačne sudbine „urotnika”. Razrješujući ih s ministarskih i stranačkih položaja (dok je otprilike u isto vrijeme Hitler nakon 20. srpnja 1944. poduzeo pravu sječu *svojih* urotnika), Pavelić je Lorkovića i Vokića optužio za planiranu suradnju s četnicima. Je li ta optužba puka fantastika?

Povjesničari jugoslavenske obavještajne službe, Slavko Komarica i Slavko Odić, još 1977. su objavili podatak da je partizanski vrh preko Vokićeve ljubavnice i njegova šurjaka Zlatana-Zlatka Mesića znao pojedinosti o pripremama državnog udara u Hrvatskoj, pa je – pobojavši se da bi to ugrozilo partizanske pozicije kod Saveznika – stvar dojavio Nijemcima, uslijed čega je Pavelić bio prisiljen smijeniti Lorkovića i Vokića.

Kad je o točnosti tog prikaza pisac ovog prikaza u „šest očiju” razgovarao sa sad pok. Mesićem u jednome zagrebačkom umirovljeničkom domu, on je potvrdio da ga je Vokić (kao šurjaka i istaknutog dužnosnika hrvatske obavještajne službe u koju ga je sam namjestio!) o svemu obavještavao, ali se u daljnje komentare nije upuštao. No, nekoliko dana kasnije, kad sam mu vraćao uglavnom bezvrijedan rukopis uspomena na slučaj Lorkovića i Vokića, Mesić je (u magnetofonsku vrpcu!) priznao da je po Vokićevu nalogu išao pregovarati s bosanskim partizanima i bosanskim četničkim prvacima. Htjelo se je, po njemu, postići sporazum i s jednima i s drugima, kako bi se istjeralo Nijemce, dočekalo Angloamerikance i tako stvorile pretpostavke za održavanje slobodnih izbora na području čitave bivše Kraljevine Jugoslavije. Računalo se da će četnici na to glatko pristati, dok će komunistički partizani biti protivni zamisli. Lorković i Vokić su, tvrdi Mesić, bili svjesni da je Nezavisna Država Hrvatska osuđena na propast i da je, kad već hrvatska država ne može opstati, potrebno što prije sklopiti pakt s četnicima (a ako je moguće i s partizanima), te stvoriti pretpostavke da buduća jugoslavenska država ne bude unitarna nego – federativna.

Budući da je postupao izričito po Vokićevu naputku, Mesić se nije smatrao odgovornim, iako je bio svjestan da su partizani postupili vjerolomno.

Prouče li se objavljeni dokumenti o djelovanju mačekovskih krugova u doba Drugoga svjetskog rata, uključujući i one o Košutićevim, Tomašićevim i Farolfijevim aktivnostima, onda ovaj prikaz dobiva na uvjerljivosti. Ne će onda biti slučajno da je Košutić pred rasplet urote pobjegao – partizanima. Ne na kakvu ministarsku stolicu, kako se nadao, nego u Hebrangove okove. Uzgred budi kazano da se u Švicarskome državnom arhivu nalaze dokumenti o kontaktima koje je kipar Ivan Meštrović uspostavio s američkim „posebnim izaslanikom" Allenom Dullesom, kasnijim šefom CIA-e, koji je tada stolovao u bernskoj Herrengasse 22. Za razliku od nedavnih ljupkih fraza njegove obitelji u jednome hrvatskom tjedniku, Meštrović 1944. nije Dullesu govorio o hrvatskoj državi, nego o potrebi obnove Jugoslavije, koja treba biti federativna, za što se zalažu i neki od istaknutih dužnosnika u sadašnjem vodstvu Nezavisne Države Hrvatske. Nisu, doduše, navedena njihova imena, ali vrijeme i kontekst u kojem su izgovorene ove Meštrovićeve rečenice podosta govore sami za sebe.

Ako je, dakle, politička platforma „urotnika" bila Jugoslavija, onda čitav rasplet „urote" postaje bitno jednostavniji. No, u svakom slučaju, za to će trebati još dosta istraživanja. Zlatko Mesić je, inače, početkom rujna 1944. već bio među partizanima na Biokovu (!), a nakon rata je suđen (bio je član Hrvatskoga društva političkih zatvorenika), ali je relativno brzo pomilovan te je – kao bivši politički uznik – početkom 1950-tih postao direktorom središnjega dubrovačkog turističkog poduzeća. Suvišno je napominjati da u toj struci nije imao ranijih iskustava (ali je, očito, imao drugih *komparativnih prednosti*).

(*Politički zatvorenik*, 12 (13!)/2002., br. 120, ožujak 2002., 42.-45.)

NISMO SPREMNI ROBOVATI!

(Uz knjigu Bože Dugeča, „Nismo spremni robovati“, Zagreb, 2002.)

I kad prestanu pokušaji manipulacije javnošću, kojima smo ne tako davno bili svjedoci u Hrvatskome narodnom kazalištu, Hrvatsko će proljeće nesumnjivo još desetljećima zaokupljati povjesnike, politologe i sociologe. No, čini se da već danas postoji jasna i nepodijeljena svijest da je riječ o širokome narodnom pokretu koji je na različite načine, s različitim pobudama i motivima, okupio najrazličitije političke snage u Hrvatskoj.

Ako to mnogima nije bilo jasno iz sudbine *Hrvatskoga književnog lista,* naknadna priznanja hrvatskih komunističkih lidera, Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala (koji je 1990. negdje hrabro pronašao i na svjetlo dana slavodobitno iznio podatak da nosi i omraženo i *politički negativno* ime Ante!) potvrđuju da X. sjednica CK KPH nije bila etapa na putu prema neovisnoj Hrvatskoj, nego pokušaj jugoslavenskih komunističkih reformista da liberalizacijom spase i Jugoslaviju i komunizam. Nasuprot sveučilištarcima koji su – kako i pristoji – plaćali dug svojoj mladosti i mladenačkom idealizmu, nesumnjivo težeći onomu za što su pali njihovi djedovi i očevi, intelektualnu jezgru Hrvatskog proljeća nesumnjivo je predstavljalo vodstvo Matice hrvatske, koje je imalo i, koliko očekivanu, toliko i zasluženu, tihu potporu Crkve u Hrvata.

Iz Matičina vodstva, pa makar i ne spadao u prvi red, potekao je i Božo Dugeč, Drnišanin koji je u veljači 1971. postao predsjednikom novoosnovanog Matičina ogranka u Donjem Miholjcu, te članom njezina Upravnog odbora. Kad je nakon XXI. sjednice CK KPJ krenula hajka protiv svega što je hrvatski mislilo (pa je Matici, kako se – odajući u ovo račanovsko doba svoju političku obijest – izrazio batinaš Josip Vrhovec, „obustavljen rad” a nije došlo do zabrane), Dugeč se otisnuo u emigraciju, strahujući zbog posljedica svojih vatrenih govora na osnivačkim skupštinama Matičinih ogranaka.

Kao što nikad nije prestao čeznuti za domovinom, nikad nije prestao žaliti zbog odlaska u emigraciju. U Njemačkoj je dobio politički azil i postao istaknutim članom Hrvatske republikanske stranke, surađujući u njezinu časopisu *Republika Hrvatska*, vjerojatno najboljemu političkom časopisu koji su Hrvati iza svjetskog rata imali. Umro je iznenada, 17. ožujka 1990., ne dočekavši obnovu hrvatske državnosti, ali vjerojatno svjestan da je ona na pragu. Pokopan je u Stuttgartu.

U nakladi Hrvatske republikanske zajednice (kako se u Domovini naziva Hrvatska republikanska stranka), ove je godine objavljena zbirka govora i članaka Bože Dugeča, pod naslovom *Nismo spremni robovati*. Knjigu su uredili njegova supruga, pjesnikinja prof. Malkica i prof. Kazimir Katalinić. Katalinić je i pisac izvrsnog predgovora, u kojem osloncem na Dugečove tekstove valorizira Hrvatsko proljeće i njegove dosege i posljedice. Knjiga je podijeljena u šest cjelina. Nakon kratkog uvoda, slijedi cjelina posvećena Hrvatskom proljeću, koja obuhvaća dva Dugečova govora skinuta s magnetofonske vrpce, te izvadci iz još dva koja je Služba državne sigurnosti uvrstila u opsežan šapirografirani izvještaj pod naslovom „O kontroli zakonitosti rada Matice hrvatske”. Slijede dva analitička i vrijedna članka o Proljeću, objavljena u *Republici Hrvatskoj*, koja – osim zanimljivih zaključaka – karakterizira i specifičan, pitak i aforističan Dugečov stil.

Treći dio nosi naslov „Domovinski postkarađorđevićevski [postkarađorđevski?] proces”. U nj su uklopljena tri politička eseja objavljena u istom časopisu. Četvrti je dio posvećen emigrantskoj borbi i okrenut buđenju vjere i aktivizma. Iz uvrštenih članaka izviru mnogi polemički tonovi, koji reljefno oslikavaju teškoće, probleme, pa i sporove među hrvatskim političkim emigrantima. Peti se dio bavi povijesnim temama, zapravo manipulacijom poviješću. Dugeč analizira i uspoređuje jugoslavenski partizanski pokret s hrvatskom osloboditeljskom borbom te na primjeru Safveta bega Bašagića ističe hrvatstvo bosansko-hercegovačkih muslimana i potrebu da hrvatska politika posveti Bosni i Hercegovini posebnu pozornost. Posljednji, šesti dio, obračunava se se s velikosrpskom mitologijom i njezinim pogubnim posljedicama.

Ima li se na umu da je poratna hrvatska politika emigracija još uvijek *tabula rasa* za hrvatsku znanost (ako se izuzmu udbaški pamfleti, kako oni vulgarni i grubi, pisani prije 1990., tako i oni nastali u novije doba i lukavo zamotani u trobojni celofan), zbirka članaka Bože Dugeča nije samo *hommage* jednomu hrvatskom političkom borcu, nego i vrijedan dokument o emigrantskom životu, pa samim time i značajan doprinos izučavanju suvremene hrvatske povijesti.

(*Politički zatvorenik*, 12 (13!)/2002., br. 129, prosinac 2002., 44.)

U SLUŽBI DOMOVINE

Uz knjigu Hrvoja Kačića „Serving My Country: Croatia rediviva“

Svaki bi znatniji političar i sudionik zbivanja važnih za nacionalnu povijest trebao osjećati moralnu i rodoljubnu dužnost da svoje uspomene zabilježi i, ako je moguće, objavi. Na taj način olakšava buduća povijesna istraživanja i ujedno ostavlja putokaze kasnijim naraštajima.

Svoju svijest o tome pokazao je dr. Hrvoje Kačić, bivši hrvatski politički uznik, športaš, ugledni pravnik, narodni zastupnik i predsjednik saborskog Odbora za vanjsku politiku, ujedno dugogodišnji predsjednik Državne komisije za granice.

Kačić je, štoviše, pokazao i svijest o tome da nije uvijek dovoljno objaviti memoarske zapise na hrvatskom jeziku, pa se je odlučio na tiskanje knjige na engleskome, ne bi li ona tako postala pristupačnija stranomu, općenito neupućenom i predrasudama opterećenom čitatelju. Taj je korak piscu olakšala činjenica da njegova knjiga *Serving My Country – Croatia rediviva* (Institut društvenih znanosti Ive Pilara, Zagreb, 2002., 237 str.) nije klasično memoarsko štivo, nego specifična i u nas dosad jedinstvena zbirka memoarskih zapisa, novinskih članaka i razgovora, pisama političarima i državnicima, te govora održanih u Hrvatskome državnom saboru, Europskom parlamentu, skupštini zemalja članica NATO-a ili, pak, u sklopu Haaške konferencije o bivšoj Jugoslaviji.

Knjiga je podijeljena u pet poglavlja, u kojima se raspravlja o agresivnim planovima Beograda, pokušajima da se sukob izbjegne, zakašnjelom ali ipak neobično važnom europskom prepoznavanju agresora, te napokon o afirmaciji hrvatske suverenosti. Posebno poglavlje autor, rodom Dubrovčanin, posvećuje srpsko-crnogorskoj opsadi i razaranju Dubrovnika, tog predziđa zapadne uljudbe. Priznaje pritom da mu je možda najteži trenutak u ratu bio onaj kad, zbog drugih obveza, nije mogao sudjelovati u poznatome konvoju „Libertas”, kad su pomorskim putem blokadu grada pod Srđem probili političari i javni djelatnici.

Iako knjiga zbog nizanja i opisa nekih poznatih događaja, susreta i skupova ima nemalu dokumentarnu vrijednost (koju povećava jedanaest dokumenata otisnutih u prilogu), njezin nesumnjivo najvažniji dio tvore Kačićeva sjećanja na one fragmente tih događaja koje nisu zabilježile kamere, zapisnici i protokoli.

Autor opisuje atmosferu koja je vladala na margini službenih događanja, reproducira razgovore koji su se odvijali ne samo u službenim prostorijama, nego i u hotelskim predvorjima, na kurtoaznim susretima ili usred naizgled slučajnih popodnevnih šetnji. Pritom ističe važnost *Palmerstonove doktrine*, tj. sustavnog nastojanja da se neformalnim metodama, izvan službenih prigoda i privatnim vezama polučе učinci koji se krutim i formalnim, službenim putem možda i ne bi mogli postići, ili bi se postigli znatno teže i sporije. No, pretpostavka za primjenu te *doktrine* jest široka naobrazba i kultura, znanje stranih jezika, takt i osjećaj za trenutak, strpljenje i tolerancija. Dakako, bez rodoljubne svijesti i svijesti o pravim ciljevima nacionalne borbe, sva bi ta svojstva bila mrtvi kapital.

Prvi dojam koji se nameće nakon čitanja fragmenata Kačićevih uspomena jest piščevo nastojanje da zapadne političare umiješane u vojno-politička zbivanja prikaže iznijansirano, više kao slabo upućene i predrasudama opterećene pojedince negoli kao sudionike urote ili eksponente čvrsto izgrađenoga i prema Hrvatskoj negativna stajališta. To je, nesumnjivo, tema o kojoj će budući povjesnici ozbiljno raspravljati i zasad je neizvjesno do kojih će se spoznaja doći nakon otkrivanja izvora prvog reda. No, takav Kačićev pristup ima jednu važnu posljedicu: dok je „teorija urote" plodno tlo za rezignaciju i pasivnost, uvjerenje da se ne radi o uroti, nego o neupućenosti, nameće obvezu aktivnosti, djelovanja, borbe. Borba je pretpostavka oslobođenja, oslobođenje pretpostavka slobode.

Upućujući povremene, nekad i dosta oštre kritike hrvatskoj diplomaciji i njezinim vodećim ljudima (od kojih su neki uspjeli biti tako uspješnim ministrima vanjskih poslova da ih ne spominju ni minucioznij opisi nastanka suvremene hrvatske države!), Kačić ne podliježe općem trendu omalovažavanja prvog predsjednika, dr. Franje Tuđmana. Naprotiv, on prikazuje Tuđmana kao državnika kadroga i voljnog prihvatiti i drugačija mišljenja, ako i kada ocijeni da je to u interesu Hrvatske.

Dodatna je zanimljivost Kačićeva pristupa da ne prešućuje činjenice koje se – s obzirom na relativno skroman opseg knjige – moglo prešutjeti a da se pisca ne prokaže krivotvoriteljem vlastite biografije (što je u nas relativno česta pojava, pa se, recimo, jedan ključni recitator na priredbi povodom rođendana druga Josifa Visarionoviča Džugašvilija 1947. godine nekoliko desetljeća kasnije – kudeći Tuđmana zbog fabriciranja autobiografskih podataka – hvastao kako je još kao gimnazijalac, 1945. pokazivao otvoreni otpor Staljinu).

Nasuprot tomu, Kačić ne traži nužno aplauz publike, pa opisujući susret s Vladimirom Dedijerom ne bježi od toga da se on zbio na proljetnom primanju 1971. u jugoslavenskom veleposlanstvu u Londonu. On nalazi više nego pohvalne riječi za Fitzroya Macleana i njegovu solidarnost s Dubrovnikom i Hrvatskom, premda je nesumnjivo svjestan da nemali dio upućene Hrvatske Macleana, plemićkoj tituli usprkos, smatra opskurnim bonvivanom koji je sekundirao instaliranju boljševičke tiranije u Hrvatskoj. Također, Kačić u prosudbi zbivanja 1991./92. ne prešućuje činjenicu da su neki crnogorski političari (a u nekim trenutcima, bar verbalno, i Momir Bulatović) pokazivali otklon od Miloševićeve imperijalističke politike.

Možda zbog takvoga svjesnog i sustavnog izbjegavanja plošnoga, crno-bijelog pristupa Kačić može bez kompleksa u svakoj prigodi i bezrezervno osuditi Jugoslaviju i njezina tvorca Josipa Broza kao vjerojatno najvećeg zlotvora u hrvatskoj povijesti, istodobno dodajući kako mu je Dedijer izjavio da ga je Tito krajem 1944. poslao u Dubrovnik kako bi zaustavio smaknuća nedužnih građana („ali je već bilo kasno").

Također ne osjeća potrebu kaditi kumirima ni antifašizma ni tzv. *antifašizma*, pa se ne ustručava kazati kako izraz hrvatske težnje za uspostavom vlastite države nije samo borba koja je dovela do proglašenja Banovine Hrvatske (1939.) ili do nastanka ZAVNOH-a, nego je to i stvaranje Nezavisne Države Hrvatske 1941. O tim se događajima može raspravljati, i može se – kao i pisac ovog prikaza – smatrati da su neki od njih imali tragične posljedice, ali je sasvim sigurno da se nijedan ne bi zbio da Hrvati nisu žarko htjeli vlastitu državu.

Općenito, knjiga dr. Hrvoja Kačića neobično je vrijedan doprinos izučavanju suvremene hrvatske povijesti i ujedno zgodan instrument za upućivanje strane publike u hrvatsku stvar. Ako joj se ipak mogu uputiti manji prigovori, oni bi se sveli na slabu kakvoću fotografija i presitnim slogom tiskane podrubne bilješke. Na faktografskoj razini, čini se tek da je u poglavlju o diplomatskom priznanju Hrvatske ispušten Island, koji je Hrvatsku priznao već 19. prosinca 1991., istog dana kad je svoje priznanje priopćila Savezna Republika Njemačka. Estonija je priznanje podijelila 31. prosinca 1991., Sveta Stolica 13. siječnja 1992., a San Marino 14. siječnja 1992. Zemlje Europske zajednice, Švicarska i drugi uslijedili su 15. siječnja i kasnije. No, taj je previd, ako se o njemu uopće može govoriti, od zanemarive važnosti.

(*Politički zatvorenik*, 13 (14!)/2003., br. 132, ožujak 2003., 41.-42.)

PROGON KATOLIČKIH SVEĆENIKA I REDOVNIKA

*Uz knjigu dr. fra Stjepana Čove: „Fra Leonard Bajić mučenik za vjeru i domovinu“**

U Drugome su svjetskom ratu borci za Jugoslaviju među glavne svoje protivnike svrstavali hrvatske katoličke svećenike. Dok su se četnici okomljivali na one svećenike i redovnike koji su naglašenije iskazivali svoju hrvatsku narodnu pripadnost, komunistički su partizani tim nacionalnim razlozima dodali još i ideološke. Uz veliki broj ubijenih svećenika, strahovit danak u krvi Crkva u Hrvata platila je i mnogim svojim svećenicima koji su 1945., pa i kasnije, prisilno napustili Domovinu. Kolikogod time domovinska Crkva osiromašila, toliko su dobile stotine tisuća hrvatskih prognanika, kojima hrvatski katolički svećenici, a kasnije i naše katoličke misije, postaju duhovnim žarištima i ognjištem na kojem se čuvao hrvatski jezik i svijest o pripadnosti malomu, porobljenom, ali neslomljenom narodu.

Progoni Crkve nastavljeni su nesmanjenom žestinom i nakon pobjede jugoslavenskih komunista i diplomatskog priznanja nove komunističke vlade. Organizirani su desetci postupaka protiv biskupa i svećenika, pokrenute hajke radi zatvaranja samostana i sjemeništa. Zagrebačko suđenje nadbiskupu Stepincu dopunjeno je postupkom protiv franjevaca iz samostana Majke Božje Lurdske u zagrebačkoj Vrbanićevoj ulici. Presudom br. K-375/47 od 28. srpnja 1947. na smrtnu su kaznu osuđeni Ivan Matošić, Ivica Salamon te franjevci spomenutog samostana fra Serafin Rajić i fra Jerko Matej Vodanović. Visoke su zatvorske kazne dobili franjevci fra Petar Bukić, fra Josip Visković, fra Leonard Bajić i fra Petar Grabić, te Jolanda Bauer. Presuda, utemeljena na lažnim dokazima, konstrukcijama i izjavama svjedoka dobivenima pod prisilom, potvrđena je presudom Vrhovnog suda u Zagrebu Kž-1730/47 od 13. kolovoza 1947.

Nedavno se, u nakladi makarskog časopisa *Služba Božja* pojavila knjiga dr. fra Stjepana Čove *Fra Leonard Bajić. Mučenik za vjeru i domovinu* (Split, 2003., 376 str.). Riječ je o znanstvenoj monografiji koja se bavi životom, radom i stradanjem jednog od osuđenika iz Vrbanićeve, fra Leonarda Bajića.

* U ovaj je prikaz uvršteno slovo izgovoreno na predstavljanju knjige u Splitu (27. ožujka 2003.), kad su knjigu, pored autora, predstavili i Jure Brkan i Luka Tomašević. U stilskom pogledu nešto drugačija i neznatno opširnija verzija osvanula je na međumrežju nakon njezina zagrebačkog predstavljanja; u sadržajnom su smislu iste. Usp. „Fra Stjepan Čovo: Fra Leonard Bajić, mučenik za vjeru i domovinu“, *Služba Božja. Liturgijsko-pastoralna revija*, Izd. katolički bogoslovni fakultet Split, 43/2003, br. 1, 89.-94.

Knjiga je podijeljena u pet dijelova. Prva četiri poglavlja posvećena su životu fra L. Bajića, koji je zbog svjesnog nemara zatvorskih vlasti umro u Staroj Gradiški 17. veljače 1948. i pokopan na zatvorskom groblju u Uskocima, ali mu se danas za grob ne zna. Posebnu pozornost pisac je upravio fra Leonardovu pedagoškom, pastoralnom i znanstveno-publicističkom radu, dok se peti dio knjige bavi isključivo njegovim stradanjem pod jugoslavenskim komunističkim režimom.

Knjigu su u Splitu 27. ožujka 2003. predstavili prof. dr. Jure Brkan, prof. dr. Luka Tomašević i Tomislav Jonjić. Prigodom predstavljanja knjige, koje je u lijepo ispunjenoj Pinakoteci franjevačkog samostana Gospe od Zdravlja vodio fra Šimun Bilokapić, publici se obratio i sam autor. Prva su se dva predstavljača primarno bavila fra Leonardovim pastoralnim radom i njegovim filozofskim spisima, ističući važnost koji je on imao za daljnji razvitak teološke misli u Hrvata. O samome njegovu stradanju, zapravo o okolnostima tog stradanja, koje bi čitatelje ovog mjesečnika mogle zanimati, govorio je Tomislav Jonjić, sljedećim riječima:

„Narod koji ne poštuje svoje velikane, one koji su pali za njegovu slobodu i dostojanstvo, i ne zaslužuje slobodu. Fra Stjepan Čovo se, evo, u ime svih nas, bar dijelom odužio pok. fra Leonardu Bajiću, objavljujući o njemu ovu vrijednu knjigu, koju večeras predstavljamo.

Fra Leonard Bajić jedan je od onih, kojima možemo zahvaliti što danas i ovdje postojimo kao narod. Poput tolikih drugih, stradao je zato što je bio Hrvat i što je bio katolički svećenik: dva razloga dovoljno jaka da se izgubi život na jugoslavenskim komunističkim vješalima ili u njihovim robijašnicama. I samo su posve neupućeni imali pravo s iznenađenjem svjedočiti tomu krvavom žrvnju, koji je počeo mljeti već 1941./42. godine.

Uništenje religije i crkve je za komunizam nužna pretpostavka uništenja građanskoga i stvaranja komunističkog društva. Represija prema crkvama, a osobito prema Katoličkoj crkvi, sastavni je dio uspostave komunističkog poretka, pa je antiteizam, naročito mržnja na Katoličku crkvu, standardni rekvizit komunističke propagande. Crkva je to odmah uočila, a katolički su pisci, svećenici i laici, bili među prvima koji su znanstveno, staloženo i argumentirano ukazivali na pogubnost komunističke ideologije.

U Hrvatskoj je mržnja na Katoličku crkvu, pored ideološke, dobila i nacionalnu boju: Katoličkoj se crkvi predbacivalo da su njezini svećenici i redovnici zagovarali pravo hrvatskog naroda na državnu neovisnost, što je u očima jugoslavenskih komunista bilo zločin samo po sebi. Arhivska dokumentacija

pokazuje kako komunistički dužnosnici u zatvorenom krugu nisu tajili svojim drugovima, da rat ne će okončati istjerivanjem Talijana i Nijemaca, nego uklanjanjem svih protivnika komunističkog pokreta, a među njima su, pored ustaša, na prvom mjestu HSS-ovci i kler. Vladimir Bakarić će u pismu mons. Svetozaru Rittigu 14. ožujka 1946. otvoreno nazvati svećenike „našim neprijateljima".

Iako o tome još nema sustavnih istraživanja, čini se da se partizanski teror, osobito onaj protiv utjecajnih svećenika, provodio u tri vala. Prvi je bio uži i „precizniji", te se događao u prvom dijelu rata, a usmjeren je na točno određene svećenike koji su za partizanski pokret bili posebno opasni. Drugi je val uslijedio nakon kapitulacije Italije i Teheranske konferencije, kad su svećenici bili brana novačenju pučanstva u partizanske redove. Treći je val uslijedio nakon partizanske ratne pobjede, kad su likvidacija svećenika i eliminiranje utjecaja Katoličke crkve postali potrebni radi instaliranja komunističkog poretka.

O istrjebljivanju katoličkih svećenika šokantno, ali sasvim ilustrativno svjedoči dopis jednog od prvaka partizanskog pokreta u Dalmaciji, Ante Jurjevića-Baje, kojim se on, ovjekovječujući svoju nepismenost, osvrće na partizanski ulazak u Dubrovnik: „Što se tiče narodnih neprijatelja do sada ih je otpremljeno što ovamo što onamo 60 među njima i 8 popova odnosno fratara... Mi smo nakon streljanja objavili plakatom ali dosad ne sve samo tek sutra izlazi jedan dio u javnost a potpisali smo sud komande područja jer drugoga nismo imali o ovome svemu dajte vaše mišljenje bilo kako bilo ubit ih se mora a za one koji se kriju treba će učinit sve da ih se uhvati jer to su kapurjoni...".

Bilo kako bilo, ubit ih se mora...

Razumljivo je da je katolička hijerarhija u Hrvatskoj takav razvitak smatrala krajnje nepovoljnim i u nacionalnom i u vjerskom pogledu, budući da su komunistički partizani u prethodnom razdoblju dali dovoljno dokaza da se ne će okomiti samo na možebitne ratne zločince, pa čak ni samo na pripadnike ustaškog pokreta, nego da će se krvavo obračunati sa svim svojim ideološkim i političkim protivnicima. Sustavna represija prema intelektualcima, katoličkim svećenicima i muslimanskim vjerskim službenicima te pokolji poput onih na Daksi, u Širokome Brijegu, Makarskoj i drugdje, lažno prikazivani kao pravedna borba protiv vjerskih službenika koji su se tobože politički, pa i vojnički angažirali na strani „domaćih izdajica", silili su katolički episkopat da javno zauzme stajalište. To je učinjeno Poslanicom, koja je vjernicima upućena na završetku zasjedanja Poslovnog odbora Hrvatskoga katoličkog episkopata 24. ožujka 1945.

Njom biskupi reagiraju na „more neistina, laži i kleveta, što se sa svih strana smišljeno i proračunato siplju protiv našeg naroda”. Biskupi opovrgavaju klevetu da su crkveni poglavari sa svojim svećenstvom i vjernicima krivi za sadašnje krvavo razračunavanje, te podsjećaju na to kako je hrvatski narod u prvoj Jugoslaviji ponižavan i zlostavljan. I početkom novoga svjetskog rata, dok Hrvati još nisu imali oružja, nad njima su počinjani sustavni zločini, pa je nažalost došlo do prihvaćanja borbe istim načinom. No, Crkva je uvijek nastajala ispuniti svoje poslanje, pa sada poziv za poštivanje zakonitosti šalje „i onima, koji su u posljednje vrieme počeli sustavnom promičbom razdraživati neodgovorne i zlu sklone pojedince i skupine, da pod izlikom suđenja ‘ratnim zločincima’, smaknu što veći broj Hrvata, osobito svećenika i intelektualaca dobrih katolika”. Kako je riječ o sustavnom klevetanju, ubijanju i mučenju hrvatskih katoličkih svećenika i vjernika, biskupi će imenovati „posebni odbor, koji će sve slučajeve izpitati, prikupiti sva dokazala, koja će se moći objektivno međunarodnom predstavništvu, kad god zaželi, predložiti, da se vidi, na kojoj je strani istina, i da se vidi, kako je laž postala sredstvom jedne ideologije, koja se bori za gospodstvo svieta, makar je upravo izčezavajuća manjina u čitavom svietu, a u katoličkoj Hrvatskoj ne predstavlja, možemo reći, nikoga”.

Istodobno biskupi podvlače, „da Hrvatski Narod kroz cielu svoju tisućutristogodišnju prošlost nije nikada prestao plebiscitarno naglašavati, da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost, koju on od srdca želi i svakom drugom narodu. A kad je u drugom svjetskom ratu ta misao još jače naglašena i oživotvorena u vlastitoj Državi, hrvatski su katolički biskupi poštivali volju Hrvatskoga Naroda. Nitko prema tome nema prava obtuživati bilo kojeg građanina Hrvatske Države, pa ni hrvatske biskupe, zato što poštivaju tu neodstupnu volju Hrvatskoga Naroda, kad on na to ima pravo i po Božjim i po ljudskim zakonima”.

Predsjednik Biskupskih konferencija u Zagrebu, zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac uputio je istog dana, 24. ožujka 1945. provincijalu Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja fra Petru Grabiću dopis kojim ga imenuje članom Odbora za ustanovljenje nevinosti umorenih svećenika i vjernika za područje splitsko-makarske biskupije. Godine 1945. taj će se Odbor naći pred nepremostivom zadaćom, jer će u idućih nekoliko mjeseci partizanski ubilački stroj pokositi više desetaka, ako ne i stotina tisuća ljudi. Zagrebački nadbiskup potužio se 2. lipnja 1946. mons. Josephu Hurleyu, novimenovanomu papinskom nunciju u Jugoslaviji kako se računa da su „brojne tisuće Hrvata strijeljane. Računa se da je oko 200.000 ljudi ubijenih”.

Otprilike u isto vrijeme kad zagrebački nadbiskup tek zaređenim svećenicima, među njima i kasnijemu svom nasljedniku, kardinalu Kuhariću, govori kako odlaze u „krvavu kupelj”, na drugom kraju Domovine, iz makarskog samostana fra Ante Antić piše svom provincijalu: „Čaša se Gospodnja puni. Moramo je ispiti. Gorka je to čaša, ali je pruža Otac koji nas ljubi i štedi dok nas teško pogađa radi naših i našega naroda grijeha. Molim vas, ne klonite nikada duhom, niti se smućujte, niti se dajte duhovno smesti. (…) Ne ćemo propasti, makar bilo još žrtava. Ne bojte se! Imajte veliko, silno, neograničeno pouzdanje i vedro gledajte u bolje i svetije dane…”

Premda je već tijekom rata bilo jasno da se i četnici i komunisti sustavno okomljuju na katoličke svećenike, trebala su proći desetljeća da se preciznije utvrde imena svećenika i redovnika koje su jugoslavenski komunisti ubili tijekom rata i nakon njega. Taj broj je, prema nepotpunim podatcima, dosegao 287 ubijenih svećenika, 201 redovnika, 54 bogoslova, sjemeništarca i laika iz raznih redovničkih zajednica, te 30 časnih sestara ili, ukupno, 601 žrtvu. Više stotina svećenika, redovnika i redovnica nakon rata je na političkim procesima osuđeno na teške zatvorske kazne.

U fondu Komisije za odnose s vjerskim zajednicama, koji se čuva u Hrvatskome državnom arhivu, postoji bilten od 145 stranica, s naslovom „Pregled osuđenih svećenika, časnih sestara i crkvenih funkcionera svih vjeroispovijesti na teritoriju NR Hrvatske od 1944. do 1951. godine”. Prema tom biltenu, osuđeno je 206 rkt svećenika, 15 rkt bogoslova, 15 rkt časnih sestara, 3 gkt svećenika, 13 prav. svećenika, 1 pravoslavna monahinja, 1 evangelički vjerski službenik, 2 muslimanska, 7 adventističkih i 7 službenika Jehovinih svjedoka. U tom trenutku (1951.) na izdržavanju kazne u KPD Stara Gradiška, Lepoglava i Požega nalazi se 57 rkt svećenika, 9 rkt bogoslova, 3 rkt časne sestre i 1 pravoslavni svećenik. No, taj je popis zanimljiv po nečemu drugome. Na njemu se nalaze osuđeni i smaknuti svećenici (npr. dr. Dominik Barač, Kerubin Šegvić, Ismet Muftić, Filip Popp), ali mnogih smaknutih nema. To bi značilo da se priznaje kako su smaknuti bez suda. (Hrvatski državni arhiv, Fond 310 – Komisija za odnose s vjerskim zajednicama, kut. 341. Slučaj fra Leonarda Bajića u “biltenu” je opisan na str. 3.)

A oni koji su podvrgnuti suđenju – poput fra Leonarda Bajića i drugih franjevaca optuženih u sklopu nastojanja da se u općoj hajci na Katoličku crkvu zatvori samostan Majke Božje Lurdske u Zagrebu – nisu imali suđenje u pravome smislu riječi. Sudovi koji su njima sudili zapravo su izvršna tijela jugoslavenske partizansko-komunističke vlasti, ideološko-politička batina uprav-

ljena protiv hrvatskog naroda i Katoličke crkve. I ako dokumenti iz sudbenog postupka, koje fra Stjepan objavljuje u prilogu svoje knjige o ičemu govore, onda govore kako se ne smije suditi.

I bilo bi doista dragocjeno kad bi se na humanističkim fakultetima, osobito pravnima, u slobodnoj Hrvatskoj izučavanju ovih stravičnih pravnih karikatura posvetila primjerena pozornost. Možda bismo na taj način pripomogli da se potkrešu izljevi jugoslavenske i komunističke nostalgije, kojima smo, nažalost, iz dana u dan svjedoci. Knjiga fra Stjepana Čove vrijedan je putokaz kako se toj pojavi treba suprotstavljati...”

(*Politički zatvorenik*, 13 (14!)/2003., br. 133, travanj 2003., 15.-17.)

FRA PETAR SIKAVICA: MOGLO JE BITI I GORE

Iz franjevačkog samostana sv. Marije u Makarskoj jugoslavenski su partizani 4. travnja 1945. unovačili odnosno silom odveli deset franjevaca: bogoslove Jakova Cvitanovića, Augustina Glavaša, Franu Kamenjarina, Luku Modrića, Stjepana Pavića, Andriju Petričevića, Matu Prcelu i Petra Sikavicu, te klerika Ivana Ercega i laika Jožefa Moru. Vojničke svrhe tog čina zapravo nije bilo: radilo se prije svega o jednom od različitih oblika pritiska na Crkvu. Bilo je i drugih, težih, poput agrarne reforme i, kasnije, nacionalizacije, a i onih najtežih, smaknuća bez suda ili montiranih suđenja sa smrtnim osudama i dugogodišnjim robijama. Ideološka potka tih progona uvijek je ista, počinitelji isti, a i žrtve su iste.

Svoje neželjeno živovanje u odori Jugoslavenske armije fra Petar Sikavica opisao je u knjizi *Moglo je biti i gore. Sjećanja na Drugi svjetski rat i poratno doba* (209 str.), koje se drugo, dotjerano izdanje u piščevoj nakladi pojavilo ove godine u Živogošću, gdje, u samostanu sv. Križa, fra Petar (rođ. 1923.) danas živi.

Njegova knjiga počinje sjećanjem na događaje u Baškoj Vodi i Makarskoj pred kraj rata (bombardiranje Makarske i dolazak partizana u Bašku Vodu), a nastavlja se fragmentima uspomena iz vojničkih dana. Knjiga je pisana živim jezikom i pitkim stilom, kojim pisac plastično oslikava ljude i događaje, pripomažući tako boljem shvaćanju teških ratnih i poratnih prilika. On se ne upušta neposredno u političke ocjene, ali način na koji portretira pojedince koji na svoj način personificiraju političke snage, više je nego rječit. Sa simpatijama piše o ustaškom satniku Josipu Bencunu koji je službovao u Baškoj Vodi, a jugoslavenskim partizanima – koji su u svojim zračnim napadajima, poduzetima s Visa, mahom gađali makarski franjevački samostan i katedralu sv. Marka – ne propušta predbaciti uhićenja ljudi koji su „bez suda i bez pravde" bačeni u jamu.

Dvadesetak je ljudi na malome makarsko-baškovođanskom području tako smaknuto neposredno nakon završetka ratnih operacija. Obijesni pobjednik je i u makarskoj okolici pokazivao svoje krvavo lice, baš kao i svagdje gdje bi došao. Ti pokolji pokrenuli su čitav jedan narod na povlačenje iz Domovine, na *plebiscit nogama* nezapamćen u povijesti.

U partizanskoj je odori fra Petar proveo nekoliko dana više od dvije godine. I o tom razdoblju on piše bez naglašenog animoziteta, priznajući mnogim pojedincima koji su u toj vojsci bili visoko pozicionirani, i pozitivne ljudske

osobine. Kako je te dvije godine, obilježene okapanjima oko Trsta, proveo na kvarnerskim otocima, u Istri i južnoj Sloveniji, fra Petar bilježi kako je protukatolički naboj komunističke vrhuške bio nešto blaži. No, istodobno, u općoj slici koja se sastoji od nasilja, gluposti, primitivizma i prljavštine, pripovijeda uglavnom nepoznatu priču o stradanju Albanaca koji su – ne slučajno – u velikom broju završili u jadranskim valovima.

Sagleda li se sve što je pisac proživio, naslov knjige doista odgovara njezinu sadržaju. Moglo je biti i gore. Fra Petar Sikavica je sačuvao glavu zahvaljujući sreći i susretljivosti nekih pojedinaca. Puno gore je prošao njegov subrat fra Augustin Glavaš, kojega su jugoslavenske partizanske vlasti smaknule bez suda. Glavaš je već ranije ostao bez brata ustaše, a 1947. je u Kozičkim Poljicima njegov otac Ante „mučen, maltretiran, ubijen i zazidan u jednu gomilu".

Na pokop dostojan čovjeka morao je čekati slom komunizma, raspad Jugoslavije i uskrsnuće Hrvatske. Moglo je biti i gore. Ali i onako kako je bilo, ne treba željeti ni neprijatelju...

(*Politički zatvorenik*, 13 (14!)/2003., br. 134, svibanj 2003., 46.)

VELIKA BRITANIJA I RAZBIJANJE BOSNE I HERCEGOVINE

(Uz knjigu Brendana Simmsa: „Unfinest Hour – Britain and Destruction of Bosnia“)

„Ovo je knjiga o tome kako je britanska politička elita puzala pred srbijanskim diktatorom-ubojicom, Slobodanom Miloševićem. (...) U njoj je optužba protiv britanske države tako potpuna i neumoljiva da sam, čitajući je, poželio baciti svoju [britansku] putovnicu na najbližu hrpu smeća”.

Ove su riječi otisnute na koricama knjige britanskog povjesničara Brendana Simmsa, koja se nedavno pod naslovom *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne* (Buybook – Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji – The Bosnian Institute, Sarajevo-Beograd, 2003., 371 str.) pojavila u bosanskom prijevodu. Ime priređivača knjige, koji će se upustiti u par podrubnih bilježaka, nije navedeno, a prijevod potpisuje Vladimir Pavlinić. (Kako, pak, mimogredce rečeno, Pavlinić ne spada u lošije znalce hrvatskog jezika, reklo bi se da je prijevod naknadno pobosančen, pa u njemu nalazimo ne samo „januar” i „februar”, nego i „posjetu” i „vođstvo”).

Citirane rečenice s početka ovog prikaza u svom je osvrtu na Simmsovu knjigu u renomiranom *Independentu* zabilježio Marcus Tanner, pisac donekle kontroverzna djela *Croatia: A Nation Forged in War* (*Hrvatska: Nacija skovana u ratu*). One prilično rječito govore o sadržaju knjige, kojoj je pisac dao naslov (*Unfinest Hour: Britain and Destruction of Bosnia*) parafrazirajući naslov drugog dijela Churchillovih uspomena nagrađenih 1953. Nobelovom nagradom za književnost (*Their Finest Hour*).

Knjiga je podijeljena u osam poglavlja u kojima se, uglavnom kronološkim redom, bilježe nastojanja službenog Londona da se zatvore oči pred srpskom agresijom na BiH. Važno je pritom naglasiti da je uglavnom napisana na temelju službenih i javno dostupnih britanskih dokumenata, parlamentarnih rasprava i novinskih članaka, te većeg broja razgovora s istaknutim osobama koje je vodio kako sam autor, tako i drugi. Zbog toga se može tek naslućivati što će jednom otkriti zasad nedostupni britanski tajni dokumenti, ali se čini kako je skoro sa sigurnošću već sada moguće kazati da oni u bitnome ne će izmijeniti

osnovnu poruku Simmsove knjige: službena politika Velike Britanije jedan je od ključnih negativnih čimbenika rata u BiH.

Paranoidni germanofobi i kasarnski povjesničari

Za Simmsa nema nikakve dvojbe: rat u BiH započeo je srpskom agresijom, a srpski su „radikalni nacionalisti" izvorni začetnici i počinitelji najvećeg dijela zločina. No, te zločine oni ne bi mogli počiniti bez asistencije Zapada, osobito službene Britanije, pa „najnovija tvrdnja Miloševićevih branitelja u Haagu, da su mu lordovi Hurd, Carrington i Owen dali 'zeleno svjetlo', uopće ne iznenađuje".

Službeni je London vrlo rano bio svjestan pravih ciljeva srpske politike, tj. etnički čiste Velike Srbije, i sredstava za njezino postignuće (konclogora, zvjerstava, masovnih silovanja), svakako puno prije nego što je to postalo jasno svjetskoj javnosti. Možda najtragičnija od svega jest činjenica da su se Britanci protivili bilo kakvoj intervenciji protiv Srba ne uslijed korupcije (premda neki slučajevi ukazuju i na takve pojave), nego jednostavno zato što su bili uvjereni u ispravnost svog stajališta.

U korijenu toga bio je, s jedne strane, strah od širenja njemačkog utjecaja na jugoistok Europe, a s druge strane tradicija englesko-srpskog prijateljstva koje je u nemaloj mjeri također odraz britanske politike kontinentalne ravnoteže snaga i nastojanja da se blokira Njemačka. Englesko-srpsko prijateljstvo posebno intenzivno se promiče iz doba balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata (R. W. Seton-Watson i *Serbian Society*), a kasnije je doživjelo prividnu preobrazbu u britansko idealiziranje jugoslavenstva (najslikovitiji su primjeri Rebecca West s putopisom *Crno janje i sivi sokol* i, recimo, Sir Fitzroy Maclean sa svojim kvaziučenim pripovijestima o junačkom jugoslavenstvu). No, i oni koji su idealizirali jugoslavenstvo bili su, baš kao i oni koji su mu se protivili, potpuno svjesni toga da je Jugoslavija primarno srpski interes i da može opstati samo kao nasilna, nametnuta tvorevina.

Zato je službena Britanija – poput američkoga državnog tajnika Jamesa Bakera – najprije slala jasne i nedvosmislene poruke da se zalaže za jedinstvenu Jugoslaviju, oštro se protiveći osamostaljenju Slovenije, Hrvatske, BiH i Makedonije, a onda, kad se Jugoslavija raspala, sabotirala je i priječila svaki pokušaj da se Srbima stane na kraj vojnom intervencijom ili sankcijama. Jedan je novinar tu strategiju definirao sljedećom rečenicom: „Ministri to ne će javno reći, ali ostaje temeljno britansko uvjerenje da u konačnici samo jaka Srbija može jamčiti sigurnost na Balkanu".

Britanski eksponent, lord Peter Carrington, izravno je optuživao Njemačku za forsiranje priznanja Hrvatske i Slovenije. Čitava plejada britanskih analitičara tvrdit će poslije kako je priznanje izazvalo rat, i kako je Britanija na priznanje pristala samo zato da bi bila pošteđena nekih točaka sporazuma iz Maastrichta. No, po njihovoj procjeni, ta trgovina nije se pokazala uspješnom. Hurd je Hrvatskoj nudio neovisnost tek uz cijenu teritorijalnih gubitaka, a Foreign Office je u lipnju 1993. brutalno ocjenjivao kako je priznanju BiH svakako trebao prethoditi „program humane razmjene stanovništva", tj. projekt za koji se danas u Haagu sudi, a u BiH razapinje.

Da bi mogao braniti nojevsku politiku u BiH, London je pribjegavao izjednačavanju sukobljenih strana. Za Carringtona su svi bili isti: on tvrdi kako je bio prisiljen surađivati s nemogućim ljudima od kojih je „sve jedan gori od drugoga, s jedinom razlikom što Srba ima više". Čak je za rat u Hrvatskoj optužio Tuđmana, jer da je proglasio neovisnost ne dajući Srbima potrebna jamstva u pogledu manjinskih prava (što je teza koju, očito ne slučajno, slijedi strategija nekih današnjih političkih snaga u Hrvatskoj). Zahvaljujući činjenici da je u drugoj polovici 1992. predsjedala Europskom unijom, Velika je Britanija svjesno upravljala Londonskom konferencijom na način koji je pogodovao Srbima, a John Major će se u jednom trenutku otvoreno pohvaliti da je „otupio pokušaje Nizozemaca da proceduralnom strategijom izdvoje Beograd kao krivca".

Kad je postalo jasno da problem ne će biti riješen dogovorom, ali i da Srbi ne će tako lako polučiti vojnu pobjedu, Britanci su svaki pokušaj vojne intervencije zapriječili aktivnim angažmanom u UNPROFOR-u, koji je imao zadaću dopreme humanitarne pomoći. Vojnici međunarodnih snaga tako su se pretvorili u humanitarne agente koji su istodobno bili štit vojno nadmoćnim srpskim snagama. Usporedno s tim, Britanci su promovirali niz planova o podjeli BiH. Douglas Hurd je 1992. stalno upozoravao Izetbegovića da se uzalud nada vojnoj pomoći Zapada: umjesto toga trebaju prionuti pregovorima, što je drugim riječima značilo „sudjelovati u podjeli zemlje kakvu predlažu međunarodni pregovarači i prestati s pokušajima da ratovanjem promijene situaciju". U nastojanju da Muslimane (i Hrvate) privole na to, britanski su službeni čimbenici znali zaprijetiti i obustavom slanja humanitarne pomoći.

Objektivna ograničenja hrvatske politike

Rat u BiH ostavit će duboke i trajne posljedice u hrvatskom narodu. Objektivno, hrvatska je narodna i državna misao u BiH doživjela strahovit poraz.

Krvavi sukob Hrvata i Muslimana okončao je proces sazrijevanja musliman-sko-bošnjačke nacije. Uz rijetke iznimke, hrvatstvo je u BiH definitivno svedeno na katolištvo, a ratne strahote i poratne migracije prijete nestankom naših sunarodnjaka. Politika koja je dovela do takvog stanja nesumnjivo se ne može ocijeniti uspješnom.

No, kod njezina ocjenjivanja svakako treba imati na umu neke povijesne usporedbe i sile na koje je službeni Zagreb mogao malo ili nimalo utjecati. Jedna od tih sila je i politika Zapada, utjelovljena u britanskoj perfidiji. Drugi je element činjenica da je upravo tzv. međunarodna zajednica inaugurirala i zagovarala ono što se kolokvijalno i često neprecizno naziva „podjelom Bosne".

Treba također imati na umu da hrvatski politički *establishment* na bošnjačko-muslimanskoj strani zapravo nije mogao birati partnera. A na prvim demokratskim izborima u BiH, ogromnu većinu muslimanskih glasova dobila je Stranka demokratske akcije (SDA), kojoj je na čelu bio Alija Izetbegović. Programska deklaracija SDA teži za preuređenjem Jugoslavije, a suverenima se u njoj – što nije nezanimljivo – proglašavaju ne samo republike, nego i narodi. U njoj se izričito navodi: „Zalažemo se za održanje Jugoslavije kao slobodne zajednice suverenih naroda i republika sa sadašnjim federalnim granicama. (...) Pripadnici naroda u nematičnim federalnim jedinicama imaju sva prava kao i narod u matičnoj jedinici i nikakva ograničenja u tom pogledu ne smatramo legitimnim". U Programskoj se deklaraciji izrijekom traži kulturno-prosvjetna autonomija za muslimansko stanovništvo Sandžaka, te se naglašava interes SDA za Kosovo.

Takav program nije mogao ostavljati dvojbe. Ali, to nije bio samo javni program, nego i stvarna orijentacija stranačkog vodstva. Izetbegović je kasnije, pet godina nakon raspada Jugoslavije, potvrdio: „Ja sam htio, odnosno grupa ljudi koja se bila okupila oko mene, da pomoću Stranke pokušamo izvršiti rekonstrukciju Jugoslavije. Smatrali smo da Muslimanima odgovara Jugoslavija, ali ne onakva, jednopartijska, i ne sa ugrađenom srpskom hegemonijom. Stalo nam je bilo do Jugoslavije u kojoj bi republike imale više samostalnosti i u kojoj bi bilo više ravnopravnosti svih naroda. (...) Prvobitno sam se nosio mišlju da obnovim rad Spahine Jugoslovenske (!) muslimanske organizacije. Međutim, u razgovoru sa Zulfikarpašićem ta je ideja otpala. Kao što znate, i on je bio jedan od osnivača Stranke. (...) Mi smo željeli jednu demokratsku, rekonstruiranu Jugoslaviju. Neke stranke to izbjegavaju reći, ali mi se ne stidimo da to kažemo."

Izetbegović naglašava da je pritom morao voditi računa o Muslimanima u Crnoj Gori, Sandžaku, Srbiji, Kosovu, Makedoniji, pa i Hrvatskoj. Njegov nasljednik, bošnjačko-muslimanski član u Predsjedništvu BiH Sulejman Tihić, svjedočeći pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju u Haagu u procesu tzv. šamačkoj skupini, izjavio je 2001. kako je HDZ BiH želio izlazak iz Jugoslavije, dok SDA to nije htjela. A osim velikog broja neobjavljenih dokumenata, o tome kako je vodstvo SDA zamišljalo „jedinstvenu Bosnu", govore objavljena svjedočenja Sefera Halilovića. On, koji je na čelu Armije BiH trebao biti samo *primus inter pares*, potvrđuje da je uloga Srbina Jovana Divjaka i Hrvata Stjepana Šibera bila samo kozmetičke naravi, „za obsjeniti prostotu".

Da Halilovićevo svjedočenje nije izraz samo njegova naknadnoga osobnog obračuna s Izetbegovićem i SDA, pokazuju brojni danas već dostupni dokumenti. Još prije početka rata, u sarajevskom je Domu milicije 10. lipnja 1991. održan skup na kojem je sudjelovalo oko 380 Muslimana s područja čitave tadašnje Jugoslavije. Tada je osnovano Vijeće nacionalne obrane muslimanskog naroda, te je istodobno formirano njegovo vojno krilo, nazvano Patriotska liga. Bilo je to – posvjedočit će kasnije Izetbegović – izravno pod patronatom SDA. Stranka je time naglašavala svoju nacionalno-vjersku orijentaciju.

Na vojnom savjetovanju Patriotske lige, održanom u Mehurićima kod Travnika 7. i 8. veljače 1992. zaključeno je kako Liga ima na raspolaganju između 60 i 70 tisuća naoružanih članova, isključivo Muslimana. Krajem veljače usvojena je „Direktiva za odbranu suvereniteta", iz koje se vidi kako Patriotska liga razbijačkim snagama drži SDS s Jugoslavenskom armijom, ali i „ekstremno krilo HDZ-a". No, u općinama s muslimansko-hrvatskom većinom, tzv. „legalni organi vlasti" pomagali su i naoružavali samo – Muslimane, pa se faktično pojam „ekstremno krilo HDZ-a" protegao na sve Hrvate. To vrijedi i za HOS BiH koji se često neupućeno smatra zajedničkom i beskonfliktnom (k tomu hrvatskom) oružanom snagom.

Produbljivanje nepovjerenja u interesu Srba

S druge strane, hrvatske su političke snage također primarno pomagale i naoružavale Hrvate, premda ima mnoštvo primjera da se nastojalo privući i naoružati i Muslimane.

I nakon grube smjene s čela HDZ BiH, prvi predsjednik te stranke, dr. Davor Perinović, ne će moći prešutjeti kako mu je Tuđman prigodom prvog susreta u Zagrebu rekao, „da bosansku politiku mogu voditi samo Bosanci, i dru-

go, nema Bosne i bosanske politike bez Muslimana. Stoga je on jako inzistirao da u rukovodećim tijelima (HDZ BiH, op. T. J.) bude što više Muslimana, i mislim da smo mi u tome uspjeli". Da se Muslimane privlačilo i naoružavalo, u pogledu Srednje Bosne posvjedočit će neki svjedoci optužbe u postupku protiv Darija Kordića, a slično će glede Hercegovine potvrditi mostarski zapovjednik ABiH Midhat Hujdur Hujka.

Javnosti su već dobrim dijelom poznati podatci o podjeli oružja zaplijenjenog u vojarni Slimena kod Travnika i brojnim pošiljkama oružja i strjeljiva, koje je Hrvatska dostavljala Armiji BiH još u ožujku i travnju 1993. Nekoliko je brigada Armije BiH organizirano, naoružano i izobraženo u Hrvatskoj, što nesumnjivo ne bi bilo moguće bez suglasnosti hrvatskih vlasti. Također, Hrvatska je i prije sporazuma u Washingtonu skoro bez iznimke preuzimala obvezu diplomatsko-konzularnog zastupanja BiH i zaštite njezinih državljana tamo gdje nisu bila otvorena bosansko-hercegovačka diplomatsko-konzularna predstavništva.

Činjenica da je Hrvatska čak i u trenutcima najžešćega hrvatsko-muslimanskog sukoba zbrinjavala više stotina tisuća muslimanskih izbjeglica potkopava uvjerljivost teze da je taj sukob projektiran iz Zagreba. Baš naprotiv, zbrinjavanje izbjeglica rasteretilo je političku vlast u Sarajevu i Armiju BiH, te im je omogućilo da s manje kalkuliranja uđu u ratne okršaje. Pred MKSJ-om u Haagu izveden je velik broja dokaza na okolnost da su hrvatske ratne bolnice (one na teritoriju Republike Hrvatske, ali i one pod nadzorom HVO-a!) tijekom sukoba potpuno ravnopravno liječile ranjene pripadnike Armije BiH, a znatnu pomoć u njihovu spašavanju pružalo je Hrvatsko ratno zrakoplovstvo, dakle, dio Hrvatske vojske.

Izvorno, 1991./92. Hrvatima je nesumnjivo odgovaralo ojačati frontu protiv srpske agresije, pa je logično da se u prvo vrijeme računalo na hrvatsko-muslimansko savezništvo. No, njega ostvariti nije bilo ni lako ni jednostavno. Bivši visoki dužnosnik JNA i kasniji Izetbegovićev vojni savjetnik („savjetnik za vojna pitanja u Predsjedništvu RBiH"), Fikret Muslimović, priznat će kasnije: „Svi dobro znamo da su Bošnjaci voljeli Jugoslaviju i bili su za bratstvo i jedinstvo". Da je odmah nakon višestranačkih izbora došlo do agresije na BiH, kaže on, Bošnjaci (Muslimani) bi bili potpuno dezorijentirani: jedni bi bili uz JNA, drugi protiv nje, a treći bi se ponašali neutralno. Ukratko, višedesetljetna je jugoslavenska, protuhrvatska propaganda ubirala obilne plodove.

Danas se još ne može sa sigurnošću govoriti o uzrocima eskalacije nepovjerenja između Hrvata i Bošnjaka-Muslimana, ali se sa sigurnošću može

tvrditi da je odgovornost za slabljenje kohezije podijeljena. Politiku razdora nesumnjivo su poticale strane obavještajne službe (pri čemu Britanci, proizlazi iz Simmsove raščlambe, nisu bili na posljednjem mjestu), a Biljana Plavšić potvrđuje da su Srbi putem svojih pouzdanika izravno kumovali hrvatsko-muslimanskim sukobima.

Buduća će istraživanja pokazati, kakvu su ulogu imali časnici JNA koji su presedlali u Hrvatsku vojsku, HVO i Armiju BiH. S hrvatske se strane redovito optuživalo veći broj časnika ABiH za službu KOS-u i sudjelovanje u razaranju hrvatskih gradova (pri čemu je već klasična optužba protiv Halilovića), ali ni muslimanska strana nije ostajala dužna: haški optuženik, nedavno umrli general Mehmed Alagić u svojim je memoarima naveo kako postoje dokazi da je zapovjednik Operativne zone Srednja Bosna, tadašnji pukovnik Tihomir Blaškić, u vrijeme zaoštravanja odnosa u Srednjoj Bosni bio „na vezi" pukovniku Bošku Peuliću, visokom zapovjedniku vojske bosanskih Srba.

Ako bi se takve pojedinosti i dokazale, one ipak ne bi mogle objasniti cjelinu hrvatsko-muslimanskih odnosa. Svakako su veću težinu imali politički planovi i vizije odgovornih političkih čimbenika.

Iako ih valja tumačiti u svjetlu njegova objektivnog položaja, Izetbegovićevi postupci često nisu ulijevali povjerenje. U jednome dramatičnom trenutku, kad se u siječnju 1991. pripremao otvoreni vojni udar protiv Hrvatske, u sklopu čega je prikazan znameniti „film o Špegelju", Izetbegović i Milošević su nakon beogradskog sastanka 22. siječnja 1991. priopćili kako među njima postoji „puna suglasnost da se sačuva Jugoslavija kao zajednička država ravnopravnih jugoslavenskih naroda".

Ipak, na predsjednika Tuđmana je, čini se, najdublji dojam ostavio plan Izetbegović-Gligorov objavljen 4. lipnja 1991. Taj je plan on mogao prihvatiti kao dio taktike i pokušaj dobivanja vremena, ali mu je kao strateška orijentacija bio neprihvatljiv, jednostavno zato što je išao za očuvanjem Jugoslavije. Ako su pouzdani sačuvani pisani podatci o razgovoru, koji se o tom planu vodio u četiri oka između Tuđmana i Izetbegovića na margini „sastanaka šest predsjednika", Izetbegovićevo jasno i nedvosmisleno izjašnjavanje za Jugoslaviju (drugačiju, ali ipak Jugoslaviju!) označilo je prekretnicu u hrvatsko-muslimanskim odnosima. Stoga je samo naizgled paradoksalna njegova tvrdnja, da je „opredjeljenje za nezavisnost Bosne i Hercegovine donekle bilo iznuđeno. Iznuđeno time što mi jesmo željeli nešto veću samostalnost BiH u okviru Jugoslavije, ali nezavisnost naše države, onakva kakva je kasnije tražena, bila je rezultat otcjepljenja Hrvatske i Slovenije".

Izvorno vjerojatno uvjeren da je konfederacija najviše što se dade postići, Tuđman je, naime, uočio prigodu za osamostaljenje Hrvatske. Izetbegović je, pak, pomislio kako hrvatski put prema neovisnosti može zakočiti Bosnom, a da bi bosanski uteg bio dovoljno težak, predsjednik SDA je kalkulirao s JNA i Srbima. Računao je na to da službeni Zagreb ne će ići za osamostaljenjem, ako bi to značilo ostanak BiH i tamošnjih Hrvata u Jugoslaviji. Na takvu ucjenu Tuđman ne će pristati. On je htio izići iz Jugoslavije s BiH odnosno sa Srbijom zaustavljenom na Drini, i znao je da to nije moguće bez Muslimana. Ali, ako Muslimani ne žele raspad Jugoslavije, Hrvati se svog cilja ne mogu odreći. Utoliko je, u tim prilikama, zaokret u politici prema službenom Sarajevu bio konzekvenca odluke da se pokuša iskoristiti prigoda za ostvarenje hrvatske državne neovisnosti.

Fama o dogovoru Tuđman-Milošević

Ima li u tom kontekstu mjesta dogovoru Tuđman-Milošević? Prvu vijest o stvarnim ili navodnim razgovorima o podjeli BiH, koje su Tuđman i Milošević vodili u Karađorđevu, Izetbegović je, tvrdi, dobio od makedonskog predsjednika Gligorova, dan prije početka predsjedničkih razgovora u Sarajevu. To bi značilo da mu je Gligorov o tome pripovijedao 5. lipnja 1991., budući da je sutradan, 6. lipnja, održan šesti, sarajevski susret šestorice predsjednika republika. Nekoliko tjedana ranije (25. ožujka) u Tikvešu su se sastali Tuđman i Milošević, a „susret eksperata" u tom je baranjskom lovištu održan 11. travnja 1991., dan prije susreta šestorice predsjednika u Brdu kod Kranja.

Dakle, kronološki, Izetbegovićevo bi svjedočenje moglo biti moguće. Uvjerljivost mu, doduše, potkopava činjenica da ga on smješta upravo u kontekst objavljivanja zajedničkog plana s Gligorovim, čime se tomu (posve utopijskom) planu hoće dati potrebna motivacija i opravdanje. No, važnija od toga je činjenica da do danas nije objavljen ni jedan dokaz da su Tuđman i Milošević razgovarali o podjeli BiH. Nije ga objavilo ni tužiteljstvo MKSJ-a u Haagu koje je priopćilo da raspolaže s više od 2,3 milijuna dokumenata o ratnim događajima na području bivše SFRJ. Nisu ga objavili ni Miloševićevi protivnici nakon njegova svrgnuća s vlasti, a ni zagrebačka trećosiječanjska klika koja s time nesumnjivo ne bi oklijevala. Objavljena je, nasuprot tomu, 17. srpnja 1993. Tuđmanova i Miloševićeva zajednička službena izjava kojom opovrgavaju bilo kakav razgovor o podjeli BiH. Načelno, ta izjava svakako može imati „uobičajenu ulogu službenih demantija – da više potvrđuju nego opovrgavaju".

Općenito govoreći, objašnjavati sukobe među narodima neskladom naravi političkih prvaka, njihovim prehrambenim navikama, ljubavnim sklonostima ili zaplotnjačkim sastancima u četiri oka, zgodno je u Homerovim stihovima i srednjovjekovnim viteškim romanima, no u današnje je doba moguće samo u ideologijama zatrovanoj Hrvatskoj, gdje se pod svaku cijenu, činjenicama nasuprot, hoće naći opravdanje za neprijateljsku agresiju. Ako to nije baš moguće, onda bar Hrvatskoj treba *oduzeti nevinost,* treba ju proglasiti podmuklim agresorom na susjednu državu: u svakom slučaju, treba ju razapeti. Samo neka ne živi.

Nema, dakle, nijednog dokumenta ni svjedočenja koji bi potkrijepio tezu o tome „povijesnom dogovoru”. Još manje će biti dokaza da je on presudno utjecao ili mogao utjecati na daljnji tijek događaja. Slično vrijedi i za opetovanu izjavu generala Jacquesa Paula Kleina iz veljače 2002., kako je Izetbegović nudio Tuđmanu, da Hercegovinu pripoji Hrvatskoj, držeći da će tako lakše riješiti druge probleme, ali je Tuđman to odbio, očito se ne zadovoljavajući ponuđenim. Doslovno shvaćati Kleinovu denuncijaciju nije moguće čak ni onda kad se zna da su se u studenom 1993. na sjednici krnjeg predsjedništva BiH Haris Silajdžić i Izetbegović suglasili kako je krajnje vrijeme da muslimanski mladići prestanu ginuti za cjelovitu BiH, umjesto da ginu za njezina pretežno Muslimanima napučena područja.

I u jednome i u drugom slučaju riječ je o iznuđenoj poziciji: nije ništa neobično da u određenom trenutku i hrvatsko i muslimansko političko vodstvo pokazuju spremnost napustiti koncepciju očuvanja cjelovitosti BiH, jer su na to prisiljeni velikosrpskom agresijom i prijetvornom politikom Zapada koji ustrajno nagrađuje agresora.

U stvarnosti, i Muslimani i Hrvati svoje pričuvne položaje pripremaju i prije početka rata, ne pokazujući pritom previše strpljenja, takta i suptilnosti. Bi li se njima poslužili, da službeni Zapad nije svoje pravo lice pokazao prigodom srpske agresije na Hrvatsku, drugo je pitanje. Ovako su, poučeni potporom koju je Beograd u vrijeme agresije na Hrvatsku uživao i na Zapadu i u Moskvi, zarana pomislili kako je politika svršenog čina puno djelotvornija od moraliziranja i rasprava o međunarodnom pravu. Bosanskohercegovački Srbi slijede već okušani obrazac. Po receptu primijenjenom u Hrvatskoj, oni tijekom 1991. nastavljaju izigravati žrtvu i u takvoj atmosferi osnivaju svoje „autonomne oblasti”. Na temelju referenduma održanog 9. i 10. listopada, 24. listopada 1991. osnivaju Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Ona je verificirala proglašene srpske autonomne oblasti. Odluka o formiranju

Republike Srpske Bosne i Hercegovine donesena je 21. prosinca 1991., a do njezina proglašenja došlo je već 9. siječnja 1992.

Danas se uglavnom zaboravlja da su Muslimani skoro pola godine prije utemeljenja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne započeli s pripremama za osnivanje „muslimanskih oblasti". Prve formalne odluke u tom smjeru donesene su tijekom lipnja 1991. U Haagu prikupljena dokumentacija pokazuje kako je SDA težio zbijanju i koncentriranju Muslimana na područjima gdje nisu imali potrebnu većinu. Tako se poduzimaju koraci za koncentraciju raspršenih istočnohercegovačkih Muslimana u par općina, ne bi li se time dobila kompaktna teritorijalna cjelina, pri čemu se stranka obvezuje nadoknaditi napuštenu i izgubljenu imovinu. Propaganda u tom smjeru odvija se tajno.

Hrvati, pak, koji posve naravno teže zajedničkoj sudbini, dakle i zajedničkoj državi s Hrvatima iz Republike Hrvatske, na slične se korake, bar što se javnosti tiče, odlučuju posljednji: u Grudama je 18. studenoga 1991. osnovana Hrvatska zajednica Herceg-Bosna. Trenutak nije bio najsretniji, a očito ni način na koji je to izvedeno. Na drugom kraju Domovine upravo započinje srpski pokolj civila u Vukovaru, pa grudski čin nužno miriše po minimalizmu, ako ne i kapitulantstvu. Čini se da je posve jasno kako je, u svjetlu pasivnosti službenog Zapada, postignut hrvatsko-srpski sporazum o promjeni granica. Na štetu Muslimana, ali ne manje na štetu Hrvata, hrvatske narodne i državne misli. Politički i medijski odgovor s hrvatske strane na taj oblik specijalnog rata je mlak: Hrvati su u tom procesu homogenizacije i vojnopolitičkog organiziranja u BiH bili posljednji, a i tada i danas se iz hrvatskih medija stječe dojam da su bili prvi pa, samim time, najodgovorniji za sve što je uslijedilo...

Hrvati stjerani u tjesnac

Različitost političkih koncepcija i ciljeva hrvatskoga i muslimanskog političkog vodstva u prijelomnim godinama raspada Jugoslavije zorno ilustriraju brojni dokumenti koji javnosti još nisu dostupni. Tu je različitost potencirala velikosrpska agresija i činjenica da su Srbi u relativno kratkom roku zauzeli više od polovice BiH. Bivši visoki dužnosnik JNA i kasniji Izetbegovićev vojni savjetnik Fikret Muslimović zabilježit će da je hrvatski narod presudno pridonio obrani BiH: da se Hrvati nisu suprotstavili agresiji, „koncept velike Srbije bi bio dobrim dijelom već ostvaren, a nesrpski narodi na tom prostoru bi bili porobljeni".

Hrvatsko vijeće obrane (HVO) stvoreno je u trenutcima skoro posvemašnjeg raspada državnog sustava BiH. Obilna dostupna dokumentacija pokazuje

kako su se muslimanski politički predstavnici u Hercegovini (Mostar), srednjoj Bosni i Posavini tijekom proljeća i ljeta 1992. suglašavali da se obrambena borba vodi pod zapovjedništvom HVO-a. Budući da je HVO tijekom većeg dijela 1992. vojnički superioran Teritorijalnoj obrani i raznim oružanim skupinama pod nadzorom SDA (poput Patriotske lige, Zelenih beretki i dr.) iz kojih će nastati Armija BiH (iako će u jednoj radijskoj raspravi sa Slobodanom Praljkom, 1999. Sefer Halilović ustvrditi da je Patriotska liga 1992. bila i bolje organizirana od HVO-a!), neobično je važno istaknuti da u tom razdoblju nema rata između HVO-a i Armije BiH. Ta činjenica jasnije od bilo čega govori o ozbiljnosti teza o „povijesnom sporazumu" Tuđman – Milošević 1991. u Karađorđevu.

Tijekom 1991./92. Hrvati ne poduzimaju nijedan korak kako bi umanjili obrambenu spremnost Armije BiH, nego, naprotiv, podupiru i obilno pomažu njezine obrambene pripreme. No, istodobno, dok u svim pregovorima u to vrijeme ustraje na cjelovitosti BiH, hrvatska strana zahtijeva definiranje političkih ciljeva odnosno određivanje budućega ustroja BiH, nakon što bude slomljena velikosrpska agresija. Za nju nema dvojbe da nikakva Jugoslavija više ne dolazi u obzir, i to je očito minimum oko kojega je nužna suglasnost s vodstvom SDA. Zato se HZ HB tretira kao privremena tvorevina koja je u funkciji obrane BiH dotle dok je BiH izvan svake Jugoslavije. Hrvatski politički predstavnici, a s njima je nesumnjivo jednodušan čitav hrvatski korpus u BiH, u svim tim pregovorima žele osigurati konstitutivnost i jednakopravnost Hrvata u BiH. Oklijevanje kruga oko Alije Izetbegovića da se službeno očituje o budućem ustroju BiH produbljuje nepovjerenje i objektivno jača centrifugalne sile. Time HZ HB, jedna privremena tvorevina u funkciji zaštite slobodnoga, neokupiranog dijela BiH, u svijesti naroda stječe legitimitet i polako se od sredstva pretvara u primarni cilj. Tu će okolnost zapadni stratezi kasnije iskoristiti za pravdanje velikosrpske agresije i vlastite pasivnosti.

U stvarnosti, koncepcija teritorijalnog omeđenja tzv. hrvatskih prostora u BiH koja se ograničava na dio tog teritorija, nije imala uporišta u hrvatskoj tradiciji i povijesti, izuzme li se nesretni sporazum Cvetković – Maček iz 1939. Kao i tada, ona je i u novim prilikama – shvatljivo – iritirala Muslimane, koji su u njoj gledali pokušaj cijepanja i sakaćenja BiH. No, s hrvatske se strane pravdala različitim razlozima. Prvi je bio tajno organiziranje muslimanskih oružanih snaga, tj. snaga organiziranih na političkoj platformi SDA. Muslimansko je vojnopolitičko vodstvo jasno pokazivalo da na umu ima primarno interese Muslimana i da se ti interesi ne podudaraju s interesima Hrvata, nego

se obaziru na većinu prostora bivše Jugoslavije. Drugi, nesumnjivo važniji razlog, bila je apsolutno narušena demografska ravnoteža i skoro nezaustavljiva rijeka muslimanskih izbjeglica iz istočne Bosne i Bosanske Krajine. Hrvati i Muslimani su u takvim prilikama različito percipirali mogućnost opstanka i način unutarnje organizacije Bosne i Hercegovine. I pritom su jedni bili u pravu, drugi nisu bili u krivu. No, do rata između njih ne bi došlo bez politike Zapada koju je predvodila Velika Britanija.

Prije tog rata, tijekom njega, a i poslije njega hrvatska strana u svim pregovorima inzistira na tome da se HVO tretira kao sastavnica zakonite oružane sile BiH, ravnopravna Armiji BiH. To inzistiranje na legalnosti vidljivo je i u ključnim dokumentima HZ HB, iako bi se njezinim zakonotvorcima još uvijek puno toga moglo predbaciti. No, za razliku od nekih hrvatskih spletkara, koji u hrvatskoj državi vide istočni grijeh, i koji zdušno i apriorno hrvatsku politiku ne optužuju zbog njezina neuspjeha da osigura položaj Hrvata u očuvanoj BiH te potakne demokratski razvoj i suradnju Hrvata i Muslimana, nego joj herostratski predbacuju „agresiju" na BiH, za Simmsa nema dvojbe ni o uzrocima hrvatsko-muslimanskog sukoba, ni o vremenu u kojem je do njega došlo: „Kad je jednom postalo jasno da ne će doći ni do kakve zapadne vojne intervencije, bosanski Hrvati osjetili su se ohrabrenima da porade na vlastitom separatističkom projektu. Zapravo, bili su gotovo prisiljeni na to kad su se muslimanske žrtve neobuzdane srpske agresije u sjeverozapadnoj i istočnoj Bosni stale slijevati u mješovite predjele srednje Bosne i zapadne Hercegovine. Ne samo da se agresija očito isplatila, već bi i nezaustavljeno raspadanje bosanske države ostavilo Hrvate da dijele ostatke ostataka s rastućom i sve radikalnijom muslimanskom većinom. Tinjajuću napetost između Hrvata i sarajevske vlade napokon je potpalio Vance-Owenov plan..."

Svi sukobi između Hrvata i Muslimana do siječnja 1993. bili su sitne čarke, izdvojeni incidenti i ekscesi kojima se u svakom trenutku lako moglo stati na kraj. No, kad je 2. siječnja 1993. predstavljen ženevski mirovni plan Cyrusa Vancea i lorda Davida Owena, postalo je jasno da „međunarodna zajednica" ide prema cijepanju BiH po narodnosnom načelu. U mirnodopskom bi razdoblju projekt deset kantona s nacionalnom većinom možda imao nekakvu budućnost. Ali, u krvavoj ratnoj situaciji mogao je imati samo jednu posljedicu: dokinuti podlogu saveza Hrvata i Muslimana. To je bilo matematički jasno i to je bilo ono što se na Zapadu jedva čekalo. Hrvatima je ponuđeno toliko da su ponudu teško mogli odbiti. S pravom s računalo na hrvatsku naivnost, pa se sada – nakon izbijanja sukoba Hrvata i Muslimana – s više argumenata moglo

tvrditi kako su „svi isti” i kako ključni problem nije u srpskoj agresiji, nego u hrvatsko-muslimanskom sukobu. Douglas Hogg je mogao slavodobitno izjaviti da glavna prepreka humanitarnim konvojima nisu Srbi, nego sukob Hrvata i Muslimana u srednjoj Bosni. To jest bila laž, ali laž koju se donekle moglo braniti. U svakom slučaju, dobivena je nova izlika za pasivnost.

Uz nju je funkcionirao (uglavnom šupalj) izgovor o ruskom protivljenju intervenciji protiv Srba i o tobožnjoj nesklonosti zapadne javnosti da se nešto poduzme, osobito da se ukine embargo na uvoz oružja. Iako je službena Britanija predvodila protivnike ukidanja embarga, London je u pravilu prstom upirao u Moskvu. No, Jeljcinova Rusija uopće nije bila ključni srpski skrbnik, kao što se obično misli. Važan razlog tomu Simms vidi u činjenici da je Milošević opteretio rusko-srpske odnose svojom potporom protujeljcinskim urotnicima iz kolovoza 1991.

Britanski srpski pouzdanici

Dakle, prevaljivanjem odgovornosti na Rusiju, Britanija je dobila alibi: „Da Rusije nema, Britanija i Francuska morale bi je izmisliti kao izliku za vlastiti kukavičluk i neodgovornost”. Povoljnost britanskog položaja posebice se ogledala u činjenici da London nije nastupao samostalno. On se prividno nalazio unutar sustava koji je izgradila međunarodna zajednica. No, na kasnije pitanje, nije li Velika Britanija ipak utjecala na ključnoga mirovnog posrednika, lorda Owena, on sam je odgovorio: „Pa, naravno, to je neizbježno... Oni su mi davali obavještajne podatke... Dobivao sam iste informacije kao i ministri. Ali ne mislim da je ikada itko pravio na mene (...) pritisak da usvojim britansku liniju”.

Uz Owena, fasciniranog Miloševićem i uvjerenog da srpski lider nije dio problema, nego dio njegova rješenja, Bosnom i Hercegovinom defilirala je čitava plejada opskurnih tipova i vojnih časnika koji su listom bili „vrlo prosrpski orijentirani” i istodobno imali „snažne protumuslimanske i protukatoličke predrasude”. Parlamentarni zastupnik sir Peter Tapsell 1995. je izjavio: „Zapad Srbe ustrajno podcjenjuje. Oni su jedna od najvatrenijih, najhrabrijih i najrodoljubivijih rasa na svijetu, i uvijek su to bili... Velika Srbija jest san koji nikada ne će umrijeti, ma koliko Srba trebalo umrijeti u borbi za njegovo ostvarenje. Isto će vam reći svatko tko je čitao srpsku povijest”. Paddy Ashdown se 1993. protivio zračnim udarima na Srbe, a u travnju te godine kazao je kako „ima vrlo jakih dokaza da su u BiH agresiju započeli Muslimani jednako kao i Srbi”. General Michael Rose, zapovjednik UNPROFOR-a, nije odmaknuo od

otvorenih prosrpskih simpatija svoga kanadskoga kolege MacKenziea. Rose se nije ustezao ni od rasističkih izjava ili od nazivanja Muslimana divljacima. Britanski veleposlanik u Beogradu i kasniji Owenov savjetnik, sir Peter Hall, kao prvi naputak premijeru Majoru izgovorio je: „Prvo što treba da znate o tim ljudima jest da vole ići okolo i odsijecati glave jedni drugima". Časnik za vezu Mike Stanley alias Miloš Stanković iščahurio se u srpskog agenta, dopukovnik Jonathan Riley divio se „časnoj i rodoljubnoj" srpskoj vojsci u istočnoj Bosni, a notorni pukovnik Bob Stewart, brigadir Andrew Cumming i slični tipovi sve su činili da raspale hrvatsko-muslimanske prijepore i tako ekskulpiraju Srbe. Odmah po dolasku u BiH, Rose se suglasio s Viktorom Andrejevim da treba „iskonstruirati situaciju u kojoj bi mogao legitimno upotrijebiti NATO-ve zračne udare da demonstrira energičniji pristup UN-a zadaći održavanja mira". No, cilj nisu trebali biti Srbi, nego – Hrvati. Srećom, kaže Simms, „od strane Hrvata nije bilo prikladne provokacije, a možda su bili i upozoreni što im se sprema"!

Suočeni s agresijom na Hrvatsku, u Londonu su bili široko opsjednuti „hrvatskim fašizmom, psom koji u Zagrebu nikako da zalaje". (Dakako, prokazivanje tobožnje eksplozije hrvatskog fašizma u devedesetima danas je opće mjesto u *trećejanuarskoj* Hrvatskoj.) Tobožnji ekspert za Balkan, Misha Glenny, za kojeg Simms kaže kako je „gajio visoku svijest o svojoj ulozi mudraca sveznadara", svojom je opsesivnom mržnjom na Njemačku i Katoličku crkvu ozbiljno pridonosio prosrpskoj plimi, makar bi – kako se izrazila povjesničarka Catherine Simpson, „veliki dio toga što Glenny piše u nekom drugom kontekstu bilo označeno kao rasističko". Premda u svojim memoarima ne krije previše svoj antijudaizam, general Rose se u svojem grčevitu prosrpskom nastojanju nije libio pred zapovjednikom južnoga sektora NATO-a admiralom Leightonom Smithom poslužiti se diskreditiranjem Muslimana kao tobožnjih simpatizera nacističke Njemačke, a generala Johna Wesleya Clarka doveo je pred noge Mladiću i naveo ga da se njih dvojica fotografiraju sa zamijenjenim kapama. Poruka je mogla biti samo jedna, i oni kojima je bila namijenjena, pravilno su ju shvatili. Službena Britanija se diči svojom ulogom u BiH, a što je najvažnije, naglašava Simms, „britanska politika prema Bosni nije praktički izazvala nikakvih neslaganja u Foreign Officeu".

„Yellowstoneska teorija"

Radi provedbe svojih interesa u jugoistočnoj Europi, službeni je London bio spreman riskirati zatezanje odnosa s Washingtonom. Neki su istaknuti duž-

nosnici procjenjivali da su zbog BiH američko-britanski odnosi došli na najnižu točku od doba sueske krize. No, nije službena Amerika bila nedužna: ona je, napose u prvo vrijeme, s Velikom Britanijom dijelila „ključne političke ciljeve, osobito potrebu da se Jugoslavija što dulje održi čitavom. Kao i London, i američki State Department ispočetka je pokušavao otupjeti zahtjeve za intervencijom, gušeći izvještaje o srpskim logorima i zvjerstvima što iziđoše na vidjelo potkraj ljeta 1992.; iz istog su se razloga ignorirale ili prerađivale stručne vojne procjene o izvedivosti zračnih napada na snage bosanskih Srba koje su držale Sarajevo pod opsadom. (...) Stoga se za prvih šest mjeseci bosanskog rata američka politika – slično britanskoj – zasnivala na 'yellowstoneskoj teoriji', prema kojoj požare niskog raslinja valja pustiti da izgore do kraja i tako se sami ugase". Ključni faktori u tome bili su američki pouzdanici za prostor bivše Jugoslavije, poput Lawrencea Eagleburgera i Warrena Zimmermana.

Kasnije je razlika među saveznicima postajala sve veća. Simms napominje kako je ona bila bjelodana i kod osnivanja međunarodnoga suda za ratne zločine: za razliku od američkih, „gotovo u svakoj fazi rađanja tribunala za ratne zločine u Ujedinjenim nacijama, britanski diplomati i pravnici činili su sve da ga udave u porodu." Amerikanci su se skandalizirali nad pokušajem lorda Owena da mirovni sporazum koji bi opet nagradio Srbe, mijenja za ustanovljenje tribunala: Owen je „u osnovi zagovarao imunitet za Miloševića i Karadžića".

Novu kvalitetu i novo pogoršanje u tim odnosima donijet će nova, Clintonova administracija. Clinton i Warren Christopher upozoravali su na to da pasivnost u BiH podgriza vjerodostojnost NATO-a u kritičnom trenutku, upravo u vrijeme kad se govori o njegovu širenju, za što u Washingtonu ipak nije postojalo jednodušno mišljenje. Ipak, prevagnut će uvjerenje da NATO izvrsno može poslužiti kao instrument američke ekspanzije. Rat u BiH zaprijetio je uništenjem te skupe i potencijalno dragocjene igračke.

Logika je bila jednostavna i izrazio ju je američki veleposlanik pri NATO-u Robert Hunter: „NATO postoji radi sigurnosti u Europi. U Europi imamo rat. Taj rat NATO nije zaustavio. NATO nije odgovorio svom zadatku". Nepovjerenje prema NATO-u reflektiralo se na važnim točkama: „Oklijevanje Ukrajine da se odrekne nuklearnog oružja nije bilo bez veze sa strahovanjima od zapadne pasivnosti bosanskog tipa za slučaj ruske invazije ili unutarnje subverzije". I Mađarska je NATO-u počela pokazivati zube, a Budimpešta je krenula najavljivati normalizaciju odnosa s Beogradom. To slabljenje NATO-a zdušno je podupirala Francuska, nastavljajući svoju tradicionalnu politiku i želeći zabiti

klin između SAD i Britanije. Ne samo zbog filosrpskoga taloga, nego i zbog toga je Pariz u bosanskom pitanju bio stalno na strani Londona. Ulje na vatru dolijevale su i epizode koje s BiH nisu imale praktično nikakve veze. Clinton će tako razbjesniti vladu Johna Majora simboličnom potporom IRA-i: početkom 1994. SAD su izdale ulaznu vizu Gerryu Adamsu, vođi Sinn Feina.

Službeni Washington je odvagnuo ciljeve i umjesto „posebnog odnosa" s Londonom, izabrao je opciju koja je značila vraćanje povjerenja u NATO. To je ključni razlog pojačanoga američkog angažmana. Amerikanci su odlučili ujedno dati lekciju Europi. Kad je predočen Cutilierov plan preuređenja BiH u zajednicu triju republika, Amerikanci su posavjetovali Izetbegovića da ga ne prihvati, i ovaj je to učinio. Hrvatska strana je i opet požurila prihvatiti novi prijedlog „međunarodne zajednice", proglasivši Hrvatsku Republiku Herceg-Bosnu.

Projekt iza kojega su stajali Europska unija i čitavo Vijeće sigurnosti UN, osim Sjedinjenih Država, kasnije je općenito osuđen. U Haagu se koristi kao zaglavni kamen hipoteze o hrvatskom secesionizmu odnosno o težnji za stvaranjem državnopravnih entiteta na etničkim osnovama, kao jednom od presudnih čimbenika ratne tragedije, a među najglasnijim tužiteljima njezina proglašenja nalaze se oni koji su ga potaknuli – Velika Britanija i Francuska. Silu se pritom hoće zaogrnuti moralnošću.

Vrhunac je uslijedio na kraju: i Amerikanci, koji su se tako zdušno opirali podjeli po etničkom kriteriju, već su u Washingtonskom sporazumu pokazali pripravnost na napuštanje te politike. U Daytonu su presudili, nagradivši agresora i ostavivši dva naroda koji su bili žrtve agresije, da se prepiru oko preostalih kostiju. Rješenje je isključivalo pravdu i otvorilo perspektivu stalnog nezadovoljstva i napetosti. Takvo stanje opravdava vojnu nazočnost i daje ulogu arbitra. Drugim riječima, u neku se ruku *mutatis mutandis* ponovila bliskoistočna strategija, stara skoro stoljeće. Ostaje tek nadati se da će nova, drugačija i pravična rješenja biti postignuta mirnim putem...

(*Politički zatvorenik*, 13 (14!)/2003., br. 135, lipanj 2003., 14.-17. i br. 136-137, srpanj-kolovoz 2003., 18.-21)

UZNIČKI DNEVNIK DR. FRANJE TUĐMANA

S obzirom na to da je on odigrao presudnu ulogu o osamostaljenju Hrvatske, lik njezina prvog predsjednika, dr. Franje Tuđmana, trajno će zaokupljati pozornost povjesničara. U tom će smislu zasigurno nezaobilazan biti Tuđmanov uznički dnevnik, nedavno objavljen u Zagrebu pod naslovom *Petrinjska 18. Zatvorski dnevnik iz 1972.* (Naklada Pavičić, Zagreb, 2003., 850 str.).

Prvi zapis u njemu datiran je 11. siječnja 1972.: „Oko 5 sati probudila me Katica: 'Gospodine, došli su milicija i civili, traže vas!'...", a posljednji 31. prosinca 1972., „posljednjeg dana ove strašne godine". Dva i pol mjeseca ranije, sredinom listopada pred zagrebačkim je Okružnim sudom proglašena osuda. Prvooptuženik Bruno Bušić kažnjen je s dvije godine strogoga zatvora, drugooptuženi Dragutin Šćukanec s četiri, a dr. Franjo Tuđman s dvije godine strogoga zatvora.

Ako mu je i jasno zašto ga sude, Tuđmanu bar do isteka te godine nije bilo jasno zašto je suđen skupa s Bušićem i Šćukancem: makar ih simpatizira i solidarizira se s njima, s njima se ni na koji način ne osjeća povezanim...

Likvidacija titoizma

Zanimljivo je da Tuđman taj dnevnik piše uvjeren u svoju povijesnu misiju, i jednako tako svjestan da će on u nekom obliku prije ili kasnije biti objavljen. Zato u nj unosi i različite bilješke, dokumente i pisma, pa čak i koncept obrambenoga govora. Po svemu sudeći, dnevnik je u cijelosti izvoran i nije podvrgnut naknadnom retuširanju, koje je bilo očevidno kod povremenih Tuđmanovih memoarskih izleta u različitim razgovorima i povijesnim opservacijama. To retuširanje vlastite prošlosti, uostalom, nije svojstveno samo Tuđmanu, nego su se u nj nakon 1990. upuštali i drugi politički prvaci, čak i oni koji su – poput Vlade Gotovca – samog Tuđmana žestoko kritizirali zbog takvog posrtanja pred vlastitom taštinom.

Da je taj dnevnik posve autentičan, ne govore samo mjestimične faktografske pogrješke ili krivo citiranje npr. A. G. Matoša ili Ivana Raosa, nego još više činjenica da nije objavljen za njegova života. Jer, ne samo da on otkriva jednoga drugačijeg Tuđmana, čovjeka koji se svakodnevno hrve s napastima i ljudskim slabostima, nego – još više – on otkriva da je Tuđman 1972. još uvijek čvrsto i nepokolebljivo na pozicijama jugoslavenskog federalista. Kao takav, on uporno ponavlja da je partijska istraga 1967. potvrdila kako je nevin u odnosu na *Deklaraciju*, a današnju optužbu za kontrarevoluciju i separatizam

ne doživljava samo kao prijetnju goloj egzistenciji, nego kao uvredljivo podmetanje njemu, partizanskom borcu, komesaru i generalu, povjesničaru nepatvoreno marksističke orijentacije. On je načistu s tim da je Hitlerova 1933. posljedica događaja na Istoku (jer je to između dvaju svjetskih ratova, kaže, bilo jasno svakom intelektualcu u Europi!), ali je za nj taj Istok još uvijek samo Staljin, a ne i Lenjin.

U zapisu od 25. prosinca nema spomena da je Božić, ali zato pod 29. studenoga 1972. piše: „Dan Republike! Svakako i Hrvatske!" Kao takav, Tuđman ne prosvjeduje bučno zbog niza povlastica koje u odnosu na druge uhićenike ima u pritvoru, nego negoduje zbog toga što mu nedovoljnu izvaninstitucionalnu potporu pružaju njegovi nekadašnji partizanski suborci, danas visoki partijski i državni dužnosnici. U te povlastice spadaju ručni sat, pisaljke, raznovrstan toaletni pribor, svakodnevno (i nedjeljom) dobivanje hrane od kuće, svakodnevno dobivanje novina, rad na rukopisu, neograničeno primanje knjiga... Svoja pritvorenička pisma Titu, Jakovu Blaževiću i obraćanja Krleži on doživljava posve normalno, kao sastavni dio sustava u kojem još uvijek voljko sudjeluje.

I koliko god bi objavljivanje tog dnevnika početkom devedesetih bilo politički kontraproduktivno, jer bi pothranjivalo nemale rezerve koje su mnogi hrvatski rodoljubi imali prema jugoslavenskoj i komunističkoj prošlosti predsjednika Hrvatske demokratske zajednice, toliko je ono korisno danas, kad je posve jasno da Tuđmanova postignuća objektivno negiraju sve njegove jugoslavenske zablude i kad je simpatično prebirati njegove intimne misli o ljubavi prema supruzi, djeci i unuku Dejanu, u kojem je „prevagnulo ono tuđmanovsko", zaključivati o ambivalentnu odnosu prema zetu, „gospodinu ambasadoru Košutiću" te čitati nostalgične retke o rascvalu obiteljskom vrtu i zajedničkim izletima. Psihološki je shvatljivo Tuđmanovo nezadovoljstvo braniteljima Tafrom i Glowatzkym, pa čak i prepričavanje snova u kojima se opet neminovno pojavljuju likovi iz partizansko-partijske galerije u Zagorju, Beogradu ili Zagrebu. Čak i onda kad te njegove suborce i prijatelje ne smatra samo političkim protivnicima, nego i pukim protuhama ili, u najmanju ruku, političkim avanturistima u službi jedne zločinačke i protuhrvatske ideologije, Tuđmanove bilješke otkrivaju toplinu njegove duše, solidnu načitanost, njegov izoštren analitički duh i pripravnost da vlastita uvjerenja brani pod svaku cijenu.

A to što su ta uvjerenja još uvijek daleko od težnje za hrvatskom državnom neovisnošću i što su i takva bila dostatna za sudski progon, samo je dodatno svjedočanstvo o jednome mračnom dobu. Tuđman, naime, u intimnim zapisi-

ma bezuvjetno otklanja optužbe da je „stupio u dodir s neprijateljskom emigracijom”, da je nastupao s „antisocijalističkih pozicija”, da je bio jedan od lučonoša „masovnog pokreta”, pa čak i to da je igrao važniju ulogu u Matici hrvatskoj ili u njezinu znamenitom *Hrvatskom tjedniku*. Naprotiv, listajući u pritvoru svoju knjigu *Rat protiv rata*, on s neskrivenim zadovoljstvom bilježi: „Takav (pisani) spomenik nitko tom NOR-u i revoluciji nije podigao!”, a nakon pritvora se čudi kako je Tito, koga odmilja zove *Stari,* mogao pristati na uklanjanje iz politike onih ljudi u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani i Skopju, koji su u stvari jamci nastavka titoističke politike: to je zapravo likvidacija titoizma.

Iako o tome izrijekom ne govori ništa, Tuđman i sebe u tom trenutku smatra dosljednim titoistom. Njegova borba protiv unitarističko-hegemonističkih krugova u vojsci, a osobito u historiografiji ima samo jednu svrhu: očuvati Jugoslaviju i „tekovine revolucije”. A Tuđman je iz povijesti dobro naučio da to nije moguće ako se bilo kojem jugoslavenskom narodu, napose Hrvatima, uskrate ili ograniče prava. Nekoliko puta poteže primjer iz rane mladosti, kad se suprotstavio da na vodeće mjesto u partizanskom pokretu u Hrvatskom zagorju dođe neki poznati eksponent šestosiječanjske diktature: to bi bilo samoubojstvo revolucije. Istom logikom se, tvrdi, vodio na službi („prisilnome šesnaestogodišnjem boravku”) u Beogradu, istom je cilju težio na čelu Instituta za historiju radničkog pokreta. Zato on nema nikakvih dvojbi oko Nezavisne Države Hrvatske. Ni kad govori o žrtvama Drugoga svjetskog rata on ne nalazi simpatija za ratnu hrvatsku državu, za njezine vojnike, službenike i lojalne državljane: partizanski pokret, komunistička revolucija i Jugoslavija načelno su čisti kao suza. Titova će „pozitivna uloga za hrvatstvo pretegnuti nad negativnom”.

Ono čemu se Tuđman suprotstavlja, to je *rankovićevština*. On je uvjeren kako je posrijedi tek devijacija, eksces, povijesni čir koji treba istisnuti. Zato je šokiran činjenicom da se 1972. u zatvoru nalaze on i Vlado Mutak, komesari jedinih dviju partizanskih divizija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, jer su „komesari – duše i mozgovi revolucije”. Tomu, za nj, nije kriv komunizam i nije kriva Jugoslavija. Kriv je Ranković, krivi su unitarizam i neostaljinizam. Komunizam ima budućnost, jednako kao i Jugoslavija. Nesumnjivo zbog toga on veliča Stjepana Radića: Radićeve parole zgodno se uklapaju u komunistička trabunjanja o socijalnoj pravdi, a Radić nije negacija Jugoslavije. U Radića ima dovoljno Hrvatske da se sačuva hrvatska nacionalna svijest, a premalo da se napusti Jugoslavija. Doista je moguće pjevati apoteoze Radiću i istodobno

nasljedovati Tita, pa upravo zato Tuđmanova fascinacija Radićem i može biti pokriće i objašnjenje njegove partizanske, komunističke mladosti.

Anegdote o suvremenicima

Ipak, važnije od tih njegovih marginalija o „pravcima razvoja socijalističkog samoupravljanja” jesu Tuđmanove bilješke o suvremenicima i o prilikama koje vladaju u Hrvatskoj 1972., ili su do njih dovele. Ako i ne budu prihvaćene kao konačan sud, one će nesumnjivo biti vrijedan putokaz istraživačima.

Tuđman, naime, brižno bilježi svaki politički proces, registrira svaku osudu. Ne promiče mu nijedan podatak o kažnjenima i progonjenima. Svaka vijest o suđenju Miljenku Hrkaću u Beogradu nalazi mjesto u njegovim bilješkama. U dnevnik unosi podatke o jaucima i odjecima udaraca u ćelijama u Petrinjskoj. Zapisuje kako se postavlja pitanje Čičkove duševne nestabilnosti, dok je pun hvale i poštovanja za hrabro i dostojanstveno držanje Dražena Budiše. Sjeća se kako je Gotovac s podsmijehom otklanjao svaku mogućnost da završi u uzama i istodobno se pita zašto režim štedi lidere iz CK SKH, a kažnjava one koji su samo provodili njihovu politiku. O postojanju tzv. komiteta pedesetorice prilično govore Tuđmanovi zapisi o tome da sa Zvonimirom Komaricom godinama praktično ne razgovara, da je Antu Glibotu vidio dvaput i da mu je krivo upamtio prezime, da pojma nema o tome tko su neki od preostalih članova toga tobožnjeg stožera *kontrarevolucije*.

S neskrivenom zajedljivošću Tuđman iz novina vadi podatke o nacionalnoj zastupljenosti u Partiji i državnim službama. Bole ga nastojanja da se Muslimani odcijepe od hrvatskoga narodnog stabla i predbacuje Tripalu, Savki, Bakariću, Pirkeru, Blaževiću i Likeru što su pristali uz tu Kardeljevu strategiju kojoj se protivio čak i Stane Dolanc, strahujući „da bi se u nekom forumu sutra moglo odlučivati i o tome jesu li ili nisu i Slovenci nacija”. U polemiku o nacionalnosti Muslimana s Muhamedom Hadžijahićem Tuđman nije ušao „da ne bi ušao u sukob u tadašnjim prilikama s muslimanskim intelektualcima”, ali danas primjećuje da se Hadžijahić, nekadašnji hrvatski nacionalist i suradnik Budakova *Hrvatskog naroda*, u bačenoj rukavici pozivao na protuhrvatske stavove Šerifa Arnautovića...

Ne promiču mu vijesti da je „Savjet za naučni rad SRH” obustavio pomoć časopisu *Croatica*, monografiji *Povijesni spomenici Zrinjskih i Frankopana*, disertaciji Trpimira Macana, da su uskraćena sredstva *Kolu, Kritici, Dubrovniku, Vidicima*, da se inkvizitorski upire prstom u njegove, Rendićkine i Šegedinove članke, u pjesme Krste Špoljara, Mate Marčinka ili Željka Sabola.

Također registrira redukcije struje i vode, strahovita poskupljenja i nestašicu šećera i kruha (što su „sitnice” koje se u televizijskim emisijama koje hoće podhraniti jugonostalgiju, dakako, ne spominje). Gorko zapaža da u vrijeme hajki po Hrvatskoj jedan Miloš Crnjanski dobiva *Politikinu* nagradu: dok Srbija privlači svoje emigrante, iz Hrvatske se protjeruju njezini najbolji sinovi. Srpski se intelektualci pred svijetom prikazuju kao demokrati, ali im ne pada na pamet prosvjedovati protiv hegemonizma i nasilja u Hrvatskoj.

Tuđman otvoreno prezire Igora Mandića i predbacuje Vladi Gotovcu i Nerkezu Smailagiću koji su, navodno, svakodnevno bili s Tripalom, a izbjegavali Tuđmana i njemu slične, što nisu znali iskoristiti ambicije toga ekshibicionista koji se smucao po uredništvu *Hrvatskog tjednika*, a danas opravdava uhićenja hrvatskih književnika. Vlatka Pavletića drži „gotovo najrazboritijim” čovjekom u Matici, a visoko cijeni i Igora Zidića. Na spomen rektora Ivana Supeka Tuđman bilježi da je, koliko jučer, bio čovjek Bakarićeva povjerenja. Za Marijana Cvetkovića kaže kako mu je povodom partijske istrage privatno kazao da je u pravu glede rasprave o jasenovačkim žrtvama, ali da mu „u tome CK Hrvatske ne može dati potporu”.

Tužnu sliku Hrvatske dopunjuju Tuđmanove bilješke o hrvatskom jeziku. On jetko primjećuje da prvi dan svibnja može biti samo *prvi maj*, da komunisti ne mogu biti stranka nego tek partija, i da moraju imati sekretara umjesto tajnika. Skrbeći o jeziku, Tuđman bilježi kako je i vrsnim jezikoslovcima, poput Bratoljuba Klaića, morao dokazivati da vojno nazivlje kojim se služio nije „ustaško”, nego potječe iz stare hrvatske vojničke predaje. Na spomen Tomislava Ladana, piše: „Zanimljiva ličnost. Svuda. I nigdje. Kad je riječ o važnim i delikatnim stvarima. A veoma dobro, štoviše iznenađujuće dobro obaviješten i o pitanjima dostupnima samo manjem broju iz užih imperatorskih redova. Ocjene zanimljive, smjele, pače presmjele, kako o pojedinim ljudima tako i događajima. Znao je reći: Bosanci imaju nešto istočnjačko-bizantinskog, što sjevernjacima nedostaje”.

Po izlasku iz pritvora, Tuđman opisuje kako je za „Dan Republike” okićen Zagreb. Na privatnim su kućama uglavnom hrvatske zastave, „na državnima sve tri (partijska, jugoslavenska hrvatska), na kući mojih susjeda Krajačića, Vasića i Manolića – samo partijska”. Svoga kasnijega stranačkog *pajdaša* i inače će označiti kao čovjeka željna preživljavanja karađorđevskog udara.

Tuđman zna da mu se sudi zbog historiografskih radova. Stoga je vrijedno uočiti njegove sudove o tadašnjim povjesničarima u Hrvatskoj. Malo njih drži hrvatskima, jer bavljenje hrvatskom poviješću za sobom povlači jugoslaven-

sku tamnicu. U tom smislu, pored svoga, ističe slučaj uhićenoga Ivana Mužića, dotad splitskog odvjetnika. Nježno se i s nostalgijom sjeća tad već pokojnog Vase Bogdanova, koji se znao pokazati „boljim hrvatskim historičarem nego hrvatska govna činovnička...” Za Bogdana Krizmana piše da je „dostojan sin svoga oca, koji je hrvatskoj historiografiji taman toliko pridonio koliko i njegov otac sa svojim integralizmom u hrvatskoj politici”. Da je Krizman hrvatski predstavnik u uredništvu *Jugoslovenskoga istorijskog časopisa* nije čudo, jer je istoimeni časopis izlazio i između dvaju svjetskih ratova, „a tradicije šestosiječanjske diktature, kao što vidimo, valja čuvati, gajiti i razvijati na svim područjima”. Podsjećajući na poznatu raspravu o svojoj doktorskoj disertaciji, Tuđman navodi kako je Ljubo Boban na nj napao „po direktivi, za obećani dvosobni stan”, a onda je postao šefom partijske organizacije na Filozofskom fakultetu upravo u vrijeme kad su zbog *Deklaracije* iz Partije izbačeni Jonke, Frangeš i Brandt. Također je „’znanstveno’ i prijateljski zajedno s Grossicom (Mirjanom Gross, op. T. J.) i Šidakom stao iza onih koji mene likvidiraju u Institutu; u proljeće 1972. kad smo ja i drugi (Veselica, Đodan, Pavletić, Ivičević, Šošić, Budiša itd.) u zatvoru – Boban u Komisiju CK i na stranice *Vjesnika*. Nije sam: ima i Čepo i sličnih zapušača...” A da hajka na nj nije urodila plodom već 1965., kaže Tuđman, zaslužna je Jovanka Broz. Ona je za nj, pred Titom, intervenirala protiv Rankovića.

Krleža: Maticu hrvatsku je trebalo razjuriti!

Njegov dobri znanac, a dijelom i politički pokrovitelj, Miroslav Krleža, prema Tuđmanu, nikad nije kazao da su hrvatski i srpski jedan jezik „koji su oduvijek Hrvati zvali hrvatskim, a Srbi srpskim”. Krležom manipuliraju, a „koliko sam ga puta osobno čuo reći: dovoljno je pročitati jednu rečenicu nekog hrvatskog ili srpskog pisca pa da se zna kako su to dva jezika!”.

Uopće je zanimljivo pratiti Tuđmanov odnos prema Krleži. On od njega traži pomoć, cijeni ga i kao pisca i kao intelektualca. Vodi računa o Krležinim političkim procjenama (o svrgnutom je vodstvu CK SKH imao „jako visoko mišljenje, osobito o Savki”), i očekuje kakvim će plodom roditi brijunski susret „dvaju velikih meštara”, Broza i Krleže. No, ne komentira Krležinu tvrdnju da je *Deklaracija* „glupo sastavljena” i da su je pripremali Tripalo i Duje Katić, pa čak ni skandalozno, sramotno priznanje da je on sam, Krleža, 1970. predlagao Savki „da razjuri Maticu”.

No, piscu-političaru ne prašta što je 1967. prekinuo odnose s obitelji Tuđman, upravo u vrijeme kad je njezin *pater familias* došao u nemilost dobrog

dijela partijskih struktura: „Pa i sadanje njegovo držanje. Kako se može opravdati njegovo davanje intervjua NIN-u, onom istom listu koji je tražio uhićenje gotovo svih istaknutih hrvatskih intelektualaca, nabrajajući poimenično, osim mene i Šegedina s kojim je također prekinuo, i neke s kojima vjerojatno i danas na svoj način druguje, npr. Frangeša. Iako sve to skupa ne umanjuje vrijednost njegova književna (sic!) djela, ipak objašnjava održavanje stanovitih zabluda, a da o njegovu značaju i ne govorimo”.

Svoju će partijsku odanost i servilnost Krleža posvjedočiti i krajem travnja, primajući godinu dana preuranjeno odličje od Tita. Tuđman ne previđa: „Dodjeljivanje odlikovanja (...) u ovom trenutku ima značenje demonstracije dobrih odnosa između hrvatske inteligencije i vlasti”. Krleža kao da je, zaključuje njegov učenik, jedva dočekao da može biti „socijalistički arbitar”.

Tuđman podrugljivo govori o očevidnom Krležinu nastojanju da bude „jedinim doraslim socijalističkim misliteljem i jugoslavenskim državotvorcem”. Ne predbacuje mu otvoreno što je intervenirao samo za nj, Tuđmana, a što se za Gotovca i ostale uopće „nije interesirao”. Ipak, ne može se složiti s *posve budalastom* misli iz tobožnjega Krležina dnevnika iz 1943.; „Što znači sitno parčence gvožđa Punišinog u srcu Pernarovom... spram Tuhačevskog, koji je strijeljan 1937. u Moskvi?” Tuđman, doduše, previđa familijarno Krležino obraćanje atentatoru na Radića i drugove, ali zato primjećuje: „Mnogo više! Jer tada su ubijeni i Stipe Radić i drugi – cijelo vodstvo jednog naroda, a ono je razračunavanje frakcija.”

Kako se iz ovih fragmenata vidi, Tuđmanovi uznički zapisi ne će pripomoći samo budućim monografskim obradama lika prvog predsjednika demokratske Hrvatske, nego će poslužiti i pri utvrđivanju povijesne istine o tzv. *hrvatskoj ljevici*, zapravo ljevici koja je bila puno manje hrvatska nego što je to smjela biti, ali možda ipak malko više hrvatska nego što je to dopuštao kodeks časti jugoslavenske *kompartije*...

(*Politički zatvorenik*, 13 (14!)/2003., br. 136-137,
srpanj-kolovoz 2003., 63.-66.)

USPOMENE STJEPANA CRNIČKOG: PRILOG POVIJESTI BORBE HRVATSKIH NACIONALISTA 1918.-1980.

Upućenijima u zbivanja u poratnoj hrvatskoj političkoj emigraciji ime Stjepana Crničkog nije nepoznato. Ono se neminovno veže uz Hrvatski narodni odpor (HNO), Vjekoslava Luburića i povremenik *Drinu*, u čijim je prostorijama Crnički teško ranjen 29. studenoga 1971. Pisac tvrdi da je posrijedi bio udbaški atentat. Nedavno je ovaj stogodišnjak (rođen 1903.!) u vlastitoj nakladi objavio knjigu *Moje uspomene* (Zagreb, 2002., 217 str.), kojoj je predgovor napisao mr. Darko Sagrak.

Premda se, nesumnjivo zbog amaterskog bavljenja poviješću koji se ogleda u objavljivanju *Povijesti Hrvata* (Steelton, USA, 1987.), i u svojim memoarima Crnički opširnije bavi općim političkim i društvenim kretanjima koja su utjecala na položaj Hrvata, nema dvojbe oko toga da vrjedniji dio knjige predstavlja njezina memoarska jezgra, u prvom redu autorov opis vlastitih iskustava i dojmova od početka dvadesetih do početka osamdesetih godina XX. stoljeća. Iako se to nigdje izrijekom ne kaže, rukopis je očito i nastao osamdesetih, u doba prvog mandata Ronalda Reagana, američkog predsjednika (1980.-1988.) s kojim je Crnički imao stranačke, a vjerojatno i osobne veze. Dio koji se odnosi na razdoblje prve Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, napisan je isključivo na temelju sjećanja, jer je pisac pred povlačenje iz Hrvatske uništio svoje zabilješke i dokumente.

Pripreme za oružanu borbu

Već u srednjoškolskim danima Crnički promatra previranja u Hrvatskoj 1918.-1920., ali se u društveni život uključuje dolaskom na Sveučilište, odnosno upisom u Ekonomsko-komercijalnu visoku školu 1922. Pripovijeda kako je malo nakon toga postao članom organizacije *Hrvatska nacionalna omladina*, čiji su osnivači dr. Josip Reberski, prof. Bogović, sisački obrtnik Roko Faget i kasniji hrvatski general Tomislav Rolf, s kojim će Crnički tijesno surađivati idućih dvadesetak godina. (Vjerojatno se misli na *Hrvatsku nacionalnu omladinu, HANAO*, osnovanu početkom 1921. na zagrebačkom sveučilištu.)

Mladenačka konfrontacija s jačevcima i orjunaškim batinašima ozbiljnije će oblike dobiti nakon Radićeve kapitulacije (1925.), kad već, prema Crničkom, počinje organiziranje većeg broja skupina koje su se počele pripravljati

i za oružanu borbu. Skupštinski atentat, Radićeva smrt i prvoprosinačke demonstracije u Zagrebu 1928. prouzročile su snažan zaokret u hrvatskoj politici. Prve oružane akcije dovele su do „afirmacije ustaškog pokreta”.

Crnički će u više navrata završiti u uzama. Prvi put je to bilo 1932., zbog sudjelovanja u zadušnicama za Marka Hranilovića i Matiju Soldina, pripadnike „prvoga ustaškog roja“, koji su osuđeni na smrt i 25. rujna 1931. obješeni zbog atentata na Aleksandrova pouzdanika, slobodnog zidara i direktora *Jugoštampe* Antona Schlegela. Niz ustaških akcija i kasniji Velebitski ustanak (1932.) napunili su jugoslavenske tamnice, a režim se okrutno obračunavao sa svakim nagovještajem otpora. Na meti jugoslavenskog redarstva Crnički se našao i u prosincu 1933., kad ga se pokušalo povezati s neuspjelim Orebovim atentatom na Aleksandra. S tim u svezi zanimljiva je njegova tvrdnja da je jedna ustaška skupina već u jesen 1933. bila povezana s nekadašnjim banom Antunom Mihalovichem (Mihalovićem), koji je Aleksandra pozvao na konjske trke u Zagreb, pri čemu je na nj trebao biti izvršen atentat. Ta je tvrdnja nažalost nedorečena, pa nije jasno je li Mihalović u tome svjesno sudjelovao ili je bio samo nečiji nesvjesni instrument.

Ponovno je Crnički uhićen u ožujku 1934., a pred Državnim sudom za zaštitu države 2. lipnja te godine izrečena je osuda skupini hrvatskih boraca, koji su kažnjeni tamnicom: najmanje šest mjeseci, najviše – doživotna robija. Crnički je dobio deset, „dosta za svoje skromne potrebe”. Iz Glavnjače su osuđenici prebačeni u Srijemsku Mitrovicu, gdje će se Crnički i drugi hrvatski osuđenici suočiti ne samo s upravom, nego i s komunistima. Protivno komunističkoj hagiografiji, koja je u kasnijim desetljećima sav otpor zatvorskoj upravi pripisivala komunistima, Crnički tvrdi da su ključnu ulogu imali hrvatski nacionalisti. Njih je robijaški partijski komitet, štoviše, osudio na smrt. U kolovozu 1936. hrvatski su nacionalisti, među njima i Crnički, premješteni u Lepoglavu.

Odbor hrvatskih političkih robijaša

Mijene u političkom životu Europe dovele su i do djelomičnog popuštanja u Jugoslaviji. Godine 1937. skupina u međuvremenu oslobođenih hrvatskih političkih uznika odlučuje utemeljiti Odbor hrvatskih političkih robijaša. Ideju Crnički pripisuje sebi, a navodi da su odboru bili još i Božidar Cerovski, Pavao Glad, Stjepan Faber, Ivan Baraković i Mijo Kirhmajer. Predsjednikom je izabran Juco Rukavina, „kao najpopularniji robijaš koji je osuđen na smrt u ličkom ustanku”.

Politički su uznici u to doba, a osobito neposredno pred sam rat, igrali znatnu ulogu u hrvatskome političkom životu. Iako je karakteristično da su se krajem tridesetih godina odvajali od Mačekova utjecaja, smatrajući da je predsjednik HSS-a iznevjerio hrvatske nade i postao čimbenikom stabilnosti Jugoslavije, ilustrativan je podatak da je Mirko Glojnarić u knjizi *Borba Hrvata* (II. izd., Zagreb, 1940.) na str. 264.-269. objavio popis članova društva „Hrvatski politički kažnjenici". (Kao zanimljivost, spomenimo i to da je taj popis bez naznake izvora prenesen i u *Glasniku Hrvatske demokratske zajednice* od 6. kolovoza 1990.)

Prava je šteta što se Crnički nije više pozabavio razdobljem između 1937. i 1941. Jer, na petnaestak stranica svoje knjige posvećenih tom razdoblju spominje niz intrigantnih pojedinosti, od Pavelićeva pisma Mirku Puku u ljeto 1937., preko pozitivnih dojmova i iskustava s Emanuelom Mankom Gagliardijem, jednim od najkontroverznijih osoba iz garde starih pravaša, do grofa Josipa Bombellesa koji je navodno odboru političkih robijaša služio kao veza s Pavelićem. Crnički opisuje kako je po naputku robijaškog odbora skupina mlađih članova *Zadruge Ante Starčevića* u ožujku 1938. odlučila osnovati udrugu *Uzdanica*. Na čelo udruge došao je Božidar Cerovski, a *Uzdanica* je uskoro okupljala već oko 2.500 međusobno povezanih članova. U glavnom odboru udruge bio je i Slavko Kvaternik, koji je preuzeo „vojnički dio organizacije". Pokušalo se pokrenuti novine (najprije *Orač*, a onda *Sijač*), ali je režim to spriječio (*Sijač* se je zapravo pojavio, ali – 1937.!)...

Svjestan da u hrvatskoj javnosti postoji negativan stav prema Gagliardiju i Bombellesu kao navodnim agentima Beograda, Crnički je nedvojben: obojicu smatra čestitim hrvatskim rodoljubima. Gagliardi da je i novčano pomagao hrvatske akcije, pa i objavljivanje *Hrvatskog naroda*, a Bombelles da je robijaški odbor izvješćivao o svojim kontaktima s knezom Pavlom, grofom Cianom i Pavelićem. Povrh toga da je financirao pobunu jugoslavenske vojske u Karlovcu, kako bi se razbio mit o njezinoj nepobjedivosti. Svoju posvemašnju nevjericu u optužbu protiv Gagliardija i Bombellesa potkrjepljuje vlastitim primjerom: on je s obojicom otvoreno komunicirao, a da za to nije nikad pretrpio kakve štetne posljedice (što, dakako, i ne mora biti bogzna kako uvjerljiv dokaz, jer Crnički nije bio *marka* zbog koje bi se nužno moralo žrtvovati konspirativnost visoko rangiranoga potencijalnog pouzdanika beogradskog dvora!). No, vrijedno je njegovo svjedočanstvo da je robijaški odbor bezuspješno predao Paveliću predstavku za oslobođenje Gagliardija i Bombellesa iz Stare Gradiške. Obojicu da je, prema navodnome poratnom priznanju, izrečenom

pred samoubojstvo, ubio Viktor Tomić, ali se ne zna je li to učinio po nalogu, ili na svoju ruku.

U doba Nezavisne Države Hrvatske

S obzirom na to da Crnički izražava nesklonost Paveliću – što dijelom zacijelo treba pripisati i njegovoj odporaškoj poputbini – posebno vrijedno moglo bi biti njegovo svjedočanstvo da je negdje pred slom Jugoslavije Bombelles prenio Mačeku Pavelićevu poruku, koja da je glasila otprilike ovako: Neka Maček stane na čelo hrvatske borbe za slobodu i neovisnost, a ako predsjednik HSS smatra da je Pavelićeva nazočnost štetna za Hrvatsku, on je spreman ostati u inozemstvu i ne vraćati se u domovinu. Maček na tu poruku nije uopće odgovorio. Budući da Crnički nipošto ne spada u Pavelićeve apologete, ovaj bi prikaz mogao biti vjerodostojan, jer se podudara s nizom sličnih svjedočenja.

Pozornijem čitatelju svakako će biti zanimljivo da, prema Crničkom, odbor hrvatskih političkih uznika, uglavnom preko udruge *Uzdanica*, u godinama pred rat ima utjecaja na ključne tokove hrvatske politike, dok ga je proglašenje Nezavisne Države Hrvatske uglavnom zateklo. Jedino što je iz tih dana Crnički našao vrijednim spomenuti, jest neuspio plan atentata (ili samo uhićenja?) na bana Šubašića prigodom njegova napuštanja Zagreba u travnju 1941., te poznata činjenica da su njemačke snage sve do priznanja Nezavisne Države Hrvatske (15. travnja 1941.) držale najvažnije konce uprave u svojim rukama, pa se prva stradanja Židova imaju pripisati isključivo njima.

Posve marginalna uloga koju je i prema Crničkom odbor hrvatskih političkih uznika imao u vrijeme proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, opravdanim čini pitanje, nije li pisac uspomena daleko precijenio njegovu ulogu i u prethodnom razdoblju. Osim Cerovskoga i Juce Rukavine, koji su očito imali drugačiju specifičnu težinu (a Cerovski se je, uostalom, jedno vrijeme bio sklonio u emigraciju!), njegovi članovi u ratnoj hrvatskoj državi ne zauzimaju važnije položaje. U doba rata Crnički je bio zapovjednik Civilne zaštite južnoga i jugozapadnog dijela Zagreba. No, njegove uspomene na to doba vrlo su siromašne. Slično vrijedi i za napuštanje Hrvatske i tragediju na Bleiburškom polju, izuzme li se i inače uglavnom poznat opis tragedije i samoubojstva generala Rolfa.

Iz Austrije je Crnički 1949. uspio otići u SAD. Posljednji dio knjige bavi se organiziranjem i borbom hrvatske emigracije. Ne tajeći svoju nesklonost Paveliću, Crnički je oduševljen Luburićem koji ga je imenovao svojim nasljednikom za tisak i promičbu. Luburić je navodno uspostavio veze s jordanskim

kraljem Huseinom „koji je obećao priznati hrvatsku državu" – što je, dakako, obična bajka – a tražio je i dodir sa SSSR-om.

Zbog sve razgranatije aktivnosti hrvatske emigracije, jugoslavenske su se službe odlučile na njezino razbijanje i fizičko uklanjanje najopasnijih pojedinaca. Crničkomu je tu u središtu pozornosti HNO i atentat na Luburića, što ga je izveo Ilija Stanić, koji je u Luburićevu blizinu došao na preporuku Miljenka Dabe Peranića. Osim Peranića, iz redova HNO-a Crnički sumnjivim drži Srećka Rovera (o čijoj se ulozi u Kavranovoj akciji s različitih polazišta raspreda već desetljećima, uvijek bez najmanjeg dokaza o njegovoj krivici), s kojim da je bio povezan fra Vendelin Vasilj. Šteta je što pisac nije napisao koji redak o prijeporima i raslojavanjima u HNO-u, što bi i ove njegove ocjene i (dis)kvalifikacije stavilo u potrebni povijesni kontekst.

S tim u svezi se može napomenuti kako je skoro šokantna njegova tvrdnja o dvojbenom habitusu nekih poznatih članova Hrvatskoga revolucionarnog bratstva (HRB). Čitavu organizaciju Crnički zapravo promatra kao instrument jugoslavenske obavještajne službe, u koji je namamljen veći broj naivnih hrvatskih rodoljuba. Nažalost, za takvu hipotezu ne nude se dokazi uvjerljiviji od već otprije poznatih konstrukcija. A hoće se dokaza kad se tvrdi da je skoro čitava jedna emigrantska organizacija u rukama smrtnog neprijatelja ili kad se (ekskulpirajući time u znatnoj mjeri Beograd i njegove hrvatske janjičare) sugerira kako je HRB poubijao i svoje članove: „Semića koji je ubijen u Italiji, njegovu suprugu i kćerku (vjerojatno se ne misli na Josipa Senića, nego na Stjepana Ševu? op. T. J.), zatim Oreča koji je bio ubijen u Južnoj Africi. Taj Oreč bio je svojedobno u Španjolskoj, te je špijunirao sve pokrete i rad generala Luburića". I Gezu Pastyja je, kaže on, Luburić smatrao Udbinim čovjekom.

Nema nikakve dvojbe da je Luburić zanimljiv i nerijetko vrijedan svjedok, ali svakako ne zaslužuje apsolutno povjerenje, s kojim o njemu govori Crnički. S druge strane, u Hrvatskoj se o hrvatskoj političkoj borbi, napose onoj emigrantskoj, može pisati svašta upravo zbog fizičkog uklanjanja ili drugačijeg *eutanaziranja* svjedoka odnosno uništavanja arhivskoga gradiva i manipuliranja njime. Zato toj složenoj problematici treba pristupati s krajnjim oprezom. Posebno oprezan treba biti prema sumnjama i optužbama na račun onih koji se više ne mogu braniti...

Zaključno, moglo bi se kazati kako se uspomene Stjepana Crničkog zanimljiv i vrijedan, iako sažet i po mnogočemu nedorečen prilog novijoj hrvatskoj povijesti. Razumljivo, one pate od iste boljke od koje pati svaki memoarski zapis: od opasnosti da se dojmovi pretvore u činjenice, a želje u sudove. S ob-

zirom na visoku dob njihova autora, izloženi su nedostatci više izraz žaljenja prikazivača zbog njihove nepotpunosti, nego kritike zbog njihovih nedostataka. No, u svakom slučaju, autorov život i njegova borba za hrvatsku slobodu i državnu neovisnost zahtijevaju bezuvjetno poštovanje...

(*Politički zatvorenik*, 13 (14!)/2003., br. 138, rujan 2003., 40.-41.)

POVJESNIČARI PRED HAŠKIM SUDOM

S obzirom na to da se pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Haagu redovito raspravlja i o povijesno-političkim pitanjima, u nizu postupaka se kao vještaci pojavljuju profesionalni povjesničari. Osjećajući važnost teme (a i sklonost da se presude MKSJ-a uzimaju kao historiografska utvrđenja), uredništvo *Časopisa za suvremenu povijest* koji objavljuje Hrvatski institut za povijest, u prvome broju za 2004. objavilo je nalaze vještaka povjesničara u predmetima hrvatskim optuženicima iz Bosne i Hercegovine.

Pored uvodne riječi glavnog urednika *Časopisa,* ujedno suradnika *Političkog zatvorenika,* dr. Stjepana Matkovića, Postupak o pravilima i dokazima MKSJ-a, te nalaze i mišljenje vještaka komentira dr. Ksenija Turković s Katedre za kazneno pravo Pravnog fakulteta u Zagrebu. U zbornik su uvršteni vještački nalazi dr. Roberta J. Donie s University of Michigan (SAD), dr. Marka Almonda s Oxforda, te nalazi hrvatskih povjesničara mr. Davora Marijana (Hrvatski institut za povijest), dr. Mladena Ančića (Zavod za povijesne znanosti HAZU, Zadar) i dr. Dalibora Čepula (Pravni fakultet Zagreb). Svi prilozi, uključujući urednički uvodnik i pristupne napomene, objavljeni su i na hrvatskome i na engleskom jeziku.

Već običnim pregledom nalaza i mišljenja, i bez velika je stručnog znanja moguće uočiti da hrvatski povjesničari ratnom sukobu u BiH pristupaju s temeljitijim poznavanjem činjenica i obilnijim korištenjem izvornoga gradiva. No, s druge strane, nije nikakvo čudo da su vijeća MKSJ-a sklonija prihvaćanju ocjena stranih pisaca. To istodobno upućuje na zaključak da historiografske podloge osuda u pojedinim kaznenim predmetima pred MKSJ nipošto ne će biti prava povijest ratnog sukoba u BiH, nego će više govoriti o samom Tribunalu, načinu njegova djelovanja i svrsi njegova postojanja. Velika je vrijednost ovoga tematskog broja *Časopisa za suvremenu povijest* u tome što prvi put omogućuje hrvatskoj i stručnoj i laičkoj javnosti da se upozna s prevažnim aspektom funkcioniranja haške institucije koja tako dalekosežno zadire u naše živote i sudbinu države.

(*Politički zatvorenik*, 14 (15!)/2004., br. 143, veljača 2004., 40.)

ZBORNIK RADOVA O ANTI STARČEVIĆU

Jedan od pokazatelja duhovnog stanja među Hrvatima u obnovljenoj državi jest i odnos prema dr. Anti Starčeviću.

Toga se hrvatskog političara, filozofa i književnika već skoro stoljeće i pol običava nazivati Ocem Domovine, pa bi se smjelo očekivati kako će u obnovljenoj Hrvatskoj – u kojoj mu se tepa jednakim riječima, više radi samohvale hvalitelja, nego na diku hvaljenoga – njegovo djelo doživjeti punu revalorizaciju, dobiti zaslužena priznanja i biti svrstano u klasike političke misli, u školske i sveučilišne udžbenike i uz uzglavlja duhovnih i političkih vođa ovoga naroda. A zapravo se od toga zbilo malo ili ništa.

Umjesto kritičkog izdanja sabranih djela, prije devet godina (1995.) objavljen je za korištenje ne osobito prikladan pretisak *Djela*. Pavo Barišić je iste godine priredio Starčevićeve *Govore*, a akademik Dubravko Jelčić *Književna djela*. Četiri godine kasnije Barišić je priredio i uvodom popratio *Izabrane političke spise*. O Starčeviću se pisalo još manje: par knjiga i poneki članak u periodici, povremeno opaske u tisku.

Zato svaki sustavniji pristup Starčevićevu djelu treba pozdraviti i posvetiti mu pozornost. Posljednji, hvale vrijedan, bio je znanstveni kolokvij održan u veljači 2003., o 180. obljetnici Starčevićeva rođenja, u Zlatnoj dvorani Hrvatskog instituta za povijest. Upriličila ga je Hrvatska čista stranka prava i njezin tadašnji predsjednik, Ivan Gabelica.

Gabelica je i urednik (a HČSP nakladnik) zbornika radova s toga kolokvija. Skupa s dr. Marijom Bratanić, dr. Zlatkom Matijevićem i dr. Stjepanom Matkovićem, Gabelica je zbornik predstavio javnosti 27. veljače 2004. u Zagrebu. Zbornik ima 135 stranica, a u njemu su objavljeni prilozi dr. Agneze Szabo (*Politički stavovi dr. Ante Starčevića u radu Hrvatskog sabora 1861. godine te od 1865. do 1867. godine*), Dubravka Jelčića (Ante *Starčević kao branitelj hrvatskog jezika,* te *Suvremeni Starčević*), dr. Jasne Turkalj (*Starčevićeva misao o nužnosti samostalne hrvatske države*), Željka Holjevca (*Dr. Ante Starčević o Srbima i Srbiji*), mr. Zlatka Hasanbegovića (*Islam i bosanski muslimani u djelima Ante Starčevića*), dr. Stjepana Matkovića (*Razni oblici interpretacije Ante Starčevića od 1990-ih naovamo*), Dubravka Horvatića (*Hrvatska današnjica i Ante Starčević*), Marije Bratanić (*Odgojne i društvene vrijednosti u djelu dr. Ante Starčevića*) i Ivana Gabelice (*Društvovni nauk dr. Ante Starčevića*). Knjizi su kao prilozi pridodani i neki temeljni dokumenti o Starčeviću i Stranci prava odnosno Čistoj stranci prava.

Objavljivanje zbornika treba zdušno pozdraviti, ne samo kao putokaz za način obilježavanja znamenitih obljetnica koji ima trajnu vrijednost, za razliku od nazdravičarskoga dangubljenja, nego i kao vrijedan doprinos poznavanju Starčevićeva djela. U nizu spomenutih radova objavljeni su novi pogledi na Starčevićev nauk, koji je prikazan kao živ i svevremenski, Hrvatskoj i Hrvatima možda potrebniji nego ikad ranije...

(*Politički zatvorenik*, 14 (15!)/2004., br. 144, ožujak 2004., 45.)

NOVO PRAVAŠKO GLASILO

U svibnju 2004. pojavio se prvi broj *Hrvatske smotre,* hrvatskoga pravaškoga glasila, kojemu je kao nakladnik označena Hrvatska čista stranka prava. Ime je to koje u redovima hrvatskih nacionalista ima dugu tradiciju. Pravaški (frankovački) časopis pod tim imenom pojavio se još 1906., kad mu je urednikom bio Zvonimir pl. Vukelić. Časopis pod istim imenom izlazio je i od 1933. do 1945., a uređivali su ga isprva Kerubin Šegvić, potom Vilko Rieger, te Ante i Ivan Oršanić, sve istaknuti prvaci hrvatskoga nacionalističkog pokreta uoči Drugoga svjetskog rata.

U to je doba *Hrvatska smotra* bila jedan od kvasaca zahvaljujući kojima je stvorena hrvatska ratna država. U istome je krugu nakon rata u emigraciji 1951. Ivan Oršanić utemeljio Hrvatsku republikansku stranku, koja je iste godine započela objavljivati svoje glasilo pod nazivom *Republika Hrvatska*. Taj tromjesečnik, koji već skoro desetljeće i pol izlazi u Zagrebu, gdje ga objavljuje ista stranka, sada pod nazivom Hrvatska republikanska zajednica, desetljećima je jedan od najboljih hrvatskih političkih časopisa, s jasnim naslonom na tradiciju predratne *Hrvatske smotre*.

Novopokrenuto pravaško glasilo zamišljeno je, kaže se u uvodniku, kao mjesečnik, sa željom da što skorije preraste u tjednik. Velik je to pothvat, s vrlo neizvjesnim izgledima, napose ako glasilo ostane stranačko. Uredništvo na suradnju poziva svakoga, a nadajmo se da će i suradnje i pomoći biti. Dio hrvatske javnosti koji se svrstava u nacionaliste ustrajno priželjkuje svoje glasilo, ali u Hrvatskoj kao da nema ni pameti ni znanja da se takvo nešto stvori. Zbog toga treba od svega srca pozdraviti nastojanje HČSP-a da uloži svoje sile u zadovoljenje te prijeke potrebe.

U prvome broju na ukupno 48 stranica objavljeni su tekstovi akademika Dubravka Jelčića, utemeljitelja i prvog predsjednika HČSP-a Ivana Gabelice, aktualnog predsjednika Luke Podruga, Josipa Miljka itd. Više je tekstova preneseno iz drugih tiskovina. Tu sa žaljenjem valja primijetiti da je *Politički zatvorenik* crpljen znatno obilnije od drugih publikacija, pa su preneseni tekstovi objavljeni u našemu mjesečniku, brojne ilustracije, a ponegdje i čitave stranice, a da to nigdje ni jednim slovom nije spomenuto. Za razliku od toga, navedeno je podrijetlo svih drugih prenesenih tekstova. No, želeći *Hrvatskoj smotri* uspjeh puno veći od onoga koji ima *Politički zatvorenik*, rado ćemo te propuste pripisati istim onim uzrocima zbog kojih trpi njezino grafičko uređenje, pa i lektura: svaki je početak težak.

(*Politički zatvorenik*, 14 (15!)/2004., br. 146, svibanj 2004., 2.)

UZ KNJIGU USPOMENA DON BALDA MLADOŠEVIĆA

U travnju ove godine, pod naslovom *Gospodin je bio moja snaga*, u Dubrovniku je objavljena knjiga uspomena don Balda Mladoševića (rođ. 1922.). Kao nakladnici ove nevelike ali vrijedne publikacije (80 str.) pojavljuju se Biskupija dubrovačka i dubrovačka podružnica HDPZ-a. U skladu s tim, uvodne su pripomene napisali biskup dr. Želimir Puljić i urednik te korektor knjige dr. Augustin Franić, dugogodišnji hrvatski politički uznik i istaknuti suradnik našeg mjesečnika.

Osim sažetaka na engleskome, njemačkom, španjolskom i francuskom jeziku, u knjigu su uvrštena i dva priloga: Mladoševićev „Karton osuđenika" iz Kazneno-popravnog doma Lepoglava, te presuda Okružnoga suda u Dubrovniku K-33/48 od 22. lipnja 1948., kojom je don Baldo proglašen krivim što je u studenome 1946. „vodeći brigu o imovini ilegalne organizacije nazvane Križarska zajednica" poduzimao korake da se ta imovina sačuva „te na taj način pomagao rad udruženja s fašističkim ciljevima", kao i zato što je 17. travnja 1948. na javnoj glavnoj raspravi izjavio „da su istražni organi Uprave državne bezbjednosti u toku jednog drugog istražnog postupka (...) pravili na njemu represalije i fašističke metode osim ricinusa, kao i da ga je isljednik Mikulandra Ante maltretirao i u zapisnik napisao što je htio, a on potpisao, jer da je bio maltretiran, te tako svjesno javno iznosio laži i klevete s naročitim ciljem, da izloži prezrenju organe narodne vlasti".

Da u presudi nema valjana obrazloženja niti navođenja odnosno ocjene dokaza, suvišno je i spominjati. Ali, to nije bila zaprjeka da za svako od opisanih „kaznenih djela" don Baldu bude izrečeno po četiri godine tamnice, pa je proglašena jedinstvena kazna u trajanju od sedam godina.

Potraga za Gundulićevim grobom

Središnji dio knjige čini opis Mladoševićeva tamnovanja u KPD-u Lepoglavi, s odlascima na neka druga poznata radilišta. No, nije manje važan njegov – makar sažet – opis nekih događaja iz predratnoga Dubrovnika i Konavala.

Piscu ovoga prikaza najdragocjenijom ilustracijom hrvatsko-srpskih odnosa čini se podsjećanje na srebrni lovorov vijenac koji su dubrovački Srbi (ne samo pravoslavni, nego i Srbi-katolici) u Dubrovačkome muzeju položili na grob Ivana Gundulića. Na vijencu je pisalo: „Srpskom pesniku Jovanu Gunduliću - Srpsko pevačko društvo Sloga". Tko je čitao Murvarovu raspravu *Na izvorima neistina*, zna da to nije bilo izolirano svojatanje ovoga hrvatskog pjesnika. No,

objavljivanje njegovih djela na srpskome jeziku i pod naslovom *Razna dela Jefta Popovića* (Budim, 1827.) jedva da je drskije i neukusnije od vulgarne srpske propagande koju je širio tadašnji časopis *Dubrovnik,* a koja se, uostalom, na posve sličan način opetovala i u komunističkoj Jugoslaviji (Jorjo Tadić i dr.).

Najšokantnija je zapravo hrvatska reakcija na postavljanje spomenutoga vijenca: don Baldo opisuje kako je dubrovački ogranak Družbe braće hrvatskoga zmaja, u dogovoru s Biskupijom i fratrima, u siječnju 1939. počeo raskopavati pod franjevačke crkve u Gradu. Htjelo se parirati srpskoj propagandi kako je Gundulić pokopan u Trebinju, posvjedočivši tako svoju pripadnost srpstvu. „Raskopalo se skoro do oltara sv. Antuna i čekale su se nove ploče, jer su dotadašnje bile polomljene, a grob nije nađen. Međutim, kada su odlučili pregledati što je ispod stubišta prema sakristiji, odvalili su jednu stepenicu ispod koje se pojavila grobna ploča s grbom Gundulića. Pri otvaranju groba članovi civilne i crkvene stručne komisije pronašli su uz tri položena ljudska kostura i posebnu kutiju s podacima o pokopanima: *Hic iacet in Domino Ioannes Francis Gondola cum duobus suis filiis*. (Ovdje počiva u Gospodinu Đivo Frano Gundulić sa svoja dva sina). Veselju nije bilo kraja. Zvonila su zvona svih crkava, a čitav je grad bio okićen hrvatskim zastavama...“

Treba li uopće bolji opis tužnoga hrvatskog položaja u Kraljevini Jugoslaviji? Zašto da jedan narod na taj način slavi pronalazak posmrtnih ostataka jednog pjesnika? Ima li jasnije potvrde da nam se htjelo zatrti ime i prošlost, od potrebe za prekapanjem stoljetnih grobova u znamenitoj dubrovačkoj crkvi ili od, recimo, uništenja pleterne ornamentike na zidovima crkve sv. Spasa (IX. st.) u Vrhrici, na izvoru rijeke Cetine?

I kad nam se danas hoće nametnuti misao da je nacionalna posebnost negacija slobode, ili da su znanost i kultura nadnacionalni i naddržavni, zar se ne treba upitati, koliko toga nam je uništeno i ukradeno zato što nismo imali vlastite države? Koliko je briljantnih umova bačeno u jame ili pokopano u neobilježene, usputne grobove? Koliki su najljepše godine proveli u tamnici, umjesto da rade i stvaraju? Ili, ako se baš hoće, zar bi se, primjerice, jedan Ivo Andrić „zaveštao“ srpskoj književnosti i kulturi, da su Hrvati imali svoju državu i da su njemu, i sličnim moralnim slabićima, mogli ponuditi građansku egzistenciju ili kakvu sinekuricu na državnim jaslama?

Robijaš, pa svećenik

Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske u Dubrovniku i okolici, piše Mladošević, dočekano je s oduševljenjem: „Veselju nije bilo kraja. Grad je bio sav

u hrvatskim zastavama.“ No, talijanska nazočnost i talijansko-četnička suradnja brzo su ugrozili prvotni zanos. U novim su prilikama gospodarske i prehrambene teškoće išle na ruku pobunjenicima protiv države. „Kroz Konavle se širi hajdučija – kaže don Baldo – a redaju se i brojne likvidacije čestitih Hrvata“.

Što se rat više primiče kraju, to partizani bivaju objesniji i okrutniji. Povlačenjem hrvatsko-njemačke posade, dubrovačko područje pada u partizanske ruke, a tada počinju pokolji. „Ubijanje tzv. neprijatelja po Konavlima, slanje unovačenih mladića na bunkere oko Boke Kotorske, likvidacija mladih Konavljana i još dvojice drugih na Orsuli, pljačka seljačkog truda – sve je to utjecalo na stvaranje tzv. ‘škripara’“.

U partizansko-komunističkoj hajci na hrvatsko i katoličko, don Balda je, za razliku od mnogih njegovih kolega, srećom mimoišla smrt. No, nije uhićenje. Prvi je put uhićen 9. svibnja 1945. Sud za zaštitu nacionalne časti ga je proglasio krivim i osudio, ali je 19. kolovoza 1945. pomilovan. Drugi je put uhićen 14. travnja 1947., ali je nakon dvomjesečnog pritvora pušten zbog nedostatka dokaza. Treći put su po njega došli 31. prosinca 1947. Ovoga se puta nije spasio, nego je, kako je rečeno, 22. lipnja 1948. osuđen, a 3. srpnja otpravljen na izdržavanje kazne u KPD Lepoglava.

Odatle je vođen na različita radilišta. Prvo je bilo na Golome otoku, kamo je, kaže, 1. lipnja 1949. dovedena skupina robijaša da izgradi barake za njegove nove stanovnike, pristaše rezolucije Informbiroa. Nakon toga su robijaši radili u Lonjskome polju (logor Gređani - Okučani), Novomu Beogradu (1949./50.), autocesti kod Sibinja i Gradiške, u Fužinama i u sisačkoj čeličani. U uspomenama don Baldo opisuje te logore i radilišta, kao i mnoge uznike koji su u njima prolijevali krv i znoj.

Izišavši s robije po isteku kazne, on je ustrajao u ranijoj odluci da postane svećenikom, pa je 10. ožujka 1956. i zaređen. Svećeničku je službu obavljao u nizu konavoskih župa. Završavajući knjigu svojih uspomena, don Baldo posebno naglašava kako nikada nije počeo mrziti i kako je sve patnje prevladao uzdajući se u Gospodina i u uskrsnuće hrvatske države: „Molim Gospodina da našemu hrvatskom narodu, u ovim teškim vremenima udijeli milost i slogu isključujući svaku podijeljenost, da se kod svih probudi zajednički ponos i osjećaj odgovornosti prema Bogu i povijesti“.

(*Politički zatvorenik*, 14 (15!)/2004., br. 147, lipanj 2004., 44.-45.)

MARČINKOVA KNJIGA O BITCI ZA ODŽAK

U nakladi Hrvatskoga obranbenog reda (HOR), u Zagrebu je prije par mjeseci objavljena knjiga uglednoga člana HDPZ-a, hrvatskoga književnika i povjesnika Mate Marčinka, *U Odžaku se branila hrvatska država* (207 str.), posvećena legendarnoj bitci za Odžak 1945. Okosnicu knjige čini opis događaja na ušću rijeke Bosne u Savu u svibnju 1945., nakon pada Zagreba. Riječ je o „posljednjoj bitci Drugoga svjetskog rata u Europi", odnosno junačkom otporu koji je nekoliko tisuća hrvatskih vojnika, pod vodstvom braće Petra i Ivana Rajkovačića, sve do 25. svibnja 1945. pružalo žestokoj partizanskoj opsadi. Dio branitelja, pod vodstvom Ibrahima Pjanića i Avdage Hasića, obojice nositelja naslova viteza, odlučio se na proboj prema Zapadu, koji je uspio.

Ključni izvori za Marčinkov opis tih dramatičnih događaja članci su Bruna Bušića i Ante Jurendića, te knjige Zorana Dujaka *Berlin pa Odžak*, objavljena u privatnoj nakladi u Švicarskoj 1993. i Bože Vukoje *Odžak i okolica u Drugome svjetskom ratu* (Crnac, 1999.). No, autor se na zadržava samo na opisu toga znamenitog odsječka hrvatske vojne povijesti, nego ga koristi kao paradigmu hrvatske borbe za opstanak, slobodu i državnu neovisnost. Samim time, bitka za Odžak postaje povodom za jezgrovit pregled hrvatske povijesti u XIX. i XX. stoljeću. Bez toga ni tu bitku, ni postupke njezinih aktera nije moguće pravo shvatiti. Točnije, bez objašnjenja povijesnoga kontinuiteta i vojnopolitičkoga konteksta, sama bi bitka za Odžak mogla izgledati kao samoubilački korak *hrvatskih kamikaza*, žrtva bez izgleda na uspjeh, a time i žrtva bez smisla.

No, kad se ima na umu alternativa koju je hrvatskim rodoljubima nametnuo jugoslavenski teror, sada u partizansko-komunističkome ruhu, onda biva jasno kako je dramatična svibanjska epopeja na sjeveru Bosne kristalno čist izraz odlučnosti hrvatskog naroda da svoju slobodu i pravo na državu izbori i obrani bez obzira na ikakve kalkulacije i računice svjetskih moćnika. Gubitci branitelja se različito procjenjuju, od dvije i pol do sedam tisuća momaka. Nakon rata, od 1945. do 1949. u odžačkim je župama pobijeno oko 2.500 Hrvata katolika. S ratnim gubitcima, broj žrtava doseže zastrašujućih 10.000. „Što je mogla, odnijela je Sava, / a što nije, prekrila je trava...", nariče narodna tužbalica koju Marčinko donosi u prilogu svoje knjige.

U toj se tužbalici nalaze i stihovi: „Ubila nas četrdeset peta, / pamtit ćemo tisuć ljeta // ... Mi ne damo naše Posavine, / Srbija je tamo preko Drine!" No, u Domovinskom je ratu na hrvatskoj strani, nažalost, bilo onih koji su poticali Hrvate da Posavinu napuste, jer se radi o „prostoru koji nikad ne će biti naš".

Ostaje nadati se, da će Marčinkova knjiga biti poticaj mladim istraživačima, koji će obraditi i arhivske izvore, jer oni nesumnjivo postoje. No, i ovako smo dobili vrijedno podsjećanje na zaboravljena junaštva.

(*Politički zatvorenik*, 14 (15!)/2004., br. 148-149,
srpanj-kolovoz 2004., 72.)

AKADEMIKOVA NEUSPJELA MATURALNA RADNJA
*(Opaske o monografiji akademika Ive Petrinovića o dr. Mili Budaku)**

Zbog jedne davne, sasvim uzgredne polemike u *Hrvatskom slovu*, činilo mi se nepriličnim javno se osvrtati na knjigu akademika Ive Petrinovića o dr. Mili Budaku, koja je prije dvije godine objavljena pod naslovom *Mile Budak – portret jednog političara* (Književni krug, Split, 2002., 238 str.). Moglo se, naime, misliti da je nepovoljna ocjena uvjetovana kakvim osobnim razlozima. Malo nakon te polemike Petrinović je umro, a svakako nije viteški negativno prikazati knjigu pisca koji na kritiku više ne može odgovoriti. Petrinovićevu, pak, monografiju o Budaku prikazivač koji drži do sebe, nažalost, ne može prikazati nego negativno.

No, najnovije rasprave u povodu podizanja spomen-obilježja u Budakovu rodnome Svetom Roku pokazuju da u hrvatskoj javnosti još uvijek prevladavaju oni koji ključne spoznaje o Drugome svjetskom ratu crpe iz gornjomilanovačkih stripova o *Mirku i Slavku*. Zbog toga se valja upitati, na čemu mi zapravo gradimo svoje predodžbe i uvjerenja. Drugim riječima, raspolažemo li temeljitim znanstvenim raspravama, koje bi nam dale pravo donositi sasvim određene sudove o tadašnjim događajima i njihovim akterima.

U tom kontekstu valja ocijeniti i Petrinovićevu knjigu. Jer, i kad je o Budaku riječ, treba se upitati što mi zapravo znamo. Najzaokruženiji životopis dr. Mile Budaka napisao je dr. Jere Jareb u članku „Prilog životopisu dra Mile Budaka“, koji je objavljen u emigrantskoj *Hrvatskoj reviji* odnosno, kasnije, u njezinu zborniku radova o stotoj obljetnici Budakova rođenja, pod naslovom *Mile Budak, pjesnik i mučenik Hrvatske* (1989.). I tom se članku, dakako, mogu uputiti stanovite zamjerke. No, on je, za razliku od Petrinovićeve knjige, ozbiljan znanstveni rad.

Petrinović je, usuđujem se reći, izbjegavajući eufemizme kojima su ga blago pokudili prikazivači u *Hrvatskom slovu* (god. IX/2003., br. 409 od 21. velja-

* Da sam u vrijeme pisanja ovoga prikaza znao ono što sam doznao kasnije, priređujući s dr. sc. Stjepanom Matkovićem Budakovu korespondenciju, popraćenu vrlo opširnom uvodnom studijom (*Iz korespondencije dr. Mile Budaka 1907.-1944.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2012., 766 str.), moj prikaz Petrinovićeve pisanije bi bio još nepovoljniji. Akademik je svojom knjigom, naime, pokazao da je zalutao na područje kojemu nije vičan, jer onaj tko je kadar nekritički opširno citirati krajnje neuvjerljive pripovijesti poput one koja se pripisuje Branku Rukavini, ili onaj tko je u stanju u nevelikoj Budakovoj ostavštini previdjeti čak i to da je poznati književnik nakon odlaska na službu poslanika u Berlinu pred kraj 1941. imenovan ministrom bez lisnice u hrvatskoj državnoj vladi (što je u historiografiji nepoznato, pa je tim više vrijedno napomene!), nije se ni smio upustiti u pisanje o toj problematici.

če 2003.) ili u *Hrvatskoj reviji* (god. III/2003., br. 3), čista danguba. No, kako je on hrvatskoj javnosti dostupniji, i kako ga najprije u *Časopisu za suvremenu povijest* (br. 1/2003) hvalospjevima obasipa jedan od recenzenata, akademik Hodimir Sirotković, a onda ga, u drugoj polovici kolovoza nekritički hvali i popularizira drugi recenzent, akademik Petar Strčić u zgražanja vrijednom *galimatijašu* koji je trebao biti podlistkom zagrebačkog *Vjesnika*, a pretvorio se u ideološko kokodakanje na razini *političke nastave* JNA, ipak se odlučujem prikazati tu prvu domovinsku „monografiju" o političkom djelovanju važnoga hrvatskoga književnika i političara. Ako mi pisac monografije i ne može odgovoriti, savjest mi miri činjenica da su bar recenzenti njegove knjige još živi, da su obojica (na ponos zemlje i naroda!) akademici, tj. redoviti članovi ustanove koja se donedavno zvala Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti, i da su – obojica – *antifašisti* (pače i *humanisti!*), što će reći da su im osim stranica ovog mjesečnika otvoreni stupci i drugih tiskovina u Hrvatskoj. Obojica su, pak, kako u recenzijama, tako i kasnije, kad je njihov revolucionarni zanos mogao i trebao splasnuti, knjigu popratili hvalospjevima na kojima bi im bio zahvalan i dobri Homer.

Knjigu su pohvalama popratili samo recenzenti: s drugih strana hvale čuti nije. A kako joj tepaju recenzenti? Po uzoru na onu „ja tebe vojvodo, ti mene serdaru", akademik Sirotković nalazi da je Petrinovićeva knjiga „vrlo dobar, vrlo zanimljiv i objektivno napisan rad koji se temelji na pomnom proučavanju sačuvane arhivske građe i upotrebi sve relevantne literature" (što je poruge vrijedna neistina); akademik Strčić, pak, ocjenjuje, da je Petrinovićeva monografija „visok prinos razvoju i naše i strane znanosti". Kad se rasipa tom intelektualnom bižuterijom, Strčić nažalost ne precizira misli li samo na „naše narode i narodnosti", na „nesvrstane" ili na „čitavo slobodoljubivo čovječanstvo"? No, odmah potom učeno domeće kako o izvornosti djela govori „i visok broj fusnota, kao i priloženi izvori". (Za povijest znanosti svakako je zanimljivo Strčićevo otkriće da „broj fusnota" govori ma o čemu, ali je kod drugoga, teška srca priznajem, akademik Strčić bar donekle u pravu. Jedino, naime, što je u Petrinovićevoj knjizi vrijedno, doista jedino, jest ono što Petrinović – *nije* napisao: izvorni dokumenti objavljeni u prilogu.)

Petrinovićevo oskudno i selektivno korištenje izvora

Koje su osnovne činjenice Budakove biografije, o kojima Petrinović piše? Dr. Mile Budak je politički aktivan od prvog desetljeća XX. stoljeća sve do 1945. To znači da se njegova djelatnost proteže od *Mlade Hrvatske* u doba Au-

stro-Ugarske, preko istaknute uloge u Hrvatskoj stranci prava i odvjetnikovanja koje je uključivalo sudjelovanje u nizu političkih procesa koji su obilježili politički život Hrvatske, do odlaska u emigraciju početkom 1933. i pristupanja ustaškom pokretu. U emigraciji će objaviti vrijednu knjigu *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu državu Hrvatsku* (1934.) te kao doglavnik jedno vrijeme u Pavelićevo ime zapovijedati ustaškim emigrantima, a onda će se 1938. vratiti u Hrvatsku. U Zagrebu će uskoro pokrenuti *Hrvatski narod,* nacionalistički tjednik koji će ubrzano povećavati nakladu (do 80.000 primjeraka!) i širiti utjecaj, pa će ga Pavelićevi pristaše (ali ne samo oni) doživljavati kao glavu domovinske grane ustaškog pokreta. Zadržavajući naslov i ulogu doglavnika, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj će Budak obnašati dužnosti ministra bogoštovlja i nastave, poslanika u Berlinu i ministra vanjskih poslova. Također će sudjelovati u radu Hrvatskoga državnog sabora i biti predsjednikom Društva hrvatskih književnika.

Kako njegovi recenzenti govore o „visokom broju fusnota" te korištenju čitave dostupne građe i literature, mora se primijetiti da se u svom knjižuljku za čitavo to burno razdoblje od 1910. do 1941. Petrinović na samo četiri mjesta poslužio neobjavljenim arhivskim gradivom, i to zapisnikom o Budakovu saslušanju (str. 59. i 82.), Budakovom molbom jugoslavenskom poslanstvu radi povratka u domovinu (75.) i uglavnom malo važnim svjedočenjima ustaških povratnika Ante Olujića i Mate Šumana (67.-69.) koja se nalaze u Trumbićevoj ostavštini i na koje je pisac nesumnjivo nabasao dvadesetak godina ranije, radeći puno uspjeliju monografiju o Anti Trumbiću. Više je, dakle, nego zanimljivo da su – i odakle su – akademici Sirotković i Strčić (služeći se čak statistikom, brojenjem fusnota!) pronašli kako se radi o iscrpnom korištenju arhivskoga gradiva.

Ni s objavljenim vrelima i literaturom Petrinović, ruku pod ruku sa svojim recenzentima, nije bio bolje sreće. I tu se on vrlo površno služi krajnje oskudnom i po neobičnim kriterijima probranom literaturom. Njemu nije poznato da je o mladohrvatskom pokretu i Hrvatskoj stranci prava pisao itko osim Mirjane Gross. Za Radićevo razdoblje nije navedena nikakva literatura osim Rudolfa Horvata i jednog članka Hrvoja Matkovića. Petrinović vrlo ekstenzivno koristi memoarsko štivo, ne pristupajući mu s dovoljnom kritičnošću. Tako on bez ikakve ograde koristi rasprave Matije Kovačića, koji – inače – nije nikakav očevidac događaja ni u državnom vrhu Nezavisne Države Hrvatske, a kamoli iz razdoblja ustaške emigracije, te Eugena Dide Kvaternika, koji jest očevidac mnogih događaja, ali nije pouzdan svjedok, nego zainteresirana stranka. U

svakom slučaju, nazubljenost ove dvojice na svoga bivšeg idola, poglavnika dr. Antu Pavelića, svakoga bi pristojnog pisca silila bar na usputnu napomenu. (Time bi, uostalom, akademik Strčić u svojoj statističkoj aktivnosti dobio dodatni poticaj.) No, kod Petrinovića takve ograde nema. Naprotiv, on posve nekritički citira pamflet koji je – sa štrikom oko vrata, *nota bene* – o Paveliću sastavio Ante Moškov. Štoviše, nije mu poznato da je taj sastavak koji je, recimo to eufemistički, slabo upotrebljiv za svaku ozbiljniju historiografsku raspravu, ranije (1999.) kao posebnu knjigu objavio poznati splitski pamfletist i paljetkar Petar Požar.

Ni kad piše o prilikama u doba šestosiječanjske diktature i Zagrebačkim punktacijama, odnosno o razdoblju Banovine Hrvatske, Petrinović se uopće ne koristi opsežnim i dosad nenadmašenim monografijama Ljube Bobana o politici HSS-a u Mačekovo doba i Banovini Hrvatskoj. (Ako mu se i u tom pogledu smije predbaciti neshvatljiva površnost, mora mu se priznati hrabrost usporediva s hrabrošću kamikaza! Samo je tako moguće bez Bobana pisati o hrvatskoj političkoj povijesti tridesetih godina XX. stoljeća.)

U dijelu u kojem govori o Budakovu emigrantskom djelovanju Petrinović hoće ostaviti dojam da mu je poznata na hrvatski do danas, nažalost, neprevedena knjiga američkog povjesnika hrvatskog podrijetla Jamesa J. Sadkovicha *Italian Support for Croatian Separatism 1927-1937* (*Talijanska potpora hrvatskom separatizmu 1927.-1937.*), pa iz nje posuđuje i dvije ilustracije. No, jasno se vidi da tu dragocjenu knjigu, sastavljenu mahom na temelju neobjavljenih talijanskih redarstvenih dokumenata, zapravo nije ni pročitao. Iako često spominje Vladetu Milićevića, ni njegova mu knjiga o ustašama nije poznata, pa nije čudo da se ne služi ni Stojadinovićevim memoarima. Tako bi se moglo unedogled nizati djela koja se bave međuratnim razdobljem, a koja je Petrinović trebao pročitati, držeći se one starinske da prije pisanja jedne tanke treba pročitati dosta debelih knjiga.

Ni razdoblje Nezavisne Države Hrvatske nije bolje obrađeno. Od mnoštva rasprava o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Petrinović se služio sa svega desetak bibliografskih jedinica, a i njih nerijetko krivo citira. Blefira da se služio nekim objavljenim zbirkama izvora, poput *I documenti diplomatici italiani. Nona serie, 1939-1943*, koju citira na jednom mjestu (str. 88.), makar je očito da u nju nije povirio, jer tvrdi da u njoj piše ono čega tamo – nema. U pogledu razdoblja Nezavisne Države Hrvatske neobjavljenim se arhivskim gradivom akademik Petrinović koristi svega desetak puta, i to podatcima iz Budakova dossiera (96., 102., 136.-138.), njegovom korespondencijom (103.) i tzv. zapisnikom

Budakova saslušanja (126., 139.-145.), za koji Petrinović ne zapaža da se očito ne radi o zapisniku redarstvenoga ili sudskog saslušanja, nego o svojevrsnome „istražnom elaboratu”, koji je, na temelju postavljenih pitanja ili zadanih tema, pisan u prvome licu jednine i koji odaje Budakov stil.

No, za pisca koji „istražni elaborat” naziva „istraživačkim elaboratom” (153.) takav previd i nije veliki grijeh. Tim prije što pošteno (makar tek prešutno) priznaje da arhivsko gradivo ministarstva vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske, poslanstva u Berlinu i ministarstva (bogoštovlja i) nastave nije ni primirisao. I sve bi bilo dobro, da nema ambiciju – s pohvalama još dvojice akademika – pisati monografiju upravo o ministru bogoštovlja i nastave, poslaniku u Berlinu i ministru vanjskih poslova! A Petrinović je, nažalost, pred kraj života obolio upravo od te ambicije....

Zbirka pogrješaka i površnosti

Primjera pučkoškolske površnosti u akademika Petrinovića ima na svakom koraku. On se bez ograde služi jugoslavenskim izdanjem Cianova dnevnika iz 1948., jer ni njemu ni njegovim recenzentima izgleda nije poznato da je autentičnost bilo koje objavljene verzije Cianova dnevnika više nego prijeporna, a da bi ona jugoslavenska iz 1948. bila upotrebljiva samo za jednu svrhu (da nije tiskana na pretvrdu papiru!). Ni Petrinović, a ni njegovi recenzenti ne znaju da je hrvatski književnik i urednik *Hrvatske revije*, dulje vrijeme Budakov tajnik, Marko Čović objavio knjigu *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati* (1975.), koja je nezaobilazna pri pisanju monografije o Budaku. Za Petrinovićev je metodološki pristup karakteristično i to, da od oko 140 stranica autorskog teksta punih pet troši na ekstenzivno citiranje Čengićeva kvaziliterarnog opisa Krležina posjeta Paveliću, kao da se radi o kakvome prvorazrednom povijesnom dokumentu, a ne o naknadnom mudrovanju osobno zainteresiranog pisca, kad su ostali sudionici razgovora odavno – pod ledinom.

Pisac „znalački pisane” monografije koja je „visok prinos” razvitku ne samo naše, nego „i strane znanosti” Budaka ustrajno naziva veleposlanikom, iako Nezavisna Država Hrvatska nije imala nijedno veleposlanstvo (Botschaft, embassy, ambasciata) i nijednoga veleposlanika (Botschafter, ambassador, ambasciatore). I njegov recenzent Strčić u baljezganju u *Vjesniku* govori o „veleposlaničkoj dužnosti“, pokazujući kako nije slučajno demonstrirao neznanje da je najviši rang hrvatskih diplomatskih predstavništava bilo poslanstvo (Gesandtschaft, legation, legazione). Ni to što se Budak sam naziva poslanikom, ni to što ga dokumenti i drugi pisci nazivaju poslanikom, nije bilo kadro po-

ljuljati tvrdoglavo neznanje našega akademika. No, kad citira Luku Fertilija koji opisuje „srdačno prijateljstvo našeg poslanika s japanskim poklisarom”, Petrinović će (nepogrješivo!) napraviti pogrješku i u autorskom tekstu, svega par redaka dalje, japanskoga veleposlanika („poklisara“, za one koji grčkomu daju prednost pred hrvatskim), generala Oshimu, prekrstiti u – poslanika (110.). Jednako tako će jugoslavensko diplomatsko predstavništvo u Berlinu nazvati „ambasadom“ (58.), makar bi iz povijesti književnosti (Andrić!), koja mu je možda bliža (a svakako ne dalja!) od političke povijesti, mogao znati da tako ipak nije bilo.

Osim silnih problema s instrumentalom društva („inače su s Budakom bili nezadovoljni”, „nezadovoljstvo s njemačkim odlukama“ itd.), i u odnosu na imena Petrinović pokazuje neobičnu pjesničku slobodu. Fran Galović postaje „Frano Galović” (21.), Stijepo Perić „Stjepan Perić” (58., 61.), Josip Milković „Joža Miljković” (61.), Živan Kuveždić „Živanom Kuvedžićem” (130.), a Ivan Vidnjević „Ivanom Vignjevićem” (145.). Državnog tajnika u njemačkome ministarstvu vanjskih poslova Ernsta von Weizsäckera (oca kasnijega njemačkog predsjednika!) akademik Petrinović naziva „Weizsächer von Ernstom” (112.). Po uzoru na Bogdana Krizmana, on ne razlikuje Jurja (Jucu) Rukavinu od Jose Rukavine (146.), niti zna da je 1918. nastalo Kraljevstvo SHS, a ne „Kraljevina SHS” (32., 55.). On Rakovičku bunu pretvara u „Rakovačku” (35.), Skopje posrbljuje u „Skoplje” (26.), a list *Piemont* naziva „Pjemont” (25.).

Ali, recimo blagohotno da je sve do sada izrečeno o Petrinovićevoj knjizi tek posljedica tiskarskih pogrješaka ili, tamo gdje to ipak ne bi bilo uvjerljivo, puko cjepidlačenje nenavidnog prikazivača. No, da bi tako bilo, morao bi akademik Petrinović vladati bar elementarnim činjenicama, znati lučiti bitno od nebitnoga, razlikovati uzroke od posljedica i imati dara za uočavanje osnovnih povijesnih procesa. Nažalost, Petrinoviću sve to nedostaje, pa nema sumnje da ambiciozniji maturant kakve osrednje provincijske škole ne bi rado potpisao njegovu „monografiju“ o dr. Mili Budaku, čak ni onda kad se ona poštapa o još dva *antifašistička* akademika (i, k tomu, *humanista*) iz ustanove što se donedavno i službeno zvala Jugoslavenskom akademijom.

Nerazumijevanje osnovnih procesa

Petrinović je svojedobno napisao monografije o Trumbiću, Supilu i Tresiću-Pavičiću. Najbolja je ona o Trumbiću, unatoč silnomu piščevu trudu da dokaže kako je Trumbić umro kao Jugoslaven, a ne – kao što hoće Dido Kvaternik (i kao što sugerira činjenica da se Trumbić 1936. sastao s Pavelićem u

Palermu te o tome ostavio škrte, ali rječite zapise) – kao pristaša ideje neovisne hrvatske države. No, da nije tih ranijih njegovih rasprava, koje se ipak ne mogu tek tako odbaciti, mirne bi se duše moglo kazati da je akademik Petrinović, pišući o hrvatskoj političkoj povijesti XX. stoljeća, zalutao poput Preradovićeva *Putnika*.

Jer, da *ne zna puta, ne zna staze,* vidi se na svakom koraku.

On ne zna elementarne činjenice. Teško je pojmiti da i pučkoškolac ne razlikuje austro-ugarski ultimatum od objave rata Srbiji, a Petrinović, čovjek koji se bavio Trumbićem i Supilom, ipak tvrdi kako je Austro-Ugarska „objavila rat Srbiji u lipnju 1914. godine" (21.) Slično neznanje pokazuje i kad je riječ o Drugome svjetskom ratu. On, naime, piše kako je odmah nakon pada Mussolinija došlo do formiranja Badogliove vlade „a Italija je ispala iz vojnog stroja sila Osovine". Od Mussolinijeva pada (25. srpnja 1943.) do pada Italije (8. rujna 1943.) prošlo je skoro pedeset dana. Za znanstvenika Petrinovićeva kalibra (koji, reče Strčić, služi na čast i našoj i stranoj znanosti!) i njegove recenzente – prava sitnica!

A kad tri akademika, udruženim (*zurovskim!*) snagama ne znaju kad je počeo Prvi svjetski rat i kad je 1943. pala Italija, ne treba se čuditi da ne znaju stvari za koje se pita više znanja i ne manje suptilnosti. Samo činjenicom da su i pisci i recenzenti zalutali u historiografiju može se objasniti serija pogrješaka i besmislica. U takve spada, recimo, Petrinovićeva tvrdnja da je Radić iz Hrvatskog bloka izbacio Hrvatsku stranku prava zbog pravaških pregovora s radikalima (34.), kad je istina upravo suprotna i kad je općepoznato da je do pravaško-radikalskih razgovora došlo puno nakon isključenja HSP-a iz Bloka. Upravo su pravaši (sa zajedničarima) negodovali zbog Radićeve odluke da HRSS na idućim izborima nastupi samostalno, unatoč postojanju Hrvatskog bloka, i upravo su pravaši u studenome 1922. prosvjedovali što je Radić odlučio nasamo razgovarati s demokratskim predstavnikom Pavlom Anđelićem. Na to je Radić iz Bloka isključio dr. Mirka Košutića, dr. Vladimira Prebega i dr. Antu Pavelića, nakon čega su Blok napustili i dr. Matko Laginja i dr. Rudolf Horvat. Koji mjesec kasnije, Radić je s radikalskim predstavnicima Markom Đuričićem i dr. Vojislavom Janjićem sklopio sporazum, koji su pod nazivom „Markov protokol" potpisali i neki drugi političari.

Svoje nesnalaženje Petrinović pokazuje i onda kad tvrdi da (kasniji) Hrvatski blok na skupštinskim izborima 1927. nije imao značajnijeg uspjeha, te pritom citira Pavelićevu i Trumbićevu nastupnu izjavu, u kojoj da je najbitnije da će oni svim zakonitim sredstvima raditi na uspostavi hrvatske državne

samostalnosti (37.-38.). Blok je na izborima ostvario solidan uspjeh, koji se ogleda ne samo u ostvarenju dvaju mandata, nego i u teškome porazu Radićeva HSS-a, dok je iz Trumbićeve i Pavelićeve izjave bitnije njihovo izričito nepriznavanje jugoslavenske države i postojećega ustavnopravnog poretka. Takvu izjavu s Pavelićem daje, naime, i Ante Trumbić, jedan od otaca te države i njezin prvi ministar vanjskih poslova.

Kad govori o Budakovu sudjelovanju u svojstvu branitelja u političkim procesima, Petrinović spominje samo obranu komunističkog prvaka Vladimira Ćopića i proces pravaškim (ustaškim) omladincima (Hranilović-Soldin). Nije mu poznato, recimo, da je Budak 1929./1930. branio i Josipa Predavca u procesu koji nije imao samo kaznenopravnu, nego i političku dimenziju, budući da je u jeku diktature osuđen dopredsjednik HSS-a.

Osim slabe upućenosti, Petrinović pokazuje i površnost u zaključivanju. Nije jasno na temelju čega on zaključuje da pravaška mladež koja nakon proglašenja diktature organizira atentate i diverzije „nije imala narodnu podršku" (40.). Oružane akcije pravaške mladeži bile su izraz raspoloženja ogromne većine hrvatskog naroda, a o tome revolucionarnom vrenju govori i činjenica da su u akcijama sudjelovali ne samo pravaši, nego i „mladičari" i pristaše HSS-a poput Ivana Bernardića. Uostalom, potporu toj (pretežno ipak pravaškoj) mladeži demonstrirao je i sam Maček, a sprovod Stipe Javora jedva da je zaostajao za Radićevim. Petrinović je, dakle, i tu u krivu. No, tužnija od same te zablude jest činjenica da ni on ni njegovi recenzenti nisu osjetili da je takvu tvrdnju neozbiljno izreći bez oslonca na bilo kakav izvor.

Ignoriranje izvora i objavljenih činjenica ilustrira i pogrješna Petrinovićeva tvrdnja da je u procesu Hranilović-Soldin Maček branio Stjepana Javora, „a Mile Budak ostale optužene" (40.). Kao ni za većinu drugih Petrinovićevih tvrdnji, ni za ovu se ne navodi izvora. Ne može ga, naravno, ni biti. Oslanjajući se na Jareba, Bosiljka Janjatović je u knjizi *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.* na str. 309. objavila kako su branitelji optuženicima u tom procesu bili dr. Maček, dr. M. Budak, dr. Dragutin Hrvoj i Marijan Dražić. Petrinović, nažalost, nije znao prepisati ni te, inače manjkave navode. Jedna od osuđenica u tom postupku, Marija Hranilović, u *Političkom* je *zatvoreniku* (br. 58 od siječnja 1997.) pripovijedala kako se je za obranu prijavilo više od stotinu branitelja. Neke je i nabrojila, ne sve. Nju je branio dr. Dražić, Javora – pored Mačeka – Dragutin Hrvoj. Onaj tko pregleda spis ili bar pročita presudu, vidjet će da su, osim spomenutih, među braniteljima bili dr. Ivo Protulipac (koji je branio Marka Hranilovića), dr. Ilija Jakovljević, dr. Tomo Jančiković,

Josip Pobor, dr. Ivo Ramljak, dr. Žiga Scholl, dr. Rikard Flögel, dr. Pero Pleše, dr. Stjepan Košutić, dr. Miroslav Vranić, dr. Ivo Lorković itd. Od ukupno petnaest optuženika, Budak je u tom postupku branio samo jednoga. Gdje je Petrinović našao drugačije, samo dragi Bog zna. (Dakako, osim Boga, to znaju i Petrinovićevi recenzenti.) Stvar možda i ne bi bila bitna, da i Budak nije (što Petrinović začudo zna!) u svezi s tim procesom odležao blizu sedam mjeseci u tamnici, bez suđenja i osude. Ne radi se, dakle, o sasvim perifernom događaju u životu političara Mile Budaka.

No, za Petrinovića i njegove recenzente izvori ne znače ništa. Umjesto njih postoje ideološke frazetine i kvaziučena baljezganja.

Nema tako izvora ni za kasniju Petrinovićevu tvrdnju da je Budak provodio Pavelićeve naloge, premda se nije slagao s njegovim uklanjanjem Slavka i Dide Kvaternika 1942. godine (112.). Otkuda to pisac zna? Budući da ne navodi izvora, ostaje zaključiti da gata iz šalice za kavu? Ili možda „vješto“ zaključuje na temelju vrlo kritičkih Budakovih opazaka o obojici Kvaternika, izrečenih usred rata (130.) i nakon rata (str. 10.-11. i 19.-20. njegova istražnog elaborata)? Jer, Budakove su opservacije o Kvaternicima oprječne Petrinovićevim procjenama njegovih ocjena. Sam Budak ih drži nesposobnima i neodgovornima, odnosno krivcima za niz negativnih tendencija u državnom životu. Dakle, iz Budakovih se riječi mora izvući suprotan zaključak. Ali Petrinović hoće drugačije, jer se trsi ocrniti Pavelića, pa u tom žaru ne vidi koliko je zabrazdio u fantazmagorije. I tada, i kad konfabulira o Budakovu razlazu s Mačekom, kojemu da je uzrok „Mačekov formalni zahtjev da se Budak procesuira radi progona emigranata na Liparima“ (142.), što je besmislica bez ikakve potkrjepe u izvorima. A ono za što ima itekakvih potkrjepa, da je do razlaza možda došlo zbog Mačekova neopozivog otplovljavanja u jugoslavenske vode, akademik Petrinović ni ne spominje.

Kad piše kako je Budak potpisao Zagrebačke punktacije, Petrinović se izvrgava podsmijehu, tvrdeći da se Pavelić „zbog taštine nije s Punktacijama slagao jer u njihovu stvaranju nije sudjelovao“ (50.). Onaj tko o Paveliću znade više od njegova imena, i tko je pročitao komentare ustaškog tiska o Punktacijama, znat će da Pavelićevo negodovanje nije izazvano taštinom, nego činjenicom da Punktacije govore o jugoslavenskome državnom okviru. Nema nikakve sumnje da Pavelić takvomu dokumentu ni teoretski nije mogao biti autorom. Suatorstvom se (ili supotpisivanjem) ni Budak nije previše ponosio, zar ne?

O sklapanju Rimskih ugovora Petrinović ne zna ništa što već prije napisao Đorđe Ličina i pisci njegova dometa. No, nakon što je ponovio fraze koje s činjenicama imaju malo veze i prepričao jedan od ugovora sklopljenih 18. svibnja 1941., onaj o granicama (91.-93.), Petrinović nastavlja (sic!) kako se Pavelić 24. travnja 1941. susreo s talijanskim izaslanstvom u Ljubljani, a svrha tog sastanka je, drži Petrinović, „ispitati što Pavelić misli nakon Rimskih ugovora" (94.). Sastanak u Ljubljani se, inače, zbio dvadesetak dana *prije* Rimskih ugovora i bio je upravo prvi u nizu sastanaka koji su rezultirali tim ugovorima. Kako je bio *prije ugovora*, nije se na njemu moglo raspravljati o tome što Pavelić misli *nakon ugovora*!

No, akademik Petrinović o tome zna koliko i o geološkom sastavu Uranovih satelita. To, dakako, nije zaprjeka da njegovim magluštinama apoteoze piše tandem akademika. (Ljubitelje stripova o *Alanu Fordu* to će asocirati na *Trio Fantasticus*, a oni vičniji klasičnoj izobrazbi sjetit će se one *similis simile gaudet*. Slično se sličnom raduje.)

Povijest ustaškog pokreta za akademika je Petrinovića potpuna nepoznanica. Jer, da o njoj išta zna, ne bi napisao kako Pavelić tek nakon odlaska u emigraciju stvara veze sa skupinom bivših austro-ugarskih časnika u Austriji (55.), budući da su te veze tada stare već desetak godina. Također ne bi napisao da je Pavelić u travnju 1929. boravio u Sofiji „kao gost Vanče Mihajlova", te dodao kako su „oni objavili Deklaraciju o zajedničkom djelovanju makedonskih i hrvatskih revolucionarnih skupina" (56.). Pavelić, dakako, nije bio gost Vanče Mihajlova, nego Makedonskoga nacionalnoga komiteta i njegova predsjednika Konstantina D. Staniševa. Stanišev je supotpisnik Sofijske deklaracije od 20. travnja 1929.; Mihajlova je Pavelić posjetio dan ili dva kasnije, u selu Banki kod Sofije.

Da su *Mirko i Slavko* bili glavna Petrinovićeva literatura o Paveliću i ustaškom pokretu, pokazuje i njegova tvrdnja da je Pavelić po dolasku u emigraciju „ubrzo preuzeo vodstvo ustaške organizacije" (56.). Dosad se, naime, znalo da je Pavelić osnovao organizaciju, da joj je od prvog trenutka na čelu i da tu njegovu poziciju nikad nitko nije ni pokušao ugroziti. Od koga ju je onda trebao preuzeti?!?

Gdje je Petrinović pronašao da je Edmund Glaise von Horstenau bio njemački „vojni ataše u Hrvatskoj" (124.)?!? Glaise je, naime, do 1. studenoga 1942. imao naslov „njemački general u Zagrebu", a od tada „opunomoćeni njemački general u Zagrebu". On nije bio vojni izaslanik (attaché) u uobičajenom smislu riječi, pa tako ni pripadnik osoblja njemačkog poslanstva, nego

osoba koja je trebala koordinirati suradnju njemačke vojske i hrvatskih vlasti. Upute koje mu je prije puta u Zagreb dao Hitler, objavljene su, što Petrinoviću, kao i toliko toga, nije poznato. Prema svakako upućenijem Vjekoslavu Vrančiću, Glaise nije u Hrvatsku došao (14. travnja 1941.) kao zapovijedajući časnik, nego kao „savjetnik hrvatske vlade kod uzpostave njenih oružanih snaga".

Prije čitanja – baciti u koš

Nije ništa neobično da pisac površan poput akademika Petrinovića glatko preuzme tezu da je Pavelić marginalizirao Budaka zbog taštine i zavisti čak i na književnom uspjehu (126.) odnosno „zbog rivalstva i jala" (152.) i da ga je čitavo vrijeme rata držao „na drugorazrednim političkim dužnostima" (89.).

I Budakov tajnik Marko Čović (što Petrinović, kao i Jareb prije njega rado registriraju) bilježi kako Budakova riječ u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nije značila ništa, pa tvrdi kako je vrjednija jamstva od Budakova u Singerovu Osobnom uredu mogao dati bilo koji ustaški čarkar ili potpuni novak u pokretu. Nažalost, ni Čović ni Jareb, a onda, naravno, ni Petrinović, nisu se upitali kako onda mogu hvaliti toga jadnoga, marginaliziranoga i neutjecajnog Budaka da je uspio spasiti Miroslava Krležu, Svetozara Ivkovića i tolike druge, kako je takav Budak uspio isposlovati Meštrovićev odlazak u Rim i Digovićev u Švicarsku itd. A čini mi se da to proturječje bode oči do te mjere da ga *samo zaslijepljeni ne mogu vidjeti.*

Mnoštvo izvora koji govore o nesporazumima na relaciji Pavelić – Budak govore da u tom dimu ima nekakve vatre. No, ruku na srce, nisam baš siguran da je položaj ustaškog doglavnika, koji je istodobno ministar bogoštovlja i nastave, ili poslanik u Berlinu ili ministar vanjskih poslova baš „drugorazredna politička dužnost". Koja bi onda bila prvorazredna? I koliko tih prvorazrednih ima?

No, o tome se dade raspravljati, dakako – među onima koji znadu zaključivati.

Pitanje je, spada li Petrinović u takve. On, naime, citira jugoslavenske redarstvene izvore koji 1938. tvrde kako Budak „ne razmišlja kao Pavelić o 'nezavisnoj Hrvatskoj državi'" (73.). Budući da policiji iz načelnih razloga na riječ ne vjerujemo ništa, mi danas ne znamo je li to točno. Druge neovisne i ozbiljne potvrde nema. Međutim, ima jedna važna činjenica: činjenica da se Budak u Jugoslaviju vratio, a Pavelić nije. Sam Petrinović je odlučan kako je nepobitno da se Budak „sukobio s Pavelićem i želio se vratiti u Jugoslaviju" (75.). Domeće kako se ustaški doglavnik „u politici nije snalazio", te kako je bio „neka vrsta diletanta koji je romantično razmišljao o ozbiljnim političkim

problemima“ (111., 151.). Opisuje, makar sasvim površno, Budakovo nesnalaženje na čelu ustaškog logora, zametanje kavge među samim ustašama, i kasnije nediplomatsko ponašanje u Berlinu i u Zagrebu (*nota Tamburini*), te donosi njemačke obavještajne podatke o Budakovu nedostatku smisla za organizaciju i djelovanje državne uprave. Ni na čelu Društva književnika nije se Budak snalazio najbolje.

Ako je, dakle, tomu tako, tj. ako je Budak – kao što se tvrdi – diletant, koji je uspio zavaditi i skoro rastrojiti ustašku organizaciju na Liparima, te se sukobiti s velikim brojem emigranata, ako je Budak i kasnije nespretan i ako na svakom koraku čini političke i diplomatske pogrješke i propuste, ako provocira sukobe s nominalnim saveznicima i ako je u jednom trenutku (1938.) možda čak bio spreman prignuti šiju pred jugoslavenskim režimom, ne nameće li se možda zaključak upravo suprotan Petrinovićevu (Čovićevu, Jarebovu)? To jest, zaključak da ga Pavelić nije *nezasluženo marginalizirao,* nego ga je *nezasluženo trpio* u samome državnom i stranačkom vrhu! Ako je tako, bit će to, očito, iz pragmatičnih razloga, tj. upravo zato što je cijenio Budakove zasluge za nacionalistički pokret ili zato što je kalkulirao s njegovom popularnošću, njegovim (nekadašnjim političkim, a još uvijek književnim) ugledom! Dakle, Budaka je Pavelić honorirao, a ne kažnjavao. No, Petrinović za takav zaključak nema snage.

A Budak, koji očito ne spada u značajeve tipa Eriha Lisaka, i kad pred smrt, u pandžama jugoslavenskih komunističkih istražitelja, nalazi riječi simpatija prema partizanima, za Pavelića ne nalazi ni jedne jedine riječi pokude. U nadi da će izbjeći vješala, on želi retuširati svoju prošlost i redefinirati svoje političke sudove i stavove. No, ni tada ne okrivljuje Pavelića za svoju sudbinu; on za nj nije ni zločinac, ni izdajica, a ni kukavica. Zanimljivo je da Petrinović – a i drugi neki Budakovi životopisci – tu činjenicu nisu kadri zamijetiti. No, ona time ne prestaje biti činjenicom. Baš kao što Petrinovićeva zaključna ocjena, da je Budak prestrogo kažnjen, ali da bi u svakoj državi bio suđen kao kvisling (148.), ne govori baš ništa o Mili Budaku, ali zato puno govori o akademiku Ivi Petrinoviću, članu ustanove koja se donedavno i službeno zvala Jugoslavenskom akademijom znanosti i umjetnosti. I – da ne zaboravim – njegovim recenzentima, pticama istog jata.

Iz njihove su perspektive kvislinzi svi oni Hrvati koji su izdali Jugoslaviju.

No, uspomena na njih nadživjela je Jugoslaviju, pa će nadživjeti i jugoslavensku akademiju. Povjesnik koji o tome dvoji bavi se krivim poslom…

(*Politički zatvorenik*, 14 (15!)/2004., br. 150, rujan 2004., 9.-15.)

ANDRIJA ARTUKOVIĆ JE PROTUZAKONITO IZRUČEN I OSUĐEN!

(U povodu knjige Christophera H. Pylea „Extradition, Politics and Human Rights”, Temple University Press, Philadelphia, 2001)

O „slučaju” dr. Andrije Artukovića u ovom smo mjesečniku pisali u više navrata. Spominjan je u dvadesetak memoarskih članaka hrvatskih političkih uznika, a u brojevima 59 i 60, za veljaču i ožujak 1997. (str. 31.-33. te 24.-27.) preveli smo i priredili knjižicu američkog povjesnika C. Michaela McAdamsa *Bijela knjiga o slučaju dr. Andrije Artukovića* (*White Paper on Dr. Andrija Artukovic*). Također smo, u broju 73 (travanj 1998., str. 21.) prenijeli priznanje jednog od Artukovićevih tužitelja, tad već zagrebačkog odvjetnika Ante Nobila, u kojem se priznaje da je jugoslavenska tajna služba protuzakonito prisluškivala obranu (za što nije bilo prevelike potrebe, jer je jedan od branitelja ionako bio pouzdanik Službe državne sigurnosti), te je protuzakonito presnimila dokumente koje je u Zagreb za potrebe obrane donio Artukovićev sin Radoslav.

Način na koji je Artuković izručen komunističkoj Jugoslaviji i u njoj osuđen na smrt (da bi nakon toga njegovi posmrtni ostatci netragom nestali, zahvaljujući promjeni propisa poduzetoj upravo za tu svrhu), očito još nije okončana priča.

Tom se slučaju ponovno vraćamo povodom knjige koju je prije nekoliko godina pod naslovom *Izručenje, politika i ljudska prava* (*Extradition, Politics and Human Rights*, Temple University Press, Philadelphia, 2001, 445 pp.) objavio Chistopher H. Pyle, profesor povijesti i političkih znanosti na Mount Holyoke College u Sjedinjenim Američkim Državama. Pyle je pisac nekoliko knjiga i kongresnih izvješća, te se kao stručnjak za pitanja izručenja (izručbe, ekstradicije) često pojavljuje pred američkim Kongresom.

Tradicionalna zaštita političkih prijestupnika

Njegova je knjiga sustavan pravno-povijesni prikaz problematike izručenja u anglosaksonskome, osobito američkom pravu, s težištem na izručenju „političkih prijestupnika”. Toj problematici Pyle pristupa na poseban način, kritizirajući već na uvodnim stranicama brojne stručnjake, koji u raspravi o ovoj temi polaze od stajališta da je „izručenje aspekt međunarodnih odnosa u kojoj su samo države, a ne i pojedinci, ovlaštenici prava”.

To je, nažalost, općenita pojava i danas, kad se ljudska prava često smatraju nedodirljivim postulatom. Štoviše, temeljita raščlamba povijesti izručenja u američkome pravnom poretku pokazuje da se o pravima pojedinca više vodilo računa u ranija vremena, dok su ona danas – usuprot svim bučnim frazama političkog *establishmenta* – vrlo često posve podređena političkoj pragmatici odnosno državnim interesima. Američko Ministarstvo vanjskih poslova (*State Department*) i Ministarstvo pravosuđa (*Department of Justice*) sve češće smatraju izručenje diskrecijskim pravom izvršne vlasti, potežući kao ključni argument ocjenu da bi otklanjanje zahtjeva za izručenje moglo ugroziti vanjskopolitičke interese Sjedinjenih Američkih Država.

Nije uvijek bilo tako. Desetljećima je u američkom pravu prevladavalo stajalište koje je 1853. državni tajnik William L. Marcy izrazio riječima: „Predati političkog prijestupnika… nije dužnost; baš naprotiv, udovoljenje takvom traženju smatralo bi se nečasnim podvrgnućem stranoj sili, činom koji bi zavrijedio oštru osudu čovječanstva." U to je vrijeme to bilo prevladavajuće shvaćanje uljuđenog svijeta, uobličeno zapravo u Europi. Jakobinci su, doduše, u doba Francuske revolucije narušili načelo zaštite političkih bjegunaca, određujući da se ono nema primjenjivati na „tirane" (i ostavljajući sebi pravo odrediti tko spada u tu vrlo rastezljivu kategoriju!), a Francuska je i u Napoleonovo doba i nakon njega pokušavala, dijelom i uspijevala, od europskih zemalja iznuditi ugovore koji su osiguravali izručenje političkih „prijestupnika protiv Francuske". Britanci su, pak, čak i onda kad su nastojali dobiti u svoje ruke političke prijestupnike (redom irske borce za slobodu!), već u početku XIX. st. pretežno smatrali kako je neizručenje političkih krivaca postalo sastavnim dijelom uljuđenih europskih poredaka, pa bi, kako se izrazio lord Castlereagh, „pretvaranje britanskog prava u instrument za kažnjavanje stranaca zbog njihovih političkih prijestupa, značilo – zloporabu prava".

Nacionalni romantizam i stvaranje nacionalnih država pogodovalo je takvom shvaćanju. Pyle je posve u pravu kad kaže kako se danas revolucionarce i ubojice iz političkih motiva općenito smatra teroristima, dok je njihove preteče, poput Garibaldija, Kossutha i Mazzinija, europska liberalna javnost XIX. stoljeća slavila kao romantične junake. Slično ih je tretirala i tadašnja znanost, pa je znameniti talijanski kriminolog Cesare Lombroso pisao kako su politički prijestupnici redom ljudi „snažna intelekta, naglašena senzibiliteta, velika altruizma i rodoljubnih, vjerskih, pa čak i znanstvenih ideala". No, dramatični događaji u drugoj polovici stoljeća nagnali su države da preispitaju dotadašnja stajališta. Između 1854. i 1911. čak devetnaest državnih poglavara

smaknuli su atentatori, a zločini Pariške komune i sve rašireniji nasilnički čini anarhista, nihilista i socijalista narušili su tu romantičnu sliku i naveli vlade da počnu razlikovati političke krivce od običnih nasilnika, koji se ne libe, bez vidljiva razloga, za glavu skratiti čak i posve umjerene i ni po čemu tiranski raspoložene vladare.

Ipak, od revolucionarne 1848. do početka sedamdesetih godina XX. stoljeća, vlade su u velikoj većini odluke o izručenju prepuštale sudbenoj vlasti. Bio je to najsigurniji način zaštite političkih prijestupnika. No, američka je vlada sedamdesetih godina započela snažan pritisak da stvar uzme u svoje ruke, a to će još oštrije nastaviti Reaganova administracija. Službeni je Washington započeo navalu na dotad uobičajeni način postupanja. Činio je to tako da iznimku koja se odnosila na političke prijestupnike odstrani zakonodavnim putem, da je uznastoji eliminirati pojedinačnim međudržavnim ugovorima i, napokon, tako da uvjeri sudove da ne primjenjuju predmetne ugovorne uglavke ili da predmet prepuste State Departmentu kao „političko pitanje".

Ahilova peta koncepcije koja je štitila političke prijestupnike pronađena je u borbi protiv terorizma. Prve su žrtve bili Palestinci i irski borci za slobodu. Rasprava o izručenju Irca Petera Gabriela Johna McMullena (1978.-1979.), pripadnika PLO-a Ziada Abu Eaina (1979.-1981.) i Mahmouda El-Abeda Ahmada poznatog i kao Mahmoud Abed Atta (1986.-1987.), te boraca IRA-e Williama Josepha Quinna (1979.-1986.), Desmonda Mackina (1980.-1981.) i Josepha Patricka Thomasa Dohertyja (1983.-1986.) uzburkali su američku stručnu i političku javnost. No, službeni je Washington pokazivao sve veću odlučnost da ljudska prava pojedinaca i pravno-političku baštinu, koja je umnogome pridonijela poimanju SAD-a kao „obećane zemlje", u svjetlu zaoštravanja hladnoratovske borbe žrtvuje dobrim odnosima s Velikom Britanijom i Izraelom.

Prvi pokušaj izručenja dr. Artukovića

U tom je kontekstu dragocjen Pyleov prikaz sudbine dr. Andrije Artukovića. On raspravlja o dva postupka za izručenje koja su nakon Drugoga svjetskog rata vođena u Americi, a ne i o Artukovićevu izručenju Kraljevini Jugoslaviji nakon atentata na Aleksandra Karađorđevića 9. listopada 1934. u Marseilleu. Britanske su vlasti tada, naime, uhitile Artukovića koji je 15. listopada 1934. po kratkom postupku dopremljen u Lyon. Nakon što su francuske vlasti provele istragu, jugoslavenski je zahtjev otklonjen. Slično je postupila Italija, čiji je sud odbio jugoslavenski zahtjev za izručenje dr. Ante Pavelića i Eugena Dide Kvaternika, s obrazloženjem da je atentat u Marseilleu političko djelo.

No, Beograd se je pokušao Artukovića dočepati pod izlikom njegova sudjelovanja u Ličkom ustanku 1932., pa je Francuska 7. siječnja 1935. Artukovića izručila Jugoslaviji. U tamnici Uprave grada Beograda i na Adi Ciganliji on je zlostavljan i mučen do proljeća 1936., ali ga je sud 4. travnja 1936. ipak, zbog nedostatka dokaza, morao pustiti na slobodu. Malo nakon toga opet se sklonio u inozemstvo.

U svojoj knjizi Christopher H. Pyle, od ukupno 22 poglavlja, Artukoviću posvećuje dva: deseto („Cold War Justice“) i sedamnaesto („Retributive Justice and Second Artuković Case“). Važno je pritom naglasiti da pisac slovi kao lijevo orijentirani liberalni intelektualac, koji ne pokazuje nikakvih simpatija prema ustaškom pokretu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Za nj je i sam Artuković bio pripadnik „pronacističkoga i marionetskog režima (Nazi-puppet regime)”, a i kad primjećuje da su protivnici tog režima često bez ikakva uporišta i pouzdana izvora potezali ogromne brojke žrtava (pa napominje da je Nora Levin u knjizi *The Holocaust*, New York, 1973., navela kako je u Jasenovcu stradalo 20.000 Židova), Pyle se ne uspijeva u cijelosti odhrvati ni zlokobnim crnim legendama koje su desetljećima – uz nemalo zalaganje „hrvatskih antifašista” i mačekovskih jugoslavenskih reformista – širene svijetom, poput one o „košari ljudskih očiju” na stolu državnog poglavara dr. Ante Pavelića. Utoliko je Pyleova analiza ponašanja američkog pravosuđa i vlade dragocjenija.

Dr. Andrija Artuković uselio je u SAD 1948. iz Irske, pod imenom Alojz Anić, te se nastanio kod svog brata Ivana, koji je od ranije živio i radio u Kaliforniji. Pokušaj legalizacije Andrijina boravka izazvao je pozornost jugoslavenskih vlasti, a u podizanju prašine oko njegova slučaja veliku je ulogu imao prokomunistički novinar Drew Pearson, koji je 29. travnja 1951. objavio članak u kojem se Artukovića proziva kao ratnog zločinca. Trumanova se administracija našla u nezavidnu položaju. I službenom je Washingtonu i američkoj javnosti bilo posve jasno, da Artuković u komunističkoj Jugoslaviji, bude li izručen, ne će imati pošteno suđenje. No, u Americi zapravo nije smatran zločincem, a nema nikakva dokaza da je počinio zločin koji bi podlijegao obvezi izručenja. Sačuvani dokumenti, koje Pyle citira u svojoj knjizi, pokazuju stajalište Ministarstva pravosuđa: izručenje u Jugoslaviju značilo bi njegovu sigurnu smrt, pa je preporučljivije uputiti ga u treću, nekomunističku zemlju, u kojoj bi dobio politički azil. Štoviše, ako mu se na teret stavljaju djela počinjena u borbi protiv komunizma, čak bi mu SAD trebale dati azil.

Stvar je zakomplicirala Jugoslavija, podnoseći formalni zahtjev za izručenje, pozivom na ugovor koji je 1902. sa SAD-om sklopila Kraljevina Srbija.

Artuković je 29. kolovoza 1951. uhićen. Ubrzo je pušten uz kauciju, te se nastavila teška pravna bitka, koju je 3. travnja 1956. zaključio sudac Peyton Hall, ocjenjujući da su „svi navodni zločini za koje se izručenje traži, posljedica 'zapovijedi' koje je (Artuković) izdao u svojstvu dužnosnika (hrvatske) vlade tijekom rata", pa je „već na prvi pogled očevidno da su zločini za koje se predaja traži, zločini političkog značaja". Jugoslavenska je žalba odbijena 24. lipnja 1957., ali je Vrhovni sud odluku ukinuo 20. siječnja 1958. i naložio nastavak dokaznog postupka. Zanimljivo je, primjećuje Pyle, da su najliberalniji članovi Vrhovnog suda, sudci William O. Douglas i Hugo Black izrazili neslaganje s takvom odlukom.

Dokazni postupak u predmetu *Karadžole protiv Artukovića*, nazvanom tako po imenu jugoslavenskoga generalnoga konzula koji je formalno podnio zahtjev, nastavljen je 16. lipnja 1958. pred sudbenim povjerenikom Theodorom Hockeom. „Ali, kad je došlo vrijeme da se predoče dokazi, jugoslavenska vlada nije ponudila nijednog očevidca u potporu svojih optužbi. Sve njezine tvrdnje počivale su na hrpi izjava koje su sve odreda sastavili službenici jugoslavenskog režima, i to ne kao doslovne zapisnike, nego kao sažetke onoga što su službenici mislili da su saslušani svjedoci rekli ili mislili. Od ukupno 119 tih izjava, Artuković je imenom spomenut samo u njih dvanaest, a baš nijedna nije sadržavala spoznaje iz prve ruke o tome što je Artuković rekao ili govorio" (Pyle). Hocke je 15. siječnja 1959. donio odluku da Artuković ne smije biti izručen, „i to zbog dva razloga, prvo zato što jugoslavenska vlada nije učinila vjerojatnim da je on odgovoran za ratne zločine, i drugo, zato što on, da mu je odgovornost i dokazana, uživa pravo na zaštitu zbog političkog značaja tih djela".

Pyle smatra važnim naglasiti, da je – otklanjajući iskaze svjedoka jugoslavenske vlade, a vjerujući svjedocima obrane, makar većina njih bili bivši dužnosnici ratne hrvatske vlade odnosno ustaškog pokreta – američki sud na ovaj način prešutno primio na znanje (*judicial notice*) komunističke zločine kao dokazanu činjenicu. Štoviše, zaključujući stvar, Hocke je glasno osudio taktiku jugoslavenskog režima, izjavljujući: „Nadam se da ne ću doživjeti dan kad će netko biti pozvan na odgovornost pred sudom države Kalifornije ili sudovima Sjedinjenih Država, na temelju takvih dokaza, kakve je u ovom predmetu predočio podnositelj zahtjeva."

Odluka američkog suda o suspenziji rješidbe o izručenju bila je težak poraz jugoslavenskog režima. On je u svoja kola pokušavao upregnuti ne samo svoj propagandni stroj i svoje plaćenike odnosno simpatizere u zapadnim medi-

jima, nego i hrvatske političke uznike. Na njih je vršen strahovit pritisak da potpišu predstavku za Pavelićevo i Artukovićevo izručenje, ali je i taj pokušaj ostao bez uspjeha: perfidnu ucjenu jugoslavenskog režima odbili su, kako su u našem mjesečniku svjedočili desetci preživjelih, i oni hrvatski politički robijaši koji su se oštro distancirali od ustaštva i Nezavisne Države Hrvatske.

U hrvatskim je iseljeničkim tiskovinama ta pobjeda, razumljivo, izazvala veliki odjek. Objavljeni su desetci članaka, a bivši državni tajnik u ministarstvu vanjskih poslova, ujedno jedan od najzrelijih hrvatskih emigrantskih publicista, dr. Vjekoslav Vrančić, objavio je knjigu *Dr. Andrija Artuković pred sjeveroameričkim sudom* (Mala politička knjižnica *Hrvatske misli,* knj. 2., Buenos Aires, 1959., 111 str.), u kojoj je potanko opisao tijek postupka, u kojem su kao svjedoci obrane nastupili René Herman, Tomislav Mesić, dr. Ivo Omrčanin, ing. Karlo Mirth, vlč. dr. Stjepan Lacković (tajnik nadbiskupa Stepinca), Theodore Benković O.F.M., vlč. dr. Dragutin Kamber, Janko Tortić, dr. Vrančić i vlč. dr. Kruno Pandžić O.F.M. No, time nije završena politička i životna borba prvog ministra unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske.

Dar koji Beograd nije želio: protuzakonito izručenje na američko inzistiranje

Mnogi analitičari događanja u Jugoslaviji osamdesetih godina ocjenjivali su da je 1985./86. bila prijelomnica. U to je doba došlo do preustroja JNA (koji je 1991. omogućio „legalnu" intervenciju s područja Srbije i BiH duboko u teritorij Republike Hrvatske), Srpska pravoslavna crkva se također teritorijalno reorganizirala (pa je broj eparhija zapadno od Drine izjednačen s onim istočno od Drine), a započet je rad na Memorandumu SANU, koji je procurio u javnost 1986. U tom se kontekstu činilo posve logičnim da je velikosrpska klika, u sklopu priprema za reunitarizaciju Jugoslavije ili stvaranje Velike Srbije, pokušala dobiti Andriju Artukovića i na taj način, propagandnim iskorištavanjem jednoga montiranog procesa, paralizirati mogući hrvatski otpor, unaprijed i iznova diskreditirajući Hrvate kao pripadnike „genocidnog naroda".

Unatrag gledano, bio je to račun bez krčmara, a zagrebački je proces Artukoviću polučio posljedice koje jugoslavenski režim zasigurno nije želio. Pokazat će se da je njegova najkrupnija posljedica bila prema vani tiha, ali iznutra vrlo duboka i burna reakcija hrvatske javnosti, koja se ogledala u ponovnom buđenju tradicionalnih razrožnosti između Hrvata i Srba, i to do mjere koja je jasnije od ičega drugoga govorila kako ta dva naroda samo silom mogu biti svezana u istome državno-pravnom okviru. Povijesno gledano, to je najvažniji

plod suđenja Artukoviću, i ujedno najveća pobjeda u višedesetljetnoj političkoj borbi toga hrvatskog nacionalista.

No, ono što iznenađuje, vjerojatno je spoznaja da Artuković nije izručen zato što je to Beograd tražio, nego zato što je Washington prisilio Beograd da to učini. A najšokantnije je to, da su američke vlasti na izručenju inzistirale i na koncu ga provele uz flagrantnu povredu niza vlastitih, američkih propisa!

Oslanjajući se na američke diplomatske, redarstvene i pravne izvore, Pyleova knjiga u tom pogledu otklanja sve dvojbe. Ključne razloge za takav rasplet pisac vidi u promijenjenim općim političkim okolnostima, tj. u splašnjavanju hladnoratovske konfrontacije te u nastojanju židovskih skupina u Americi da se ne samo olakša položaj Izraela, nego i spriječi zaborav holokausta. Time je bitno ugrožen položaj bivših pristaša Osovine (bili oni to svojom voljom, bili to zbog objektivnih okolnosti odnosno razloga na koje nisu mogli utjecati), koji su zbog svog antikomunizma uživali stanovitu zaštitu u SAD-u.

Radi potrage za njima, krajem sedamdesetih (1977.) osnovan je *Special Litigation Unit* (SLU), koji je godinu kasnije ušao u sastav Ministarstva pravosuđa, gdje je preimenovan u Ured za posebne istrage (*Office of Special Investigations*, OSI). U OSI-ju je zaposleno pedesetak osoba, a pored velike kongresne potpore, dobio je i znatna sredstva: njegov je godišnji proračun već početkom osamdesetih iznosio oko tri milijuna USD.

Od samog početka OSI se fokusirao na izmjenu dvadesetak godina ranije suspendirane odluke o Artukovićevu protjerivanju. Ministarstvo pravosuđa je već 1979. zatražilo ukidanje suspenzije, oslanjajući se na dopunjeni Holtzmanov amandman iz 1978., koji je otvarao mogućnost da se osoba protjera čak i u zemlju u kojoj je čeka progon, ako je i sama optužena za progon. Ta je odredba vošingtonskim insiderima, napominje Pyle, poznata kao „Artukovićeva klauzula”: američke su ju vlasti ugradile u zakonodavstvo samo radi protjerivanja bivšega hrvatskog ministra, a i prije njezina usvajanja dužnosnici su Ministarstva pravosuđa otputovali u Beograd, nagovarati jugoslavenske vlasti da obnove zahtjev za Artukovićevim izručenjem. Ministarstvo pravosuđa je, povrh toga, pokušalo izbjeći da se ponovno preispituje valjanost i uvjerljivost dokazala iz pedesetih godina, očito svjesno da se u tom slučaju upušta u unaprijed izgubljenu bitku.

Premda je Žalbeni odbor za useljenička pitanja (*Board of Immigration Appeals*) usvojio zahtjev Ministarstva, Žalbeno je vijeće Devetoga okruga u prosincu 1982. ukinulo takvu odluku i omogućilo Artukovićevoj obrani da se provede novo dokazno ročište. Na njemu je OSI, ako je želio uspjeh, morao

svoj zahtjev za deportaciju potkrijepiti „jasnim, uvjerljivim i nedvosmislenim dokazima". Suočeno s tom, nastavlja Pyle, „naizgled nemogućom zadaćom, Ministarstvo pravosuđa se odlučilo umjesto protjerivanja tražiti izručenje. Pritom je svjesno ignoriralo činjenicu da stari antikomunist poput Artukovića zapravo ne može očekivati pošteno suđenje od strane svojih bivših neprijatelja. Jugoslavija je još uvijek bila komunistička diktatura, a prva zadaća njezina pravosudnog sustava je – kao i u drugim komunističkim zemljama – da vršenje pravde mora služiti Revoluciji, tj. ciljevima Partije".

Nestrpljive zbog jugoslavenske tromosti, američke su vlasti poduzele ofenzivu: u srpnju 1983. u Jugoslaviju je otputovalo visoko izaslanstvo Ministarstva pravosuđa SAD-a, koje je predvodio šef Kriminalističkog odjela Ministarstva i zamjenik državnog odvjetnika Mark M. Richard, a činili su ga još i šef OSI-ja Neal M. Sher, te pridruženi direktor Ureda za međunarodna pitanja, Murray Stein. Sher će kasnije tvrditi kako je izaslanstvo putovalo u Jugoslaviju zbog potrage za dokazima koji bi omogućili Artukovićevo protjerivanje, a nipošto zbog vršenja pritiska na Jugoslaviju u svezi s podnošenjem zahtjeva za izručenje. Međutim, sačuvani dokazi govore drugačije.

Brzojav State Departmenta američkomu veleposlanstvu u Beogradu iz svibnja 1983. svjedoči da je „glavna svrha posjeta rasprava o mogućnosti da Jugoslavija podnese zahtjev Sjedinjenim Državama za izručenje Andrije Artukovića". U kolovozu 1983. State Department će brzojaviti svom veleposlaniku u Beogradu: „Ciljevi vlade SAD, onako kao ih vidi Ministarstvo pravosuđa, uključuju nastojanje da se Artukovića uspješno izruči Jugoslaviji". Sher je odbio komentirati ove dokumente, koji opovrgavaju njegovu konstrukciju, a i bivši službenik jugoslavenskog ministarstva pravosuđa, Gojko Prodanić, potvrdio je kasnije kako su ga u ljeto 1983. posjetili Amerikanci, te mu kazali da „Ministarstvo pravosuđa SAD želi iznova aktualizirati postupak izručenja Andrije Artukovića. Predstavnici američkog ministarstva su predložili da jugoslavenska strana podnese ponovni zahtjev za Artukovićevo izručenje". Predati Artukovića Jugoslaviji za OSI je bio „prioritet prvog reda".

*

Izručenju i suđenju dr. Andrije Artukovića Hrvatska je republikanska stranka posvetila čitav br. 157 (lipanj 1987.) svoga časopisa *Republika Hrvatska*. Pisac članka „Andrija Artuković pred jugoslavenskim sudom", dr. Ivo Korsky, jednomu poglavlju svoje opširne i temeljite rasprave daje naslov „Tko je pokrenuo postupak za izručenje". Korsky je već tada, na temelju sasvim

fragmentarnih podataka i par naizgled općenitih izjava za javnost, „pogodio duh cijelog slučaja“ i zaključio da je pravi poticaj za izručenje i suđenje došao s američke strane. I, povrh toga, da nije u krivu bio progonitelj nadbiskupa Stepinca, zloglasni jugoslavenski javni tužitelj Jakov Blažević, kad je procijenio da je Washington izručenjem Artukovića dao Jugoslaviji „dar veoma sumnjive vrijednosti“, budući da je zagrebački proces skinuo veo tajni s Nezavisne Države Hrvatske i kod mladeži, zasićene višedesetljetnom jugoslavenskom propagandom, izazvao novi interes za događaje iz Drugoga svjetskog rata.

Kriv prije suđenja i bez obzira na suđenje

Zahvaljujući dokumentaciji koja je postala dostupna tek u novije vrijeme, Christopher H. Pyle ide dalje. Protivno presumpciji nevinosti osumnjičenika, američke su vlasti Artukovića odlučile tretirati kao krivca, bez suđenja i prije suđenja. Zato se nisu obazirale na njegova procesna prava, niti su se zabrinjavale zbog toga što su partizanski pokolji nakon rata i brojni montirani politički procesi morali biti jasan znak za oprez. Pravnici Ureda za posebne istrage (*Office of Special Investigations*, OSI) ignorirali su i pravilo *ne bis in idem,* svjesno previđajući da je sudski povjerenik već ranije kao nepouzdane i nedostatne otklonio izjave tobožnjih jugoslavenskih svjedoka: „Poput komunista, pravnici u Ministarstvu pravosuđa nisu vjerovali da pravo treba biti nepristrano i štititi i najozloglašeniju osobu od neutemeljenog progona. Kao strančari u konkretnoj stvari protiv konkretnog neprijatelja, nisu brinuli o integritetu samog zakona.“

To se je događalo i u nekim drugim slučajevima, pa je takvo ponašanje OSI-ja doživljavalo snažnu kritiku sudaca koji su ovoj američkoj službi predbacivali skoro institucionaliziranu suradnju s KGB-om („a joint OSI – KGB venture“) ili, u drugom slučaju, „neoubičajene suradničke napore Ureda za specijalne istrage i sovjetskih vlasti“. Zagovarajući izručenje iz političkih razloga, vladini su pravni stručnjaci morali tako postupati, jer su znali „da ‘dokazi’ koje je Jugoslavija predočila protiv Artukovića, ili su ih otkrili istražitelji OSI-ja, nisu dostatni da bi poduprli osudu po američkim standardima dokazivanja“. Pyle navodi kako je zamjenik državnog odvjetnika David Nimmer izrijekom priznao da „s ovim predmetom ne bi išao pred američki kazneni sud“, a onda sarkastično dodaje, da Ministarstvo pravosuđa u doba Nixona, Cartera i Reagana nije bilo ustanova posvećena zaštiti prava, nego zapravo odvjetničko društvo koje je zastupalo stanovite klijente i njihove (političke) interese.

No, unatoč američkom pritisku, Jugoslavija je u prvo vrijeme oklijevala. Zato je u jesen 1983. jedan istražitelj OSI-ja doputovao u Jugoslaviju, u potrazi

za dokumentacijom. U ožujku 1984. istražiteljski, pravničko-povjesničarski tim OSI-ja izabrao je dokumentaciju koja bi se mogla predočiti sudu, pa je 5. travnja 1984. zagrebački odvjetnik Mario Kos, koji je postavljen kao branitelj po službenoj dužnosti, zamolio američke vlasti da osumnjičeniku prenesu službenu obavijest da je protiv njega ponovno pokrenut postupak. Iako su imale takvu zakonsku obvezu, američke joj vlasti nisu nikad udovoljile. Novi je zahtjev za izručenje formalno podnesen u kolovozu 1984.

Politička predstava s uhićenjem

U zoru 14. studenoga 1984. američke su redarstvene vlasti bez ikakva valjana razloga (osim ako se takvim smatra potreba za demonstracijom odlučnosti i organiziranjem političkog igrokaza) helikopterima i plovilima blokirali pristup Artukovićevoj kući. Bolesni i stari osumnjičenik, suočen s tim morbidnim spektaklom, doživio je srčani udar. Liječnici su njegovo stanje ocijenili kritičnim. Istog je jutra OSI organizirao tiskovnu konferenciju, na kojoj je priopćeno da je uhićen „najopasniji visoki rangirani nacist, koji je ikad stupio na američko tlo". Prešućeno je, napominje Pyle, da je taj „najopasniji nacist" star 86 godina, da se za njegovo prebivalište znade tri i pol desetljeća, da je skoro potpuno slijep, da je preživio nekoliko srčanih udara te da pati od Parkinsonove i Alzheimerove bolesti. Vlasti su mu uskratile puštanje na slobodu uz polog jamstva, jer da je „vrlo opasan", premda se je Artuković kretao u invalidskim kolicima, a ni 50-tih godina, kad se branio sa slobode, nije pokušao pobjeći.

Postupak za izručenje započeo je u veljači 1985. pred sudcem Volneyom Brownom Jr. Ministarstvo pravosuđa je inzistiralo na tome da je Artukovićevo mentalno stanje, tj. njegova sposobnost da mu se uopće sudi, potpuno irelevantno u postupku izručenja, te da se o tome može raspravljati samo na suđenju u Jugoslaviji. Sudac je, međutim, ocijenio da bi vođenje postupka protiv osobe koja nije kadra shvatiti njegovo značenje, bilo teška povreda Šestoga amandmana američkog ustava. Suprotstavljena mišljenja vještaka optužbe i obrane o Artukovićevoj sposobnosti da stoji pred sudom razriješio je posebni vještak suda, koji je našao da Artuković načelno nije sposoban za vođenje postupka, ali da ga se takvim – uz pomoć snažnih lijekova – povremeno i privremeno može učiniti. Bilo je to dovoljno da se krene u razmatranje konkretnih inkriminacija.

Iskazi sedamnaest svjedoka koji su predočeni američkom sudu, Artukovića nisu uopće spominjali (njih deset!), a od sedmorice koji su ga spominjali, petorica ga nisu nikad vidjela. Sve se svelo na iskaze Franje Truhara i Bajre Avdića. Truhar je svjedočio o stradanju Ješe Vidića. Zastupajući zahtjev za izručenje,

OSI je izjavio kako raspolaže samo jednim Truharovim iskazom, premda je na raspolaganju imao čak četiri, međusobno kontradiktorna. Time je, izravnim kršenjem zakona, OSI u zabludu doveo ne samo obranu, nego i sud.

Što se Avdićeva iskaza tiče, postupak je bio sličan: stručnjaci OSI-ja su znali da novi Avdićev iskaz proturječi ranijemu, a da su i ranijega američke vlasti ocijenile neuvjerljivim, ali su sve te spoznaje odlučili prešutjeti i obrani i sudu. (Slična će se predstava odigrati i na zagrebačkom procesu, pa će i pisci voluminoznih velikosrpskih pamfleta, poput dr. Milana Bulajića, naravno, iz svojih računa, na koncu morati priznati da je Artuković proglašen krivim i osuđen za zločine koji se nikada nisu dogodili!) Sudsku su raspravu, pored hrvatskih iseljenika, budno pratili i predstavnici različitih židovskih organizacija. Jednom od Artukovićevih branitelja, Garyju Fleischmanu, upućivane su prijetnje i predbacivanja kako on, kao Židov, uopće može braniti „osumnjičenoga nacističkog ratnog zločinca".

Kršenje osumnjičenikovih elementarnih prava

Sudac Brown je u ožujku 1985. ocijenio da se Artukovića može izručiti zbog postojanja osnovane sumnje da je odgovoran za ubojstvo Ješe Vidića. Za ostale točke zahtjev za izručenje nije postojao, pa je taj propust jugoslavenske vlade na brzinu ispravljen. No, naglašava Pyle, „nijedan od zločina za koji je ocijenjeno da daju razloga za Artukovićevo izručenje, nema nikakve veze s nacističkim holokaustom". Sud je otklonio sve prigovore obrane. Nije prihvaćeno stajalište da se radi o presuđenoj stvari (*res iudicata*), niti je dopušteno ispitivanje kredibiliteta svjedoka. Tvrdnje obrane da se događaji za koje Avdić i Truhar tvrde da su se dogodili, ni teoretski nisu mogli dogoditi, niti su im svjedoci mogli biti nazočni, sudac Brown je našao irelevantnima.

A prigovori obrane, da je američka vlada (OSI) počinila teške povrede procesnih i drugih pravila na štetu njihova branjenika, sud je također lakonski otklonio. Dokazi o protivnome – nisu dopušteni! Brownu nikakvu moralnu, stručnu ni mentalnu prepreku nije predstavljala ni okolnost da je Jugoslavija Artukovića teretila za genocid, a on ga je dopustio izručiti za drugo kazneno djelo, obično ubojstvo. Razlog se krio u činjenici da u to doba američko pravo nije poznavalo genocid kao kazneno djelo...

Posve je očito, ocjenjuje Pyle, da je sudac Brown podlegao političkim pritiscima, budući da u američkom pravu nije bilo nikakve zaprjeke da se dokazni prijedlozi obrane razmotre i usvoje. Ministarstvo pravosuđa oštro se protivilo bilo kakvu ispitivanju kredibiliteta svjedoka, kao i bilo kakvoj raspravi o pouz-

danosti i istinitosti njihovih tvrdnji. Nije pomoglo ni stručno mišljenje Henryja L. De Zenga, koji je u veljači 1986., nakon pregleda njemačkih, talijanskih i jugoslavenskih pismohrana, dovršio nalaz iz kojega je proizlazilo da tobožnji krunski svjedoci jednostavno – lažu. Kako privatne, tako i javne pozive Artukovićeva sina Radoslava, da se nepristrano ispita istinitost tvrdnji svjedoka, američke su pravosudne i izvršne vlasti jednostavno ignorirale.

Razlog takvomu ponašanju Pyle nalazi u političkoj kampanji protiv Artukovića, ali i u potrebi američkih vlasti da se danas – nakon što su krajem tridesetih i početkom četrdesetih ignorirale progone Židova u Trećem Reichu – pokažu kao protivnici tih progona. Paradoksalno je da je sudac Brown sredinom osamdesetih imao puno neslobodnije ruke nego sudski povjerenik Hocke pedesetih godina. Da je postupao profesionalno, poput Hockea, zaključuje Pyle, on ne bi ostao upamćen kao branitelj zakonitosti i američkih vrijednosti, nego bi ga se prikazalo kao onoga koji štiti nacističke ratne zločince.

Do koje su mjere američke vlasti bile spremne kršiti Artukovićeva elementarna prava, pokazuje činjenica da je – tobože zbog smanjenja troškova – iz obližnje bolnice u Long Beachu (Kalifornija) prebačen u zatvorsku bolnicu u Missouriju, oko 2.000 milja daleko od obitelji. Kad je njegovoj supruzi konačno dopušteno posjetiti ga, našla ga je u samici, a nije bilo moguće ustanoviti, je li ga liječnik uopće pregledao niti znaju li liječnici u kakvom se stanju on nalazi. Kad je sudac John R. Kronenberg pokazao pripravnost Artukovića ipak pustiti uz kauciju tijekom trajanja žalbenog postupka, predmet mu je na brzinu oduzet.

Još prije konačne odluke o pravnim lijekovima, tročlano je sudsko vijeće u veljači 1986. odlučilo da se osumnjičenika može predati komunističkoj Jugoslaviji, jer mu se time, neovisno o rezultatu žalbenog postupka, „ne nanosi nepopravljiva nepravda“. U odluci se navodi kako je udovoljenje zahtjevu Ministarstva pravosuđa u skladu s interesima javnosti, budući da se njime „promiču odnosi dviju zemalja“, a njegovo pravo na pošteno suđenje je u Jugoslaviji – zajamčeno.

Artukoviću nije dopušteno pozdraviti se s obitelji ili braniteljima. On je 12. veljače 1986. prebačen u zračnu luku, gdje ga je čekao jugoslavenski zrakoplov. Ovu tragičnu sagu o instrumentalizaciji američkog pravosuđa zaključio je službenik Ministarstva pravosuđa Murray Stein, izjavljujući: „To je u biti naša trajna politika, osloboditi se tih ljudi što brže možemo. Nastojimo se prema stranim vladama ponašati onako kako želimo da se one ponašaju prema nama“.

O pravu i zakonu nitko nije govorio. Svima je sve bilo jasno; i onda i danas...

(*Politički zatvorenik*, 15 (16!)/2005., br. 157, travanj 2005., 27.-31. i br. 158, svibanj 2005., 28.-31.)

NEDOSTATCI JEDNE DRAGOCJENE KNJIGE
*(Uz zbirku dokumenata o partizanskim i komunističkim zločinima)**

Knjige rječito govore o vremenu u kojem su objavljene. No, o vremenu i duhovnom stanju jednog naroda još više govore knjige koje – nisu objavljene. U tom smislu, dovoljno govori činjenica da je trebalo proći 54 godine od sloma Nezavisne Države Hrvatske i obnove Jugoslavije, da se u Hrvatskoj objavi prva zbirka dokumenata o četničkim zločinima (Z. Dizdar - M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1999.). Više od pola stoljeća šutnje o četničkim zločinima jasnije govori o pravoj naravi druge, komunističke Jugoslavije, nego sve fraze avnojskih nostalgičara i sva isprazna jamstva i obećanja jugoslavenskih ustava i zaključaka partijskih kongresa.

A još šest će godina proći dok svjetlo dana ne ugleda prva zbirka dokumenata o partizanskim i komunističkim zločinima. Nju je prije par tjedana pod naslovom *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.* priredio povjesničarsko-arhivistički kvartet, u čijem su sastavu Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić i Mate Rupić. Zbirka je objavljena u nakladi Hrvatskog instituta za povijest – Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskome Brodu, a na ukupno 344 stranice objavljeno je 118 dokumenata, od čega je sedam u presliku. (Dva od tih faksimila objavljujemo na posljednjim stranicama ovog broja *Političkog zatvorenika*.)

Time nisu iscrpljeni tehnički podatci o knjizi, budući da su o dijelu nevolja s njezinim objavljivanjem dva priređivača (dr. Geiger i prof. Rupić) ponešto govorili na predstavljanju knjige u Zagrebu, 15. lipnja, kao i u emisiji „Opasne veze“ Tihomira Dujmovića, koja je na Otvorenoj televiziji (OTV) prikazana upravo na tzv. Dan antifašističke borbe, a reprizirana sutradan, 23. lipnja 2005. U tim su prigodama priređivači spominjali teškoće s nekim recenzentima i nakladnicima, upirali prstom u njihove (simptomatične) rezerve i primjedbe, uslijed čega se dogodilo da knjiga bude tiskana na najjeftinijem papiru, u vrlo skromnoj opremi i izvan glavnoga grada Hrvatske. Istodobno su spomenuli da je ova knjiga – nejunačkom vremenu usprkos – samo prva u nizu, jer da

* U sklopu ovog prikaza u *Političkom zatvoreniku* objavljeni su ulomci iz pet dokumenata koji su ovdje ispušteni. Inače je ovo primjer kako prikazivač može autoru ili priređivaču zbirke dokumenata predbaciti nešto što mu ne bi predbacio da je bio upućen u objektivne poteškoće i okolnosti s kojima je ovaj bio suočen, a koje su bile i veće od onoga što se ovdje spominje. Treba to napomenuti i onda (ili: posebno onda) kad se kaže: *quod scripsi, scripsi*.

u bliskoj budućnosti planiraju objaviti slične zbirke dokumenata za pojedine hrvatske regije i grad Zagreb.

Dokumentirana optužba jugoslavenskoga partizansko-komunističkog pokreta

Izabrani dokumenti ograničeni su na današnju (ili: avnojsku) Republiku Hrvatsku. Pitanje je, je li to najbolji pristup, s obzirom na to da organizacija vlasti Nezavisne Države Hrvatske nije imala nikakve veze s „avnojskim" granicama, a ni ustroj vojno-političkih tijela jugoslavenskih partizana nije se podudarao s današnjim granicama Republike Hrvatske. Razumije se samo po sebi, da – recimo – povlačenje zapadnohercegovačkih Hrvata i njihovo stradanje u logorima i na Križnom putu, nije razumljivo bez podsjećanja na partizanski pokolj svećenika i redovnika u Mostaru, na Širokome Brijegu i drugdje. U tom smislu, svakako ne bi bilo od viška, da su priređivači u predgovoru spomenuli, jesu li ih na takav postupak ponukali praktični razlozi (npr. dostupnost arhivskoga gradiva), ili su imali neke druge motive. Izostanku takve napomene svakako bi trebalo doskočiti u budućim izdanjima.

I ovakva kakva jest, pionirska i po opsegu skromna, zbirka dokumenata o partizansko-komunističkim zločinima prvorazredan je događaj u hrvatskoj historiografiji. Iz nje jasno proizlazi da su partizanski zločini bili smišljeni, planirani i sustavno provođeni. Priređivači u više prigoda navode kako cjelovitu sliku o tome nikad ne će biti moguće dobiti, jer su dokumenti desetljećima nakon rata sustavno uništavani. No, i iz onoga što je dostupno, jasno proizlazi, da je jugoslavensko komunističko vodstvo znalo i htjelo provedbu tih zločina.

To, dakako, ne znači da će se u dogledno vrijeme na Markovu trgu naći netko tko će postaviti pitanje veličanja Josipa Broza Tita, ili se suočiti sa samodopadnim tepanjem jugoslavenskih „antifašista" u današnjoj Hrvatskoj. Predsjednici Sabora i dalje će ići u Brezovicu i bulazniti o *antifašizmu,* klanjat će se „velikanima antifašističkog pokreta", od kojih su u ovoj knjizi neki i poimence spomenuti kao tihi svjedoci i poticatelji masovnog zločina. Ne znači to ni da će se u povijesnim udžbenicima promijeniti uobičajeno mistificiranje, ali ono što je važno jest činjenica da se prvi put sustavno i znanstveno pristupa demaskiranju jugoslavenskoga partizanskog pokreta, tj. poslu koji je na jednoj drugoj razini apsolviran davno ranije, kad je Domovinski rat – unatoč svim propagandnim trikovima – konačno zabio čavao u laž o hrvatskome i osloboditeljskom karakteru tog partizanstva.

Upravo zbog temeljitosti i analitičke hladnoće priređivača te zastrašujuće dokumentarnosti objavljenih isprava, ova zbirka dokumenata zaslužuje sve pohvale. Razumije se, ima stvari koje bi svatko od nas rekao drugačije, a suradnicima ovog časopisa ne će biti nezanimljivo napomenuti da su priređivači citirali i *Politički zatvorenik*, previdjevši ipak da je, primjerice, dokument br. 76 bio ranije objavljen, kako u *Vjesniku*, tako i u *Političkom zatvoreniku*. No, taj je prigovor skoro neukusno isticati.

Naslov šalje pogrješnu poruku

Kad se hoće kazati koja riječ o nedostatcima ove dragocjene knjige, treba na umu imati najmanje dvije stvari. Prva je, da nije moguće prirediti zbirku dokumenata kojom će svatko biti zadovoljan. Uvijek ima onih koji će držati da se neke od uvrštenih dokumenata bez štete moglo izostaviti, a da je druge valjalo uvrstiti. I što je najgore, nikomu od takvih prigovarača nije moguće dokazati kako nije u pravu. Druga stvar koju valja imati na umu, jesu spomenute neprilike s kojima su priređivači bili suočeni, a bit će – nema sumnje – suočeni i u budućnosti. Tužna je činjenica da za ovakvu knjigu u Hrvatskoj treba hrabrosti, a hrabrost koju su priređivači pokazali, uvelike ih ispričava i od možebitnih propusta.

Mora im se priznati da su knjigu naslovili preciznije nego što su to htjeli neki, koji su sugerirali da se već u naslovu partizanski zločini svedu samo na komunističku sastavnicu tog pokreta, ne bi li ju tako prikazali kao eksces jedne marginalne ekstremističke skupine koja je zagovarala provedbu komunističke revolucije, kojoj su nasilje i nesloboda imanentni, pa je i u praksi provodila najžešći totalitarizam što ga je povijest čovječanstva upamtila.

Doista, iz činjenice da su se u žrvnju tog nasilja našli pripadnici ne samo hrvatskoga, nego i drugih naroda i nacionalnih manjina (kao što, uostalom, krovni pojam Bleiburg pokriva stradanje ne samo Hrvata, nego i Slovenaca, Crnogoraca, Srba i drugih), mogla bi se naizgled uvjerljivo graditi konstrukcija, da su zločini partizana zapravo zločini komunista. No, time bi se otišlo u drugu krajnost, ignorirajući nacionalni moment, koji je u masovnim pokoljima bio itekako relevantan. O tome sasvim rječito govore razmjeri stradanja Hrvata i pripadnika drugih naroda: baš kao što su Hrvati u obje Jugoslavije bili najbrojniji među političkim uznicima, tako su i u partizanskim pokoljima u ratu stradavali najviše, a taj su tragični položaj zadržali – uz Nijemce – i u poratnim smaknućima.

No, naslovu bismo knjige prigovorili nešto drugo, a i to se zapravo moglo apsolvirati u predgovoru. Priređivači u predgovoru doista ne štede jugoslavensko komunističko vodstvo, te naglašavaju čak i to, da će ova i slične zbirke dokumenata uvijek biti manjkave u prvom redu zbog toga što je bjelodano da su dokumenti o zločinima sustavno uništavani sve do druge polovice osamdesetih godina. Ali, dokumenti uvršteni u knjigu kronološki počinju s proljećem 1944., baš kao što naslov knjige govori. Zar takva koncepcija, i takav naslov, ne sugeriraju da prije toga nije bilo sustavnih i masovnih pokolja? Zar se iz toga ne stječe dojam da partizanski i komunistički zločini počinju zauzimanjem određenih područja (npr. Dalmacije), pa se u tom svjetlu mogu interpretirati kao odmazda nad poraženim neprijateljem?

Zato je trebalo napomenuti da partizansko-komunistički masovni zločini nisu započeli 1944. Trebalo je podsjetiti da „gerilci“, koji su u ljeto 1941. počinili masovne zločine nad Hrvatima na području Like, zapadne Bosne i sjeverne Dalmacije nisu (samo) četnici, nego i oni koje će kasnija Jugoslavija častiti kao partizanske „narodne heroje“, baš kao što će obljetnice tih pokolja biti slavljene kao „dan ustanka“. Da se podsjetilo na masakr u Gvozdanskome, Udbini, Boričevcu i Krnjeuši, izbjegla bi se opasnost da se ponavljaju mistifikacije. Da nisu prešućeni Vrgorac, Aržano, Zrin, Španovica i Krašić (ako se već preskočilo Bosanski Petrovac, Kulen Vakuf ili Prijedor), onda tzv. antifašistička kvazihistoriografija ne bi mogla manipulirati partizanskim zločinima, uspoređujući ih s poratnim odmazdama u Francuskoj ili Italiji. A samo jedna jedina rečenica u predgovoru mogla je otkloniti i ovaj prigovor.

Nerazmjeran broj dokumenata o stradanjima Nijemaca

Da su razmjeri etničkog čišćenja Nijemaca u poratnoj Jugoslaviji razmjerno najveći, poodavno je poznato. Njemačka država u istraživanje njemačkih žrtava, očuvanje i održavanje grobalja i slične aktivnosti ulaže prilična sredstva. Ponešto je tome, nema sumnje, pridonijela i današnja Hrvatska. Paradoksalno je, ali lako dokazivo, da je stupanj istraženosti stradanja Nijemaca u Hrvatskoj (ili u Jugoslaviji, jer je većina Nijemaca živjela izvan današnje Hrvatske) znatno viši od stupnja istraženosti stradanja Hrvata.

Utoliko je neumjesno u prvu knjigu koja se bavi partizansko-komunističkim zločinima u Hrvatskoj, uvrstiti nepriličnio velik broj dokumenata koji se bavi isključivo njemačkim stradanjima. I time se šalje pogrješna poruka. Naravno, u dokumentima koji obrađuju masovna stradanja, ne raščlanjujući

žrtve po nacionalnoj pripadnosti, redovito se nalaze i Nijemci. No, od ukupno 118 dokumenata, njih točno 25 bavi se isključivo poimence spomenutim stradanjem Nijemaca, a u još dvadeset dokumenata njemački se zarobljenici i uopće žrtve izrijekom spominju.

Drugim riječima, čitatelj stječe dojam da je oko trećine prostora u prvoj knjizi koja se bavi jugoslavenskim partizansko-komunističkim zločinima u Hrvatskoj posvećeno – Nijemcima. Za takvo što zapravo nema opravdanja. A to istodobno izaziva i neka pitanja, koja još čekaju da budu istražena. Primjerice, u ovom je mjesečniku objavljeno blizu tisuću svjedočanstava o progonu Hrvata 1945. Ponekad se u njima spominju i stradanja Nijemaca, ali će pozorniji čitatelj zamijetiti da hrvatski progonjenici i hrvatski politički uznici tomu ne posvećuju osobitu pozornost.

Nema dvojbe da uzrok tomu nije jugoslavensko-komunistička propaganda, koja je (i) Hrvatima pokušala omraziti „Švabe“, jer se danomice pokazuje da Hrvati osjećaju naklonost njemačkoj kulturi i geopolitičku povezanost sa Srednjom Europom u kojoj je njemački utjecaj vrlo snažan. Uzroke, dakle, valja tražiti drugdje.

Možda u činjenici da se njemačka manjina u prvoj Jugoslaviji – kao uostalom skoro svaka manjina – oslanjala na vlast, a ne na oporbu, pa se po toj logici nalazila na suprotnoj strani od većine hrvatskog naroda. A možda i u tome da se tzv. Njemačka narodna skupina i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj znala ponašati obijesno, uživajući zaštitu Trećeg Reicha koji je ratnoj hrvatskoj državi bio sve prije nego željeni i lojalni saveznik. Tako je i u ovom časopisu objavljen niz svjedočenja o njemačkom diskriminiranju Hrvata usred Nezavisne Države Hrvatske. Ta tema, dakako, tek čeka svog istraživača, ali je u ovom trenutku svakako neprilično koristiti hrvatske žrtve i hrvatska stradanja da se – još jednom – dokumentira zastrašujući zločin nad Nijemcima, zločin koji doista zaslužuje da ga se kvalificira kao genocid.

No, svi ovi prigovori moraju ustuknuti pred dokumentima objavljenima u knjizi. Zato: čitaj i daj drugomu čitati...

(*Politički zatvorenik*, 15 (16!)/2005., br. 159, lipanj 2005., 6.-8.)

KNJIGA NAKON KOJE NIŠTA NE ĆE BITI ISTO

(Uz knjigu dr. Josipa Jurčevića: „Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločin nad Hrvatima“)

Knjiga dr. Josipa Jurčevića *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima* (438 str.), koju su prije par mjeseci objavili Dokumentacijsko informacijsko središte (DIS), Hrvatski domobran i Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, čitateljima ovog mjesečnika nije nepoznanica. Ona je zapravo neizmijenjena doktorska disertacija koju je autor obranio na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u svibnju 2000., te ju malo nakon toga sam priredio za objavljivanje upravo u *Političkom zatvoreniku*. Na ovim je stranicama objavljen podlistak u ukupno petnaest nastavaka (br. 99, lipanj 2000. - br. 117, prosinac 2001.).

Šteta da je napomena o objavljivanju u *Političkom zatvoreniku* izostala, a pisac nije sebi učinio uslugu ni time što je propustio dometnuti, da se radi o praktično neizmijenjenu tekstu disertacije, pa će mu kakav nenavidni kritičar predbaciti mršav popis literature, u kojem se skoro isključivo navode djela objavljena u Hrvatskoj ili drugim državama nastalima na području bivše Jugoslavije, a i ta – razumljivo – objavljena prije obrane disertacije, nakon koje se pojavio niz knjiga, članaka i zbirki dokumenata, koji su vrijedni konzultiranja, a neki od njih izravno zadiru u temu kojom se Jurčević bavi.

No, ne računajući jedan krupan propust na koji ćemo se još vratiti, time se iscrpljuju svi nedostatci knjige, koju je akademik Dubravko Jelčić u predgovoru s pravom nazvao dragocjenom.

Hrvatska osuđena na smrt

Knjiga je podijeljena u tri dijela. U prvome, koji ima značaj prilično općenitoga i sažetog okvira, Jurčević raspravlja o međunarodnim i unutarnjim okolnostima koje su dovele do nastanka totalitarne vlasti u drugoj, komunističkoj Jugoslaviji. Kao ključni problem prve jugoslavenske države, on identificira neriješeno nacionalno pitanje, u prvom redu *hrvatsko pitanje*. Dok je jugoslavenska država imala političku i gospodarsku potporu u zemljama pobjednicama, hrvatska je oporba bila nužno upućena na revizionističke sile (Mađarsku i Italiju, u kasnijoj fazi Njemačku). No, te sile nisu bezuvjetno zagovarale razbijanje Jugoslavije kao jednog od zaglavnih kamenova versajskog poretka, nego su se upuštale u političke kalkulacije koje su povremeno hrvatskim oporbenim snagama ostavljale stanovit prostor.

Uslijed sve žešće protuhrvatske politike, pored glavne, reformističke struje oko Hrvatske seljačke stranke, od početka tridesetih godina jača i ustaški pokret. Karakteristično je da je ustaškom pokretu dopušteno djelovanje u Njemačkoj do dolaska nacionalsocijalista na vlast. Nakon Hitlerove izborne pobjede, nastupa razdoblje njemačko-jugoslavenskog zbližavanja, u sklopu kojega se onemogućuje djelovanje ustaša.

Pokušaj očuvanja Jugoslavije njezinim reformiranjem odnosno stvaranjem Banovine Hrvatske (1939.), u čemu su presudnu ulogu imali britanski prsti, ali ni druge velesile nisu stajale skrštenih ruku, ipak se pokazao neuspješnim. Nakon što je Jugoslavija, makar nevoljko, pristupila Trojnom paktu, britanska je obavještajna služba organizirala državni udar 27. ožujka 1941., koji je za posljedicu imao travanjski rat. Tu su prigodu hrvatski nacionalisti iskoristili za proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH). To je ujedno bio signal za početak srpsko-hrvatskoga rata u hrvatskim zemljama, a malo nakon toga, nakon njemačkog napada na SSSR, taj će rat dobiti i dodatnu, ideološku dimenziju, budući da se u nj posredovanjem jugoslavenskih komunista upleće Sovjetski Savez i Kominterna, s ciljem provedbe boljševičke revolucije.

Na pojavu partizanskog pokreta zapadni saveznici gledaju posve pragmatično: bezuvjetno zagovarajući obnovu Jugoslavije, njima je preči djelotvoran ratni saveznik, nego ideološki bliži, ali vojnički zato inertniji pokret koji se poziva na legitimitet jugoslavenske izbjegličke vlade. U svakom slučaju, Velika Britanija u bilo kojoj konstelaciji snaga isključuje mogućnost opstanka hrvatske države. O tome svjedoči i epizoda s dezerterstvom domobranskog pukovnika Ivana Babića, značenje kojega pisac kao da malo precjenjuje, premda izvlači zaključak s kojim je teško ne složiti se: Babić je očekivao da će Britanci njegov bijeg iz hrvatskog domobranstva i stavljanje u izgled određenih vojnopolitičkih probitaka motivirati Britance, a zbilo se ono što kao da je mutno nagovijestilo svibanj 1945.: britanske su ga vojne snage strpale u zarobljenički logor.

Partizansko-komunistički sustav represije

Usporedno sa slabljenjem hrvatske države na čijem je teritoriju čitavo vrijeme bjesnio krvavi rat, jugoslavenski partizanski pokret (kojemu Jurčević s pravom ne tepa nikakvim „antifašističkim“ atributima) prionuo je sustavnu izgrađivanju represivnog aparata, kojemu nije bila svrha eliminirati samo aktivne, nego i sve potencijalne protivnike. Tomu je posvećen središnji, glavni dio Jurčevićeve knjige.

On naglašava, da se tom problematikom dosad, s ograničenjima uvjetovanima objektivnim okolnostima, bavila isključivo hrvatska politička emigracija (koja je i zbog toga bila na meti udbaških egzekutora), dok se u domovini o tome nije smjelo pisati. Jugoslavenski je komunistički režim, osim stroge cenzure, posegao i za strožim mjerama za retuširanje povijesti, ponajprije za uništavanjem izvornoga arhivskoga gradiva i onemogućavanjem istraživanja čak i nakon sloma Jugoslavije i poraza komunizma. Nema jasnijeg primjera za onemogućenje sustavnog istraživanja komunističke represije od sabotiranja rada saborske *Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*. Njezina je djelatnost godinama podrugljivo nazivana *nekrofilijom* i blokirana čak i u doba koje se naizgled smatralo povoljnim (do 2000.), dok je Račanova vlada odmah umrtvila njezin rad, a uskoro ju i u cijelosti raspustila.

Što se gradiva tiče, ono što je u vrijeme izrade disertacije bilo u Hrvatskoj dostupno istraživačima ili, točnije, ono čime se je autor služio, svodi se na 749 arhivskih kutija fonda *Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, 44 kutije fonda *OZN-e (Odjeljenja zaštite naroda),* stotinjak kutija iz fonda *Republičkoga sekretarijata unutrašnjih poslova SRH*, koji su predani Hrvatskomu državnom arhivu, 136 kutija fonda *Javnog tužilaštva SRH*, te tzv. *građa Krunoslava Draganovića*, materijali *Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava* i arhiv udruge *Hrvatski domobran*. Ostalo je uništeno ili nedostupno. Dakako, fondovi različitih partijskih organizacija i komiteta kriju pabirke gradiva koje potječe od represivnih tijela, pa se valja nadati da će pisac time dopuniti drugo izdanje ove studije.

Dragocjeni faksimili dokumenata

Imajući na umu da je ovo prvi, uistinu pionirski rad na ovu temu, pisca treba pohvaliti zbog izostanka spremnosti na kompromise. On ni u kojem trenutku ne dvoji o tome, da je jugoslavenski partizanski pokret bio u biti vojska komunističke revolucije, a ne nekakav romantični „narodnooslobodilački“ ili „antifašistički“ pokret. Također ne krije njegovu državnopravnu dimenziju, a ona je uključivala bezuvjetnu negaciju samostalne, neovisne hrvatske države. Povremeno koketiranje s nacionalnim simbolima i ikonografijom, osobito u Hrvatskoj, nije bilo u funkciji slobode Hrvatske, nego u funkciji propagandne mimikrije, odnosno manipulacije nacionalno svjesnim „masama“.

Jurčević potanko analizira povijesno-pravni okvir nastanka partizanskih „propisa“ odnosno naputaka i odluka, koje su od početka bile usmjerene na ostvarenje totalitarnog nadzora Komunističke partije nad partizanskim pokretom, a onda i nad obnovljenom jugoslavenskom državom. Od institucije političkoga komesara do svemoćne OZN-e trebao je samo mali korak. Jednako

mali korak trebao je od ratne eliminacije političkih protivnika, okrutno i bez suda, do poratnih likvidacija hrvatskih emigranata.

U sklopu raščlambe jugoslavenskoga represivnog sustava, pisac se navlastito bavi završnim operacijama u proljeće 1945. U tome mu se je dijelu, u dva navrata, potkrala i vrlo gruba pogrješka. Naime, na str. 206. prikazan je zemljovid povlačenja njemačke vojske s jugoistoka Europe krajem 1944., a na str. 218. zemljovid s označenim glavnim smjerovima povlačenja hrvatskih vojnika i civila u proljeće 1945. Iako ta dva zemljovida prikazuju događaje iz druge polovice 1944. i prve polovice 1945., na oba je Nezavisna Država Hrvatska ucrtana s granicama iz svibnja 1941., nakon Rimskih ugovora, tj. bez dijela Dalmacije i Gorskoga kotara, te većine jadranskih otoka. Budući da nema nikakve dvojbe o tome da je je piscu poznato kako su Rimski ugovori poništeni u rujnu 1943., onda se takav grafički prikaz može smatrati samo teškim i nezgodnim previdom. (Uzgred, reklo bi se da fotografije sa str. 216. prije prikazuju partizane sa šajkačama na zagrebačkim ulicama, negoli rijeku hrvatskih vojnika i civila koji se povlače prema zapadu.)

Ima i knjizi, razumljivo, i stajališta koja bi se moglo osporavati. Jedno od njih je, primjerice, i ono o totalitarnom modelu vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Takvu ocjenu ne dijele ni puno oštriji kritičari njezina autoritarnog režima, poput Ernsta Noltea, Martina Broszata ili, u Hrvatskoj, Žarka Puhovskoga. No, te su ocjene akcidentalne pri ocjeni prave vrijednosti knjige, a ono što mi se čini posebno vrijednim istaknuti, jesu faksimili brojnih dokumenata uvršteni u nju. Ti dokumenti, koji su tako pogodni za daljnju reprodukciju i ilustracije (pa ćemo se i mi njima poslužiti, ne samo uz ovaj članak, nego i na koricama časopisa), zastrašujuća su optužba svih koji pokušavaju relativizirati, minimizirati ili negirati kako ratni, tako i poratni zločin jugoslavenskih partizana nad hrvatskim narodom, njegovom državom i njegovom vojskom. A da su te snage itekako nazočne, govori medijska šutnja kojom je popraćen izlazak Jurčevićeve knjige (kao i nedavno na ovim stranicama prikazane zbirke dokumenata o partizansko-komunističkim zločinima). No, i ta je šutnja dovoljno glasna, a upravo oni koji ju nameću, često su se pozivali na prastaru, neporecivu istinu: kotač povijesti ne će se vratiti natrag. Suočen s dokumentima, sustav jugoslavenskih partizanskih laži ruši se kao kula od karata. I zato nema nikakve dvojbe da pionirska Jurčevićeva knjiga predstavlja jedan od međaša u novijoj hrvatskoj historiografiji.

(*Politički zatvorenik*, 15 (16!)/2005., br. 160-161,
srpanj-kolovoz 2005., 8.-10.)

JEDNA BRILJANTNA STUDIJA O SLIČNOSTIMA KOMUNIZMA I NACIONALSOCIJALIZMA

Budući da pripadnici komunističke nomenklature u Hrvatskoj nisu nikad, osim nominalno, sišli s vlasti, u sredstvima javnog priopćavanja i javnim raspravama skoro je nemoguće objektivno razglabati o pravoj, zločinačkoj naravi komunističke ideologije. U takvoj se društvenoj klimi, posve razumljivo, ne objavljuju rasprave domaćih, niti se prevode djela stranih pisaca koja problematiziraju sličnosti komunizma i nacionalsocijalizma, a ako se katkad i pojavi nešto što narušava ljupku sliku koju o sebi grade tzv. antifašisti, poput *Crne knjige komunizma* (koja Hrvatsku, uzgred budi rečeno, posve zaobilazi i koja je, dometnimo još, u Hrvatskoj objavljena na posve neuobičajen način, bez popratne rasprave o komunističkim zlodjelima u ovome dijelu svijeta) ili nedavnih zbirki dokumenata i studija o jugoslavenskim partizansko-komunističkim zločinima, onda se na to odgovara šutnjom koju je bolje nazvati ostracizmom, negoli ignoriranjem.

Zato svaki pokušaj da se probije taj nametnuti obruč šutnje valja pozdraviti u ime slobode: u ime prava na slobodu misli i prava na slobodu riječi. Tim više kad se radi o kapitalnim djelima, kakvo je nesumnjivo zbirka eseja francuskoga filozofa i politologa Alaina de Benoista, koja je pod naslovom *Komunizam i nacizam: 25 ogleda o totalitarizmu u XX. stoljeću (1917.-1989.)*, u Parizu objavljena 1998., a koje je nedavno u prijevodu Ivane Barišić objavila zagrebačka nakladnička kuća *Hasanbegović*. Predgovor zbirci de Benoistovih eseja, koji se zapravo može smatrati i zasebnim ogledom o istoj temi nastalim u povodu de Benoistove knjige, napisao je poznati njemački politolog i povjesničar Ernst Nolte, vjerojatno jedan od najboljih poznavatelja fašističke i nacionalsocijalističke ideologije odnosno totalitarizama XX. stoljeća uopće.

Ovim je hrvatska javnost dobila prigodu da se na jezgrovit i lucidan način upozna s temom koja svakodnevno utječe na naše živote: zašto su komunizam i nacionalsocijalizam tako usporedivi i tako bliski, a zašto se ipak tako zdušno hoće (i uvelike uspijeva) da ih doživljavamo ne samo kao različite, nego kao suprotstavljene sustave misli i vladavine?

Alain de Benoist je, navodi Nolte u predgovoru, glavni predstavnik francuske *Nove desnice* („la nouvelle droite“) koja objavljuje nekoliko časopisa „bez kojih se ne može zamisliti duhovni život Pariza i Francuske“, a kojoj je tzv. politička i intelektualna ljevica pokušala doskočiti time što ju je, po običaju,

bez ikakva teorijskoga i praktičnog uporišta, pokušala proglasiti *fašističkom*. Metoda je otrcana, svakidašnja i svenazočna, ali začudo – uvelike funkcionira. To je itekako moguće i u jednoj Francuskoj u kojoj je u drugoj polovici XX. stoljeća „intelektualnim životom gotovo u potpunosti prevladala marksistička ideologija“. No, i bez marksista je de Benoist – očito nespreman na intelektualne kompromise – sebi izabrao moćne protivnike, odvaživši se ocijeniti da globalizacija „uzrokuje uništenje naroda i ima kulturocidnu narav“.

Skromne procjene ‘Crne knjige komunizma’ o broju žrtava komunističke ideologije

Temeljna misao koja se provlači kroz 25 ogleda o nacionalsocijalizmu i komunizmu jest de Benoistovo zalaganje za slobodu istraživanja i usporedbe, kako bi prošlost napokon mogla proći i postati poviješću. Zasada ona to nije: o srednjemu je vijeku moguće raspravljati na znanstvenoj razini, ali se rasprava u XX. stoljeću neminovno pretvara u političke (dis)kvalifikacije. I, kao što mi u Hrvatskoj dobro znamo, javni prostor danomice truje „prošlost koja se uvijek čini aktualnom, i koja je stoga vrelo pristranih polemika i dvosmislenosti“. Posve je očito, da de Benoistovi eseji nisu nastali samo kao odgovor na društvenu klimu u Francuskoj, nego da imaju i neposredan povod. A povod je *Crna knjiga komunizma*, zbirka rasprava skupine povjesničara pod vodstvom Stéphanea Courtoisa, koji odreda spadaju u dojučerašnje komuniste.

De Benoist ne podcjenjuje tu knjigu, niti joj poriče veliku vrijednost, ali ne nasjeda ovlaš ni na one njezine ocjene koje bi, na prvi pogled, mogle goditi uhu kakvoga *antikomunista*. Odmah na početku on upozorava, primjerice, da je procjena njezinih pisaca o 100 milijuna komunističkih žrtava prije skromna negoli pretjerana: Zbigniew Brzezinski procjenjuje da je samo u SSSR-u život izgubilo 50 milijuna ljudi, Rudolf J. Hummel smatra kako je sovjetski režim od 1917. do 1987. uspio smaknuti čak 61,9 milijuna, Robert Conquest broj žrtava u Sovjetskom Savezu, ne računajući one iz doba Drugoga svjetskog rata, zaustavlja kod 40 milijuna, kao i Jacques Julliard. Dimitri Volkogonov nalazi da su komunisti u SSSR-u između 1917. i 1953., godine Staljinove smrti, poubijali oko 35 milijuna ljudi, dok Dimitri Panine govori o 60 milijuna, a Aleksandar Solženjicin o 66 milijuna sovjetskih žrtava tijekom čitava razdoblja komunističke vladavine u toj državi. A zanimljivo je da su demografska istraživanja najbliža Solženjicinovim procjenama!

Kad je toliko žrtava u SSSR-u, gdje su još one od Kine, Mongolije i Sjeverne Koreje, preko Europe i Afrike, do Kube. Jer, svagdje gdje su došli, komu-

nisti su donijeli neslobodu, teror, nasilje i glad. I zato, koja god se od procjena broja žrtava samo u SSSR-u (a onda i diljem svijeta) pokaže točnom, zasigurno ne će biti dovedena u pitanje ocjena da je komunistički eksperiment „najkolosalniji slučaj političkog pokolja u povijesti" i da komunizam „predstavlja najveći, najkrvaviji zločinački sustav u povijesti".

No, puno više od opreznih procjena o broju komunističkih žrtava, de Benoist predbacuje autorima *Crne knjige komunizma* da, unatoč svemu, štede komunističku ideologiju i da, na način koji je skoro nemoguće shvatiti, odbijaju sustavno uspoređivati nacionalsocijalizam i komunizam. Kao da ne žele shvatiti da uspoređivati ne znači poistovjećivati, nego istraživati, a to i jest zadaća povjesničara. Dobrim je dijelom to, očito, posljedica upornog tabuiziranja komunističkih zločina u Francuskoj (naravno, ne samo tamo), u kojoj je bilo moguće graknuti na Courtoisovu rečenicu: „Smrt od gladi djeteta ukrajinskoga kulaka koji je namjerno natjeran u bijedu od strane staljinističkog režima, jednaka je smrti od gladi židovskog djeteta u varšavskom getu, koga je na glad natjerao nacistički režim". Našlo se u Francuskoj, zgraža se de Benoist, i uglednih imena koja su napisala da „ni svi mrtvi nisu jednaki..."

Treba li dometnuti da i u Hrvatskoj ima onih, od predsjedničkih dvora do kakvoga zaplotnjačkog subnorovskoga kružoka, koji tvrde da ni ovdje sve žrtve nisu iste: one iz naših redova uvijek su vrjednije od drugih. De Benoistov odgovor na takva *umovanja* glasi: „Žrtve komunizma ne poništavaju žrtve nacizma, kao što ni žrtve nacizma ne mogu izbrisati žrtve komunizma. Nije ispravno, dakle, koristiti zločine jednog režima da bi se opravdala ili ublažila važnost zločina drugog režima: mrtvi se ne poništavaju, već se pridodaju."

Misaoni korijeni totalitarizma

Ipak, ono što je važno, napominje de Benoist, jest potreba da se crveni i crni totalitarizmi promatraju usporedno, što znači da ih treba uzeti zajedno, kako se izrazio François Furet, odnosno, Nolteovim riječima, da ih se prouči u njihovu vremenskom kontekstu. S tog se polazišta, smatra de Benoist, „nacizam može definirati kao antikomunizam koji je od protivnika preuzeo oblike i metode, počevši od načina terora", pri čemu je vrlo vjerojatno da nacizam (nacional-socijalizam) ne bi imao određena obilježja da već nije postojao sovjetski komunizam.

U suvremenom se svijetu, međutim, iz političkih razloga postupa posve drugačije: „Komunizam je uništio i više ljudskih života od nacizma, no i dalje prevladava misao kako je nacizam ipak bio mnogo gori od komunizma. Kako

je to moguće? Od dva jednako destruktivna sustava kako možemo procijeniti manje strašnim onaj koji je učinio više štete? Kako to da se i dalje odbacuje pomisao o njihovom uspoređivanju?“ I dalje, „zapravo je nejasno zašto je manje strašno, ili pak zaslužuje manju osudu, ubijati one kojima se obećavala sreća, od ubijanja onih kojima se takvo što nije obećavalo“, kad je i ako je „zlo teže oprostiti kad ga provode učitelji kreposti“. U tom kontekstu de Benoist ne bježi od izazova, podsjećajući da mi danas „ne možemo polaziti od pretpostavke da naše mišljenje o nacizmu odgovara mišljenju koje je nacizam imao sam o sebi“. Jer, „u biti, nacizam nije ništa manje od komunizma nastojao ‘usrećiti’ one kojima se obraćao. (...) Nacizam i komunizam zavodili su mase različitim idealima, koji su se, međutim, mogli činiti jednako privlačnima. No, problem je u tome što je ostvarenje tih ideala u oba slučaja podrazumijevalo iskorjenjivanje jednog dijela čovječanstva“.

Nakon oštroumne analize uzroka koji su doveli i dovode do različita pristupa i vrjednovanja komunizma i nacionalsocijalizma (fašizam de Benoist oštro luči od nacionalsocijalizma, naglašavajući da je u suvremenoj politologiji prevladavajuće shvaćanje kako između fašizma i nacionalsocijalizma ima više razlika nego sličnosti!), pisac misaone korijene totalitarizama XX. stoljeća traži u jakobinskom duhu Francuske revolucije. U to se je doba, uostalom, zbio prvi pokušaj genocida u modernoj povijesti (pokolj Vandejaca koje je, prema riječima jednog od zagovornika Velikog terora, trebalo ne pokoriti, nego uništiti!), a na jakobinske su se zasade pozivali i Lenjin i nacionalsocijalisti: prvi izravno, drugi neizravno. Obje su te ideologije izišle „iz radikalne modernosti koja je, svojim povijesnim i antropološkim pretpostavkama, mogla završiti samo u užasu“ (François Rouvillois).

No, iz istoga prosvjetiteljskog vrela proizišla je i liberalna ideologija. A kad su posrijedi demokratsko-liberalni poredci, de Benoist naglašava, da oni „po naravi nikako nisu otporni na totalitarizam“. Dokaza za tu tezu doista ne manjka: Crveni su se Kmeri podigli iz pepela zahvaljujući Amerikancima, Englezi su sredinom XIX. stoljeća doveli do smrti svakoga petog Irca, a Francuska se „nalazi u vodećoj skupini krvničkih zemalja druge polovine ovoga stoljeća“. No, proces time nije dovršen. U suvremeno doba doživljavamo možda najdramatičniji proces nastanka *dobrovoljnog ropstva*, stanja u kojem se čovjeka ne samo tjera na posluh, nego ga se vješto sili da obožava i onoga koji ga je sveo na položaj roba: „cenzura nametnuta trgovinom zamijenila je političku cenzuru. Disidente se više ne deportira i ne ubija, već marginalizira i drži po strani, ili ih se ušutkava. Publicitet je zamijenio promidžbu, a konformizam

dobiva oblik jednoumlja". Totalitarne tendencije u modernome liberalnom kapitalizmu rafiniranije su i zbog toga možda opasnije od totalitarnih diktatura XX. stoljeća. One prijete dokidanjem same čovjekove biti, a de Benoistova nas knjiga podsjeća da se ta bit ostvaruje i potvrđuje samo po slobodi i u slobodi.

(*Politički zatvorenik*, 15 (16!)/2005., br. 162, rujan 2005., 15.-17.)

SELEKTIVNA PAMET BIVŠEG MINISTRA: MARGINALIJE UZ USPOMENE DR. MATE GRANIĆA

Puno je onih, koji su s nestrpljenjem očekivali bombastično najavljivane političke uspomene dr. Mate Granića. Granić je od 1. kolovoza 1991. do lipnja 1993. bio podpredsjednik Vlade, a potom, sve do trećosiječanjskog poraza Hrvatske demokratske zajednice, ministar vanjskih poslova. Malo je onih koji su tako dugo u vrhu državne vlasti u možda najdramatičnijim trenutcima hrvatske povijesti, pa je samim time malo onih koji o tome razdoblju mogu pouzdanije svjedočiti.

Posao podpredsjednika Vlade obavio je nesumnjivo uspješno, osobito skrbeći o stotinama tisuća izbjeglica i prognanika. Povrh toga, Granića se općenito smatra dobrim ministrom vanjskih poslova. Bio on komu simpatičan ili ne, takva ocjena nije neutemeljena. Nedostatci organizacije samog ministarstva, povremena kriva personalna rješenja i slično, objektivno su beznačajni u odnosu na činjenicu da je Granić, u dugom razdoblju kad Hrvatska nije bila miljenicom tzv. međunarodne zajednice, svojom staloženošću i strpljenjem uspijevao popraviti položaj mlade države.

Bilo je, dakako, situacija kad se nametalo pitanje, je li Granić hrvatski ministar vanjskih poslova, ili je, možda, predstavnik tzv. međunarodne zajednice u Hrvatskoj. No, ta se dvojba u naše dane – nažalost – toliko često pojavljuje, da ju se smije smatrati skoro zakonitošću, pa Granić ni po servilnosti ne spada u najistaknutije.

Pokušaj uloga u budućnost, a ne uspomene

Od uspomena čovjeka koji je, dakle, devet godina u velikoj mjeri sudjelovao u stvaranju neovisne Hrvatske, mora se očekivati puno. A Granić nam umjesto knjige zapravo nudi – kajdanku. Publikacija pod naslovom *Vanjski poslovi. Iza kulisa politike* (Algoritam, Zagreb, 2005., 235 str.) samo naizgled predstavlja uspomene; ona je zapravo pokušaj uloga u političku budućnost. Na to upućuju već oprema i osnovni podatci o nastanku knjige.

Protivno dobrim običajima, knjiga nema označenih recenzenata, niti se pisac u pristupnoj napomeni zahvaljuje komu od suradnika ili javnih osoba, koje bi mu pomogle pri opisu i vrjednovanju događaja. Jedini kojemu se Granić zahvaljuje jest Robert Bajruši, novinar zagrebačkog *Nacionala,* koji je piscu, kaže Granić, pružio „neprocjenjivu pomoć“, osobito „u odabiru napisanog

materijala i mnogim drugim savjetima“. Nikoga od kolega ministara pisac, dakle, nije konzultirao, niti je citirao ili spomenuo kakve nepoznate dokumente. Nasuprot tomu, opsežno se pozabavio tračevima koji su godinama punili novinske stupce, ali ni tu zapravo nije otkrio ništa novo: sve ono što je kazao u knjizi, Granić je ispripovjedio u svakom od intervjua koje je dao povodom njezina izlaska.

Oslanjajući se samo na svoje pamćenje, Granić se, nažalost, pokazao nedovoljno pouzdanim. U završnim redcima on napominje kako je knjigu počeo pisati početkom lipnja (2005.), ali da se za to „dugo pripremao“, pa je „prikupio mnogo bilježaka, pisama, govora, isječaka iz novina te sjećanja sudionika“. Makar je urednici hvalili kao „priču koja se čita u dahu i koja će ostati jedinim od najmjerodavnijih svjedočanstava događaja koji su obilježili živote milijuna ljudi u ovom dijelu svijeta“, pozorniji će i upućeniji čitatelj lako uočiti da je Granić nepouzdan već na faktografskoj razini, a da se o problematičnosti interpretacije i ne govori.

Što se faktografije tiče, događaju mu se i najbanalnije pogrješke, koje su se mogle izbjeći i bez „mnogih bilježaka, pisama, govora i isječaka iz novina“. Recimo, on tvrdi da je predsjednik Tuđman bio u državnom posjetu Kini od 7. do 9. srpnja 1993. (str. 68.) i da je tom prigodom bio dobro raspoložen, ali je idilu pomutila vijest o padu Travnika (točnije, Granić, ne slučajno, kaže: „Tih je dana Armija BiH zauzela Travnik“) i egzodusu 20.000 tamošnjih Hrvata. Ništa od toga nije bilo u srpnju, nego u lipnju. Slično tomu, Granić griješi tvrdeći da je Tuđman s Izetbegovićem početkom 1994. potpisao Ženevsku deklaraciju (str. 83.), budući da zna kako je to bilo 14. rujna 1993. (str. 75.). Dok se hvali dobrim odnosima sa Svetom Stolicom, mons. Nikolu Eterovića krivo krsti Titovim fotografom, Ivom Eterovićem (92.). O površnom pristupu govori i činjenica da Granić tvrdi kako je Tuđman umro „8. prosinca 1999. odmah poslije ponoći“ (str. 189.). Suvišno je zamarati se razmišljanjem što takva stilizacija rečenice glasi: je li Tuđman umro u prvim minutama 8. prosinca ili u noći 8./9. prosinca, kad ni jedno ni drugo nije točno. Franjo Tuđman umro je 10. prosinca 1999.

Granićeva želja da se svidi

Naravno, da se nedostatci knjige svode na to, bilo bi lako. Puno je nezgodnije to što iz svake njezine stranice izbija neskrivena Granićeva želja da se svidi. Komu? Istim onima kojima se želio sviđati tijekom ministrovanja.

Već sam pogled na kazalo dovoljno je rječit. Čitavo ratno razdoblje, sve do Daytona, Granić sažimlje na manje od 150 kartica teksta, ali je i tako skroman opseg bio dovoljan našemu ministru vanjskih poslova, da posebna poglavlja posveti „ubojstvu obitelji Zec“, „slučaju Gospić“, „logorima u Hercegovini“, „Dretelju“, „Medačkom džepu“ i „zločinima nakon ‘Oluje’“. Bili su to, nema sumnje, događaji koji su imali i (negativne) vanjskopolitičke reperkusije. No, vanjskopolitičke su reperkusije mogli imati – da je bilo volje, pameti i rodoljublja – i pokolji Hrvata na području Republike Hrvatske, ali i pokolji u Dusini i Lašvi, zločini u Trusini, Uzdolu i Grabovici. Oni se, pak, ministru vanjskih poslova nisu učinili vrijednima čak ni spomena...

A kad opisuje hrvatske budalaštine i hrvatske zločine – koje s pravom ne smijemo nijekati ni prešućivati – Granić se uvijek i neizostavno oštro distancira od struje koju on naziva „radikalnim dijelom HDZ-a“ i u koju, uz Gojka Šuška, smješta i njegova štićenika Matu Bobana te, kasnije, Ivića Pašalića. Pisac je ovih redaka, bez ikakve dvojbe, među posljednjima koji bi se mogli nazvati Šuškovim i Bobanovim pristašama ili apologetima, ali se smatra i osobno uvrijeđenim kad mu se kao čitatelju pokušava podmetnuti rog za svijeću. Pogotovo u situaciji u kojoj Granić ne nalazi praktično nijednu riječ pokude za udbaško-komunističku struju u HDZ-u, ali ni za tzv. tehnomenadžere koji su stvaranje i obranu države uglavnom koristili za stvaranje i obranu svoga nezakonito stečena imetka. I kad se, k tomu, ustrajno ističu neke, uostalom općepoznate, Tuđmanove osobine, kao što je tvrdoglavost, krutost ili, kako neki hoće, sklonost autoritarnosti. Kad onaj tko je proveo devet godina u najbližoj Tuđmanovoj blizini, i to uz Tuđmana koji je bio autoritaran i tobože podložan utjecaju „radikalne struje“, tvrdi kako se iz dana u dan propinjao na stražnje noge u borbi za vlastita različita stajališta, onda mu ne treba na riječ vjerovati ni kad kaže da Uskrs pada na nedjelju...

Imao je Granić različita stajališta o mnogočemu, ne treba dvojiti. No, nije ga baš resila spremnost da se za svoja uvjerenja otvoreno konfrontira i bori. On se služio drugim sredstvima. A treba dvojiti, smije li se – iz perspektive državnog službenika koji je na položaj došao po strogo stranačkome ključu – moralnim i, u krajnju ruku, pristojnim nazvati paktiranje s oporbenim prvacima ili povjeravanje državnih tajni predsjednicima oporbenih stranaka. Ako bi za takve poteze – a njih Granić priznaje, upisujući si ih danas u zasluge – i moglo naći kakva opravdanja, može li biti opravdanja za odavanje državnih tajni medijima?

Granić, naime, sam priznaje kako se povremeno, kad je nešto htio progurati ili kakvu zamisao dezavuirati, poslužio davanjem izjava za medije. No, javna je tajna, da je on istodobno u medije plasirao i različite informacije i dokumente koji su diskreditirali pojedine osobe iz vrha vlasti, i to – zanimljivo – ne po kakvome ideološko-političkom kriteriju, nego tek po suparništvu u borbi za milost suverena.

Da je on bio glavni akter „curenja informacija iz državnog vrha", što se eufemistički naziva „suradnjom s novinarima", potvrdio je i Davor Butković, novinar i urednik tjednika *Globus* u knjizi Ivice Radoša *Tuđman izbliza. Svjedočenja suradnika i protivnika* (Profil international, Zagreb, 2005., str. 248), koja je u svakom pogledu, pa i historiografskom, vrjednija od Granićeva knjižuljka.

Zato će se nakon Trećeg siječnja dogoditi neke zanimljive slučajnosti: prvo, Granić će od ožujka 2000. do kraja 2003. pisati kolumnu u *Nacionalu,* a drugo, ni na stranicama toga zagrebačkog *Revolverblatta* niti bilo gdje drugdje, ne će procuriti nijedan tzv. Tuđmanov transkript, u kojem se dokumentira stvarni odnos Granića ili Hrvoja Šarinića prema Franji Tuđmanu i nekim njegovim političkim koncepcijama. Stipe Mesić, koji se prema ostavštini svog predšasnika odnosio s manje poštovanja nego kakva priprosta piljarica, očito je znao biti zahvalan Graniću zbog toga što u drugome krugu predsjedničkih izbora 2000. nije pozvao svoje birače da glasuju za Budišu.

Prividna obrana Franje Tuđmana

Zanimljiv je način na koji Granić diskreditira Šuška. Predbacuje mu pokroviteljstvo nad problematičnim Tihomirom Oreškovićem i još problematičnijim Mladenom Naletilićem-Tutom za kojega mu je sam kardinal Kuharić navodno dao pismeni dokaz da je suradnik KOS-a. Ali mu istodobno ne smeta Šuškovo pokroviteljstvo nad Josipom Perkovićem (ili obrnuto). Drugim riječima, Granića ne žuljaju agenti UDB-e ili KOS-a, ako ne ugrožavaju njegovu poziciju.

Štedi on i strane službe. Francuzima i Britancima će, doduše, ponešto uopćeno i predbaciti, ali to nema stvarne veze s velikim utjecajem koji su njihove službe preko svojih agenata i pouzdanika ostvarivale u Hrvatskoj. Za Sjedinjene Države nalazi, pak, uvijek opravdanje. Bez ikakva krzmanja, kaže da mu je jednom prigodom američka ministrica vanjskih poslova Madeleine Albright „gotovo naredila što se očekuje od Hrvatske" (str. 69.).

Za Granića to nije ni neuobičajeno ni uvredljivo, pa pomalo komično izgleda njegova tvrdnja da su Amerikanci „snažno podupirali njegove političke po-

teze“ (str. 172.). Onaj tko ima običaj zapovijedati, u pravilu ne podupire onoga tko njegove zapovijedi izvršava. Može ga nagrađivati, ali se tada radi o plaćanju usluga, a ne o potpori, zar ne?

Ipak, možda najproblematičniji aspekt Granićeve knjige uspomena jest način na koji on *brani Tuđmana*. Potrebu za tom obranom on, možda, osjeća zbog toga što je napustio HDZ prije nego što se osušilo cvijeće na Tuđmanovu grobu.

Ali, kako Tuđmana danas nije previše popularno braniti, on ga brani na način da ga zapravo optužuje: Tuđman je krut, Tuđman je autoritaran, poput kakva pubertetlije, Tuđman nije volio gubiti na kartama, Tuđmanova je rasudna moć u drugoj polovici devedesetih bila problematična, Tuđman nije znao pregovarati, ali je znao eksplodirati, Tuđmana se nije smjelo ostaviti sama s Miloševićem, jer bi se možda napio i tko zna što potpisao (doduše, Ashdownov jelovnik potvrđuje tu tužnu naivnost bivšeg predsjednika). Ipak, iznosi dragocjeno svjedočanstvo, da Tuđman nije pristao ni na kakve tajne obveze prema Beogradu, što je nova potvrda da je teza o Karađorđevu najobičniji politikantski mit.

Ali, ta tzv. obrana Tuđmana kulminira višekratno ponovljenom tvrdnjom, da u Tuđmanovo doba ni ministar vanjskih poslova u svom uredu nije mogao slobodno razgovarati, nego se morao skrivati od prisluškivanja i o povjerljivim stvarima razgovarati u šetnji Zrinjevcem ili – sudbinskim – Mirogojem. Drugim riječima, imaju pravo moralne vertikale poput Ive Pukanića ili *feralovaca*, kad tvrde kako je Tuđmanova Hrvatska bila – policijska država!

Takav pristup, naravno, malo govori o Tuđmanu, ali puno govori o Graniću. Čak i više od njegova dodvoravanja Ivi Sanaderu kojega je – u vrijeme dok mu je ovaj bio zamjenikom – podrugljivo nazivao komesarom. Ali čak ni Sanaderu ne može oprostiti što nije stao iza njega u vrijeme afere Granić – Bago (ili, drugačije, „tvrtka – tvrtka“). Tu mu je klopku, tvrdi Granić, podmetnula Vesna Škare-Ožbolt, još jedan neobičan lik iz hrvatskoga političkog bestijarija. Može vjerovati tko hoće, samo ako je volja jaka...

Upravo obračunom s Vesnom Škare-Ožbolt i svojom strankom (Demokratski centar), Granić završava memoare, ne skrivajući nadu da će mu oni pomoći da se u politiku vrati na velika vrata. No, velika su vrata za velike ljude; Graniću bi pristajala kakva omanja rupa ili, možda, zapučak Ante Đapića. A kako ni tamo izgledi nisu previše dobri, i za nj i za Hrvatsku bi bilo korisnije da je umjesto prijave na natječaj, napisao doista uspomene...

(*Politički zatvorenik*, 15 (16!)/2005., br. 164, studeni 2005., 41.-44.)

„OLUJA“ NIJE BILA ETNIČKO ČIŠĆENJE

(Uz knjigu dr. Nikice Barića: „Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995.“)

Na prvi bi se pogled reklo kako je danas, nepunih deset godina od završetka Domovinskog rata, odnosno osam godina od tzv. mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja, još uvijek nemoguće objektivno i znanstveno pisati o tim zbivanjima. Činjenica da su mnogi arhivski izvori nedostupni, a svjedočenja brojnih sudionika događaja nepoznata ili se daju na specifičan način i u specifičnim okolnostima (kao što je, primjerice, slučaj s mnogim svjedočenjima pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju), mnoge bi i obeshrabrila, pa bi se zadovoljili onim što su proživjeli na vlastitoj koži i što danas – svim politikantskim osporavanjima unatoč – vrijedi kao općeprihvaćena istina: Hrvatska je bila žrtva velikosrpske agresije, kojoj se uspjela odhrvati i istodobno izboriti međunarodno priznanje te reintegrirati okupirana područja.

A ipak pred sobom imamo djelo koje i pored svih tih objektivnih zaprjeka i teškoća predstavlja zaokružen, monografski prikaz hrvatske političke povijesti u prvoj polovici prošlog desetljeća. Riječ je o knjizi dr. Nikice Barića *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995.* (Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 614 str.), koja je prerađena i dopunjena autorova doktorska disertacija, pod naslovom *Republika Srpska Krajina na području Republike Hrvatske 1990.-1991.-1995. (secesija, glavne značajke i slom)* obranjena u studenome 2004. na Odsjeku za povijest zagrebačkoga Filozofskog fakulteta.

Nekorektni napadaji

Nakon pristupnih napomena, knjiga je podijeljena u jedanaest poglavlja: „Prilike u Jugoslaviji uoči sloma socijalizma“, „Srpska manjina u Hrvatskoj i njezino pristajanje uz politiku Slobodana Miloševića“, „Osnivanje i ustroj srpskih autonomnih oblasti na teritoriju Republike Hrvatske“, „Rat u Hrvatskoj 1991.“, „Proglašenje Republike Srpske Krajine i Vanceov mirovni plan“, „Glavni politički i vojni događaji tijekom 1992. i 1993.“, „Značajke političkog života u RSK“, „Prekid oružanih sukoba 1994. godine“, „Značajke unutrašnjeg ustroja RSK“, „Slom Republike Srpske Krajine“, „Odlazak pobunjenih Srba tijekom ‘Oluje’ i ‘Bljeska’“. Pored zaključka i sažetka na engleskom jeziku, u knjizi je kao prilog objavljen i sastav vlada tzv. srpskih autonomnih oblasti i Republike Srpske Krajine (RSK).

Malo nakon objavljivanja, Barićeva je knjiga doživjela nekoliko osvrta koje bi se prije mogli zvati napadajima, negoli kritičkim ocjenama. Ono što je zajedničko filipikama iz Beograda i podmetanjima iz hrvatskih *bratstveno-jedinstvujuščih* krugova, jest spočitavanje piscu da je temi pristupio tendenciozno, s unaprijed zadanom hipotezom i s ciljem da na način koji oni smatraju kvaziznanstvenim, legitimira hrvatsko „etničko čišćenje“ Srba 1995. U tom se sklopu Bariću predbacuju i smiješne stvari, poput one da je propustio podsjetiti na to, da Srbi u Hrvatskoj „nisu dotepenci“, nego starosjeditelji, iako se on – posve logično – u knjizi koja se bavi početkom devedesetih godina XX. stoljeća, nije osvrtao ni na teorije o podrijetlu Hrvata, niti na osmanlijska osvajanja, pa nije jasno zašto bi trebao raspravljati o podrijetlo vlaškoga ili o doseljenju srpskog pučanstva.

U stvarnosti, njegovu knjigu objektivan čitatelj ni na koji način ne će ocijeniti pristranom ili – sačuvaj nas, Bože – „nacionalističkom“. Baš naprotiv, Barić u svakom trenutku kritički promatra previranja i nastojanja u hrvatskome političkom korpusu. On, recimo, ne prešućuje jedan, nesumnjivo bolan podatak, da je još u lipnju 1992. u kostajničkoj 26. brigadi tzv. Teritorijalne obrane bilo čak 30 pripadnika hrvatske nacionalnosti (str. 389.). No, on se ne ustručava stereotipima proglasiti i neka stajališta koja se mogu smatrati općenito prihvaćenima. Tako, primjerice, iako konstatira kako su Srbi u komunističkoj Hrvatskoj bili razmjerno nadmoćni u članstvu Partije te u važnim službama poput vojske i policije, on smatra kako se „ne može reći da je komunistički sustav namjerno i sustavno provodio politiku nacionalne podobnosti“ (41.). Jedan od argumenata za takvu prosudbu nalazi u ocjeni da su „upravo u razdoblju kad su Srbi bili definirani kao ‘narod’ u Hrvatskoj zatomljene (...) njihove tradicionalne nacionalne i kulturne vrijednosti, što je, uostalom, bio slučaj i s hrvatskim narodom“ (67.).

Premda je svjestan da sudbina Srpske pravoslavne crkve (SPC) i središnjih srpskih kulturnih društava („Prosvjeta“!) u komunističkoj Hrvatskoj podupire takvu ocjenu, pisac ovog prikaza s njom se ne može složiti, smatrajući da (veliko)srpska ideologija ni nakon 1941. odnosno 1945. nije napustila svoje ciljeve, nego se počela koristiti novim sredstvima za njihovo ostvarenje: uloga koju je u doba Khuena (kraj XIX. stoljeća) ili u doba akcije *Srbi na okup!* (1939.-1941.) imala SPC, kasnije je preuzela komunistička partija. Ali, i kad se s piscem ne složimo, ne smijemo smetnuti s uma činjenicu da Barić za svaku svoju hipotezu nudi argumente i dokaze, pa u tu svrhu koristi obilno arhivsko gradivo i mnoštvo objavljenih studija, memoarskih zapisa, kao i dokumen-

tarnih video-materijala: više od 2.300 podrubnih bilježaka jasna su ilustracija akribičnosti njegova pristupa.

Rušenje političkih mitova

Pomnijem će čitatelju biti jasno zbog čega je Barićeva knjiga stanovitim krugovima nepoćudna. Ona, naime, hladnim jezikom dokumenata i činjenica ruši neke od mitova koji su – očito – imale biti kvascem novog oblika južnoslovjensko-zapadnobalkanskoga zajedništva.

Jedan od tih mitova jest onaj o bitnoj razlici između tzv. ruralnih i tzv. urbanih Srba. Hoće se da je velikosrpska politika i strategija pobune svoje pristaše našla mahom kod tzv. ruralnih Srba. Taj je mit pustio žile, iako se svi mi sjećamo srpskih intelektualaca koji su se ogradili od velikosrpske politike. Već činjenica da se dobro sjećamo imena Olge Carević ili Đorđa Pribićevića, jasno pokazuje da tih imena i nije bilo previše. A dokumenti koje Barić donosi, pokazuju da u istupima zagrebačkog ogranka („Opštinskog odbora", ne općinskog, naravno!) Srpske demokratske stranke (SDS) nije bilo bitne retoričke razlike u odnosu na istupe kninske središnjice.

Tako je, recimo, zagrebački „Opštinski odbor SDS-a" krajem siječnja 1991., tj. u vrijeme kad je emitiran „film o Špegelju" i pripreman vojni udar u Hrvatskoj, podsjetio da djeluje u Zagrebu, „jazbini HDZ-ovštine", te je zatražio energičan obračun s „paravojnim formacijama" i sudionicima „hrvatsko-šiptarskog dogovora o razbijanju SFRJ". U istom se dokumentu, iz srca Zagreba a na srpskom jeziku, podsjeća na bombardiranje Beograda i ustaške logore i jame „napunjene poklanim Srbima", dok su hrvatska „sela i gradovi, a posebno Zagreb, pošteđeni u toku dva svetska rata" (113.). Samo će naivni u tome propustiti uočiti prijetnju, zar ne?

Kretanje broja stanovnika „RSK" također potkapa mit o razlici između „urbanih" i „ruralnih" Srba. Na područjima koja će biti pod nadzorom srpskih pobunjenika, prema popisu iz 1991. živjelo je 549.083 stanovnika, od čega su 287.830 (ili 52,40 posto) bili Srbi. Prema podatcima „krajinskoga" Komesarijata za izbjeglice, u srpnju 1994. na području „RSK" živjele su 122.704 izbjegle i raseljene osobe (172., 424.). Srpske vlasti očito nisu umjetno uvećavale broj izbjeglica, jer je „premijer" Zdravko Zečević krajem 1992. izjavio da je „Krajinu" napustilo čak 100.000 Srba (172.). Veliku većinu tih izbjeglica nesumnjivo čine Srbi iz drugih, neokupiranih dijelova Hrvatske. Valja uzeti u obzir da je tamo mogao biti i određeni broj „abdićevaca", ali ovi, ipak, do oslobođenja bihaćkoga džepa, nisu mogli činiti znatniji udio u izbjegličkoj popula-

ciji. Dio tih izbjeglica čine Srbi iz oslobođenih dijelova Hrvatske (npr. nakon akcije „Maslenica“), ali je posve jasno da je dobar dio njih potražio utočište u „RSK“, odlazeći iz „jazbina HDZ-ovštine“ poput Zagreba.

Drugi je žilavi mit onaj o „lojalnosti“ Srba u Gorskome kotaru. Protivno ljupkim pripovijestima da su (valjda zbog povjerenja prema *antifašističkomu* ministru unutarnjih poslova, Josipu Boljkovcu) tamošnji Srbi odbili poslužiti kao instrument pacifikacije i okupacije Hrvatske, dokumenti pokazuju da su Srbi u Gomirju, Brestovcu, Srpskim Moravicama itd. vrlo rado primili oružje iz skladišta JNA već u srpnju i kolovozu 1991. Jedna je skupina Srba iz Gomirja u kolovozu prebačena „preko ustaške teritorije“ do vojnog uzletišta u Bihaću, gdje je izvježbana za diverzantske akcije (324.) Ujesen 1991. priprema se osnivanje srpske brigade u Gorskome kotaru (325.), a kad je kasnije postalo jasno da Hrvatska ipak ne će pokleknuti, Srbi iz Gorskoga kotara pristali su na razoružavanje uz nadzor međunarodnih predstavnika, ali su i tada predali samo mali dio, oko jedne petine oružja koje su primili (326.).

Opovrgavajući, dakle, interpretacije koje su „prihvatili i neki hrvatski politolozi“, Barić zaključuje: „ako se podaci iz dokumenata ‘Štaba odbrane Gorskog kotara’ prihvate kao utemeljeni, onda se može pretpostaviti da bi srpsko stanovništvo tog područja ipak iskoristilo dobiveno oružje da su srpski pobunjenici i JNA tijekom 1991. imali više uspjeha i da su iz područja pod svojim nadzorom prodrli do Gorskoga kotara“ (329.).

Treći mit na koji Barić dokumentima podsjeća, jesu stajališta tzv. demokratske opozicije u Srbiji. Dokumenti govore da su tobožnji srbijanski demokrati, na čelu s miljenikom Zapada, Zoranom Đinđićem, u ključnim trenutcima bili i intransigentniji od „vožda“ Miloševića. Đinđić, Kosta Čavoški i slični „prozapadno orijentirani intelektualci“ bez oklijevanja su poduprli Milana Martića i „krajinsko“ vodstvo koje je odbilo zlokobni Plan Z-4, jer im je svaki oblik ostanka u hrvatskoj državi bio apsolutno neprihvatljiv (474.-476. i d.). Njihove pozicije značile su potpunu negacije Hrvatske, a politiku srpskog vodstva u Hrvatskoj opisao je jedan oficir JNA sljedećim riječima: „Osnovni moto SDS je bio ‘proteraj ili ubij, opljačkaj ili spali’ sve što je hrvatsko, jer mi Srbi više ne možemo živeti zajedno sa Hrvatima...“ (371.). U sklopu te politike, prema službenim podatcima tzv. MUP-a RSK-a, od 1. siječnja 1992. do 30. rujna 1994. evidentirano je 440 kaznenih djela ubojstva, prilikom kojih su ubijene 573 osobe. Kad se ima na umu koliko je Hrvata ostalo živjeti pod srpskom okupacijom, postaje jasno i značenje podatka da su od toga čak 268 ubijenih Hrvati i drugi nesrbi (384.).

Sudbina prvaka SDS-a u Zapadnoj Slavoniji, Veljka Džakule, u hrvatskoj je političkoj hagiografiji također stekla obrise mita. Iz činjenice da je Džakula došao u nemilost „krajinskog“ vodstva nakon što je početkom 1993. potpisao Daruvarski sporazum, stvarana je ne samo ratno-psihološka klopka kojom se kušalo rascijepiti naizgled monolitno vodstvo pobunjenih Srba, nego je kreirana i predodžba o znatnoj ulozi tobožnjih *golubova* u koje bi – po nekima – valjalo ubrojiti i Jovana Raškovića, miljenika Dobrice Ćosića i prvog predsjednika SDS-a. No, činjenice pokazuju da je Džakula i nakon „Bljeska“, čak i u hrvatskome zarobljeništvu iz kojega je ubrzo pušten, odbio na bilo koji način ograditi se od velikosrpske agresije, pa je čak otklonio raspravu o mirnoj reintegraciji preostalih okupiranih hrvatskih područja, jer da bi to bilo „prejudiciranje političkog rješenja“ (497.).

„Oluja“ nije bila etničko čišćenje

Posebnu pozornost Barić posvećuje pripremama i odvijanju hrvatskih vojno-redarstvenih akcija 1995. Njegova analiza pokazuje da su Tuđmanovo lukavstvo i odlučnost bili presudni u nastojanju hrvatske strane da izbjegne nametanje nepovoljnih rješenja odnosno ciprizacije u obliku primjene Plana Z-4. Hrvatski je predsjednik bio načelno sklon miroljubivim, političkim rješenjima, pogotovo u svjetlu činjenice da se Hrvatska morala naoružavati i stvarati vojsku u nepovoljnim prilikama i pod nametnutim embargom na uvoz oružja. No, jednako tako, bio je nesklon predugu otezanju s političkim rješenjem, pa je u prvome pogodnu trenutku – a on se ukazao sredinom 1995., nakon srebreničke katastrofe i srpske prijetnje bihaćkoj enklavi, čiji bi pad trajno ugrozio stabilnost hrvatske države – dao zapovijed za oružano slamanje srpske pobune.

Tuđman je bio svjestan da operaciju valja izvesti munjevito i čisto, a Barić ne ostavlja nikakve dvojbe o tome da hrvatska strana nije planirala tzv. etničko čišćenje. Operacije na Miljevačkom platou, „Maslenica“ i „Bljesak“ svjedoče o profesionalnosti Hrvatske vojske i nastojanju da se ljudska stradanja i uništenje imovine svedu na najmanju moguću mjeru. Barić ne negira da Hrvati, nakon svega što su doživjeli, i nisu previše željeli ostanak pobunjenih Srba u Hrvatskoj, pa ni to da se, za razliku od „Bljeska“, nakon „Oluje“ dogodio i određeni broj zločina nad srpskim vojnicima, civilima i imovinom. Ali, nipošto se ne radi o smišljenu planu i njegovoj sustavnoj provedbi. Baš naprotiv. Srbi su od samog početka pobune isključivali svaku mogućnost suživota s Hrvatima, pa su već u svibnju 1995. u većini napustili okupirano zapadnoslavonsko područje i prije dolaska Hrvatske vojske.

Zbog toga Barić „netočnim i ishitrenim“ naziva pisanje Ive Banca, da je nakon „Bljeska“ uslijedila serija hrvatskih zločina i masovan bijeg Srba (500.), a „grotesknima“ smatra tvrdnje ruske povjesničarke Jelene Guskove da su Hrvati, primjerice, pobili i spalili oko 1.000 zarobljenih Srba, a žene i djecu „odveli u nepoznato“ (500.). To se jednostavno nije dogodilo. Srbi su – zbog niza razloga – već ranije planirali evakuaciju pučanstva, pa je ona realizirana i u svibnju i kasnije, u kolovozu. Vrhovni savjet obrane RSK je 4. kolovoza 1995. donio odluku da se „po ranije pripremljenim planovima“ provede evakuacija srpskih civila iz Dalmacije i južne Like (519.). Ako je srpska pozicija da je „jedini naš konsenzus sadržan u poruci – nikad više u sastavu Hrvatske“ (537.), Barić posve prihvatljivom smatra naizgled paradoksalnu tvrdnju Borivoja Rašua iz 1996: „Srpski je narod u Krajini svojim kolektivnim iseljenjem (...) na istina negativan način iskazao svoju volju, svoju državotvornu svest“ (540.). Slično su postupili i bosanski Srbi: Barić ukazuje na često previđani podatak, da je 1995. nakon potpisivanja ugovora u Daytonu, oko 100.000 Srba napustilo dijelove Sarajeva koji su pripali Federaciji BiH, pokazujući na taj način da ne žele živjeti izvan srpske države (564.).

Prema tome, apsolutno je neprihvatljivo izjednačavati srpsko zauzimanje Srebrenice i pokolj koji je uslijedio, s legitimnom hrvatskom vojno-redarstvenom akcijom. Barić također upozorava da je krajnji cilj takvih teza stvaranje predodžbe o „dogovorenom ratu“ (533.-542.), a za takvo što nema apsolutno nikakva dokaza. Na oslobodilačkom značaju „Bljeska“ i „Oluje“ ne mijenja ništa bitno okolnost da su se na rubu akcija, kao ispadi, dogodili pojedinačni hrvatski zločini. Jer, ni sva uništavanja nisu počinile hrvatske snage, budući da postoje podatci koji ukazuju na to da su pojedini Srbi prije povlačenja palili i uništavali različite objekte, da ovi ne padnu Hrvatima u ruke (519.)

Zaključno, može se kazati kako Barićeva knjiga predstavlja dragocjen putokaz budućim istraživanjima koja, skoro je sigurno, mogu dopuniti, ali ne će bitnije izmijeniti ocjene ovoga hrvatskog povjesničara. Ono čemu će u budućim istraživanjima trebati posvetiti posebnu pozornost, jest uloga SPC-a i uzajamno djelovanje „krajinskih“ i bosanskih Srba. Barić obrađuje obje te teme, a suradnji Srba iz „Krajine“ i BiH posvećuje priličan prostor, ali je očito više nego dobro svjestan kako je obrada rata u BiH krupan pothvat, koji tek predstoji.

(*Politički zatvorenik*, 15 (16!)/2005., br. 165, prosinac 2005., 41.-43.)

ZBORNIK TEKSTOVA O HRVATSKOM POLITIČARU DR. MILI BUDAKU

Rasprava koja se o dr. Mili Budaku povela prije dvije godine, povodom podizanja skromne spomen-ploče u njegovu rodnom Svetom Roku, te njezina uklanjanja pod okriljem mraka i uz asistenciju snaga za posebne namjene Ministarstva unutarnjih poslova, pokazala je da o Budaku – kao, uostalom, i o većini stranica novije hrvatske povijesti – znamo sasvim malo.

Njegova su literarna djela desetljećima bila silom izbačena iz tokova hrvatske književnosti, što je bitno odredilo kako književnu kritiku, tako i recepciju proze nekad najpopularnijega hrvatskog književnika. Problemu sagledavanja Budakova književnog djela kao cjeline, donekle je doskočio dvosveščani *Zbornik radova o književniku Mili Budaku*, koji je 1998. u Splitu uredio mr. Zvonko Marić. U tom je zborniku prikupljena većina kritika i osvrta na Budakovo književno djelo, što svakomu zainteresiranom bitno olakšava pristup.

Politička dimenzija Mile Budaka ostala je i dalje daleko od sustavnih raščlambi, pa osim sažetoga i nužno manjkava Jarebova priloga Budakovu životopisu, objavljenog 1989. u emigrantskoj *Hrvatskoj reviji*, o pravaškom prvaku, ustaškom doglavniku, ministru bogoštovlja i nastave, te poslaniku u Berlinu, nije bilo sustavnijeg rada. Nije to ni Petrinovićeva monografija, budući da ona predstavlja zbirku površnosti i pogrješaka, s ponekim točnim podatkom. U takvoj situaciji o Budaku svatko može govoriti svašta. Zato smo se i našli u situaciji da njegov literarni rad ocjenjuju nesvršeni politolozi, a da o njegovoj političkoj djelatnosti suvereno pišu ljudi koji nisu objavili makar jednu historiografsku bilješku.

Potrebu prikupljanja historiografskih ocjena i prosudaba Budakova političkog djelovanja oćutio je mr. Darko Sagrak, objavljujući ovog ljeta zbornik tekstova pod naslovom *Mile Budak o sebi, i drugi o njemu* (Zagreb, 2006., 575 str.). Koliko je to zahtjevna zadaća, u svojim nas napomenama upozorava sam Sagrak, koji je ne samo priređivač, nego i urednik i nakladnik knjige: ono o čemu bi u hrvatskoj državi trebali brinuti instituti, u današnjoj Hrvatskoj rade pojedinci. Njihovoj ljubavi, samoprijegoru i žrtvi valja zahvaliti mnoga vrijedna djela koja su se pojavila posljednjih desetljeće i pol.

U tom svjetlu Sagrakov zbornik treba pozdraviti kao dragocjenu zbirku podataka i svjedočenja o političkom djelovanju Mile Budaka. Različite je fragmente Sagrak prikupio iz periodike i rasprava objavljenih prije Drugoga

svjetskog rata, tijekom njega i nakon njega, kako u Domovini, tako i u emigraciji. Razvrstao ih je na sljedeći način: „Tri izvorna Budakova rada“, „Biografski podatci o Mili Budaku“, „Feljtoni, eseji... o Mili Budaku“, „Polemički o Budaku u tiskovinama“, „Političke teme“, „Budakovi izvorni radovi“, „Interviewi na temu Budak“, „Razne teme“ i „Zaglavak“.

Naravno, osim izvornih Budakovih djela, praktično svaki prilog mogao bi se svrstati u različita poglavlja, jer mnogi od njih sadrže biografske podatke, mnogi su pisani polemičnim tonom, a svaki je na neki način doprinos spoznavanju Budakova političkog profila. U tom smislu je ovaj zbornik neizostavan izvor za svakoga tko će se ubuduće baviti Budakom. Treba vjerovati da će u drugom izdanju urednik i priređivač otkloniti i manje nedostatke koji su se potkrali, tim više što ih je i sam svjestan, kako svjedoče njegove napomene i priloženi ispravak. Svaku opasku bilo kojeg prikazivača valja gledati u svjetlu činjenice da je urednik sav posao obavio sam, u cijelosti o svom trošku i u razdoblju kad je bio podvrgnut nizu teških operacija. Otklanjanje tih nedostataka (poput nedostatka kazala osoba i stvarnoga kazala, poneka tiskarska pogrješka i sl.), te dopunjavanje zbornika ocjenama stranih pisaca (osobito onih koji su se sustavnije bavili prvom ustaškom emigracijom, poput Jamesa J. Sadkovicha), još više će povećati vrijednost knjige. No, i ovako je ona nemjerljivo vrijedan prilog shvaćanju političkih pogleda i djelovanja jednoga književnika, kojega je žarko rodoljublje odvelo u politiku i koje ga je stajalo višestruke tamnice, a onda pokušaja smaknuća (7. lipnja 1932.) i, napokon, sudskog umorstva 7. lipnja 1945.

(*Politički zatvorenik*, 15 (17!)/2006., br. 174, rujan 2006., 39.)

OPASNA KNJIGA O OPASNOJ TEMI

Pojavu knjige *Industrija holokausta* Normana G. Finkelsteina na američkom tržištu prije nekoliko godina, zagrebački je *Jutarnji list* (15. srpnja 2000.) popratio prenošenjem opširnog prikaza iz *The Guardiana*. Ugledni je britanski list napomenuo kako je riječ o knjizi „kontroverznog autora", koja je izazvala „buru s obje strane Atlantika".

Temeljna je, naime, Finkelsteinova teza, „da je nacistički holokaust sustavno eksploatiran i falsificiran radi iznude novca, a glavni akteri toga 'biznisa smrti' su lažne žrtve nacističkog progona". Karakteristično je pritom, da vodeću ulogu u njemu imaju neki američki Židovi, dok u židovskim zajednicama u Europi izvorno ne postoji tendencija komercijalizacije zastrašujućeg stradanja Židova u Hitlerovoj Europi („Ponekad se čini da je to što su holokaust 'otkrili' američki Židovi, gore nego da je on zaboravljen"). To „otkriće" holokausta zapravo se nije zbilo ni tijekom Drugoga svjetskog rata, ni neposredno nakon njega. Čak ni nakon osnutka Izraela 1948. godine, nego tek nakon („Šestodnevnoga") izraelsko-arapskog rata 1967.

Sve do tada, američkim je Židovima cionizam bio prilično strana ideologija, a holokaust je imao sasvim marginalnu ulogu u životu Amerikanaca, pa i američkih Židova: svega jedan od dvadeset američkih Židova želio je posjetiti Izrael, a nekakve intelektualne veze sa židovskom državom uspostavili su samo Hannah Arendt i Noam Chomsky, upravo oni židovski intelektualci koji će uskoro postati krajnje kritični prema vulgarizaciji zločina kojemu su žrtve bili njihovi sunarodnjaci.

Nakon lipnja 1967. dolazi do „podčinjavanja Izraela Sjedinjenim Američkim Državama", čime prestaje postojati dotadašnji „bauk dvostruke lojalnosti", a lojalnost Izraelu počinje se tumačiti kao „superlojalnost SAD-u". Iznenađujuća izraelska ratna pobjeda pretvorila je tu zemlju u američkog pouzdanika na Bliskom istoku, a na taj način Država Izrael, svjetovna država židovskog naroda u „obećanoj zemlji", postaje „religijom američkih Židova". Kako bi se stradanje Židova moglo upotrijebiti kao „savršeno oružje za onemogućavanje kritike Izraela", bilo je potrebno „ideološki prekrojiti nacistički holokaust".

Usporedno s tim rađa se „industrija holokausta", kojoj je cilj isključivo materijalne naravi: uz izravnu ili prešutnu prijetnju američkim (!) sankcijama, od istočnoeuropskih i srednjoeuropskih zemalja i banaka dobiti što veću svotu novca na ime obeštećenja žrtava genocida. Pritom se previđa, da su takvog pri-

tiska pošteđeni Velika Britanija i SAD (iako su posredno pridonijeli stradanju Židova), a da priskrbljeni novac zapravo ne dolazi do pravih žrtava, nego do onih koji parazitski žive na njihovoj patnji.

Takvo ponašanje, smatra Finkelstein, ide na ruku negatorima holokausta i svakom pokušaju vulgarne revizije povijesnih predodžbi, te istodobno rađa antisemitizam (zapravo antijudaizam), koji je zbog toga – i zbog izraelske politike – u zabrinjavajućem porastu.

Finkelstein je, valja reći, i sam Židov. Njegovi su roditelji preživjeli strahote varšavskoga geta i nacističkih koncentracijskih logora, a nacisti su mu pobili članove obitelji i s očeve i s majčine strane. No, za razliku od pojedinaca koji su od industrije holokausta profitirali, njegova je majka dobila svega tri i pol tisuće dolara naknade...

Otvarajući raspravu o ovoj temi, Finkelstein je bio svjestan rizika i za vlastitu karijeru, pa je i doživio mnoge neugodnosti, izgubio je sveučilišnu katedru u New Yorku, a pojedini istaknuti američki Židovi za njega i za njegovu knjigu imaju samo najgore riječi pokude. Nije mu pomogla potpora Noama Chomskog, nesumnjivo jednog od vodećih lijevo orijentiranih intelektualaca u svijetu, a ni pohvale Raula Hilberga, ujedno i pionira i doajena u proučavanju nacističkoga holokausta. Zbog površne interpretacije njegove knjige kao protužidovskoga i protuameričkog pamfleta, Finkelstein je izopćen iz akademske zajednice u Americi. Kako je pisana britkim stilom, ne štedeći nikoga, u SAD-u je njegova knjiga suočena s ostracizmom, dok je u nekim europskim državama postala bestselerom.

Može se očekivati da će i u Hrvatskoj knjiga naići na zid šutnje, jer je i u nas – s obzirom na tešku hipoteku koju neporecivo i s razlogom nosimo iz doba Drugoga svjetskog rata – riječ o temi o kojoj je, reklo bi se, najprobitačnije šutjeti. Ili, alternativno, pretvoriti se u dionike onoga što Finkelstein naziva „industrijom holokausta“, tako što ćemo zatvoriti oči pred pokoljima u palestinskim selima i koristiti svaku prigodu da i bez posebna povoda Židovima polaskamo kao izabranom narodu (kao da iz takve laske ne viri antijudaističko kopito!).

A bilo bi bolje, umjesto toga, stvarno suosjećati sa židovskim stradanjem na način na koji to čini većina pripadnika tog naroda: tiho i bez pompe, onako kako se svojih žrtava sjećaju i drugi – Armenci, Ukrajinci, Romi (Cigani) i, zašto ne, Hrvati. Jer Finkelstein je nesumnjivo u pravu, kad tvrdi kako je moralna dimenzija holokausta neusporedivo važnija od njegove fizičke dimenzije.

U Hrvatskoj je knjigu nedavno objavila zagrebačka nakladnička kuća Hasanbegović (*Industrija holokausta. Razmišljanja o izrabljivanju židovske patnje*, Zagreb, 2006., 189 str.), a nakladnik je u nju uvrstio i jedan Finkelsteinov interview iz 2001., koji dopunjava i razrađuje neke od autorovih teza. Knjiga se može naručiti izravno kod nakladnika.

(*Politički zatvorenik*, 15 (17!)/2006., br. 174, rujan 2006., 40.)

OD SARAJEVA DO BLEIBURGA I NATRAG

Hrvatska integracijska ideologija, onako kako ju je definirao dr. Ante Starčević, polazište o Hrvatima kao višekonfesionalnom narodu uzima kao jedno od ključnih svojih uporišta. Nažalost, zbog niza čimbenika, od kojih Hrvati na mnoge i nisu mogli ozbiljnije utjecati, u drugoj je polovici XX. stoljeća hrvatstvo umalo izjednačeno s katolištvom na ovim prostorima. Svatko priseban složit će se s time, da je na taj način hrvatska misao, a onda i hrvatska država, bitno reducirana. Tim dragocjenijim postaje svako svjedočanstvo o nekim drugim vremenima i drugačijim vrijednostima.

Jedno od takvih jest knjiga *Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik 28. 12. 1944. – 11. 6. 1945.* (izd. Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb, 2006., 144 str.). Riječ je o ratnome dnevniku ing. Neđata Sulejmanpašića, koji je za tisak priredio njegov šest godina mlađi brat, poznati novinar i publicist Zija Sulejmanpašić. Dnevnik je sačuvan u tri bilježnice, a njegov sadržaj vrlo jasno govori da je doista autentični dnevnik, a ne naknadno domišljanje i prepravljanje autorovo.

Kako se napominje u predgovoru, Neđat je rođen 1925. u Sarajevu, a umro je 2004. u Münchenu. Studirao je u Zagrebu, gdje je neko vrijeme i radio, a 1957. je emigrirao u Njemačku. Njegov otac Nedžad Sulejmanpašić, iako se nije bavio stranačkom politikom, u predratnom je Sarajevu bio poznat kao športaš i organizator u SAŠK-u, „koji je smatran hrvatskim klubom, pa u bošnjačkom ‘Đerzelezu’“. Rat ga je zatekao na položaju šefa financija u metalurškoj kompaniji (Jugo-čelik, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nazvan HRUTAD-om), ali je tijekom ratnog razdoblja odbijao sve ponuđene mu položaje, uključujući i onaj, da 1944. postane sarajevskim načelnikom. (Tvrdi se, da mu je odluku o tome bio poslao predsjednik hrvatske vlade, dr. Nikola Mandić.) Nedžadova je supruga – dakle, Neđatova i Zijina majka – bila Austrijanka i „zalazila je u Kulturbund“, pa su i ona i Nedžad tijekom rata češće „imali posla“ s Nijemcima, nego s hrvatskim vlastima („ustašama“).

Sarajevo u ratno doba

Bliskost Nedžadova s Nijemcima navela je akademika ANUBiH, Envera Redžića, da u svojoj knjizi *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija,* Sulejmanpašića starijega proglasi „vezom autonomaša s Nijemcima“. Kao i u mnogočemu drugome, Redžić – u čijem je slučaju za proglašenje znanstvenikom

i akademikom presudno bilo njegovo sudjelovanje u ZAVNOBiH-u, što inače u znanosti ne bi smjelo biti osobitom preporukom – i ovdje je bio u krivu. No, kako su Sulejmanpašići, zahvaljujući bračnoj vezi i znanju njemačkog jezika, imali pristupa Nijemcima, molilo ih se i za intervencije, a Zija napominje kako je otac znao reći: „Srbina od Nijemaca možeš nekako izvući, onoga koga smatraju komunistom jedva, a Židova nikako“.

I to zrnce iz obiteljskih uspomena potkrjepljivalo bi stajalište, da su odlučujuću ulogu u progonu Židova na području Nezavisne Države Hrvatske ipak imali Nijemci.

Nakon partizanskog ulaska u Sarajevo, Nedžad je nakratko bio uhićen (i kao usput, opljačkan, da zna s kim ima posla), a u uzama su završili i kći mu Azra, te – Neđatov, Azrin i Zijin stric – brat mu Dževad. Nakon nekoliko mjeseci, Nedžad je ponovno uhićen, a s njim i njegova supruga, te 14-godišnji sin Zija. Supruga je iz logora za Folksdojčere otpuštena tek sredinom 1946., a Nedžad je ponovno, sada zbog verbalnog delikta, uhićen na Staru godinu 1948. i osuđen na 18 mjeseci tamnice.

To je, dakle, ozračje u kojem je stasao Neđat, kojega je Ministarstvo oružanih snaga u prosincu 1944., u njegovoj 19. godini, unovačilo kao i mnoštvo drugih učenika njegove dobi. Za razliku od nekih, koji su odredili ne odazvati se pozivu, uglavnom svjesni da je sudbina hrvatske države odlučena, on je uoči Nove godine krenuo na put u Zagreb. Smješten je u prostore Zagrebačkog zbora, gdje je započela vojnička izobrazba.

Već od prvih dana mladoga se novaka najviše dojmio dr. Felix Niedzielski, bivši dužnosnik Velikoga križarskog bratstva, kasnije podžupan u Velikoj župi Usora i Soli, potom podžupan u Velikoj župi Sana i Luka u Banjoj Luci, a u to doba upravni zapovjednik Ustaške mladeži. O njegovu dostojanstvenu držanju i aristokraciji duha, te njegovu odnosu prema muslimanskim novacima, koje je pozivao na objede (a tajnik mu je također bio musliman), Neđat će ostaviti niz bilježaka u svome dnevniku, pokazujući tako da pripadnost različitim religijama nije bila zaprjeka za suradnju, odanost i prijateljstvo.

Iako Niedzielskoga ne dovodi izravno u oprjeku s Vjekoslavom Luburićem, ta oprjeka jasno izbija iz dnevničkih zapisa. Neđat je, naime, iz roditeljskih pisama doznao kako je Luburić u Sarajevu zaveo vrlo strog režim, pa je čak na Ivan-planini vlastitom rukom strijeljao neke časnike. Otac mu u ožujku 1945. piše (a u prilogu knjige objavljeno je nekoliko pisama!), da je Luburić „stvorio u Sarajevu atmosferu, kakova do danas nikada nije bila (...) a on je veći u Sarajevu nego li Poglavnik“.

Neđat će, također, u više navrata zabilježiti svoj otklon od nekih pjesama koje su znali zapjevati hercegovački novaci. Nije mu problem bio u gangi, nego u mračnim, brutalnim stihovima o Srbima, koji su se povremeno pjevali. (Te uzgredne opaske neminovno izazivaju asocijacije na događaje u prvoj polovici devedesetih, odnosno na tadašnje razlike u političkome stilu i nastupu Hrvata u BiH.) Čudi ga, da se ni inteligentniji ne srame sudjelovati u pjevanju tih pjesama.

Očito je, dakle, da je Neđat inteligentan i tankoćutan, i da krizu u njemu izaziva ne sudjelovanje u oružanim formacijama, nego grubi, nepromišljeni i nasilni postupci pojedinaca.

Jasna nacionalna pripadnost

I kad bilježi različita politička stajališta svojih sudrugova, Neđat nigdje ne dovodi u pitanje svoju nacionalnu orijentaciju. On se nedvojbeno smatra Hrvatom u toj mjeri, da o tome uopće nije potrebno raspravljati. I tijekom posljednjih ratnih mjeseci i na povlačenju, on jasno razlikuje „naše“ od „njih“, tj. jugoslavenskih partizana. Doduše, prema ustaštvu osjeća otklon i kao nepravdu doživljava činjenicu da je unovačen u domobranstvo, a da su mu dali ustašku odoru: za nj nije problem u ustaškoj političkoj orijentaciji, pa makar ona eventualno i bila pronjemačka (a zapravo baš iz ustaških redova primjećuje protunjemačke opaske!). Problem je u percepciji ustaštva kao nasilništva, a njegove vlastite spoznaje, kao i vijesti koje mu dolaze iz Sarajeva, jačaju tu percepciju. No, on ne krije, da su neki njegovi prijatelji fascinirani „genijalnim i nadnaravnim“ dojmom Pavelićeve pojave, a i sam smatra kako je tadašnji državni poglavar „famozna ličnost“.

Početkom travnja 1945. Neđatov je naraštaj pred Poglavnikom u Maksimiru položio prisegu. Od toga je trenutka on, kako sam piše, očekivao puno, ali su ga neke pojedinosti, poput gruba ponašanja nižih časnika, razočarale: „Da samo znaju kakve gluposti rade, kao da ne znaju da se radi o idealima, a ne nekom policijskom nadzoru i prisiljavanju.“ On primjećuje da se u to doba sve jasnije govori o prelasku na stranu Saveznika, pa zna da će „ako se desi sraz sadašnjih saveznika, jasno (je) da će Hrvatska, ovaj ostatak, prići Englezima i demokraciji“, ali ga zabrinjava „očijukanje s četnicima, sada najednom“, pri čemu misli na pokušaje uspostavljanje ograničenoga protupartizanskoga odnosno protukomunističkog saveza posljednjih dana rata.

Zapažajući kako su 6. svibnja 1945. započeli ustaški napadaji na Nijemce, Neđat se odlučuje na povlačenje, ali ubrzo primjećuje kako se sve čini, da se

povlačenje odvija kaotično, bez pravoga vodstva, pa da bi bilo bolje da je ostao u Zagrebu. Ipak je došao do Austrije, nadomak Lavamünda, gdje su ga – s morem ljudi – Englezi razoružali i predali partizanima. Povratak u Hrvatsku započeo je 15 svibnja. Postaje su njegova križnog puta: Dravograd, Maribor, zagrebački logori, Dugo Selo, Čazma, Križevci, Koprivnica, Đurđevac, Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice, Osijek, Vinkovci, Brod, Derventa, Doboj, Zenica... Sredinom lipnja došao je u Sarajevo, a pušten je na temelju amnestije od 3. kolovoza 1945.

Prava je šteta, da je sačuvano tako malo dokumenata nalik ratnom dnevniku Neđata Sulejmanpašića, a da ih je objavljeno još manje. I kad ne pružaju puno podataka korisnih kakvom povjesničaru, oni bi nam svojom otvorenošću i dočaravanjem atmosfere nesumnjivo pomogli, da budemo pošteniji i i mudriji u svakome, ponajprije u političkom smislu.

(*Politički zatvorenik*, 15 (17!)/2006., br. 175, listopad 2006., 42.-43.)

*PRETISAK VRANČIĆEVIH USPOMENA DOGAĐAJ JE PRVOGA REDA!**

Trebalo je proći više od 15 godina od sloma komunizma i raspada Jugoslavije, da u Domovini bude dostupan pretisak jedne od najboljih, ako ne i najbolje povijesno-publicističke rasprave objelodanjene u emigraciji. Uglavnom malo vrijedna naknadna domišljanja, poput tzv. memoara Ive Rojnice ili Joze Kljakovića, u Hrvatskoj su pretiskana i dotiskana vrlo brzo. Pamfletima, poput zbirke članaka bivšega ravnatelja za javni red i sigurnost u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Eugena Dide Kvaternika, također se odmah našlo mjesta, a bio im je zajamčen i publicitet u obliku poplave članaka, prikaza i serijaliziranja u dnevnome tisku, nesumnjivo u prvome redu zato što su – stilski inače neobično dotjerani – Kvaternikovi članci desetljećima bili pogodan instrument u rukama ne samo Bogdana Krizmana, nego i puno sirovijih jugoslavenskih propagandista.

S Vjekoslavom Vrančićem stvar je drugačija, i zato se potpisani prikazivač u *Političkome zatvoreniku*, još u br. 51 od lipnja 1996., u tekstu „Branili smo Državu" (str. 2.-3.) potužio, što Vrančićeva knjiga nije doživjela domovinsko izdanje, domećući, da je to „možda zato, što nije pamflet ni protiv ni u prilog NDH, nego ozbiljna i argumentirana rasprava o mnogim ključnim epizodama hrvatske povijesti u Drugome svjetskom ratu i neoboriv dokaz zašto je i kako trebalo braniti i tu, tada jedinu hrvatsku državu", dodajući još, da je „u samom naslovu knjige autor sažeo smisao postanka, postojanja i djelovanja pokreta kome je on pripadao: uspostava i obrana države. Te tri riječi predstavljaju ceterum censeo, alfu i omegu političkog djelovanja ne ustaštva, nego hrvatskog domoljublja uopće", s tim da „i kad služe kao objašnjenje, ne smiju poslužiti kao isprika za propuste, pogreške (pa i zločine)".

A napokon smo dočekali i taj trenutak: zalaganjem Rudolfa Arapovića, nakladnik H[rvatska] B[orba] Press (Washington D. C.) objavio je prije nekoliko tjedana pretisak Vrančićevih dvosveščanih memoara pod naslovom *Branili smo Državu*, koji su kao sv. XI. i XII. u Knjižnici Hrvatske revije objavljeni

* Između teksta objavljena u *Političkom zatvoreniku* i izlaganja na predstavljanju Vrančićeve knjige u Zagrebu (gdje su ju 8. studenoga 2006., u Gornjogradskoj vijećnici, uz voditeljicu programa Maju Runje, predstavili još i Ivan Gabelica, Zlatko Hasanbegović te Anđelko Mijatović) te u Hrvatskoj kulturnoj zakladi 1. ožujka 2007. (A. Mijatović, T. Jonjić), odnosno, nešto opširnijega, u Splitu (gdje su predstavljači bili I. Gabelica, A. Mijatović i T. Jonjić, dok je samu priredbu vodio Mladen Vuković), odlučio sam ovdje uvrstiti onaj objavljeni.

u Münchenu odnosno Barceloni 1985. (Valja naglasiti, da su i pisac, a i prvi, emigrantski nakladnik riječ država u naslovu dosljedno pisali velikim početnim slovom, pa bi bilo i pogrješno i nepravedno, u tome u Domovini krivotvoriti njihovu volju!)

Novo je izdanje (zovimo ga domovinskim, iako je formalno objavljeno u SAD-u) navlas isto emigrantskomu, čak i u pogledu morfonološkoga („korienskoga“) pravopisa, osim što je – valjda iz financijskih razloga – tiskano u jednome, a ne u dva sveska. Ipak, važno je da je svaki od dva izvorna sveska u novome izdanju zadržao vlastitu paginaciju, što olakšava upotrebu djela koje je u literaturi razmjerno često citirano. Jedina razlika u odnosu na izvorno izdanje jesu različito složene fotografije, koje su u izvorniku podijeljene na svaki od dva sveska, a ovdje su sve uvrštene na razmeđu dva sveska (Vrančićev portret iz kasnih godina života u oba je izdanja objavljen odvojeno od ostalih fotografija). Dodan je i nekrolog Vrančiću, objavljen u *Republici Hrvatskoj*, br. 171 (prosinac 1990.). Na kraju su uvrštene i dvije (nepaginirane) stranice ispravaka pisarskih pogrješaka koje su se potkrale u prvome izdanju.

Tko je bio Vjekoslav Vrančić?

Dr. Vjekoslav Vrančić rođen je u Ljubuškome 25. ožujka 1904., a umro je istoga nadnevka 86 godina kasnije u Buenos Airesu, svega nekoliko tjedana prije nego što su u Domovini održani prvi demokratski izbori. Nije, dakle, dočekao ponovni uskrs hrvatske države, ali je nesumnjivo bio dovoljno iskusan i mudar, da bi bio svjestan kako je on na pragu, pa da već i zbog toga – nije uzalud živio.

Školovao se u Gacku i Mostaru. U Sarajevu je pohađao srednju školu i od 1925. radio kao zamjenik ravnatelja podružnice radničkog osiguranja. Aktivan je član mjesnog odbora HSS-a, a 1930., zalaganjem ministra Nikole Precce, kao iseljenički izaslanik Ministarstva socijalne politike i narodnoga zdravlja Kraljevine Jugoslavije odlazi u Južnu Ameriku. Već tamo stupa u dodir s hrvatskim nacionalistima i krugom novoosnovanoga Hrvatskog domobrana. Godine 1931. premješten je u Zagreb, ali daje ostavku na dužnost i ostaje u inozemstvu. Diplomira 1934. na bečkoj Visokoj komercijalnoj školi, gdje dvije godine kasnije i doktorira. Uz povremene boravke u Njemačkoj, od 1936. radi u Zagrebu.

Iako do travnja 1941. nije bio član ustaškoga pokreta, novoimenovani državni tajnik u Ministarstvu vanjskih poslova, dr. Mladen Lorković, poziva ga u Ministarstvo. Kad je Lorković u lipnju imenovan ministrom, Vrančić postaje

pročelnikom Političkog odjela Ministarstva, a uskoro i državnim tajnikom (tj. zamjenikom ministra). Iduće godine imenovan je općim upravnim povjerenikom kod talijanske Druge armije. U listopadu 1943. postaje državnim tajnikom u Ministarstvu unutarnjih poslova, a u travnju 1944. ministrom obrta, veleobrta i trgovine, na kojoj udjelbi ostaje do kraja rata.

Nesklon statičnu ministrovanju iz udobnoga gornjogradskog naslonjača, Vrančić je u doba Nezavisne Države Hrvatske dobio prišivak *leteći ministar*, jer je glavninu vremena provodio na terenu, ne bježeći od osobne opasnosti. Utoliko su njegovi dojmovi i spoznaje o pravome narodnom raspoloženju svakako pouzdaniji i autentičniji od onih, koje su mogli imati kabinetski dužnosnici. Posljednja misija koju je imao, bila je misija kod Saveznika u svibnju 1945., kad je „s bielom zastavom preko Alpa“, skupa s mornaričkim časnikom Androm Vrkljanom 4. svibnja 1945. poslan u Casertu, da bi stupio u kontakt s feldmaršalom Haroldom Alexanderom i pokušao spasiti državu. Britanci su ga uhitili, ne omogućivši mu dodir sa zapovjedništvom, te je iduće mjesece proveo po različitim logorima i zatvorima.

U travnju 1946. pošlo mu je za rukom pobjeći, a početkom 1947. odlazi u Argentinu. Surađuje s dr. Antom Pavelićem i postaje starješinom Hrvatskog domobrana te suosnivačem Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta. Godine 1960. osnovao je reformirani HOP, kojemu je bio predsjednik i predstavnik u Hrvatskome narodnom vijeću, kojega je jedan od osnivača.

Branili smo Državu nije jedina Vrančićeva povijesno-publicistička rasprava. Svoju je publicističku djelatnost započeo 1943., objavljujući u *Hrvatskome narodu* novinski podlistak o talijansko-četničkoj suradnji, koji je iste godine u nakladi zagrebačke Knjižare Velebit objavljen kao knjiga pod naslovom *Urota protiv Hrvatske*. Nekoliko godina nakon odlaska u emigraciju, Vrančić je u zborniku *Hrvatska* (Buenos Aires, 1949.) objavio članak „Vječno svjedočanstvo hrvatstva Kule Fazlagića“, pripomogavši tako da obrana toga istočnohercegovačkog sela postane poslovičnim, mitskim pojmom predodžbe o hrvatskoj nacionalnoj svijesti i junaštvu bosanskohercegovačkih muslimana. Četiri godine kasnije, u *Godišnjaku Hrvatskog domobrana* objavio je članak „U spomen travničkim žrtavama“ (Buenos Aires, 1953.), želeći spriječiti, da u zaborav padne hrabra obrana toga srednjobosanskoga grada, i stravičan partizanski pokolj branitelja.

Članak „Postrojenje i brojčano stanje hrvatskih oružanih snaga“ (*Godišnjak Hrvatskog domobrana*, Buenos Aires, 1953.), pisan u suradnji s generalom Fedorom Dragojlovim, također je vrlo često citirana rasprava o ustroju i

stališu tadašnje hrvatske vojske. Iste godine objavio je prikaz svoje posljednje misije u službi državne vlade, pod naslovom *S bielom zastavom preko Alpa*. Godinu dana kasnije, u *Godišnjaku Hrvatskog domobrana* (Buenos Aires, 1954.) objavljen je Vrančićev tekst „Iz ratovanja u Bihaćkoj krajini".

Godine 1959. svjedočio je kao svjedok obrane u postupku koji je pred američkim sudom tekao protiv dr. Andrije Artukovića, te je iste godine u knjižnici Hrvatske misli objavio knjigu *Dr. Andrija Artuković pred sjeveroameričkim sudom*. Dvije godine kasnije, u nekoliko je nastavaka u *Hrvatskoj misli*, časopisu koji je uređivao Marko Sinovčić, kojega se smatralo bliskim dr. Anti Paveliću, Vrančić je počeo objavljivati opsežnu studiju „Talijanska i njemačka politika spram NDH". Ona je i objavljena u šest svezaka tijekom četiri godine (*Hrvatska misao*, sv. 26, 27-28, 29, 30, 31, 32; Buenos Aires, 1961., 1962., 1963. i 1964.).

Ta je studija neobično uspjela sinteza Vrančićevih sjećanja i objavljenoga, tada dostupnoga gradiva, te odaje sve značajke Vrančićeva stila i analitičkog pristupa složenim povijesnim temama, pa se njegovi memoari zapravo mogu smatrati razradom i dopunom upravo ove rasprave. Vrijedi dometnuti, da je neposredni povod njezinu nastanku upravo spomenuta serija članaka Eugena Dide Kvaternika, objavljena u šest tekstova u Nikolićevoj *Hrvatskoj reviji* od 1952. do 1962.

Vrančić je već tada razobličio Kvaternikove pamflete, ne sporeći da su prilike u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bile kaotične i teške, i da su pogodovale talijansko-njemačkomu presizanju u unutarnje hrvatske stvari, a da je takvomu stanju – ne na posljednjem mjestu – pridonijelo upravo neobuzdano vladanje prvog ravnatelja za javni red i sigurnost. Nije, dakle, Vrančić ni u emigraciji bio spreman nekritično glorificirati ono što se u Hrvatskoj zbivalo u vrijeme rata, nego je tek htio lučiti bitno od nebitnoga, uzroke od posljedica. A kad su, pak, Kvaternikovi članci priređeni za domovinsku javnost, priređivaču (dr. Jeri Jarebu) činilo se korisnim u njih uvrstiti jednu historiografski posve nebitnu i vrlo osobnu opasku dr. Branka Pešelja, Mačekova tajnika, hodočasnika na molitvama za pokoj duše đenerala Draže Mihailovića i teoretičara treće Jugoslavije (skupa s Vanom Ivanovićem i Adilom Zulfikarpašićem), a ni jednom riječju ne spomenuti, da su s Kvaternikovim člancima u emigraciji opširno i više nego argumentirano polemizirali brojni pisci, među kojima dr. Vjekoslavu Vrančiću po kakvoći i temeljitosti nesumnjivo pripada prvo mjesto.

Takav postupak, koji je ujedno odgovor na pitanje, zašto je od ponude da priredi Kvaternikove članke odustao sad pok. dr. Milan Blažeković, pomaže

nam shvatiti, zašto Vrančićeve uspomene nisu bile objavljene do današnjih dana...

U posljednjem razdoblju života, Vrančićev publicistički rad postaje još plodniji: 1977. je u vlastitoj nakladi objavio knjigu *U službi domovine,* u kojoj su sadržane tri njegove rasprave: „S bielom zastavom preko Alpa", „Dvanaest mjeseci bodljikave žice" i „Ustrojstvo Hrvatskih oružanih snaga". U buenosaireškom se *Hrvatskom narodu* 1968. (br. 35 od 15. kolovoza) pozabavio sudbinom dr. Mladena Lorkovića i Ante Vokića („Slučaj ministara Lorkovića i Vokića"), objašnjavajući o čemu se tada zapravo radilo i braneći poziciju tadašnjega državnoga poglavara. No, vrhunac njegove publicističke djelatnosti bez ikakve su sumnje njegove uspomene, koje su napokon postale dostupne i domovinskom čitatelju.

Branili smo Državu!

Zapravo, *Branili smo Državu* nisu klasični politički memoari, nego seriozna studija hrvatske političke povijesti u Drugome svjetskom ratu, protkana osobnim uspomenama. Autoru, doduše, nisu bili na raspolaganju arhivski dokumenti, ali se on zato obilno služi objavljenim raspravama i suvremenim tiskom. Svemu tome pristupa krajnje analitički, pišući izvrsnim stilom, pa se na ovu knjigu bez ikakve dvojbe može primijeniti ona uobičajena sintagma o neprocjenjivu doprinosu hrvatskoj publicistici i historiografiji.

Hrvatska je politička emigracija dala niz dragocjenih povijesno-publicističkih rasprava. Članci objavljivani u *Republici Hrvatskoj, Hrvatskoj misli, Hrvatskoj reviji* i drugdje, nezaobilazan su izvor kako za proučavanje novije hrvatske političke povijesti, tako i za analizu intelektualnoga i političkog sazrijevanja hrvatske političke emigracije, jedinoga dijela hrvatskog naroda, koji je slobodno mogao izraziti što i kako misli. Jarebova analiza Mačekovih uspomena, pisana s hrvatskih, a ne jugoslavenskih pozicija (*Pola stoljeća hrvatske politike*) i njegova redakcija memoarskih članaka dr. Branimira Jelića (*Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*), Sinovčićeva važna studija *N. D. H. u svietlu dokumenata* (Buenos Aires, 1950.; drugo izdanje Zagreb, 1988.), politički eseji Ivana Oršanića, dr. Ive Korskoga i nekoliko drugih pisaca, obogaćeni razložnim povijesnim opservacijama, te analitički članci i knjige mr. Kazimira Katalinića, pisani znanstveničkom akribijom, pokazuju, zašto se povijest ne briše, niti se smije brisati.

Među tim člancima i knjigama posebno mjesto imaju uspomene Vjekoslava Vrančića, koji nije samo svjedok i sudionik, nego ujedno razmišljač, koji je

sudbini hrvatskog naroda posvetio svoj život. Da su u Domovini te rasprave objavljene kad je trebalo, bili bismo pošteđeni mnogih nerazumnih polemika i prijepora, te bismo se nesumnjivo s više samopouzdanja i hrabrosti suočavali s izazovima sadašnjosti i zagonetkama budućnosti.

(*Politički zatvorenik*, 15 (17!)/2006., br. 176, studeni 2006., 39.-42.)

POSTANAK I DJELOVANJE USTAŠKOG POKRETA DO 1941.

*(Uz knjigu dr. Marija Jareba: „Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine“)**

Više od sedam desetljeća ustaški pokret i ustaško ime polariziraju duhove u Hrvatskoj i oko nje, i više od sedam desetljeća o tom se pokretu u znanstvenome, historiografskom smislu znade malo ili nimalo.

Jedini koji o njemu od prvog trenutka znaju baš sve, jesu velikosrpski imperijalisti i jugoslavenski integralisti.

Budući da oni znaju da je ustaštvo organizirano nastupalo protiv svake Jugoslavije i protiv svake Velike Srbije (ukoliko se ta dva pojma uopće razlikuju), ono je za njih zločinačko od početka do kraja, *in capite et in membris*. Kvaziznanstvenu potkrjepu takve ocjene dali su Viktor Novak, Šime Balen, Jakov Blažević, Vladimir Dedijer, Dragoljub Živojinović, Milan Bulajić, Veljko Đ. Đurić i slični. Rasprave koje izlaze izvan tih okvira, koje pokušavaju objasniti svjetski i europski kontekst nastanka ustaštva, kao i njegove unutarnjopolitičke uzroke, te opisati njegove pojavne oblike, posve su suvišne, pače opasne, jer nužno rezultiraju revizijom propagandne slike.

U Hrvatskoj se sukobljavati s povijesnim predodžbama izgrađenima na stripovima o *Mirku i Slavku*, na jeftinoj jugoslavensko-boljševičkoj propagandi i Bulajićevim odnosno Zafranovićevim ratnim filmovima, i danas je opasan pothvat.

Opasno je podsjećati na to, da bi i ideološko-politički i vojnički protivnici ustaštva morali imati na umu nelogičnost optužbe, da je ustaštvo „izdajničko“ i „kvislinško“ zato što se je borilo protiv Jugoslavije i jugoslavenstva. Takva diskvalifikacija nužno uključuje premisu, da su Jugoslavija i jugoslavenstvo slobodno izabrana i pozitivna činjenica u hrvatskoj povijesti, pa je otklon od te činjenice ravan izdaji. Hrvat, međutim, ne može izdati nikoga do Hrvatske; samo u odnosu na Hrvatsku može biti kvisling.

Kad je tražio *modus vivendi* s moćnom Njemačkom, maršal Pétain je imao Francusku; kad je klicao Hitleru i pozdravljao njemačke postrojbe, Vidqun Quisling je imao Norvešku, ali Hrvati početkom 1941. nisu imali Hrvatsku. Politički, ideološki i vojni protivnik ustaštva nije bila nikakva hrvatska država,

---

* Kad bih danas pisao ovaj prikaz, još odlučnije bih zagovarao – i dodatnim, naknadno otkrivenim argumentima potkrjepljivao – gledište da prve organizacijske oblike ustaštva treba smjestiti najkasnije u 1927. godinu, ali bih jednako tako zastupao ocjenu da je knjiga dr. Marija Jareba i danas, petnaestak godina kasnije, još uvijek najbolja studija o predratnoj fazi djelovanja ustaškog pokreta.

niti kakva hrvatska politička stranka. Nasuprot ustaštvu nalazila se je Jugoslavija, čizma jugoslavenskog žandara i vješala Državnoga suda za zaštitu države.

S obzirom na prilike između 1918. i 1941., otpor i ustanak protiv nasilne i nedemokratske jugoslavenske državne tvorevine nije bio samo pitanje politike, nego i pitanje osobnoga i nacionalnog dostojanstva, odnosno pitanje elementarnog morala. U skladu s tim, ustaštvo se u političkom smislu može različito vrjednovati, ali ga se na red može pozivati samo s hrvatskih, a ne s jugoslavenskih pozicija; može ga se kritizirati, pa i osuđivati ili ne osuđivati, ali uvijek i samo iz perspektive hrvatske nacionalne misli, a nipošto iz perspektive tuđih nacionalnih ili internacionalnih ideologija.

Upravo činjenica, da je trebalo proći šezdeset godina od sloma Nezavisne Države Hrvatske i konačnoga vojnopolitičkog poraza ustaštva, da bismo dobili prvu ozbiljnu monografiju o tom pokretu, nedvoumno pokazuje da su u tih šest desetljeća neusporedivo više na cijeni bili pamfleti izvučeni iz šešira srpsko-jugoslavenske propagande (pa i onda kad su ih pisali pisci hrvatskog podrijetla, poput Balena, Novaka ili Blaževića), negoli pokušaji znanstvenog rasvjetljavanja dramatičnog razdoblja između 1928. i 1945.

Uslijed toga je u Jugoslaviji objavljeno svega nekoliko rasprava koje, iako koketiraju s jugoslavenskom komunističkom propagandom, ipak donose važna saznanja i dokumente (F. Jelić-Butić, B. Krizman, D. Biber, Lj. Boban). U emigrantskoj su periodici mahom objavljivani memoarski ili prigodni prilozi nejednake vrijednosti (Eugen D. Kvaternik, Vjekoslav Luburić, Ivan Oršanić, Franjo Nevistić, Jozo Dumandžić, Edo Bulat i dr.), koje – uvijek s oprezom – nužno treba konzultirati, jednako kao i hagiografski priređene zbirke ustaških izjava i dokumenata (Mijo Bzik) odnosno memoarske članke objavljene u doba NDH u stranačkim ili režimskim novinama i časopisima (*Ustaša, Hrvatski narod, Alma mater croatica* i dr.). Nezaobilazni su, ali neminovno jednostrani, ambiciozniji memoarski zapisi i knjige objavljene u emigraciji (Kovačić, Rojnica, Bauer, Žanko, Sinovčić, Čović i dr.), ili u domovini, s omčom oko piščeva vrata (kao u slučaju Slavka Kvaternika, Tiasa Mortigjije ili Ante Moškova) ili čak nakon raspada Jugoslavije, s manje ili više polemičkih tonova odnosno piščevih želja da se u novim prilikama svidi publici ili, ako to ne bi išlo, onda bar samomu sebi (Rušinović, Rover, Pilav, Latković, Crnički i dr.).

Prvi pokušaj zaokruženog prikaza

Do određenog je pomaka došlo osamdesetih godina. Priređujući dragocjene memoarske članke dr. Branimira Jelića, objelodanjivane tijekom pet godina

u minhenskoj *Hrvatskoj državi* (*Politički rad i uspomene Dra Branimira Jelića*, Cleveland, 1982.), dr. Jere Jareb nastavio je svoj sustavni rad na izučavanju hrvatske povijesti 1918.-1945., započet opširnom kritikom Mačekovih memoara, koja je objavljena najprije u *Hrvatskoj reviji*, a onda i kao posebna knjiga (*Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires, 1960.).

I u Domovini se tada pojavljuju vrijedna djela. Unatoč stalnom prisezanju jugoslavenstvu i povremenim neukusnim opaskama, B. Krizman je u prvom svesku tetralogije o dr. Anti Paveliću i ustašama (*Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983.) s ne previše čestim i, iako karakterističnim, ipak donekle podnošljivim krivotvorenjima, objavio mnoštvo dokumenata koji su tada prvi put postali dostupni javnosti. Ti dokumenti redovito potječu iz jugoslavenskih i njemačkih redarstvenih i obavještajnih izvora. Premda su hrvatski nacionalisti odmah nakon Prvoga svjetskog rata uspostavili dodire s mađarskim revizionistima, pa je i najpoznatiji ustaški logor godinama postojao na mađarskom tlu (Janka Puszta), mađarski su dokumenti o ustaškim aktivnostima, dijelom zbog jezične barijere, a dijelom zbog nepostojanja sustava koji bi poticao znanstveno istraživanje, hrvatskoj stručnoj i laičkoj javnosti uglavnom posve nepoznati, ne računajući fragmente u raspravama srpskog povjesničara Vuka Vinavera, ili publicističke krnjatke Đorđa Zelmanovića (npr. „*Nepoznati dokumenti Horthyjeva konzulata u Zagrebu*“ u tjedniku *Danas*).

Dvije godine iza Krizmana, Miron Krešimir Begić je objavio svojevrsnu kroniku pod naslovom *Ustaški pokret 1928.-1945*. (Buenos Aires, 1986.), a američki povjesničar hrvatskog podrijetla James J. Sadkovich zadužio je i hrvatsku historiografiju objavljujući – do danas, nažalost, neprevedenu – studiju *Talijanska potpora hrvatskom separatizmu 1927.-1937*. (*Italian Support for Croatian Separatism 1928-1937*), koja se u pretežnom dijelu temelji na neobjavljenim talijanskim redarstvenim i diplomatskim dokumentima. Priličan broj dokumenata iz tuđih djela prepisao je i pod svojim imenom objavio i dr. Petar Požar (*Ustaša. Dokumenti o Ustaškom pokretu*, 1995.)

Prvi pokušaj zaokruženog prikaza postanka i djelovanja ustaškog pokreta prije uspostave Nezavisne Države Hrvatske jest monografija dr. Marija Jareba, koju su pod naslovom *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine* (666 str.) jesenas objavili Hrvatski institut za povijest i zagrebačka *Školska knjiga*.

Jarebova knjiga nije samo sinteza dosadašnjih istraživanja povijesti ustaškog pokreta, nego ona ujedno prvi put donosi i valorizira mnoštvo dosad nepo-

znatih ili zanemarenih vrela, od kojih osobito treba istaknuti brojne fondove u Hrvatskome državnom arhivu, Državnom arhivu u Zagrebu te u više američkih pismohrana. Šteta je što pisac nije iskoristio neke fondove bez čijeg pregleda nije moguće ozbiljno pratiti razvoj osobito domovinske grane ustaškog pokreta (npr. različita izvješća političkih i redarstvenih tijela Banovine Hrvatske). No, Jareb je raspolagao i bogatom zbirkom predratnih emigrantskih publikacija, koje dosad nisu bile ozbiljnije korištene u analizi povijesti ustaškog pokreta.

Osim uvodnih napomena i kratke raščlambe dosadašnjih istraživanja, dr. M. Jareb svoju povijest ustaškog pokreta organizira u četiri dijela. U prvome analizira nastanak i početke djelovanja ustaško-domobranskog pokreta, u drugome njegovo djelovanje u Europi i Domovini do atentata u Marseilleu, u trećem opisuje razvitak i djelovanje organizacija *Hrvatskog domobrana* u Sjevernoj i Južnoj Americi, a u četvrtoj se bavi djelovanjem UHRO-a i domovinskog ustaštva od atentata u Marseilleu do travnja 1941.

Drugim riječima, knjiga je ambiciozno zamišljena kao sustavan i nepristran prikaz, kojemu je zadaća objektivno, bez suvišne patetike i ideoloških predrasuda, prikazati osnutak i djelovanje organizacije odnosno pokreta, koji su uvelike odredili hrvatsku političku povijest XX. stoljeća. Nema sumnje, da je pisac u tome uspio, a njegova će knjiga, povrh toga, biti pouzdan oslonac i putokaz drugim istraživačima pri rješavanju onih pitanja, koja u ovoj knjizi nisu dovoljno obrađena ili bi se vjerojatno mogla argumentirano tretirati i drugačije.

Je li ustaški pokret „ustaško-domobranski“?

Uz svoga prezimenjaka Jeru, dr. Mario Jareb je najdosljedniji zagovornik nastojanja, da se naziv „ustaški pokret“ zamijeni „ustaško-domobranskim pokretom“. Ne može se poreći, da takvo stajalište ima uporišta u nizu dokumenata same organizacije (odnosno, u kasnijoj fazi: pokreta). Ona je u mnogim, osobito prekomorskim zemljama i ustrojena pod nazivom *Hrvatski domobran*, pa je i dokument općenito poznat pod nazivom „Ustaška načela“ često u različitim letcima, člancima ili u knjižicama (npr. Ante Valente) objavljivan pod nazivom „Domobranska načela“. Dakle, i u samom se pokretu nazivak „ustaško-domobranski“ rabi relativno često, osobito u prvoj polovici tridesetih godina.

S druge strane, dvojba koja je nametnuta izborom tog imena nalik je dvojbi u kojoj se nalazi svaki prevoditelj Cervantesova *Don Quijotea*. Prvu je knjigu svog remek-djela klasik svjetske književnosti nazvao *El Ingenioso Hidalgo...* („bistri plemić“), a drugu, deset godina kasnije, *Segunda parte del Ingenioso*

caballero... („bistri vitez“). Unatoč tim razlikama, u kongenijalnom prijevodu Ise Velikanovića i Josipa Tabaka koristi se samo nazivak „bistri vitez“, što potonji objašnjava sljedećim razlozima: 1. oba naziva mogu biti naslov cijelomu djelu, 2. drugi je dio dotjeraniji i u njemu je piščeva posljednja riječ glede cijelog djela, pa tako i glede naslova; te 3. samo na početku se junak pojavljuje kao plemić, a poslije je uvijek vitez.

Tom se logikom možemo poslužiti i pri izboru naziva hrvatske revolucionarne organizacije: 1. možemo ju, ne griješeći, u krajnjoj liniji zvati i ustaškom i ustaško-domobranskom; 2. u kasnijoj fazi ona sama, a i njezin tvorac i šef (poglavnik), koriste isključivo naziv ustaški; 3. samo na početku ona ima domobranski značaj, dok je u zreloj i kasnoj fazi obilježava upravo revolucionarno, ustaško djelovanje, pod kojim je ušla i u politički život i u povijest.

Ima, naravno, i drugih, svakako važnijih razloga.

S priličnom se sigurnošću, naime, može zaključivati da je dr. A. Pavelić i krug oko njega zamislio i u jesen 1928. u Zagrebu osnovao borbenu organizaciju pod nazivom *Hrvatski domobran*. Omladinsko glasilo pravaške mladeži, *Starčević*, uskoro je zbog redarstvenih mjera preimenovano u list *Hrvatski domobran*. Neki od ključnih pojedinaca organizacije *Hrvatski domobran* (Jelić, Perčec) emigrirali su nakratko još prije proglašenja diktature kralja Aleksandra, a onda su otišli trajno, kako bi u emigraciji nastavili svoj revolucionarno-politički rad. Ako bi se, dakle, inzistiralo na ustaško-domobranskom nazivu pokreta, time bi se neminovno naglašavao kontinuitet u odnosu na domovinski *Hrvatski domobran*. Taj kontinuitet u drugome svesku svojih *Doživljaja* (str. 185.-186.) naglašava i sam Pavelić, tvrdeći da je već u drugoj polovici 1928. imao na umu ime „ustaša“, ali ga je iz taktičkih razloga zamijenio nazivom „Hrvatski domobran“.

Paveliću se ne mora vjerovati, ali je svakako zanimljivo pripomenuti da on i nakon odlaska u emigraciju govori o „središnjici u Zagrebu“, s kojom mu je veze pomogao održavati Stjepan Javor (*Doživljaji*, II., 214.). Nema nikakve sumnje, da tu „središnjicu“ treba razlikovati od „domovinskog vodstva“ na čelu s Mačekom, jer Javor nipošto nije bio osoba koja bi mogla povezivati Pavelića i Mačeka. S druge strane, nije li neobično, da Pavelić – kojemu taštine nije manjkalo – sebe u fizičkom smislu ne vidi u „središnjici“? Govori li to nešto? Govori li nešto podatak, da taj kontinuitet između *Hrvatskog domobrana* i ustaštva potvrđuje, i svojom osobom i svojim uspomenama, jedan od glavnih organizatora *Hrvatskog domobrana*, dr. B. Jelić? On je, skupa s Pavelićem i Perčecom, na čelu *Hrvatskog domobrana* 1928. i na čelu emigrantskoga ustaš-

kog pokreta u kasnijem razdoblju; Mijo Bzik ravna uredništvom *Hrvatskog domobrana* 1928., a koju godinu kasnije će, u emigraciji, uređivati ustaška glasila.

Drugim riječima, postoji personalni, politički i teleološki identitet: isti ljudi se nalaze na čelu organizacija koje se različito zovu, ali imaju istovjetne političke ciljeve, koje teže postići istim sredstvima, iz čega zapravo nužno slijedi da se u biti radi o jednoj te istoj organizaciji koja svoje djelovanje prilagođava uvjetima.

Ta se teza može itekako braniti (pa se njoj, uz neke rezerve, skromno priklanja i pisac ovog prikaza).

No, da je prihvaćena, ona bi potkapala drugu Jarebovu tezu, onu da je ustaški („ustaško-domobranski") pokret utemeljen najranije u drugoj polovici 1930. Naime, ako bi se prihvatila potonja teza (a njezinoj ćemo se raščlambi vratiti niže), onda bi se naglašavao diskontinuitet u odnosu na domovinski *Hrvatski domobran*. Čini se da nije moguće istodobno braniti obje te teze, jer: ako je zagrebački *Hrvatski domobran* iz 1928. zametak ustaškoga („ustaško-domobranskog") pokreta, onda je taj pokret utemeljen prije 1930. Ali, ako je taj pokret utemeljen tek krajem 1930., onda ga se može oštro lučiti od revolucionarnih aktivnosti u drugoj polovici 1928. i *Hrvatskog domobrana*. Pristup tom pitanju nema samo akademske, nego i neke druge implikacije.

To, dakako, nije jedina dvojba koju izaziva pribjegavanje nazivu „ustaško-domobranski pokret".

Od ostalih, najmanja je ona o različitim dijelovima hrvatskih oružanih snaga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, među kojima je bilo i hrvatsko domobranstvo kao redovita vojska (u sklopu koje je, uzgred budi kazano, izlazilo glasilo *Hrvatski domobran*). Taj je naziv baštinjen iz ranijega, austro-ugarskog razdoblja. No, pregledom hrvatskog tiska samo u prvim mjesecima nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, dade se vidjeti u kojim se još značenjima pojavljuje pojam „domobran".

Primjerice, zagrebački *Hrvatski narod* u br. 151/III. od 15. lipnja 1941. piše kako je, osim ustaša koji su došli s Poglavnikom, u dva mjeseca „uređena" i jedna ustaška pukovnija, koja je sudjelovala u mimohodu 13. lipnja, a organiziran je i „Ustaški domobran", koji nastupa kao tjelesna garda vojskovođe Kvaternika. Isti list nekoliko dana kasnije javlja kako je obnovljena organizacija „Hrvatskog domobrana" u Križevcima (*HN*, br. 133/III. od 27. lipnja 1941.), a krajem srpnja priopćuje da se je organizacija „Hrvatski domobran" uključila u Hrvatski ustaški pokret, pa se objašnjava da je riječ o organizaciji *Hrvatski*

skaut, osnovanoj 1933., koja je 1939. na prijedlog Marijana Šimića preimenovana u „Hrvatski domobran" (*HN*, br. 164/III. od 28. srpnja 1941.). Uostalom, podatak o tom preimenovanju, citiranjem *Hrvatskog naroda* iz 1939. (br. 40/I. od 10. studenoga 1939.) donosi i sam Jareb (558.)

Dakle, čini se da je više nego dvojbeno, pridonosi li izbor „ustaško-domobranskog" imena terminološkoj jasnoći i značenjskoj preciznosti.

Tomu valja dodati još i činjenicu, da organizacije *Hrvatskog domobrana* u nizu prekomorskih zemalja, koje su nesumnjivo priznavale Pavelićevo političko vodstvo, pa ih svakako treba smatrati sastavnicom jednog te istog pokreta u širem smislu, preživljavaju Drugi svjetski rat i nastavljaju djelovati pod istim imenom. Znači li to, da bi se *in ultima linea* moglo tvrditi, da je ustaški („ustaško-domobranski") pokret preživio svibanj 1945. i nastavio organizirano djelovanje u kasnijem razdoblju? Kako je uopće moguće izbjeći taj zaključak?

Postoji li ustaški pokret prije 1930.?

Kao što smo vidjeli, dr. Jareb smatra kako postoji uzročno-posljedična veza između uvođenja diktature i nastanka ustaškog pokreta (68.-79. i d.). On napominje kako su različiti pisci različito datirali postanak ustaškog pokreta, a da je nemali broj njih nekritički prihvatio tvrdnje iz ustaških redova, da je pokret osnovan u siječnju 1929. Iako se i sam Pavelić kolebao oko izbora nadnevka, u ustaškoj je hagiografiji kao dan osnutka uskoro prihvaćen 7. siječanj 1929. No, M. Jareb se priklanja tvrdnji Jere Jareba, da se „početak djelovanja te organizacije kao takve (i pod imenom 'Ustaša') može pratiti tek od polovice 1930. godine" (76.).

Ovdje valja primijetiti donekle zanemarivu terminološku nedosljednost, jer se ustraje na korištenju ustaškog imena („*pod nazivom 'ustaša'*") kao činjenici koja je presudna za utvrđenje vremena postanka organizacije, a u istom se kontekstu tvrdi, da je pravi, točan i precizan nazivak ne „ustaški", nego „ustaško-domobranski". Ta nas nedosljednost vraća na već spomenutu vezu između *Hrvatskog domobrana* i *Ustaše – Hrvatske revolucionarne organizacije*. Tom problemu, koji nije tek naposljetku logički, Jareb pokušava doskočiti tezom, da „od početka tridesetih godina usporedno postoje Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija i organizacije (sic!) Hrvatskog domobrana. One se razlikuju po svome karakteru i načinu djelovanja, ali istodobno pripadaju neformalnom Ustaško-domobranskom pokretu kojem je na čelu stajao dr. Ante Pavelić kao poglavnik ustaške organizacije i vrhovni starješina Hrvatskog domobrana" (161.).

Činjenica da je na čelu oba organizacijska oblika od samog početka trajno i neupitno upravo dr. A. Pavelić, te činjenica da su oba ta oblika utemeljena s jednim jedinim ciljem (stvaranjem neovisne Hrvatske!), Jareba ne navodi na pomisao, da je riječ o jednoj te istoj organizaciji koja u različitim državama i različitim okolnostima nastupa pod različitim imenom, nego na ocjenu da je riječ o odvojenim organizacijama koje ipak istodobno pripadaju istome „neformalnom pokretu". Takav zaključak, reklo bi se, trpi od ozbiljne šepavosti.

No, postoje, po svemu sudeći, važniji argumenti koji potkapaju tezu da je hrvatska revolucionarna organizacija pod vodstvom dr. Ante Pavelića osnovana tek sredinom 1930.

Ima niz podataka, koji upućuju na to, da nije posve neumjesno pitanje, je li Pavelić 1929. doista kanio nastaviti političku borbu iz emigracije, ili se htio brzo vratiti u Domovinu. No, svega tri mjeseca nakon odlaska u inozemstvo, Pavelić i Perčec su s Konstantinom Staniševim i makedonskim domaćinima u Sofiji 20. travnja 1929. potpisali *Sofijsku deklaraciju*. Tom je prigodom Pavelić najavio zasukivanje rukava i početak borbe, koja ne će biti samo borba riječima, a Perčec konkretizirao da se pritom misli i na borbu „nelegalnim sredstvima", jer nijedno legalno sredstvo nije preostalo u borbi protiv tlačitelja.

Te su izjave dane nekoliko dana prije Pavelićeva posjeta Ivanu Vanči Mihajlovu. Također, bilo je to upravo mjesec dana nakon atentata na Aleksandrova pouzdanika Tonija Schlegela. Taj su atentat izvršili Mijo Babić, Marko Hranilović, Zvonimir Pospišil, Matija Soldin i dr. Nije nebitno istaknuti: ako se je Pavelić prvi put susreo s Mihajlovim u travnju 1929., ne bi se, dakle, mogla braniti učestala tvrdnja o kojoj se redovito raspravlja u kontekstu analize postanka ustaškog pokreta, da je upravo Mihajlov zaslužan za to što se ustaške skupine počinju služiti i nasilnim metodama.

U *Političkom zatvoreniku* br. 58/VII. (siječanj 1997., str. 9.-14.) objavljen je razgovor s Marijom Hranilović, koja se je sama smatrala pripadnicom „prvoga ustaškog roja", a takvom su ju, ne bez razloga, držali i drugi (usp. Ante *Pavelić*, *Doživljaji*, II., str. 408.). Taj je razgovor u stručnoj literaturi već nekoliko puta citiran, a vrijedno je na nj podsjetiti i u ovom kontekstu.

Marija Hranilović opisuje kako su joj braća Stanko i Marko, koji su otprije pripadali pravaškoj („frankovačkoj") mladeži, kasnije tvrdili da je organiziranje „petorki koje su se polako naoružavale" započelo već 1927., ali da ona ne zna tko im je sve pripadao. No, te je godine u prosincu njezin brat Stanko pratio Pavelića u Skopje. Tom su prigodom uspostavljene veze s makedonskim nacionalistima (pa je moguće, da je kod obitelji Hranilović ilegalno boravio

upravo Vančo Mihajlov). Nekoliko mjeseci kasnije, po Pavelićevu je nalogu Stanko Hranilović 13. svibnja 1928. otputovao u SAD kako bi organizirao hrvatsko iseljeništvo i povezao ga s makedonskim nacionalistima, zbog koordiniranja zajedničke oružane borbe protiv jugoslavenskog režima i države. Točan nadnevak tog putovanja dokumentiran je pismenom potvrdom, kojom je Hrvatska stranka prava potvrdila primitak zajma od obitelji Hranilović; naime, upravo je ušteđevinom te obitelji financiran Stankov put u Ameriku.

Marija Hranilović znade, da je Stanko zastao u Beču, gdje se je susreo sa Sarkotićem i Perčevićem. Prije nego što navedemo još neke podatke koji pomažu ocijeniti istinitost njezina prikaza, treba napomenuti sljedeće: u procesu Hranilović-Soldin 1931. redarstvene su i sudske vlasti ustanovile postojanje ilegalne organizacije, čijom je aktivnošću još od 1928. u Pavelićevo ime preko Stjepana Javora i Marka Hranilovića ravnao Gustav Perčec. Marija Hranilović potvrdila je, dakle, u prosincu 1996. (kad je razgovor s njom vođen), da su činjenična utvrđenja iz presude Hraniloviću i Soldinu u najvećoj mjeri točna. Uostalom, upravo je u njezinu uredskom stolu jugoslavenska policija pronašla dijelove korespondencije između Perčeca i Hranilovića, a neka od tada neotkrivenih pisama sačuvana su do danas (i nalaze se u posjedu pisca ovog prikaza).

Prema tim bi indicijima bilo jasno, da je pod Pavelićevim pokroviteljstvom najkasnije 1928. utemeljena tajna ilegalna organizacija koja se odlučila primjenjivati i nasilne metode u borbi protiv jugoslavenske države i režima. U toj su organizaciji, pored Pavelića, isti oni koji su u idućim godinama postali poznati po istaknutim ulogama u ustaškoj organizaciji (Perčec, S. Hranilović, Babić, Pospišil, Bzik i dr.).

U vrijedne indicije koje treba analizirati u kontekstu utvrđivanja (ne)postojanja „prvoga ustaškog roja“ u razdoblju prije Pavelićeva odlaska u emigraciju, svakako spada zanimljiv način, na koji Stanko Hranilović koncipira svoj nekrolog prijatelju i suborcu Miji Babiću „Giovanniju“, koji je 3. srpnja 1941. poginuo u borbi s četnicima kod Berkovića u istočnoj Hercegovini. (Uzgred, vrijedno je dometnuti da Jareb olako prihvaća /na str. 423./ Moškovljev prikaz, prema kojemu je Hranilović došao u nepomirljiv sukob s Pavelićem još krajem 30-tih u emigraciji, te da je u tom sukobu ustrajao.)

Hranilovićev nekrolog pod naslovom „*Jedan veliki život. U spomen hrvatskog heroja i revolucionarca, ustaše Mije Babića*“ (*HN*, br. 149/III. od 13. srpnja 1941.) manje je važan po tome što je zapravo ditiramb Paveliću, kojega se identificira kao jedinoga hrvatskoga političkog prvaka koji je pravilno procijenio povijesni trenutak, nego po tome što opisuje polaganje (ustaške) pri-

sege u zagrebačkoj Voćarskoj ulici, koje Hranilović ne datira precizno, ali ga koncepcijski bez ikakve dvojbe i posve jasno smješta u razdoblje *prije atentata* na Radića.

Ako je Stanko Hranilović bio nazočan polaganju prisege u Voćarskoj ulici, onda to dijelom izravno, a dijelom neizravno, potvrđuje nekoliko važnih činjenica. Prvo, polaganje prisege podrazumijeva postojanje tajne, ilegalne i revolucionarne organizacije, jer se javnim i legalnim organizacijama ne priseže, nego se potpisuje pristupnica. Drugo, životopis Stanka Hranilovića i njegov boravak u SAD-u pokazuje da ta organizacija mora postojati već u prvoj polovici 1928. i treće, smisao i duh tog nekrologa potvrđuju, da između te organizacije i pokreta koji je proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku u travnju 1941. postoji kontinuitet ili, još prije, identitet.

Iz toga Hranilovićeva nekrologa Mišku Babiću proizlazi i to, da Hranilović ne zna točno, kad je u emigraciju otišao jedan od njegovih najbližih suboraca, koji je ujedno sudionik događaja (atentat na Schlegela), što je njegova brata Marka stajao života. To posredno potvrđuje, da Stanko u tom razdoblju odnosno tijekom 1929. nije u Hrvatskoj. Ta, pak, činjenica jasno je utvrđena u procesu Marku Hraniloviću, Matiji Soldinu i dr., gdje je jugoslavenskim istražiteljima poznato, da se Markov brat Stanko u vrijeme priprema i izvršenja akcija te skupine, nalazi u emigraciji, gdje djeluje „protiv vlastite otačbine", tj. protiv Jugoslavije.

Dakako, mogao je Stanko Hranilović izmisliti polaganje prisege u Zagrebu (iako se u njegovu opisu iz 1941. spominju i tada živi svjedoci!). Mogao se je zabuniti kad je sugerirao da je to bilo u razdoblju prije atentata na Radića. Mogla je, teoretski govoreći, Marija Hranilović krivotvoriti dokumente i izmisliti, da je njezina brata Stanka upravo Pavelić u svibnju 1928. poslao u emigraciju, s naputkom da ispita raspoloženje hrvatskih iseljenika i poveže ih s makedonskim revolucionarima.

Sve je to moguće, iako nije jasno zašto. Zašto bi Stanko Hranilović u srpnju 1941. izmišljao takvu pripovijest, kad upravo napušta svaki oblik političkog djelovanja i prestaje raditi u državnoj službi, da bi otvorio nekakvu papirnicu? Nije jasno ni zašto bi Marija Hranilović u prosincu 1996., koju godinu pred smrt, bez potomaka i obitelji, smislila takvu priču.

No, istinitost njezina prikaza potvrđuje nekoliko posve odvojenih opisa iz pera međusobno nepovezanih osoba. U prvom redu, ona 1996. pripovijeda kako je njezin brat Marko, kao tipografski pomoćnik, uspijevao ukrasti po jedan primjerak masonskoga glasila *Šestar*, koji bi potom dostavljao Perčecu.

Upravo na temelju vijesti iz zatvorenoga, masonskoga kruga o Schlegelovoj potpori diktaturi, „došao je Perčecov nalog da se Schlegela likvidira“.

Dvije godine iza tog interviewa, a skoro četiri desetljeća nakon Pavelićeve smrti, objavljen je drugi svezak njegovih uspomena. Pavelić također piše kako ga je „naš tipograf“ (ne navodi mu ime!) uvijek opskrbljivao jednim primjerkom *Šestara*, iz kojega je doznao da će „loža“ dati svaku potporu koracima koji se spremaju (proglašenje diktature!), pa „moramo biti spremni na neizbježne mjere“. Prema Paveliću, u ožujku 1929. Javor je došao Beč, gdje je izvijestio o stanju organizacije, te je dobio naloge za daljnji rad (*Doživljaji*, II., 214.-215.) Dakle, dva posve neovisna prikaza navlas se podudaraju, osim što Pavelić sugerira da je on dao nalog i u svezi s atentatom na Schlegela („daljnji rad“), dok Marija Hranilović tvrdi izrijekom, da je nalog za likvidaciju došao od Perčeca! Ta razlika posve je irelevantna, jer Pavelić i Perčec neprijeporno nastupaju dogovorno i zajednički, pa Pavelićev susret s Javorom ne isključuje Perčecov naputak Marku Hraniloviću.

Drugo, spomenuli smo kako Marija Hranilović pripovijeda da je od brata Stanka doznala, da se on u proljeće 1928., na putu u Ameriku, zadržao u Beču. Vidjet ćemo niže, da taj podatak potvrđuje opet neovisan, bugarski izvor.

Sve da su Marija i Stanko Hranilović izmišljali, nisu jugoslavenske redarstvene i sudske vlasti u procesu Hraniloviću i Soldinu mogle izmisliti korespondenciju koja je predočena sudskomu vijeću, pa i optuženicima. A još manje su makedonski revolucionarni nacionalisti mogli izmišljati nazočnost Stanka Hranilovića u SAD-u u drugoj polovici 1928. Tamo je, naime, već od ranije postojala hrvatska iseljenička organizacija *Hrvatsko kolo* (o čemu je ponešto pisao Josip Kraja). Oko 1927. uspostavljena je suradnja između *Hrvatskoga kola* i *Makedonske političke organizacije* (MPO), koja je formirana 1922.

Prema jednome članku iz 1993., koji se poziva na suvremene vijesti, u Pennsylvaniji je 21. lipnja 1928. održan drugi redoviti kongres *Hrvatskoga kola*, na kome je kao izaslanik iz Hrvatske nastupio – Stanko Hranilović. (Trendafil Mitev, „Načalo nasvemstnata borba mežu blgarskata i hrvatskata emigracia v Amerika za razobličavanje na srbski hegemonizam“, *Blgaro-hrvatski list*, br. 1/I., Sofija, 1993., bug. ćir.) To je, dakle, posve neovisna i neprijeporna potvrda da je Hranilović (ne kao privatna osoba, nego kao nečiji izaslanik iz Hrvatske!) javno nastupio u SAD-u. Taj nastup zbio se 21. lipnja, tj. dan nakon skupštinskog atentata. To znači da je iz Hrvatske morao krenuti znatno ranije, jer je morao putovati brodom.

Na istome mjestu Mitev piše kako se je Hranilović na putu u SAD neko vrijeme zadržao u Beču (eto potvrde Marijina iskaza!), gdje su mu makedonski emigranti dali preporuku za službenoga predstavnika MPO-a u New Yorku, Lazara Kiseliševa. Na spomenutome je kongresu, nesumnjivo i pod dojmom skupštinskog atentata, učvršćena hrvatsko-makedonska suradnja te je u program hrvatske emigrantske organizacije ugrađen otvoreni zahtjev za potpuno odcjepljenje Hrvatske od Kraljevine SHS. Zadržavanje u Beču i dobivanje preporuka za Ameriku također pretpostavlja solidnu organizaciju puta i postojanje ranijih hrvatsko-makedonskih veza, koje su očito osnažene u Skopju u prosincu 1927.

Da je Hranilović (preko Pavelića) i od ranije imao veza s Makedoncima (kao što u *Političkom zatvoreniku* tvrdi Marija Hranilović), upućuje i njegov američki prijedlog o stvaranju zajedničkoga hrvatsko-makedonskog sabora u SAD, radi djelotvornije borbe. Naime, treba podsjetiti da su Pavelić i Perčec odmah po dolasku u Beč započeli istupati skupa s Makedoncima, te su sličan prijedlog suradnje izložili u travnju 1929. u Sofiji. Budući da Hranilović ni po reputaciji ni po političkom položaju nije bio onaj koji kreira politiku, posve je jasno, da on u SAD-u postupa po Pavelićevim naputcima.

U svakom slučaju, očito se može smatrati nepobitno utvrđenim, da je u drugoj polovici 1928. Hranilović nastupio na nizu zajedničkih hrvatsko-makedonskih manifestacija u SAD-u. Osobitu pozornost izazvale su njujorške demonstracije 8. kolovoza 1928., na kojima su s hrvatske strane govorili S. Hranilović i Ivan Krešić, urednik *Hrvatskog lista,* a s makedonske L. Kiselišev.

Da sve ne ostane na podudaranju svjedočenja Marije Hranilović s publicističkim tekstovima makedonske emigracije, spomenimo i to, da u već spomenutome djelu (str. 74.-75.) i Sadkovich spominje kako je talijanski veleposlanik u Washingtonu, De Martino, u dva navrata, 15. i 20., studenoga 1928., izvijestio Rim da je impresioniran uspješnim Hranilovićevim propagandnim akcijama i odzivom hrvatskih iseljenika u akcijama za prikupljanje novca i političko djelovanje. Pavelić se, pak, u *Doživljajima* (II., 213.) hvali, kako su mu hrvatske novine u Americi pružale pomoć i potporu i u siječnju 1929., od dana njegova odlaska u emigraciju. Ta je potpora snažnija od one, koju su uživali Mačekovi izaslanici (premda tada u javnosti još vlada predodžba o posvemašnjoj slozi). Zar i to nije plod Hranilovićeve aktivnosti? Uostalom, je li posve slučajno, da prvi američki ogranak *Hrvatskog domobrana* nosi ime upravo Stankova brata Marka? Bilo je, naime, i drugih ustaških žrtava, i onih koji su pali prije Marka.

Čini se, dakle, da posve neovisni izvori pokazuju kako Mariji Hranilović treba vjerovati, i kako nije moguće šutke zaobići njezino svjedočenje pri analizi nastanka ustaške organizacije. No, u svakom slučaju, za temeljitu analizu tog pitanja trebat će temeljitije konzultirati ne samo onodobni hrvatski iseljenički tisak, nego će – pored jugoslavenskih diplomatskih pismohrana – valjati pročešljati i tadašnja glasila i arhive VMRO-a i pridruženih mu odnosno povezanih makedonskih organizacija.

Naravno, nakon ovih napomena mora se postaviti i pitanje: ako je doista utemeljio revolucionarnu (ustašku) organizaciju još prije proglašenja šestosiječanjske diktature, a osobito prije skupštinskog atentata, zašto je Pavelić to prešućivao u kasnijim političkim i propagandnim istupima? Zašto ustaška propaganda to nikad nije potegla, da bi naglasila Pavelićevu odlučnost i dalekovidnost?

Taj je mogući prigovor sasvim umjestan.

Dva su moguća odgovora na to pitanje. Prvo, Pavelić je nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske u nizu vanjskopolitičkih pokušaja i kontakata doživljavao poteškoće zbog izbora nasilnih metoda, a osobito zbog atentata na Aleksandra (to je bilo osobito izraženo npr. u odnosima sa Sv. Stolicom). Zbog toga se u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj o atentatu pisalo malo i uzgred, a i pomoć obitelji „Vlade Šofera", ubijenoga marsejskog atentatora, „dopitana" je vrlo diskretno. Moglo se je, dakle, činiti oportunim naglašavanje, da je izbor oružane borbe i nasilnih metoda bio tek reakcija na diktaturu, odnosno krajnje sredstvo i mjera na koju su Hrvati prisiljeni tek kad im je dogorjelo do nokata. Na tome ništa ne mijenja romantično nazivanje „ustašama" Petra Zrinskog, Frana Krste Frankopana, Huseina Gradaščevića ili Eugena Kvaternika, jer se te „ustaše" nije moglo izravno vezati uz suvremenu hrvatsku oslobodilačku borbu.

Drugo, i vjerojatno važnije, jest sljedeće: smještanje osnutka ustaškog pokreta u razdoblje prije skupštinskog atentata nužno konfrontira Pavelića i ustaše ne samo s Aleksandrom i Beogradom, nego i sa – Stjepanom Radićem. Jer, ako je Radić doista „vođa i učitelj", kako se u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj iz propagandnih razloga neprekidno kadilo prvaku H(R)SS-a, a novine na dan skupštinskog atentata („Dan hrvatskih mučenika") i na dan Radićeve smrti izlazile u crnome ovitku, logično bi se pitalo: zašto je onda i za njegova života, mimo njega (a samim time, dakle, i protiv njega) trebalo osnivati ilegalne, borbene organizacije?

Ne bi li to bila jasna poruka, da osnivači takvih organizacija (dakle: Pavelić!) nisu imali pouzdanja u Radića? A posve je jasno da je propagandna i motivacijska uloga Radićeva kulta, osobito zbog privlačenja pristaša HSS-a, bila neusporedivo važnija od akademskog natezanja o nadnevku osnivanja ustaškog pokreta. Pavelić, koji je pokazao da je radi jačanja države i režima bio kadar povući i krupnije poteze, i koji je bez ustezanja mogao premučati svoje ranije teške riječi na Radićev račun (da je Radić „vrbov klin u hrvatskom kotaču“ i osoba koja „nije odgovorna za sve što govori“), nesumnjivo je bio kadar, ne trepnuvši okom, odmahnuti rukom i na različito datiranje postanka ustaške organizacije. Koliko je to pitanje njemu bilo nevažno, ništa jasnije ne pokazuje od činjenice da je on sam spominjao različite nadnevke.

U svjetlu svih navedenih činjenica i indicija, čini se da je uvjerljivije smatrati kako je kod Pavelića zamisao o izboru drugih sredstava borbe sazrela na prijelazu 1927./28. godine, a tomu je pridonio niz razloga: prvo, nakon Radićeva ulaska u Seljačko-demokratsku koaliciju Pavelić je dobio dodatnu potvrdu da HSS ne će biti predvodnikom borbe za državnu neovisnost; drugo, samom činjenicom da je izabran za narodnog zastupnika nasuprot karizmatičnom Radiću, on se je uvjerio, da postoji kritična masa nezadovoljnika Radićevim sporazumaštvom; treće, kao narodni zastupnik počeo se je i na vlastitoj koži uvjeravati da parlamentarnim načinom borbe ne će postići oslobođenje hrvatskog naroda; i četvrto, u drugoj polovici 1927. uspostavio je prve veze s makedonskim revolucionarnim nacionalistima i počeo sustavnije ispitivati raspoloženje revizionističkih sila.

U tim kontaktima u drugoj polovici 1927. (barun Apor, Gömbös, Davanzati) Pavelić naglašava da nastupa isključivo u svoje ime, a ne u ime Hrvatske stranke prava, kamoli u ime Hrvatskog bloka ili hrvatskog naroda. U istom svjetlu se služi promemorijom koju je za Talijane sastavio Ivica Frank. No, kod njega očito sazrijeva uvjerenje, da je potrebno stvoriti alternativu klasičnoj stranačko-političkoj borbi, između ostaloga i zato da se međunarodnu javnost uvjeri u ozbiljnost hrvatskog pitanja. (Aleksandar je, naime, običavao govoriti: „Hrvati su pacifisti i zato nisu opasni. (...) Nema pogibelji da Hrvati proglase nezavisnost!“) Nakon postupnog sazrijevanja i donošenja političke odluke, tijekom prve polovice 1928. nastaje jezgra tajne revolucionarne organizacije, koja ispituje mogućnosti dobivanja političke i financijske potpore u iseljeništvu. Ta organizacija nastaje u okrilju *Hrvatske pravaške republikanske omladine* (HPRO), koja se u nizu redarstvenih i obavještajnih izvora, pa i u literaturi (Krizman!) naziva još i *Hrvatskom pravaškom revolucionarnom omladinom,*

a Pavelić ju također krivo krsti *Hrvatskom pravaškom radničkom omladinom*. U eksplozivnoj atmosferi nakon skupštinskog atentata i Radićeve smrti, ta organizacija nakratko dobiva svoj javni i legalni, ali očigledno prijelazni organizacijski oblik u *Hrvatskome domobranu*. Da već nisu bile obavljene neke predradnje, ne bi, naime, bilo moguće tako brzo i tako uspješno organizirati *Hrvatski domobran* i pokrenuti glasilo čija je naklada strjelovito rasla.

Nakon proglašenja diktature usporedno se 1929./30. održavaju jezgre otpora u domovini (atentat na Schlegela, diverzije i sabotaže kojima koordinira „središnjica u Zagrebu“ po Pavelićevim nalozima iz emigracije), te se animiranjem hrvatskih radnika pokušava izgraditi organizacija u emigraciji. Tek nakon što je tijekom 1930. postalo jasno da između Pavelićeve struje i istupa Mačekovih pouzdanika Košutića i Krnjevića postoje ozbiljnije razlike, ustaška organizacija poprima svoj određeniji oblik i počinje pod tim imenom istupati u javnosti, ali se još zadugo ne kidaju veze s „domovinskim vodstvom“ i Mačekom. Njezin se postanak, dakle, ne može uvjerljivo datirati samo tim prvim istupanjima („pod ustaškim imenom“), no u svakom slučaju, čini se da je to jedno od onih pitanja koja traže dodatna istraživanja i bistrenja pojmova.

Ustaški pokret u međunarodnom kontekstu

Određenije datiranje postanka ustaškog pokreta u naše doba nije nevažno pitanje, jer pomaže praćenju i raščlambi ideoloških značajki koje je taj pokret imao.

Iako se ne upušta u potanju analizu programskih dokumenata, nego se zadovoljava prihvaćanjem ocjena drugih autora (npr. ocjene Ive Goldsteina, da do kraja tridesetih godina, odnosno do početka Drugoga svjetskog rata u ustaškom pokretu skoro uopće nema antijudaističkih („antisemitskih“) natruha) dr. Jareb ustaštvo očito ne smatra totalitarnim pokretom. On naglašava kako u ustaštvu nema korporativističkih ideja „što je ostalo jednom od temeljnih točaka fašističkog programa i ideologije“ (148.), pa usporedno čitanje Ustaško-domobranskih načela i Mussolinijeve *Doktrine fašizma* pokazuje da između njih „nema gotovo nikakve sličnosti“ (152.).

Doduše, da ne bi bilo previše prigovora sa stanovite strane, Jareb na nekoliko mjesta nalazi „karakteristike“, koje ustaštvo čine „sličnim talijanskom fašizmu“. To su, prema njemu: militarizam (115., 120.), odnosno primjena nasilja kao sredstva političke borbe (145.), isticanje revolucionarnosti (115.-116.), korištenje naziva „poglavnik“, pri čemu Jareb smatra kako je „razložno pret-

postaviti da je na Pavelića ponajprije mogao utjecati Mussolinijev primjer, odnosno njegova titula 'Duce'" (118.), nacionalni ekskluzivizam (120.) odnosno nacionalizam (146.), inzistiranje na pripadnosti narodnoj cjelini i uvjetovanje sreće pojedinca srećom i blagostanjem te cjeline, što bi značilo „potiranje individualizma" i bilo blisko totalitarnim idejama, jer je antiindividualizam jedna od važnih karakteristika i talijanskog fašizma (131.), militaristički i autoritarni (hijerarhizirani) ustroj ustaške organizacije (135.), te napokon, „nepostojanje jedinstvenoga stranačkog/organizacijskog programa" (146.).

Sve to, prema Jarebu, povezuje ustaštvo s fašizmom. Interesantno je da se pisac nije dohvatio usporedbe tih „karakteristika" s obilježjima drugih nacionalno-revolucionarnih organizacija i pokreta u XX. stoljeću. Potanja, nepristrana i predrasudama neopterećena raščlamba lako bi pokazala, da irska IRA, baskijska ETA, židovski *Irgun Zvai Leumi*, makedonski VMRO, palestinska PLO itd. imaju baš sve te „karakteristike": militarizam i nacionalni ekskluzivizam, zagovaranje nasilja i isticanje revolucionarnosti, konspirativnost i posluh autoritarnomu vođi, nacionalizam i naglašavanje kolektiviteta (naroda) odnosno njegove nacionalne države. I sve te organizacije imaju na čelu karizmatske prvake, koji se nazivaju vođama, baš kao što je općepoznato, da se u Hrvatskoj vođom (posve neovisno o Duceu!) prije Pavelića nazivalo i Radića i Mačeka, o kojemu kao vođi nije pisao samo Glojnarić u doba Banovine, nego su mu – kao što smo vidjeli u pozdravnim pismima i brzojavima objavljenima i na stranicama ovog časopisa – kao „Vođi" klicali hrvatski politički uznici već 1929./30.

Prema tome, usporedba ustaštva s fašizmom i nacionalsocijalizmom nužna je i korisna. Samo, to ne smije biti nategа, kao što se ovdje dogodilo!

Također, korisno je naznačiti, da se protudemokratske i antiliberalističke ideje, te prvi izraz antijudaizma („antisemitizma") prvi put pojavljuje u u Pavelićevu spisu *Die kroatische Frage*, koji je napisan 1936. za njemačke političke krugove, ali je javnosti (pa i njegovim suradnicima!) ostao posve nepoznat do proljeća 1941. (152.). To ne znači samo, da taj spis nije mogao utjecati na ideološko formiranje Pavelićevih pristaša, nego to znači nešto puno važnije: da on nije ni bio namijenjen „političkoj nastavi" odnosno instruiranju i izobrazbi sljedbenika! Zašto je onda nastao, mora se upitati povjesničar koji drži do sebe. U tom je kontekstu korisno naznačiti, što se je te (1936.) godine zbilo. Te je godine Pavelić s Didom Kvaternikom izišao iz tamnice te se u Palermu susreo s Trumbićem, od kojega je također dobio potvrdu, da je Maček krenuo ne u razbijanje, nego u reformiranje Jugoslavije. Upravo u to vrijeme započinje

proces nagloga talijansko-jugoslavenskog zbližavanja, koje će završiti Uskršnjim paktom 1937. i razdobljem „velike šutnje“ ustaške organizacije.

Iako hrvatska historiografija na svakom koraku pokušava pobjeći od tog podatka (pa ga ni Jareb ne spominje), Sadkovich je pokazao (str. 289.), da je Pavelić 1936. uzaludno pokušavao napustiti Italiju i ukloniti se talijanskom političkom utjecaju. Zašto bi to činio, ako je tek talijanski plaćenik i agent Rima? On je htio otići u Švicarsku, jer je potpuno jasno, da mu u Francuskoj, Velikoj Britaniji i njihovim saveznicima ne bi bilo moguće djelovati, nego bi najvjerojatnije bio uhićen i suđen odnosno izručen Jugoslaviji (kao što je bio izručen dr. A. Artuković). Posve je, dakle, logično da se Pavelić u tom trenutku obazire za novim saveznicima. Jedina revizionistička sila na koju možda može računati, jest – Hitlerov Treći Reich.

A u Berlinu se pomoć nije mogla tražiti posezanjem za demokratskim krilaticama, nego samo na jeziku koji nacionalsocijalistička Njemačka razumije, pa Pavelić i koristi taj jezik, okomljujući se prvi put u svojoj političkoj karijeri na Židove, plutokrate, slobodne zidare itd. Riječ je, dakle, o političkoj taktici, na koju ne valja gledati iz perspektive Auschwitza, nego iz vizure tog vremena i perspektive pripadnika jednoga malog naroda, koji se – unatoč svim ljupkim frazama o samoodređenju, demokraciji i slobodi – ne može osloniti na nijednog saveznika.

Upravo nedostatak međunarodno-političkog okvira predstavlja jedan od glavnih nedostataka Jarebove knjige. Vrlo je vjerojatno, da se autor za takav postupak odlučio u želji da knjiga ne postane preopširna. No, čini se da nije moguće shvatiti kako je ustrojavana, kako je sazrijevala i kako je djelovala ustaška organizacija (pokret), ako nemamo na umu, da su se hrvatski separatisti u svojoj političkoj borbi mogli nasloniti samo na revizionističke zemlje, tj. na Mađarsku, Bugarsku, Italiju i Njemačku. Sve su te zemlje, međutim, imale vlastite interese i sve su istodobno sudjelovale u političkim previranjima u Europi (pa i svijetu).

Osim što je bila predaleko i što u njoj nije bilo hrvatskih radnika i iseljenika, Bugarskoj su poratni mirovni ugovori otvarali mogućnost mirne revizije, pa su se u međuratnom razdoblju smjenjivala razdoblja suradnje i sporova Sofije i Beograda. Mađari su trajno pokazivali interes za hrvatsku oporbu, ali su imali važnijih aspiracija (prema Rumunjskoj, a dijelom i prema Čehoslovačkoj!), pa zbog Hrvata nisu bili spremni previše zatezati odnose s Jugoslavijom. (Uostalom, ustaški su logori u Mađarskoj na temelju tajnoga jugoslavensko-mađarskog sporazuma zatvoreni i raspršeni i prije Marseillea, što u ovoj knjizi nije

spomenuto!) Iz Austrije je Pavelić protjeran već početkom 1929., a njemačke vlasti – osobito nakon dolaska nacionalsocijalista, što se u nas uporno prešućuje – nisu pokazivale nikakvih simpatija za hrvatsku borbu. Osim toga, krajem dvadesetih i početkom tridesetih Njemačka je još uvijek politički patuljak, sapet versajskim okovima. Nije, dakle, Italija kao sjedište ustaške organizacije („Glavnoga ustaškog stana“) posljedica slobodnoga hrvatskog izbora, nego rezultat nužde nametnute međunarodno-političkom situacijom. A kao što znamo, i predmusolinijevski i musolinijevski Rim je u odnosu prema Hrvatima trajno lavirao, uvijek imajući na umu probitke koje na račun Hrvata može dobiti od Beograda, Pariza, pa i Londona.

Sve to pokazuje u kako složenim povijesnim okolnostima je ustaški pokret nastao i djelovao. No, to također pokazuje da je i nakon atentata u Marseilleu, kad je izgubio svaki oblik inozemne potpore, i kad mu je aktivnost zabranjena praktično u čitavoj Europi, nastavio snažno djelovati u prekomorskim zemljama, a u Domovini iz dana u dan bivao sve jači. To posve jasno svjedoči o autohtonosti tog pokreta i o povijesnoj nuždi njegova nastanka. On se u Domovini razvija praktično bez ikakva Pavelićeva organizacijskog udjela: poglavnik pokreta je u emigraciji i djelovanje mu je skoro onemogućeno, ali se njega – kaže se u uvodniku *Almanaha hrvatskih sveučilištaraca* – naziva i smatra „prvoborcem“. On funkcionira kao simbol borbe i zastava pod koju se okupljaju najrazličitije skupine, koje povezuje samo jedna zajednička misao: hrvatska državna neovisnost.

Katolički pokret i organizirano ustaštvo

To je ono što presudno obilježava politički razvitak u Hrvatskoj tridesetih godina XX. stoljeća. Nažalost, ni ova knjiga ne će prosječno neupućenom čitatelju pomoći da razazna, zašto je sredinom tridesetih godina počelo narastati nezadovoljstvo Mačekovom politikom. Što je to što ustaštvo čini različitim od mačekovštine i zašto je uspostava Banovine Hrvatske dovela do konačne polarizacije u hrvatskome političkom pokretu i do snažnoga jačanja ustaškog pokreta?

Uspostavi Banovine i njezinim reperkusijama pisac posvećuje nezasluženo malo pozornosti. Nema u knjizi ni slova o tome, kako je podjela BiH utjecala na raspoloženje bosansko-hercegovačkih muslimana (kako tada, tako i kasnije!), i koji su uzroci doveli do toga da jedan od prvaka JMO-a, a nakon Spahine smrti i predsjednik te stranke, Džaferbeg Kulenović, puno prije rata pristupi Ustaškom pokretu. Pored toga, obrada domovinske grane ustaškog po-

kreta zadržala se je uglavnom na opisu zbivanja u Zagrebu, dok se npr. osječka jezgra (M. Kovačić, Kamilo Krvarić i *Hrvatski list*) jedva spominje. O dosta snažnome ustaškom („frankovačkom") centru u Splitu (dr. Josip Berković, dr. Ivo Cuzzi i dr.) nema ni slova (osim spomena dr. Ede Bulata), iako se o tome ponešto pisalo čak i u objavljenoj literaturi, dok je obilno arhivsko gradivo ostalo neistraženo.

Također, malo je ili nimalo kazano o jednome od najvažnijih aspekata djelovanja ustaškog pokreta u domovini: jačanju njegova utjecaja u redovima katoličke inteligencije tijekom tridesetih godina. Naime, u prvom desetljeću jugoslavenske države, većina organiziranih katolika privržena je Hrvatskoj pučkoj stranci i jugoslavenskoj nacionalnoj misli (Z. Matijević). Tijekom tridesetih godina među njima dolazi do raslojavanja, pa se nemali dio priklanja ustaškome pokretu. (Primajući izaslanstvo Katoličke akcije, na čelu s msgr. P. Jesihom, u lipnju 1941., Pavelić je istaknuo veliku ulogu organiziranih katolika u uspostavi hrvatske države /*HN*, br. 130/III. od 24. lipnja 1941./) Ta tema u hrvatskoj historiografiji još uvijek predstavlja veliku nepoznanicu, a – ne računajući jugoslavenske komunističke pamflete – o njoj je dosad ozbiljnije pisao tek dr. Jure Krišto.

Na to raslojavanje u katoličkim redovima utjecali su dijelom nacionalni razlozi, a dijelom zaoštravanje ideoloških prijepora nakon Hitlerova dolaska na vlast i, osobito, nakon formiranja Pučke fronte i Španjolskoga građanskog rata. Upravo se katolički pisci i nakladnici organizirano suprotstavljaju komunističkoj ideologiji, nerijetko spočitavajući vodstvu Hrvatske seljačke stranke da u svojim redovima dopušta koketiranje s marksističkom ideologijom, ili čak potiče formuliranje specifične klasne „seljačke ideologije" (Herceg, Šarinić) s nizom nekršćanskih, pače i protukršćanskih elemenata.

Ti ideološki prijepori, u kombinaciji s Mačekovim sporazumaštvom na nacionalnom planu, dovest će do priklanjanja većine nižega klera i brojnih katoličkih intelektualaca hrvatskim nacionalistima. Možda nema jasnijeg prikaza tadašnjih duhovnih previranja među organiziranim katolicima, od nekoliko fragmenata uspomena Ivana Oršanića, objavljenih pod naslovom „Neke uspomene iz mladosti" u časopisu *Republika Hrvatska* (br. 93 iz 1973.). Što se previranja unutar klera tiče, Krišto je izvrsno zapazio, da je niže svećenstvo brže i snažnije počelo simpatizirati s ustaškim pokretom od više katoličke hijerarhije ponajprije zato, što je bilo u tješnjemu, svakodnevnom dodiru s pukom, te je bolje i jasnije osjetilo i prepoznalo njegove želje, potrebe i htijenja.

To je jedna od tema koja u Jarebovoj knjizi nije obrađena. Na sadašnjem stupnju spoznaja o tim previranjima dade se uočiti, da su istaknuti katolički intelektualci nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske zauzeli brojna važna i utjecajna mjesta (osobito u kulturi i propagandi). No, neke razlike koje su između njih postojale u predratnome razdoblju, kao da se nastavljaju i u doba Nezavisne Države Hrvatske, pa i nakon rata. S jedne strane postoji struja koja je stasala unutar orlovskog pokreta te se, pod utjecajem dr. Avelina Ćepulića, od sredine tridesetih godina više angažirala na političkome polju, djelujući oporbeno u odnosu na HSS i snažnije se priklanjajući nacionalnoj ideji. U tom krugu (u prvom redu kod Ćepulića, I. Oršanića, Dušana Žanka, Ante Oršanića, Vilka Riegera odnosno kod skupine intelektualaca oko *Hrvatske smotre*) puno prije rata naglašeno je snažna svijest, da se sloboda hrvatskog naroda može ostvariti samo u neovisnoj državi, pa oni postanak i opstanak Hrvatske ni u ratu ne vežu uz osovinske ratne napore. Neki naglašavaju važnost osobne slobode i prava na različitost u nacionalnoj državi (u tom su svjetlu više nego dragocjeni Kavranovi govori, koje bi valjalo skupiti i posebno objaviti).

No, na drugoj strani postoji struja potekla iz klerikalnih, domagojskih („senioratskih“) redova, koju snažnije određuje katoličko (u konkretnoj situaciji: antikomunističko), negoli hrvatsko obilježje. Oni su beskompromisniji protiv komunizma, nego protiv Jugoslavije. U skladu s tim oni su i nakon sloma pučkaške politike nastavili koketirati sa slovenskim klerikalcima, a time i s jugoslavenskom idejom. Zbog njihove snažne ideološke, antikomunističke obojenosti, iz tih je redova tijekom rata (napose nakon napada na SSSR) primjetna spremnost da se i na ideološkom planu iskazuju simpatije s tada prevladavajućim ideologijama. Tako, primjerice, članci Ive Bogdana ili Ive Lendića počesto prednjače u antijudaističkim ispadima i neukusno podilaze Italiji i Njemačkoj.

Zanimljivo je (i očito nije slučajno), da su upravo ti klerikalni domagojski krugovi nakon svibnja 1945. prvi okrenuli leđa onima kojima su do jučer pjevali hvalospjeve, pa se – recimo – spomenuti Bogdan u emigraciji, u *Glasu sv. Antuna*, upinjao dokazati da su poznate riječi nadbiskupa Stepinca pred jugoslavenskim komunističkim sudom („Hrvatski se narod plebiscitarno izjasnio za hrvatsku državu...“) najobičnija – ustaška izmišljotina. Ustaše je tako – potpuno krivo – optužio onaj koji je godinama bio glavni propagandist i cenzor ustaškog režima...

Bilo bi šteta ovdje ne pripomenuti, da je takav „sektaški“ i ultramontanski pristup karakterističan i za dio današnjih crkvenih ili Crkvi bliskih krugova, koji bi rado – bez obzira na činjenice – prešutjeli mnoge važne činjenice iz

crkvene i političke povijesti hrvatskog naroda u XX. stoljeću. U tim se krugovima i danas bježi od suočavanja s prilično dugim razdobljem prevage jugoslavenske misli u katoličkim redovima. Prešućuje se, da su se crkveni krugovi svojedobno oštro i nesmiljeno okapali sa Stjepanom Radićem, a onda je kasnije njegov kult vješto prigrljen. Nerado se govori i o bezbrojnim neslaganjima s Mačekom i mačekovštinom, što nije zaprjeka da se osobito od 1990. naovamo u *Glasu Koncila* Mačeka, Krnjevića i družinu veliča (bez obzira na konc-logore, podjelu BiH, kršenje crkvenoga bračnog prava, zagovaranje „seljačke ideologije", poništenje izbora, komesarijat u Matici i dokidanje sveučilišne autonomije).

Oči osobito bode uporno nastojanje, da se spoji nespojivo, tj. da se teza o potpori Crkve pravu hrvatskog naroda na vlastitu državu spoji s negacijom konkretnog ostvarenja tog prava u doba Drugoga svjetskog rata. Drugim riječima, pokušava se pjevati pohvala tadašnjim biskupima na čelu sa Stepincem, te istodobno prešućivati njihova službena ocjena i iz ožujka 1945., da je hrvatski narod i 1941. imao pravo na vlastitu državu, da ju je proglasio i branio, i da je ta država, uza sve njezine mane i nedostatke, imala i po ljudskim i po Božjim zakonima pravo na opstanak.

Dakle, i temu odnosa katoličkih intelektualaca, svećenika i laika, prema ustaškom pokretu, trebat će potanje obraditi, ma koliko ona strasti budila i opasnosti sa sobom nosila. Bez konačnog suočavanja s činjenicama iz prošlosti nema zdravog pogleda u budućnost. Ova je monografija mogla biti prigoda, da se i to bolno pitanje počne rješavati. No, unatoč ovdje izloženim opaskama, mora se zaključiti: knjiga dr. Marija Jareba do danas je najbolja i najzaokruženija rasprava o tom segmentu naše povijesti.

(*Politički zatvorenik*, 17 (18!)/2007., br. 178, siječanj 2007., 38.-46.)

NOVA KNJIGA MATE MARČINKA

Poznati hrvatski književnik, povjesničar i publicist, ujedno ugledni član Hrvatskoga društva političkih zatvorenika, Mato Marčinko (Hrastovica, 1925.), nedavno je objavio novu knjigu. Riječ je o izboru njegovih rodoljubnih pjesama dosad objavljenih u brojnim časopisima i novinama, koji je pod naslovom *Martyrium Croatiae od Krbave do Den Haaga* objavio Hrvatski obranbeni red.

Većina pjesama potječe iz razdoblja od 1971., a osobito od 1990. naovamo. Ipak, ima onih koje su preživjele desetljeća, svjedočeći o vitalnosti pjesnikove riječi i trajnoj aktualnosti domoljubnih stihova. Prva od uvrštenih pjesama, pod naslovom „Knin“, objavljena je u tjedniku *Hrvatska straža*, br. 2 od 10. siječnja 1943. Iz iduće, 1944. godine uvrštene su dvije pjesma: ona pod naslovom „Moja domovina“ objavljena je pod pseudonimom Tin Slavić u zemunskome *Graničaru*, br. 7/III., 12. veljače 1944., dok je pjesmu pod naslovom „Borci“ Marčinko objavio u *Hrvatskom narodu* od 18. lipnja 1944. i *Hrvatskome godišnjaku* 1945. U *Graničaru*, br. 18/III. od 1. srpnja 1944. objavljena je pjesma „Rat“, dok je *Hrvatski narod*, u br. 1258/VII. od 11. veljače 1945. objavio „Pjesmu naših dana“.

Većina tih „starih“ pjesama objavljivana je od 1990. naovamo u više navrata u različitim novinama i časopisima, baš kao i ostale pjesme uvrštene u ovu zbirku. Popis tih časopisa pokazuje kako je Marčinkovo rodoljubno pjesništvo bilo omiljeno upravo u svim dijelovima Lijepe naše, a kao ilustraciju njegova stila, dubine i mladenačke borbenosti, ovdje donosimo – smatrajući ih posve prikladnima i za ovo naše doba – sljedeće stihove:

Pjesma naših dana

Dignite spuštene zastave. Dosta im je
stoljetna prašina skrivala pobjede znamen.
Uzmite kijače težke. Zove vas
vapaj zgaženih polja i sela gorući plamen.

Kamo bježe ti ljudi? Kakav ih obuze očaj?
Kuće im proždire oganj, srdca razdire bies,
Upiru umorne oči, pružaju krvave ruke
k briegu, prkosna čela, slobode gdje blista se kries.

Blatni smo. Umorni, umorni. Nu skršeni nismo toliko,
da nas ganule ne bi suze tih milijuna,
Uviek su bitke nam bile svatbeni pirovi, uviek
oštrili bodež smo pravde u vrtlogu zanosnih buna.

Dignite zastave stare. Sunce neka na njima
izpiše plamenim grimizom rieči pobjede nove.
Sputane rieke i potoci, brjegovi, bezkrajne šume
i čitav jedan narod na obranu zove vas, zove.

Na ovim je stranicama objavljena i opsežna dokumentacija o tome, kako je Marčinko optužen i osuđen – zbog stihova. Kako vidimo iz ovdje odabrane pjesme, jugoslavenski je komunistički režim znao, da je pero oružje ubojitije od kijača, mača i strojnice...

(*Politički zatvorenik*, 17 (18!)/2007., br. 179, veljača 2007., 43.)

PRILOG SPOZNAVANJU PARTIZANSKOG „ANTIFAŠIZMA“
(Uz uspomene Sime Š. Dubajića: „Od Kistanja do Kočevskog roga“)

„Nemam nameru da branim svoju ličnost autoritetom ‘bakarske vodice’ sa Kočevlja. Čist sam jer me brani Jehova, Gospod promišlju svojom da je ustaške zločine trebalo odmah kazniti, po meri njihovih užasa. Zato ih je predao meni, kao nekad aždaju mojoj krsnoj slavi Svetom arhijerejskom velikomučeniku Georgiju: za iskopane dečije žive oči, odrezane tople majčinske dojke, odsečene sede glave oronulih staraca, polomljene ruke i noge umornih domaćina i rasporene utrobe njihovih porodilja. Za dečicu izvađenu otuda ustaškom kamom, i bačenu u kolevčicu u jaslama, s mirisom sena i svinduka.

Iskustvo prominskih jamara bilo mi je poruka da treba snažnom eksplozijom trotila sprečiti izlazak iz jama tamo bačenih zlikovaca!“

Ovim redcima započinje kratka završna napomena („Umesto pogovora“) Sime Š. Dubajića (Kistanje, 1923.) u knjizi njegovih uspomena, koja je pod naslovom *Od Kistanja do Kočevskog roga. Život, greh i kajanje* objavljena 2006. u Beogradu, u nakladi Nidda Verlag GmbH (Bad Vilbel) i Vesti d.o.o. (Beograd). Podnaslov knjige od 398 str. glasi „Ispovedna autobiografska hronika – Knjiga I“, no kako su u njoj opisani Dubajićevo djetinjstvo i mladenaštvo, te čitav njegov ratni put, a nemali dio knjige posvećen je i razdoblju od druge polovice osamdesetih („balvan revolucija“ i dio rasprava odnosno prijepora o pokolju ratnih zarobljenika i civila na kraju Drugoga svjetskog rata, koji su vođeni krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina), nije posve jasno, koja bi bila svrha i tematika eventualne druge knjige.

Dubajićev životopis od početka pedesetih do sredine osamdesetih, vjerojatno, nije osobito zanimljiv. Neke reminiscencije na doba Hrvatskog proljeća sadržane su u završnom dijelu knjige, u kojem pisac objavljuje nekoliko pisama svom prijatelju i suborcu Bošku Šiljegoviću. Ima u njima zanimljivih opservacija (poput simpatija za Miku Tripala kao zeta Gojka Polovine i sl.), ali su one za širu publiku ipak nebitne, jer sâm Dubajić tada nije imao važniju ulogu. No, ne može se isključiti mogućnost, da pisac ostvari prijetnju i doista objavi nastavak svojih uspomena. Drskosti mu zasigurno ne nedostaje.

Prva knjiga, koja pokazuje da Dubajić nije posve bez literarnog dara (makar su mu dijalozi nevješti i nategnuti), pisana je na besprijekornu srpskom jeziku ekavskoga izgovora, onomu koji pisac nije mogao naučiti u rodnoj Dalmatinskoj zagori, ali i tim izborom on očito hoće posvjedočiti svoje srpsko

osjećanje. Što, pak, misli o hrvatskome jeziku, Dubajić jasno pokazuje kad na više mjesta, pri opisu svojih nastavnika i konškolaraca, ne trepnuvši, spominje kako su neki profesori u šibenskoj i splitskoj gimnaziji predavali – srpski jezik. To negiranja postojanja hrvatskog jezika, dakako, uključuje negiranje postojanja Hrvata kao naroda. Naime, u opisu Dubajićeve mladosti u Kninskoj krajini i Šibeniku uopće je teško pronaći Hrvata: uz spomen katolika koje sreće i s kojima se druži, pisac redovito domeće kako su srpskoga podrijetla, ali su se – „nema tome ni par decenija" – odmetnuli od srpstva, „prevjerili", „pobunjevčili" i pohrvatili. I Niccolo Tomaseo je, dakako, srpskog podrijetla. Sve što Dubajić oko sebe vidi; od kamena i nadgrobnoga humka, do crkava, zgrada i ljudi, sve je srpsko, sve odiše srpskim duhom, sve misli srpski.

Samo proglašenje Nezavisne Države Hrvatske
dovoljan je razlog za oružanu pobunu!

Ako se zanemari činjenica, da je piščev velikosrpski naboj koji kipi sa svake stranice knjige, dokument sâm po sebi, u dokumentarnom će smislu Dubajićevi memoari razočarati čitatelja. Ipak, iz njih se donekle može dočarati atmosfera koja je tridesetih godina prošlog stoljeća određivala sudbinu srpske mladeži u Dalmatinskoj zagori i u Šibeniku: sukob i suživot svetosavsko-četničke tradicije i novih društvenih odnosa; odanost Beogradu i Srbiji uz istodobno ignoriranje političkoga, gospodarskog i kulturnog položaja hrvatskih sumještana; ogorčenje atentatom u Marseilleu kao i unutarnja previranja između jugoslavenske misli (u primarno ljotićevskom, a tek iznimno samostalskom poimanju i interpretaciji) i velikosrpske ideologije. Sredinom tridesetih godina, pod dojmom Španjolskoga građanskog rata i talijanskog napadaja na Abesiniju (u kojemu srpska mladež simpatizira s Koptima, smatrajući da su oni pravoslavni i zato im bliski!), pojavljuju se i prve komunističke odnosno skojevske organizacije.

Iako tek autonomna jedinica unutar jugoslavenske države, stvorena upravo radi jačanja te države, Banovina Hrvatska je i kod političkih Jugoslavena, i kod velikosrba i kod komunista nailazila na snažan otpor. Sve što je otvaralo rizik slabljenja veza s „majčicom Srbijom", Srbi doživljavaju kao smrtnu prijetnju i protiv nje su se spremni boriti, bez obzira na cijenu.

Sâmoga je Dubajića privlačila pomisao da ode u bogosloviju ili da „predaje srpski jezik u kninskoj ili šibenskoj gimnaziji" odnosno posveti se književnosti po uzoru na Maksima Gorkoga. U političkom smislu, otklanjao je jugoslavenstvo, ali se ipak divio ljotićevcima zbog njihova otpora „frankovcima". Kao

šibenski gimnazijalac čvrsto je prigrlio komunističku i ateističku orijentaciju (ali se, pri izrazima prijezira prema religiji i crkvi, ne čudi niti uočava proturječje, da se je skupa s nizom svojih pravoslavnih drugova, besplatno hranio kod časnih sestara u katoličkom Sjemeništu, gdje je – kako tvrdi – danomice polemizirao s intelektualno nadmoćnim Milivojem Karamarkom, tadašnjom vođom hrvatske mladeži u Šibeniku, kasnijim glavnim urednikom „Ustaške mladeži" i onda tragičnom žrtvom tzv. afere Lorković-Vokić).

Imao je Dubajić nepunih osamnaest godina kad je Njemačka sa svojim saveznicima napala Kraljevinu Jugoslaviju. Stupovi jugoslavenskog režima, prema kojemu je bio kritičan, ali ne i neprijateljski, skršili su se za svega četiri dana: „Rasulo vojske i bezglavo povlačenje rulja i grupa pod oružjem, delovalo je ponižavajuće". Skupa s nekim drugovima, od vojnika u povlačenju odmah je kupio puške, a kistanjski su skojevci iz oružničke postaje ukrali sedam pušaka, nekoliko sanduka strjeljiva i bombi „kragujevki". Na vijest da „ustaše kod Roškog slapa pucaju po zaostalim delovima začeonog odreda pukova koji se povlače", ta je skupina skojevaca „nasumice otvorila vatru na selo" i „naterala Hrvate da beže do Skradina".

Zanimljivo je da Dubajić pritom zaboravlja, kako je samo nekoliko redaka ranije, tu istu jugoslavensku vojsku u rasulu nazvao „ruljom i grupama pod oružjem": ni nakon svoga dugogodišnjeg iskustva nije kadar ni shvatiti ni prihvatiti, da će svaka vlast – bila ona vlast stabilizirane državne tvorevine, ili vlast netom proglašene države – pokušati stati na kraj „rulji i grupama pod oružjem". Premda skojevac, komunist, on pokušaj razoružavanja te naoružane rulje – koja bi u svjetlu komunističke propagande morala personificirati monarho-fašistički režim i „tamnicu naroda" – doživljava kao poziv na uzbunu. On s drugovima, bez truna spremnosti na kompromis, staje na stranu te rulje, jer je ona – jugoslavenska. Motiv je jasan, posve neideološki: „Srećom, nisu nam pružali otpor, niti smo zatekli bilo koga nad kim bi iskalili svoju volju da se tučemo. Zamišljali smo da je to ustanak i da Hrvatima nikada ne ćemo dati da uspostave proglašenu Nezavisnu Državu Hrvatsku. Nisam znao da će to ostati samo neočekivana, usamljena navala mladenačke radoznalosti, koja je buknula i ugasila se, a da nije bila dočekana otporom i kažnjena".

Srbi i srpstvo iznad svega

Dubajić, dakle, i nehotice potvrđuje: unatoč čarki s vojskom u rasulu („naoružanom ruljom"), nije bilo još nikakva hrvatskog napadaja na Srbe i mjesno srpsko pučanstvo, čak ni nakon napadaja na „ustaše" (kojih tada, kao organi-

zirane oružane formacije, tamo nije bilo niti je moglo biti!) nije bilo nikakva odgovora ni kazne. Za oružanu je pobunu dovoljna bila vijest o proglašenju neovisne Hrvatske: „Hrvatima nikada ne ćemo dati da uspostave proglašenu Nezavisnu Državu Hrvatsku!“

I srpsko-jugoslavenskim nacionalistima i srpskim komunistima bilo je, ne taji Dubajić, posve jasno, da se taj plan ne može ostvariti bez tijesne suradnje s Talijanima. Ta suradnja datira već od prvih dana, od trenutaka kad Talijani navaljuju na Kraljevinu Jugoslaviju i okupiraju njezin teritorij, koji će uskoro priznati sastavnim dijelom Nezavisne Države Hrvatske.

Imala je ta suradnja različite oblike: od uživanja vojničke i političke zaštite, do institucionalne potpore u proglašenju „srpske opštine Zrmanja“. Veličajući Otrićki sporazum kao zajedničko djelo Srba-nacionalista (Niko Novaković-Longo i Stevo Rađenović) i Srba-komunista (Đoko Jovanić), Dubajić ocjenjuje: „Nikada kao tada, ni pre, ni kasnije, Srbi Krajine nisu bili tako jedinstveni u pogledu izbora puteva za ostvarenje nacionalnog cilja gologa opstanka i razgraničenja sa Hrvatima, baš radi tog golog opstanka. A to je značilo: Uz pomoć italijanske vojske proterati Srbe iz Krajine. Proširiti okupacionu zonu Italije na čitavu Krajinu, do linije Karlovac – Banja Luka, iz Dalmacije, a na Hercegovinu do Mostara, iz Crne Gore. Sačuvati glavninu srpskog naroda izvan Srbije pod protektoratom Italije, dok ona ne pređe na stranu velikih saveznika.“

Naravno da su pripovijesti o „prelasku na stranu Saveznika“, koje se hoće smjestiti u ljeto 1941., samo pripovijesti, baš kao što su pripovijesti naknadna domišljanja o hrvatskim („ustaškim“) zločinima kao jedinim ili bar glavnim razlogom talijansko-srpske suradnje. Uostalom, Novaković-Longo je „u ime 100.000 pravoslavnih Srba iz Dalmacije“ zatražio proširenje talijanske okupacije (a onda i aneksiju) već u prvoj polovici svibnja 1941., dok je hrvatska vojska bila u embrionalnoj fazi, a tek proglašena hrvatska država svim silama pokušavala amortizirati talijanske teritorijalne aspiracije. Jesu i s hrvatske strane potom zaredali zločini, koji su srpske političke prvake utvrđivali u toj orijentaciji, ali njihovo protuhrvatsko opredjeljenje nije bilo izvorno motivirano tim zločinima. Uostalom, od samog su početka Talijani slali „parlamentarce za pregovore i dogovor o organizaciji mira sa Srbima i zajedničkom stavu prema Hrvatima“. Taj „zajednički stav“ diktiran je zajedničkim interesom, da se potkopa hrvatska država.

To je razlog, zašto su „ustanici“ odnosno „gerilci“ u najvećoj mjeri – Srbi. Dubajić opisuje niz situacija i uvijek napominje, da su ne samo četnički, nego

i partizanski pokret sačinjavali pretežno Srbi. Uostalom, to jasno proizlazi iz mnoštva dokumenata i uspomena različitih sudionika tih zbivanja, iako se u Hrvatskoj posljednjih petnaestak-dvadeset godina hoće stvoriti slika da je bilo drugačije, jer da bismo time dokazali kako su Hrvati bili – „antifašisti“. I jesu, samo što to nisu dokazivali stupanjem u četničke ili partizanske redove. Ovima je glavni neprijatelj bila hrvatske država, a ne talijanska okupacijska soldateska.

Dubajić opisuje četničko-partizanske sporazume, kojima je jedan od ciljeva bio da se „ne diraju Italijani u srpskim selima“, jer – „neću da nam pale kuće i ubijaju ljude!“. Talijanske je represalije trebalo izazvati u hrvatskim selima, nad hrvatskim življem, te na taj način otjerati i Hrvate u šumu. Uostalom, to je recept koji je u ljeto 1941. ponudio Edvard Kardelj: treba izazvati represalije nad Hrvatima, jer će teror „bezuslovno“ napuniti šume, a pri tome se ne valja ustezati od uništavanja čitavih sela.

Isprika srpstvu, ne kajanje pred Hrvatima

Ranije snažno protuhrvatsko osjećanje kod Dubajića dobiva dodatnu legitimaciju nakon navodnog pokolja nad Srbima u Mratovu u ljeto 1941. Neki od bačenih u jamu izišli su živi. Iz toga je naučio ono što će četiri godine kasnije primijeniti u Kočevskom rogu: grlo jame treba minirati, kako bi se spriječio izlazak i spas na smrt osuđenih.

U pune četiri godine Dubajić je živio – kako sâm kaže – kao osvetnik: „Negde iz dubine povređenog srca, kao jeka je odzvanjala osvetnička muka bezbožne pameti: ‘Mratovski jamari su moja sudbina!’ Zvali su me da njihovu krv naplaćujem, dok trajem, kao carinik na granici novog pakla, u kojem je, bačena na kolena, prvi put u mom životu umirala moja mila Srpska Krajina. Četiri godine kasnije, mene će prst božiji dovesti u Austriju, i odatle u podnožje Kočevskog roga, da tamo komandujem u egzekuciji krvnika zarobljenih tokom bežanja u Austriji, uz svesrdnu pomoć engleskog poručnika Roberta Finli Locheada [Finley Lockhead], a pod komandom generala Toby[ja] Lowa. Inspiracija toj epopeji bili su mratovski jamari.“

Iz današnje perspektive on hoće svoju borbu prikazati kao borbu za obranu srpstva. I ako ima „greha“, i ako je potrebno „kajanje“, oni postoje samo zato što je zabludio u komuniste i što je – bar verbalno – propovijedao jugoslavenstvo. Trebalo je otvoreno braniti i zastupati srpstvo, a ono je i tada i kasnije bilo utjelovljeno u četništvu. Srbi-partizani su krivi što su omogućili i olakšali poraz četništva, poslužívši na taj način latinskom lukavstvu Hrvata. Hrvati,

hrvatski nacionalisti, iz Dubajićeve vizure su partizanski i partijski dužnosnici, skoro bez iznimke, i bez obzira na to što su omastili ruke hrvatskom krvlju. Iznimka je Josip Broz. Za nj Dubajić ima samo pohvale.

Ta je teza na tragu one o „vatikansko-kominternovskoj ujdurmi“ protiv Srba i srpstva, ali ipak nije pomogla Dubajiću da se u suvremenoj Srbiji nametne kao moralni ili politički autoritet. A bio je na pragu takve karijere. Kako stoji na ovitku knjige: „Kad se, onako brkat, pojavio na Kninskom mitingu 1989, postao je ‘ikona probuđenih i pobunjenih Srba’. Išla je za njim slava partizanskog hajduka i partijskog odmetnika kojeg, ‘iz nekog razloga’, Tito nije dao ‘dželatima udbe’. Javno je zbacio uniformu JNA ‘da ne služi đavolu, jer bi ga mogli potkupiti činom generala’. Onda je ‘nešto lupetao o partizanskim zločinima’ (‘...Nikada neću zaboraviti naša partizanska zverstva, ubijanja nesrećnih srpskih patriota, odanih kralju i otadžbini, i vlastitih drugova komunista...’). Pozivao je potom i na odbranu ćirilice u Hrvatskoj, ‘ako treba i puškama’... Nove srpske vođe nisu ga htele u svojoj blizini, pa je proteran iz Krajine. A njegovi bivši i ostareli saborci, rasuti širom domovine u raspadanju, pokušali su da ga bar rečima dokusure...“

Kaje se, dakle, Dubajić zbog partizanskih pokolja komunističkih sudrugova, „frakcionaša“ i „trockista“ (nerijetko tek suparnika u borbi za kakvu partijsku funkciju, preljubnika koji su likvidirani pod krinkom „borbe za čistoću Partije“ ili nezgodnih svjedoka nečijega kukavičluka), ne može sebi oprostiti zbog partizanskih zvjerstava nad „nesrećnim srpskih patriotama, odanima kralju i otadžbini“, ali mu ne pada na pamet pokajati se zbog pokoljâ Hrvata. Hrvati su „zverovi“, njih potrijebiti bogugodan je čin.

„Carinik na granici novog pakla“

U tome istrjebljivačkom pohodu na „zverove“, Dubajić je odigrao važnu ulogu. Nije bitno, što ni danas nije kadar uočiti, u kakvom se međunarodnome i vojnopolitičkom kontekstu dogodilo izručenje Hrvata, a s njima i Slovenaca, Kozaka, Srba i dr.

Nije toliko važno ni to, što ni nakon šezdeset godina nije uspio svladati neke činjenice i imena (pa tako Vilka Pećnikara uporno naziva „Pečnikom“, Đuru Grujića „Đorđom Grujićem“). Ilustrativnija je bahata ignorancija, kojom konfabulira kako su ustaše s Mihailovićevim četnicima sklopile sporazum o stvaranju nove, antikomunističke koalicije kojoj bi na čelu bio Petar II. Karađorđević, ili kako su Maček, Rupnik i ustaški prvaci pripremali proglašenje nekakve nove jugoslavenske koalicijske vlade u izbjeglištvu. Još je važnija

hladna mržnja s kojom govori o rijeci ljudi koja se slijevala prema Austriji u svibnju 1945., i stalno podsjećanje na britansko-jugoslavensku suradnju: „Englezi su to duhovito nazivali ‘velikim balastom na palubi koju treba brzo očistiti i oprati’.“

Osim te mržnje, Dubajić zapravo ne nudi nove podatke ni dokumente. Utoliko će njegovi memoari biti vrlo mršav doprinos historiografskom proučavanju tadašnjih zbivanja. No, ne treba podcijeniti ulogu koju oni mogu imati u oslikavanju atmosfere i načina na koji su razmišljali akteri tadašnjih događaja. On, primjerice, u cijelosti navodi bilješke sa sastanka održanog s Britancima 20. svibnja (prije toga kao da se ništa nije zbilo). U tim bilješkama naveden je i broj Hrvata koji su izravno prepušteni u Dubajićeve ruke: „...Daljnjih 10.000 hrvatskih zarobljenika, uključujući i civile koji se s njima nalaze, biće evakuisani 4. jugoslovenskoj armiji u ROZENBAHU, kao što je bilo direktno dogovoreno sa majorem Dubajićem. Tako će ukupan broj biti 13.000“.

Posljednjih je godina Dubajić imao potrebu objašnjavati srpskoj javnosti, prvo, otkud se i kako pojavio broj od 30.000 ljudi koji su smaknuti pod njegovim zapovjedništvom, i drugo, je li među njima bilo Srba. Stoga navodi, da ih 30.000 ipak nije bilo, te citira dokumente, u kojima se jasno vidi, da su njemu bili prepušteni samo Hrvati. Premda u dokumentima jasno piše, da broj od 13.000 uključuje i civile, i premda i sâm citira taj dokument, Dubajić u više navrata piše kako se „jasno vidi da su moji zarobljenici 13.000 ustaša, upisanih kao Hrvati, a ne kao četnici“.

Ne previše uvjerljivo Dubajić osporava svoje ranije izjave, da je zapovijedao smaknućem 30.000 ljudi. No, lojalno priznaje, da su se među izvršiteljima pokolja nad njih bar 13.000 isticali pripadnici dalmatinskih partizanskih brigada, koji su podrijetlom u velikoj mjeri bili Hrvati. Neki su sišli s uma, zbog pokolja koji je naložen u noći nakon Titova ljubljanskoga govora. Dubajić pripovijeda:

„Iste noći, dok me je još držala ‘bakarska vodica’, upadoše kod mene Ivan Maček, Maks Baće i Jovo Kapa, s naređenjem da Jedanaesta brigada spremi svoje dobrovoljce koji će izvršiti egzekuciju nad telesnim zdrugovima Ante Pavelića, Rupnikovim belogardistima i Ljotićevim dobrovoljcima. Za moje komandno mesto određena je železnička stanica Kočevlje, a mesto streljanja kod kraških bezdana u Kočevskom rogu. (...) Ta očekivana, pravedna odluka, učinila mi se jedino mogućom. Posle četiri godine strašnog, nemilosrdnog rata i revolucije, zamišljao sam se izabranikom rimske božice Justicije ili grčke Temide. ‘Blagosloven Davidov Jehova i Bog naš koji nauči ruke moje boju i

prste moje ratu!', ponavljao sam u sebi... (...) Na pedesetu godišnjicu tog susreta sa ustašama u Austriji, i rastanka s njima u Kočevlju maja 1945. godine, nemam nikakva razloga da se stidim. Ponosan sam, jer su mi svi preživeli Srbi zbog toga zahvalni. Kao što su zahvalni Petom korpusu generala Kitlija, lorda Aldingtona, 11. dalmatinskoj brigadi i Slovenačkom bataljonu 'Protiv pete kolone' PPK, Ljubi Periši Dinku koji je, izvršavajući dužnost, poslao ustaše u pakao. Mnogo bolje nego da su to morali izvršiti Srbi.“

Dan prije početka pokolja, dok se Josip Broz spremao za govor, Dubajić ga je 25. svibnja posjetio u Ljubljani, noseći mu s generalom Petrom Drapšinom rođendanski dar, zaplijenjenu Pavelićevu lovačku pušku. Dok su strijeljane tisuće i tisuće hrvatskih vojnika i civila, dok su od iscrpljenosti, gladi i bolesti skapavale tisuće žena i djece, Broz je tada, u razdraganoj atmosferi, punoj oduševljenja, slavio pobjedu u društvu s Aleksandrom Rankovićem i Andrijom Hebrangom...

(*Politički zatvorenik*, 17 (18!)/2007., br. 180, ožujak 2007., 39.-42.)

STAROGRADIŠKE USPOMENE JOSIPA BEJUKA

Nekoliko sam političkih zatvorenika pitao, jesu li čitali starogradiške uspomene Josipa Bejuka. Nisu. Većina nije ni znala, da su objavljene.

To pokazuje nedostatak svijesti, da uspomene političkih zatvorenika, osobito one objavljene, nisu više samo njegovo „vlasništvo“ odnosno „vlasništvo“ njegove obitelji, nego imaju i drugu svrhu i zadaću.

Također, to nameće razmišljanje o potrebi sustavnog praćenja knjiga, znanstvenih i stručnih, ali i novinsko-publicističkih članaka o temama relevantnima za izučavanje fenomena hrvatskoga političkog uzništva, te objavljivanje njihove svojevrsne bibliografije u određenim vremenskim razmacima (npr. tromjesečnima).

Takva bi bibliografija (zapravo popis relevantnih tekstova, a ne bibliografija u strogom značenju te riječi!) obuhvaćala u prvom redu objavljene izvore (dokumente), a zatim i znanstvene i stručne članke. Iako bi metodološke okvire tek trebalo odrediti, jasno je da bi u nju nužno bili uvrštene i memoarske knjige, članci i izjave bivših hrvatskih političkih uznika, koji – unatoč svim nedostatcima što ih memoarsko štivo po definiciji sadrži – ipak mogu predstavljati vrijedne putokaze i pomoćna dokazna sredstva u budućim istraživanjima.

Nema sumnje, da bi upravo *Politički zatvorenik* mogao i trebao biti mjesto u kojem bi se ta „bibliografija“ objavljivala, jer će u budućnosti svatko tko se ovim fenomenom bude bavio, u prvom redu posegnuti za našim mjesečnikom. Naravno da bi taj pothvat iziskivao stanovita (ipak ne prevelika) sredstva, a mogao bi biti valjano obavljen samo u suradnji s podružnicama koje bi preuzele zadaću praćenja i registriranja lokalnih glasila. Najvažnije je imati na umu važnost tog pothvata, jer svatko tko se ikad okušao u znanstveno-publicističkome radu, znade da je svaki ozbiljan rad nezamisliv bez bibliografije.

Nedostatak naše svijesti o važnosti tog problema razlog je što uspomene Josipa Bejuka prikazujemo tek sada, iako su objavljene prije punih sedam godina. Riječ je o knjizi *Sjećanja logoraša br. 2544* (160 str.), koja je objavljena posthumno u Sinju, 2000. godine, s nespretnom naznakom da izlazi „u vlastitoj nakladi“. Knjigu je priredio i kratak predgovor napisao fra Božo Norac Kljajo.

Pisac knjige, Josip Bejuk, rođen je u Zagrebu, 9. listopada 1926. Osnovnu i srednju (građansku) školu završio je u rodnome gradu, u kojem je 1941. upisao višu trgovačku školu. Od travnja 1943. do 8. svibnja 1945. bio je dragovoljac u njemačkoj vojsci (Waffen-SS). U borbama kod Tuzle teško je ranjen, pa mu je amputirana desna noga ispod koljena. Nakon liječenja je prebačen u Zagreb,

gdje je nastavio službovati u zapovjedništvu sve do 8. svibnja 1945. Nakon ulaska jugoslavenskih partizana u Zagreb pridružuje se križarima i djeluje u Zagrebu, na Papuku, u Otočcu i Kninu. Postaje članom Antiboljševičkog pokreta (ABP), te je kao takav uhićen 3. studenoga 1945. Osudom Vojnog suda Komande zagrebačkoga vojnog područja br. 19/46 od 21. siječnja 1946. osuđen je na 20 godina robije.

U Staroj je Gradiški proveo četiri godine, a nakon toga je tri godine bio na Pustari. (Rješenje Vladine Administrativne komisije od 26. srpnja 1993. u zatvorski mu staž ubraja samo četiri starogradiške godine!) Pomilovan je 4. studenoga 1953. Četiri godine kasnije odlazi u emigraciju, u kojoj provodi ostatak života. U Njemačkoj je upoznao Ivanku Barbu i s njom sklopio brak 1965. Četiri godine kasnije rodio im se jedinac Michael. Josip Bejuk umro je 12. srpnja 1997. u Münchenu, gdje je i pokopan.

Kako je objavljena u vlastitoj nakladi, i nesumnjivo o vlastitom trošku, knjiga njegovih uspomena ima neke tehničke nedostatke (npr. nedostaju potpisi ispod ilustracija), ali je prava nevolja u nečemu drugom: ona nije dovršena. Kronološki, završava drugom polovicom 1948. Također, smrt je onemogućila pisca da u knjigu uvrsti i uspomene iz razdoblja koje prethodi partizanskom ulasku u njegov rodni grad. Ostali smo također prikraćeni za objašnjenje, zašto je kao Hrvat, dijete hrvatskih roditelja, 1943. pristupio kao dragovoljac Waffen-SS-u, a ne tadašnjoj hrvatskoj vojsci. Je li presudila njegova dob (imao je šesnaest i pol godina!) ili neki drugi motivi. Bilo bi zanimljivo doznati, koliko je Hrvata bilo u tim postrojbama, kakav je bio njihov položaj, kako su na terenu njemačke postrojbe surađivale s hrvatskima, kako su se u Bosni (a i drugdje) odnosile prema četnicima, a kako prema civilnome pučanstvu, kako je hrvatsko pučanstvo i hrvatska vlast tretirala Hrvate u njemačkim oružanim snagama itd.

Bejukove uspomene počinju kratkim opisom njegova povlačenja u rijeci hrvatskih izbjeglica. Kad je stigao nadomak Dravograda, odlučuje vratiti se u Zagreb. U rodni grad dolazi na vrijeme kako bi svjedočio orgijama pobjednika: od progona „klasnih neprijatelja“, preko odvođenja u zarobljeničke logore i strijeljanja, do prekapanja i uništenja hrvatskoga i njemačkog vojnoga groblja.

Preko prijatelja pristupa Antiboljševičkom pokretu, ali nažalost ne opisuje kako je taj „pokret“ nastao, tko mu je pripadao i kako je djelovao. Sudjeluje na jednom sastanku u zagrebačkoj Kukovićevoj ulici, gdje doznaje da je uhićen Erih Lisak, bivši glavni ravnatelj ravnateljstva za javni red i sigurnost. (Lisak je, inače, uhićen 2. listopada 1945. u zagrebačkoj Voćarskoj ulici.) Iz stilizacije

tog dijela Bejukovih uspomena moglo bi se zaključiti da je Lisak bio stupio u dodir s pripadnicima ABP-a, ali se više pojedinosti o tome, nažalost, ne navodi.

Uoči „izbora“, jugoslavenska je policija po dojavi provalila na jedan sastanak u Kukovićevoj ulici, te je uhitila dio pripadnika ABP-a. Među njima su bili Aleksandar Radić, Vlado Babić, Marijan Podhraški i dr. Bejuk je uhićen na ulici, 3. studenoga 1945. Ćeliju u Đorđićevoj ulici dijelio je, između ostalih, i sa znamenitim hrvatskim književnim prevoditeljem, Josipom Tabakom, ali ne navodi, zašto je i kada Tabak bio uhićen.

Od suzatočenika je Bejuk doznao, da je Lisak bezuspješno pokušao pobjeći iz zatvora. Uz njegov opis prilika u zatvoru i zlostavljanja kojima su zatočenici bili izloženi, zanimljivo je i njegovo sjećanje na ing. Augusta Košutića, podpredsjednika HSS-a, koji mu je u ambulanti zagrebačkoga Sudbenog stola kazao: „A kaj, pa to sve nije ništa, dobili bute po koji mesec i idete doma. Pa sad je mir, nema više rata, kaj to, izbori su prošli.“ Kako u Bejukovim uspomenama nema nikakvih protumačekovskih nota, ovaj se fragment – koji po dalekovidnosti neodoljivo podsjeća na Mačekove izjave o raskopčanom lajbeku iz siječnja 1929. – nesumnjivo ne može pripisati piščevoj nenavidnosti.

Suđenje pripadnicima ABP-a počelo je 24. siječnja 1946., a Bejuk je bio osamnaesti od ukupno 48 optuženika. Zanimljiv je njegov prikaz suđenja, kao i opis hrabroga i duhovitog prepucavanja između optuženoga Podhraškog i sudskoga vijeća. Osuda je izrečena kasno u noći 27. siječnja, kad je 11 optuženika osuđeno na smrt, a ostali na teške vremenske kazne. Nitko od osuđenika na zatvorsku kaznu nije se žalio, pa je Bejuk za nekoliko dana po dubokom snijegu otpremljen u Staru Gradišku.

Pretežan dio njegovih uspomena predstavlja opis prilika u starogradiškoj tamnici. Redaju se poznata imena i zanimljivi opisi prilika u logoru. Pripovijeda se o planiranom bijegu većeg broja osuđenika. Spominje se i otkapanje grobova tobožnjih ustaških žrtava kod Jasenovca i Gradiške: prva dva gornja reda leševa u jednoj od grobnica bili su odjeveni u domobranske, a treći u ustaške odore...

Bejukova knjiga uspomena, u koju su uvršteni i faksimili dvaju opširnih njegovih poratnih pisama dr. Anti Ciligi, prekinuta je opisom prilika pred Božić 1948. Već odavno u logoru su „žitari“, a u posljednje vrijeme nagrnuli su ibeovci, na putu prema Golome otoku. Može se, dakle, bez ikakva krzmanja reći kako je prava šteta što pisac svoje uspomene nije dovršio.

(*Politički zatvorenik*, 17 (18!)/2007., br. 180, ožujak 2007., 43.-44.)

PREŠUĆIVANA STRANA HRVATSKE POVIJESTI

*(Uz knjigu mr. sc. Zlatka Hasanbegovića: „Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja“, Zagreb, 2007.)**

Možda se nesloboda jednog naroda ni u čemu ne ogleda tako jasno, kao u činjenici da se važne knjige u njegovu krilu ne smiju napisati ni tiskati u vrijeme kad su najpotrebnije. Jedna od takvih, neobično važnih knjiga, nije se mogla pojaviti 1945./46., kad su jugoslavenski komunistički stručnjaci za vjerska pitanja desetkovali muslimane koji su se osjećali Hrvatima, uništavali zametak Hrvatske pravoslavne crkve i nakon pokolja stotina i stotina katoličkih svećenika pripremali konačni obračun s Katoličkom crkvom hrvatskog jezika. Nije se mogla pojaviti ni početkom šezdesetih, kad je jugoslavensko komunističko vodstvo odlučilo ozakoniti i promicati posebnu nacionalnu identifikaciju bosansko-hercegovačkih Muslimana. Nije bila moguća ni 1989., kad su se formulirali nacionalni programi i pripremala osnivanja političkih stranaka, a jedva je bila moguća i 1990./91., kad su se polagali temelji savezništava, suparništava i neprijateljstava.

Pojavila se tek prije nekoliko tjedana: riječ je o djelu mr. sc. Zlatka Hasanbegovića *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja* (624 str.), koju su početkom ožujka 2007. u Zagrebu objavili Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu i Institut društvenih znanosti Ive Pilara. Kako se navodi u uvodnom pripomenku, knjiga je nešto izmijenjen i prilozima dopunjen magistarski rad, koji je autor 2005. pod naslovom *Muslimanska zajednica u Zagrebu 1918.-1945.* obranio na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Nepoznate fotografije i prešućeni dokumenti

U tehničkom smislu, knjiga je uređena besprijekorno, skoro bez ijedne lektorske ili korektorske pogrješke, te s izvrsno snimljenim i prelomljenim fotografijama odnosno slikovnim prilozima i tablicama. A njih nije mali broj. Pisac je u knjigu uvrstio čak 285 fotografija i osam tablica, pri čemu je posebno važno napomenuti, da se poznate, ranije objavljivane fotografije, mogu nabrojiti na prste jedne ruke. Sve ostalo je dosad neobjavljeno, te neobično zanimljivo i neobično dokumentarno, pa je već prelistavanje knjige i sasvim letimičan pregled fotografija iznimno uzbudljiva duhovna (i nacionalna) pustolovina.

* O Hasanbegovićevoj sam knjizi drugi prikaz objavio u *Pilaru. Časopisu za društvene i humanističke studije*, 2/2007, br. 3, Zagreb, 2007., 157.-159.

U sadržajnom smislu, Hasanbegovićeva je knjiga vrlo uspjela sinteza povijesti zagrebačke muslimanske zajednice od 1878. do kraja Drugoga svjetskog rata, pa i nakon njega, kad je i ta zajednica bila zahvaćena valom brutalne komunističke represije. Knjiga je obogaćena velikim brojem priloga, koji su također dosad bili posve nepoznati. Među 42 priloga uvrštena su, primjerice, starojugoslavenska i hrvatska (iz doba Nezavisne Države Hrvatske!) redarstvena izvješća o aktivnostima i političkom raspoloženju u muslimanskoj zajednici, znamenita Deklaracija akademskih klubova Zagrebačkog sveučilišta iz travnja 1939. protiv nakanjene podjele BiH između Mačeka i Dragiše Cvetkovića, brojni dokumenti o izgradnji zagrebačke džamije (od Meštrovićeva prosvjeda dr. Mili Budaku zbog prenamjene njegova Doma likovnih umjetnika, preko raznih govora prigodom otvorenja džamije 1944., do aktivnosti oko njezina rušenja 1945.-1948.), a posljednja su dva dokumenta popis muslimanskih pripadnika oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske i hrvatskih legionarskih postrojbi u sastavu njemačkih snaga, koji su pokopani na Mirogoju, te popis odbornika različitih muslimanskih ustanova i udruga u Zagrebu do 1945.

U uvodnim stranicama knjige pisac ukratko opisuje kako se islam, ne računajući povremene boravke pojedinaca i skupina, „na hrvatskom etničkom području pojavljuje u 15. stoljeću zajedno s osmanskom državom koja zaposjeda i glavninu hrvatskih zemalja“. S obzirom na nacionalno-državne, te vjerske i tradicijske naslage, u hrvatskoj se kulturi i mentalitetu tako razvio snažan protuislamski i protuosmanski osjećaj. Predpreporodno i preporodno razdoblje obilježeno je narodnim pjesmama i umjetničkom književnošću, koja je također impregnirana izrazitim protumuslimanskim notama. Snažan udarac takvomu, pojednostavljenom i reduciranom shvaćanju hrvatske narodne ideje zadaje integracijska ideologija, koju je sredinom XIX. stoljeća formulirao dr. Ante Starčević na bazi ekskluzivnoga hrvatskog nacionalizma. Premda je Starčevićeva misao iz dana u dan stjecala sve više pristaša, opći je vojnopolitički razvitak kočio shvaćanje, da su i katolici i muslimani u hrvatskim zemljama istoga etničkog podrijetla.

Bosansko-hercegovački je ustanak (1875.) iznova podjario protumuslimansko raspoloženje (i ujedno osjećaj južnoslavenske solidarnosti), a austrougarska okupacija BiH (1878.) nije, protivno očekivanjima većine hrvatske javnosti (uz iznimku pravaša!), bitno pripomogla širenju hrvatske nacionalne misli. Ako se išta u austrougarskoj politici od okupacije do aneksije (1908.), a i nakon toga, sve do 1918., može smatrati konstantom, onda je to nastojanje da se spriječi suradnja katolika i muslimana, koja bi omogućila muslimansko

integriranje u modernu hrvatsku naciju i tako ojačala čimbenik koji su vodeći monarhijski krugovi smatrali potencijalno vrlo subverzivnim. Tomu valja dodati jačanje južnoslavenske misli i očijukanje ne samo Srba u Trojednici i BiH, nego i nekih hrvatskih krugova s poletnom i ambicioznom Kraljevinom Srbijom. Takvim su se okolnostima i prilikama prilagođavale hrvatske vjerske, kulturne, a onda i političke elite i snage, a u takvim su okolnostima djelovali i muslimanski intelektualni, vjerski i politički krugovi.

Dodiri i zbližavanje na prijelazu stoljećâ

Nakon 1878., kad se BiH faktično, makar ne još i formalnopravno, našla u istome državno-pravnom okviru s drugim hrvatskim zemljama, intenziviraju se dodiri. Važnu ulogu pritom ima Zagrebačko sveučilište, na koje se poslije 1892. upisuje veći broj muslimanskih studenata. Tu se susreću sa Starčevićem i njegovim sljedbenicima, koji su listom čvrsti katolici, ali skoro bez iznimke protuklerikalci. Starčevićanstvo je privlačno zbog svog frankofilstva i svog turkofilstva, ali najviše zbog svog oporbenjaštva i slobodarstva: ako itko u ovom dijelu Europe dosljedno zagovara blagostanje i slobodu pojedinca, skupinâ i narodâ, onda je to upravo Ante Starčević. Simpatije prema njemu i njegovim idejama nisu samo pitanje politike, nego i pitanje etike.

I doista, većina muslimanskih sveučilištaraca prigrlit će starčevićansku misao i hrvatsku nacionalnu ideju, ostajući i nakon raskola Stranke prava (1895.) vjerna Starčevićevu nasljedniku dr. Josipu Franku. Time su, usporedno, u zagrebačkoj sredini podkapali protumuslimanske predrasude i osjećaj nepovjerenja, a istodobno u vlastitom zavičaju širili osjećaj solidarnosti, bliskosti, pa i istosti s Hrvatima drugih vjeroispovijesti. Vrlo važnu ulogu u zbližavanju katolika i muslimana, a onda i u širenju hrvatske nacionalne misli u BiH, imala je Matica hrvatska, koje je već krajem XIX. stoljeća imala više od stotinu muslimanskih pretplatnika na svoja izdanja, što je za ono vrijeme iznimno veliki broj.

Početkom XX. stoljeća u Zagrebu se osnivaju prvi akademski klubovi koji okupljaju sveučilištarce iz BiH. Ipak, s obzirom na konfesionalnu uvjetovanost ženidbenoga i državljanskog prava, još postoje zaprjeke trajnom naseljavanju muslimana u Banskoj Hrvatskoj. Prijelomni događaj u tom smislu bio je Zakon o priznanju islamske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, koji je u ožujku 1916. usvojen u Hrvatskome saboru, te krajem travnja nakon vladarove potvrde i proglašen. Zahvaljujući tomu, malo nakon svršetka Prvoga svjetskog rata u Zagrebu je živjelo oko 200 muslimana. Još uvijek su to

većinom učenici i sveučilištarci, te vojnici i obrtnici, a njihov se broj u prvim godinama jugoslavenske države osjetno povećava.

Razdoblje integracije

Prema popisu pučanstva 1921., na području Hrvatske i Slavonije živjelo je 2.537 muslimana, od čega 474 u Zagrebu. Deset godina kasnije, u Savskoj banovini ima 3.823 muslimana, od čega je u Zagrebu njih 1.239. Takav porast broja muslimana stvorio je i potrebu organiziranja vjerskoga i kulturnog života. U prosincu 1919. prvim privremenim građanskim imamom za područje Hrvatske i Slavonije sa sjedištem u Zagrebu imenovan je Ismet Muftić, koji je od 1916. bio vojni imam u karlovačkoj 96. lovačkoj pukovniji (kao drugi vojni imam u Hrvatskoj). Već 1922. imamski je ured podignut na razinu muftijstva, a imamu je dodijeljen naslov muftije.

Oko organizacije vjerskog života bilo je tijekom svih međuratnih godina okapanja, koja su protkana dijelom osobnim, a dijelom i kulturnim odnosno političkim razlozima, što pokazuje da ni muslimanska zagrebačka zajednica, posve razumljivo, nije bila kompaktna, niti je u društvenom životu djelovala kao cjelina. No, velika većina pripadnika zajednice u nacionalnom se pogledu osjećala Hrvatima, a tako se, u istupima u javnosti i u svome književno-publicističkom radu, deklarirao i Fehim ef. Spaho, reis-ul-ulema Islamske vjerske zajednice 1938.-1942. (ujedno brat Mehmeda Spahe i raniji urednik *Pravde*, glasila Jugoslavenske muslimanske organizacije).

Hasanbegović napominje, da je jedan od razloga takve nacionalne identifikacije zagrebačkih muslimana vjerojatno i „praktična socijalna korist bržeg suživljavanja s novom sredinom“. No, nema nikakve sumnje da to ne može biti glavni razlog, jer do takve identifikacije dolazi u Kraljevini SHS odnosno Kraljevini Jugoslaviji, pa i u doba šestosiječanjske diktature, kad bi identifikacija s jugoslavenstvom, pa i srpstvom, čak i u Zagrebu omogućavala stanovite društvene probitke. Unatoč tomu, zagrebački muslimani u najvećem su broju izbjegavali režimske udruge i manifestacije, solidarizirajući se sa svojim katoličkim sunarodnjacima. U skladu s tim, zagrebačka je muslimanska zajednica postala sastavni, posve integrirani dio kulturnoga i vjerskog života glavnoga grada Hrvata.

Iako je svih tih godina bila procjepu između političkih ciljeva, planova i taktikâ Mačekove Hrvatske seljačke stranke i Spahina JMO-a, u drugoj polovici tridesetih godina u zagrebačkoj se muslimanskoj zajednici počinje osjećati naglašenije distanciranje od Mačekove politike. Radićev nasljednik nije imao

previše sluha ni za islam i njegove odjeke na društvenome, vjerskom i kulturnom području, a ni za Bosnu i Hercegovinu. Njegova spremnost da u interesu učvršćenja Jugoslavije i osiguranja autonomnog položaja Hrvata, pristane na podjelu BiH s Beogradom, u zagrebačkim je muslimanskim redovima dovela do izrazitijeg priklanjanja sve snažnijemu ustaškom pokretu.

Protiv podjele BiH, za Nezavisnu Državu Hrvatsku

Time što su nakon doseljenja u Zagreb posve prihvatili hrvatsku nacionalnu misao, zagrebački muslimani nisu zaboravili (a nisu ni mogli zaboraviti) Bosnu i Hercegovinu, s kojom su trajno ostali vezani osobnim, obiteljskim, vjerskim i kulturno-tradicijskim vezama. Kao što starčevićanska ideologija nije isključivala islam (jer je „vjera stvar duševnosti" i „po vjeri se ne dieli nijedan narod"), tako je u njihovim percepcijama Hrvatska nužno uključivala BiH. Samo u takvoj Hrvatskoj muslimani mogu predstavljati značajan čimbenik i ne biti podvrgnuti stalnoj (iako najčešće slabo ili nikako potkrijepljenoj) bojazni od katoličkoga nadglasavanja, podcjenjivanja ili prozelitizma. I obrnuto, hrvatska politika koja se odriče BiH, neminovno dovodi do preispitivanja muslimanskih pozicija.

Strast kojom su mladi muslimanski intelektualci u različitim omladinskim publikacijama krajem tridesetih godina pisali o hrvatstvu BiH, rječito govori o intenzitetu njihova straha da će BiH biti podijeljena između hrvatske i srpske političke elite, slijedom čega će muslimanska zajednica biti ne samo prepolovljena i rascijepljena, nego će se morati suočiti s pitanjem, je li njezino priklanjanje hrvatskoj integracijskoj ideologiji bilo opravdano. O tome dramatično svjedoči već spomenuta Deklaracija o BiH akademskih klubova Zagrebačkog sveučilišta upućena reis-ul-ulemi IVZ Fehimu Spahi, sastavljena 29. travnja 1939. Deklaraciju su objavili „Hrvatski muslimani akademičari pitomci Narodne uzdanice", „KAD August Šenoa", „HKAD Domagoj", „Sveučilišni pododbor MH" i „Udruženje sveučilištarki u Zagrebu".

Imena udruga-potpisnica (a Hasanbegović objavljuje faksimile potpisa njihovih predstavnika pri sastavljanju deklaracije) pokazuju posvemašnju slogu hrvatskih nacionalista muslimana (Jusuf Okić, Ćazim Tulić, Medžid Rešidagić) i katolika (Branko Rukavina, Ivo Korsky, Ilija Šaravanja, Janko Skrbin, Vjera Korsky, Stjepan Ferić, Nikola Jednaček, Miljenka Herceg), od kojih su neki uskoro dobili važna mjesta u upravnom aparatu Nezavisne Države Hrvatske (Rukavina, Korsky, Okić) ili su nezaobilazna imena kasnije hrvatske političke emigracije (Korsky, Skrbin). Kako je dvije i pol godine kasnije, u

božićnom broju *Hrvatskog naroda* (br. 309/III., Badnjak 1941., str. 21.) posvjedočio Tias Mortigjija, ta je deklaracija bila politički i nacionalni događaj prvog reda, a predana je Mili Budaku, nadbiskupu zagrebačkom dr. Alojziju Stepincu, reis-ul-ulemi Fehimu Spahi, nadbiskupu sarajevskom Ivanu Ev. Šariću, te njemačkomu, talijanskom, mađarskom, engleskom i francuskom konzulu u Zagrebu. Dostavljena je i upravi Matice hrvatske te glavnim odborima Napretka i Narodne uzdanice u Sarajevu. Umnožena je i kao letak, a vijest o njoj objavio je buenosaireški *Hrvatski domobran* od 4. svibnja 1939. te pitsburška *Nezavisna hrvatska država* od 3. lipnja 1939.

Zagrebački su muslimani proglašenje Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. dočekali s olakšanjem i odobravanjem, baš kao i većina muslimana u BiH (u isto se vrijeme sandžački muslimani nastoje pripojiti Bosni i Hercegovini, a preko nje Hrvatskoj). Pritom je moglo biti razlika u motivima, ali je uvijek važno imati na umu, da nekakvoga organiziranog muslimanskog otpora protiv Nezavisne Države Hrvatske nije bilo, pa čak i poznate muslimanske rezolucije – koje se često pokušava krivotvoriti i iskrivljeno tumačiti – nikada ni jednom riječju ne dovode u pitanje državni okvir i hrvatsku nacionalnu orijentaciju, nego se tek konfrontiraju s pogrješkama režima te zločinima i zlouporabama u ime vlasti. Karakterističan je u tom kontekstu odgovor posljednjega hrvatskog ministra vanjskih poslova, dr. Mehmeda Alajbegovića, na pitanje jugoslavenskih istražitelja o razlozima njegova pristupanja ustaškom pokretu. Iako je svjestan, da mu je oko vrata već nataknuta omča, Alajbegović ne kalkulira niti traži opravdanje: „Glavni motiv koji me je rukovodio da pristupim, odnosno kada sam pristupao ustaškom pokretu, bila je ideja hrvatske države. Na mene je dakle pri tome utjecala spoznaja o pravu hrvatskog naroda na svoju državu i drugi motivi nisu me pritom rukovodili.“

Naravno, osobne razmirice i unutarnji prijepori nisu prestali proglašenjem nove države, pa će i među zagrebačkim muslimanima tijekom četiri ratne godine biti manjih razmirica i razilaženja, a svaka od strana u sporu pokušavat će naći zagovornike i arbitre u ljudima iz vlasti, budući da je niz istaknutih hrvatskih nacionalista muslimanske vjeroispovijedi ili dužnosnika bivše JMO dobio istaknuta mjesta u državnoj upravi (Hakija Hadžić, dr. Osman Kulenović, dr. Džafer Kulenović, Hilmija Bešlagić, Salih Baljić i dr.) . No, karakteristično je, da su najviša tijela državne vlasti, a osobito državni poglavar dr. A. Pavelić, uporno odbijali miješati se u te razmirice i unutarnja vjersko-organizacijska pitanja Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Premda su budno pratile, javlja li se među zagrebačkim muslimanima kakav protudržavni pokret (bilo jugoslavensko-komunistički, bilo bosansko-autonomistički), vlasti su otklanjale i pačanje u uvijek osjetljivo pitanje konverzija muslimana na kršćanstvo i obrnuto. Nasuprot tome, Pavelić je i na vanjski, simbolički način htio pokazati da su muslimani u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ravnopravni, te se ni po čemu ne razlikuju od inovjernih Hrvata. Najjasniji znak u tom smjeru bio je odustanak od predratnoga plana izgradnje džamije na onodobnoj zagrebačkoj periferiji (Zelengaj) i njezina smještanja u srcu grada, preuređenjem Meštrovićeva Doma hrvatskih likovnih umjetnika na tadašnjemu trgu „N".

Hasanbegovićeva knjiga donosi opširan i bogato ilustriran prikaz izgradnje prve zagrebačke džamije, kao i niz dokumenata o njezinu rušenju. I zagrebačku je muslimansku zajednicu teško pogodio val represije. Muftija Ismet ef. Muftić osuđen je na smrt krajem lipnja 1945., a teške su kazne pogodile i niz drugih istaknutih pripadnika zajednice. Već u lipnju 1945. počinju se javljati glasovi za rušenje džamije, a oni dolaze iz redova komunističke nomenklature muslimanskog podrijetla. Prvaci IVZ pokušavaju spriječiti to zlodjelo, ali su u proljeće 1948. morali priznati poraz: predsjednik Gradskoga narodnog odbora, *drug* Mika Špiljak, u svome je velebnome humanističkom i *antifašističkom* nadahnuću 9. travnja 1945. donio odluku o rušenju minareta „koje je podigao krvnik Pavelić u svrhu raspirivanja mržnje i bratoubilačkog rata među našim narodima". Idućih su dana i tjedana minareti srušeni, a kamen kojim su bili zidani stučen je te su njime posute ulice na periferiji.

Rušenje džamije simbolički je predstavljalo uvod u novu fazu povijesnog razvitka, u kojoj se agresivnije i dosljednije nego ikad ranije pokušalo, a uvelike i uspjelo, onemogućiti hrvatsku nacionalnu identifikaciju muslimana. Mr. Zlatko Hasanbegović je, zato, nažalost u pravu kad na koncu (doduše, u predgovoru, ali znamo da se predgovori pišu na kraju, a ne na početku!) priznaje kako ga suvremena situacija podsjeća na autobiografski *Jučerašnji svijet* Stefana Zweiga, u kojemu taj austrijski pisac židovskog podrijetla piše i sanja o svijetu u kojem je „stasao i oblikovao se, a koji je bespovratno nestao u provali nasilja"...

(*Politički zatvorenik*, 17 (18!)/2007., br. 181, travanj 2007., 40.-44)

MONOGRAFIJA O RATNIM I PORATNIM ŽRTVAMA U KARLOVAČKOJ ŽUPANIJI

Područje današnje Karlovačke županije među onim je dijelovima Hrvatske koji su i tijekom Drugoga svjetskog i tijekom Domovinskog rata najviše stradali. No, ni tamo, kao ni drugdje u Hrvatskoj, državne vlasti nisu poduzele ozbiljne korake da se razmjeri tih stradanja na sustavan način istraže i znanstveno obrade. I tamo su, ako je uopće nešto napravljeno, to – kao i drugdje – učinili pojedinci, župnici, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika ili veteranske udruge. Ipak, i u takvome društvenom okruženju i klimi nemara, Karlovac postignutim rezultatima opet prednjači.

Ustrajan rad na dokumentiranju jugoslavenske komunističke vladavine u karlovačkom području ogleda se ne samo u nedavno pokrenutom postupku protiv Petra Zinaića, osumnjičenoga za teške povrede međunarodnoga humanitarnog prava, nego i u činjenici da je karlovačka podružnica hrvatskoga društva političkih zatvorenika jedina koja je tijekom svih ovih godina imala snage i odvažnosti pokrenuti vlastito glasilo.

Karlovački politički zatvorenik, na koji smo svojedobno skrenuli pozornost i na ovim stranicama, spomenik je hrabrosti i odvažnosti, čije je značenje tim veće, što je državna potpora ovome i sličnim pothvatima manja.

No, time u Karlovcu nisu prestali dozrijevati novi plodovi.

U nakladi karlovačke podružnice Hrvatskoga društva političkih zatvorenika, prije nekoliko tjedana iz tiska je izišla knjiga *Zatajena grobišta i prešućene žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća u Karlovačkoj županiji* (Karlovac, 2007., 463 str.). Knjigu su priredili Mladen Šomek, koji je prethodnih godina u više navrata i u ovom mjesečniku izvješćivao o napretku u radu i donosio fragmentarne, dotad obrađene podatke, te Nikola Katić, Božidar Kovačević (urednik), Davorin Derda i Ivan Prekratić (Rudica).

Uz predgovor dr. Josipa Jurčevića, knjiga se sastoji od pet dijelova. U prvome, pod naslovom „Povijest", ne nalazimo sintetički prikaz povijesno-političkog okvira u kojem su se zbili tragični ratni i poratni događaji na području današnje Karlovačke županije, nego su se priređivači odlučili na uključenje fragmenata tekstova različitih autora (J. Jurčevića, Aleksandra Vojinovića i Borisa Vlašića, Zdravka Dizdara, Vladimira Geigera, Milana Pojića, Mate Rupića i dr.). Nažalost, neki od tako uvrštenih tekstova nisu potpisani, što je svakako nedostatak knjige. No, ako se time i izgubilo na sustavnome i zaokru-

ženom pristupu temi, vjerojatno se nešto dobilo iz raznolikosti prikaza iz pera različitih pisaca.

Drugi dio nosi naslov „Svjedočanstva i sjećanja". Unutar njega objavljeno je dvanaest – dosad velikom većinom neobjavljenih – sjećanja i svjedočenja, koji obuhvaćaju razdoblje od kraja 1942. (tj. od Krašićke bitke, nakon koje su jugoslavenski partizani u Jazovku pobacali skoro tri stotine hrvatskih vojnika, pri čemu su neki još bili živi!) do poratnih križnih putova, zlostavljanja i smaknuća bez suda. Iako je poznato, da su sjećanja uvijek varljiva i da kriminalističke studije potvrđuju kako nema slučaja da bi dva očevidca navlas isto opisala isti događaj, uvrštenje svjedočanstava u ovu monografiju vrijedan je doprinos njezinoj dokumentarnosti i uvjerljivosti. To je posebno važno glede onih epizoda, u odnosu na koje komunistički vlastodršci ili nisu ostavili dokumenata, ili su ih kasnije svjesno uništili.

Treći dio („Zatajena grobišta") obrađuje 48 grobišta odnosno masovnih gubilišta na području županije. Svako od njih prikazano je i na topografskoj karti, objavljenoj u boji, a svako je i potanje opisano: od smještaja, preko opisa situacije u kojoj su na njima izvršeni zločini, do načina na koji je grobište otkriveno i na koncu istraženo.

Skoro 7.800 hrvatskih žrtava

Četvrti je dio najopsežniji (str. 207.-437.) i nesumnjivo najdragocjeniji: pod naslovom „Prešućene žrtve" poimenično je nabrojeno 7.746 hrvatskih žrtava, koje su poginule, ubijene ili nestale. Popis je vođen po „područjima koja su nekad slovila kao administrativne cjeline", pa je tako popisano 1184 žrtve s „ozaljskog područja", 350 s „karlovačkog područja", 1025 s dugoreškog, 1330 s ogulinskog, 3800 sa „slunjskog područja", te 57 „ostalih", tj. onih kojima priređivači nisu mogli utvrditi posljednje prebivalište.

S obzirom na to da su popisi pučanstva vođeni po općinama i kotarima, a crkveni šematizmi po župama, vjerojatno bi bilo sretnije rješenje, da su popisane žrtve za pojedine općine i kotare, iako ni tada svi problemi ne bi bili riješeni, jer je u međuvremenu dolazilo do promjena granica tih upravnih jedinica. No, kako je za svaku žrtvu navedeno prezime, očevo ime, ime, datum rođenja i posljednje prebivalište, ipak je moguće rekonstruirati koja su naselja najviše stradala.

Šteta je, međutim, da kod žrtava nije naznačen točan ili bar približan nadnevak smrti, niti je identificirana sukobljena strana koja je smrt dotičnoga skri-

vila. Zbog toga nije moguće potvrditi procjenu, da je većina žrtava stradala nakon ratnih operacija i izvan njih.

Iz napomene na str. 208.-209. dade se zaključiti, da je dobar dio posla u prikupljanju ovih podataka obavila ranija Komisija za istraživanje žrtava rata i poraća, a u njezinim su upitnicima sadržani i podatci o okolnostima stradanja svakog pojedinca. No, priređivači ove knjige su se odlučili ipak ih ne uvrstiti, a k tome skrupulozno domeću, da ni objavljeni podatci nisu apsolutno pouzdani i cjeloviti, nego tek predstavljaju prvi pokušaj da se sistematiziraju rezultati dosadašnjih istraživanja, kako bi se moglo krenuti naprijed, do konačnoga i potpunog utvrđenja činjenica.

Peti, relativno kratak dio, nosi naslov „Spomenici i spomen-obilježja". U njemu su kratko opisani spomenici i spomen-obilježja postavljena posljednjih godina, a objavljena je i fotografija svakoga od njih. Nakon „Pogovora", kao prilog knjizi, objavljeni su podatci o žrtvama iz općine Lasinja. Obrazlažući takav postupak, priređivači napominju, da je ta općina tek odnedavno u sastavu Karlovačke županije, a podatke o 194 tamošnje žrtve prikupio je lasinjski Odbor za prikupljanje podataka i izgradnju spomenika žrtvama Drugoga svjetskog rata i poraća. U odnosu na žrtve s lasinjskoga područja objavljeni su i podatci o točnome nadnevku, ili bar godini stradanja svake pojedine žrtve.

Na koncu, kao vrijedan prilog ovoj dragocjenoj knjizi, objavljen je zemljovid Karlovačke županije (M = 1 : 170.000), s ucrtanim stratištima i grobištima.

(*Politički zatvorenik*, 17 (18!)/2007., br. 183, lipanj 2007., 44.-45.)

ANĐELKO MIJATOVIĆ: BLEIBURŠKA TRAGEDIJA I KRIŽNI PUT 1945.

Iako se posljednjih petnaestak godina Bleiburg i Križni put ne mogu više nazivati tabu-temom, svaka je nova publikacija o toj najvećoj tragediji hrvatskog naroda u povijesti dobrodošla, i svaka zavrjeđuje posebnu pozornost. A kad je ona kratka, dokumentarna i informativna, kao što je najnovija knjižica dr. Anđelka Mijatovića (*Bleiburška tragedija i Križni put hrvatskoga naroda godine 1945*., Zagreb, 2007., 59 str.), onda ju valja pozdraviti i popularizirati.

Mijatović je na sažet i dokumentaran način obradio posljednje razdoblje Nezavisne Države Hrvatske, povlačenje hrvatskih oružanih snaga i nadiranje Jugoslavenske armije, te na koncu izručenje i strahovito stradanje hrvatskih vojnika i civila od Bleiburškoga polja do marševa smrti kroz Sloveniju, Hrvatsku i BiH, te Srbiju i Crnu Goru.

Pisac je naglasio da su brojčane procjene sudionika Bleiburške tragedije jedan od najkrupnijih problema pri analizi ovih događanja. U tom kontekstu navodi niz različitih izvora i procjene nekoliko sudionika odnosno povjesničara. Ne priklanjajući se bezrezervno nijednomu od njih, Mijatović smatra kako objektivnijima treba smatrati one, koji drže da je u sklopu Bleiburške tragedije likvidirano između 100.000 i 200.000 Hrvata, i to vojnika i civila. On naglašava, da posao oko utvrđivanja pravog broja žrtava ni izbliza nije okončan, nego diljem Slovenije, Hrvatske, BiH i dr. postoje brojne neistražene masovne grobnice. No, ne dvoji da je taj zločin neminovna posljedica sveukupne strategije partizanskog pokreta i da je pokolj počinjen s blagoslovom najvišega državnoga i vojnog vodstva tadašnje Demokratske Federativne Jugoslavije.

Knjižica je ukusno opremljena, a u njoj je objavljeno i sedam zemljovida, te 29 fotografija. Prevedena na svjetske jezike, ona bi bila vrijedna informacija stranomu čitatelju o hrvatskoj borbi za slobodu i državnu neovisnost, kao i o pravoj naravi jugoslavenskoga partizanskog i komunističkog pokreta. Ujedno bi predstavljala poticaj novim istraživanjima, budući da je znanstveno utvrđivanje ovih tragičnih činjenica naš dug prema bivšim, ali i prema sadašnjim i budućim naraštajima.

(*Politički zatvorenik*, 17 (18!)/2007., br. 187, listopad 2007., 43.)

TOMO ŠIMIĆ: DOKUMENTI PREDSJEDNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE 1991.-1994.

National Security and the Future, sv. 7 (2006) – 8 (2007)

„Da li nam treba uopće i dogovor i sa Hrvatima? To je to. Ne možeš se sada oženiti s nekom ženom i ne zamjeriti se onoj curi s kojom si hodao.“

(A. Izetbegović, 16. siječnja 1994.)

U ukupno dva godišta (7/2006 i 8/2007) odnosno u osam brojeva časopisa *National Security and the Future*, krajem rujna 2007. iz tiska je izišla zbirka gradiva nastalog radom Predsjedništva Bosne i Hercegovine u razdoblju od 21. lipnja 1991. do 25. prosinca 1994. godine. Riječ je o 40 zapisnika i 66 transkripata magnetofonskih snimaka sjednica Predsjedništva susjedne države, koja se do 8. travnja 1992., kad je odlukom Predsjedništva iz naziva države brisan ideološki predznak, nazivala Socijalističkom Republikom BiH. Dokumente je za tisak priredio i uvodnu raspravu napisao Tomo Šimić, po struci pravnik, u ratu pripadnik Hrvatskoga vijeća obrane (HVO), a danas bankovni činovnik. Ta je uvodna rasprava, ukupnog opsega 224 stranice, objavljena u dvobroju časopisa (sv. 7 (2006), br. 1-2). Vrijedno je napomenuti, da su i Šimićeva rasprava i svi dokumenti koji su objavljeni u tiskanom izdanju, u cijelosti dostupni i na portalu nakladnika časopisa, Udruge sv. Jurja, na adresi: http://www.nsf-journal.hr. No, tu se zasad – bar do 24. listopada 2007. – ne nalaze drugi dokumenti na koje se uvodna Šimićeva studija navodno također naslanja, a koji su, prema njegovoj napomeni, izostavljeni iz tiskanoga izdanja, ali će biti dostupni na internetskoj stranici.

Objavljeni zapisnici i transkripti predstavljaju približno četrdeset posto zapisnika i transkripata sjednica Predsjedništva održanih u tom razdoblju. Način na koji su priređeni za tisak, nije onaj koji je u takvim situacijama uobičajen i poželjan. Naime, zapisnici i transkripti nisu popraćeni bilješkama i tumačem pojmova i osoba, pa slabije upućeni čitatelj počesto ne će moći shvatiti kontekst u kojem se rasprave odvijaju, niti će uvijek moći dokučiti koji se govornici kriju iza pojedinih osobnih imena ili slovnih oznaka za osobe koje su prepisivačima bile slabije poznate. Posebnu teškoću predstavlja činjenica da su se struktura i sastav Predsjedništva u obrađenom razdoblju višekratno mijenjali, što otežava praćenje i temeljitiju analizu sadržaja i vrijednosti zapisnika

i transkripata, te neupućene mora ostaviti u nedoumici u pogledu onih dijelova rasprave, u kojima sudjeluju osobe koje nisu članovi Predsjedništva, nego su predstavnici vlade, parlamenta ili političkih stranaka, ili su jednostavno tehničke osobe, poput šefa kabineta ili savjetnika člana Predsjedništva.

Također, nigdje, nažalost, nije naznačeno otkuda zapisnici, transkripti i najavljeni dodatni dokumenti potječu i gdje se nalaze, što bi nesumnjivo bilo metodološki ispravno i neobično korisno. Taj bi podatak bio tim potrebniji, što su transkripti počesto vrlo manjkavi, dijelom zbog tehničkih teškoća pri nastanku tonskih zapisa (pa se često nailazi na napomene: *ne čuje se, nije snimljeno* i sl.), a dijelom zbog njihova površnog prijepisa. Čitatelju stoga ostaje nagađati, jesu li objavljeni dokumenti postali dostupni u sklopu niza haaških predmeta u kojima se, kao što je općepoznato, koriste kao dokumenti tužiteljstva ili obranâ u raznim predmetima (*Hadžihasanović & Kubura, Halilović, Prlić i ostali, Delić* itd.), ili, pak, potječu iz kojega drugog izvora, jer se ne vidi logički razlog zbog čega bi neki od haaških dokumenata iz te kategorije bili izostavljeni.

Značenje objavljenih zapisnika i transkripata u historiografskom smislu ne treba precjenjivati. U prvom redu, ova zbirka gradiva donosi približno dvije petine, a ne sve zapisnike i transkripte sjednica Predsjedništva, pa čak ni sve koji su, izgleda, dostupni javnosti, a u njoj nisu naznačeni razlozi takvog postupka, niti je gdje spomenuto koliko je sjednica Predsjedništva uopće održano u obrađenom razdoblju. No, puno je važnije da način na koji je Predsjedništvo izabrano i sastavljeno, okolnosti u kojima je djelovalo, kao i način na koji je u kasnijemu ratnom razdoblju popunjavano, to tijelo u svakom trenutku čini raznorodnim i iznutra pocijepanim, pa njegovi članovi na sjednicama više prešućuju nego što govore, ili – kad govore – naglas izriču samo one misli, koje ne smatraju tajnima, bilo zato što su ratnomu neprijatelju beskorisne, bilo zato što se njih želi poručiti političkim sugovornicima, suparnicima i protunošcima, te osobito međunarodnoj zajednici. Napokon, u nizu slučajeva sami su sudionici rasprave tražili da se snimanje prekine, kako bi mogli kazati ono što doista misle.

No, to ne znači da ovi dokumenti, smješteni u politički i vojni kontekst te analizirani u sklopu ogromne količine dokumenata koja je istraživačima već danas većinom dostupna, ne pomažu jasnijem sagledavanju političkih vizija i taktičkih poteza na bosansko-hercegovačkoj i hrvatskoj, nešto manje na srbijanskoj političkoj pozornici. Zato će u svakom slučaju ova zbirka biti nezaobilazan izvor za sve buduće studije o uzrocima rata u BiH i o načinu na koji je agresija odbijena. Nju bi istodobno u obzir morali ozbiljno uzimati svi oni

koji promišljaju budućnost BiH, jer se u prijeporima i teškoćama s kojima se vodstvo te države suočavalo početkom devedesetih godina, ogledaju dublji povijesni procesi i perspektive mogućeg razvoja u budućnosti.

Iz niza se pojedinosti može zaključiti da priređivače i nakladnike pri objavljivanju ovih dokumenata nisu vodili u prvom redu historiografski motivi. Glavni urednik časopisa *National Security and the Future* sin je prvoga predsjednika Republike Hrvatske, dr. Miroslav Tuđman, koji – umjesto priređivača zbirke dokumenata i pisca uvodne rasprave – i nastupa u javnosti povodom znakovito rijetkih prigoda u kojima se o ovome nakladničkom pothvatu govori. Ta činjenica podupire dojam, da su ovi dokumenti objavljeni i iz političkih pobuda. Već kazalo upućuje na to, da je posrijedi pokušaj analize i kritičkog preispitivanja političke misli predsjednika Stranke demokratske akcije (SDA) i predsjednika Predsjedništva BiH, Alije Izetbegovića, očito u svjetlu kasnijega tragičnoga hrvatsko-muslimanskog sukoba.

Uvodna je Šimićeva rasprava u neku ruku polemički obračun s Izetbegovićevom političkom doktrinom i praksom. S obzirom na Izetbegovićevu ulogu i značenje koje je on imao, kao neprijeporni vođa stranke koja je okupljala apsolutnu većinu bosansko-hercegovačkih Muslimana u devedesetim godinama XX. stoljeća, taj cilj nije nelegitiman. Ali, ne bi se reklo da je Šimić zahvatio sve aspekte političke strategije vodstva SDA. Njegova je studija, u prvom redu, napisana na temelju samih dokumenata iz ove zbirke te vrlo oskudne literature. Od stotina knjiga i članaka objavljenih u posljednjih petnaestak godina, u popisu literature je (pod naslovom: „Izvori“) navedeno svega jedanaest naslova. Pisac je također propustio obraditi po mnogočemu prijelomno razdoblje uoči sloma jugoslavenskoga komunističkog poretka (1989./90.), kad su nastajale prve nekomunističke političke stranke, i kad su uobličena polazišta, koja će dovesti do kasnijih saveza, ali i kasnijih konfrontacija.

Danas su dostupni mnogi dokumenti i svjedočanstva, koja pokazuju da elementi koji su povezivali hrvatsku i muslimansku političku elitu u BiH, makar ojačani srpsko-crnogorskom agresijom na Hrvatsku, a onda i na BiH, nisu bili dovoljno snažni da nakon prvih demokratskih izbora pomognu premostiti ključnu, stratešku razliku u ciljevima. Velika većina Hrvata, predvođena državnim vrhom Republike Hrvatske, priželjkivala je raspad jugoslavenske države i stvaranje neovisne Hrvatske, dok je muslimansko političko vodstvo težilo reformiranju Jugoslavije. Smisao tog opredjeljenja sâm je Izetbegović opisao potrebom da se uzmu u obzir interesi muslimana u Sandžaku, Crnoj Gori, na Kosovu i u Makedoniji. Prema tome, nije samo okolnost da su Srbi u BiH bili

osjetno brojniji nego u Hrvatskoj (i pritom imali status konstitutivnog naroda), utjecala na drugačiji odnos Muslimana prema Jugoslaviji i Jugoslavenskoj narodnoj armiji.

Šimić u svojoj raspravi također upozorava na separatne muslimansko-srpske pregovore, ali ih smješta u 1993. U stvarnosti, oni su vođeni od same uspostave višestranačke vlasti, a posebno intenzivni bili su u proljeće i ljeto 1991., kad su se muslimanski i srpski predstavnici dogovarali iza leđa hrvatskih predstavnika, u samoj zgradi Predsjedništva BiH. Pritom, istini za volju, nije došlo do sklapanja „istorijskog sporazuma", ali je ta epizoda – koja se u različitim oblicima ciklički ponavljala, što je danas moguće rekonstruirati i dokumentirati – pokazala da postoje krupne zaprjeke čvrstomu hrvatsko-muslimanskom savezu. U vrhu muslimanske politike stalno je tinjala nada da je s Beogradom ipak moguće postići sporazum, a ta nada nije utrnula ni nakon što su Muslimani i Hrvati u veljači 1992. na referendumu većinom glasovali za neovisnost SR BiH.

Prava je šteta što Šimić ni na koji način ne problematizira legalnost postojanja i rada Predsjedništva BiH, nakon što su to tijelo napustili legalno izabrani srpski predstavnici (B. Plavšić i N. Koljević). S obzirom na ustavne odredbe, koje su u pitanjima koja se tiču položaja konstitutivnih naroda propisivale odlučivanje konsenzusom, više je nego prijeporno, jesu li muslimanski i hrvatski članovi Predsjedništva mogli donositi zakonite odluke, ili odluke koje su donosili ipak imaju karakter svojevrsnih *revolucionarnih* akata. To se pitanje posebno zaoštrava nakon što je došlo do otvorene agresije i proglašenja neposredne ratne opasnosti odnosno ratnog stanja, kad je – prema Ustavu – Predsjedništvo steklo ustavni položaj i ovlaštenja Skupštine BiH. U tom se je trenutku Predsjedništvo našlo u situaciji da samo, naizgled legalnim manevrom, faktično kooptira nove članove i tako stvori privid, da su u najvišemu tijelu ravnopravno zastupljena sva tri konstitutivna naroda. To je stvorilo novu teškoću: legitimitet tako kooptiranih novih članova bio je sporan, a njihovi su odnosi sa službenim Zagrebom odnosno Beogradom bili vrlo zategnuti.

Samim time je njihova specifična težina unutar Predsjedništva bila skoro zanemariva, pa je i iz objavljenih zapisnika i transkripata posve bjelodano, da oni – iako su članovi vrhovnog zapovjedništva oružanih snaga BiH – usred rata uglavnom nemaju pojma što se stvarno događa s tim oružanim snagama, niti u koje se vojničke i političke svrhe one koriste. Štoviše, oni se danomice tuže, da su slabo ili nikako upućeni i u političke pregovore koji se vode pod okriljem međunarodne zajednice, a povremeno otvoreno podsjećaju, da svojim

inicijativama i traženjima nikad nisu bili na smetnju predsjedniku Predsjedništva i ljudima koje je on postavio na odgovorna mjesta. Drugim riječima, dok su ti novoimenovani članovi Predsjedništva posve svjesni da služe za pokriće, i takvu svoju ulogu motiviraju željom za opstankom cjelovite BiH, Izetbegović se iz predsjednika Predsjedništva faktično pretvara u predsjednika države, a ključne se odluke ne donose u Predsjedništvu, nego negdje drugdje, očito u krugu oko samog Izetbegovića. Usporedno s tijekom ratnih operacija, političke vizije toga kruga postupno evoluiraju prema pristanku na razbijanje BiH i stvaranje tri nacionalne republike.

Upravo su pregovori o uniji tri republike, koji postaju aktualni u drugoj polovici 1993., u središtu Šimićeve pozornosti. No, više je nego neobično, da on u svojoj uvodnoj raspravi ne razglaba o uvriježenoj predodžbi, da su odnosi između državnog vodstva Republike Hrvatske i vodstva Hrvatske zajednice (od kolovoza 1993.: Hrvatske Republike) Herceg-Bosne bili skladni ili da je, čak, HZ HB bila instrument tzv. velikohrvatskog imperijalizma. Dostupno gradivo pruža dovoljnu podlogu i za donošenje bitno drugačijih zaključaka.

Čini se da su se Tuđmanovi politički ciljevi zadržavali na integraciji okupiranih dijelova Republike Hrvatske i osiguranju ravnopravnog položaja Hrvata u BiH, dok je u određenim krugovima u HZ HB zacrtan puno dalekosežniji cilj, koji je uključivao marginaliziranje ili čak iseljavanje Hrvata iz Srednje Bosne, Sarajeva, pa i Bosanske Posavine, i koji je tom cilju bio spreman težiti i bez Tuđmana, pa ako treba, i protiv njega. U tom je kontekstu još neobičnije, da Šimić ne spominje ili bitno minimizira ulogu tzv. međunarodne zajednice u stvaranju pretpostavki za hrvatsko-muslimanski sukob. Vjerojatno se je za potrebe takvog pristupa, u poglavlju koje obrađuje taj sukob u Srednjoj Bosni, koncentrirao na ofenzivu Armije BiH na položaje HVO-a u zimi 1993./94., posve preskačući čarke koje su se u nekim dijelovima Srednje Bosne dogodile u lipnju i listopadu 1992., te vrlo ozbiljne i krvave obračune u siječnju i travnju 1993. A ti su sukobi bili izravna posljedica mamca koji je u obliku tzv. mirovnih planova međunarodna zajednica stavila pred političke elite naroda koji su na budućnost gledali bitno različito.

(*Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*,
2/2007, br. 4, Zagreb, 2007., 151.-154.)

MIRON KREŠIMIR BEGIĆ: NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA (LJETOPIS 1941.-1945.), SPLIT, 2007.

Krajem 2007. splitska je nakladnička kuća Bošković objavila drugo izdanje knjige Mirona Krešimira Begića *Nezavisna Država Hrvatska: ljetopis 1941.-1945*. Iako je naznačeno da je posrijedi pretisak izdanja Hrvatskoga nacionalnog pokreta – Ogranak 10. travnja, Winnipeg, Manitoba (Kanada), 1988., u nakladnikovoj napomeni tiskanoj na posljednjoj, 306. stranici, navodi se kako je „knjiga gotovo u cjelini pretiskana i izdaje se u veoma ograničenoj nakladi od 200 primjeraka, a namijenjena je prvenstveno za potrebe znanstvenoga proučavanja problematike NDH. Primjerak izvornoga izdanja iz 1988. godine, koliko je nakladniku poznato, ne nalazi se ni u jednoj knjižnici u Hrvatskoj".

Miron K. Begić je rođen 1931. Iz Hrvatske je emigrirao u svibnju 1945., te je glavninu života proveo u Argentini. Bio je član Hrvatskoga oslobodilačkog pokreta, glavni urednik smotre *Ustaša*, mjesečnika *Hrvatski narod* i revije *Hrvatska mladež*. Objavio je knjige *Ustaški pokret 1928.-1941.*, *HOS (Hrvatske oružane snage)*, koja je objavljena i u Hrvatskoj, te *Nezavisna Država Hrvatska: ljetopis 1941.-1945*. Nakon osamostaljenja Hrvatske kanio je vratiti se u domovinu, ali je 28. prosinca 1993. poginuo u prometnoj nesreću u Lujanu kod Buenos Airesa. Dan kasnije pokopan je u argentinskom gradu Pilaru.

Knjiga *Nezavisna Država Hrvatska* i strukturirana je kao ljetopis, što znači da se kronološki prate zbivanja od 1. travnja 1941. do 25. svibnja 1945., kad su nadmoćne snage Jugoslavenske armije skršile junačku obranu slobodnog dijela odžačke općine u Bosanskoj Posavini. Sastavljajući tu kronologiju, pisac se služio većinom dostupne literature i suvremenog novinstva. Pritom je odlučio izostaviti znanstveni aparat, što knjigu čini preglednijom i upotrebljivijom prosječnomu čitatelju, iako bi za strukovnjake bilo korisnije, da su za određene podatke navedeni izvori i potvrde u gradivu i literaturi. U ovome su domovinskom izdanju ispravljene neke pogrješke koje su se potkrale u prvome, emigrantskom izdanju, a ni još neke redaktorske intervencije ne bi knjizi oduzele na pouzdanosti i čitljivosti.

Osnovnom je tekstu ljetopisa pridodano nekoliko priloga: „Ustaški pokret", „Ustrojstvo N. D. H. (1943.-1945.)", „Gospodarstvo u NDH 1941.-1945: nagli razvoj unatoč ratu", „Kulturni život u državi", „Šport u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", „Dvadeset od ondašnjih 58 suverenih država priznavalo je Nezavisnu Državu Hrvatsku", a posebno je vrijedan „Slikovni dodatak o bombardiranju

gradova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, u sklopu kojega je objavljeno 40 fotografija preuzetih iz brošure Glavnog ravnateljstva za promičbu *Ovako oni pomažu partizane* (Zagreb, 1944.). Riječ je o fotografijama isključivo civilnih ciljeva (središta hrvatskih gradova!), koji su „prekomjernim bombardiranjem“ i bez ikakve vojničke potrebe uništeni tijekom rata. Širemu općinstvu potpuno nepoznate, one rječito svjedoče ne samo o pravičnosti međunarodnoga poretka, koji je nalogodavce i izvršitelje tih razaranja, umjesto u zločince, promaknuo u junake i osloboditelje. One govore i o tome, kakva bi bila sudbina hrvatskih gradova u slučaju pružanja oružanog otpora u domovinu u svibnju 1945.

Na samome kraju knjige nakladnik je uvrstio neke dokumente i opservacije o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i tadašnjim događajima, izrečene u naše dane. U svakom slučaju, riječ je o knjizi koja će pomoći našem snalaženju u tim još uvijek nedovoljno razjašnjenim događanjima, pa njezino pojavljivanje treba smatrati vrijednim datumom u našoj povijesnoj publicistici.

(*Politički zatvorenik*, 18 (19!)/2008., br. 190, siječanj 2008., 37.)

NEMIRI PERE TADIĆA

Pero Tadić-Ćesrija rođen je 16. listopada 1937. u Ivici, zaseoku sela Rakova Noga kod Kreševa (BiH). Nakon povlačenja hrvatske vojske u proljeće 1945., njegov se otac kao njezin pripadnik krio u šumi, a trudnu mu je majku OZN-a ubila kad je Peri bilo devet godina. Zbog hrvatskog nacionalizma on sam je suđen u dva navrata, na sedam odnosno jedanaest godina.

Od niza ljudi koje je upoznao na robiji, možda najdublji dojam na nj ostavio je prof. Vjenceslav Čižek, dugogodišnji hrvatski politički uznik, žrtva UDB-ine otmice koja je na robiji potpuno oslijepila. Čižek je kod Tadića, kojemu je zbog teškoga djetinjstva i mladosti nedostajalo izobrazbe, zapazio sposobnost izražavanja osjećaja i misli, pa ga je ponukao da ih zabilježi. Zahvaljujući tomu, Tadić je objavio knjige *Bosna koja nestaje*, *Vlakom za Sarajevo*, *Zenica bluz* i *Molitva povratnika*.

U nakladi Udruge umjetnika Tin Ujević, 2006. je u Zagrebu objavio petu knjigu, pod naslovom *Nemiri* (285 str.). Riječ je o zbirci uradaka koji su možda pretenciozno nazvani pjesmama u prozi, jer se prije radi o dvjestotinjak – literarno povremeno uspjelih – dojmova i crtica o raznim temama, s nizom dojmljivih autobiografskih pojedinosti.

U crtici „Pokoj ti vječni[,] veliki čovječe“, Tadić se prisjeća Čižeka: „Bio sam ja više-manje skitnica i lutalica u mladosti. Školu nisam pohađao osim osnovne. Poslije sveg mog lutanja i skitnje komunističkom, Titinom srbokomunističkom komunizmu (sic!) završio na teškoj robiji u zeničkom kazamatu, u toj kući, robijašnici upoznah neke ljude koji su robovali za svoje ideale, manje-više za slobodnu Hrvatsku od komunizma i srbizma. Tako sam upoznao izvjesnog intelektualca profesora Čižeka, koji je došao u zeničku robijašnicu s teškom robijom od 11 godina, a bješe jako nadaren za sve, za poeziju i ostalo. On mi je govorio što da čitam, koje pjesnike i pisce. Bio je napola slijep i ja sam više puta bio prisiljen da mu pročitam neki članak iz novina jer nije vidio slova. Radi toga sam par puta završio u staklari, samici, dobio batine i tome slično...“

Pod naslovom „Bog mi je svjedok“, Tadić piše: „Kada su mi majku ubili noseću, ta zloglasna OZNA Titova li zločinca Tita, tada sam došao ili otišao kod bake Lucije u drugo selo... (...) Sjećam se, u zeničkoj robijašnici bilo je najviše Hrvata bosanskih i hercegovačkih, koje su kažnjavali i radi pjesme,

gange, čitave grupe po trideset mladića po godinu dana, jer su navodno u gangi spominjali Antu, Juru i Bobana!“

Tadićeva sudbina, pa i ova njegova zbirka, pokazuju koliko je hrvatskih egzistencija uništeno i koliko je vrijednih mogućnosti proigrano u tamnici nazvanoj Jugoslavijom...

(*Politički zatvorenik*, 18 (19!)/2008., br. 190, siječanj 2008., 39.)

*VUČEMILOVE GOLOOTOČKE BURE**

Stihovi Andrije Vučemila o golootočkoj tamnici – tamnici koja je u pučku predaju, pa dijelom i u strukovnjački govor, ušla kao *logor*, jamačno zato što nam je, bez obzira na jurističke, tehničke oznake koje zapravo sugeriraju drugačije, iskustvo XX. stoljeća namrlo pojam *logora* kao oznake za najteže oblike ljudskoga stradanja – sile nas, naravno, ne samo na književna razmatranja, nego i na neknjiževne misli, asocijacije, zagonetke i pitanja, jer je Goli jedna od postaja višedesetljetnoga hrvatskoga križnoga puta, i jedna od mitskih hridina hrvatskoga *arhipelaga Gulaga*, arhipelaga za koji bismo mogli lako pokazati i dokazati, da je neusporedivo razvedeniji od sovjetskoga ili kojega drugoga, i da ni po brutalnosti nimalo ne zaostaje za onim o kojem su pisali Solženjicin i njemu slični.

I dok bi to vjerojatno izazvalo čuđenje prosječno neupućenoga zapadnog čovjeka, zacijelo bi i mnogi Hrvat u prvi mah pomislio kako Goli i ono što se s njime veže, Hrvatskoj pripada samo zemljopisno, i da politički i psihološki zapravo nije dio hrvatskoga političkog pojmovnika.

Doista, nekakav popis ili katalog memoarskoga i uopće književnoga odnosno publicističko-historiografskoga štiva, mogao bi sugerirati da smo Goli prepustili tuđoj, poglavito srpskoj i crnogorskoj povijesti, srpskomu i crnogorskomu kolektivnom pamćenju. A ako me takav dojam ne vara, onda smo dvostruko pogriješili: jednom zato što smo to dopustili, i drugi put, zato što svojom ignorancijom, na vlastitu štetu, sudjelujemo u svojevrsnomu memoricidu. Jer, Goli je, što bi rekao Pjesnik, i naša rana.

Ne mislim pritom na jugoslavenske komuniste, pa bili oni i hrvatskog podrijetla, koji su tamo ostavljali zdravlje i živote. Njih, koji su ginuli u uvjerenju da „proleter nema domovinu“, u većini intimno ne ubrajamo u hrvatske političke uznike (čak ni onda kad se možda klanjamo nekima od njih i njihovoj spremnosti da za svoje ideale trpe).

Jer, ni tada njihova glazba nije bila glazba za naše uši, pa puštamo da se ta krvava obiteljska prepirka među onima koji su navijestili smrt „staromu svijetu“ odnosno svemu onome što nas veže s ljudima, zavičajem, zemljom i

---

* Slovo na predstavljanju pjesničke zbirke Andrije Vučemila *...Bio jednom jedan otok...Goli otok...: Pjesme o vjetru i kamenu* (Rijeka, 2007.) 16. siječnja 2008. u Društvu hrvatskih književnika u Zagrebu. Predstavljanje je vodio Tito Bilopavlović, a knjigu su predstavili Stjepan Čuić, Milorad Stojević, Tomislav Jonjić i sam autor. Stihove je kazivao Joško Ševo.

baštinom, u cijelosti odvija mimo nas, i da oni – ako misle da nekomu trebaju ispostaviti račun – onda taj račun trebaju ispostaviti Beogradu i Moskvi.

Mislim, međutim, na to da smo zaboravili kako su na golootočkome suncu i kamenu, na ledenoj buri i snježnim pahuljicama nanesenima s velebitskih vrhova, svoju mladost ostavljali i hrvatski rodoljubi, oni koji su svoju žrtvu prinosili samo na hrvatskim, ne i na tuđinskim, okupatorskim oltarima.

Goli je otok, dakle, činjenica i naše povijesti.

Jer, prve nastambe na Golome, doista namijenjene ibeovcima, po svoj su prilici gradili hrvatski politički osuđenici, odreda bivši pripadnici Hrvatskih oružanih snaga, dovedeni tamo odsvakud, iz raznih tamnica razasutih diljem arhipelaga grobova i mučilišta kojima je tako obilno rađala Jugoslavija, jedna i druga.

Vođeni su ti naši očevi i djedovi, stričevi i rođaci na radove na Goli, kao što su i u Jasenovcu i u Staroj Gradiški u ljeto 1945. pokapali još neraspadnuta tjelesa u ustaškim i domobranskim odorama; vođeni su tamo osobito one koji nisu posustajali u prkosu, i kojima će priznanje odati jedna od golootočkih ibeovskih legendi, Vlado Dapčević.

On je u pero novinaru Slavku Ćuruviji, u knjizi *Ja, ibeovac*, pripovijedao kako je zatvorska uprava, još u Staroj Gradiški, uznike mučila i tako da ih je nagonila da se međusobno tuku: ibeovci su imali premlaćivati ibeovce, dojučerašnji ustaše svoje drugove iz ustaških redova. I upalilo je, kaže Dapčević, ali djelomično: jedni su ibeovci za šaku zobi i trun milosti na druge nasrnuli kao zvijeri; ustaše se, međutim, na to nije dalo natjerati.

Možda ta razlika govori o kakvoći ljudi i njihova karaktera, a možda govori i o vrijednosti ideala koje su zastupali jedni odnosno drugi.

Ne znam odgovor na to pitanje, ali znadem da hrvatska krv na Golome nije prestala teći izgradnjom tih nastambi krajem četrdesetih godina. Naprotiv, tamo su hrvatski rodoljubi – hrvatski nacionalisti – i robijali, tamo su na buri i žezi, gladni i žedni, vadili kamen, miješali beton, zidali, gradili, proizvodili, kao što su Židovi proizvodili u ropstvu egipatskom.

Tamo su bili i žrtve medicinskih pokusa, jer – kao što će pred raspad Jugoslavije i slom komunizma Dragoslavu Mihailoviću priznati dr. Nikola Nikolić – čovjek koji je svoju medicinsku karijeru izgradio i tako što je kao bivši jasenovački logoraš u stručnim časopisima pisao o tamošnjim, jasenovačkim medicinskim pokusima, i čovjek kojega su svi znali kao Srbina premda je zapravo rođen kao Hrvat – ništa od tih pokusa na živim ljudima nije se zbilo u

Jasenovcu u doba Nezavisne Države Hrvatske, nego se je sve to zbilo baš na Golome.

Jasenovac u toj fantazmagoričnoj izmišljotini nije izabran slučajno, ali nije slučajno ni to, da ima ljudi, čak komunista, koji su preživjeli i Auschwitz i Goli, i koji kažu da je teror na Golome bio drastičniji. Ne samo psihološki – zato što su ih mučili njihovi, a ne tuđi – nego i zato što je teror bio okrutniji.

Ali, mi o tome šutimo, jer – mi brbljamo stalno i o koječemu, ali zato šutimo o svemu što je važno. Nas je strah, i nas taj strah paralizira, i zato je potreban Pjesnik, da progovori – kao u ovoj zbirci – i da nas povede prema svijesti o vlastitoj prošlosti, onomu što jest naša rana, ali i onomu što je naša slava…

DUBRAVKO JELČIĆ: „STO KRVAVIH GODINA“

U nemalu je dijelu hrvatske javnosti potpuno prešućeno i drugo (neizmijenjeno) izdanje knjige eseja, polemika i epigrama akademika Dubravka Jelčića (1930.) pod naslovom *100 krvavih godina: XX. stoljeće u hrvatskoj povijesti* (Naklada Pavičić, Zagreb, 2005., 356 str.). Knjiga ima devet dijelova: „Sto krvavih godina: varijacije o hrvatskom XX. stoljeću“ (s dodatcima: „O mitologiji drvarske epizode“, i „Što sam govorio u službenim susretima sa srpskim sugrađanima 1996.-1997.“), „O Hrvatskoj seljačkoj stranci“, „Povijesno djelo Franje Tuđmana“, „Hrvatska nekad i danas – Je li Hrvatska danas doista slična Weimarskoj Republici – Krivi zbog slobode?“, „Hrvatsko proljeće u Slavoniji – Kulturni program hrvatskoga nacionalnog pokreta – Hrvatska danas“, „Aktualni demografski problemi Hrvatske“, „U cara Trajana kozje uši (Epigrami iz onog i ovog vremena)“, „Glasovati za HDZ: da ili ne? – Novo okupljanje za Hrvatsku“, te „Suvremeni Starčević – Matošev petak 13. lipnja ili Matoš danas“.

Kao što naslov knjige nedvoumno svjedoči što to akademik Jelčić misli o hrvatskoj sudbini u XX. stoljeću, tako naslovi dijelova (poglavlja) jasno pokazuju, koji ga problemi tište i čime on dokazuje – uostalom sasvim točnu – ocjenu, da su Hrvati i Hrvatska u prošlome stoljeću proživjeli najtragičnije razdoblje svoje povijesti. Posljedica je to posve nenaravne ekspanzije južnoslavenske i jugoslavenske misli i ideologije u glavama nemalog broja hrvatskih intelektualaca koji su, za razliku od većine tzv. običnog puka, svoje komplekse i ambicije liječili dodvoravanjem tuđinskim probitcima i tuđim imperijalizmima.

Jelčićevi su eseji sinteza pročitanih i proučenih historiografskih studija, ispripovijedana na tečan i dojmljiv način, i efektno začinjena digresijama, sličicama i anegdotama koje su nerijetko autobiografskog značaja. Oni nisu samo literarno djelo, nego i poučak o tome, na koji način treba pristupati povijesti vlastitog naroda, njegovim književnicima, političarima i državnicima. On istodobno definira političke snage i pokrete, koji su od Ante Starčevića, preko Josipa Franka do Franje Tuđmana održavali i uobličavali težnju hrvatskog naroda da bude ravnopravan drugima, da ima vlastitu nacionalnu državu.

Rekao bih, da su najvrjedniji eseji u ovoj knjizi oni, u kojima Jelčić analizira politička strujanja među Hrvatima od 1903. do 1945., te oni u kojima, oslanjajući se i na vlastita sjećanja i bilješke, svjedoči o razdoblju Hrvatskog proljeća.

Premda nije povjesničar po struci, Jelčić u svojim esejima postavlja niz ključnih pitanja koja su – da su svoj posao radili savjesno i stručno – još davno morali postaviti hrvatski povjesničari, budući da nije smisao i svrha te znanosti tek kroničarski bilježiti što se događalo, nego ponuditi odgovore na pitanje, zašto se dogodilo upravo to što se dogodilo, a ne nešto drugo. Zašto je hrvatska inteligencija krajem XIX. i početkom XX. stoljeća utočište tražila u jugoslavenskoj misli i fascinaciji tadašnjom Kraljevinom Srbijom? Što je jednoga Supila navelo da okrene leđa pravaštvu i postane zagovornikom jugoslavenstva odnosno ključnom osobom Hrvatsko-srpske koalicije? Podsjećajući na dramatičnu važnost Friedjungova i veleizdajničkog procesa, Jelčić se pita, nije li možda ipak točna – tada nedokazana – teza, da su vodeći ljudi Koalicije doista bili upravljani i plaćani iz Beograda. (Ruku na srce, zahvaljujući samohvali tadašnjih aktera nakon prvoprosinačkog akta, to se danas može smatrati uglavnom neprijepornim, kako su dosta davno pisali još Lovre Katić, Filip Lukas, Ferdo Šišić i Ivan Mužić.) Kad analizira djelovanje Jugoslavenskog odbora, Jelčića zanima i to, zašto se u hrvatskoj historiografiji, u kojoj su brojne stranice posvećene puno nevažnijim pojedinostima, nikad nitko nije pozabavio pitanjem, od koje je bolesti Supilo bolovao, kako ju je dobio i je li ta bolest utjecala na njegovu rasudnu moć.

Kad analizira zbivanja između svjetskih ratova, Jelčić je izrazito kritičan prema Vladku Mačeku i mačekovštini, s pravom držeći da je u korijenu Mačekova sporazumaštva njegovo jugoslavensko opredjeljenje: svi su Mačekovi politički potezi, i prije travnja 1941. i nakon njega, upravljeni na očuvanje i jačanje Jugoslavije. Upravo to je razlog zbog čega je Maček i danas na visokoj cijeni u neojugoslavenskim krugovima, pri čemu se posve zanemaruje to, da je s Dragišom Cvetkovićem sudjelovao u diobi Bosne i Hercegovine (što se smatra glavnim grijehom Franje Tuđmana!), da je utemeljio stranačku paravojsku i dao se nazivati „vođom“, paradirajući na bijelome konju poput Benita Mussolinija, da je hrvatske nacionaliste (i komuniste) pozatvarao u koncentracijske logore i da je nasiljem spriječio preimenovanje Akademije u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti. Sve se to danas prešućuje, kako bi se – ukazivanjem na Mačeka i tobožnji njegov legitimitet, iskovan u posve drugim okolnostima na izborima iz prosinca 1938. – ponovno podsjetilo na to, da je budućnost Hrvatske u „jugoslavenskoj zajednici“.

No, Mačekov je izborni legitimitet anulirao upravo onaj tko mu ga je privremeno dao: sâm hrvatski narod, odlučujući se u travnju 1941. – kako podsjeća akademik Jelčić, pozivajući se na nadbiskupa Stepinca, predsjednika

Tuđmana i niz inozemnih, nepristranih svjedoka – plebiscitarno za hrvatsku državu. Tada stvorena hrvatska država imala je puno mana. Od njih Jelčić ne bježi, niti ih prikriva; naprotiv, on izražava žaljenje zbog svih nedužnih koji su u to doba trpjeli. Ali, imala je ta država i poneku vrlinu: ponajprije onu, da je bila u onim prilikama jedina moguća hrvatska država, i da je svako drugo rješenje u ono doba za Hrvate bilo neizvjesnije i pogubnije. Kako pokazuje knjiga akademika Jelčića, to je pravo hrvatskog naroda, i tu ocjenu toga malog, ali sudbonosnog dijela njegove povijesti moguće prikriti i izbrisati samo nasiljem. Nevolja je samo u tome, da se na maču ne da sjediti...

(*Politički zatvorenik*, 18 (19!)/2008., br. 191, veljača 2008., 38.-39.)

MARČINKOVA RAZMATRANJA O HRVATSKOJ

U nakladi Hrvatskoga kulturnog društva sv. Jeronima prvih se dana ove godine pojavila knjiga hrvatskoga književnika, povjesničara i političkog uznika, dugogodišnjega plodnog suradnika našega mjesečnika, Mate Marčinka (1925.) pod naslovom *Mučenička Hrvatska: Ulomci iz hrvatske poviesti* (436 str.).

Naslov knjige može na prvi pogled zavarati. Nije, naime, riječ o historiografskim člancima u užem smislu, nego o autorovim razmatranjima o nekim sudbonosnim trenutcima naše povijesti, koja su potaknuta dramatičnim stanjem u kojem se nalazimo danas, jedva desetljeće nakon što je uspostavljena, obranjena i uobličena demokratska Republika Hrvatska.

Da se ona danas nalazi na sudbonosnoj prijelomnici, i da je opet izvrgnuta smrtonosnim prijetnjama, Marčinko dokazuje brojnim, brižno skupljenim i pedantno citiranim tekstovima iz dnevnog tiska i periodike. U tom smislu knjiga može poslužiti i kao svojevrsna kronika prijetnji kojima smo kao narod izloženi i ujedno kao kronika naših jadikovki, koje obilježavaju poratno vrijeme, a osobito razdoblje od *trećejanuarske* reakcije do danas. Drugim riječima, i u fragmentima u kojima se bavi davnom i još davnijom poviješću, Marčinko zapravo piše o današnjim previranjima, dvojbama i tjeskobama. Ulomci iz povijesti ovdje imaju prvotnu zadaću potaknuti čitatelja, da se, duha slobodna od predrasuda i okova tzv. političke korektnosti, upusti u povlačenju usporedbi i izvlačenju pouka iz prošlosti.

Knjiga je pisana morfonološkim („korienskim“) pravopisom, a podijeljena je u devet poglavlja odnosno cjelina, od kojih svaka ima zaseban naslov: „Bilo je to godine 1102.“, „Nalegoše Turci na jazik hrvatski“, „Državotvorstvo prvoga predsjednika obnovljene hrvatske države dr. Franje Tuđmana“, „Od Krbave do Den Haaga“, „Hrvatski narod ne može obstati bez svoje samostalne suverene hrvatske države“, „Bleiburžka tragedija i križni putovi hrvatskog naroda 1945.“, „Hrvatska na umoru!“, „Mučeničtvo hrvatskoga jezika“ i „Memento od Gvozda do Den Haaga“. Većina tih poglavlja odnosno cjelina ima i podpoglavlja, koja knjigu čine preglednijom i pomažu čitatelju, koji joj se može navraćati i čitati ju i na zalogaje. Na kraju se nalazi popis izvora i izabrane literature, bilješka o piscu i slikovni prilozi.

Makar jedno poglavlje nosi naslov „Hrvatska na umoru!“, Marčinkova knjiga nije knjiga defetista ni očajnika (uostalom, ni usklićnik na kraju tih riječi izvučenih u naslov, nesumnjivo nije slučajan). Naprotiv, njegova je knjiga bor-

beni i polemični obračun sa svima onima koji ne mogu sakriti svoju nostalgiju za jugoslavenskim državnim savezom, bio on komunistički, nekomunistički ili antikomunistički, bio on zaodjeven u otvoreni unitarizam ili u mačekovski i zavnohovski federalizam: za Marčinka nema alternative neovisnoj hrvatskoj državi. Zato on ne pravi razliku između onih, koji su za neovisnu Hrvatsku padali u davim stoljećima, onih koji su ginuli od 1941. i osobito u proljeće 1945., i onih koji su Hrvatsku branili i obranili od 1991. naovamo.

Dosljedno takvom stajalištu, on jednako žali za svima koji su u toj borbi stradali i jednako časti sve koji su svoje rodoljublje svjedočili vlastitom žrtvom. Marčinkova mučenička Hrvatska jest izmučena, ali nije dotučena Hrvatska; ona je Hrvatska koja znade, da iza svakoga Velikog Petka dolazi Uskrs...

(*Politički zatvorenik*, 18 (19!)/2008., br. 191, veljača 2008., 40.)

DUHOVNA I POLITIČKA PREVIRANJA U HRVATSKOJ 1935.-1945.

(U povodu knjige „Dragutin Gjurić – Životnim putem Hrvatske“)

Slom diktatorskog režima nakon atentata u Marseilleu (1934.) otvorio je novu stranicu u političkoj i kulturnoj povijesti Hrvatske. Istodobno je to vrijeme snažnih političkih i ideoloških previranja u Europi i u svijetu. Od sredine tridesetih godina XX. stoljeća, u svjetlu novih prilika u domovini, u hrvatski javni život ulazi naraštaj mladih, izobraženih i ideološki izgrađenih pojedinaca, koji će svojom odlučnošću i dinamizmom izazvati pravu duhovnu revoluciju. Mnogi od njih imat će zapažene uloge u doba Drugoga svjetskog rata, a većina će 1945. biti nasiljem izbrisana: manji dio će spasiti goli život odlaskom u emigraciju, a pretežan broj past će ili na povlačenju, ili u mjesecima koji su slijedili, smaknut bez ikakva suđenja ili nakon montiranih procesa, na temelju fiktivnih osuda jugoslavenskih komunističkih „sudova“.

Jedan od njih, danas potpuno nepoznat i onomu dijelu javnosti koji se smatra upućenijem u tadašnja zbivanja, jest Dragutin Gjurić. Gjurić je rođen 28. ožujka 1910. u Novoj Gradiški. Roditelji mu, Karlo i Helena rođ. Spitzer, potječu iz Cernika. U rodnome je gradu Gjurić završio osnovnu školu i gimnaziju, nakon čega je u Zagrebu studirao i 1937. završio pravo. Vježbeničku je i sudačku karijeru započeo u Vukovaru, odakle je 1939. premješten u Požegu, gdje je postao sudcem kotarskoga, kasnije i okružnog suda. Već od gimnazijskih dana bavio se glazbom i drugim oblicima društvenog djelovanja, pa nastupao kao glazbenik i zborovođa hrvatskih pjevačkih društava *Tomislav* i *Graničar*; od 1924. djelatno sudjeluje u radu Hrvatskoga skautskog saveza, a u tridesetima ima istaknutu ulogu u Velikome križarskom bratstvu i u Hrvatskome kulturnom društvu Napredak. U Požegi 1939. osniva udrugu Hrvatski junak i do ljeta 1941. djeluje kao stjegovođa društva. U trećem desetljeću svog života bio je i knjižničarem Hrvatske čitaonice u Novoj Gradiški, tajnikom Hrvatske čitaonice u Vukovaru, odbornikom Hrvatske čitaonice u Požegi, članom utemeljiteljem Matice hrvatske i osnivačem te odbornikom Matičina pododbora u Vukovaru kao i članom pododbora u Požegi.

Usporedno s tim bavio se novinarskim i publicističkim radom. Surađuje u Pramatičinoj *Omladini,* javlja se u *Posavskoj Hrvatskoj* i u Budakovu *Hrvatskom narodu* te u *Hrvatskoj smotri* braće Oršanić. Novinar je i član uredništva osječkoga *Hrvatskog lista* kojemu je na čelu Matija Kovačić (jedan od prvaka

ustaškog pokreta u istočnoj Hrvatskoj i kasniji istaknuti dužnosnik Nezavisne Države Hrvatske), potom dopisnik tog lista iz Nove Gradiške. Od ukupno tri knjige, prvu je, pod naslovom *Temelji hrvatske kulture*, objelodanio 1939. u Vukovaru, a u doba Nezavisne Države Hrvatske svjetlo su dana ugledale još dvije: *Životnim putom Hrvatske: članci i rasprave* (Požega, 1941.) i *Kroz Hrvatsku i strane zemlje: putne uspomene i utisci* (Požega, 1944.). Njegovi su tekstovi pisani lijepim jezikom i jedrim stilom, a iz svakoga redka izbijaju autorovo rodoljublje i odlučno zalaganje za hrvatsku državnu neovisnost. Unatoč tomu (ili baš zbog toga!) redovito su ga zaobilazili leksikoni i enciklopedije objavljene u Hrvatskoj, osim *Hrvatskoga biografskog leksikona*.

Želeći vratiti dug ocu i otrgnuti ga od zaborava, njegov sin Tomislav Đurić (1938.), novinar, publicist i hrvatski politički uznik, osuđen 1956. uvjetno kao pripadnik Hrvatskoga nacionalnog pokreta (1954.-1956.), ilegalne organizacije slavonskobrodskih i novogradiških gimnazijalaca, a danas i predsjednik varaždinske podružnice Hrvatskog društva političkih zatvorenika, prije nekoliko je mjeseci objavio knjigu *Dragutin Gjurić – Životnim putem Hrvatske* (Meridijani, Samobor, 2007., 143 str.). U njoj je na pedesetak stranica pokušao dokumentirano prikazati očev životopis, donoseći u drugome dijelu (str. 57.-132.) izbor Gjurićevih tekstova.

Hrvatski nacionalizam i židovsko pitanje

Nema nikakve dvojbe, da će se knjiga Tomislava Đurića duboko dojmiti i nezajažljiva čitača. Nije tomu razlog samo činjenica, da je u nju uvršteno nekoliko dramatičnih, potresnih pisama njegova oca, napisanih iz jugoslavenske komunističke tamnice, nego još više činjenica, da knjiga nameće razmišljanje o složenim prilikama u tadašnjoj Hrvatskoj.

Kad bi u nas, naime, doista postojala želja da se hladno i nepristrano, *sine ira et studio*, raščlane i ispitaju duhovne i političke silnice koje su oblikovale hrvatsko društvo uoči Drugoga svjetskog rata, a time uvelike predodredile i zbivanja u hrvatskim zemljama tijekom rata, tekstovi Dragutina Gjurića (ali i način na koji je njegov sin Tomislav knjigu priredio i opremio!) mogli bi biti izvrstan poticaj, da ne kažemo povod, kakvomu znanstvenom simpoziju: nakon čitanja ove knjige, naime, nije moguće ne postaviti niz važnih pitanja i suočiti se s našim predodžbama i našim predrasudama o tome hrvatskom naraštaju i o njegovoj tadašnjoj, ratnoj državi.

U svibnju 1945. Dragutin je Gjurić, ostavivši suprugu i sina jedinca, kanio krenuti u povlačenje, ali se u posljednji trenutak predomislio. Kako 7. svibnja

1945. piše u kratkom pismu supruzi: „Ostao sam u Zagrebu, nisam imao snage otići iz domovine, pa što Bog da.“ U idućim redcima dodaje kako znade da nikomu nije učinio nikakva zla, ali ipak sa zebnjom napominje kako noćas ili sutra jugoslavenska vojska ulazi u grad. Sluteći zlo i otvoreno priznajući vlastitu slabost, pismo potpisuje s „Vaš nesretni Drago“.

I doista, zle su se slutnje obistinile: nakon svega nekoliko dana, kad je možda već pomislio da ga je ubilački žrvanj mimoišao, na Jelačićevu je trgu 15. svibnja nabasao na znanca iz Gradiške, visokoga partizanskog dužnosnika koji i u ovoj knjizi ostaje neimenovan, pošteđen zaslužene stigme (iako bi se možda moglo zaključiti, da je posrijedi Josip Krajačić Prika, komesar 12. slavonske divizije Jugoslavenske armije). Ovaj ga odmah poziva i vodi u Petrinjsku, da „regulira svoj status“. Tamo je Gjurić uhićen.

U srpnju 1945. osuđen je na smrt, nemajući pravo na obranu, na odvjetnika niti na priziv. Odanost ideji neovisne Hrvatske, pripadnost ustaškom pokretu i sudjelovanje u pravosudnom aparatu Nezavisne Države Hrvatske pokazali su se grijehom koji zavrjeđuje smrtnu kaznu. Uzaludne su bile molbe i predstavke Požežana, mahom Srba, komunista i partizana: zadnja poruka koja je od Gjurića došla obitelji, glasila je: „Prozvan na streljanje 30. X. 45. Bog Vas čuvao. Drago“. Smaknut je vjerojatno idućeg jutra negdje u zagrebačkoj okolici. Ni za njegov grob se nikad nije doznalo.

Desetci su i desetci tisuća Hrvata stradali u to doba na isti ili sličan način, po kratkom postupku i bez milosti, tipično za jugoslavenski komunistički režim u tzv. Federalnoj Hrvatskoj. A ipak, Gjurićeva sudbina, i način na koji ju je opisao i za javnost priredio njegov sin Tomislav, zaslužuju posebnu pozornost.

Zašto je tako?

Čini mi se, naime, da se je teško oteti dojmu, kako se ključni doprinos priređivača – koji je i sâm bio protivnikom i žrtvom komunističkog režima – sastoji ne toliko u razotkrivanju zločinačke naravi jugoslavenskoga komunističkog sustava, koji mu je ubio nedužna oca i majku mu učinio udovicom, a njega nepoćudnom sirotom (i u ranoj mladosti političkim osuđenikom), koliko u obračunu s ustaštvom i u osudi ustaškog režima, kojemu je njegov otac pripadao.

Ne znači to, da priređivač ne osuđuje komunistički totalitarizam, naprotiv. No, osuda je komunizma, makar i bila načelna i apsolutna, ostala posve uopćena, dok je obračun s ustaškom vladavinom začinjen nizom autobiografskih pojedinosti. Budući da su opisi pojedinačnih sudbina uvijek dojmljiviji od

općenitih naznaka o usudu bezimenih skupina, to je negativna slika ustaškog režima reljefnija i pamtljivija.

Pogledaju li se činjenice, postaje bjelodano da je iz perspektive priređivača takav pristup jasno motiviran. Je li i u kojoj je mjeri opravdan, vrijedi vidjeti (ne samo zbog sudbine pojedinca, Dragutina Gjurića, nego zbog egzemplarne složenosti i paradigmatske važnosti njegova „slučaja“).

Naime, majka Dragutina Gjurića bila je židovskog podrijetla. Gjurića, kao i tolike druge hrvatske Židove koji su desetljećima simpatizirali s političkom misli i borbom dr. Ante Starčevića i nasljednika mu dr. Josipa Franka, to nije priječilo da stasa u borbenoga hrvatskog nacionalista, koji će se u svojim tekstovima hrabro obračunavati ne samo s jugoslavenskim unitarizmom i velikosrpstvom, nego i sa sporazumaškim „seljakovanjem“ i uskogrudnom, strančarskom „seljačkom ideologijom“ Mačekove Hrvatske seljačke stranke. Majčino židovstvo nije, dakle, bilo nikakva zaprjeka za istaknuto Gjurićevo sudjelovanje u onome dijelu političkog spektra, koji je – i onda kad su pristaše o njemu znale malo ili ništa – personificirao tadašnji emigrant i utemeljitelj ustaškog pokreta, dr. Ante Pavelić.

Nije to bilo zbog toga što tada u Hrvatskoj, kako se i danas iz hrvatskih nacionalističkih redova znade čuti, „nije bilo fašizma ni nacionalsocijalizma“.

Te su dvije totalitarne ideologije, suprotstavljene demokraciji i oprječne komunizmu, u to doba tako snažno polarizirale europsku javnost, da je posve nemoguć i nelogičan zaključak, da su u cijelosti zaobišle Hrvatsku. Naprotiv, i one su, baš kao i komunizam, i u Hrvatskoj imale svojih pristaša. Bilo je u Hrvatskoj (i uoči rata, i tijekom njega) pojedinaca i skupina, koje su simpatizirale s njima, više s njemačkim nacionalsocijalizmom, negoli s talijanskim fašizmom, budući da je potonji uključivao imperijalističke aspiracije na hrvatsku jadransku obalu. Bilo je tih pojedinaca i skupina i u HSS-u i u redovima nacionalističkog pokreta. No, kako je Hrvate tada zaokupljala u prvom redu težnja da se oslobode ropstva i uspostave vlastitu državu, a ne težnja da postojeću državu (pre)urede u skladu s kojekakvim ideološkim postavkama, ti su pojedinci i skupine trajno ostali na margini, ne uspjevši nikad nametnuti svoje poglede i volju pretežnim, središnjim dijelovima tih političkih pokreta.

Do koje je mjere težnja za uspostavom vlastite države prožela široke narodne slojeve, izvrsno pokazuje najnovija, netom objavljena studija dr. Zdravka Dizdara o bjelovarskom ustanku 7.-10. travnja 1941. Spontanoj pobuni hrvatskih vojnika u jugoslavenskoj vojsci masovno se pridružilo mjesno pučanstvo, pa je za dan-dva broj sudionika ustanka narastao na deset do dvadeset tisuća. (I

njih je dakle, uzgred budi kazano, aktualni predsjednik Republike Stipe Mesić, u nedavnom napadaju za nj poslovične političke mudrosti i historiografske prosvijećenosti, svjesno nazvao spodobama, izdajicama, stranim plaćenicima i zločincima!)

A kad je taj ustanak i proglašenje neovisne Hrvatske pokušao najprije apelima, a onda i oružjem spriječiti i ugušiti sâm Vladko Maček, podpredsjednik jugoslavenske vlade, pozivajući se na to da je on „vođa hrvatskog naroda“ i da ima legitimitet s prosinačkih izbora 1938., hrvatski su mu vojnici i seljaci iz bjelovarske okolice okrenuli leđa, odlučno i složno kao jedan. Time su pokazali kako se zapravo tumači izborni legitimitet; pokazali su mu posve jasno i nedvoumno, da su u prosincu 1938. glasovali za Hrvatsku, a ne za pojedinca, „vođu“, stranku i ideologiju.

U takvim je prilikama, dakle, i u ustaškom pokretu od samih početaka prevladala državotvorna misao, koja je zabacivala raspravu o svim ideološkim prijeporima. Trajna, središnja i zapravo jedina važna tema kako programskih i propagandnih spisa, tako i ustaškoga političkog djelovanja jest hrvatska državna neovisnost, a ne raspre o ideološkim maglama: i onda je i sada, naime, bilo nemoguće i proturječno, pozivati se na Starčevićevu baštinu i istodobno kao posebno važne isticati rasne, staleške ili vjerske razlike. Slijedom toga je i za Gjurićevo političko opredjeljenje bilo posve irelevantno, da su sudbinu sličnu njegovoj imali sâm Pavelić, budući ministar Žanić, Ivan Oršanić i drugi.

No, okolnosti u kojima je hrvatska država uspostavljena 1941. (i u kojima je jedino mogla biti uspostavljena, jer je protivni vojnopolitički i ideološki tabor bezuvjetno zagovarao Jugoslaviju, pa makar njome vladala brutalna i krvava diktatura), dovele su položaj hrvatskih Židova u prvi plan.

Premda ne postoji nešto što se zvalo „Rasni zakon“, kako to pogrješno tvrdi priređivač (na str. 52.), u proljeće i ljeto 1941. u Hrvatskoj je donesen veliki broj protužidovskih propisa. Nekima od njih udaralo se na gospodarski položaj Židova koji su, prema istraživanjima Holma Sundhaussena, držali oko 75 posto kapitala u Kraljevini Jugoslaviji, drugima ih se isključivalo iz određenih područja društvenog života. Iako su, kako se danas može sa sigurnošću kazati, oni doneseni pod presudnim pritiskom nacionalsocijalističke Njemačke i u sklopu pokušaja vlasti Nezavisne Države Hrvatske da se, približavanjem Njemačkoj, odhrvu talijanskim imperijalističkim presizanjima, posve je jasno da su ti propisi kao cjelina u velikoj mjeri predstavljali, kako sam zabilježio u knjizi *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.* (Zagreb, 2000.), „pravni okvir za tragičnu sudbinu Židova u NDH“.

Ti su propisi i njihova primjena izravno utjecali na život Dragutina Gjurića i njegove obitelji. Pišući o sudbini vlastitog oca u posebnu poglavlju pod naslovom „Židovski rod“, Đurić napominje kako je trinaestero njegovih rođaka s majčine strane već krajem 1941. uhićeno zbog svoga židovstva (49.), te su potom izgubili život, iako je samo jedno od njih pripadalo organiziranomu komunističkom pokretu, dok su ostali bili lojalni hrvatskoj domovini. U tome je priređivač vrlo vjerojatno u pravu, ali nije u pravu, kad neispravno tvrdi kako su oni „na osnovu (sic!) ‘Rasnog zakona’ (sic!) uhićeni i strijeljani u ustaškim logorima Jasenovac, Stara Gradiška, Đakovo i Jadovno“ (52.).

Naime, već i površnim čitanjem tih propisa (koji nisu bili doneseni u obliku zakona, nego u obliku Poglavnikovih zakonskih odredbi i drugih prisilnih propisa nižeg ranga!) lako je ustanoviti, da „rasno zakonodavstvo“ nije sadržavalo nikakve norme o uhićenju, odvođenju u sabirne logore ili o strijeljanju. Primjerice, Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti (*Narodne novine*, br. 16 od 30. travnja 1941.) propisivala je tko je arijskog podrijetla, tko se ima smatrati Ciganinom, a tko Židovom, pri čemu je u toč. 6. predviđala mogućnost da se i „nearijcima“ dodijele sva državljanska prava, dakle, ono što se kolokvijalno nazivalo „počasnim arijstvom“. Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, objavljena na istome mjestu, zadirala je u statusne odnose i u bračno pravo, te je nearijcima i državnim pripadnicima (koje se razlikovalo od državljana!) zabranjivala isticanje hrvatskog znakovlja i zastava. Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda (*Narodne novine,* br. 43 od 4. lipnja 1941.) zabranjivala je Židovima sudjelovanje u organizacijama i udrugama društvenoga, omladinskog, športskog i kulturnog života.

Baš ni u jednom od tih propisa ne regulira se niti se spominje ni uhićenje, ni odvođenje u sabirne logore, ni suđenje, pa ni smaknuće.

Hrvatski su Židovi privođeni, odvođeni u sabirne logore, pa i suđeni na smrt na temelju općih propisa o postupanju s nepoćudnim osobama ili prijestupnicima (dakle, propisa koji su se jednako odnosili na Židove i na nežidove!) ili, još gore, nerijetko i bez neposrednog oslonca na ikakve propise, prekoračenjem ovlasti od strane državnih tijela ili protupravnim postupanjem pojedinaca i skupina, pod izravnim ili neizravnim njemačkim pritiskom odnosno u antijudaističkoj klimi stvorenoj propagandnim pamfletima, koja se jednim dijelom naslanjala i na tradicionalne antijudaističke motive i predrasude, koje su dijelili svi europski narodi.

Nema, dakle, i ne može biti spora o nekoliko ključnih činjenica skopčanih s ovim problemom.

Prvo, bez obzira na njemački pritisak i tadašnje političke okolnosti, nema nikakve dvojbe da su hrvatske vlasti donijele propise i poduzimale mjere, kojima su Židovi i Romi (Cigani) pretvoreni u građane drugog reda. Drugo, nema nikakve dvojbe, da su ti propisi i te mjere duboko kršili i tadašnje, a kamoli sadašnje standarde individualnih i kolektivnih ljudskih prava. Treće, nema nikakve dvojbe, da su ti propisi i te mjere stvarali stanje pravne i osobne nesigurnosti, pa su bili u teškom neskladu s etičkim naukom „priznatih vjeroispovijedi“, dakle, kako s etičkim naukom zapadnoga kršćanstva, tako i s onim islamskim. Četvrto, nema nikakve dvojbe da je veliki broj Židova u hrvatskim zemljama ubijen ili nestao, a da je većina tih ljudi stradala bez vlastite krivice, samo zbog činjenice da su bili Židovi. I peto, nema nikakve dvojbe, da ta sudbina hrvatskih Židova teško opterećuje i tadašnji i kasniji hrvatski politički i društveni život, koliko zbog obespravljivanja i stradanja nedužnih ljudi, toliko i zbog tužne činjenice, da u širokim dijelovima tadašnje hrvatske javnosti zbog stradanja Židova nije bilo negodovanja, bar ne previše glasnoga.

Suočavanje s time naša je neminovna obveza. No, ona nas istodobno ne smije priječiti, da težimo objektivnom i znanstvenom utvrđivanju svih, a ne samo nekih razloga tih događanja, njihovih pojavnih oblika i njihovih posljedica. (O nekim je mogućim psihološkim i političkim uzrocima spomenute šutnje hrvatske javnosti, kao i o još uvijek neverificiranim brojevima stradalih, u svome podlistku o nadbiskupu Stepincu, objavljenom u *Političkom zatvoreniku*, a sad već tiskanom u obliku knjige, nedavno pisao Ivan Gabelica.)

Pritom valja imati na umu onu poznatu, da predrasude nisu ništa manji neprijatelj istine od otvorene laži. A jedna od predrasuda jest i ta, da je „rasno zakonodavstvo“ samo po sebi uzrok i razlog tragične sudbine Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Kako ne podleći predrasudama?

Priređivač ove knjige, Tomislav Đurić, u nju uvršćuje ne samo tekst, nego i faksimil svoga polemičkog pisma zagrebačkom *Vjesniku*, objavljenog 5. ožujka 1998. pod naslovom „U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ‘rasni zakoni’ provođeni su dosljedno, a ‘ne na papiru’“. Ostavljajući naslov istim, pisac potvrđuje da je uredništvo *Vjesnika* poštivalo njegovu volju, odnosno da je upravo on tako naslovio svoj članak.

Uvršćujući taj tekst skoro deset godina kasnije u svoju knjigu, pisac pokazuje koliko mu je važan i koliko ga istinitim drži. No, moglo bi se reći, da ni u toj ocjeni nije bio dovoljno oprezan. Bilo bi suvišno opet cjepidlačiti podsjeća-

njem da rasno zakonodavstvo u legislativnome i u nomotehničkom smislu nije bilo uobličeno ni u kakvim zakonima (ponajmanje u jednome „Rasnom zakonu“, kao što pisac krivo misli). Ali, teško je ne primijetiti, da T. Đurić – kad tvrdi kako je rasno zakonodavstvo primjenjivano bez iznimki – previđa da ima veliki broj dokaza da nije tako. A nešto o tome govori i sudbina njegova oca.

Iako je majka Dragutina Gjurića bila, kako rekosmo, Židovka, Gjurić je u doba Nezavisne Države Hrvatske bio predsjednik Kotarskog suda u Požegi. Kad su jugoslavenski partizani zauzeli Požegu, za njega se našlo mjesta sudca u Novoj Gradiški, odakle se pred kraj 1944. povukao pred partizanima i bio namješten na Kotarskome sudu u Zagrebu. Budući da je od 1941. do 1944. bio logornikom Ustaške mladeži u Požegi, može se mirne duše kazati, da je i u ustaškome pokretu (shvaćenome u stranačkom smislu), bio prilično visoko pozicioniran. Usprkos tomu, što mu je majka bila Židovka (pa i usprkos tomu, da su brojni njegovi rođaci s majčine strane stradali!).

A nije to jedina priređivačeva preuranjena ocjena, da ne kažemo predrasuda.

Pripovijeda on u knjizi, kako mu se otac nakon proglašenja hrvatske države, za koju se borio čitavu svoju mladost, zapravo htio ubiti (12., 39.-40.). Kao svjedoka poziva svoga krsnog i očeva vjenčanoga kuma, Franju Dujmovića (1904.-2000.), istaknutoga predratnog nacionalista i utjecajnog novinara u doba Nezavisne Države Hrvatske. Naime, Dujmović je u svojoj knjizi *Hrvatska na putu oslobođenja* (Rim – Chicago, 1976., 114.) objavio, da po nizu važnih i karakterističnih pojedinosti pamti kako je sredinom travnja 1941. u Zagrebu susreo Gjurića, i da mu je ovaj tada izjavio kako razmišlja o samoubojstvu zbog progona Židova. Ničim ga ne dovodeći u pitanje, Đurić pokazuje da to svjedočenje smatra pouzdanijim od Evanđelja. A važnost tog svjedočenja potencijalno je iznimno velika.

Jer doista, teško je zamisliti težu optužbu ustaškog režima od izjave jednoga vatrenoga hrvatskog rodoljuba i neprijepornoga zagovornika hrvatske državne neovisnosti, da razmišlja o samoubojstvu već u prvim danima nakon stvaranja države. Zbog toga to svjedočenje treba pogledati izbliza.

Može se bez ikakva oklijevanja pretpostaviti, da su protužidovski propisi u duši mladoga hrvatskog rodoljuba Gjurića, čiji lik na koricama knjige odaje profinjena i tankoćutna intelektualca, izazvali snažan potres i negativnu reakciju. No ipak, može li se to Dujmovićevo svjedočenje uzeti „pod gotov groš“, kako je to požurio učiniti T. Đurić? Dujmović je, naime, jedini svjedok tako teške Gjurićeve duševne borbe. Sin mu se Tomislav ne poziva čak ni na majku,

koja je sve te nevolje nadživjela, pa je mogla posvjedočiti i o toj mori svoga pokojnog supruga, ako je on kroz nju prolazio. A kako se njezina potvrda te more nigdje ne spominje, očito je, da ona o tome ništa nije ni rekla ni znala.

Dujmović je, dakle, *testis unus*. Za takvoga se svjedoka u antičko doba, ne bez razloga, znalo kazati da je i – *testis nullus*. Dujmović je, pored toga, imao i svojih računa, zbog kojih se je mogao htjeti distancirati od onih tužnih i mračnih ratnih stranica. Memoarsko štivo ni inače nije osobito pouzdano vrelo, pa ni uspomene bivših ustaških dužnosnika počesto nisu iznimka od tog pravila. No, ako bismo Dujmovićevo svjedočenje za prvu ruku i prihvatili kao pouzdanije od Evanđelja, kao što to čini T. Đurić, onda moramo imati na umu, da je – prema njemu – do tog susreta dvojice kumova i prijatelja, prigodom kojega je Gjurić govorio o samoubojstvu, došlo sredinom travnja 1941. Tada postaje jasno, da je „smrtni grijeh" toga Đurićeva evanđelja činjenica, da u to doba, sredinom travnja, još nitko nije znao hoće li „rasnoga zakonodavstva" biti ni kako će ono izgledati. Nije se zapravo znalo ni kakva je stvarno sudbina Židova u Trećem Reichu, a još se manje znalo, kakva će sudbina zadesiti hrvatske Židove.

Nije, dakle, bilo nikakva stvarnog razloga da Gjurić sredinom travnja 1941. pomisli na tako drastičan odgovor na (buduću) društvenu nepravdu. A povrh toga, krajnje je neobično, da se ni Dujmoviću ni Đuriću nije učinilo potrebnim postaviti pitanje: ako je D. Gjurić bio toliko ogorčen politikom novoga hrvatskog režima, zašto se nije odlučio na ostavku i pasivizaciju, dakle, na povlačenje iz društvenoga i političkog života? Zašto nije počeo razmišljati o odlasku u emigraciju ili bar u anektirani dio primorske Hrvatske? Zar nije logičnije, da bi mladi intelektualac i savjestan otac obitelji – kakav je Gjurić nedvoumno bio – puno radije pomišljao na to, negoli na samoubojstvo? Ali ni Dujmović ni Đurić to logično pitanje ne postavljaju.

Ne postavljaju ga zato, što odgovor ne pruža sliku kakvu se hoće stvoriti.

Gjurić, naime, ni ne pomišlja na ostavku, ne povlači se iz javnosti, niti se politički pasivizira. Naprotiv, on postaje logornikom Ustaške mladeži i predsjednikom suda, i onda u toj mračnoj, zločinačkoj Hrvatskoj koja ga tobože nagoni na razmišljanje o samoubojstvu, objavljuje dvije knjige pune ljubavi i zanosa za tu Hrvatsku. Štoviše, ni nakon što je „krajem 1941." došlo do uhićenja trinaest njegovih rođaka s majčine strane, Gjurić ne podnosi ostavku niti se povlači iz javnog života: on je i dalje na visokim upravnim i političkim dužnostima. Čak i onda kad se tim rođacima s majčine strane gubi svaki trag,

on nastavlja sudjelovati na izgradnji Nezavisne Države Hrvatske, koliko mu sposobnosti i snaga dopuštaju.

Dakle, unutarnja logika i kronologija tih događaja sama za sebe govori, koliko je pouzdano Dujmovićevo svjedočenje.

Budući da Gjurićev sin Tomislav Đurić u pristupnoj napomeni spominje da su ga u radu na njoj često oblile suze i shrvalo ganuće, jasno je da on kao priređivač ove knjige nije mogao biti nepristran. Zato njega ne treba prestrogo suditi. Ali iz ovoga njegova postupka valja izvući pouku: onaj tko hoće zauzeti konačan moralni i politički stav o jednome dobu i o jednome političkom pokretu, mora biti kadar postaviti bar ona pitanja koja nameće elementarna logika.

Umjesto toga, priređivač ide korak dalje. Kad piše o očevu „židovskom rodu", on opisuje kako je u srpnju 1941. došlo do predaje stijega udruge *Hrvatski junak* i pristupa te udruge u Ustašku mladež. Usporedno s tim, T. Đurić donosi faksimil nekoga novinskog članka iz nepoznatih novina, s naslovom „Novosti iz Požege". Na tome je članku anonimna ruka dvaput spomenuto ime „Gjurić" precrtala i umjesto toga nespretno naškrabala „Židov", domećući još i retke: „Dole Židovi" i „Krv se ne krsti" (51.).

Rukopis pisca tog pamfleta ne odaje osobitu pismenost, a on sâm je ostao zauvijek anoniman. Unatoč tomu, Đurić bez ikakva krzmanja zaključuje kako je to odvratno i uvredljivo pismo – djelo „anonimne ustaške osobe" (50.).

Upravo tako, bez kondicionala i ograde!

Doista, može to biti djelo „anonimne ustaške osobe". Ta se mogućnost niti može, niti smije isključiti. Ali, i studente logike i kriminaliste bi, bez ikakve sumnje, živo zanimalo: ako je pismo anonimno, kako bilo tko (pa bio to i T. Đurić!) može sa sigurnošću znati, tko ga je i iz kojega društvenoga kruga napisao?

Pitali bi se, naime, ti studenti (ili bi bar dopustili mogućnost!), nije li Gjurića možda htio uvrijediti i uznemiriti netko koga uopće nisu vodili nikakvi „rasni" ni politički motivi? Mogao je to, recimo, biti netko tko je bio nezadovoljan kojom odlukom koju je donio D. Gjurić, sudac Kotarskoga suda (kao što je bar jedna stranka u svakom postupku redovito nezadovoljna sudcem). Mogao je pisac te odvratne i uvredljive bilješke biti i koji provokator, zar ne? Mogao je taj provokator, ako se baš hoće, biti i „anonimna partizanska osoba". Gjurića su, naime, višekratno pozivali u partizane, ali se on na te pozive oglušivao (17.).

A ako su jugoslavenski partizani, kao što je poznato, svojim akcijama svjesno provocirali državnu represiju kako bi potakli ljude da bježe u šumu (pa je *antifašistički drug* Kardelj 2. kolovoza 1941. predlagao partijskomu i partizanskom vodstvu, da se u tu svrhu masovno ubijaju ljudi, pale mirna sela i inspiriraju napadaji na Hrvate, Mačekove pristaše, navodeći: „Kod nekih drugova postoji bojazan od represalija (ne u rukovodstvu), od uništavanja sela i ljudi itd. Baš taj strah najviše koči odlučnije pristupanje mobilizaciji hrv. sela. A ja držim da će baš represalije prebaciti hrv. selo na stranu srp. sela. Teror će bezuslovno dovesti do oružane akcije. - U tom duhu smo i donijeli sada naše konkretne zaključke... Treba izazvati njihovu akciju. Teror protiv mačekov.[aca] podići će čitavu Hrvatsku...“), kojom je logikom moguće unaprijed i apsolutno isključiti mogućnost, da poruku Gjuriću ipak nije napisala i poslala „anonimna ustaška osoba“, nego netko, tko ga je želio navesti da u strahu pobjegne u šumu?

Nevjerojatno je, da nijednu od tih mogućnosti Đurić u svojoj knjizi ni ne dopušta! Zbog čega? Očito je, naime, da jedina tobožnja potkrjepa toj njegovoj predrasudi jest njegovo sjećanje, da mu se otac jednom u šetnji potužio kako se boji da ga ne ubiju – ustaše (49.-50.).

Nema razloga piscu ne vjerovati na riječ i sumnjati, da je to svjedočanstvo autentično, i da se njegov otac nekih ustaša bojao. Ne znamo, je li ih se bojao zbog toga što su sudjelovali u bezakonju i u nasilju, ili možda i zbog nekih drugih razloga. Možda, recimo, zbog toga što su ti ustaše poprijeko gledali na činjenicu da je D. Gjurić kao sudac štedio i time objektivno potpomagao srpske pobunjenike i komuniste, koji su se četiri godine kasnije, u ljeto 1945., u velikoj mjeri odazvali pozivu da mu svjedoče u prilog i (uzalud, nažalost) traže milost za nj.

Ne znamo, dakle, jesu li ustaše kojih se Gjurić možda bojao obični rabijatni razbojnici, ili možda tek ljudi koji su – s potpunim nepravom – mislili da je njima dano pravo određivati što je dobro za narod i za državu.

Jer, treba se sjetiti da postoji mogućnost kako su upravo tako možda mislili oni koji su 1991. ubili Antu Paradžika ili oni koji su u ljeto 1992. isplanirali i izvršili smaknuće Blaža Kraljevića s brojnom pratnjom. I oni su možda mislili, da postupaju „u nacionalnom interesu“. No, bez obzira na to što su razmjeri stradanja nedužnih ljudi u devedesetima, srećom, neusporedivo manji, treba se pitati, određuje li današnju Hrvatsku smrt Ante Paradžika i Blaža Kraljevića, možda „slučaj selotejp“, Pakračka Poljana i Gospić, ili možda i nešto drugo?

Jednako tako, što je ono što daje cjelovitu i konačnu sliku ustaškog pokreta i države kojoj je on bio na čelu: taj ustaša ili te ustaše kojih se D. Gjurić bojao,

ili onaj ustaša i one ustaše, koji su toga istoga „Židova“ Gjurića, u jednome strogo centraliziranome i hijerarhiziranome, autoritativnom poretku i usred krvavoga rata postavili na mjesto logornika ustaške mladeži i predsjednika suda? A znalo se, ako ništa drugo, da je s tog mjesta Gjurić mogao pomagati ugroženima, između ostaloga i tako, da im predlaže osobe odvjetnika, branitelja pred ustaškim prijekim sudovima (41.), dok on sâm – kako spomenu njegov sin i priređivač ove knjige – pred jugoslavenskim komunističkim sudom, i to pred redovitim mirnodopskim sudom, prava na branitelja nije imao. (Neka, dakle, bude zabilježena i ta razlika u suđenju i u sudovanju.)

Tko i što, dakle, daje cjelovitu sliku tog vremena i njegovih aktera? I život i povijest su, očito, puno složeniji od naših predrasuda.

Jer, nepristran bi promatrač bio svjestan, da u tu istu sliku koju nudi jedan unakaženi novinski članak s viješću iz Požege i fragment Đurićevih uspomena, treba ukomponirati, recimo, i svjedočenje Jovana Raškovića, izrečeno u razgovoru za *Start* od 28. travnja 1990. godine. Premda je u to vrijeme raspirivao velikosrpsku hajku protiv Hrvata, bio je Rašković dovoljno pošten da prizna kako se njegov otac, predratni kninski odvjetnik, koji je nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske pobjegao najprije u Kistanje, a onda u talijanski Zadar, više bojao „svojih Srba nego nekog ustaše koji bi došao da ga sredi“, dodajući da je taj njegov otac, taj bjegunac, politički emigrant i otvoreni protivnik hrvatske državnosti, godinu i pol kasnije, 1943., prihvatio poziv hrvatskih vlasti i postao, ni manje ni više nego – „predsjednikom jednog pavelićevskog suda“ u Drnišu.

Otkud i kako sad to? Đurić misli kako je Gjurića spasilo to, što ga je štitio „Pavelićev ministar Žanić“, njegov duhovni otac i nesuđeni punac (54.-55.). Ne objašnjava pritom, ima li kontradikcije u tvrdnji, da je Gjurić zbog „rasnog zakonodavstva“ htio izvršiti samoubojstvo, a ipak dr. Milovana Žanića, inače supotpisnika niza ključnih odredaba iz kompleksa toga zakonodavstva, i on i njegov sin Tomislav i dalje smatraju Gjurićevim „duhovnim ocem“. (Ili se tom samorazumljivom nelogičnošću sugeriraju zanimljivi zaključci, zaključci koje bi bilo politički nekorektno izreći?)

Još manje Đurić objašnjava to, kako je Žanić mogao Gjurića štititi nakon studenoga 1943., kad je i sâm napustio državnu službu i svaku političku udjelbu, stupivši u svojevrsnu oporbu prema Paveliću. Jer, Gjurić ostaje visoko pozicioniran i dugo nakon Žanića, do zadnjeg dana Nezavisne Države Hrvatske. Tko ga je tada štitio? A čika Jova Rašković se, kako vidjesmo, u opisu očeve

sudačke karijere u tadašnjoj hrvatskoj državi nije pozivao na zaštitu nikakvog Žanića. Izgleda, da mu nije ni trebala.

Napokon valja dometnuti, budući da se taj protužidovski pamflet u obliku novinskog izreska poslanog na Gjurićevu adresu, u knjizi spominje u kontekstu utrnuća udruge *Hrvatski junak*, mogao bi neupućen i površan čitatelj – možda i protiv Đurićeve volje – pomisliti kako je to u nekakvoj uzročno-posljedičnoj svezi s Gjurićevim podrijetlom. A i to bi bilo krivo.

Naime, dijelom zbog vanjskopolitičkih, a dijelom zbog unutarnjopolitičkih razloga, Pavelić je u drugoj polovici lipnja 1941. objavio Odredbu o političkim društvima koja rade na istim ciljevima kao i Hrvatski Ustaški Pokret. Tom su odredbom raspuštene političke stranke i njihove organizacije, kao i druge organizacije i udruge, odnosno naloženo im je „unići u Ustaški pokret, a njihovo članstvo ima se svrstati u Ustašku organizaciju“. Izuzetak je napravljen jedino kod Hrvatskoga radničkog saveza, koji je nastavio djelovati. Na prvi se pogled čini kako je ova odredba logična i neminovna posljedica prestrojavanja ustaškog pokreta odnosno „fašizacije NDH“, kako se vrlo nespretno i vrlo netočno izrazio T. Đurić (19.).

No, i za njezino se razumijevanje i tumačenje hoće poznavati prilike u kojima je donesena.

Naime, u razgovoru s Pavelićem, njemački se ministar vanjskih poslova Joachim von Ribbentrop 6. lipnja 1941. vrlo znatiželjno raspitivao o unutarnjem uređenju hrvatske države. Svjestan da Ribbentropa to ne zanima iz politoloških pobuda niti zbog opće naobrazbe, nego zbog nekih drugih, puno prozaičnijih i puno važnijih razloga, Pavelić je tada najavio raspuštanje svih političkih stranaka, osim ustaškog pokreta. Zanimljivo je, da je ta odredba službeno datirana u Glavnome ustaškom stanu 9. lipnja, dok je, protivno tadašnjim običajima i praksi, objavljena nakon više od dva tjedna, tek dva dana po njemačkom napadu na SSSR, u *Hrvatskome narodu*, god. 3/1941., br. 130 od 24. lipnja 1941.

Je li ona donesena doista 9. lipnja ili kasnije, i jesu li njemački napadaj na SSSR i njezino objavljivanje u uzročno-posljedičnoj svezi, još nije moguće sa sigurnošću reći. A trebat će ustanoviti i to, je li na donošenje ove odredbe kakva utjecaja imala činjenica da je u svibnju i lipnju 1941., uz obilnu pomoć njemačkih vojnih i obavještajnih tijela, intenzivirano djelovanje Govedićeve Hrvatske nacionalsocijalističke stranke, koja se Hitlerovu Berlinu nudila kao neusporedivo lojalniji saveznik od ustaštva, i kojoj je daljnje djelovanje onemogućeno upravo na temelju ove odredbe.

O svemu tome znademo malo ili ništa, ali ipak, i ove dvojbe, ovdje tek ovlaš nabačene, pokazuju kako se hoće truda da se i u manje ideologiziranoj historiografiji od hrvatske razazna, koja je prava svrha i pozadina naizgled jednostavnih događaja. No, ako ocjene predsjednika Mesića i sadašnja ustavna preambula zadovoljavaju sve naše intelektualne i ljudske želje i prohtjeve, onda nas ništa više ne treba zanimati, jer onda – znademo sve...

Rimski ugovori: žrtva dijela za cjelinu

Na nekoliko mjesta Đurić vrlo autoritativno govori o očevim političkim pogledima. On, primjerice, tvrdi da je njegov otac Rimske ugovore iz svibnja 1941. smatrao „dodjeljivanjem hrvatskih zemalja Italiji" (107.), što je za ozbiljna čovjeka inače neshvatljivo i historiografski potpuno neobranjivo.

Budući da kao trogodišnji, a bogme ni kao sedmogodišnji ili osmogodišnji dječačić, s ocem, zbog razumljivih razloga, nije mogao voditi nikakve političke rasprave, o njegovu stajalištu prema Rimskim ugovorima Đurić može zaključivati samo posredno. U Gjurićevim tekstovima o tome nema niti slova, pa se mora pretpostaviti, da Đurić izriče zapravo svoje stajalište, vjerujući da su ti ugovori i njegova oca, kao i svakoga hrvatskog rodoljuba, teško pogodili. Ta je pretpostavka o širokom nezadovoljstvu posve osnovana: i sâm je državni poglavar javno i otvoreno, na Markovu trgu, već 21. svibnja 1941., te ugovore nazvao žrtvom dijela za cjelinu.

No, zašto Đurić pritom zaboravlja, da to nije jedina teritorijalna žrtva koju su Hrvati u XX. stoljeću morali prinijeti?

Kako bi prva Jugoslavija (Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca) mogla živjeti i okončati dugotrajnu talijansku okupaciju, dr. Ante Trumbić je – u ime i za račun Jugoslavije – potpisao 1920. Rapallski ugovor, kojim se talijansko vrhovništvo proširilo na Istru, Zadar, Cres, Lastovo i niz drugih jadranskih otoka, a „Riječka država" je odcijepljena od Hrvatske, kako bi svega nekoliko godina kasnije lakše ušla u sastav Kraljevine Italije. Sve je to bilo u vrijeme, kad je Jugoslavija imala snažne saveznike (Francusku, pa i Veliku Britaniju), ali ništa nije pomoglo. No, ta žrtva na jugoslavenskom oltaru kao da nije bila „dodjeljivanje hrvatskih zemalja Italiji"?

Kad je Vladko Maček, potaknut anglofrancuskim pritiskom i težnjom da sačuva Jugoslaviju, u kasno ljeto 1939. potpisao sporazum s Dragišom Cvetkovićem, velikim je dijelovima Bosne i Hercegovine, istočnoga Srijema i Boke namijenjen ostanak u tzv. Srpskim zemljama. No, ni ta žrtva na jugoslavenskom oltaru za priređivača ne zaslužuje atribut: „dodjeljivanje hrvatskih

zemalja“ Srbiji? (A takva je njegova šutnja tim problematičnija kad imamo na umu, da mu otac piše o rijeci Drini kao o istočnoj granici hrvatstva i buduće hrvatske države!)

Kad je Josip Broz, skupa s Bakarićem, Hebrangom i čitavom svitom tzv. hrvatskih komunista (onih koji se „u rukovodstvu“ – kako reče Kardelj u spomenutom pismu – nisu ustezali od primjene masovnog terora nad nedužnima!), obnovio Jugoslaviju i odredio granice federalnih jedinica na način, da je BiH definitivno isječena iz Hrvatske, da je Hrvatska ostala bez istočnoga Srijema i Boke (ali je BiH pritom zadržala pristup Jadranu kod Kleka i Neuma, izgubivši ga u Sutorini!), ni ta žrtva na jugoslavenskome oltaru nije za priređivača spomena vrijedna kao „dodjeljivanje hrvatskih zemalja“ Srbiji?

Ni kad je nekoliko godina kasnije nekoliko hrvatskih sela u Istri darovano bratskoj socijalističkoj Sloveniji, to nije bilo „dodjeljivanje hrvatskih zemalja“ našemu zapadnom susjedu? Ni kad je Hrvatska 1990./91. inzistirala na „avnojskim“ granicama, također nije „dodjeljivala hrvatske zemlje“ Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini? A kad je Tuđman početkom 1992. pristao na raspoređivanje „plavih kaciga“ u „zaštićena područja“ (UNPA), izlučujući tako iz hrvatskoga pravno-političkog sustava nemali dio Hrvatske za razdoblje koje je, uostalom, trajalo osjetno dulje od važenja Rimskih ugovora, je li time „dodijelio“ hrvatske zemlje Ujedinjenim Narodima, „Republici Srpskoj Krajini“, ili je tek teška srca platio cijenu međunarodnog priznanja Republike Hrvatske?

Hrvatski slučaj nije jedini: kad su grof Cavour i drugi ideolozi i borci za ujedinjenje Italije svoj životni cilj plaćali teškim gubitkom Savoje i Nizze, nitko ih nije zvao izdajicama. Kad su Eamon De Valera i Michael Collins odlučivali o sudbini Irske, nisu li stisnuli zube i za slobodu pretežnog dijela svoje domovine žrtvovali njezin sjeverni dio? Kad su u naše dane Kohl i Genscher kovali planove o ujedinjenju rascijepljene Njemačke, nisu li bili prisiljeni svečano potpisati, da istočnu granicu ujedinjene njemačke države smatraju nepromjenljivom, iako su istočno od nje ostale stotine tisuća kilometara plodne zemlje, Istočne Pruske, koja je stoljećima bila nastanjena Nijemcima i činila u neku ruku srce Njemačkoga carstva? Jesu li svi oni, i stotine drugih, time nešto „dodijelili“ tuđinu, ili su možda tom i sličnom žrtvom iz tuđinskih pandži istrgnuli bar veći dio svoje domovine?

Samo u slučaju Nezavisne Države Hrvatske postoji to „dodjeljivanje“ hrvatskih zemalja tuđinu?!?

Takva interpretacija po svojoj dosljednosti zaslužuje pozornost i onih kojima je do logike, i onih kojima je do etike: svaka žrtva u interesu Jugoslavije

mora naći opravdanje, a svaka je žrtva u korist Hrvatske izdaja i zločin! Ili, drugim riječima, Pavelić je 1941. morao sa svih par stotina pušaka, i sa svim onim štapovima Mačekovih zaštitara, navaliti na Italiju, Njemačku i Japan, oslanjajući se, tradicionalno, na pomoć koju mu jedva čeka pružiti preostala, osakaćena Francuska, Churchillova Velika Britanija i Rooseveltove Sjedinjene Američke Države, sve zdušni zagovornici osamostaljenja hrvatske države!

O demokraciji i totalitarizmu

Ne manja važna i inspirativna je i Đurićeva ocjena, nabačena naizgled mimogredce, da je njegov otac, unatoč ustaškoj prisezi i svomu logorničkom i sudačkom djelovanju, zapravo bio makar tihi protivnik Nezavisne Države Hrvatske (ili bar njezina režima!), jer je želio da neovisna Hrvatska bude „demokratska“ (49.), pa bi njegova demokratska orijentacija („demokracija“) bila ne samo razlog što je 1941. razmišljao o samoubojstvu, nego i jedan od razloga njegova stradavanja od partizanske ruke (12.).

I to je potrebno razmotriti potanje, jer nas potiče na raspravu o općim pogledima tadašnjih hrvatskih nacionalista.

Budući da, kako rekosmo, Dragutin Gjurić svomu sedmogodišnjem sinu nije mogao izlagati tako složene političke i ideološke probleme, o njegovu stajalištu prema demokraciji Đurić može zaključivati samo posredno. No, nijedan od svjedoka na koje se u knjizi poziva, pa tako ni Srbi, Židovi i drugi „sudionici antifašističkog pokreta i NOB-e“, kako Đurić tepa bar jednomu neodređenom dijelu partizana (5.), koji su svjedočili u prilog njegovu ocu, pokušavajući ga spasiti od partizanskog linča, o Gjurićevu odnosu prema demokraciji ne govore ništa.

Gdje je onda pisac i priređivač našao potvrdu za tu svoju apodiktičku tvrdnju, koja odgovara više današnjemu nego tadašnjem poimanju društvene stvarnosti i koja, zbog svoje političke korektnosti, predstavlja nužnu podlogu podjednakoga priređivačeva odmaka od ustaštva i komunizma (ne od partizanstva, kao što ćemo vidjeti!). Možda u očevim tekstovima?

Gjurić je pisao i objavljivao. Dosta, i o raznim temama. No, nije sačuvan nijedan tekst i nijedan redak, u kojem on govori o demokraciji. Nema ni redka, kojim se on ograđuje od ustaštva. Očito je, da se čak ni u svojoj obrani pred „sudom“, a ni u svojim robijaškim pismima supruzi i roditeljima, nigdje nije upustio u osudu ustaštva. Također, nigdje nije iskazao ni svoju „demokratsku orijentaciju“. A ni izabrani i u knjigu uvršteni fragmenti Gjurićevih članaka i

knjiga ne daju potvrdu za sinovljevu tezu, da mu se otac zalagao za „demokratsku Hrvatsku“.

Naprotiv, Gjurić posve u duhu svog vremena, govori o potrebi „vraćanja hrvatske zemlje hrvatskom narodu“ (61.), o „hrvatskoj narodnoj duši“ (62.), „hrvatskoj narodnoj snazi i svijesti“ (62.), o „nutarnjoj snazi hrvatskog naroda“ (62.), o „državi kao idealu svakog naroda“ (63.), o „hrvatskoj svijesti“ (79.), o Budaku koji je svojim *Ognjištem* „zahvatio u srž ovoga procesa stapanja čovjeka i zemlje“ (91.), o „vjekovnom shvaćanju ognjišta“ (93.), o „svetosti praga i obitelji“ (93.), o „upravo mističnome, duhovnom, nevidljivom stoljetnom spoju hrvatskog čovjeka s hrvatskom zemljom“ (96.), o „veličajnoj misli čistoga hrvatstva“ (96.), o tuđinu koji htjede „u srdce hrvatskog prostora izmedju Une i Vrbasa zarinuti nož u živo tijelo hrvatsko“ (103.) i tu „izgristi srž i jezgru narodnu i otrovati, srušiti deblo hrvatskoga narodnog života, izsisati mu životne sokove, razrovati ga i oboriti za uviek“ (103.), o veličanstvenom osjećaju i činjenici da „nitko ne zna što znači vidjeti hrvatsku stražu na hrvatskoj granici, tko još nije otišao daleko od domovine“ (109.), o „dokazu zdravog narodnog organizma“ (114.), o tome da je narod „vječan samo onda, ako ima toliko životne snage, da se sam u sebi vječno pomlađuje, da živi iz svojih sokova, vezan sa svojom zemljom“ (114.), o „rastakanju hrvatske krvi i narodne jezgre“ (117.), o „narodnoj duši“ (118.) i „duhu hrvatskog naroda“ (119.), o „svetosti obiteljskog praga, svetosti doma, radu i samoprijegoru za dobro obitelji“ (126.), o „odrazu hrvatske narodne duše“ (129.), „psihi narodnoj“ (129.), „narodnoj duši hrvatskoj“ (129.), o „legiji borbene mladeži“ (131.) i slično.

Mogao bi, dakle, zlobni čitatelj iz te Gjurićeve mladenačke nacionalne patetike i mističnog obraćanja „hrvatskoj narodnoj duši“ i sraslosti „hrvatskog čovjeka s hrvatskom zemljom“ prije primijetiti, da njihov pisac pojmovno i ideološki korespondira više s ideologijom krvi i tla (*Blut-und-Boden,* kako se to u Njemačkoj govorilo osobito nakon siječnja 1933.), negoli s demokracijom, koja u njegovim tekstovima nije spomenuta ni jednom jedinom riječju!

Tim prije što Gjurić, kako smo vidjeli, jadikuje nad „rastakanjem hrvatske krvi i narodne jezgre“, pa u svojim člancima bez ikakve samilosti objašnjava da najpoznatiji Budakov roman, u konačnici, pokazuje kako postoji „pravo ljudskog društva da ukloni iz svoje sredine pojedince koji žele razoriti izgrađena i posvećena njegova dobra“ (93.), kako ledena Drina hrli, „kao da hoće izbrisati krv onu prolivenu što se ovdje proli i još će se proliti po neumoljivim zakonima sudbine“ (98.), kako je „život naroda u suštini prirodni proces, analogan životnom procesu svih živih bića, i u tom procesu nema nikakvih

sentimentalnosti. Svatko nastoji ostvariti svoje, ne obazirući se na tuđe, pa jedino narod koji posjeduje dovoljno fizičke i duhovne snage može se uzdržati“ (114.), a u tom nastojanju „može se narod s potpunom sigurnošću osloniti samo na sebe samog, svoje težnje ostvarit će samo u onom opsegu koliko si bude mogao sam uzeti. Narod, koji ne će da zna za pravilo, da se narodni zahtijevi (sic!) moraju ostvariti uzimanjem, borbom, a ne primanjem iz milosti od drugoga, takav narod pokazuje posvemašnju životnu nesposobnost i vrijedan je da nestane“ (115.).

Ti tekstovi prikazuju Gjurića kao snažnog i očito ambicioznoga političkog agitatora, koji se koristi frazama i krilaticama uobičajenima u to doba, a ne – kako bi se to htjelo u današnjemu hagiografskom prikazu – zagovornika neke demokratske Arkadije.

Verba volant... A kad želimo uljepšati vlastitu prošlost i prilagoditi ju današnjem trenutku, ne smijemo smetnuti s uma ni to, kakav je utjecaj na neku „neimenovanu ustašku osobu“ (osobito ako je ta „osoba“ bila sirova i neuka, i ako je više od dva desetljeća trpjela jugoslavenske žandarske bičeve, volovske žile i kundake!) moglo imati Gjurićevo stajalište, da u životu naroda „nema sentimentalnosti“, da će se krv i u budućnosti prolijevati „po neumoljivim zakonima sudbine“, i da u krajnjoj liniji, postoji „pravo ljudskog društva da ukloni iz svoje sredine pojedince koji žele razoriti izgrađena i posvećena njegova dobra“. Što je sve ta sirova i možda osvete žedna „neimenovana ustaška osoba“, ljeta Gospodnjega 1941., pod dojmom tih zapaljivih riječi i, recimo, pod dojmom slika svećenika nabijenih na ražanj i ispečenih na tihoj vatri, poklane djece i hodočasnika, spaljenih sela i uništenih crkava, mogla učiniti!?!

I dalje, ne valja u suvremenome, *politički korektnome* demokratskom zanosu smetnuti s uma, da Gjurić i kao školovani pravnik, pače profesionalni sudac, na svome uskostručnom polju, nabacuje ideje koje su priličnije tadašnjim nedemokratskim poredcima, bili oni crvene, crne ili smeđe boje, negoli demokratskomu odgoju. On naime, uočava duboki nesklad „između pravnog i socijalnog uređenja i narodnog shvaćanja o tom“ odnosno „sukob pisanog i nepisanog prava“, pa predlaže pravnicima, sociolozima i ekonomistima da se time pozabave (130.). Ta ideja nije nova, niti je Gjurićeva, ali je karakteristično da su nju promicali ideolozi i apologeti „mladih dinamičnih režima“, koji su se zalagali za uvođenje „narodnih sudova“ i suđenje po „narodnom osjećanju pravde“. Povijest Sovjetskog Saveza i nacionalsocijalističke Njemačke prepuna je primjera, što u praksi znači takvo „sudovanje“ kad njegove instrumente

prigrabi jedna politička stranka ili pokret (a i sâm je Gjurić, nažalost, pao žrtvom jednoga takvog „suda“).

Šteta je, što priređivač ove zanimljive fragmente nije uočio, jer da jest, ne bi se upuštao u nepotrebne natege niti bi podlegao predrasudama, koje od savjesna čitača zahtijevaju da ih primijeti.

A kad hoću pokazati s kakvim je predrasudama i propustima Tomislav Đurić priredio knjigu o vlastitom ocu, želim sugerirati kako svi mi lako podliježemo osjećajima i predrasudama, a ne to, da iz Gjurićevih tekstova proizlazi kako je on simpatizirao fašizam ili nacionalsocijalizam. Ne! Polemizirajući s tzv. seljačkom ideologijom, on iskreno govori o „ideji slobode i pravde“ koja daje „posebnu značajku hrvatskoj narodnoj duši“, on ističe da „hrvatski narod ne želi samo slobodu i pravdu za sebe, nego pravo na slobodu i pravicu priznaje svakome“ (124.) i napominje da je – protivno nekim danas tako rado i tako sustavno prešućivanim tezama iz radićevsko-mačekovskoga ideološkoga klobuka – upravo kršćanstvo ono, koje je „oplemenilo narodni duh, profinilo osjećaje naroda, udarivši solidne temelje moralnim zasadama i savršenom naukom vječite istine i dobra, obratilo hrvatski narod od poganstva i uvelo ga u veliku obitelj Kristove Crkve“ (125.).

Krajnje je simptomatično, da ovu Gjurićevu polemičku crtu, njegovu kritiku radićevsko-mačekovskih fantazmagorija o „seljačkoj ideologiji“ koja je duboko prožeta nekršćanskim, neopoganskim motivima, Đurić propušta uočiti! Treba željeti, da razlog tomu nije nezgodna okolnost, da danas nije politički korektno podsjećati na takve ideološke tendencije u vodstvu Radićeve stranke (a još manje na neke bizarne i problematične političke korake tog vodstva). Međutim, ta je kritika i te su misli višekratno varirane ne samo u Lukasovoj i u lukasovskoj školi mišljenja, nego i u ustaškoj predratnoj i ratnoj publicistici, pa je Gjurić i po tome prije naravan izdanak toga intelektualnog kruga, negoli njegova negacija.

Nisu, dakle, ni Gjurić ni velika većina tadašnjih hrvatskih nacionalista („ustaša“) simpatizirali s totalitarnim ideologijama, nego su i one – u svjetlu tadašnje duboke ideološke polarizacije Europe – i na njegovu intelektualnom habitusu ostavile traga, oblikujući toga hrvatskog intelektualca, kao i dobar dio njegova naraštaja, kao eklektika razapeta između težnje njegova naroda da se oslobodi stega nametnutih poratnim duhovnim i političkim diktatom, agresivnih totalitarnih ideologija s lijeva i s desna, koje su prijetile rastakanjem europske kršćanske baštine te svijesti da se i kao pojedinac i kao pripadnik kolektiva, hrvatskog naroda, nalazi u procjepu između staroga koje simbolizi-

ra ropstvo i novoga, koje možda i nudi oslobođenje, ali ne obećava slobodu. On, dakle, kao i njegovi istomišljenici, priželjkuje slobodu, jednakost i pravdu (kao temeljne demokratske vrijednosti, što znači, da samim time, u konačnici, priželjkuje i demokraciju), ali je jednako tako svjestan, da vanjske okolnosti i sile jače od naših nerijetko uvjetuju i diktiraju naše postupke.

Upravo zbog toga je moguće shvatiti Gjurićevo ponašanje i njegovo duševno stanje u svibnju 1945.

Iza njega je ostalo, navodi T. Đurić, „dvadesetak" kratkih pisama (18.). Ne objašnjavajući razloge svog postupka, Đurić ih objavljuje samo devet, od čega je pet (ili šest, ako se uračuna redak na margini novinskog lista) doneseno i u faksimilu. Preostalih desetak, koji nažalost nisu objavljeni, nesumnjivo bi nam omogućili bolji uvid u zadnji čin Gjurićeve životne drame. No, i malobrojna pisma objavljena u knjizi otkrivaju teške bure u Gjurićevoj duši i njegovo očajničko nastojanje, da spasi goli život. Ta pisma pokazuju da se on ne junači, nego priznaje vlastitu slabost. Njegova potresne riječi upućene supruzi i roditeljima, sile nas promišljati o patnjama stotina tisuća, koje su se našle u njegovu položaju.

U određenoj mjeri, ta pisma pokazuju i kakva su njegova politička stajališta u zadnjim danima života. Različito od njegova sina, koji bez ikakve ironije govori o antifašistima i narodnooslobodilačkoj borbi (5.) te koji piše kako su jugoslavenski partizani Požegu oslobodili (27.), Gjurić ulazak partizanske vojske (Jugoslavenske armije) u Zagreb ne naziva oslobođenjem, nego trenutkom u kojem će biti završeno razdoblje neizvjesnosti. U tim trenutcima on ne govori ni o slomu države, ni o uništenoj i desetkovanoj vojsci, ni o pobijenim civilima, nego o sinu jedincu i o neizvjesnoj sudbini obitelji (19.). O njegovoj teškoj demoraliziranosti govore i kratki opisi zatvora i zatvorskih supatnika: on zna da je nedužan i da je lažno optužen (22.). Kad je osuđen na smrt, on sav u očaju piše kako je 1. rujna 1945. predao molbu za pomilovanje. Iz dna duše vapi da mu se pomogne, da se prikupe potpisi potpore što više partizana, komunista i Srba, da se potegnu i moguće židovske veze sve do Moše Pijade i Ivana Ribara (22.).

Kad su se izjalovili apeli i predstavke Požežana, koji su svjedočili da se je Gjurić ne samo zauzimao za ugrožene, nego je znao i „zabašuriti i tužbu i istragu", pomažući protivnike režima, pa i partizanske ilegalce, očajni Gjurić supruzi i sinu piše oproštajno pismo. Ponavlja da nije zločinac i da mirno umire, ali istodobno žali što je „izgubio sreću koju nije znao čuvati" i sinu poruču-

je, da bude „obrtnik ili slično i ništa više“ (22.), kao da mu hoće kazati da su društveni angažman i politička borba siguran put u nesreću.

Iako je očito da se nigdje ne obračunava s vlastitom prošlošću, Gjurić je slomljen osobnom i obiteljskom tragedijom. Bi li drugačijim odnosom i drskijim prijezirom vlastita života sebi podigao spomenik trajniji od mjedi, teško je reći. No, nešto mu predbaciti smije samo onaj, tko se je našao u sličnome položaju, pred vješalima ili pred strjeljačkim vodom, dakle, u situaciji u kojoj su samo rijetki kadri hladno pogledati smrti u oči.

Zato je njegova tragedija, koja je, za razliku od mnogih drugih, bar dijelom dokumentirana, pravi poticaj za naše razmišljanje o lomovima u ljudskoj duši i o sudbini pojedinca u nacionalnome i svjetskom vrtlogu. Ujedno je ona poticaj za raspravu o našim znanjima, predodžbama i predrasudama o tome teškom i tragičnom dobu.

(*Politički zatvorenik*, 18 (19!)/2008., br. 192, ožujak 2008., 32.-41.)

BRANIMIR LUKŠIĆ: NEDOVRŠENA HRVATSKA

U nakladi mostarske kuće Fram-Ziral upravo se pojavila knjiga prof. dr. Branimira Lukšića pod naslovom *Nedovršena Hrvatska* (Mostar, 2008., 175 str.). Pisac, koji je povremeni suradnik i našega časopisa, bez ikakve je dvojbe jedan od najistaknutijih hrvatskih intelektualaca kršćanskoga nadahnuća. Rođen je u Splitu 1935. Pravo je u Zagrebu diplomirao 1959., magistrirao 1967., te doktorirao 1974. Na Katoličkome bogoslovnom fakultetu u Zagrebu studira filozofiju. U domovini i u inozemstvu je objavio veći broj članaka i knjiga o etičkim, pravnim i religioznim temama, a od 1986. do umirovljenja bio je redoviti profesor na splitskome Ekonomskom fakultetu. Od 1997. do 2003. obnaša dužnost župana Splitsko-dalmatinske županije.

Najnovija Lukšićeva knjiga zbirka je sedamnaest eseja o hrvatskoj društvenoj zbilji na pragu XXI. stoljeća. Ti su eseji nastali kao prigodna razmišljanja o središnjim temama našega narodnog opstanka, ili kao izlaganja u povodu predstavljanja različitih knjiga, koje Lukšić – umjesto nezahtjevnoga i suhoparnog nabrajanja tehničkih podataka o knjizi i piscu – koristi kao povod za formuliranje svoga pogleda na svijet i na Hrvatsku. On to čini na iznimno staložen i uvjerljiv način, pitkim stilom i jasnom logikom, istodobno izbjegavajući suvišne apstrakcije i filozofijski rječnik koji je kod nekih pisaca nerijetko samo pokrivalo za misaonu i etičku konfuziju.

Na prvi pogled nepretenciozni, Lukšićevi eseji o središnjim povijesnim i filozofsko-političkim temama XX. stoljeća daju zapravo zaokružen sustav misli, kojega je glavna poruka pregnantno izražena naslovom knjige.

Današnja Hrvatska, dio domovine naroda koji se tako dugo i krvavo borio za svoju državu, i država koja u duhovnom smislu nikako ne uspijeva postati domovinom svih Hrvata, doista je nedovršena Hrvatska. Ta se nedovršenost ne ogleda samo u njezinu teritorijalnom opsegu – kako bi netko možda mogao pomisliti – nego još više u njezinoj duhovnoj osakaćenosti, u činjenici da hrvatska država nije prožeta hrvatskim duhom, koji bi istodobno bio duh kršćanske tradicije i europskog razumijevanja i tolerancije prema drugima i drugačijima.

Korijene takvoga stanja Lukšić nalazi u nizu teških političkih pogrješaka koje su počinili neki hrvatski političari u XX. stoljeću, ponajprije u usmjeravanju hrvatskoga broda prema jugoslavenstvu i balkanstvu, dakle – prema Istoku (što je, kako Lukšić ističe, primjer bez presedana u europskoj povijesti), a onda i prihvaćanjem zlokobne i zloćudne komunističke ideologije. U vrijeme kad sami sebi kao narod tepamo da je samo manjina prihvaćala protuhrvat-

sku i ateističku (pače ateizatorsku) komunističku ideologiju te režim koji ju je promicao, Lukšić hrabro i iznenađujuće ocjenjuje da je istina zapravo drugačija: organizirani komunisti (članovi komunističke stranke) jesu, doduše, bili manjina, ali je taj sustav ipak počivao na većini. Ta je nekomunistička većina, „demoralizirana pred vlastitom savješću“, svojom izravnom ili neizravnom kolaboracijom zapravo služila kao produljena ruka Komunističke partije.

Lukšić ocjenjuje da je upravo ta demoralizirana i etički rastrojena većina jedan od razloga prevlasti neokomunističkih krugova i nakon formalnoga sloma komunističke ideologije i raspada Jugoslavije. U novo je vrijeme došlo do simbioze dojučerašnjih boljševika i tzv. boraca za tzv. demokraciju (zapravo pobornika onoga liberalističkoga svjetonazora koji je obilježen etičkim relativizmom i krajnjom permisivnošću). Sredstvo koje ujedinjuje sljedbenike tih naizgled različitih ili čak suprotstavljenih svjetonazora jest EU-forija i bezuvjetno priklanjanje globalizacijskim trendovima. No, iz njihove perspektive europsko udruživanje nije u funkciji slobode i blagostanja pojedinaca odnosno sreće i neovisnosti naroda i država, nego je u funkciji stvaranja države Europe, kojoj je zadaća eliminirati kršćansku tradiciju iz duha Staroga kontinenta, kako bi se osigurala dominacija amoralnoga materijalističkog duha utjelovljenog u kapitalu. Zbog toga je Lukšić protivnik današnjega oblika europskog ujedinjenja (Europske Unije), dok je istodobno pristaša europskoga zbližavanja na temeljima ravnopravnosti, judeokršćanske predaje, antičke filozofije i rimskoga prava.

U skladu s tim polazištima, on oštro polemizira sa svima onima koji relativiziraju zločinački značaj komunističke ideologije tako što ju pokušavaju u duhovnu baštinu mladih naraštaja prokriomčariti pod maskom tzv. antifašizma. Pokazujući iznimno poznavanje sociološko-filozofske i politološke literature o toj temi (što za hrvatske protukomuniste, nažalost, nije previše česta pojava!), Lukšić uvjerljivo dokazuje da komunistička praksa – jednako kao i fašistička i nacionalsocijalistička – nije nikakvo zastranjenje, devijacija, eksces u odnosu na teorijske postavke svojih ideologa, nego je kao nasilje domišljena, promicana i ostvarivana.

Upravo zbog toga se baš na svakome pedlju kugle zemaljske mogla ozbiljiti samo i jedino kao sustav zločina, terora, neslobode, gladi i bijede. Ni u hrvatskome slučaju, dakle, nije moglo biti drugačije. I u Hrvatskoj je njezina pobjeda označila dramatičnu cezuru u povijesti jednoga malog, zapadnjačkog i pretežno katoličkog naroda. A tužne posljedice te pobjede, kako Lukšić dojmljivo pokazuje, osjećamo i danas, na svakom koraku naše nedovršene Hrvat-

ske. Njezino dovršenje značit će konačno okretanje budućnosti i napretku. Međutim, taj društvovni i politički zaokret nije moguć bez konačnoga svođenja računa prošlosti, što je pothvat koji zahtijeva odvažnosti, dosljednosti i oslonca na vrijednosti iskušavane stoljećima...

(*Politički zatvorenik*, 18 (19!)/2008., br. 200, studeni 2008., 43.)

ANDREJ RAHTEN: SAVEZNIŠTVA I DIOBE. RAZVOJ SLOVENSKO-HRVATSKIH POLITIČKIH ODNOSA U HABSBURŠKOJ MONARHIJI 1848.-1918.

Kao što je u vrijeme Jugoslavije spomen ideologije *bratstva i jedinstva* u prvom redu asocirao na „bratstvo i jedinstvo" Hrvata i Srba (a rijetko ili nikada „bratstvo i jedinstvo" Hrvata i Makedonaca ili Hrvata i Crnogoraca), tako su se i u jugoslavenskoj historiografiji pod pojmom odnosa među južnoslavenskim narodima redovito obrađivali hrvatsko-srpski, a malo kad hrvatsko-slovenski, da ne kažemo hrvatsko-bugarski odnosi. Uslijed toga je razmjerno malo rasprava o odnosima između Hrvata i Slovenaca, iako su se ta dva naroda stoljećima nalazila u istome državno-pravnom sklopu, pa je posve logično da su se u određenim povijesnim trenutcima nalazili pred istim izazovima, dvojbama i nedoumicama. I da nije bilo ideološko-političkih motiva kojima se s tih pitanja skretala pozornost, povjesničarima bi, nema sumnje, bilo intrigantno raspravljati o razlikama i o sličnostima odgovora, koje su na te izazove, dvojbe i nedoumice nudili ideolozi i političari ta dva mala susjedna naroda, smještena na razmeđu Srednje Europe, podunavskog bazena i Sredozemlja.

Knjiga slovenskog povjesničara dr. sc. Andreja Rahtena (1973.), koju je pod naslovom *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848.-1918.* (302 str.) ove godine (2008.) objavio zagrebački nakladnik Golden marketing-Tehnička knjiga, u znatnoj mjeri ispunjava tu prazninu. Riječ je o ambicioznoj studiji koja analizira sedam dramatičnih desetljeća u povijesti dvaju naroda, od revolucionarne 1848. preko Bachova apsolutizma, preuređenja Monarhije, odjeka ujedinjenja Njemačke i Italije, okupacije Bosne i Hercegovine, sve do ofenzive političkoga katolicizma, politike novoga kursa, aneksije BiH, balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata s posljedičnim stvaranjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Pritom Rahten ne piše usporednu povijest Hrvata i Slovenaca, nego analizira one elemente, silnice i pokrete koji su zajednički za povijest oba naroda, i koji su – u različitim trenutcima i na različite načine – dovodili do njihovih savezništava ili dioba. Karakteristično je, da je bilo – u široj javnosti uglavnom posve nepoznatih – romantičnih pokušaja da se ta savezništva pretope u jedinstvo, ali da povremeni nesporazumi i diobe do 1918. ni u jednom trenutku nisu zaprijetili ozbiljnim konfrontacijama i sukobima. Stoga je sasvim umjesna zaključna napomena jednog od recenzenata i stručnog redaktora Rahteno-

ve knjige, dr. Zlatka Matijevića, da nam povijest hrvatsko-slovenskih odnosa, oslobođena jugoslavenskog balasta, daje pravo u budućnosti očekivati tješnju suradnju i savezništvo, a ne podjele i sporove koji, reklo bi se, presudno obilježavaju današnje vrijeme.

U uvodnome dijelu svoje knjige Rahten raščlanjuje hrvatsko-slovenske odnose u prvoj polovici XIX. stoljeća, odnosno u vrijeme stasanja nacionalnih pokreta. Prvaci hrvatskoga narodnog preporoda u vrlo ranoj fazi su osmislili koncepciju koja je, kako im se činilo, bila dovoljno široka da bi obuhvatila i ostale južnoslavenske narode. No, misao ilirizma nije našla valjana odjeka ni među Srbima, a ni među Slovencima. I kod jednih i kod drugih prevladalo je shvaćanje da je riječ o umjetnome, ideološkom konstruktu, koji ugrožava samostalan razvitak srpske odnosno slovenske nacije. Tomu je uvelike pridonijelo pogrješno shvaćanje istaknutih filologa, da su svi štokavci zapravo Srbi, a svi kajkavci Slovenci. Pojedinci koji su ipak prihvatili ilirsku misao, kao što je to među Slovencima učinio pjesnik Stanko Vraz, bili su previše malobrojni da bi mogli poslužiti kao poveznice i mostovi suradnje među narodima. Jednako je tako brzo napuštena Vrazova i Gajeva zamisao, da se slovensko ime uzme zajedničkim za sve južne Slavene.

Umjesto prihvaćanja južnoslavenske misli, slovenska je intelektualna elita u revolucionarnoj 1848. izradila program Ujedinjene Slovenije, koji će – u različitim varijantama i oblicima – ostati središnji slovenski politički program sve do raspada Monarhije. Taj program nije isključivao južnoslavensku koncepciju, nego je u njoj gledao poseban oblik narodne borbe, čiji je nužan preduvjet i bitni element očuvanje slovenske narodne samobitnosti te ujedinjenje slovenskih zemalja. S obzirom na to da se taj program počeo širiti u isto vrijeme kad je u hrvatskim zemljama, pod dojmom revolucionarnih previranja i krupnih društveno-političkih koraka koje je poduzeo ban Josip Jelačić, rasla težnja za ujedinjavanjem hrvatskih zemalja, nositelji slovenskoga narodnog pokreta s negodovanjem su dočekali brojne predstavke za ujedinjenje s Hrvatskom, koje su potpisivali slovenski seljaci u Dolenjskoj i u Štajerskoj. Taj je pokret prijetio kompaktnosti i napretku slovenske nacionalno-integracijske ideologije, pa je kod Slovenaca budio oprez. No, u isto doba još uvijek postoje istaknuti slovenski javni radnici (Ivan Macun, Fran Muršič i sl.), koji se zalažu za sjedinjenje Hrvata i Slovenaca u jedan narod.

Ta zamisao o ujedinjenju dvaju naroda pod hrvatskim imenom, u Rahtenovoj je knjizi osobito temeljito obrađena. Autor dokazuje da je pogrješno inače prilično rašireno shvaćanje kako je ona nastala u drugoj polovici XIX.

stoljeća, unutar kompleksa starčevićanske misli i kao svojevrsni izraz hrvatskoga kulturnog, pa i narodnog imperijalizma. U stvarnosti, Sloveniju kao dio hrvatskih zemalja, a Slovence kao sastavnicu hrvatskog naroda, opisao je još 1700. Pavao Ritter Vitezović u djelu *Croatia rediviva*. Njegova Slovenija kao *Croatia Alpestris* našla je odjeka među preporoditeljima, pa je Slovence kao „alpske Hrvate“ u jednoj fazi tretirao i Ljudevit Gaj. U kasnijim desetljećima takvo shvaćanje s hrvatske strane nisu prigrlili samo pravaški političari, nego i njihovi politički protunošci, čija je perjanica, đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, u Saboru 1866. izrazio čuđenje, što se tako malo truda ulaže u dokazivanje pripadnosti Kranjske, Štajerske i Koruške Hrvatskoj, pa su Rački, Kukuljević i dr. upeli svoje snage da dokažu kako slovenske zemlja spadaju pod Trojednicu.

Kako Rahten primjećuje, ta se ideja u hrvatskome političkom životu žilavo držala sve do u XX. stoljeće. No, ona nije bila samo hrvatska. I sa slovenske strane su neki vrlo važni i utjecajni političari s različitih dijelova političkog spektra (Ivan Tavčar, Ivan Šusteršič i dr.) krajem XIX. stoljeća, pa čak i u doba Prvoga svjetskog rata zagovarali tu koncepciju. Njezine korijene autor nalazi u činjenici da su i Slovenci i Hrvati u isto vrijeme bili izloženi snažnim nasrtajima germanskoga i talijanskog imperijalizma. Težnja da su odupru pokušajima ponjemčenja i potalijančenja uvjetovala je ne samo tijesnu suradnju u Istri i u Trstu, nego je nametala dugoročnu suradnju na općem planu.

S obzirom na to da su Slovenci bili relativno malobrojni i da nisu imali školovane i nacionalno svjesne aristokracije, bili su neminovno upućeni na susjedni, hrvatski narod. Povrh toga, Slovenci nisu imali državnopravne tradicije i onoga što se u Hrvatskoj nazivalo hrvatskim državnim pravom, a što je Hrvatima i Hrvatskoj davalo osjećaj snage i opravdanosti njihovih zahtjeva. U strahu da se ne će moći oduprijeti moćnim neslavenskim susjedima, ti su slovenski intelektualci smatrali kako bi stapanjem s Hrvatima pretrpjeli manji poraz.

Povremeni izrazi takvih slovenskih težnji na hrvatskoj su strani, razumljivo, dočekivani s odobravanjem, nerijetko i s oduševljenjem. Integracija upravno-politički rascjepkanih i prometno, gospodarski, pa i kulturno nepovezanih hrvatskih zemalja, bila je primarni cilj hrvatske političke elite, koja je u isto vrijeme, osobito nakon uvođenja dualizma, tražila različite formule suprotstavljanja interesima Beča i Pešte. Svaki nagovještaj priključenja slovenskih zemalja Hrvatskoj i ujedinjenje na temelju hrvatskoga državnog prava, činio je hrvatski čimbenik u Monarhiji potencijalno snažnijim, tim prije što se otvarala

mogućnost da do okupacije (kasnije i aneksije) BiH dođe na temelju hrvatskoga državnog prava.

Takav je razvitak neminovno uvjetovao formuliranje, a onda i jačanje kako jugoslavenske (južnoslavenske), tako i austroslavističke koncepcije. Borba oko njih u slovenskoj i u hrvatskoj političkoj javnosti obilježit će drugu polovicu XIX. i početak XX. stoljeća.

Slično kao i kod Hrvata, obnova ustavnog života dovodi do formiranja političkih stranaka i u slovenskim zemljama. One postaju žarištima oko kojih se kristaliziraju društvene skupine sa sličnim ambicijama i težnjama. Među Hrvatima u to doba najveći utjecaj imaju Narodna stranka i Stranka prava. Iako u njihovu nauku u pogledu pripadnosti Slovenije ima stanovitih razlika, dva ključna pravaška ideologa (Ante Starčević, Eugen Kvaternik) Slovence smatraju „planinskim Hrvatima“. Nasuprot njima, poučeni ilirskim iskustvom i činjenicom da je među Slovencima bilo malo pristaša ideje slovenskog ujedinjenja s Hrvatskom, narodnjaci slovenskim partnerima u novim prilikama ne nude hrvatsku, nego jugoslavensku misao.

To je slovenskim političarima bilo puno prihvatljivije: naslanjajući se na snažne austroslavističke naslage u slovenskome javnom životu, i oni, kao i hrvatski narodnjaci, budućnost vide u stvaranju južnoslavenske upravne jedinice u okviru Monarhije; i oni pod pojmom južnoslavenske suradnje shvaćaju suradnju koja uključuje ne samo Hrvate, nego i Srbe i Bugare. Puno idealizma i još više političke naivnosti, u atmosferi zatrovanoj strahom od germanske, talijanske i mađarske hegemonije te nezadovoljstvo dualističkim ustrojem Monarhije, u posljednjim je desetljećima XIX. stoljeća dovelo do širenja jugoslavenske misli i u slovenskim i u hrvatskim intelektualnim krugovima.

Novu kvalitetu u hrvatsko-slovenske odnose unosi pojava i jačanje političkoga katolicizma pred kraj XIX. stoljeća. U hrvatskome političkom životu, sa snažnim utjecajem liberalne pravaške misli i starčevićanskim aksiomatskim postavkama o Hrvatima kao višekonfesionalnom narodu (što je imalo posebnu vrijednost i težinu u svjetlu austrougarske okupacije BiH), ta će ideja imati puno trnovitiji put i puno mršavije plodove od onih koje je požnjela u slovenskoj javnosti. Iako je i slovenski politički život obilježavao nesmiljen sukob liberala i katoličkoga pokreta, tamo je stranačko-politički organizirano katolištvo trajno imalo zapaženiju ulogu. Nastanak i širenje katoličkog pokreta u Hrvata može se dovesti u tijesnu vezu s katoličkim pokretom u Sloveniji, pa nije slučajno, da je ključni promicatelj tih ideja u Hrvatskoj postao krčki biskup dr. Antun Mahnič, podrijetlom Slovenac.

U svom nastojanju da postane odlučujući čimbenik slovenskoga političkog života, Katolička narodna stranka (koja je krajem 1905. preimenovana u Slovensku pučku stranku) tražila je partnere kako među austrijskim katolicima, tako i na hrvatskoj političkoj pozornici. U isto je vrijeme u hrvatskim zemljama došlo do nove ideološke i stranačko-političke polarizacije: političari obaju naroda tražili su način kako ostvariti svoje ciljeve u posve novoj situaciji. Politika velikoaustrijskoga kruga oko prijestolonasljednika Franza Ferdinanda pogodovala je definiranju trijalističke koncepcije u različitim varijantama.

Vodeći slovenski političari (I. Šusteršič, I. Ev. Krek i dr.), jednako kao i hrvatski (J. Frank) tih su godina izradili veliki broj promemorija i prijedloga caru i kralju Franji Josipu I., koji su išli za trijalističkim preuređenjem Monarhije. Za slovenske je političare karakteristično uporno isticanje, da možebitno trijalističko preuređenje mora dovesti slovenske zemlje u sastav južnoslavenske jedinice, budući da bi svaka trijalistička varijanta koja bi se ograničila samo na hrvatske zemlje, ostavila Slovence (i Čehe) na milost i nemilost germanizaciji. Postojao je, k tome, i drugi razlog zbog čega su slovenski političari težili tješnjemu naslonu na Hrvatsku: simpatije koje je prijestolonasljednikov krug pokazivao prema Hrvatima kao „najlojalnijim braniteljima dinastije", uvjeravala je Slovence da svoje ciljeve najlakše mogu ostvariti savezništvom s Hrvatima.

Rahten pomno istražuje sve oblike slovensko-hrvatske suradnje u borbi za trijalističko preuređenje Austro-Ugarske, napose analizirajući političku agitaciju u novinstvu i među biračima, a napose suradnju u Carevinskom vijeću. No, ta je politika u ratnim godinama doživjela potpuni slom. Svibanjska deklaracija otvorila je put stvaranju prve jugoslavenske države, u kojoj će slovensko-hrvatska suradnja i potencijalno savezništvo biti podvrgnuti dotad neviđenim kušnjama.

Premda svoja istraživanja zaključuje slomom Austro-Ugarske, Rahten završne redke svoje knjige posvećuje slovenskoj suradnji s beogradskim dvorom i velikosrpskom politikom jugoslavenskog režima, ocjenjujući kako je činjenica da je dr. Anton Korošec, najmoćniji slovenski političar u prvoj polovici XX. stoljeća, svojom odlukom da nakon skupštinskog atentata 1928. kao prvi nesrbin pristane biti predsjednikom beogradske vlade, teško opteretio hrvatsko-slovenske odnose: „Korošec se sve do smrti nije uspio osloboditi predbacivanja za svojevrsnu izdaju, koja su hrvatskoj povijesnoj svijesti i dandanas živa..."

(*Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*,
3/2008, br. 5 (1), Zagreb, 2008., 127.-130.)

*IVAN GABELICA: „BLAŽENI ALOJZIJE STEPINAC I HRVATSKA DRŽAVA"**

Iako se iz njegova javnog djelovanja dade lako razaznati, da je u prvome redu bio čovjek Crkve, sve što se oko zagrebačkog nadbiskupa dr. Alojzija Stepinca (1898.-1960.) događalo od trenutka kad je imenovan nadbiskupom koadjutorom *cum iure successionibus* (1934.), do trenutka kad je 10. veljače 1960. umro u konfinaciji u Krašiću, pa čak i do danas, duboko je obilježeno politikom. Štoviše, i njegovo je imenovanje dobrim dijelom uvjetovano političkim prilikama, s obzirom na to da ga je njegovo mladenačko sudjelovanje u Prvome svjetskom ratu na Solunskoj fronti, jednom od ključnih mjesta srpsko-jugoslavenske vojničke i političke mitologije, činilo – kako se u službenom Beogradu tada smatralo – najpogodnijim suradnikom i nasljednikom nadbiskupa dr. Antuna Bauera (1856.-1937.), u to doba relativno cijenjenog filozofa i člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, trajno obilježenog zdušnim pristajanjem uz Hrvatsko-srpsku koaliciju i podupiranjem jugoslavenske koncepcije.

Političku dimenziju Stepinčeva javnog djelovanja ponajprije su uvjetovale okolnosti u kojima se tada nalazila njegova nadbiskupija i hrvatski narod uopće. Ma koliko se on nastojao ukloniti od izravnog sudjelovanja u političkom životu, to u tridesetim godinama XX. stoljeća nije bilo moguće. Sav je društveni život u prvoj jugoslavenskoj državi bio duboko prožet političkim sukobima, koje je generirao ustroj nove države i velikosrpski režim na čelu sa srpskom dinastijom. Protiv shvaćanja nove države kao proširene Srbije od prvog su dana njezina postojanja ustali bugarsko-makedonski nacionalisti i crnogorski federalisti, a socijalne prilike na kraju svjetskog rata te odjeci ruskih i srednjoeuropskih boljševičkih revolucija, doveli su u prvo vrijeme i do jačanja uskoro zabranjene Komunističke partije Jugoslavije.

Ipak je ključni ton teškim prilikama u jugoslavenskoj državi davao hrvatski otpor centralističkomu i hegemonističkom režimu. Desetljetna politička borba okončana je brutalnim skupštinskim atentatom u lipnju 1928., smrću ranjenoga prvaka Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića u kolovozu te godine, te

* O Gabeličinoj knjizi, prethodno zapravo uglavnom, u četrdeset nastavaka, objavljenoj na stranicama *Političkog zatvorenika*, drugi sam prikaz objelodanio također u tom časopisu, god. 17 (18!)/2007., br. 189, prosinac 2007., 44. Također sam bio jedan od njezinih predstavljača u Zagrebu i u Sisku, ali – kad sam već odlučio o pojedinoj knjizi donijeti samo jedan od više osvrta – ovaj iz *Pilara* čini se najzaokruženijim.

proglašenjem kraljevske diktature u siječnju 1929. Posvemašnje gušenje pseudoparlamentarnog života i stvaranje niza ilegalnih organizacija, među kojima će najznatniju ulogu u predstojećem razdoblju imati ustaški pokret, jasno su svjedočili o dubini i ozbiljnosti krize. Usporedno s time na europskoj se i svjetskoj pozornici zaoštravaju suprotnosti između ratnih sila pobjednica i revizionističkih država. Nezadovoljstvo u revizionističkom taboru, kriza poratnog sustava i pobjeda boljševičke revolucije u Rusiji dovode do jačanja totalitarnih pokreta i u Italiji i Njemačkoj, koji će tridesete godine učiniti i razdobljem snažne ideološke polarizacije.

Katolička crkva u Hrvata u tom je razdoblju ostala u procjepu između sve radikalnijih nacionalno-političkih zahtjeva hrvatske javnosti, svoje zabavljenosti pitanjima unutarnjeg ustroja i reforme katoličkog pokreta, te poraza koji je doživjela podupiranjem klerikalne Hrvatske pučke stranke, koja je krajem dvadesetih godina doživjela konačan i neopoziv slom. Na nacionalnom su se planu crkveni ljudi uvelike još uvijek lomili između svoga doktrinarnog jugoslavenstva i stvarnosti, koja je neumoljivom logikom činjenica iz dana u dan govorila kako je ta koncepcija za hrvatski narod štetna i osuđena na propast. U takvim okolnostima mladi zagrebački nadbiskup koadjutor nije mogao ostati imun na politička previranja. A kad je nakon Bauerove smrti (1937.) preuzeo upravljanje nadbiskupijom, prilike su bivale sve dramatičnije. No, skori početak Drugoga svjetskog rata (1939.) i ratni događaji na području njegove nadbiskupije i uopće u hrvatskim zemljama, presudno su odredili Stepinčev život.

Hrvati su se u to doba našli između zapadnih velesila, koje su bezuvjetno zagovarale opstanak i jačanje jugoslavenske države, i sila Osovine, koje su Jugoslaviju zbog geopolitičkih, gospodarskih i vojnih razloga htjele privući na svoju stranu. Ni jedna od suprotstavljenih strana nije u svojim planovima imala stvaranje hrvatske države. No, kad je 27. ožujka 1941., dva dana nakon što je Jugoslavija potpisala pristup Trojnom paktu, u organizaciji britanske obavještajne službe izvršen državni udar i srušena vlada Cvetković – Maček, Njemačka je odlučila napasti Jugoslaviju, što se nekoliko dana kasnije i zbilo. Uslijed toga iznenađujućeg obrata, hrvatski su nacionalistički krugovi odlučili iskoristiti povoljan trenutak, pa su 10. travnja 1941. proglasili Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH).

Odnos katoličkoga klera i napose samoga nadbiskupa Stepinca prema toj državi i ustaškom režimu, koji je njom upravljao sve do svibnja 1945., kao i njihov odnos prema zaraćenim stranama i pokretima koji su ratovali na hrvatskome tlu, središnja je tema knjige Ivana Gabelice *Blaženi Alojzije Stepinac*

i hrvatska država (438 str.), koja je u piščevoj nakladi objavljena u Zagrebu 2007. Riječ je o ispravljenoj i donekle dopunjenoj studiji, koja je u četrdeset nastavaka (od br. 145. do br. 186.) objavljena u *Političkom zatvoreniku*, mjesečniku Hrvatskoga društva političkih zatvorenika.

Gabeličina se knjiga bavi u prvom redu Stepinčevim političkim pogledima i razmatranjima, dok njegovim svećeničkim, pastoralnim, karitativnim i sličnim aktivnostima pisac posvećuje samo onoliko pozornosti, koliko je to nužno radi razumijevanja njegovih političkih shvaćanja i djelovanja. Gabelica je knjigu razdijelio u tri cjeline ili glave. Nakon uvodnih napomena, u prvoj glavi raspravlja o mladome Stepincu i tadašnjim političkim kretanjima u Hrvatskoj. Ta glava zapravo opisuje povijesni kontekst u kojem je sazrijevao budući zagrebački nadbiskup, dok su podatci o samome Stepincu, zbog razumljivih razloga, iz tog doba prilično oskudni. Druga je glava znatno opširnija i obrađuje Stepinčevo djelovanje u monarhističkoj Jugoslaviji. Tu je Gabelica obradio nekoliko tematski i kronološki omeđenih tema: „Od nastanka Jugoslavije do studija u Rimu“, „Od Germanicuma do nadbiskupa koadjutora“, te „Od nadbiskupa koadjutora do sloma Jugoslavije“. Posljednja je tema raščlanjena na nekoliko zasebnih: „Stepinac i hrvatski narod“, „Stepinac i jugoslavenska državna vlast“, „Stepinac i jugoslavenska država“, „Stepinac i Hrvatska seljačka stranka“, „Ustaški pokret i Stepinčev odnos prema njemu“. U sklopu rasprave o ustaškom pokretu, Gabelica je obradio i odnos tog pokreta prema fašizmu i nacionalsocijalizmu, te Stepinčev odnos prema ustaštvu.

Drugim riječima, u drugoj su glavi obrađeni Stepinčevi pogledi na sve relevantne društvene i političke pojave i pokrete predratnoga doba, uključujući i sustavan prikaz njegova odnosa prema nekim tada prevladavajućim ideološkim sustavima, s tim da je analiza Stepinčeva odnosa prema komunizmu ostavljena za treću glavu. Čini se da je to i u metodološkom smislu ispravnije, jer su taj ideološki sustav i njegovi nositelji presudno određivali kako sudbinu hrvatskog naroda, tako i Stepinčeve poglede, upravo u razdoblju kojim se treća i najopširnija glava Gabeličine knjige bavi.

Ta treća glava nosi naslov „Stepinac u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“. I ona je podijeljena u tri cjeline s više podcjelina, čiji naslovi govore sami za sebe: „Stepinac pozdravlja uspostavu i brani opstanak Nezavisne Države Hrvatske“, „Hrvatska državna vlast i blaženi Alojzije Stepinac“ („Pogrešne i zlonamjerne tvrdnje“, „Međusobno poštivanje uz povremene nesporazume“, „Pisanje *Katoličkog lista* i *Nedjelje*“), „Stepinac osuđuje svačije zločine i brani sve ugrožene osobe“ („Uvodne napomene“, „Srpski zločini do početka travanjskog rata

1941.“, „Srpski zločini u travanjskom ratu 1941. i u prvim tjednima Nezavisne Države Hrvatske“, „Stepinčeva osuda srpskih zločina i hrvatske osvete i odmazde“, „Vjerski prijelazi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, „Nezavisna Država Hrvatska, Stepinac i Židovi“, „Stepinac i radni i sabirni logori u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, „Stepinac i nacionalsocijalizam“, „Stepinac prema komunizmu i partizanima“, „Stepinac i zapadni Saveznici“). Na završnim stranicama knjige nalazi se „Zaključak“, sažetci na njemačkome, engleskome i francuskom jeziku, te popis izvora i literature, kao i kazalo osoba.

Po nizu elemenata je Gabeličina knjiga originalna i iznimno vrijedna studija. Za razliku od većine rasprava o kardinalu Stepincu, objavljenih u hrvatskoj političkoj emigraciji, a nakon 1990. i u domovini, Gabelica ne pristupa liku zagrebačkog nadbiskupa kao sakrosanktnoj i nepogrješivoj osobi, koja je u svim razdobljima svog života i u svakom segmentu svog djelovanja ujedinjavala i utjelovljivala ideale hrvatskog naroda, pa čak ni hrvatskih katolika. Iako je njegova bezuvjetna odanost Katoličkoj crkvi i ljubav prema svome narodu trajno neupitna, Gabelica pokazuje kako je ta ljubav u stanovitim razdobljima – kao uostalom i kod premnogih drugih tadašnjih svećenika i katoličkih laika – znala odabrati i krivi put za ostvarenje nacionalne slobode i blagostanja.

Jugoslavenska zabluda, koja je u državnopravnom i kulturološkom, a ponekad i u etnografskom smislu, tj. u smislu shvaćanja da su Južni Slaveni zapravo jedan narod, tijekom nekoliko desetljeća mobilizirala dobar dio organiziranoga katolištva, izvirala je iz posve krivog uvjerenja, da hrvatski narod ima nekakvu mesijansku ulogu u povijesti i poslanju Katoličke crkve, pri čemu se posve previđalo da je ta koncepcija u protimbi s geopolitičkim položajem hrvatskih zemalja, s multikonfesionalnošću i prirodnim težnjama hrvatskog naroda te zasadama njegove nacionalno-integracijske ideologije, koja je propovijedala nužnost konstituiranja hrvatskog naroda kao moderne, višekonfesionalne nacije u vlastitoj neovisnoj državi.

Gabelica nepobitno zaključuje da je nadbiskup Stepinac bio zahvaćen istim onim procesom otrježnjavanja od jugoslavenstva, koji je tridesetih godina XX. stoljeća zahvatio veliki dio katoličkoga klera. Posljedica je to iskustva stečenog u političkim previranjima u Kraljevini Jugoslaviji i sve raširenijeg shvaćanja, da samo u vlastitoj državi Hrvati mogu osigurati svoj opstanak i napredak. Usporedno s time sazrijevala je i svijest o tome, da su svi mesijanski planovi i snovi o širenju katolištva na istok i o Hrvatima koji bi imali biti polugom vatikanske „istočne politike“, za hrvatski narod štetni i tako osuđeni na neuspjeh. Ton javne rasprave i napetosti oko ratifikacije konkordata između Kraljevine Jugoslavije i

Svete Stolice u drugoj polovici tridesetih godina zadali su, očito, smrtni udarac svakom obliku od ranije već ošamućenoga katoličkog jugoslavenstva.

Za razliku od donekle hagiografskog pristupa katoličkih pisaca posljednjih desetljeća, prema kojima je taj otklon od jugoslavenstva (ukoliko se on uopće spominje i priznaje!) u katoličkim redovima rezultirao priklanjanjem nekoj apstraktnoj koncepciji samostalne hrvatske države i podupiranjem Mačekove Hrvatske seljačke stranke, Gabelica dokazuje da je taj zaokret bio puno radikalniji i puno konkretniji.

Simpatiziranje s Mačekovom izbornom listom u prosincu 1938. nije zapravo značilo njegovo identificiranje s HSS-om, a još manje s Udruženom opozicijom u stranačkome i izbornom smislu, nego se može tumačiti samo kao protUrežimska demonstracija. U stvarnosti su se i kod nadbiskupa Stepinca i kod mnogih drugih katoličkih svećenika i laika množile rezerve prema HSS-u. Dijelom su one naslijeđene još iz Radićeva razdoblja, ali su tridesetih godina dobivale sve zaoštrenije oblike, kako zbog niza nekršćanskih i neopoganskih elemenata u tzv. seljačkoj ideologiji koju je vodstvo HSS-a zdušno promicalo, tako i zbog mlaka odnosa vodstva te stranke prema infiltraciji simpatizera komunističke ideologije i pučkofrontaškog amalgama u stranku i hrvatski narodni pokret uopće.

Upravo je mlakost i bezličnost mačekovskog vodstva pridonijela tomu, da je i nadbiskup Stepinac, skupa s većinom hijerarhije i nižega klera, oduševljeno pozdravio uspostavu Nezavisne Države Hrvatske. On je ozbiljno, iako uzaludno, poradio i na priznanju novoproglašene države od Svete Stolice. Premda se je odmah pokorio stajalištu da Sveta Stolica tijekom trajanja neprijateljstava ne će priznati nikakve državnopravne promjene, nadbiskup je i u idućem razdoblju nastavio u Rimu braniti pravo hrvatskog naroda na vlastitu državu, odbijajući brojne propagandne napadaje ne samo na tu državu, nego i na njezin tadašnji režim, iako je prema mnogim postupcima nositelja režima imao krupne rezerve i prigovore. Odnos Katoličke crkve u Hrvata prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj tijekom čitava razdoblja trajanja te države karakterizira upravo jasna svijest, da ne postoji *hrvatska alternativa* tadašnjemu njezinu režimu. Sve druge mogućnosti bile su, nažalost, jugoslavenske. Upravo u skladu s takvim uvjerenjem, nadbiskup Stepinac i hrvatski biskupi oštro osuđuju sve zločine koji su počinjeni na području Nezavisne Države Hrvatske, bez obzira na to jesu li ih počinili Nijemci, Talijani ili saveznici, četnici, partizani ili ustaše.

Za Gabeličin je pristup karakteristično da se u prvom redu služi izvornim dokumentima, i da tim dokumentima uvijek daje prednost pred svjedočenjima

suvremenika. Posebnu pozornost on posvećuje nekim intrigantnim svjedočenjima i epizodama koje se u historiografiji posljednjih godina tumače jednostrano (npr. tvrdnja o tome da su vlasti Nezavisne Države Hrvatske kanile uhititi ili čak smaknuti nadbiskupa Stepinca, koji su uzroci i posljedice govora ministra Makanca koji se očešao o neke nadbiskupove propovijedi i sl.). Raščlanjujući ta svjedočenja i njihove historiografske interpretacije, Gabelica ih željeznom logikom suprotstavlja izvornim dokumentima i stajalištima samog nadbiskupa. I onda, razumljivo, zaključuje kako pri ocjeni o tome što je nadbiskup Stepinac doista mislio, uvijek treba više vjerovati samomu Stepincu, negoli trećerazrednim svjedocima koji su o tome pisali iz druge ruke, ponekad i nakon nekoliko desetljeća.

Pišući o Stepinčevu odnosu prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Gabelica obrađuje i niz osjetljivih tema. Izuzetno je vrijedna i za svaku historiografsku analizu nezaobilazna njegova dokumentirana tvrdnja, da je u prvim danima postojanja te države, prije bilo kakve represivne akcije hrvatskih vlasti, ubijeno više od tri stotine hrvatskih civila. Zanimljiva je i originalna i njegova povijesno-pravna raščlamba ustanovljenja i funkcioniranja tadašnjega hrvatskog logorskog sustava. S druge strane, u odnosu na neka druga problematična pitanja (kao što je etiologija tzv. rasnog zakonodavstva i sudbina hrvatskih Židova), Gabelica također donosi zanimljive podatke, ali oprezno zaključuje kako se radi o temi koju je potrebno dodatno istražiti.

U pogledu opće ocjene Stepinčeve osobe, on ne nasjeda uobičajenim, romantičnim i uopćenim frazama čak ni o poratnome političkom procesu, nego i dokumentaciju iz tog procesa podvrgava logičkoj analizi. Zaključno, može se kazati kako je bitno obilježje Gabeličine knjige autorova spremnost da dokumentirano i beskompromisno uđe u polemiku s mnogim naslijeđenim stajalištima i autoritetima. Njegova je konačna ocjena u bitnome sadržana u riječima msgr. dr. Nikole Solde, izrečenima u razgovoru za glasilo hrvatske katoličke mladeži *Mi*, koje je Gabelica uzeo kao motto svojoj knjizi: „*Stepinac je kao svećenik bio uzor. To je dobar razlog da ga proglašavaju svecem, ali ne smije se zaboraviti da je on cijelim svojim autoritetom stao iza hrvatske države. To je ono što će ući u povijest. To je svima imponiralo. To što je on svetac, veliko je, ali ima i drugih svetaca kod Hrvata. Važno je da on u pitanju hrvatske države nije uzmakao ni za milimetar. To je ono što je Stepinca uzdiglo. On je u povijesnom času stao iza hrvatske države, a to je bilo veliko junaštvo.*“

(*Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*,
3/2008, br. 5 (1), Zagreb, 2008., 132.-136.)

PRAVAŠKA MISAO I POLITIKA: NEPROLAZNE VRIJEDNOSTI STARČEVIĆANSKE IDEOLOGIJE

U hrvatskoj povijesti vjerojatno nema političke ideje koja je tijekom stoljeća i pol jačim magnetizmom privlačila najveće duhove, od ideje koju su početkom druge polovice XIX. stoljeća uobličili dr. Ante Starčević i dr. Eugen Kvaternik.

Iako zbijana u uske stranačke okvire, ideja hrvatskoga državnog prava kao ključnoga etičkog, nacionalnog i političkog uporišta hrvatskih zahtjeva za samostalnošću i državnom neovisnošću, razmjerno brzo je prepoznata kao ideja koja je kadra mobilizirati i šire narodne slojeve. Ona je imala sve što jedna politička ideja treba imati: jasnoću, jednostavnost i bjelodanu etičku utemeljenost, a istodobno okus romantične subverzivnosti u odnosu na okoštali i nepopularni režim. U tom se smislu doista može kazati da je izrasla iz naroda. Samo time se može objasniti njezino zadivljujuće širenje u drugoj polovici XIX. stoljeća, samo to pokazuje zašto su se pod njezin barjak svrstali i vodeći hrvatski književnici toga doba: Kranjčević, Kovačić i Harambašić, Kumičić i Ogrizović, Matoš i čitava plejada njegovih *discipulusa*.

No, ona je upravo zbog svoga političkog magnetizma znala postati propagandnim barjakom i onih društvenih snaga i političkih pokreta, koji s izvornim pravaškim ideološkim sustavom nisu imali previše veze. Naizgled paradoksalno, te široke mogućnosti njezine zlouporabe – koje nisu ostale samo na doktrinarnoj razini, nego su se oživotvorile, nekad i u krajnje pogubnim oblicima – nisu argument protiv pravaške misli, nego su upravo dokaz njezine životne snage. Pravaštvo nije isprazna etiketa nego sustav mišljenja i način života.

Upravo zbog mnoštva onih koji su Starčevića i Kvaternika zloupotrebljavali, puko verbalno pozivanje na korifeje pravaške misli ne mora značiti njihovo nasljedovanje. No, njihovo prešućivanje, ignoriranje ili ocrnjivanje zasigurno je jedan od pouzdanih pokazatelja napuštanja ideje hrvatske državne neovisnosti i slobode, i prava pojedinca. I zato, ako je manipulacija pravaškom misli bila učestala do 1945., ona je i kroz te manipulacije utjecala na odgoj mladih naraštaja. Tom je godinom ona postala tek sastavnim dijelom emigrantske popudbine. U domovini je otjerana u ilegalu. Te godine nastupa muk koji će, osim kratkog razdoblja Hrvatskog proljeća, kad se stiglo objaviti par knjiga i pregršt novinskih članaka, trajati sve do sloma komunizma i raspada Jugoslavije.

Za odnos jugoslavenskoga komunističkog režima prema Starčeviću i starčevićanstvu više su nego ilustrativni primjeri stradanja hrvatske mladeži zbog pukog održavanja uspomene na Oca domovine.

Skupina sveučilištaraca zagrebačkog Sveučilišta suđena je 1954. i zbog posjeta Starčevićevu grobu u Šestinama. Imotskim srednjoškolcima u *Hrvatskoj revolucionarnoj mladeži* na teret se 1959. stavljalo i čitanje Starčevićevih djela. (Kad ih se policija nije mogla dokopati, jer su se gimnazijalci branili da je *corpus delicti* prije uhićenja bačen u rijeku Vrljiku, *narodne vlasti* su iz sedamdesetak kilometara udaljenog Mostara doveli ronioce koji su *cerberskom* upornošću u rijeci tražili – knjigu! Na njihov žar, koji je po ustrajnosti i krvožednosti podsjećao na strast hijena, ništa nije utjecalo što je ionako slabo uvezana knjiga u rijeku, tobože, bačena nekoliko dana ranije, pa ni to što rijeka – ponornica – teče rubom povećih sela, i sve to u vrijeme kad je knjiga u seoskoj sredini uglavnom bila rijetkost. Grčevito nastojanje da se pribavi krunski dokaz *neprijateljske djelatnosti* i *izdaje naroda* bilo je snažnije od elementarne logike.) Omladinska skupina oko ubijenoga Ive Mašine suđena je 1959./60. i zbog dijeljenja Starčevićevih slika. A pisac ovog osvrta živi je svjedok da su još sredinom osamdesetih godina zadušnicu za Starčevića, svakog 28. veljače, uz malobrojne poštovatelje uveličavale i „čike u kožnim mantilima“, koje bi obješena brka i rječito raskrečenih nogu bdjele uz ulazna vrata šestinske crkve, čak ni ne hineći da sudjeluju u skromnome obredu. Likovi s crnim rukavicama neskriveno su demonstrirali *budnost* režima, svjedočeći tako svojom nazočnošću, između ostaloga, i činjenicu da Starčevićeva misao nije mrtva.

Šutnja o njoj tijekom postojanja komunističke Jugoslavije pokazuje da je predratni Krležin Starčević kao „jedini lampaš vu kermežljivoj noči“ bio samo propagandni štit od predbacivanja za komunistički internacionalizam i manjak rodoljublja. Kasnije (i osobito današnje) natege o Cesarčevoj fascinaciji Kvaternikom i pravaštvom svim se silama trse previdjeti da se taj istaknuti komunistički književnik pravaštvom bavio samo u onoj mjeri u kojoj se ono moglo dovoditi u odnos prema Rusiji („matuški“, kako je Cesarec tepao „prvoj zemlji socijalizma“) i u mjeri u kojoj se mogla konstruirati veza s Pariškom komunom. Malo Hrvatske, a još manje Starčevića i starčevićanstva ima i u Cesarčevoj drami *Sin domovine*, koja se nerijetko kuša zaodjenuti u veličanstvenu odu pravaškom nadahnuću tzv. hrvatske ljevice.

Umjesto u hrvatskoj misli, ona je svoj okvir tražila i našla u jugoslavenskome i slavenskom okviru, pa je iz te perspektive sasvim logičan rekvijem koji je 1953., one iste kad je svoje umorne oči sklopio *genijalni vođa naprednog čovječanstva, generalissimus Staljin*, a u Hrvatskoj potučeni i zadnji ostatci oružanog otpora komunističkoj Jugoslaviji, upravo Krleža otpjevao Starčeviću, proglasivši ga „mrtvom formulom na političkom groblju“. I zato nije puka

slučajnost da se iz kruga krležijanaca i krležologa (poput Stanka Lasića) u novije vrijeme upravo Starčevićeva misao – misao koju Hrvati stoljeće i pol ističu kao misao slobode i prava – hoće proglasiti odgovornom za monološku svijest koja nerijetko vlada u našemu javnom i kulturnom životu.

Na taj se način – zajedljivošću koja resi konvertite nespremne na potpuno suočavanje s vlastitom prošlošću – Starčevićevo bezuvjetno ustrajanje u načelima prestaje smatrati vrlinom i krepošću čak i u doba kad se sa svih strana vapi za načelima, za dosljednošću i osobnom čestitošću političara. A kad ustrajanje u načelima i bezuvjetno zagovaranje hrvatske državne neovisnosti postane krivcem za tobože dogmatski, nesnošljiv duh, onda se neminovno relativizira odgovornost svih onih koji su sve svoje sile i sav svoj život utrošili u negaciju tih načela i toga cilja. Formula je savršeno jednostavna: ako je starčevićanstvo negacija slobode i prava, onda je u potrazi za tim vrijednostima svaki drugi put bio potencijalno opravdan. Ali, vrijeme je pokazalo da su stvari ipak malo drugačije, i da se svaki drugi put pokazao stranputicom. Vrijeme je pokazalo i to, da Hrvatska može opstati bez Jugoslavije, i to ne samo bez one kojoj je na čelu bio *Petrus Primus Serbiae Victricis Rex*, nego i bez *titovskog rješenja* balkanske jednadžbe.

Znanstveni skup, koji su 27. i 28. travnja 2006. u *Zlatnoj dvorani* Hrvatskoga instituta za povijest pod naslovom „Pravaška misao i politika“, o 110. obljetnici Starčevićeve smrti, pod pokroviteljstvom Hrvatske stranke prava i uz pomoć Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa priredili spomenuti Institut i Društvo za hrvatsku povjesnicu, obiljem i raznolikošću tema te vrsnoćom priloga objavljenih u istoimenom zborniku tiskanom godinu kasnije (326 str., ilustr., uredili Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković), zorno pokazuje da je pravaštvo i u historiografskome i u političkom smislu neiscrpno vrelo nadahnuća. U zbornik je uvršteno trinaest znanstvenih članaka te autobiografski članak Gorana Ante Blažekovića, koji se bavi obnovom Hrvatske stranke prava 1990., njezinim djelovanjem neposredno poslije obnove i uzrocima raskola.

Iako nejednake vrijednosti, znanstveni članci pružaju uglavnom zaokruženu sliku pravaške misli i politike do 1918., te u drugoj polovici tridesetih godina XX. stoljeća. Nakon uvodnih napomena o Starčeviću iz pera Marjana Diklića, jednog od najboljih poznavatelja razvitka pravaštva u Dalmaciji, Jasna Turkalj se potanje bavi pravaškim pokretom u 80-im godinama XIX. stoljeća, tj. razdobljem kad je pokret doživio punu afirmaciju i postao jednom od dominantnih duhovnih i političkih struja u banskoj Hrvatskoj. Njezina je studija zanimljiva i zbog raščlambe strukture izabranih pravaških zastupnika u to doba po teritorijalnim i profesionalnim kriterijima. Marina Diklić piše o

prodoru pravaške misli u Dalmaciju u poslijepreporodnom razdoblju, u svjetlu političkih previranja u redovima narodnjaka, autonomaša i srpskih zastupnika. Uz bok tom tekstu stoji *croquis* Mire Kolar-Dimitrijević o gospodarskim pogledima pravaških prvaka, koji potiče na nova istraživanja o stajalištima A. Starčevića i E. Kvaternika, a potom i njihovih sljedbenika, prema ključnim pitanjima gospodarske izgradnje i suverenosti Hrvatske u dualistički uređenoj Monarhiji. Dosadašnje predodžbe o manjku pravaškoga, napose Starčevićeva interesa za gospodarska pitanja, očito odudaraju od činjenica.

U sklopu osvrta na pokušaj izgradnje „pravaške" džamije u Zagrebu 1908., Zlatko Hasanbegović problematizira Starčevićev i starčevićanski pozitivan odnos prema islamu i bosansko-hercegovačkim muslimanima. Taj za hrvatske prilike skoro revolucionarni zaokret, kojim se hrvatski nacionalizam konstituira kao moderna ideologija viševjerske nacije, prema Hasanbegoviću, izvire iz Starčevićevih filozofskih uvjerenja, ali i iz njegova posvemašnjeg otklanjanja austroslavizma, slavenstva i jugoslavenstva. Raskid s ilirizmom i jugoslavenstvom kao njegovim „produžetkom" odnosno „zabludom i najvećom pogibelji za hrvatski narod" doveo je Starčevića do uvjerenja da su bosansko-hercegovački muslimani i u etničkome i u kulturnom pogledu sastavni dio moderne hrvatske nacije. Tu koncepciju, koja je zamišljena i kao ključ rješenja sudbine Bosne i Hercegovine, u cijelosti je baštinio Starčevićev nasljednik dr. Josip Frank. Iz njegova je kruga u vrijeme aneksije BiH potekla zamisao o gradnji džamije u Zagrebu, koja će svoje ostvarenje dobiti tek u doba Nezavisne Države Hrvatske (kad će poticaj i ohrabrenje doći opet iz istoga, starčevićansko-frankovačkoga kruga). Činjenica da je prvi prilog za džamiju uplatio jedan profesor (katoličkoga) crkvenog prava, ilustrativan je za stanje duha tadašnjih hrvatskih nacionalista.

Tekstovi Stjepana Matkovića („Između starog i modernog pravaštva") i Jure Krište („Kad pravaši pođu različitim putovima: Frano Supilo i Josip Frank o 'novom kursu'") komplementarni su i ujedno, u političkom smislu, najintrigantniji dijelovi zbornika. Krišto s pravom zaključuje da još i danas traje rascjep u hrvatskome političkom životu koji je Većeslav Wilder prije devet desetljeća opisao kao sukob između dva glavna smjera. Jedan čini Hrvatsko-srpska koalicija odnosno snage koje se zalažu za jugoslavensko rješenje hrvatskog pitanja, a drugi je utjelovljen u frankovcima koji ostaju na hrvatskoj koncepciji i onda kad je njezino rješenje moguće samo u okviru Austro-Ugarske.

Korijene tog rascjepa valja tražiti još u razvitku i u raskolu Stranke prava. Više od jednog stoljeća u jugoslavenskoj historiografiji prevladava shvaćanje

da „moderno pravaštvo" predstavlja zapravo negaciju „izvornoga". Pojam „modernoga pravaštva" od početka ima podrugljivo značenje i uvijek se veže uz osobu Josipa Franka. U iznimno vrijednoj monografiji *Čista stranka prava 1895.-1903.* (Zagreb, 2001.) Matković je dokazao da su mnoge optužbe na Frankov račun motivirane isključivo političkim razlozima, pa i u ovdašnjem članku ustraje u ocjeni „da se pojam modernog pravaštva ne može promatrati kao devijacija ishodišnog pravaštva". Radi se jednostavno o taktičkoj prilagodbi zahtjevima koje su postavljale objektivne okolnosti i perspektive. Istodobno je Frankova djelatnost, osim obilnih plodova u organizacijskom pogledu, omogućavala prodor suvremenih ideja u hrvatski javni život i gospodarsko-kulturnu afirmaciju hrvatstva. No spor koji je zametnut u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća, kulminirat će u vrijeme „politike novoga kursa".

Mjestimice polemičkim tonom, Krišto upozorava na različit odnos jugoslavenske (pa i hrvatske „jugoslavenstvujuće", kako ju Krišto naziva) historiografije prema Franku i Franu Supilu. Potonjega se i danas veliča, čak dotle da se previđaju njegovi antijudaistički ispadi, njegovo odricanje od BiH i njegova spremnost da se ne jedino hrvatski ciljevi, nego i samo hrvatsko ime podredi zajednici sa Srbima i ideji jugoslavenstva, što je posve suprotno njegovim mladenačkim tekstovima u kojima odiše starčevićanski duh. Nasuprot tome, Franka se i danas smatra odioznim, premda je on pokazivao više širine i snošljivosti prema inovjernim „žiteljima Kraljevine Hrvatske", i makar je povijest dala za pravo njegovim proročanskim riječima iz 1905., da je politika Hrvatsko-srpske koalicije „kobno sjeme" posijano po hrvatskom narodu.

Na točnost tog proročanstva, koje se u Hrvatskoj i danas prešućuje, davne je 1970. hrabro upozorio Srećko Lipovčan, zapisavši u eseju pod naslovom „Zašto je baš tako kako jest?" i sljedeću misao: „Koalicionaška 'oportunistička i kvietistička politika (...) po posljedicama za zbiljske (hrvatske) interese bila je daleko pogubnija no ona frankovaca..." A teško je ne složiti se s Krištinom zaključnom ocjenom, da se moćna prisutnost svijesti o Supilovu navodnom rodoljublju i o Frankovoj tobožnjoj izdaji hrvatstva može objašnjavati samo jednim: „snažnom prisutnošću ideje jugoslavenstva", koja je potka različite ocjene tih dvaju hrvatskih političara. Autorova ocjena Frankove politike iznimno je pozitivna: on je, sa svojim „ne baš brojnim sljedbenicima, bio hrvatska iznimka, iverje koje plovi u moru hrvatske nedosljednosti, malodušja i nevjere u sebe, ali tako svjedočeći o nekim trajnim vrijednostima hrvatskoga duha i iskonosti".

Matkovićeve i Krištine ocjene dopunjuje članak Marka Trogrlića o hrvatskome pitanju u korespondenciji J. Franka i austrijskoga generala i ministra rata

M. von Auffenberg-Komarówa 1908.-1911., te Lipovčanov tekst o Matoševim sudovima o A. Starčeviću. Kao i niz drugih važnih hrvatskih književnika, Matoš se duhovno oblikovao na pravaškim idejama i vjerojatno je jedan od najzaslužnijih za njihovu promociju u literaturi i u kulturi uopće. Do 1909. odani sljedbenik Starčevića i Franka, te godine napušta Franka, ali će mu dvije godine kasnije, u nekrologu s važnim autobiografskim crtama, priznati da je bio jedan od rijetkih, ako ne i jedini, koji je „šah politički igrao glavom, a ne srcem".

Pozitivna ocjena Josipa Franka proizlazi i iz teksta Zorana Grijaka o doprinosu vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera djelovanju Stranke prava u BiH tijekom Prvoga svjetskog rata. Grijak, nesumnjivo najbolji poznavatelj Stadlerove političke djelatnosti i pisac iznimno vrijedne monografije o prvome vrhbosanskom nadbiskupu, u svome članku pokazuje da Stadler nije bio samo promatrač političkih previranja, nego i njihov vrlo angažirani sudionik. Glavni tokovi njegove djelatnosti podudarali su se s politikom Frankova kruga, a sâm se nadbiskup znao izjasniti pristašom pravaške stranke. U tom su smislu, ocjenjuje Grijak, netočne i nepravedne ocjene koje Stadlera ističu kao zaprjeku katoličko-muslimanskoj suradnji odnosno afirmaciji hrvatske nacionalne misli među bosanskim muslimanima. Unatoč nekim javnim istupanjima koji bi mogli potkrjepljivati takvu ocjenu, Grijak smatra da je Stadler bio zagovornik katoličko-muslimanske suradnje, ali je polazio od realnih činjenica, tj. od uvjerenja da hrvatska nacionalna svijest, zbog niza okolnosti, nema previše duboke korijene ni među katolicima, dok je kod muslimana u to doba ograničena na uski intelektualni krug. To je, prema Grijaku, dovelo i do korekcije frankovačke trijalističke koncepcije, jer se u novim prilikama ocijenilo da bi specifični subdualizam u perspektivi bio najdjelotvorniji put za ujedinjenje hrvatskih zemalja i pobjedu nacionalno-integracijske ideologije.

Tekst Zlatka Matijevića „Politika i sudbina: Dr. Ivo Pilar i njegova borba za samostojnost hrvatskog naroda" zapravo nije tek rasprava o Pilarovu odnosu prema Starčeviću i pravaškoj misli, nego je nacrt monografije o jednom od najsnažnijih i najsvestranijih hrvatskih intelektualaca s kraja XIX. i u prvoj polovici XX. stoljeća. Zbog njegove iznimne izobrazbe, zapanjujuće širine interesa i sposobnosti da događaje promatra i analizira ne samo na površinskoj razini, Pilarova se politička razmišljanja i njegovi pokušaji da iz pozadine osigura interese hrvatskog naroda, stalno susreću i isprepleću s pravaškom ideologijom. Iako neki objavljeni fragmenti upućuju na to da je prema Starčeviću bio kritičan zbog svog uvjerenja da je pravaški *pater familias* bio nesklon praktičnoj politici i da je time nehotice pomogao da se Hrvati ne (na)uče prakticirati vlast

odnosno vladati, Pilar se u presudnome razdoblju Prvoga svjetskog rata našao na istim pozicijama na kojima su bili frankovci odnosno, točnije, u svojim je analizama, procjenama, pa i u konkretnim koracima prednjačio u težnji da se hrvatsko pitanje riješi u *frankovačkom* smislu. U istome članku Matijević analizira i Pilarov odnos prema Radićevu i Mačekovu H(P)(R)SS-u, zadirući tako u razdoblje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Jedan zanimljiv fragment pravaške politike iz toga doba objavio je Ivica Miškulin u skici za portret svećenika pravaša Jurja Tomca. Budući da je djelovanje HSP-a od 1918. do zabrane 1929. dosad u historiografiji uglavnom neistraženo, Miškulinov tekst potiče i raspravu o tome kako su na pravašku misao gledali utemeljitelji seljačkoga pokreta, braća Antun i Stjepan Radić. Mario Jareb, pak, analizira odnos hrvatskih nacionalista prema Starčeviću i njegovu djelu od atentata u Marseilleu (1934.) do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (1941.). Vrijeme je to burnih političkih previranja i ideoloških sukoba na svjetskoj razini, koji su se odražavali i na intelektualno i političko oblikovanje nacionalističkih redova. U tom sklopu Jareb dolazi do zaključka da je pogrješno poistovjećivati nacionalističke redove u Hrvatskoj s ustaškim pokretom, iako je većina radikalnih protivnika jugoslavenske države na određeni način priznavala političko vodstvo A. Pavelića, počesto bez ikakvih jasnijih predodžbi o ustaštvu.

Na koncu knjige uvršten je, kao što je spomenuto, važan autobiografski zapis G. A. Blažekovića, jednog od obnovitelja HSP-a 1990., bez kojega ne će biti moguće pisati povijest djelovanja te stranke i analizirati uzroke njezina raskola, te potonjih uspona i strmoglavih padova od 1990. do danas. Makar je Blažeković od početka pripadao struji koja je, bez ikakve sumnje, uživala potporu najvećeg broja stranačkih pristaša, uredništvu zbornika ne će se moći predbaciti da se uvrštenjem njegova teksta svrstalo uz neku od frakcija koje su se posljednjih petnaestak godina konstituirale kao zasebne stranke, budući da su mnogi drugi akteri tih neveselih stranica suvremenoga pravaštva svoje uspomene već ranije objavili.

Čitav je zbornik, dakle, nezaobilazan za studij pravaške misli i politike, čije istraživanje i znanstvena obrada u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, u doba Nezavisne Države Hrvatske i u poslijeratnoj emigraciji čeka, nažalost, buduća, bolja vremena...

(*Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*,
3/2008, br. 6 (2), Zagreb, 2008., 107.-113.)

NARODNO VIJEĆE SLOVENACA, HRVATA I SRBA U ZAGREBU 1918-1919. IZABRANI DOKUMENTI.

Izabrali i priredili: Marina Štambuk-Škalić i Zlatko Matijević, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2008., 639 str.

Iako je težnja za napuštanjem okvira Habsburške Monarhije odnosno Austro-Ugarske ili bar olabavljenjem njezinih stega bitno, možda čak i presudno utjecala na oblikovanje ideologije hrvatskoga nacionalizma, ali i na nastanak i razvitak južnoslavenske odnosno jugoslavenske narodne i državne misli, poodavno su prilično jasni razlozi zbog kojih 29. listopada, dan kad je 1918. hrvatski Sabor raskinuo sve državnopravne sveze s podunavskom Monarhijom, u kolektivnoj svijesti hrvatskoga naroda nema ono simboličko značenje koje bi dan oslobođenja beziznimno morao imati.

Da se po njemu ne zove jedna omanja zagrebačka ulica (uostalom zagubljena u mnoštvu okolnih, mahom zvučnijih i privlačnijih gornjogradskih odrednica i odredišta), taj bi nadnevak nešto značio tek povjesničarima. On kao da nikad nije bio kadar motivirati izljeve emocija, nije poticao ni na ljubav ni na mržnju, nije jačao nacionalnu svijest i ponos, niti je pozivao na dostojanstvo i otpor. Njega se ili posve ignoriralo ili se preko njega prelazilo s ravnodušnošću. U svojim verbalnim okršajima na nj nisu podsjećali političari, na nj se nisu naslanjale kojekakve punktacije, programi i deklaracije, po njemu nije nazvana nikakva javna (a još manje tajna) politička ili kulturna organizacija u zemlji ili u emigraciji, njegovo ime ne nosi nijedna udruga čak ni u ovo naše doba kad je Hrvatska preplavljena udrugama nazvanima po prilično egzotičnim ljudima, temama i događajima. Dvadesetdeveti listopada, dan rođenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba, dakle, jedva je nešto više od dana koji slijedi iza dvadesetosmoga, a prethodi tridesetom danu desetoga mjeseca u godini.

Zašto je tomu tako, pokazuje nam i zbornik dokumenata *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. Izabrani dokumenti,* koji su priredili Marina Štambuk-Škalić, arhivska savjetnica i dr. sc. Zlatko Matijević, kao sv. 14 edicije *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* za 2008. godinu, odnosno kao posebnu publikaciju pod istim naslovom (Zagreb, 2008.) u izdanju Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu.

Priređivači su u zbornik uvrstili 361 dokument, koji zajedno s predgovorom ravnatelja Arhiva, dr. sc. Stjepana Ćosića, uvodnom studijom Z. Matijevića i arhivističkim napomenama M. Štambuk-Škalić te indeksom imena,

kazalima i sažetcima ima 639 stranica. Dokumenti se kronološki ne poklapaju posve s vremenom postojanja Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (NV SHS). Naime, u zbornik je uvršteno gradivo datirano od 22. srpnja 1918. do 12. listopada 1921. godine. Ipak, velika je većina izabranih dokumenata nastala krajem 1918. i početkom 1919., dok se oni kasniji odnose dijelom na sudbinu arhivskoga gradiva, a dijelom na problem talijanske okupacije istočne obale Jadrana, što je, skupa s tužnim rapallskim intermezzom iz studenoga 1920., epizoda koja – unatoč stanovitim analogijama sa situacijom u travnju i svibnju 1941. (ili možda baš zbog tih analogija?) – ni u historiografiji ne nailazi na zasluženu pozornost, dok je posve prešućena u publicistici i, osobito, u političkim i politikantskim interpretacijama i reinterpretacijama novije hrvatske povijesti (na kojima bi profesionalni povjesničari, možda, trebali biti zahvalni, unatoč nerijetko fascinantnoj dovitljivosti i skoro redovito uvredljivu stupnju ignorancije sudionika tih prijepora).

Dokumente su priređivači grupirali u deset cjelina, unutar kojih su dokumenti poredani uglavnom kronološki. Prva cjelina, pod naslovom „Pripreme za osnivanje, zapisnici sjednica, akti i proglasi Narodnog vijeća SHS“ (str. 73.-172.) obuhvaća 31 dokument. Drugu, „Uspostava diplomatskih odnosa i glavne vanjskopolitičke aktivnosti“ (str. 173.-238.) čine 42 dokumenta; treću, „Imenovanja, razrješenja i rad diplomatskih predstavnika“ (str. 239.-330.) njih 57; četvrtu, „Izvješća, dopisi i brzojavke u vezi s praćenjem talijanske okupacije“ (str. 331.-350.) četrnaest dokumenata. U petu cjelinu pod naslovom „Stvaranje Narodne vojske Slovenaca, Hrvata i Srba“ (str. 351.-430.) među šezdeset devet dokumenata priređivači su uvrstili – zanimljivo je dometnuti – i neke koje je potpisao ili odobrio kasniji proglasitelj i vojskovođa Nezavisne Države Hrvatske, tadašnji podpukovnik Slavko Kvaternik. U šestu cjelinu, „Status mornarice“ (431.-443.) uvršteno je jedanaest; u sedmu, „Delegacija srbijanske Vrhovne komande kod Narodnog vijeća SHS“ (str. 444.-452.) osam dokumenata; u osmu, „Propisi, okružnice i naredbe Narodnog vijeća SHS u vezi s uspostavom vlasti i radom uprave“ (str. 453.-471.) njih trinaest; u devetu, „Organizacija i rad odbora narodnog vijeća SHS“ (str. 472.-533.) četrdeset pet, te u desetu, „Unutarnja organizacija službi i kancelarije Narodnog vijeća SHS i podaci o službenicima: imenovanja, punomoći, razrješenja“ (str. 534.-596.) čak 71 dokument.

Unatoč mnoštvu uvrštenih dokumenata i zamašnosti zbornika, ovo nije prva zbirka dokumenata o djelovanju NV-a SHS. Činjenica da je dio dokumenata, i to onih najvažnijih, već ranije objavljen, kao i činjenica da je sačuvano gradivo tek fragmentarno, težak je problem pred kojim su se priređivači našli.

Osvrćući se na objavljene izvore i znanstvene odnosno publicističke rasprave o NV-u SHS i Državi Srba, Hrvata i Slovenaca (Državi SHS), Matijević napominje kako je već Ferdo Šišić, priređujući *Dokumente o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.* (Zagreb, 1920.) objavio dio ovdašnjih dokumenata, napominjući da je „preko tri četvrtine spisa" NV SHS – „nestalo" (što se podudara s ocjenom banskoga savjetnika Salavaryja iz kolovoza 1921., koja je također uvrštena u ovaj zbornik). Sredinom pedesetih godina XX. stoljeća Bogdan Krizman je započeo sustavnije objavljivanje gradiva NV-a SHS u *Historijskome zborniku, Analima Jadranskog instituta, Starinama JAZU, Historijskome (Istorijskome) pregledu* i dr. U suradnji Krizmana i Dragoslava Jankovića u Beogradu je 1964. objavljen dvosveščani zbornik *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, a dokumente koji su relevantni za upoznavanje djelatnosti NV-a SHS i nastanak odnosno postojanje Države SHS objavljivali su i Hamdija Kapidžić, Ferdo Čulinović, Petar Strčić, Mira Kolar-Dimitrijević, Branko Petranović i Momčilo Zečević, Peter Ribnikar, Hrvoje Matković i dr.

Priređivači ovoga dragocjenog zbornika odlučili su se u nj uvrstiti i neke dokumente koje su objavili još Šišić i Krizman. Takvu odluku valja pozdraviti, jer je njom omogućen cjelovitiji uvid u rad NV-a SHS, tim prije što su ranije zbirke dokumenata tiskane razmjerno davno i na njih se i u antikvarijatima dade iznimno rijetko nabasati. Ipak je većina gradiva dosad bila neobjavljena.

Na prvi pogled, među dokumentima koje su priređivači izabrali za objavljivanje ima i onih koji se ne doimaju osobito važnima, jer sadrže tek obavijesti o tehničkim pojedinostima djelovanja NV-a SHS. No pozorniji će čitatelj uočiti da i ti dokumenti prividno drugorazredne važnosti pomažu, da se na iznimno plastičan način oslikaju dramatični događaji koji su se skoro filmskom brzinom odvijali u južnoslavenskim, u prvom redu u hrvatskim zemljama u sastavu Monarhije ujesen 1918. godine.

Njihovo nam nizanje izvrsno ilustrira mješavinu kaosa koji je pratio posljednje tjedne Prvoga svjetskog rata (s pojavama općega nereda, zelenoga kadra koji se valjao Europom gazeći sve pred sobom, te čestih pojava gladi i odjeka boljševičke revolucije), plime jugoslavenskoga oduševljenja koje je obuzelo pretežan dio tadašnje hrvatske političke elite (s fanatičnim optimizmom koji je poprimao nevjerojatne dimenzije već iz petoprosinačke perspektive, a kamoli iz naslaga kasnijega iskustva) i skoro fantastične naivnosti kojom su hrvatski političari hrlili prema balkanskim, jugoslavenskim i sveslavenskim maglama. Ta naivnost i političko sljepilo bili su neminovna posljedica zablude o „narodnom jedinstvu": onog trenutka kad je ta zabluda prihvaćena kao aksiom, put

je neizbježno i pravocrtno vodio prema Petom prosincu (1918.) i Dvadesetom lipnju (1928.).

Iako se na prvi pogled stječe dojam da je u hrvatskim zemljama ujesen 1918. sve kuhalo, i ovaj zbornik zapravo svjedoči o stanju teške omamljenosti hrvatske političke elite. Ne računajući skupinu oko frankovačke Stranke prava – čije se vodstvo ni samo nije u cijelosti odhrvalo tom stanju kolektivne konfuzije – vodeći hrvatski političari ostalih stranaka nisu shvaćali da ne žure prema slobodi, nego prema kobnoj fatamorgani. Zbog toga u odnosu na ostatak hrvatske političke pozornice ne bi bilo previše neumjesno parafrazirati pjesnika i kazati da je tada u Hrvatskoj sve teturalo, jedino je Svetozar Pribićević bio budan i znao kamo ide.

Kako pokazuje i uvodna Matijevićeva studija, svoju životnu zadaću, izručenje hrvatskih zemalja velikosrpskoj državi s nominalnim jugoslavenskim predznakom i pod žezlom Karađorđevićâ, Pribićević je provodio sustavno, temeljito i bezobzirno. S dovoljno strasti da postane dominantnim čimbenikom hrvatske politike, a istodobno s dovoljno hladnokrvnosti i mudrosti da svoju Hrvatsko-srpsku koaliciju ne izlaže nepotrebnu riziku (pa je ona tako formalno pristupila NV-u SHS tek u završnoj fazi njegova konstituiranja, ali se i pri raskidu državno-pravnih sveza s Austro-Ugarskom Monarhijom trsila ostaviti vrata opstanku na vlasti, ako bi stvar s „prisajedinjenjem“ krenula po zlu), Pribićević je svoj plan izveo uspješno.

Ostali su, skoro bez iznimke, bili uvjereni da je jugoslavenska država novovjeki kamen mudraca, ključ rješenja svih pitanja. U njihovim je vizijama taj cilj bio vrijedan svih žrtava i svih načela. Iskonstruirana afera generala Lipošćaka, uvođenje prijekoga suda, onemogućenje političkoga djelovanja protivnika jugoslavenskoga ujedinjenja (jer bi frankovci, kako se izrazio I. Krstelj, ostalima „okužili zrak“), diktatorska ovlaštenja NV-a SHS i marginalizacija hrvatskoga Sabora, izvlaštenje crkvenih i svjetovnih veleposjeda bez jasnih kriterija i zakonita postupka, stroga cenzura tiska (pa se ultimativno traži da inozemni novinari „smiju svojim listovima samo one vijesti javljati, što su u našim novinama već izašle“!) i sl., sve su to mjere i koraci koji su bili u neskladu s dotadašnjim političkim životom i hrvatskom državnopravnom predajom.

No u svome se jugoslavenskom zanosu nad njima nisu sablažnjavali ni oni politički prvaci koji su se dičili svojim demokratizmom i koji su Austro-Ugarskoj predbacivali manjak slobode i višak despotizma. Jugoslavenski je cilj posvećivao svako sredstvo, pa je slijedom toga posve logična bila odredba „Pravilnika“ NV-a SHS, da u to tijelo koje je faktično preuzelo vlast u banskoj

Hrvatskoj, mogu ući samo one stranke „koje stoje na stanovištu narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba“, i to „ako ih ‘Središnji odbor’ ‘Narodnoga Vijeća’ u ‘Narodno Vijeće’ primi“. Taj je cilj opravdavao i legitimiranje emigrantskoga Jugoslavenskog odbora na zastupanje Države SHS u inozemstvu, premda su veze između njega i NV-a SHS jedva postojale (zbog čega je Pribićević – ustrajno požurujući formaliziranje kontakata sa srbijanskom vladom i uporno ponavljajući da je otezanje s ujedinjenjem izvor i uzrok svih zala i svih, kako unutarnjopolitičkih, tako i vanjskopolitičkih slabosti aktualnoga položaja – prema Trumbiću i družini izražavao određene rezerve). Iako formalno pod izgovorom zavođenja reda i ograničenja talijanske okupacije, to je i pravi razlog pozivanja srbijanske vojske u Hrvatsku.

Zbornik dokumenata nepobitno potkrjepljuje ocjenu da Država SHS nije bila državom u pravome smislu riječi. Iako bi se – s pristojnom naklonošću – mogla braniti teza da je ona ispunjavala formalne pretpostavke koje za postojanje države zahtijeva međunarodno pravo (određeno područje, stanovništvo i organizacija vlasti neovisna o drugoj državi), Državi SHS nedostajalo je ključno političko svojstvo: volja njezinih utemeljitelja i faktičnih nositelja vlasti da ona nastane i postoji kao država. Te volje nije bilo, pa izjava V. Bukšega na sjednici Središnjeg odbora NV-a SHS, održanoj 23.-24. studenoga 1918., da „područje SHS nije država“ nije bila nikakav eksces, nego posve logična sublimacija raspoloženja pretežnoga dijela tadašnje naše političke elite. U tom je smislu prijetnja Dalmatinske pokrajinske vlade da će, ako bi NV SHS oklijevalo s ujedinjenjem s Kraljevinom Srbijom, Dalmacija sama pohrliti u naručje regentu Aleksandru, nesumnjivo manje govorila o autonomaškim recidivima ili o separatističkim tendencijama u toj hrvatskoj pokrajini, negoli o tamošnjemu jugoslavenskom zanosu i svijesti o Državi SHS kao prijelaznom obliku upravnoga uređenja.

Šokantno je da u to vrijeme nitko zapravo ne ispituje kakvo je raspoloženje hrvatskoga naroda u ime kojega se donose dalekosežne odluke! Članovi NV-a SHS jugoslavensku opredijeljenost većine Hrvata (kao dijela „troplemenog naroda jugoslavenskog“) uzimaju kao neupitno polazište, odnosno kao činjenicu o kojoj se nema što raspravljati (baš kao što su u idućim desetljećima ideja „narodnog jedinstva“ i stvaranje jugoslavenske države bezuvjetno smatrani „naprednima“, a svako je drugačije mišljenje – kad, iznimno, ne bi bilo nagrađeno uzama – diskvalificirano kao primitivno i „reakcionarno“ odnosno, kako bi se u suvremenome kvaziliberalnom novogovoru reklo: „ognjištarsko“). Jugoslavenski je osjećaj vododijelnica između pozitivnog i negativnoga: „sve što je mislilo napredno, osjećalo je jugoslavenski“ (Krleža).

Ipak, okolnost da se ti isti članovi NV-a SHS jednodušno zalažu za bitna ograničenja građanskih prava i sebi uzimaju diktatorske ovlasti, mogla bi upućivati na to da su ipak bili svjesni kako sjede na tankoj grani. Time se, a ne samo strahom od talijanskih presizanja, može objasniti i njihova žurba i želja da se, bez obzira na posljedice, izbjegnu svi pregovori o ujedinjenju i svi uvjeti i formalnosti. Zato se J. Šimrak na sjednici 23.-24. studenoga 1918. protivi svakoj ozbiljnoj raspravi o budućem uređenju zajedničke države, ocjenjući: „Federalizam nacionalni sa državnim granicama apsolutno je nemoguć i može dovesti do gradjanskog rata izmedju naših jugoslavenskih plemena“. Tih dana i predsjedništvo NV-a SHS naglašava kako „svaku raspravu o budućem obliku i uredjenju države SHS“ (misleći pritom, očito, na razdoblje nakon ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom, a ne na netom proglašenu Državu SHS!) smatra „u ovaj čas ne samo vrlo preuranjenom, već i vrlo opasnom, jer može izazvati ovdje kod kuće nepotrebne trzavice“.

Nije, dakle, možda nepoželjno o tom pitanju voditi javne rasprave, agitirati u narodu, zahtijevati plebiscit, postavljati uvjete, pridržaje i slično, nego se „vrlo preuranjenom“ pače i opasnom smatra baš „svaka rasprava“. Drugim riječima: postavljen je cilj koji nema alternative! Zbog toga se i od novinstva, koje se, kako konstatira predsjedništvo NV-a SHS, u cijelosti stavilo NV-u SHS „na raspolaganje i obećalo u svemu podupirati njegov rad“ (jer će u protivnome doživjeti zabranu kakva je čekala frankovački tisak!), očekuje tek da postupa „po direktivama“. To nehotično priznanje predsjedništva NV-a SHS o okolnostima u kojima je oblikovan i propagiran jednodušan zahtjev *naprednih krugova*, razumljivo, sugerira budućim povjesničarima na koji način trebaju promatrati i ocjenjivati pisanje tadašnjega tiska. No, u takvoj je atmosferi nedovoljno poćudan i Stjepan Radić, u odnosu na kojega se posljednjih dvadesetak godina više nego dobrohotno prešućuje da je i sâm bio pristaša ideje narodnoga jedinstva i zagovornik jugoslavenskoga ujedinjenja.

Oni koji bi se pozivali na hrvatsko državno pravo i na mogućnost da se Hrvatska konstituira kao država, bili su ušutkani. Potezali su se i prijedlozi da se „eksemplarno kazne [...] pa makar i strijeljanjem“ oni koji se usuđuju govoriti „da su Hrvati sada propali, jer što ih sada Talijan ne potlači, to će ih Srbi posrbiti i kašnje povješati“. Tadašnja eliminacija frankovaca iz hrvatskoga političkog života opravdavana je i kasnijom (npr. Krležinom) ocjenom, da su Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* (Beč, 1918.) i Horvatova interpelacija o grozotama u Odesi (1918.) smišljeni „politički atentat protiv narodnog jedinstva“. Jer, kako se 24. studenoga 1918. izrazio Dušan Popović: „Svaki legitimistički

princip državnog prava razara narodno jedinstvo. [...] Državnopravne teorije puki su imperializam. [...] Pod svakim legitimitetom sakriva se separatizam. [...] Federacija je nemoguća". Nisu samo stilske, retoričke sličnosti one koje povezuju te apodiktične Popovićeve tvrdnje s kasnijom prosudbom jednoga marksističkog intelektualca poput Krleže, koji je prema samom obliku prvoprosinačkoga čina inače bio izrazito kritičan.

Popovićeve tvrdnje i Krležin sud, da „'pravo samoodređenja do odcjepljenja' [...] primijenjeno politički de facto, to pravo pretvara u praksi u nacionalizam, u iredentu, i u kontrarevolucionarno razornu ideologiju, koja u našem slučaju može da posluži isključivo stranim interesima", nerazdvojivo povezuje – jugoslavenstvo. Ideologije su samo njegov izvanjski oblik, baš kao što je marksistički internacionalizam postao surogatom tzv. narodnoga jedinstva: „Ako igdje, ovdje kod nas, na našem južnoslovjenskom terenu, na ovom etnički i nacionalno više-manje ipak jedinstvenom seljačkom terenu, svi elementi govore za najširi internacionalizam, koji se u našem slučaju podudara s idealnim tezama narodnoga jedinstva" (Krleža).

Tako je jugoslavenstvo, impostirano u „idealnim tezama", priječilo i nekima od najsnažnijih pera da se suoče s realnošću, s činjenicama i da iz tih činjenica izvuku zaključke. A proces otrježnjenja od tih „idealnih teza" morao je započeti već petoprosinačkom krvlju sa zagrebačkoga pločnika. Par tjedana kasnije, krajem prosinca 1918., prema jednom izvješću iz Like, koje je uvršteno u ovaj zbornik, „politički i vjerski odnošaji" su „ni malo utješljivi": „U koliko već od prije ne datiraju kojekakove neznatne razmirice izmedju pojedinih vjera i narodnosti, u toliko je zadnjim dogodjajima državnog prevrata nastao silan antagonizam, a politička ekspanzivnost narasla je tako, da bi lako mogao biti pobrkan javni mir i poredak. [...] Srpsko pučanstvo slavi pobjede i to čisto Srpske pobjede [,] što je opet na zazor Hrvatskom pučanstvu, koje se ćuti prevarenim, a zaslugom svojih vjerskih vodja prodanim u Beograd".

Slične vijesti i ocjene u kasnijim će godinama zaredati u izvješćima mnoštva domaćih i stranih promatrača. A ipak će proces otrežnjenja u mnogim glavama – zadojenima koncepcijom mističnoga, rasnog jugoslavenstva, tobožnjom misionarskom ulogom hrvatskoga naroda u povijesti europskoga Jugoistoka ili pukim kompleksom manje vrijednosti, tom kroničnom boljkom hrvatske političke misli – trajati još desetljećima.

(*Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, 3/2008, br. 6 (2), Zagreb, 2008., 120.-124)

KNJIGA ŠTEFA DOLENCA

Držeći se dobroga – makar, nažalost, ne uvijek poštivanog – običaja da se zabilježe i prikažu radovi bivših hrvatskih političkih uznika, ovog puta skrećemo pozornost na knjigu Stjepana Dolenca, nekad našega marljivog i vrijednog suradnika. Posrijedi je zbirka rječničkoga i paremiološkog blaga Novigrada Podravskoga, koje je Dolenec (rođ. 7. siječnja 1929. u Novigradu Podravskom) skupljao skoro desetljeće i evo sada, u svojoj osamdesetoj godini, pod naslovom *Riječi i uzrečice Novigrada Podravskog* (149 str.), objavio u vlastitoj nakladi.

Knjiga je objavljena u ukusnoj opremi i s lijepim ilustracijama akademskoga slikara Velimira Trnskoga, a rječničko blago nije tek popisano, nego je svakoj riječi označen i naglasak, a za svaku od njih Dolenec donosi i najmanje jedan primjer upotrebe. U tom smislu Dolenčeva knjiga ima šire značenje od zavičajnoga, a bit će zanimljiva i onima koji se nisu rodili u podravskoj kajkavštini (makar nam je mnogima, zahvaljujući legendarnim *Gruntovčanima*, ona bar donekle u uhu). Mnoge zabilježene riječi, izreke i poslovice izražavaju iznimnu duhovitost i otkrivaju svu ljepotu novigradskoga govora. Zato Štefu Dolencu valja i ovom prigodom izraziti zahvalnost, te mu poželjeti da unatoč svim životnim nevoljama, osim svoga iznimnog optimizma, još nešto ostavi potomstvu.

(*Politički zatvorenik*, 19 (20!)/2009., br. 203, veljača 2009., 46.)

KRLEŽINE LEKSIKOGRAFSKE MARGINALIJE

Prije nekoliko tjedana, s dvogodišnjim se zakašnjenjem pojavilo Matičino *Kolo* br. 1/2007, u kojem su objavljeni opširni (više od 530 stranica!) izvadci iz Krležinih leksikografskih marginalija. Je li to tek doprinos poznavanju djela toga velikog pisca, ili – kako neki sude – svojevrsna intelektualna diverzija kojom se hoće potkopati mit o Krležinoj erudiciji, nemoguće je sa sigurnošću kazati.

No, svakomu tko se bavi hrvatskom kulturnom, pa i političkom poviješću XX. stoljeća, bit će iznimno zanimljivo bistriti do koje je mjere Krleža pri izradi *Enciklopedije Jugoslavije* brižno osluškivao što će reći Centralni komitet ove ili one republike, kako je glatko i bez komentara srezao 200 enciklopedijskih redaka u Eugenu Kvaterniku Rakovičkom, kako je tražio da se o Đilasu piše „kako je dogovoreno" ili kako je hvalio Luku Botića zbog promicanja ideje bratstva i jedinstva.

A bit će zanimljivo primijetiti i to, da se veliki pisac slabo snalazio s instrumentalom društva, i da je i s interpunkcijom imao stanovitih poteškoća. No najzanimljiviji su u tom kontekstu Krležini *novosadski obzori i obziri*. Tako on u svojim marginalijama na svakoj stranici „*rezonuje*", „*konstatuje*" i „*uslovljava*", tuži se da pisci tekstova donose „*netačne*" podatke „*uprkos*" njegovim opaskama i prijedlozima da se „*orijentišu*", pa čak i unatoč njegovim zahtjevima da se članak „*prestilizuje*".

Jer, kako uz „Babić, Antu" (str. 41.) Krleža bjesni: „Pitam prije svega: Ko su ti naši lektori koji u takvim tekstovima kao što je ovaj, mijenjaju 'inostranstvo' u inozemstvo, 'formu' u oblik, 'teritorij' u područje? Ko to radi, zašto to radi i dokle će tako da radi, kada mu je već 33 puta rečeno da to ne radi. Nađem li još jedan takav slučaj, utvrdit ću ga kao sabotažu i postupiti prema tome." Tako je, dakle, bilo s hrvatskim jezikom u jugoslavenskoj enciklopediji, u Hrvatskoj nakon što ju je *oslobodila* Jugoslovenska armija...

(*Politički zatvorenik*, 19 (20!)/2009., br. 206, svibanj 2009., 6.)

BERKOVIĆEVA MAČEKIJADA *BEZ LEPOGLAVE, KRUŠĆICE I BOSNE*

U Zagrebu je 9. lipnja 2009. umro filmski redatelj, kritičar i publicist Zvonimir Berković, rođen 1928. u Beogradu. Jedva desetak dana prije smrti zagrebački ga je tjednik *Globus* počastio velikim interviewom koji se – po Berkovićevu običaju – sveo na veličanje Vladka Mačeka („Tuđman je Mačeka naprosto izbrisao"). Berković nije imao sreću dočekati predstavljanje svoje knjige *Vladko Maček – tri razgovora*, u kojoj je objavio vlastitu, fikcionalnu verziju razgovora koje je Maček vodio s knezom Pavlom Karađorđevićem i zagrebačkim nadbiskupom Alojzijem Stepincem, te razgovora koji *nije* vodio s Miroslavom Krležom.

Knjigu su, dan nakon Berkovićeve smrti, u Hrvatskome narodnom kazalištu u Zagrebu predstavili sve odreda *prvorazredni znalci* hrvatske političke i kulturne povijesti: Slavko Goldstein, Nino Škrabe, Miljenko Jergović i Nenad Polimac. Dio te *parade neznanja* objavljen je i u dnevnom tisku, sukladno hrvatskom običaju da je publicitet koji se daje kojekakvim propagandistima obrnuto razmjeran njihovu poznavanju i poštivanju činjenica.

Zato je posve normalno da se u svim tim neukusnim pohvalama *mačekijadi* uporno prešućuje kako je Maček-Šubašićeva Banovina Hrvatska bila ustavnopravni provizorij, zamišljen kao ključni instrument opstanka i jačanja Kraljevine Jugoslavije, da je ta ista Banovina po kratkome postupku uvela koncentracijske logore za hrvatske nacionaliste i komuniste (u Lepoglavi i u Krušćici), i da su u njoj, po beogradskom uzoru, već 1940. proglašene snažne protužidovske mjere. Uporno se prešućuje i to, da je tobožnji demokrat i tobožnji hrvatski državotvorac onemogućio preimenovanje Jugoslavenske akademije u Hrvatsku, i da je glatko podijelio Bosnu i Hercegovinu, posve ignorirajući tamošnje Muslimane i prepuštajući lavovski dio te zemlje Srbima i Srbiji.

Ne spominju to, dakle, ni oni koji „politiku prema BiH" nazivaju smrtnim grijehom Tuđmanova doba, pače njegovim zločinom. Ono što je kod Tuđmana grijeh, kod Mačeka ne zavrjeđuje ni spomen. Čudna logika? Ili je obožavateljima „vođe" ipak Mačekovo jugoslavenstvo važnije i dragocjenije od svih njegovih grijeha prema hrvatskoj državnosti, Bosni i Hercegovini i demokraciji?

(*Politički zatvorenik*, 19 (20!)/2009., br. 207, lipanj 2009., 3.)

HRVATSKA I BLAŽENI ALOJZIJE STEPINAC OČIMA STRANACA

Uz zbornik radova „Kardinal Stepinac – svjedok istine” (Glas Koncila, Zagreb, 2009.)

Svatko tko je još početkom devedesetih u inozemnim knjižarama i knjižnicama potražio *hrvatsku policu*, morao je, htio-ne htio, suočiti se s još jednom, više nego pouzdanom ilustracijom stvarnoga hrvatskog položaja u *bratskoj i nesvrstanoj* nam jugoslavenskoj zajednici: ta je *hrvatska polica* redovito bila poluprazna. Prijevodi literarnih djela, objavljeni u poratnih skoro pola stoljeća, u knjižnicama su bili jedva brojniji od onih objelodanjenih na stranim jezicima (poglavito na njemačkome i talijanskome) u četiri godine postojanja ratne Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Na knjižarskim je policama, pak, tu pregršt kojekakvih prijevoda književnih djela pratila nevelika publicistička i *znanstvena* produkcija, za koju bismo počesto voljeli da je uopće nema, budući da su se u tim raspravama počesto stvarale i pothranjivale *crne legende* o hrvatskome narodu, upravo onako kako je to odgovaralo ideološkim i političkim mjerilima režima koji nas je (kako hoće službena, znamenitom ustavnom preambulom za vječnost utvrđena i u sakrosanktni aksiom naše prošlosti, sadašnjosti i /europske!/ budućnosti pretvorena, *povijesna istina* kojom je imala biti dokinuta svaka potreba i mogućnost stručne rasprave o činjenicama i o njihovoj interpretaciji) izvolio podvrgnuti *oslobođenju* u svibnju 1945. godine.

Suočen s tom tužnom slikom, i onaj namjernik koji je – svjedočeći tako, ako ništa drugo, bar vlastitu pristojnost – s nelagodom slušao samodopadne nategе naših umnika kako se hrvatska kultura po svemu može mjeriti s talijanskom, francuskom ili njemačkom, morao je zaključiti da uza sve naše slaboće, grijehe i propuste, tako tragičnu bilancu *oslobođenja* ipak nismo zaslužili.

I da se je mislilo više nego što se je mislilo, i da se je vidjelo dalje nego što su dopuštale raznobojne stranačke iskaznice (za koje u nekim slučajevima ne bi dostajali ni svi bezbrojni džepovi, upravo bezdanke u utrobi kaputa znamenitoga Murgerova bohemskoga *hiperfizičkoga filozofa* Gustavea Collinea), možda se ne bi tako olako odmahnulo rukom na prijedlog da se za hrvatske kulturne izaslanike u inozemne metropole sustavno šalju ljudi od pera koji bi, s malo sreće i više upornosti, možda uspjeli tijekom svoga diplomatskoga mandata postići da se, makar i kod neuglednijih nakladnika, objave prijevodi bar njihovih djela.

Ako su taštine i sebičnosti pojedinca *duhovni porez* koji svaka zajednica i svaki zajednički pothvat moraju platiti, možda se je moglo naći načina da se, o istome trošku, ta taština i sebični interesi bar dijelom upregnu u zajedničke taljige. No kako se u nas državni novac radije bez ikakva valjana razloga pretače u privatne džepove, a tzv. kulturna politika trajno biva podređena kojekakvim *gospodarskim interesnim udruženjima* i klikama koje (zaodjenute neprobojnim štitom političke korektnosti i uvijek spremne denuncirati i proskribirati inomišljenike i protunošce) caruju medijskim prostorom, ni skoro dva desetljeća od osamostaljenja nismo učinili dovoljno da se svaki skorojević ne uzmogne kamenom nabaciti na Hrvate i Hrvatsku kad god mu to padne na pamet.

I bit će da u toj našoj posvemašnjoj gladi za dobrim štivom o Hrvatskoj na svjetskim jezicima valja tražiti jedan od razloga nestrpljenja i *predujmljene blagonaklonosti*, s kojima dočekujemo svaki takav pothvat. Još ako se radi o dramatično važnim temama, o likovima i simbolima koji su kadri motivirati čitav jedan narod – kao što je to nesumnjivo lik zagrebačkog nadbiskupa i kardinala, blaženoga Alojzija Stepinca – onda naša *duhovna groznica* (koju bi nemali broj novovjekih filozofa i i šezdesetosmaških politologa tako rado i po kratkom postupku proglasio moralno neprihvatljivom formom patriotizma) biva još očitija i naglašenija. I još ako o tome liku pišu strani autori koji bi, eto, već po tome morali biti objektivni i stranomu uhu pristupačniji, i još ako ti autori zastupaju i brane ona stajališta koja mi držimo (ili mislimo da držimo!) *svojom istinom*...

U tome je ili u tome sličnom raspoloženju nemali dio hrvatske javnosti popratio međunarodni simpozij, održan u Zagrebu o desetoj obljetnici proglašenja kardinala Stepinca blaženikom Katoličke crkve, koji je urodio zbornikom radova *Cardinal Stepinac – A Witness to the Truth. A Collection of Papers from the International Conference, Zagreb, September 19, 2008 / Kardinal Stepinac – svjedok istine. Zbornik radova s međunarodnog simpozija, Zagreb, 19. rujna 2008.* Zbornik obuhvaća sedam radova stranih autora različitoga profila, predznanja i upućenosti u hrvatsku prošlost, a njihovi su tekstovi objavljeni usporedno na izvornome jeziku (tri na engleskome, dva na njemačkome te po jedan na talijanskome i na francuskom) i u hrvatskome prijevodu, pa je zbornik – s uvodnim slovom kardinala Josipa Bozanića i nekoliko popratnih, dijelom protokolarnih, a dijelom informativnih priloga – u pozamašnu opsegu od 379 stranica uredio dr. Željko Tanjić, a u veljači 2009. objavio renomirani *Glas Koncila*.

Prilozi obrađuju razne aspekte Stepinčeva javnog i političkog djelovanja, ostavljajući postrance njegove biskupske i pastoralne aktivnosti. To kao da je

Stepinčeva sudbina: uvijek ga se – neovisno o tome tko o njemu govori i piše – više promatra kao političara i političkog čovjeka, negoli kao svećenika i biskupa. Krive su tomu prilike u kojima je djelovao, i dugotrajni plodovi režima s kojima se sukobljavao: ma koliko se je upinjao ostati samo čovjekom Crkve koji je prije svega, bezuvjetno odan katoličkom nauku i Svetoj Stolici, sama činjenica da je sjedio na stolici hrvatskoga metropolita u jednome dramatičnom razdoblju učinila ga je jednom od stožernih osoba tadašnje (a dijelom i današnje) ideološko-političke i nacionalne borbe.

Među autorima priloga u ovome zborniku (a u pripremi je još jedan, s drugoga znanstvenog skupa, održanog početkom prosinca iste godine u Lepoglavi) pretežu povjesničari.

Američka povjesničarka židovskog podrijetla Esther Gittman, u članku „Archbishop Alojzije Stepinac 1941-1945 under the Lens of Historians and Diplomats / Nadbiskup Alojzije Stepinac, 1941.-1945., pod povećalom povjesničara i diplomata“) raspravlja o Stepinčevu ponašanju u ratno doba, posebnu pozornost posvećujući stradanju Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i načinu na koji se prema tome teškom problemu, prema izvješćima diplomata i povjesničara, odnosio zagrebački nadbiskup.

U svome više nego zanimljivu i vrijednu prilogu („Der Heilige Stuhl, das Östliche Europa und die Anfänge des Kalten Krieges / Sveta Stolica, Istočna Europa i početci Hladnoga rata“) Emilia Hrabovec, povjesničarka sa sveučilišta Trnava u Slovačkoj, analizira položaj i ponašanje Crkve u istočnoeuropskim zemljama nakon Drugoga svjetskog rata, pokazujući da je Pio XII. sa svojim istomišljenicima bio u pravu kad je – za razliku od prevladavajućeg stajališta na tzv. demokratskom Zapadu – smatrao kako su nacionalsocijalizam i komunizam jednako opasne prijetnje čovječanstvu. Pritom autorica s pravom naglašava da su Hrvati, a uz njih i Slovaci, najteže stradali u doba komunističke tiranije.

Profesor suvremene povijesti na Sveučilištu u Cassinu, Roberto de Mattei, piše o Stepinčevu odnosu prema komunizmu („Il cardinal Stepinac e il comunismo / Kardinal Stepinac i komunizam“), zastupajući stajalište da je Stepinčev nepopustljiv odnos prema komunističkoj ideologiji i jugoslavenskome komunističkom režimu bio u svjetonazorskome i u etičkom smislu ispravniji, ali i u političkome smislu neusporedivo dalekovidniji i djelotvorniji od raznih pokušaja koji su se rađali u krilu Katoličke crkve – u jednom dijelu i kao sastavnica vatikanske *Ostpolitik (Istočne politike)* – da se s komunističkom ideologijom i komunističkim režimima pronađe kompromis. Prema de Matteiu,

poigravanje s načelima, koje je desetljećima obilježavalo neke utjecajne vatikanske krugove (pri čemu mi znademo da je sličnih zabluda, ali i smišljenih bludnji bilo i u nas!), nije značilo samo duhovnu i tvarnu izdaju katolika (pa i nekatolika nekomunista) koji su stenjali pod komunističkom tiranijom, nego je objektivno pridonosilo jačanju komunističkih režima.

U tekstu njemačke povjesničarke Katrin Boeckh („Stepinac und Tito zur Repression von Religion in Jugoslawien / Stepinac i Tito o religijskoj represiji [zapravo: o represiji nad religijama!] u Jugoslaviji“) sažeto se i za stranoga čitatelja na dosta pregledan način rekapituliraju uglavnom poznate pojedinosti o odnosima jugoslavenskoga režima i katoličke hijerarhije.

Tri preostala autora nisu profesionalni povjesničari, nego dolaze s drugih područja. Američki profesor prava Ronald J. Rychlak analizira odnos Katoličke crkve i Stepinca prema hrvatskim vlastima u doba Nezavisne Države Hrvatske, uglavnom se držeći osnovnih postavki Stepinčeve obrane, onako kako ju je 1946. postavio ugledni zagrebački odvjetnik dr. Ivo Politeo.

Ta obrana, koju su režimska publicistika i novinstvo do sloma komunizma i raspada Jugoslavije uglavnom posve prešućivali, posljednjih se dvadesetak godina – napose iz katoličkih krugova – na sva usta i uglavnom posve nekritično hvali. Nema, naime, nikakve dvojbe da ona odaje Politeovu osobnu odvažnost (koju je umjesno veličati tek u svjetlu činjenice da je suđenje Stepincu izazvalo pozornost svjetske javnosti, što je samo po sebi braniteljima pružalo stanovita jamstva osobne sigurnosti, ali je Politeo ipak oćutio potrebnim da se već u uvodnim rečenicama distancira od branjenikove ideološko-političke pozicije, dok se drugi nadbiskupov branitelj, dr. Natko Katičić, ionako zadovoljio ispunjenjem forme). Još više ona odaje Politeovu iznimnu pravnu stručnost i profesionalnu savjesnost, jer je samo zahvaljujući tim osobinama on kao branitelj u sasvim kratkom roku i s mnoštvom objektivnih ograničenja – koja se u katoličkoj publicistici, kako je istaknuo jedan od sudionika pripreme te obrane, istaknuti katolički laik dr. Lav Znidarčić, nerijetko i preuveličavaju – uspio pripremiti suvislu i dostojanstvenu obranu.

No, ona je bila i ostala samo dojmljiva obrana optuženika u jednome velikome i važnom kaznenom postupku koji je vođen iz političkih razloga, a nipošto znanstvena rasprava ili historiografska studija. Kao takvu ju treba i promatrati i ocjenjivati. Ako je pak Stepinac – kao što poodavno znademo bez ozbiljne dvojbe – bio osuđen i prije suđenja i neovisno o suđenju, onda se logično mora postaviti pitanje, nisu li neke Politeove natege bile neopravdane čak i u kaznenopravnome smislu, budući da je dio postavki te obrane ne samo znanstveno

vrlo upitan, nego je imao i dalekosežne nacionalne i političke implikacije za Hrvate u domovini i u iseljeništvu. One i danas izazivaju prijepore (npr. ona da Nezavisna Država Hrvatska nije bila država nego tek instrument osovinske okupacija i debelacije Jugoslavije, ili ona o Stepinčevu jugoslavenskom raspoloženju čak i nakon druge polovice tridesetih godina, ili ona o neopravdanosti nekih biskupskih prigovora iz Pastirskog pisma od 20. rujna 1945. itd.) pa je to razlog više da se i ta obrana jednom podvrgne temeljitijoj raščlambi.

Georges-Marie Chenu, izobrazbom pravnik a karijerom francuski državni službenik i diplomat, pa u tom svojstvu i bivši francuski veleposlanik u Hrvatskoj, u svom tekstu („Les Français et le cardinal Stepinac / Francuzi i kardinal Stepinac“) piše o slici koja je o Stepincu i o Hrvatima postojala i postoji u Francuskoj, trseći se – kao što se od njega moralo i očekivati – da čitavu problemu pristupi u diplomatskim rukavicama, ne bi li *vuk ostao sit, a koza cijela*. U skladu s tom zadaćom, nije se upustio u ocjenu tradicionalnih francuskih simpatija za Srbiju, koji su rezultirali podupiranjem velikosrpskoga starojugoslavenskog režima, što je na hrvatskoj strani za posljedicu imalo reakcije koje su, između ostaloga i ne na zadnjemu mjestu, bitno utjecale i na Stepinčevo biskupovanje.

Na koncu, britanski novinar i publicist Robin Harris u krupnim potezima, koji nažalost ne odaju dojam o suverenom vladanju činjenicama, analizira odnos zagrebačkoga nadbiskupa prema totalitarizmima općenito.

Nužno je, međutim, napomenuti da se na temeljitu prosudbu priloga u ovome zborniku može odvažiti samo onaj tko ih je kadar čitati na izvornome jeziku. Manje je, naime, začudno, da su u zborniku zasebno naznačeni „izdavač“ (Nadbiskupski duhovni stol) i „nakladnik“ (*Glas Koncila*) – što je i nadprosječniku nedokučiva razlika; no svakako je začudno da su tako ugledni „izdavač“ i „nakladnik“ dopustili da se ovako ambiciozno djelo objavi u lošemu i, nažalost, anonimnom prijevodu trgovačkog društva Sermon d.o.o. iz Zagreba. Ta je odluka rezultirala mnoštvom otužnih pogrješaka i nerijetko smiješnih besmislica.

Prevoditelj tako, primjerice, očito ne zna ništa o admiralu Horthyju, pa onda genitivni njemački oblik „Horthys Regime“ (str. 113.) ne prevodi kao Horthyjev, nego kao „Horthysov režim“ (272.). „Die ukrainischen nationalistischen Bandera-Untegrundkämpfer“ iz teksta K. Boeckh (151.) su jednostavno ukrajinski nacionalistički borci koji su pod vodstvom Stepana Bandere vodili partizanski rat, a ne nekakvi znanstvenofantastični „ukrajinski nacionalistički Bandera-borci podzemlja“ (307.). Kad autor (E. Gittman) napiše neutralnu oznaku „NDH regime“ (47.), onda je nedopustivo da prevoditelj tu

sintagmu prevede kao „endehazijski režim“ (207.), jer takav prijevod i takvo označavanje ondašnjega hrvatskog režima nisu samo znanstveno neispravni, nego izravno krivotvore autoričinu misao.

Ako u izvorniku pisac (K. Boeckh) kaže da postupci za ratne zločine u poratnoj Jugoslaviji nisu vođeni u skladu sa standardima pravne države, onda nije prihvatljivo da se jasnu i preciznu sintagmu „das rechtsstaatliche Verfahren“ (146.) izokrene u besmislicu poput „državnopravni postupak“ (303.), jer je – budimo blagi – krivo misliti da je „rechtsstaatlich“ isto što i „staatsrechtlich“. Ako ista autorica napiše da se Stepinca htjelo prikazati kao pomagača križara koji su htjeli uskrisiti ustaški režim, onda misao „ein aktiver Helfer der Ustaša-Revisionisten der Križari zu sein“ (148.) nipošto nije korektno prevesti kao „aktivna pomagača ustaškog režima – križarskih revizionista“ (304.), jer to s izvornikom nema nikakve veze, a ni smisao ne bi bilo lako dokučiti.

Ako E. Hrabovec u bilj. 30 govori o „dem Ersten Weltkrieg“, tj. o Prvome svjetskom ratu (111.), onda je vrlo nezgodno to prevesti kao „Drugi svjetski rat“ (269.). Kad G. M. Chenu govori o „les conversions forcées“, tj. o prisilnim konverzijama odnosno o vjerskim prijelazima (155. i dr.), onda je vrlo nezgodno da crkveni nakladnik – koji je i sâm potrošio dosta tiskarskog crnila na dokazivanje kako su pravoslavni kršteni, pa ih se nije ni moglo ni trebalo „prekrštavati“ – dopusti prijevod u kojem se uporno govori o „prisilnim pokrštavanjima“ (311. i dr.). Tamo gdje su Njemačka i Italija prikazane kao „Garantiemächte“, tj. kao sile koje su jamčile opstanak Nezavisne Države Hrvatske i ustaškog režima (148.), njihov slom nije nikakav slom „jamstvenih moći“ (304.), jer „Macht“ ne znači samo moć, nego i (vele)silu odnosno – državu. Povjesničar Jozo Tomasevich napisao je „la somme“, sintezu *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945 : Occupation and Collaboration*, a ne „zbornik“, kako se to slabo upućenu prevoditelju pričinilo (315.) itd. itd.

A zanimljiva su i prevoditeljska rješenja koja pokazuju slab osjećaj za hrvatski jezik, poput nekakvih „katoličkih svećenika disidentnih“ (214.), „gravirajućega socijalnog položaja“ (274.), „knjige popularizirajućeg sadržaja“ (312.) ili tvrdnje da je Josip Hrnčević „složio slučaj protiv Stepinca“ (256.)... Ukratko, prijevodi poput ovoga ne svjetlaju obraz ni „izdavaču“ ni „nakladniku“, a nisu ih zaslužili ni zagrebački nadbiskup, niti hrvatska javnost.

Ako se to u nekim užurbanim pohvalama zborniku i nije primijetilo, zanimljivo je da se nije primijetilo ono što je još i važnije: naime to, da neki od tekstova uvrštenih u zbornik ne zaslužuju baš onakve panegirike kakvima su počašćeni u dijelu (poglavito crkvenoga) tiska. Ima u njima, naime, teško

shvatljivih faktografskih pogrješaka, brzopletih zaključaka i neprihvatljivih interpretacija.

Primjerice, Esther Gittman govori o „the Yugoslav people“, o „jugoslavenskom“ narodu odnosno „jugoslavenskom“ puku koji nije odobravao čine okupatora i njihovih saveznika (21./183.), pa joj je posve logično i neprijeporno da su hrvatsku državu u travnju 1941. proglasili „nacistički agenti“, slijedom čega je nova država bila tek „čedo Wehrmachta i njemačkih stručnjaka za subverzivno djelovanje“ (24./186.). Bit će da Hrvatima to nije padalo na pamet, a i zašto bi – kad im je u prvoj Jugoslaviji bilo sasvim dobro. Da ne bi stalo na tome, autorica smatra da su „sile Osovine naložile (*instructed*) Hrvatskoj da anektira BiH“ (24./186.): Hrvati tu zemlju valjda nisu smatrali svojom, niti su na nju polagali kakvo pravo.

Gittman je tvrdo uvjerena kako je *Zakonska odredba za obranu naroda i države* od 17. travnja 1941. godine (za koju se prevoditelj nije potrudio doznati kako se doista zvala, pa izmišlja da se zvala *Zakonska odredba za zaštitu naroda i države*) „ozakonila uništenje Židova“ (26./188.), što znači da taj propis nije temeljito ni pročitala, a još manje valjano kontekstualizirala i interpretirala. Odredba, naime, nije bila motivirana nikakvim rasnim razlozima, niti u njoj ima kakva spomena Židova ili koje druge rasne, narodnosne ili vjerske odrednice. Autorica ipak lojalno priznaje da su brojni Hrvati različitim molbama i predstavkama intervenirali i za svoje židovske sugrađane, ali tvrdi kako je Pavelić 1944. svaku intervenciju proglasio sabotažom protiv vlade (28./190.). Ne pita, međutim, je li bilo tko od Hrvata koji su potpisali predstavke za pojedine Židove bio proglašen „saboterom“ i kažnjen zbog toga.

Čini se da autorica s nedostatnom kritičnošću pristupa i obavještajnim izvješćima i ocjenama raznih (itekako zainteresiranih) izvjestitelja, poput Stanislava Rapotca i msgr. Augustina Juretića, pa – primjerice – ovlaš preuzima tvrdnju da „novi urednici“ zagrebačkoga *Katoličkog lista* iskrivljuju Stepinčeve riječi (49./210.), uopće ne osjećajući potrebu da tu tvrdnju dokaže niti da se upita, je li se Stepinac bilo kada – pa i pred jugoslavenskim komunističkim sudom – branio na način da otklanja odgovornost za pisanje *Katoličkoga lista*. Bit će, naime, da je on ipak najbolje znao, u kojoj mjeri pisanje *Katoličkoga lista, Nedjelje* i drugoga katoličkog tiska koji je izlazio na području njegove nadbiskupije, odgovara njegovim pogledima.

Rychlak ide još dalje: on vrlo samouvjereno piše o „hrvatskoj ratifikaciji konkordata“ u drugoj polovici tridesetih godina (57./217.) koja nije postojala niti je mogla postojati, jer Hrvatska nije bila samostalna država, pa nije ni mo-

gla sklapati međunarodne ugovore poput konkordata. Jednako autoritatativno on izvlači dalekosežne zaključke iz tobožnje činjenice da Stepinac nije dočekao Pavelića kad je ovaj „13. travnja 1941. stigao na zagrebački kolodvor" (59./220.). Na tu se je izmišljotinu pokušao osloniti i Politeo u svome završnom govoru, no njemu možda 1946. i nije moralo biti poznato, da je Pavelić u Zagreb došao dva dana kasnije, ne preko Glavnoga niti preko bilo kojega drugoga kolodvora (što je, s obzirom na „karlovačku epizodu" i tamošnji njegov susret s Anfusom, Veesenmayerom i Slavkom Kvaternikom, puno više od puke natuknice u jednome putopisu).

Zanimljiva je i autorova tvrdnja da je Francuska u Zagrebu imala „ambassadora", veleposlanika (60./221.), što podrazumijeva francusko diplomatsko priznanje Nezavisne Države Hrvatske, do kojega, međutim i nažalost, nikad nije došlo. Gdje je pisac našao podatak da Crkvi od 1941. nije bilo dopušteno objavljivati Stepinčeve propovijedi (62./222.), bit će teško dokučiti, a još teže je doznati kako se je Rychlak domislio tvrdnji da je neki Hans Frank bio „zadužen za okupaciju" Hrvatske i da je kao takav čeznuo za večerom u nadbiskupskom dvoru, pa mu ju je Stepinac na koncu i priredio, pri čemu se skromnim jelovnikom na simboličan način odupro i narugao nacističkoj okupaciji (77./238.).

Dosad se je, naime, znalo za Hansa Franka (1900.-1946.), koji je bio nacistički guverner Poljske, pa je u Nürnbergu osuđen i smaknut. No da je Hrvatska imala ikakvoga nacističkoga guvernera, i da se je taj zvao Hans Frank, to dosad nikomu nije bilo poznato, pa je pripovijest o tome kako ga je na Kaptolu ugostio glavom nadbiskup Stepinac, više nego vrijedno „otkriće". U skladu s time, postaje shvatljiv i novi Rychlakov doprinos hrvatskoj historiografiji, koji se sastoji u ocjeni da je Prvislav Grisogono bio „poznati katolik i uvaženi hrvatski političar" (90./249.), dok je Grisogono u stvarnosti bio zadojeni jugoslavenski integralist i slobodni zidar.

Da bi zbornik s ovakvim i sličnim propustima i pogrješkama bio dočekan pohvalama, kao što se to u dobrome dijelu katoličkoga tiska zbilo, moraju dakle postojati neki drugi, posve neznanstveni razlozi. Čini se da bi se njih moglo tražiti u načinu na koji se kardinala Stepinca već dulje vrijeme pokušava prikazati, pri čemu se njegova stajališta i ocjene modificiraju naknadnim domišljanjima drugih pisaca, tumača i mistifikatora, između ostaloga i zbog toga da bi se izbjeglo ono što se u dijelu javnosti smatra „štetom za Katoličku crkvu i hrvatski narod" odnosno da bi se postigla određena – „korist".

A tu se onda već napušta znanstveno istraživanje i zalazi se na puno skliskije područje politike i političkoga oportuniteta.

Posljednjih je godina objavljeno nekoliko ozbiljnih znanstvenih studija o držanju zagrebačkoga nadbiskupa u doba Drugoga svjetska rata. Najbolji znalci te problematike, dr. Jure Krišto i Ivan Gabelica – koliko god u nekim pitanjima imali različite poglede – nepobitno dokazuju da je nadbiskup Stepinac bio u prvome redu čovjek Crkve. Njegova odanost Svetoj Stolici bila je apsolutna i bezrezervna. U nacionalno-političkom pogledu je, pak, u drugoj polovici tridesetih godina evoluirao od pristaše jugoslavenstva do pobornika samostalne i neovisne Hrvatske. U skladu s tim političkim zaokretom, on je proglašenje hrvatske države u travnju 1941. promatrao kao „Božju ruku na djelu"; dok je u skladu s kršćanskim naukom i odanošću Crkvi jednako i bezuvjetno osuđivao sve zločine, počinili ih protivnici hrvatske države ili njezini pristaše, i bili oni počinjeni u ime Hrvatske ili bili počinjeni u ime Ideologije, Rase ili Klase.

I dok se ta uopćena ocjena u današnje doba doima sasvim neproblematičnom, posve drugačije se – poglavito u crkvenim i Crkvi bliskim krugovima – doživljava svaka, pa i vrlo argumentirana tvrdnja da kritika ustaškog režima ipak nije bila jedina, pa čak ni glavna Stepinčeva preokupacija 1941.-1945. godine. Usporedno s time se sve njegove opravdane kritike tog režima pokušavaju sublimirati u tezu da je Stepinac bio za hrvatsku državu, ali nije bio za ondašnju hrvatsku državu.

Takva je teza, dakako, prijeporna već na razini elementarne logike, jer pretpostavlja da je tada postojala neka druga hrvatska država, ili neka druga politička snaga kojoj je hrvatska državna neovisnost bila temeljni programski cilj. I da sâm Stepinac nije bio posve načistu s time, mi znamo da neke alternativne hrvatske države nije bilo niti je ona u to vrijeme bila moguća. S druge strane, takva bi konstrukcija nametala protupitanje: jesu li, primjerice, suparnici, kritičari, pa i protivnici Franje Tuđmana, Hrvatske demokratske zajednice i političkog sustava uspostavljenog na izborima 1990. i u kasnijem procesu oslobođenja i osamostaljenja, samim time nužno bili i ostali protiv konkretne, danas postojeće Republike Hrvatske, ili su svojim kritikama, osudama i protivljenjem možda težili tek poboljšicama ili bar promjenama tog sustava i te države?

Unatoč nekim iznimno vrijednim tekstovima (Hrabovec, de Mattei), zbornik sa zagrebačkoga simpozija, nažalost, u velikoj je mjeri na tragu ocjena koje se vode *političkom korektnošću* i oportunitetom koji pred očima kao cilj, valjda, ima kanonizaciju blaženoga Alojzija Stepinca. Zbog toga neki od autora bježe od izvornoga gradiva, pa i od literature koja bi se mogla nazvati nedovoljno poćudnom.

Dio je to svenazočne tendencije da se Stepinca *depolitizira*. Mnoštvo je dokaza o postojanju te tendencije: od objavljivanja brojnih Stepinčevih hagiografija, do uskraćivanja riječi Stepinčevu tajniku, msgr. Stjepanu Lackoviću, jer je svojim svjedočenjem o Stepinčevu gledištu na Nezavisnu Državu Hrvatsku „nanio štetu Stepincu i Crkvi". (*Nota bene*: Nije izmišljao, ni govorio neistinu, nego je – *nanio štetu*! Na to je msgr. Lacković uzvratio, na drugome mjestu, gdje mu vrata nisu zalupljena pred nosom: „Onoga koji je umro za Istinu, ne brani se lažima!")

Drugim riječima, taj pokušaj *depolitizacije* Stepinca motiviran je itekako političkim razlozima. On istodobno rezultira upravo *politizacijom,* samo na krivi način. Jer, treba se sjetiti onoga znamenitoga, javnosti zapravo nepoznatoga Kuharićeva otklanjanja molbe Hrvatskog društva političkih zatvorenika, da Stepinčevo ime i lik budu jedan od simbola hrvatskoga političkog uzništva u lepoglavskoj robijašnici.

Kardinal Kuharić je molbu otklonio kratkim i suhim *otpisom,* da je njegov predšasnik robijao radi Crkve, da je bio progonjen isključivo iz vjerskih razloga. Nije mu, nažalost, palo na pamet da u vlastitome dvorištu, usred zagrebačke prvostolnice, ima niz grobova muževa koji su pali za Crkvu (pa su i na čast blaženstva uzdignuti prije Stepinca), ali da se te pokojnike u vjerničkoj javnosti ne časti ni izbliza kao što se časti Stepinca, i da na te grobove ne hodočaste rijeke ljudi, nekad i nekatolika, koji su svojim tihim koracima iza glavnoga katedralnog oltara – ne treba se zavaravati – desetljećima više demonstrirali svoj nacionalni i politički stav, nego što su meditirali o Vječnosti.

Jer, kao što se jednom izrazio msgr. Nikola Soldo, „*Stepinac je kao svećenik bio uzor. To je dobar razlog da ga proglašavaju svecem, ali ne smije se zaboraviti da je on cijelim svojim autoritetom stao iza hrvatske države. To je ono što će ući u povijest. To je svima imponiralo. To što je on svetac, veliko je, ali ima i drugih svetaca kod Hrvata. Važno je da on u pitanju hrvatske države nije uzmakao ni za milimetar. To je ono što je Stepinca uzdiglo. On je u povijesnom času stao iza hrvatske države, a to je bilo veliko junaštvo.*" Teško je shvatiti da se ta Stepinčeva dimenzija povremeno pokušava izbrisati ili bar umanjiti i iz onih krugova koji će u načelnim raspravama rodoljublje uvijek proglasiti vrlinom...

(*Pilar. Croatian Journal of Social Sciences and Humanities /International Edition/,* 4/2009., br. 7 (1)-8 (2), Zagreb, 2009., 247.-254.)

HOTIMICE NEHOTIČNA KRONIKA

Sad već skoro pola stoljeća stari naslovni stih poznate pjesme jedne od najvećih rock and roll skupina u povijesti, koji glasi: *Who Wants Yesterday's Papers?* (ili: *Komu trebaju jučerašnje novine?*), naizgled izvrsno opisuje narav i ulogu novinskoga teksta: on nije nastao da traje, nego da već sutra prestane postojati, ustupajući mjesto novim vijestima, kratkim bilješkama i na brzu ruku smišljenim osvrtima i komentarima.

Tako se čini da baš ta kratkotrajnost i prolaznost *ovlašćuje* pisca novinskoga teksta – bio on po izobrazbi ili po pozivu odnosno po želji ili po ambiciji, novinar ili nešto drugo – da bude površan i nedomišljen, da se više osloni na impresije nego na trijezno promišljanje, i da uvijek računa na kratko pamćenje čitatelja. Nemali dio novinskih tekstova doista, na žalost ili na sreću, ima upravo takvu sudbinu. No ima i onih drugih, koji – sami za sebe ili kao djelići jednoga zahtjevnijeg mozaika – predstavljaju i više nego kroniku naše sadašnjosti: oni nam pomažu shvatiti što se i zašto se događa, pomažu nam oblikovati vlastite predodžbe i uvjerenja te na taj način sasvim neposredno utječu na oblikovanje našega svijeta.

Tekstovi Janka Bučara, objavljeni u različitim hrvatskim tiskanim priopćivalima, promatrani svaki za sebe i uzeti kao cjelina, nesumnjivo pokazuju ambiciju izražavati posve zaokružen, definiran svjetonazor koji bi, po autorovoj namisli, trebao prožimati čitavu hrvatsku zbilju. U njegovu su središtu sloboda pojedinca i sloboda Hrvatske, kao međusobno neodvojivi i bez te povezanosti nezamislivi pojmovi. Sloboda, samostalnost i prosperitet hrvatske države, s pravom zaključuje Bučar, mogući su samo na zasadama demokracije i humanizma, društvene solidarnosti, pravice i zakonitosti. No pisac je svjestan da se, umjesto toga, svakodnevno susrećemo s pojavom da pripadnici okamenjenih hrvatskih političkih struktura svojim majestetičnim tonom izgovaraju velike riječi i uzvišene misli tek „za obsjeniti prostotu" (Starčević). Radi toga osjeća obvezu prokazati takve likove i takve pojave, finom ih ironijom izvesti na čistinu na kojoj nikakve ideološke krabulje nisu moguće ni djelotvorne, i tako pokazati da upravo nedostatak načelnosti i nepoštivanje temeljnih vrijednosti dovodi do rastakanja pojedinaca, skupina i naroda. Pritom će ne samo oni koji se možda ne slažu s pojedinim Bučarovim tvrdnjama, ocjenama i prijedlozima, nego i oni koji su u svjetonazorskome pogledu njegovi protunošci, morati priznati da se autor i prema svojim suparnicima i protivnicima odnosi s poštova-

njem. On osporava njihova uvjerenja, ali čuva njihovo dostojanstvo, svjestan da na taj način najuvjerljivije i najdosljednije brani svoje.

Zbog toga ova zbirka njegovih novinskih tekstova, kao zanimljiva kronika skoro dva desetljeća duhovnog života neovisne Hrvatske, svakako zavrjeđuje tiskanje.

(Predgovor knjizi Janka BUČARA, *Riječi opasnog čovjeka*,
HKZ Hrvatsko slovo, Zagreb, 2010., 4.-5.)

USPOMENE BOŽIDARA KOVAČEVIĆA

Karlovačka podružnica Hrvatskoga društva političkih zatvorenika – jedina koja uz središnjicu objavljuje i vlastito glasilo – objavila je novu knjigu. Riječ je o uspomenama Božidara Bože Kovačevića, ranijeg urednika, a od 1998. dopredsjednika podružnice, koje su objavljene pod naslovom *Križni put dugačak pet godina 1945.-1950. (Svjedočenje o jednom vremenu)*, 103 str., bez mjesta i godišta izdanja (Karlovac, 2009.).

Knjigu je pisac podijelio u tri dijela: „Do Bleiburga i natrag“, „Karlovački kazamati“ i „U logorima“. Naslovi dijelova jasno govore o sadržaju. U prvome je opisano povlačenje karlovačke i uopće hrvatske mladeži prema Austriji u svibnju 1945., preko izručenja do križnoga puta i smještaja u logoru Prečko, nadomak Zagreba. Drugi dio obrađuje karlovačke zatvore u ljeto 1945., te tamošnju redarstvenu i sudsku istragu kojoj je pisac bio podvrgnut prije suđenja, a u trećem dijelu Kovačević opisuje logore u kojima je izdržavao kaznu: Prolom, Glinu, Veliku Pisanicu, Viktorovac (Sisak), KPD Lepoglavu i Suhu Rječinu.

Posebnu je pozornost Kovačević posvetio i opisu nekolicine pojedinaca koji su na nj ostavili dublji dojam, a specifičnost knjige jest i inkorporiranje nekoliko tekstova drugih robijaša, koji su objavili svoje uspomene što se u tim dijelovima podudaraju s Kovačevićevima (Ante Prlić-Prle, Edo Špehar). U tekst je uvrštena i izvrsna, upravo antologijska Kovačevićeva pjesma „Lepoglavski nokturno“: *Crtica do crtice / niže se na sivom, / vlažnom zidu / mračne samice. / Dani to su dugi. / Ah, jedan samo / od njih / kada prođe, tad znam da / dva su prošla: / jedan robije / a drugi života*.

Iako bi bilo neprofesionalno ne primijetiti kako se lekturi ima što predbaciti (bivši robijaši koji nisu pomrli, nego su – „izumrli“, „isljednik“, „upravnik“, „vjerovatno“, „Riječina“ i sl.), što je – nažalost – česta, da ne kažemo beziznimna boljka ovakvih publikacija (a zašto, ne zna se!), knjiga općenito zaslužuje visoku ocjenu. Kovačevićeve su uspomene izvrstan prilog hrvatskomu memoarskom štivu i doprinos proučavanju stradanja Hrvata nakon Drugoga svjetskog rata.

A koliko je krhko ljudsko sjećanje, zorno pokazuje autorov opis bojazni dijela lepoglavskih robijaša u rujnu 1947., koji su prevoženje iz Lepoglave u drugi logor (ispostavilo se, u logor Suha Rječina u Gorskome kotaru), doživjeli kao da ih – prema piscu – vode na Goli otok. U rujnu 1947. godine...

(*Politički zatvorenik*, 19 (20!)/2009., br. 212, studeni 2009., 45.)

OD TUZLANSKIH PAROLA DO POLITIČKE EMIGRACIJE

O knjizi Mije Jurića *Osamnaesto proljeće: Uspomene na godine tamnovanja* (Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 2006., 310 str.) na stranicama ovog mjesečnika već je pisano (usp. *Politički zatvorenik*, br. 183, lipanj 2007., str. 43.).

Riječ je o pitko pisanu memoarskom štivu nastalom prije nekoliko godina. Pisac, podrijetlom iz Drijenče kod Tuzle, našao se 1968. među šezdesetak sjemeništaraca u Dominikanskome samostanu u Bolu na Braču. Međutim, već dvije godine kasnije oćutio je da nije za svećenički poziv, pa se vratio kući i, uz nemale poteškoće, pokušao se upisati u tuzlansku realnu gimnaziju. Međutim, tamošnjemu je nastavnom osoblju – mahom srpske nacionalnosti – u oči upadao *drugačiji*, hrvatski jezik novopridošlog učenika. Zbog osjećaja neravnopravnosti i očitog neprijateljstva sredine, sedamnaestogodišnji se Mijo 1970. uputio u Zagreb, gdje je počeo raditi i dopisno pohađati gimnaziju.

U Zagrebu je Hrvatsko proljeće uzbibalo duhove. Osjećao je to i Mijo, koji svjedoči kako je među mladima sve teže bilo suzbijati izražavanje težnji prema stvaranju samostalne hrvatske države: i lojalnost prema tadašnjemu *partijskom* vodstvu bila je uvjetovana uvjerenjem da je kod njih pozivanje na *bratstvo i jedinstvo*, na socijalizam i Jugoslaviju tek – taktika. Kad se u ljeto 1971. vratio u Tuzlu, Jurić je primijetio kako je i među tamošnjim Hrvatima narastao nacionalni osjećaj. U tom je zanosu jednom zgodom, posve spontano, školskom kredom na asfaltnoj cesti, u razmacima od 20 – 30 metara, napisao parole: *„Bosna je Hrvatska, Hrvatska je Bosna – Živjela NDH! – Živjela Hrvatska! – Dolje Ranković i rankovićevci! – Dolje Srbija! – Živio Ante Pavelić!“*

Sadržaj i poruka tih parola više su nego rječiti: oni otkrivaju sva Jurićeva politička uvjerenja i program uz koji je on intimno pristajao. (Prigoda je ovo da primijetimo kako, osim kraće, pionirske rasprave dr. Anđelka Mijatovića, koja je pod naslovom „Utjecaj Nezavisne Države Hrvatske na dalju borbu za hrvatsku nezavisnost“, također objavljena u ovome listu, u br. 110 od svibnja 2001., na str. 20.-21., još uvijek nema istraživanja o tome, kako su uspostava, postojanje i slom Nezavisne Države Hrvatske utjecali na kasnije hrvatske naraštaje i nastavak hrvatske nacionalne borbe. I ove Jurićeve parole prilog su takvomu jednom istraživanju.)

Na nesreću, vlasti su te parole otkrile (kasnije će se doznati, da ih je policiji prijavila nesuđena supruga Mijina brata!), pa je njihov pisac pritvoren. Odbijao je tvrdnje istražitelja o postojanju organizacije (pod nazivom *HOP*, što je – izgleda – bila najčešća poštapalica jugoslavenskih vlasti u takvim zgodama), jer organizacije stvarno nije bilo. No, kako se pokazalo da je doista napisao parole, sudac za prekršaje osudio ga je u prosincu 1971. na dva mjeseca zatvora, a u siječnju 1972. mu je tuzlanski okružni sud u kaznenom postupku izrekao bezuvjetnu kaznu u trajanju od tri godine.

Od male je pomoći bilo to što su okrivljenik i roditelji mu odlučili za branitelja angažirati odvjetnika Srbina. I dok se nadao na slobodi čekati pravomoćnost kaznene osude, Miju su pozvali na izdržavanje kazne zatvora izrečene u prekršajnom postupku. Uplašen takvim raspletom i uhićenjem nekolicine hrvatskih intelektualaca u Tuzli (fra Josipa Zvonimira Bošnjakovića, Vladimira Divkovića i dr. Rafaela Boršića), Mijo se odlučio na bijeg. Iako je vlastima već bio umaknuo, na nagovor roditelja vraća se u zatvor, iz kojega je otpušten 20. ožujka 1972. Četiri mjeseca kasnije, u srpnju 1972. dobio je drugostupanjsku odluku u kaznenom postupku: kazna mu je smanjena na dvije godine zatvora.

Sad ga više ništa nije moglo odvratiti od odluke da pobjegne u inozemstvo. Jurić opširno opisuje peripetije koje je imao s pribavljanjem putovnice, konačnim bijegom preko granice i potucanjem između austrijskih i njemačkih izbjegličkih logora i zatvora. Ti su fragmenti zanimljivi ne samo zbog toga što nam omogućuju upoznati njegovu sudbinu, nego i zbog toga što plastično osvjetljavaju predodžbe i predrasude o Hrvatima koje su imale austrijske i njemačke vlasti. Podsjećaju oni i na iznimne zasluge koje su imali neki istaknuti – u Domovini danas posve prešućeni ili zaboravljeni – pojedinci, poput vlč. Vilima Cecelje, ili Franciske Bebe Keglević, koji su u svakom trenutku bili spremni na žrtvu kako bi spasili svoje sunarodnjake...

(*Politički zatvorenik*, 19 (20!)/2009., br. 213, prosinac 2009., 38.)

VJEKO BOŽO JARAK: IZ BIBLIJSKE POVIJESTI. VEČNE POUKE KNJIGE NAD KNJIGAMA

Svetopisamske tekstove može čovjek, čak i kad nije vjernik, čitati bezbroj puta, i može biti posve siguran da će uvijek otkriti nove i nove značenjske i simboličke slojeve. I takvomu će čitatelju, nema sumnje, svaki zalogaj tog štiva biti neiscrpno vrelo poticaja za razmišljanje i duhovnu izgradnju. Zato nije slučajno da Bibliju smatraju Knjigom nad knjigama i oni koji možda potječu iz drugoga civilizacijskoga i kulturnoga kruga.

A ako biblijske, napose starozavjetne tekstove proučava i tumači jedan produhovljeni i istančani katolički teolog kao što je prof. dr. Vjeko Božo Jarak, i ako nam ih on prenosi i objašnjava svojim jasnim i jedrim rečenicama, onda se pred nama otkriva čitav jedan novi svijet: starozavjetni proroci i mudraci, kraljevi i vojnici, gospodari i robovi postaju u simboličkome smislu naši suvremenici, i tek tada shvaćamo dubinsko značenje one stare mudrosti, da *historia magistra vitae est*.

Povijest je doista učiteljica života. Ali, ne zbog toga što bi se događaji ponavljali, i što bi nam povijesne pripovijesti nudile recepte za sadašnjost i budućnost, nego zbog toga što su etičke kušnje i ljudske dvojbe i izazovi, s kojima su bili suočeni starozavjetni Židovi i židovski narod odnosno druga starozavjetna plemena i narodi, u biti iste one kušnje, dvojbe i izazovi kojima je izložen suvremeni čovjek, dakle, zagonetke pred kojima se i danas, iz dana u dan, nalazimo i mi, i kao vjernici i kao pripadnici hrvatskoga naroda. Ostavljajući pojedincu i narodu slobodu izbora, biblijski tekstovi, kako pokazuju i rasprave fra Vjeke Bože Jaraka uvrštene u ovu knjigu, ne daju gotove odgovore, ali – nema sumnje – nude pouzdane putokaze za snalaženje u labirintu ljudske povijesti, i u čestim duševnim bespućima suvremenog čovjeka.

(„Predgovor“, u: Vjeko Božo JARAK, *Iz biblijske povijesti. Vječne pouke Knjige nad knjigama*, Zagreb, 2009., 5.)

„MLADI HRVATI“ – PROPUSTI KOJE SE MOGLO IZBJEĆI

U *Političkom zatvoreniku* je u više navrata pisano o pok. Tomislavu Vidoviću i njegovoj organizaciji, a objavljeni su i neki dokumenti o osudi njezinih članova. No, time ni izbliza nije vraćen dug koji prema tome hrabrom borcu za slobodu hrvatskoga naroda imamo kao pojedinci i kao narod. Vidović u Hrvatskoj nema ni ulice ni trga, ali još više (ili, još gore!) nema spomen(ik)a ni u svijesti mladih naraštaja. U suvremenome komercijaliziranom hrvatskom društvu kao uzore se ističe kojekakve moralne i ljudske ništarije, dok se borce za slobodu uporno i dosljedno briše iz školskih udžbenika, povijesnih priručnika i svijesti nacije. To je – nema sumnje – jedan od ključnih uzroka tužnog stanja našega naroda.

Zbog toga valja pozdraviti pojavljivanje knjige Hrvoja Travnjanina Gaše, koja je upravo objavljena pod naslovom *Mladi Hrvati* (naklada 2B Multimedia print, Nova Bila, 2009., 442 str.). Ta je knjiga korisno svjedočanstvo o prošlim epizodama hrvatske borbe, ali i poruka o žilavosti hrvatstva u Bosni i Hercegovini što – nažalost – tako često i tako olako zaboravljamo.

No, time što pozdravljamo pojavu Gašine knjige, ne znači da smijemo prešutjeti neke nedostatke koje se, s malo truda, moglo izbjeći: ovdje se dogodilo nekoliko nepotrebnih propusta. Ne radi se samo o tome da glavninu, bar dvije trećine teksta, čine opširni tehnički, u najbolju ruku putopisni ekskursi o povijesti pojedinih gradova, samostana i sjemeništa, što s predmetom knjige nema osobite veze. Njima ovdje nije mjesto: koga zanima opća povijest Sarajeva, Zenice ili đakovačkog sjemeništa, puno bolje i pouzdanije će se informirati u prikladnim specijaliziranim priručnicima, negoli u ležernu i ne uvijek kritičnu prepričavanju zastarjelih pučkih i historiografskih predaja (kao što je, primjerice, posve nepotreban ovdašnji pojednostavljen i uglavnom zastario prikaz tzv. *bilinopoljske abjuracije* iz 1203. godine!).

Ne radi se ni o *simpatičnim* propustima, poput onoga koji se tiče mjesta izdanja, gdje je u katalogizaciji označeno jedno (Nova Bila), a na naslovnici knjige čak tri druga mjesta izdanja (Travnik – München – Đakovo).

Više je riječ o koncepcijskim i faktografskim previdima koje se – kad su već promaknuli autoru – dalo izbjeći temeljitijom redakturom i recenzijom. Dakako, moglo se i pri lekturi izbjeći kojekakve „upravnike“, „glavne pretrese“, „isljednike“ i slične ljepote bratskoga nam srpskog jezika, ali to je – na-

žalost – već istočni grijeh ovih i ovakvih knjiga, na koji kao da je uzaludno upozoravati: čovjeku je teško shvatiti da nedovoljnu brigu za hrvatski jezik pokazuju i oni koji su svojedobno za nj bili spremni robijati. No, najveći su problem neki krupni faktografski previdi.

Nije primjerice, zgodno tvrditi, da je Anton Wurster tijekom Drugoga svjetskog rata bio „tajnikom hrvatskog veleposlanstva pri Svetoj Stolici“ (str. 109.), jer Nezavisna Država Hrvatska nigdje nije imala veleposlanstvo (nego tek poslanstva!), ali pri Svetoj Stolici nije imala ni poslanstva, iz sasvim jednostavnoga i općepoznatog razloga: Vatikan nije *de iure* priznao Nezavisnu Državu Hrvatsku, pa između dviju država nisu ni mogli biti uspostavljeni diplomatski odnosi. Tamo gdje nema diplomatskih odnosa, nema ni poslanika, veleposlanika niti nuncija.

Slično tomu, nezgodno je ustvrditi: „Trojica Hrvata činili su stup, temelj buduće *Hrvatske enciklopedije*, a to su bili Tin Ujević, Dragutin Stullhov i dr. Pavao Tijan“ (113.). To nema veze s činjenicama: pokretač i glavni urednik *Hrvatske enciklopedije* – općepoznat je podatak – bio je dr. Mate Ujević, a tobožnji „Dragutin Stullhov“ očito je Dragutin Stjepan Schulhof (Šulhof), također važna osoba hrvatske kulturne povijesti: vlasnik najvećega tiskarskog poduzeća u Hrvatskoj, Tipografije d. d., koja je u doba Nezavisne Države Hrvatske izvlaštena i predana Matici hrvatskoj, što Schulhofu nije pomoglo da u srpnju 1945. ne bude osuđen skupa sa sinom Milanom. I činjenice i čitatelje, naime, valja respektirati bar do mjere da se imena korektno prepišu iz impresuma *Enciklopedije*.

Slično tomu, nije pristojno višekratno tvrditi da je službeni naslov *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* glasio „Deklaracija o značenju (sic!) i položaju hrvatskog književnog jezika“ (120. i dr.). Dokument je prevažan da bi ga se smjelo ovlaš krivo nazivati. I što bi uopće trebala značiti Deklaracija o „značenju hrvatskog jezika“? Nadalje, hoteći demonstrirati vlastitu upućenost, pisac se nepotrebno izlaže riziku da se o njegovoj upućenosti stekne posve protivan zaključak i onda kad ustvrdi da je „*Proglas hrvatskih sveučilištaraca o Bosni i Hercegovini*“ od 22. travnja 1939. – koji, prema Gaši, ima važnu ulogu u nastanku Vidovićeve organizacije – donesen u Sarajevu (pa tekst tog dokumenta još i krivo citira).

A deklaracija nije donesena u Sarajevu (gdje sveučilišta 1939. nije ni bilo!), nego u Zagrebu, i to u prostorijama *Narodne uzdanice*, Ilica br. 8, kao što navodi Rudolf Horvat (*Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1942., str. 604.-607.) i kao što pokazuje faksimil potpisa na toj deklaraciji, objavljen u knjizi Zlatka

Hasanbegovića (*Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja,* Zagreb, 2007., prilog 285, str. 475.). Riječ je o dokumentu kojim su mladi hrvatski nacionalisti – većinom katolici – reagirali na Mačekove pregovore s Beogradom koji su prijetili te na kraju i doveli do podjele BiH. A je li ta deklaracija iz 1939. doista imala takvo značenje u Vidovićevim razmišljanjima pedesetih godina (kad dioba BiH nije bila aktualna tema, niti je ta ideja na bilo koji način u to doba polarizirala duhove), ili je ona tek refleks današnjih Gašinih razmišljanja o sadašnjosti i budućnosti BiH, drugo je pitanje...

Kad nabraja hrvatske nacionaliste koji su 1959./60. dopremljeni na Goli i na Sv. Grgur (226.-227.) pisac čini trostruku pogrješku. Prvo, nabraja neke, ali ne spominje brojne druge skupine i pojedince koji su tada dovezeni na jedan od ta dva otoka (što ne bi bio problem da pisac ne aspirira na cjelovitost svoga popisa!); drugo, na Goli smješta one koji na njemu nisu nikad bili, nego su robijali na Sv. Grguru, i obrnuto, na Sveti Grgur stavlja neke *golootočane*. I treće, krivo misli da su na Golome završavali oni koji su kažnjeni u upravnome („administrativnom“) postupku. Bilo je upravo obrnuto: na Golome su bili samo oni hrvatski nacionalisti koji su osuđeni u sudskome postupku (dakle, na više kazne), dok su na Sv. Grguru većinu činili oni koji su upućeni „na određeno mjesto“ u upravnome postupku, tj. oni kojima su izrečene vremenski kraće kazne. Drugim riječima, bilo je bolje ići polakše, a temeljitije. Ili, bar suspregnuti želje i ambicije koje se ne daju ostvariti.

No, ponajveći je problem što je pisac – po mome skromnom sudu – metodološki i koncepcijski trebao bolje obraditi ono što čini glavnu temu njegove knjige: organizaciju kojoj je utemeljitelj i prvak bio Tomislav Vidović. Pristupom koji je izabrao, pisac je neka važna pitanja ostavio otvorenim. Prvo, *naziv organizacije*. Kroz samu knjigu preteže naziv kojim je ona naslovljena: *Mladi Hrvati*. No, mjestimice se (a osobito u dokumentima, tj. u optužnici i presudi) spominju i nazivi *Mlada Hrvatska, Hrvatski pokret mladih* te *Pokret mladih Hrvata*. Jugoslavenske su vlasti smatrale – i pritom bile u pravu – da je riječ o jednoj te istoj organizaciji, i tvrdile su da joj je Vidović samoinicijativno (zbog razloga kojima se ni UDB-a ni sud nisu bavili!) mijenjao ime. Iz činjenice da je UDB-i to bilo irelevantno, smjelo bi se zaključiti da je nekih promjena ipak bilo i da one ipak nisu posljedica smišljenoga udbaškog podmetanja. Jedna od zadaća pisca knjige o toj organizaciji jest i to, da se – napose dok još ima njezinih živih članova – utvrdi kako se ona doista zvala.

Drugo, *vrijeme nastanka organizacije* također je ostalo neutvrđeno. Lektor don Ilija Drmić – kako se vidi iz njegova ovdje objavljena osvrta – misli da

iz knjige koju je lektorirao proizlazi kako je Vidovićeva organizacija nastala 1956. godine. Recenzent Nikola Lovrinović piše kako organizacija djeluje „od 1959.“ (str. 435.). Međutim, iz optužnih i sudskih materijala i iz iskaza svjedoka proizlazi da je Vidović već 1953./54. razmišljao o utemeljenju organizacije, a da su prve *trojke* pod njegovim nadzorom nastale najkasnije sredinom 1956. godine.

Vrlo je pogrješno i vrlo površno misliti da je to pitanje nebitno. Ono je iznimno važno za rekonstrukciju povijesti hrvatskog otpora komunističkoj Jugoslaviji. Naime, kao što je općepoznato, krajem pedesetih godina UDB-a je razbila veliki broj ilegalnih organizacija hrvatske mladeži. Iako o tome još uvijek nema sustavnih znanstvenih istraživanja, prevladava shvaćanje da je riječ o svojevrsnim odjecima mađarske revolucije. Ona je, međutim, izbila u listopadu 1956., pa ako je točno da je Vidović organizaciju zasnovao prije toga, onda se njezin nastanak ni na koji način ne može pripisivati dojmu koji su na mlade hrvatske rodoljube ostavili mađarski događaji. (Pisac ovih opazaka objavio je u *Review of Croatian History*, časopisu koji na engleskom objavljuje Hrvatski institut za povijest, prikaz djelovanja hrvatskih revolucionarnih skupina u razdoblju od 1945. do 1953. Iako je i taj prikaz fragmentaran, on pokazuje da hrvatski otpor postoji trajno, od 1945. do 1953. i neprekinuto dalje, sve do 1989./90. godine). Vidovićeva organizacija, koja je bila iznimno razgranata, važna je karika u tom lancu i posve je krivo makar nehotice minimizirati njegove zasluge i njezinu ulogu!)

Treće, (ne)povezanost Vidovićeve organizacije s đakovačkom skupinom. I Vidović i neke druge osobe povezuju Vidovićevu organizaciju s đakovačkim sjemeništem i kasnijim biskupom mons. Ćirilom Kosom. No, čitatelj će ipak ostati u nedoumici, jesu li pokušaji hrvatskih rodoljuba u Sarajevu i srednjoj Bosni doista organizacijski povezani s onima u đakovačkom sjemeništu (i na koji su način povezani), ili se radi tek o koincidenciji.

Četvrto, *veze s emigracijom*. I taj je dio ostao nedorečen. Spomenuti su stanoviti Vidovićevi dodiri s *Radio Madridom* odnosno s tamošnjom hrvatskom jezgrom, te Vidovićev susret s vlč. Krunoslavom Draganovićem. U odnosu na potonje, sugerira se čak postojanje stanovite sumnje, jer: kako je UDB-a pri Vidovićevu saslušanju mogla znati pojedinosti o razgovoru koji je on s Draganovićem imao u četiri oka? Je li slučajno da je do razbijanja Vidovićeve organizacije i uhićenja brojnih članova došlo baš nakon njegova susreta s Draganovićem? Kakav je to račun Vidović htio s Draganovićem učiniti, je li ga učinio i ima li za to živih svjedoka?

Trebalo je tu sumnju razbistriti, ili to bar pokušati učiniti. Ma što tko mislio o Draganoviću, i on – kao i svatko drugi – ima pravo na dobar glas, pa i u odnosu na nj svaku sumnju valja potkrijepiti. Želi li se kazati da se je Draganović ispovjedio jugoslavenskim vlastima? Ili se sugerira da je neoprezno stvar povjerio prononsiranome jugoslavenskom agentu koji mu se uvukao pod kožu, Miroslavu Varošu? Prosječan čitatelj to ne može znati, ali – on ne zna ni što pisac misli o tome: stvar je u Gašinoj knjizi tako postavljena da se ostavlja prostor najraznovrsnijim spekulacijama. To nije obrazac koji bi trebalo preporučiti. Zbog toga bi sve te pojedinosti (kao i druge nejasne i tragične epizode iz povijesti djelovanja hrvatske političke emigracije koje se u ovoj knjizi ni ovlaš ne spominju, a mogle su se spomenuti!) valjalo razbistriti dok je to još moguće. To bi trebala biti svrha ove i ovakvih knjiga.

(*Politički zatvorenik*, 20 (21!)/2010., br. 214, siječanj 2010., 38.-41.)

*BRUNO BUŠIĆ KAO SIMBOL KONTINUITETA I USTRAJNOSTI HRVATSKE BORBE ZA SLOBODU I DRŽAVNOST**

Postoji, čini se, u javnosti, pa i onoj stručnoj, koja se time bavi profesionalno, nejasna, ali ipak čvrsta predodžba o tome da je hrvatski otpor Jugoslaviji, onoj komunističkoj, priličan broj godina, pa i desetljeća, bio ugušen i zatrt, i da ga je iznenada, skoro neočekivano probudio jedan povijesno važni događaj kao što je neprijeporno bila *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika* što je objavljena u ožujku 1967., i da mu je drugi važan poticaj, pa čak i oblik, dala u svakom slučaju znamenita Deseta sjednica Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske iz siječnja 1970. godine.

I kad se ta predodžba začini još i mutnim, i možda baš zato intrigantnim spekulacijama da pravog inspiratora *Deklaracije* valja tražiti u krugu oko Vladimira Bakarića, i da je možda baš zlokobni *Mrtvac* Bakarić najzaslužniji za njezino pojavljivanje, onda se i kao pojedinci i kao narod nalazimo pred ocjenom da tzv. hrvatskim komunistima doista trebamo zahvaliti što danas ovdje uopće možemo na ovaj način govoriti, što imamo vlastitu, demokratsku državu.

Nema sumnje da takva ocjena ne bi svjetlala obraz hrvatskomu narodu, i da mlade naraštaje – koji stasaju u dobu kad smo „spremni podnijeti svaku žrtvu za ulazak u Europsku uniju" – ne bi poticala na poštivanje predaka. Jer, upravo su „strah Božji" i ono što je Šufflay nazvao „snagom prošlosti", dakle osjećaj za vlastitu povijest i divljenje predcima i pretečama, one sile koje potiču na otpor i obranu dostojanstva i slobode, puno snažnije i jasnije nego ikakve fantazije o svijetloj budućnosti.

Zato je i večeras, dok predstavljamo monografiju u Brunu Bušiću – kažem Brunu, jer tako se u njegovu zavičaju deklinira njegovo ime – i večeras i uvijek potrebno podsjećati da su i Bušićev lik i njegovo političko djelovanje neoboriv dokaz u prilog shvaćanju o kontinuitetu i upornosti hrvatske borbe protiv Jugoslavije – ma kako ona bila uređena i ma koji režim njome vladao, jer je

* Ovaj govor na predstavljanju Mijatovićeve knjige *Bruno Bušić. Prilog istraživanju života i djelovanja (1939.-1978.)*, Zagreb, 2010. – knjigu su u zagrebačkom Sheratonu 19. svibnja 2010. predstavili još i akademik Dubravko Jelčić te Ivan Bekavac i sam autor, kao i Ante Žužul, u svojstvu predstavnika nakladnika odnosno Dražen Budiša kao urednik – objavljen je, i kao tekst i kao video-zapis, na nizu internetskih portala i stranica.

Jugoslavija moguća samo kao nasilje! – protiv Jugoslavije i protiv totalitarne komunističke ideologije.

Nikad taj otpor nije prestao, nikad nije utrnuo!

Jugoslavenskim komunističkim vlastima pošlo je za rukom negdje do 1952. ognjem i mačem istrijebiti organizirane križarske skupine (koje se uglavnom naziva ostatcima ustaško-domobranskih postrojbi, što je dosta neprecizna oznaka, iako je neprijeporno da su dojučerašnji pripadnici ustaškoga pokreta i u tim skupinama tvorili politički najizgrađeniji i u borbenom smislu najodlučniji dio). Pojedini pripadnici tih skupina koji su se još godinama skrivali, više nisu bili oružana prijetnja Jugoslaviji, a politička su joj prestali biti najkasnije 1948., kad je ta *nakaza od države*, unatoč boljševičkom režimu, iznova postala miljenicom Zapada.

Uspjele su jugoslavenske vlasti svladati, razoružati i uglavnom poubijati križare, no nikad im nije pošlo za rukom umrtviti, paralizirati hrvatsku političku emigraciju.

Bolovala je, dakako, ta emigracija od istih onih bolesti od kojih je bolovala politička emigracija svakog naroda i svakoga doba, ali je ona već svojim postojanjem, a onda i svojim djelovanjem – intelektualnim, propagandnim, a u nizu slučajeva i oružanim – porobljenom narodu u Domovini bila svojevrsni *prozor u svijet slobode*.

Ta emigracija, u kojoj su na pozicije bezuvjetnog zalaganja za hrvatsku državnu neovisnost evoluirali i oni koji su svojedobno bili skloniji reformiranju Jugoslavije (kao što je bio uski krug oko dr. Vladka Mačeka), i koja je na potpunoj margini ostavila dva-tri pojedinca što su i dalje maštala o Dimitriju Ljotiću (poput Roka Kaleba i njegove *Hrvatske zore*) ili su trabunjali o trećoj Jugoslaviji (kao bivši Mačekov tajnik dr. Branko Pešelj), u procesu svoga sazrijevanja i prilagodbe novim odnosima u svijetu, raspravljala je (a dobrim dijelom i raspravila!) sva ona pitanja koja se nama danas čine vrlo novima i vrlo aktualnima, od posvemašnjeg prihvaćanja demokratskih načela, preko upravne organizacije hrvatske države do njezina stupanja u tzv. euroatlantske integracije.

Taj prešućivani i zasad uspješno prešućeni nacionalni, intelektualni i kulturnopolitički pothvat hrvatske političke emigracije – *najgore od svih emigracija*, kako se izrazio drug Vladimir Bakarić – bio je moguć zato što je ona ne samo napajala potlačenu Domovinu, nego i zato što se i sama napajala iz Domovine, osluškujući njezine potrebe i misli, osjećaje i težnje, i primajući iz Domovine brojne istaknute pojedince.

Jedan od njih bio je, naravno, i Bruno Bušić.

A njegov nacionalni osjećaj i njegova borbenost – vratimo se na problem istaknut na početku ovog izlaganja – nisu plod ni *Deklaracije* ni *Desete sjednice CK SKH*.

Bušić potječe iz redova onih koji su hrvatsku narodnu borbu održavali neprekidno, bez predaha i sustajanja.

Dok još nije niknula trava na grobištima žrtava Bleiburga i Križnoga puta hrvatska mladež ustaje protiv Jugoslavije: zoran primjer je i slučaj jednoga od večerašnjih predstavljača, akademika Jelčića, koji je zbog protudržavne demonstracije iz srpnja 1945. suđen kao 14-godišnjak. I prve omladinske borbene, upravo revolucionarne skupine hrvatskih nacionalista, koje je režim uspio otkriti i drakonski kazniti (što znači da je nesumnjivo bilo i onih s kojima nije mogao izići na kraj!) nastaju toga istog ljeta 1945.

Naravno, to naša djeca u školama ne uče niti će učiti sve dotle dok nije Hrvatska, nego Europska unija onaj „cilj za koji smo spremni podnijeti svaku žrtvu“.

I kad bismo na zemljovidu ovoga dijela Europe, kao u kakvome vojnom stožeru, na mjesto nastanka i djelovanja svake od tih skupina zaboli zastavicu, vidjeli bismo da te zastavice ocrtavaju područje od Subotice do Boke kotorske i od Čakovca do Istre. A za taj bi se nepravilni četverokut, kad bi se htjelo, mogao naći i drugi naziv, drugačiji opis. Nije mu se teško domisliti, i nije teško shvatiti da se on danas općenito smatra *politički nekorektnim*.

Bio je tih skupina i priličan broj.

Prije tri i pol desetljeća, o „30-godišnjici osnivanja Službe sigurnosti i 30-godišnjici oslobođenja Zagreba“, u nakladi Sekretarijata za unutrašnje poslove grada Zagreba objavljena je jedna monografija – uređena na neobičan način i u neskladu s bibliotekarskim propisima i običajima – o djelovanju jednog segmenta jugoslavenskoga represivno-obavještajnog sustava.

U onome njezinu poglavlju koje se bavi Službom državne sigurnosti i, s tim u svezi, „kontrarevolucionarnom“ i protudržavnom djelatnošću, nevoljko se priznaje: „Nije mogla proći nijedna godina a da se ne pojavi barem jedna ilegalna organizacija. Osnivane su na ustaškim načelima, a u svojim su programima imale terorizam, atentate, diverzije i, kao najblaži oblik neprijateljske djelatnosti, usmenu i pismenu propagandu.“ (*30 godina – unutrašnji poslovi Zagreb*, Izd. Sekretarijat za unutrašnje poslove grada Zagreba, s. l. & s. a. [Zagreb, 1975.], 35.)

U jednoj od takvih skupina, nastalih s obje strane „najneprirodnije granice na svijetu“, intelektualno se i politički formirao i Bruno Bušić.

Njegov nam je kasniji životni put poznat u grubim crtama, a monografija dr. Anđelka Mijatovića – koja ni ne teži tomu da dade zadnju riječ, nego u nizu važnih pojedinosti postavlja tek pitanja ili poziva na raspravu – pomoći će nam da taj životni put sagledamo cjelovitije i reljefnije.

Vodio je on od imotske gimnazije do Zagreba, od Tuđmanova Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske do Tomičićeva *Hrvatskoga književnog lista*, od pokreta sveučilištaraca do suradnje u *Hrvatskome tjedniku,* od progona, osuda i premlaćivanja u Domovini do političke emigracije.

U njoj, u emigraciji je on – djelujući upravo kao *trubač sa Seine,* kako glase oni Cesarićevi stihovi u čast Matošu, što su bili uklesani i na njegovu pariškom grobu – za *hljeb hrvatske slobode priložio svoj klas,* doista *zlatan, bogat i jedar*.

Svojom borbom i životom od imotske gimnazije do pariškoga pločnika, Bruno Bušić je postao u pravome smislu riječi simbol sinteze Hrvatske i Europe.

Nemajući iluzija ni o jednoj od njih: ni o Hrvatskoj, a još manje o Europi, on svojim životom simbolički povezuje mladenačku borbenost s pragmatičnim realizmom Hrvatskog proljeća, vatrenu antikomunističku tradiciju s onim malobrojnim komunistima koji su se vratili hrvatskim korijenima, ustrajan otpor domovine sa snovima i čežnjama hrvatske političke emigracije.

A kad o njegovoj smrti govorimo kao o „nerazjašnjenoj“, onda smo svjesni da sporno može biti samo ime onoga koji je ispalio smrtonosne hitce; pravoga, pak, ubojicu znademo – Bruna Bušića ubila je Jugoslavija, jugoslavenska ideja i režim koji ju je u to doba utjelovljivao i bezobzirno branio.

I tko je od nas u ime Bruna Bušića, i u ime desetaka, možda stotina tisuća hrvatskih žrtava, vlastan oprostiti Jugoslaviji i jugoslavenskoj misli?

Jer, Sveto nam pismo daje pravo, i potiče nas, pružiti drugi obraz.

Ali – *svoj* drugi obraz, a ne tuđi, ne obraz svoga bližnjega, ne obraz onih koji su pali za Hrvatsku, niti obraz onih koji se tek imaju roditi s pravom da žive u slobodnoj, neovisnoj i demokratskoj hrvatskoj državi!

(Govor na predstavljanju knjige o Brunu Bušiću, *Politički zatvorenik*, 20 (21!)/2010., br. 219, lipanj 2010., 44.-45.)

DRAGOCJENA ZBIRKA DOKUMENATA O JASENOVAČKOM LOGORU

(Mario Kevo, prir.: „Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske“, Slavonski Brod – Zagreb – Jasenovac, 2009.)

Nakon vrlo vrijednog članka „Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.“ (*Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 2, Zagreb, 2008., str. 547.-585.) povjesničar Mario Kevo priredio je i objavio knjigu o istoj temi. Riječ je o zbirci dokumenata koju su pod naslovom *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske. Dokumenti – Knjiga 1.* (467 str.) u prosincu 2009. kao sunakladnici objavili Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavonskom Brodu, te Hrvatski državni arhiv i Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.

U knjigu je uvršteno 77 dokumenata koje priređivač donosi na izvornom jeziku (redovito njemačkom ili francuskom) i u hrvatskome prijevodu. Posebnu vrijednost knjizi daje veći broj crno-bijelih fotografija koje su nastale u ljeto 1944., prigodom posjeta izaslanika MOCK-a, Švicarca Juliusa Schmidlina, sabirnom logoru u Jasenovcu odnosno u Staroj Gradiški. Na njima su prikazani logoraši pri obavljanju svakodnevnih poslova, a kao prilog zbirci donesen je „Glosarij i imenar“ u kojem su sažeto navedeni najvažniji podatci o relevantnim osobama i institucijama. Dokumenti uvršteni u knjigu nastali su između 2. siječnja 1942. i 5. lipnja 1945. godine, a iz naslova se dade naslutiti kako i priređivač i nakladnici imaju na umu i sljedeće knjige iz iste serije. Taj nagovještaj ohrabruje, jer prvi svezak nameće zaključak kako je riječ o iznimno vrijednu djelu, u pravom smislu riječi nezaobilaznom izvoru za proučavanje jedne od najbolnijih stranica novije hrvatske povijesti.

Zato je prava šteta da mu u javnosti – zbog razloga o kojima se smije samo spekulirati – nije dana primjerena pozornost. Ovdje se u te spekulacije ne ćemo upuštati, osim podsjećanjem na to da izniman publicitet u hrvatskome medijskom prostoru znaju dobiti kojekakve kupusare kojima je ključna odlika ta da ponavljaju politički korektne stereotipe i da se nemaju običaj previše oslanjati na činjenice. Jedna od takvih legendi jest i ona kojoj je autor dr. Nikola Nikolić: smije se reći kako je i u hrvatsku historiografiju kao pouzdano i autentično ušlo njegovo svjedočenje o tobožnjim medicinskim pokusima nad jasenovačkim logorašima.

Uglavnom se ne zna ili se ne spominje, da je Nikolić naknadno priznao – a srpski akademik Dragoslav Mihailović 1990. u Beogradu objavio – da je zapravo riječ o pokusima koji su vršeni na Golome otoku, ali ih je Nikolić – vodeći računa o političkom kontekstu više nego o vlastitome znanstvenom ugledu i obrazu – jednostavno preselio u Jasenovac. Znao je da će i mnogima nakon njega biti ljepše, zgodnije i politički korektnije ponavljati izmišljotinu, nego baviti se činjenicama. Otprilike je slična sudbina svjedočenja jedne golootočke robijašice, Novke Vuksanović. Ona je prošla nekoliko logora, među kojima je i Auschwitz. Ali je „sve to bio raj" u odnosu na Goli, kaže ona. I bi uglavnom prešućena. Nepoćudna svjedočenja, a pogotovo dokumenti, koji sugeriraju puno složenije probleme i nude puno reljefniju sliku, uvijek su *nevažni* i *nezanimljivi*.

No, zato će zainteresirani stručnjaci ovu knjigu dokumenata moći koristiti ne samo kao prvorazredan izvor za svaku ozbiljnu studiju logorskog sustava u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nego i kao izvrsno pomagalo za pomniju raščlambu političkoga i pravnog poretka u tadašnjoj hrvatskoj državi. Ujedno ona daje putokaz i za istraživanje niza drugih još neobrađenih i nejasnih tema.

Jedna od takvih *pikanterija* jest i ona koja se odnosi na dr. Branimira Jelića (1905.-1972.) jednog od najistaknutijih prvaka prve ustaške emigracije. Kao istaknuti član pravaške mladeži uoči proglašenja šestosiječanjske diktature, Jelić je bio i jedan od prvih pripadnika ustaške emigracije. U svojstvu Pavelićeva suradnika i izaslanika, početkom tridesetih godina on u prekomorskim zemljama organizira *Hrvatski domobran*, kao svojevrsno legalno krilo ustaškog pokreta. Tijekom internacije ustaša na Liparima nakon atentata u Marseilleu, Jelić će doći u oštar sukob s dr. Milom Budakom (1889.-1945.), što će potonji ovjekovječiti i u „romanu s ključem" koji je pod naslovom *Na vulkanima* objavljen 1941. u Zagrebu kao podlistak dnevnika *Hrvatski narod* i kao knjiga (te će, usput budi kazano, doživjeti i negativne književne kritike). U to se je vrijeme Jelić već poodavno nalazio u britanskoj internaciji: na povratku iz SAD-a, u listopadu 1939. Britanci su ga uhitili u Gibraltaru te ga internirali na otoku Mann, gdje je ostao sve do prosinca 1945. godine.

U hrvatskoj memoaristici, pa čak i u historiografiji, postojalo je uvriježeno mišljenje da Pavelić – osjećajući se tobože ugroženim od Jelića – nije bio previše neraspoložen zbog Jelićeva nestanka iz hrvatskoga javnog i političkog života, pa nije ni pokušao ništa učiniti za njegovo oslobođenje. Dokumenti iz Kevine knjiga pokazuju, međutim, da su hrvatske vlasti i posredovanjem MOCK-a pokušavale osloboditi Jelića, nudeći Britancima u zamjenu britanske

državljane zatočene u Hrvatskoj. No, kako je u službeni Zagreb obaviješten u listopadu 1943., Britanci su posredovanjem MOCK-a odbili ponuđenu zamjenu, priopćivši „da zbog razloga nacionalne sigurnosti nije moguće osloboditi dr. Branimira Jelića“.

Ova mala, ali nipošto nevažna epizoda, jedan je od brojnih razloga zbog kojih treba preporučiti knjigu pod naslovom *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske.*

(*Politički zatvorenik*, 20 (21!)/2010., br. 219, lipanj 2010., 40.-41.)

TUĐMANOV SAN O EUROPI SLOBODNIH NARODA

*Uz knjigu Franje Tuđmana „Hrvatska – Europa – Europska Unija: Izabrane stranice“ (Mate d.o.o., Zagreb, 2009.)**

> „*'Tko hoće Europu, mora danas odbaciti Srednju Europu'. (Joseph Rovan). Lozinka je dosta jasna, hoće proširiti strah i naučiti posluhu: tko hoće u Europu, propisuje se Srednjoeuropljanima koji su upravo krivo pomislili da su ponovno postali povijesna činjenica, tko hoće u Europu, mora napustiti san o toj, o svojoj Europi...*“
>
> Karl-Markus GAUSS, *Die Vernichtung Mitteleuropas. Essays* (1991.)

Malo tko ozbiljan će danas dvojiti o tome da 1945. godina predstavlja najsnažniju cezuru u hrvatskoj povijesti. Bilo je i prije *revolucija* i dramatičnih promjena političkoga i gospodarskog poretka, bilo je kulturnih zaokreta i pokušaja oštrih obračuna s tradicijom, bilo je htijenja i zapovijedi da se započne *novim računanjem vremena*, no ipak nijedan drugi događaj nije poput tadašnjega ustoličenja komunističke vladavine u obnovljenoj Jugoslaviji značio tako drastičan prekid s duhovnom i tvarnom baštinom hrvatskoga naroda: sve što se prije toga smatralo vrijednošću tada je proglašeno sramotom, sve što je ranije slovilo za sveto, tada je postalo grijeh. I ništa u tome grijehu nije osuđivano tako bezobzirno i tako nemilosrdno kao što su osuđivane hrvatske spone sa Zapadom, bile one političke, crkvene, kulturne ili tek tradicijske, psihološke.

Ugledati se na Zapad – koji je u nas oduvijek smatran sinonimom za Europu – i na tom Zapadu tražiti uzore i svjetionike, nakon 1945. značilo je priznavati vlastitu *natražnost*, demonstrirati *trulost* i *zatucanost*, pristajati na društveno izopćenje, nerijetko i odlazak u progonstvo, čak i tamo kamo *za vazda gre se*. Hrvatski se brod pod tuđom (ne samo stranom nego i neprijateljskom) zastavom neumoljivo upravio prema „*Moskoviji*“ kao tobožnjemu našem „*stalnom svjetioniku*“ (M. Krleža). *Ex oriente lux*: da bi se moglo vjerovati u to kako svjetlo dolazi samo s Istoka, Europa je u boljševičkome duhovnom čistilištu morala postati metaforom za švapski egzercir i panonsko blato, za licitarska srca i *kičaste Madone*, za *pretile popove*, prijetvorne opatice i malograđanske

* Ovaj izbor Tuđmanovih misli drugim sam tekstom prikazao u *Političkom zatvoreniku*, 19 (20!)/2009., br. 207, lipanj 2009., 44.-45.

poluinteligente. Sve je na Zapadu moralo biti proglašeno propadanjem i dekadencijom, sve je prozvano prljavim, bludnim i gnjilim, vrijednim tek prijezira i revolucionarnog plamena...

Kao da je negacija vlastite prošlosti, ignoriranje vlastitoga geopolitičkog položaja i prešućivanje svoje prirodne pripadnosti srednjoeuropsko-sredozemnom okviru postalo ključem nacionalnog opstanka. Zato nije slučajno što je, nakon što je toliko sanjana Cesarčeva „matuška“ (kojoj je sad već pokojni tragični pisac i nakon nasrtaja na Finsku i poslije hitlerovsko-staljinske podjele Poljske dječački nježno tepao i htio joj hodočastiti čak i „četveronoške“, pa makar ona prema njemu i opet bila „hladna“ kao što je bila prigodom ranijih hodočašća!), odjednom neočekivano i grubo odgurnula jugoslavensku barku, njezin komunistički režim nove obzore opet potražio u negaciji Europe, u afroazijskome Istoku i u takozvanom *pokretu nesvrstavanja*. Opet iznova se afirmacija jugoslavenskoga ideološkog modela zbivala u negiranju Europe. Čak i onda kad su se, što zbog slabosti a što zbog taktičkih ustupaka, u ograničenoj mjeri propuštali suvremeni odjeci zapadnog duha, ideolozi režima i stupovi jugoslavenskoga komunističkog društva zadržali su naglašenu protuzapadnu i protueuropsku notu.

Zato je naizgled zapanjujuća mijena kojoj smo svjedočili u trenutku svjetskog sloma komunizma: policijski batinaši pretvoriše se u borce za ljudska prava, partijski jurišnici u arbitre demokracije, a fanatični sljedbenici marksizma-lenjinizma i apologeti *politike nesvrstavanja* u bezuvjetne zagovornike zapadnih vrijednosti i europskih integracija. Na mjesto nekadašnjeg „internacionalizma“ stupili su „humanistički kozmopolitizam“ i „europska orijentacija“; svaka je ideološka etiketa bolja od etikete *zasukanoga hrvatskog nacionalista*, a najbolja je ona koja u izgled stavlja niske i solidno napunjene jasle.

Ta mijena, dostojna pozornosti koliko filozofa toliko i socijalnih patologa, i danas rađa čudnim obratima. I danas se – kad se, posve krivo, čini da je suvremena Europska unija cilj po sebi apsolutno ispravan, posve jasan i neprijeporan, štoviše „vrijedan svake žrtve“ – posve olako *protueuropskim* proglašavaju one misli koje su zapravo autentično europske; i danas se *europskom ostracizmu* podvrgavaju upravo oni hrvatski intelektualci, pisci i političari koje bismo smjeli smatrati ne toliko pretečama hrvatske europske orijentacije (jer je ona stara koliko je stara naša pisana povijest), koliko barjaktarima te misli u vrijeme kad je ona, kako rekosmo, bila gušena i onemogućivana mačem i bičem, kundacima i golim otocima.

Jedan od njih je i dr. Franjo Tuđman, prvi predsjednik Republike Hrvatske. Tuđman je, kako pokazuje knjiga njegovih eseja i studija o hrvatskome odnosu prema europskom povezivanju i integriranju što ju je pod naslovom *Hrvatska – Europa – Europska Unija: Izabrane stranice* priredio i predgovorom popratio akademik Dubravko Jelčić, bio među onim malobrojnim domovinskim autorima koji su se tom problematikom bavili već šezdesetih godina XX. stoljeća.

Nije takvih bilo puno ni u emigraciji. Oni malobrojni hrvatski politički iseljenici koji su preživjeli krvavi svibanj 1945. bili su ponajprije bjegunci što su se „*bez srodne suze i bez spomenika, k'o pod onom brazdom, brazdom Kvaternika*" (A. G. Matoš) potucali po zapadnome svijetu, tražeći koricu kruha i mrvu razumijevanja za sudbinu Hrvatske. Iako su u pravilu bili slabe sreće – što nije nikakva *reklama* tzv. demokratskomu svijetu – uspjeli su tijekom četiri i pol desetljeća pokrenuti stotine časopisa, tiskati tisuće letaka i brošura, stotine knjiga, istodobno već i samim svojim postojanjem potpirujući duh otpora u domovini. U Hrvatskoj je taj divovski intelektualni i materijalni napor nakon oslobođenja 1990. ostao uglavnom podcijenjen ili potpuno nepoznat.

No, karakteristično je da se i u emigrantskim redovima razmjerno malo raspravljalo o procesu europskog zbližavanja i o njegovu značenju za oslobođenje i osamostaljenje Hrvatske. Čini se da su razlozi tomu nadohvat ruke. Osim onih teškoća od kojih pati svaka emigracija, naša se suočavala s posebno teškim preprekama: *hrvatska stvar* je u svijetu imala tako malo simpatizera i tako mršave izglede na uspjeh, da su joj se mogli u potpunosti posvetiti samo malobrojni izabranici, apostoli jedne misli. Ti ljudi, što ih je jedan od emigrantskih prvaka figurativno nazvao *luđacima,* smjeli su misliti da ima puno važnijih i prečih stvari od razmatranja *europske ideje*: tek nakon oslobođenja trebat će svoju potleušicu urediti i iznutra i prema vani; sve dotad se gubi vrijeme i grade kule u zraku. Samo su malobrojni i idejno potpuno izgrađeni pojedinci i skupine u emigraciji shvaćali da nikad nije prerano misliti i o unutarnjem ustroju i o vanjskopolitičkoj orijentaciji buduće hrvatske države. Među takvima je bilo i onih iz emigrantske *stare garde*, koji su u tijeku rata iskusili sve nedaće što proizlaze iz nedovoljno domišljene i razrađene državne politike, a bilo je i onih što su izbjegli desetljeće-dva kasnije.

Od prvih svakako najistaknutije mjesto pripada skupini oko Ivana Oršanića. Njegovi pristaše, organizirani u Hrvatsku republikansku stranku i okupljeni oko časopisa *Republika Hrvatska*, koji je u Buenos Airesu pokrenut 1951. godine da bi ubrzo izrastao u jedan od najkvalitetnijih političkih časopisa čitave hrvatske političke emigracije, ustrajno promiču i svijest o važnosti procesa

europskih integracija za rješavanje hrvatskog pitanja. Nikad, dakako, na način da se time zamijeni borba za državu, nego uvijek na način da se ta borba pojača i stavi na prvo mjesto.

To, dakle, nije značilo napuštanje „maksimalističkih“ pozicija, nego tek izražavanje uvjerenja da neovisna država, kao presudno jamstvo nacionalnog opstanka i prosperiteta hrvatskog naroda, svoju sudbinu mora tražiti u Europi, na ravnoj nozi s narodima i državama europskoga kulturnoga kruga i u suradnji s njima. Među drugima, mlađima, bili su pojedinci, primjerice, iz kruga oko *Nove Hrvatske* i kasnije pokrenute *Poruke slobodne Hrvatske*, koje se općenito smatralo „umjerenima“ i ponekad nazivalo „minimalistima“. Potonja ocjena nije uvijek bila precizna, jer se u žaru političke borbe znalo previdjeti da ni ti mlađi nemaju jedinstvene poglede ni na hrvatsku budućnost, a još manje na prošlost. Kod „umjerenjaka“ je svakako bio naglašeniji otklon od bilo kakvoga stvarnog, pa i simboličnog povezivanja s baštinom ratne hrvatske države, ali ni i u njihovim redovima nije bilo dvojbe da je samostalna Hrvatska konačni cilj i jedino pravo rješenje hrvatskog pitanja.

I jedni i drugi su, pak, shvaćali važnost europskog integriranja i zalagali se za zbližavanje i suradnju slobodnih i suverenih europskih naroda. Takva Europa, koju se obično nazivalo ne posve jasnim terminom „Europa domovina“, shvaćana je kao prirodan i nužan ambijent hrvatskog oslobođenja. Hrvatska država ima se ostvariti u europskome kontekstu, ali on sâm nipošto se ne smije shvaćati kao nadomjestak za Hrvatsku: kao što Hrvatska nema budućnosti izvan Europe, nema budućnosti ni ona Europa u kojoj nisu zajamčeni identitet, sloboda i državna samostalnost svakoga, pa i hrvatskog naroda.

Da se je u tim intelektualnim krugovima već tada o Hrvatskoj raspravljalo u sklopu razmatranja o procesu ujedinjenja Europe, danas se može činiti toliko jasnim i samorazumljivim, da se postavlja pitanje, čemu to isticati. No, u ona je doba trebalo uzimati u obzir ne samo blokovsku podjelu svijeta i onu zlokobnu „željeznu zavjesu“ što se od Baltika spustila do Trsta, ostavljajući Hrvate na Istoku i pod boljševičkom čizmom; trebalo je uzeti u obzir i bezbrojne – najčešće nerealne i fantastične – kombinacije s kojekakvim podunavskim federacijama i konfederacijama.

Te su se kombinacije redovito naslanjale na svojevrsnu *fatamorganu* koju je K. M. Gauss opisao kao uljepšanu sliku nekadašnjega habsburškog imperija, o kome danas mnogi „adepti Srednje Europe“ maštaju u puno svjetlijim bojama nego što su to činili njihovi predšasnici, koji su u Podunavskoj monarhiji živjeli. Moglo se to shvatiti: smrt pravne države, svemoć državnog nasilja,

kriza morala i uništenje tradicije već nakon 1918., a osobito nakon 1945. godine, neminovno su budili stanovitu nostalgiju prema „austrijskom“ (upravo austrijskom, ne austro-ugarskom!) redu i žal za ondašnjom uzornom državnom upravom i zamjernom zakonitošću. Svježije je i lagodnije bilo sjećanje na djelotvorno pravosuđe, pa čak i na pravične „austrijske“ ratne rekvizicije negoli razmišljanje o dubokim, etički i politički opravdanim razlozima starčevićanskog protuaustrijanstva.

No, te podunavske kombinacije – koje su postupno atrofirale u procesu nastanka prvih oblika onoga što danas poznajemo pod Europskom unijom – u hrvatskoj situaciji nakon Drugoga svjetskog rata bile su, donekle nalik onim crno-žutim, *karlističkim* nakon 1918. godine, nuđene kao *surogat za hrvatsku državu*; kao zamka kojom se izaziva zabuna i umrtvljuje hrvatska težnja za slobodom i državnom neovisnošću. A nisu ih zagovarali samo marginalci: imale su te kombinacije pristaša u nekim američkim, pa i europskim (napose katoličkim) krugovima, a u pobornike takvog rješenja znao se je svrstavati, uostalom, i dr. Vladko Maček, koji je još uvijek htio nastupati kao „vođa hrvatskoga naroda“, slabo shvaćajući za što je pala ona impresivna većina glasova u dramatičnome prosincu 1938. godine, i ne uočavajući da se njegov utjecaj topi kao led na podnevnom suncu, upravo onom brzinom kojom u narodnim redovima sazrijeva svijest o „vođinu“ priklanjanju nehrvatskim rješenjima.

U Hrvatskoj Tuđman, dakle, nije bio jedini, ali je bio među prvima koji su u kontekstu rasprave o *velikim idejama i malim narodima* mislili i o hrvatskome odnosu prema Europi. Kako pokazuje četrdesetak kraćih Tuđmanovih eseja odnosno ulomaka iz njegovih studija, izjava, govora i razgovora u vremenskom rasponu od 1960. do 1999. godine, koje je Jelčić uvrstio u knjigu, Tuđman je tijekom čitave svoje intelektualne karijere, na dugome putu od jugoslavenskog federalista do prvog predsjednika obnovljene hrvatske države, neprekidno bio zabavljen pitanjem hrvatskog položaja i hrvatske sudbine u svijetu koji duboko obilježavaju dva međusobno povezana i samo naizgled proturječna procesa: proces zbližavanja naroda i država odnosno integriranja europskoga kontinenta u tadašnjemu bipolarnom svijetu, i proces jačanja nacionalne svijesti i posebnosti, koji se neminovno razvija prema državnom osamostaljenju svakog naroda. Taj proces pokazuje točnost one misli Wolfganga Krausa, prema kojoj „europski živjeti znači živjeti u napetostima i usred kontrasta“.

Tuđman je, razumljivo, na jedan način sudio o „toj i takvoj“ Europi kao povjesničar i politički disident, a na drugi način i s drugačijim iskustvom kao državni poglavar kojemu je povijest namijenila naći se na čelu naroda izloženog

velikosrpskoj agresiji, embargu na uvoz oružja i pragmatičnoj politici svjetskih velesila u kojoj je najmanje bilo načela i morala. Naravno, i Tuđmanovi su se pogledi mijenjali i sazrijevali, ali su ipak ostali ujednačeniji od koncepta „ujedinjene Europe“ koji u današnjem obliku ima vrlo malo zajedničkoga s onim iz hladnoratovskoga doba.

Nema sumnje da je Jelčić u pravu kad tvrdi kako u doba hladnog rata nitko u Hrvatskoj, pa ni u tadašnjoj Jugoslaviji, nije tako intenzivno i svestrano, „objektivnošću znanstvenika i vidovitošću inventivnog političkog mislioca, promišljao budućnost staroga kontinenta, kolijevke suvremene svjetske kulture i civilizacije“. U devedesetima se njegov intelektualistički pristup znao nasukati na krutim realnostima, pa je u takvim trenutcima prvi hrvatski predsjednik ponekad davao oduška svojem ogorčenju. No ni tada – čak ni u trenutcima najvećeg ogorčenja, pa ni u trenutcima kad se pomalo naivno zanosio *strateškim savezom* sa Sjedinjenim Američkim Državama kao jedinom tadašnjom velesilom – nije okrenuo leđa europskoj suradnji i europskom okruženju Hrvatske. Ni Clintonovi telefonski pozivi ni pismo američkoga potpredsjednika Ala Gorea nisu pomogli da Hrvatska kupi *Boeingove* zrakoplove: tadašnji premijer Valentić svjedoči kako je Tuđman osobno, iz političkih razloga, donio odluku da taj vrijedni, dugoročni i gospodarsko-politički iznimno važan posao pripadne europskoj, francusko-njemačkoj kompaniji *Airbus*.

Zato je vrlo neobično što je on u današnjoj Hrvatskoj pretvoren u simbol protueuropske politike. Najgrlatiji u tim optužbama oni su koji su se – za razliku od samoga Tuđmana – od komunističke ideologije opraštali tek u vrijeme pada Berlinskoga zida, a od afroazijskih zemljopisnih širina tek sa Zaljevskim ratom. Oni se smatraju najpozvanijima dijeliti političke i etičke lekcije dojučerašnjim disidentima, političkim uznicima i emigrantima. Taj pokušaj difamiranja ima jasne političke razloge: u pravu je Jelčić i onda kad tvrdi kako Tuđmanovi članci, izjave i govori dokazuju da je on znao kako „ni ulazak Hrvatske u Europsku Zajednicu (danas Europsku Uniju) ne može biti bezuvjetni, apsolutni cilj koji ‘nema alternative’. U njegovoj političkoj praksi bez alternative su bili jedino interesi Hrvatske“. Bit će da je upravo to glavni razlog zašto se njegova preokupacija Europom ili krivo interpretira ili se potpuno prešućuje.

Ne uočavaju je ni brojni tekstovi ikonoboračkog nadahnuća, od Dubravka Horvatića na jednoj do Josipa Jovića i Zdravka Tomca na drugoj strani. Ni slova joj nije posvetio ni Tuđmanov dugogodišnji ministar vanjskih poslova Mate Granić, zaokupljen živom težnjom da se i svojim uspomenama (*Vanjski poslovi. Iza kulisa politike*, Algoritam, Zagreb, 2005.) svidi krugovima koji Tuđma-

na općenito nisu voljeli. Prešućuje ju, primjerice, i novinar Darko Hudelist, pisac iznimno opsežne a malo vrijedne knjige koja je u tzv. slobodnim medijima predstavljena kao prva autoritativna biografija prvoga hrvatskog predsjednika (*Tuđman: biografija*, Profil international, Zagreb, 2004.).

Ima u toj knjizi hrpa dokaza o autorovoj uvredljivoj površnosti. Ima, primjerice, tvrdnji da je Cianov dnevnik objavljen u Novakovu pamfletu *Magnum crimen* (Hudelist, 344.), ima tvrdnji da je Sandžak bio u sastavu Nezavisne Države Hrvatske (404.), ima tvrdnji da je Dominik Mandić prvi, i to tek 1971., formulirao tezu o „kulturno-civilizacijskim uvjetovanostima razlika između Hrvata i Srba“ (716.), ima ozbiljnoga povjerenja u Bakarićevu sposobnost da objektivno ocijeni je li Tuđman ozbiljan povjesničar ili tek piskaralo (379.), i tako dalje (kao da to već nije dovoljno!). Prilično je truda Hudelist uložio da dokaže ono što je Tuđmanu – ne bez partijskoga blagoslova – spočitavao još pokojni Ljubo Boban, tj. da je znao biti neumjereno štedljiv s navodnicima i fusnotama, a još više se je pisac razmahao *mjesečarenjem* o nekakvim „kvadrantima“ i o „norvalskoj vezi“ (koja se u dijelu hrvatsko-jugoslavenske publicistike, pa i historiografije, smatra toliko neprijepornom da ju ne treba dalje ni dokazivati!), no nijednoga slova nema o Tuđmanovim pogledima na položaj Hrvatske u procesu europskog integriranja.

A kad se tom pamfletu čitavom knjigom (!) suprotstavi Ivan Bekavac (*Izmišljeni Tuđman: O lažima, krivotvorinama i namjerama Hudelistove ‘biografije’ prvoga hrvatskog predsjednika*, Naklada Pavičić, 2007.), onda je rezultat toga apologetski spis koji ponekad čak i sumnjivom minucioznošću otkriva i dokazuje mnoge Hudelistove nateg i očevidno zle nakane, ali se ni u njemu ne ističe, čak ni ne spominje Tuđmanova preokupacija Hrvatskom u Europi. Štoviše, u opravdanoj obrani Tuđmana od natega o „luburićevštini“ i o „norvalskoj vezi“ odnosno o navodnoj dugotrajnoj Tuđmanovoj pripremi da Hrvatskoj pripoji dijelove Bosne i Hercegovine, pisac znade zastraniti u tezu da je utemeljitelj Hrvatske demokratske zajednice krajem osamdesetih godina u djelatnu politiku ušao i u njoj preuzeo važnu ulogu tek reagirajući „na rušenje ‘avnojske’ Jugoslavije i na planove o stvaranju Velike Srbije“ (Bekavac, 73.).

To bi se moglo tumačiti i tako da Tuđman prije toga nema nikakvih ideja o osamostaljenju Hrvatske niti vizije o ostvarenju toga cilja. Takva bi teza bila ipak neobranjiva (a vjerojatno ne bi veselila ni samoga prvoga predsjednika, koji se s vlastitom biografijom znao ophoditi i s manje skrupula nego što bi pristajalo): postoje fragmentarna svjedočenja s raznih strana koja Tuđmana

već šezdesetih godina XX. stoljeća smještaju na hrvatski nacionalistički (iz jugoslavenske perspektive: separatistički) dio političkoga spektra.

I Hudelist, među ostalima, tvrdi kako je Tuđman sredinom šezdesetih nagovarao Ljubu Bobana na političko djelovanje, s ciljem konfederalnog preuređenja Jugoslavije (Hudelist, 388.). No, Tuđmanovi intimni uznički zapisi iz 1972. (*Petrinjska 18.: Zatvorski dnevnik iz 1972.*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.) otkrivaju tadašnjega političkog gubitnika kao jugoslavenskog federalista koji iskreno strahuje da bi velikosrpstvom obojeni kruti boljševički režim s naglašenim centralističkim ustrojem mogao ugroziti opstanak Jugoslavije. Moguće je da su i ti zapisi pisani s dozom opreza odnosno straha da će pasti u ruke tamničarima, ali se sve čini da se Tuđman tek u razdoblju nakon Hrvatskog proljeća postupno priklanjao ideji hrvatske državne neovisnosti.

U svakom slučaju, tzv. *predsjednički transkripti* i ključni potezi koje je poduzeo početkom devedesetih, pokazuju da je Tuđman evoluirao u nacionalističkome smjeru znatno prije srpsko-jugoslavenske *memorandumske* ere. Sve ostalo bilo je pitanje objektivnih mogućnosti i političke taktike. Zato nije dovoljno precizno ni svjedočenje bivšega ministra vanjskih poslova Davorina Rudolfa, da je Tuđmanu 1991. godine „sve […] bilo prihvatljivije od rata“ i da se je još u kasno ljeto te godine iskreno zalagao za konfederaciju odnosno za „model saveza suverenih država“ kako bi se „spriječio rat“ (Bekavac, 142.).

Puno bliži istini je Tuđmanov glasnogovornik i savjetnik za vanjsku politiku, kasniji veleposlanik Mario Nobilo. Iako knjigom svojih uspomena (*Hrvatski feniks: Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.–1997.*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000.), čak i njezinom likovnom opremom i izborom ilustracija, hoće pokazati kako se želi distancirati od čovjeka koji ga je od anonimusa pretvorio u važnog svjedoka, a dijelom i u sudionika procesa stvaranja hrvatske države, Nobilo izvrsno pokazuje s kakvim se je preprekama hrvatsko državno vodstvo suočavalo 1990.–1992. godine. U toj svojoj knjizi on zastupa stajalište da je Tuđman tijekom 1990./91. nudio konfederaciju samo zato da bi kupio vrijeme: trebalo je postupno ojačati Hrvatsku i naviknuti svijet na to da se Jugoslavija raspada (Nobilo, 27., 71.). Uslijed Izetbegovićeva i Gligorovljeva krzmanja i njihove nespremnosti da raskinu s Jugoslavijom, istodobno je trebalo sprječavati prenagli, očito dogovoreni izlazak Slovenije, koji bi Hrvatsku ostavio usamljenom i oslabljenom pred još uvijek snažnim Beogradom. Što je zapravo Tuđman imao na umu, pokazuje njegov nalog Rudolfu davne 1990., da službeno izjavi – prije nego što je to učinila ijedna tranzicijska zemlja – kako Hrvatska teži učlanjenju u Europsku zajednicu, dodajući da će

Hrvatska u ujedinjenu Europu ući i bez obzira na Jugoslaviju, a pokazuje to i Nobilov prikaz zgode iz rujna 1991., kad je Tuđman „preklinjao mađarskog predsjednika vlade Arpada Göncza (‘Hrvatska vam to ne će zaboraviti’) da pomogne obilnijom vojnom pomoći“ (Nobilo, 88.).

Nobilova je knjiga nezaobilazna za svaku ozbiljnu analizu Tuđmanove političke inteligencije, državničke strategije i dalekovidnosti, a bez sustezanja se može kazati kako ona – možda i protiv volje njezina autora – pokazuje da priličan dio *hrvatskih primjedaba* koje su Tuđmanu upućivane i onda i danas, počiva na klimavijim nogama nego što bi se reklo na prvi pogled. Mogla bi se u tom kontekstu kao analogija potegnuti ona Ladanova opaska o Matošu: sa svih se strana piscu upućuju opaske i prigovori, i sve su te opaske i prigovori točni, samo – nakon njih Matoš ispada veći, a ne manji! Tako je, otprilike, i s Tuđmanom u Nobilovoj dokumentarnoj memoaristici.

No, kako je veleposlanik svoju knjigu objavio neposredno nakon Tuđmanove smrti i očito *ad captandem benevolentiam* novih gospodara na Markovu trgu i na Pantovčaku, ima u njoj zanimljivih svjedočenja o Tuđmanovu odnosu prema europskim integracijama, i još zanimljivijih priznanja o polazištima s kojih se taj Tuđmanov odnos promatra. Nobilo tako piše da su „stranka na vlasti pa i sam Tuđman u velikoj […] mjeri bili eurofobični i sumnjičavi prema liberalnim europskim idejama, koje kroz integracije ‘tale’ identitet malih naroda. Takav kampanilistički (sic!) državotvorni pokret ne bi [da je hrvatska ostala u konfederativno preuređenoj Jugoslaviji, op. T. J.] bio u stanju izboriti svoj identitet maršem kroz europske institucije“ (Nobilo, 58.). Iz te sumnjičavosti prema liberalnim europskim idejama proizlazilo je neshvaćanje „novog jedinstva Europe i Zapada“ i Tuđmanova odlučnost da rješenju bosanskohercegovačke krize u skladu s vlastitim pogledima dade prednost u odnosu na hrvatski ulazak u Europsku uniju, jer: „Uostalom, nama se baš i ne žuri u te europske integracije“ (Nobilo, 554.). Štoviše, Tuđman nije imao iluzija ni o Sjedinjenim Američkim Državama pa je jednom zgodom, 1993., navodno izjavio da je „Amerika civilizacijski bez perspektive“ (Nobilo, 182.).

Jesu li te izjave, ako su doista pale, bile izraz domišljenih Tuđmanovih ocjena ili tek usputne digresije, izrečene u afektu i možda nerazumljive bez konteksta, teško je reći. No, kako bilo, one će ipak biti ugrađene u sliku koju će o prvome hrvatskom predsjedniku stvarati budući povjesničari. Komplementarne tomu su i neke nedavne ocjene njegovih svojedobno bliskih suradnika, koji su kao svjedoci u postupcima pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu znali izjaviti da je Tuđman bio nevičan oblici-

ma suvremene političke komunikacije i da su njegove rezerve prema *ideologiji ljudskih prava*, Maastrichtu i uopće prema uniformiranju europskog života bile nedvojbeno recidiv njegove komunističke prošlosti.

Svomu će bivšem šefu Nobilo predbaciti i to da je pokazivao potpuno neutemeljen, paranoidan strah od obnove Jugoslavije. To je, piše veleposlanik 2000. godine, zapravo bio tek „nevješt politički marketing“ uvjetovan slabljenjem utjecaja Hrvatske demokratske zajednice (Nobilo, 156.), a ne neka stvarna opasnost: „Ako je to za Hrvatsku i bila realna prijetnja 1991. i 1992., već od 1994. svijet nam više ne bi dao zajedničku državu sve da je mi i hoćemo, da se ne pobijemo ponovno za desetak godina“ (Nobilo, 154.). Nije nam pisac pritom objasnio tko smo to „mi“, i kojim „nama“ bi se dala ili se ne bi dala zajednička država. To se valjda podrazumijeva. To sigurno nisu u prvom redu Hrvati i Makedonci (između kojih „bratstvo i jedinstvo“ nikad i nisu bili važni), a nisu ni Slovenci ni Mađari. No, da je zamisao reintegriranja prostora bivše Jugoslavije zapravo konstanta, može se dokumentirano pratiti.

France Bučar je priznao Adilu Zulfikarpašiću da se i Slovence pritiskivalo u tom smjeru, a kako pokazuju prilozi u možda najvrjednijoj zbirci svjedočenja o Tuđmanovim političkim pogledima, onoj novinara Radoša, u kojoj je prvi predsjednik prikazan najreljefnije (Ivica Radoš, *Tuđman izbliza. Svjedočenja suradnika i protivnika*, Profil international, Zagreb, 2005.), Tuđman je prvo strahovito razočaranje Zapadom doživio u vrijeme nametanja embarga na uvoz oružja. A kad se sredinom devedesetih počelo raspravljati o novim oblicima jugoslavenske (zapadnobalkanske) reintegracije, on je – potvrđuju Andrija Hebrang, Ivić Pašalić i Ivica Kostović – znao pobjesniti (Radoš, 142.). Nakon tzv. summita EU-a održanog u Zagrebu 2000., kad je prvi put u tom smislu spomenut pojam „Zapadni Balkan“, a još više danas – punih deset godina od Tuđmanove smrti – to više nije nikakva tajna: posve je jasno da zamisao o kulturnome, gospodarskom, a onda i o državnopravnom povezivanju „zapadnobalkanskog“ prostora („jugosfere“) u zapadnim političkim krugovima nikad nije utrnula.

I pučkoškolac, dakle, može vidjeti tko je bio u pravu: Tuđman, koji je toga bio svjestan i takvog se raspleta pribojavao (pa je – prema istovjetnom svjedočenju predstojnika njegova ureda, Ivice Kostovića, i medicinske sestre koja ga je njegovala u posljednjim danima života – upravo strah od obnove Jugoslavije bio zadnja njegova misao), ili Tuđmanov kritičar, koji je slijep i kod zdravih očiju (i kojemu se, na str. 96., valjda omaknulo kad je područja koja je 1991./92. srpsko-jugoslavenska soldateska zauzela, nazvao „oslobođenima“).

Jer i Nobilo navodi kako su međunarodni posrednici, lord Carrington i družina, „sukobljenim stranama htjeli nametnuti nekakav novi, labavi jugoslavenski okvir“ (Nobilo, 31.), i kako je tadašnji američki državni tajnik Baker u svojim uspomenama (James A. Baker, *Politics of Diplomacy*, G. P. Putnam and Sons, 1995.) priznao da je američki cilj bilo „stvaranje neke nove, makar i konfederalne ‘demokratski obnovljene jugoslavenske unije’“ (Nobilo, 186.). Zato je tzv. međunarodna zajednica, kako je Nobilu 1994. priznao ministar vanjskih poslova Savezne Republike Jugoslavije Vladislav Jovanović, dala Beogradu „zeleno svjetlo da brzo i čisto srede separatiste“ (Nobilo, 29.). Zato su i američki diplomatski izaslanici, svjedoči na jednome predavanju u Bostonu u studenome 2009. ondašnji ministar informiranja i kasniji veleposlanik Branko Salaj, nagovarali Hrvatsku na faktičnu kapitulaciju pred Beogradom, smatrajući kako je izgledno da će ju „za deset dana pregaziti parnim valjkom“. Zato je i diplomatsko priznanje Hrvatske bilo povezano s „duboko ponižavajućim“ uvjetima koji su postavljeni pred službeni Zagreb (Nobilo, 143.), zato se dugo Hrvatskoj otvoreno prijetilo „ciprizacijom“, pa čak i srpsko-crnogorskom („jugoslavenskom“) aneksijom istočne Slavonije i Prevlake, a zato su se zbivali i kasniji pokušaji da se Hrvatsku – na primjer provedbom tzv. Plana Z4 – konfederalizira, osakati i učini politički, vojno i gospodarski nesposobnom za samostalan život (Nobilo, 448.).

Slično stoje stvari i s kritikom navodne Tuđmanove „eurofobije“. Nobilo konstatira „duboko paralizirajuće razlike i rivalstva unutar EZ“ (Nobilo, 111.), registrira dvoličnost i neprincipijelnost međunarodnih posrednika, primjećuje „nemoć paraliziranih i introvertiranih institucija“ Europske zajednice odnosno unije (Nobilo, 263.), ali iz toga ne zaključuje da su Tuđman (i Hrvatska uopće) imali razloga ne idealizirati ni taj proces niti njegove institucije i perspektive, nego Tuđmanu predbacuje „eurofobiju“. I kad Tuđman kao povjesničar u ulozi državnika, navodno, ustvrdi „da EZ nije ‘prva europska zajednica’ te da su se i prethodna carstva raspala“, njegov se suradnik ne pita, je li predsjednik pritom u pravu, nego iz toga nužno zaključuje: „To je odražavalo njegov zadrt historicistički pristup jednom modernom procesu. Tuđman je i na članstvo u UN gledao više kao na statusni simbol, konačnu potvrdu suverenosti, a manje kao na mehanizam integriranja Hrvatske u moderne svjetske tokove“ (Nobilo, 236.).

A očito je istini puno bliže Jelčić, kad u predgovoru knjizi Tuđmanovih europskih fragmenata zaključuje da je upravo suočavanje s realnostima navelo prvoga hrvatskog predsjednika da u zadnjim godinama života dade niz otvoreno kritičkih izjava o „politokratskoj vrhušci na kormilu EU“, kojoj je Hrvatska

bila i ostala kost u grlu. Tuđman je, kaže Jelčić, bio više nego svjestan „kako neki utjecajni krugovi u Europskoj Uniji podmuklo nastoje dovesti na vlast u Hrvatskoj njima poslušne snage, koje će biti kastorski spremne služiti njihovim interesima i prihvatiti sve njihove zahtjeve, znajući da se tada i za njih 'mirisno peče masna kobasa!'" (S. S. Kranjčević).

U tom je svjetlu zanimljivo primijetiti kako se u našim raspravama hrvatsko ustrajanje na državnoj neovisnosti i što većem stupnju suverenosti omalovažava kao nemoderno, zastarjelo i idealističko shvaćanje. Nasuprot tomu se *političkim realizmom* naziva priklanjanje svakom rješenju koje nije hrvatsko. Ali, zašto bi bilo *realistički* odustajati od vlastitih težnji, a *idealistički* i *naivno* ustrajati u njima? Jer, nikad nitko nije uvjerljivo dokazao ono što se i ne može dokazati: da je u hrvatskome interesu vlastite ciljeve podrediti tuđima...

(*Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, 5/2010., br. 9, Zagreb, 2010., 113.-122.)

MIROSLAV AKMADŽA: KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ – ISKAZI KOMUNISTIČKIM ISTRAŽITELJIMA

Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Zagreb, 2010., 285 str.

Iako nikad nije zauzimao više položaje u crkvenoj hijerarhiji, nema sumnje da bi Krunoslav Stjepan Draganović (Brčko, 1903. – Sarajevo, 1983.) u svakom popisu najvažnijih crkvenih osoba u hrvatskim zemljama XX. stoljeća imao istaknuto mjesto. A ako bi u takvome popisu kontroverznost bila poseban čimbenik, Draganović bi bio u najužem izboru i za prvo mjesto. Razlozi tomu su više u njegovu društvenom, znanstveno-publicističkom i osobito političkom angažmanu, nego u njegovu uskocrkvenom, pastoralnom djelovanju. Zato i nije čudo da se ne samo u općenitim predodžbama, nego čak i u stručnim leksikografskim djelima (kao što je, primjerice, *Hrvatski biografski leksikon*), Draganovića spominje u prvom redu kao povjesničara i političara, a tek uzgred kao svećenika.

Nije ta ocjena ni slučajna niti pogrješna: i kad je djelovao kao svećenik, Draganović je ostavljao dojam političara. Štoviše, bez velika se pretjerivanja može kazati kako su i njegova crkveno-povijesna, demografska, historiografska i publicistička djela – i onda kad su u znanstveno-stručnom smislu iznimno fundirana – uvijek izraz Draganovićevih nacionalno-političkih uvjerenja, i bez iznimke u funkciji njegovih političkih ciljeva i njegove konkretne političke borbe. Taj je proces rezultirao ne osobito sretnim Draganovićevim sudjelovanjem u Hrvatskome narodnom odboru (HNO), jednoj od sve brojnijih organizacija hrvatske političke emigracije, koja se u poratnim desetljećima ideološki i organizacijski fragmentirala, iako je trajno i skoro bez iznimke ostala privržena istomu strateškom cilju: obnovi hrvatske države. Ta je fragmentacija napose zahvatila onaj njezin – svakako prevladavajući – dio koji je proizišao iz hrvatskoga nacionalističkog odnosno ustaškog pokreta, te je nakon ratnog poraza 1945., sloma Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.) i obnove Jugoslavije tražio nove puteve.

Svoju težnju da sudjeluje, pa čak i suodlučuje u bitnim nacionalno-političkim previranjima, Draganović zapravo nikad nije krio, pa je zato neobično (iako psihološki vjerojatno shvatljivo) njegovo čuđenje u posljednjim godinama života, što ga se smatra bilo čime drugim, osim *skromnim slugom Kristo-*

vim. A kakvi su bili Draganovićevi politički pogledi i njegovo političko djelovanje? O tome, više od njega samog, govore njegovi neprijatelji i protivnici.

U jugoslavenskim komunističkim krugovima nikad mu nije oprošteno što je bio ne samo protukomunist, nego i zagovornik osamostaljenja Hrvatske. Ta višedesetljetna Draganovićeva djelatnost okrunjena je njegovim naporima da pred kraj Drugoga svjetskog rata u Rimu pokuša navesti visoke crkvene krugove da se založe za opstanak Nezavisne Države Hrvatske, i potom neumornim radom na spašavanju môra hrvatskih izbjeglica pred obnovljenom Jugoslavijom i njezinim komunističkim režimom. Pripisivan mu je i značajan udio u spašavanju niza nacional-socijalističkih glavešina i njihovo prebacivanje u Južnu Ameriku. Za to do dana današnjega nije pružen niti jedan dokaz, ali kao djelotvorna optužba izvrsno funkcionira i u novijim historiografsko-publicističkim raspravama i obavještajno-političkim pamfletima, koje se iz prepoznatljivih ideoloških krugova često plasira protiv Hrvata, a bez iznimke protiv Katoličke crkve kao tobožnjeg sudionika u skrivanju nacista.

Takva su Draganovićeva stajališta i postupke jugoslavenski komunisti denuncirali kao najmračniji klerikalizam, pače i „klerofašizam“. Nasuprot tome, *naprednima* i *pozitivnima* nazivani su i oni izrazito politizirani crkveni ljudi koji su nastupali s jugoslavenskih pozicija. Bilo je, međutim, među hrvatskim katoličkim svećenicima u XX. stoljeću i mnoštvo drugih, koji su nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda i stvaranje njegove slobodne i neovisne države deklarativno i stvarno proglasili najvrjednijim ovozemaljskim ciljem, ali od onih koje je mimoišla biskupska čast – pa i od većine biskupa – malo je onih koji se po svome utjecaju i po svojoj identifikaciji s tim ciljem mogu mjeriti s Draganovićem. Kao da su se u njegovoj osobi, koja je na vrhuncu bila u jednom od najdramatičnijih trenutaka hrvatske povijesti, sublimirale sve bojazni, sumnje, nadanja i borbe jednoga hrvatskog nacionalističkog naraštaja. I kad bi režimska propaganda komunističke Jugoslavije htjela prikazati utjelovljenje svoga smrtnog neprijatelja, lako je zamisliti da bi taj lik imao mnoge Draganovićeve crte.

Ali ni na drugoj strani, među onima koje se uvjetno može nazvati hrvatskim nacionalistima, Draganović nije bio općenito prihvaćen niti je njegova aktivnost nužno nailazila na odobravanje. Iz tih mu se redova znalo predbacivati sklonost spletkarenju, bezbrojne kontakte s kojekakvim obavještajnim službama i obavještajcima svih vrsta (bez kojih, uostalom, Draganović ne bi ni mogao postići mnoge od pothvata koji mu se pripisuju napose nakon Drugoga svjetskog rata), a često mu je spočitavana i neumjerena težnja da pod svoj

nadzor stavi što širi krug ljudi i što veće svote novca. Te crte njegova značaja, još više nego njegovo „otpadanje“ i javno distanciranje od dojučerašnjega državnog poglavara Nezavisne Države Hrvatske, dr. Ante Pavelića, i pokreta koji je ovaj simbolizirao, dovele su do toga da je u krugu oko Pavelića već krajem četrdesetih godina XX. stoljeća Draganovićevo ime postalo *crvenom krpom* u punome značenju te riječi, upravo sinonimom za vjerolomstvo.

Ništa na tome nije mijenjala činjenica da je baš Draganović prikupio mnoštvo svjedočenja i dokumenata o strahovitu pokolju što su ga nad hrvatskim vojnicima i civilima krajem rata i nakon njega izvršili jugoslavenski partizani odnosno Jugoslavenska armija. Jer, svoj otklon od Pavelića i ustaštva – motiviran možda i drugim razlozima, a ne samo sviješću da novo vrijeme traži nove prvake i nove oblike političke borbe – Draganović je začinio i takvim kvalifikacijama dojučerašnjih idola, koje je već na prvi pogled bilo moguće prepoznati kao izmišljotine, naknadna domišljanja i natege. Uzvraćalo mu se na podjednako prizeman način, bez dovoljno spremnosti za suočavanje s prošlošću i za dostojanstvenu bilancu vlastitih uspjeha i zasluga, ali i pogrješaka i zabluda.

Osim ljudskih slabosti, tom pranju prljavog rublja nesumnjivo su pridonijele i kušnje emigrantskog života, s kojima se hrvatska politička emigracija suočavala vjerojatno u drastičnijem obliku od većine emigracija porobljenih naroda. Jer, malo su koga nakon Drugoga svjetskog rata zagovornici hrvatske državne neovisnosti mogli zvati saveznikom, još manje je bilo onih koji su u hrvatskome slučaju poštivali svečano proklamirana načela demokracije i ljudskih prava. A unatoč svomu silno razgranatom karitativnom i socijalnom radu (ili možda baš zbog njega?) Draganović se je u više navrata skoro naivno našao u epicentru obavještajno-političkih afera, koje su imale dalekosežne posljedice za djelovanje čitave hrvatske političke emigracije, a time i za formuliranje hrvatskih nacionalnih ciljeva.

Njega su, primjerice, pedesetih godina XX. stoljeća – sasvim lažno – zagovornici bošnjačko-muslimanske nacionalne emancipacije oko Adila Zulfikarpašića i Smaila Balića optužili za prozelitsko djelovanje među hrvatski orijentiranim muslimanskim političkim izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine, i za njihovo pokrštavanje. Vukla se i napuhivala ta afera godinama, i na tom je *humusu* nastala čitava jedna škola političkog mišljenja i djelovanja, koja je – protivno hrvatskoj pravaškoj, pa i ustaškoj tradiciji – u konačnici dovela faktično, iako ne i ideološki, do poistovjećenja hrvatstva s katolištvom.

Draganoviću se pod skute uvukao i Miroslav Varoš, vjerojatno najuspješniji razotkriveni agent jugoslavenske obavještajne službe. A Draganovićevo pojavljivanje u Jugoslaviji u rujnu 1967. događaj je oko kojega je iznikla prava šuma zagonetki i pretpostavki, sumnjičenja i optužbi. Zbio se je taj povratak u prevažnu trenutku, nedugo nakon potpisivanja „Protokola o razgovorima koji su vođeni između predstavnika Svete Stolice i Vlade SFR Jugoslavije“ (Beograd, 25. lipnja 1966.) i u kontekstu obnove diplomatskih odnosa Vatikana i komunističke Jugoslavije.

Iz činjenice da Draganović nije izveden pred sud, a da je režim od njega dobio neke nedovoljno jasne ocjene i izjave za javnost, nastale su spekulacije o tome, je li se on u Jugoslaviju vratio dragovoljno (po svojoj volji ili u kontekstu nekakvog aranžmana između Vatikana i Beograda), je li slučajno zalutao na jugoslavenski teritorij i bio uhićen, ili je ipak bio otet i nasilno doveden u Jugoslaviju. (Otmicama političkih protivnika se jugoslavenski komunistički režim služio, doduše, rjeđe nego klasičnim umorstvima, ali je i kasnije – sjetimo se slučaja prof. Vjenceslava Čižeka iz 1977. godine – posezao i za otmicama.) Ta nagađanja i spekulacije bile su obavještajno-politički iskoristive, a u komercijalnom smislu više nego isplative.

Zato se je i u hrvatskoj političkoj emigraciji, a još češće u komunističkoj Jugoslaviji reciklirala i s vremena na vrijeme osvježavala pripovijest o „slučaju Draganović“. Ta je saga bila intelektualno, ideološki i politički intrigantna kao malo koja. Zato su svi koji su o tome „slučaju“ razmišljali ili pisali, smatrali opravdanim vjerovati kako će zapisnici o Draganovićevim saslušanjima pred jugoslavenskom Službom državne sigurnosti otkriti spektakularne tajne. Fragmenti tih iskaza i (re)interpretacije Draganovićeva dolaska u Jugoslaviju napose su se pojavljivali nakon sloma komunističkog režima u Hrvatskoj i u Srbiji, a posljednjih su godina bivali sve ambiciozniji i sve opširniji.

Vjerojatno su ti razlozi naveli dr. sc. Miroslava Akmadžu, da u prvoj polovici 2010. godine priredi i objavi dostupna Draganovićeva svjedočenja. Bez toga bi vremenskog pritiska (i bez distribucije na novinskim kioscima, koja u osiromašenome hrvatskom nakladništvu i u desetkovanoj knjižarskoj mreži, nažalost, sve češće nameće ne samo knjižarske, nego i znanstvene standarde), Akmadžina uvodna rasprava (str. 7.-79.) nesumnjivo bila temeljitija i preciznija, a prikupljeni i objavljeni dokumenti (str. 81.-251.) cjelovitiji i sustavnije popraćeni kritičkim aparatom. No i s tim je nedostatcima Akmadžina knjiga nezaobilazna ne samo za analizu odnosa između Crkve i režima, nego i za svaku studiju djelovanja hrvatske političke emigracije, a neki njezini dijelovi,

tj. neke opaske iz Draganovićevih istražnih elaborata mogu korisno poslužiti i kao dopuna toliko potrebne, što reljefnije, predodžbe o djelovanju Katoličke crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Akmadža, dakako, napominje kako mu svi Draganovićevi istražni zapisnici, izjave i elaborati nisu dostupni niti poznati, štoviše da ne zna sa sigurnošću ni gdje se nalaze. Čak i u pogledu dokumenata uvrštenih u knjigu, nije siguran da je riječ o zaokruženim, cjelovitim ispravama. Mjestimice je čak očito da se naglo i neprirodno prekidaju. Zato je u prvom redu potrebno istaknuti da knjigu većinom ne čine klasični istražni zapisnici niti iskazi, kako bi to proizlazilo iz njezina naslova.

Ono što priređivač naziva „Draganovićevim iskazom komunističkim istražiteljima 26. rujna 1967. s prilozima“ (str. 81.-135.) zapravo je istražni elaborat o određenim temama. Manjkavi podatci ne dopuštaju zaključak o tome, je li riječ o temama koje je Draganović sâm smatrao važnima, ili ih je obradio po nalogu odnosno zahtjevu istražitelja. Šteta je što Akmadža nije dao dovoljno podataka o tome, u kome se obliku nalazi taj dokument što ga podastire javnosti; je li posrijedi rukopisni ili strojopisni izvornik, prijepis ili preslik. Za ocjenu vjerodostojnosti bi to bili važni podatci. Pozorniji će čitatelj, primjerice, primijetiti da Draganović, koji za sebe kaže da solidno govori njemački, u dva navrata (str. 82. i 83.) teško griješi pri navođenju naslova vlastite doktorske disertacije koja je objavljena na njemačkom jeziku, da se vara kod naziva časopisa koji je godinama uređivao (pa časopis *Croatia Sacra* na str. 94. krsti *Scientia Sacra*) i sl. Mogu to, dakako, biti nehotični propusti uvjetovani žurbom i teškim duševnim stanjem u kojem se Draganović našao, ali mogu imati i ozbiljnije značenje, dovodeći u pitanje autentičnost i pouzdanost samog dokumenta. Jer, ostavlja se dvojba: radi li se o Draganovićevu autorskom tekstu (kao što bi sugerirao navodni njegov potpis na kraju), ili tek o istražiteljskoj kompilaciji njegovih usmenih izjava.

Drugi dokument, „Draganovićeva izjava komunističkim istražiteljima ‘Hrvatska emigracija i kler’“ (str. 135.-197.) doista jest iskaz istražiteljima, tj. transkript pitanja i neposrednih, usmenih odgovora. Za nj Akmadža navodi da je riječ o transkriptu tonskoga zapisa, koji se u prijepisu čuva u Hrvatskome državnom arhivu. U samome tekstu naznačena su nejasna mjesta i prekidi, a transkript završava naprasno, iz čega vrlo vjerojatno proizlazi da nije potpun. Korisna je priređivačeva napomena da (srpski) jezik i stil toga prijepisa ne moraju odgovarati Draganovićevu (prema tome, nedostupan je sâm tonski zapis!), ali ju valja dopuniti dodatnom opaskom: kakvoća i sadržajnost zapisnika ove

vrste ne ovisi samo o spremnosti istraženika da bude „iskren“, nego i o upućenosti, obaviještenosti i tehnici ispitivača. Da pritom ni uloga prepisivača nije nebitna, pokazuje činjenica da su u prijepisu brojna imena pogrješno napisana.

Treći dokument, koji priređivač naziva „Draganovićevim iskazima od 26. i 27. listopada 1967. godine“ (str. 197.-236.) i za koji naznačuje da je riječ o „prijepisu snimke o iskazu“ pohranjenome u Hrvatskome državnom arhivu, opet nisu nikakvi „iskazi“ (kombinacija pitanja i odgovora), nego neprekinuti tekst koji je, kao i onaj već spomenuti, od 26. rujna 1967., najvjerojatnije istražiteljski sažetak odnosno kompilacija tonski snimljenog ispitivanja. Svaki student prava uči da je takav oblik sažimanja i interpretacije izjava ispitanika, čak i uz maksimalnu temeljitost i nepristranost istražitelja, nužno protkan nepreciznostima, ponekad čak i teškim pogrješkama. Ima li ih ovdje, i koliko ih ima, nemoguće je sa sigurnošću kazati bez usporedbe s tonskim zapisima.

Četvrti i posljednji dokument uvršten u knjigu, „Draganovićev iskaz istražiteljima od 29. listopada 1967.“ (str. 236.-251.), također se oslanja na neki tonski zapis, dok je dostupni i objavljeni prijepis, čini se, kombinacija klasičnoga istražnog zapisnika i istražiteljske kompilacije Draganovićevih odgovora na prethodno postavljena pitanja. Prijepis i ovoga dokumenta, kao i prethodnoga, završen je naglo i naprasno, što pokazuje da nije riječ o prijepisu odnosno zapisniku o čitavu razgovoru Draganovića i njegovih istražitelja.

Ipak važnija od tehničkih podataka o dokumentima objavljenima u Akmadžinoj knjizi jest činjenica, da Draganovićeve izjave i iskazi ne sadrže nikakva spektakularna otkrića niti važnije podatke koji bi jugoslavenskim komunističkim vlastima ranije bili nepoznati. To je pri svakoj njihovoj ocjeni potrebno imati na umu, uz onu klasičnu ogradu: iskaze dane pred redarstvenim ili istražnim tijelima ili u obrani na glavnoj raspravi u sudskom postupku koji se vodi u jednoj totalitarnoj državi, uvijek treba uzeti *cum grano salis*. Vrlo su rijetke situacije i još rjeđi pojedinci koji mogu odoljeti svakoj napasti i izdržati psihičko i fizičko nasilje. Zato se u takvim iskazima redovito umanjuje ili uljepšava vlastita uloga u traumatičnim događajima, ili se pokušava pronaći bar naknadni kompromis s načelima koja zastupa istražitelj.

U ovom trenutku nije poznata sudbina ostalih dokumenata o Draganovićevim saslušanjima pred jugoslavenskim vlastima, a ne zna se ni sudbina njegova dnevnika koji je istražiteljima pao u ruke. Štoviše, o tom se dnevniku ne zna ni koje razdoblje obuhvaća, a ni to kad su ga se i kako jugoslavenske vlasti dokopale. Kao i mnogo toga skopčanog s Draganovićem, i ta pojedinost izaziva logična pitanja na koja, međutim, ne slijede logični odgovori. Ako mu je

jugoslavenska obavještajna služba ranije ukrala dnevnik, zašto to Draganović nigdje ne daje naslutiti? Ako je, pak, taj dnevnik Jugoslaviji pao u ruke skupa s njegovim tvorcem, zašto bi Draganović u rujnu 1967., prigodom jednoga od svojih uobičajenih putovanja, sa sobom nosio dnevnik?

Zbog svega toga treba s krajnjim oprezom gledati i na Draganovićeve izjave koje su na misteriozan način godinama dolazile do hrvatske političke emigracije, ali i na neka njegova donedavno nepoznata svjedočanstva koja Akmadža spominje i ekstenzivno citira u uvodnoj raspravi. Još opreznije treba tretirati ocjenu jugoslavenskih obavještajaca da je „Franjo" (kodno ime za Draganovića) u svojim razgovorima s istražiteljima bio „prilično iskren". O stupnju te „iskrenosti", tj. o pripravnosti na suradnju, moglo se suditi samo s većim vremenskim odmakom i na temelju mogućih posljedica Draganovićevih saslušanja. No, ostaje činjenica da je Draganović nakon povratka u Jugoslaviju postao osoba na koju se i u crkvenoj hijerarhiji gledalo s krajnjim oprezom.

Podatci koje Akmadža navodi, pokazuju da je i u Vatikanu i u crkvenoj hijerarhiji u Jugoslaviji s olakšanjem dočekana odluka režima da se Draganovića ne izvede pred sud: taj bi čin nesumnjivo teško opteretio odnose države i Crkve u razdoblju koje su obje strane smatrale iznimno važnim. Međutim, okolnosti njegova pojavljivanja u Jugoslaviji – u odnosu na koje i Akmadža ostaje u nedoumici – pokazuju da je Crkva na koncu ipak postigla rješenje koje je njoj, a vjerojatno i samome Draganoviću, u tom trenutku bilo najkorisnije: Draganović je zauvijek napustio političke vode i posvetio se znanstveno-publicističkom radu. Ako je išta oko Draganovića sigurno, sigurno je samo to da je time hrvatska znanost dobila puno više nego što je izgubila hrvatska politika.

(*Review of Croatian History*, Vol. VI, No. 1 (2010), 253.-259.)

HRVATSKA IZMEĐU SRBIJE I ITALIJE

U povodu knjige Jamesa J. Sadkovicha, „Italija i ustaše 1927.–1937.“, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2010.

„Ja nalazim stvar u redu, da svatko traži druga i pomoćnika za obraniti svoju domovinu i slobodu. Ako li je to grehota, onda sam ja najveći grešnik, jer bi se združio sa svakim, i sa Amerikanci, za odbiti ovu nevolju u kojoj naša domovina pogiba.“

Ante STARČEVIĆ, „Govor izrečen u hrvatskom Saboru dne 27. listopada 1882.“, *Djela*, I., Zagreb, 1893., 222.-223.

Ona stara kineska poslovica, da *daleke vode ne gase vatru*, potvrdu nalazi i u političkoj povijesti mnogih naroda. Osobito onih koje nazivamo *malima*. Nema ih mnogo koji se tijekom svoje povijesti nisu našli u nevolji, bilo zato što su svoju slobodu i neovisnost tek morali izboriti, bilo zato što su jedva izboreno morali grčevito braniti. I uvijek su se u takvim situacijama bili prisiljeni obazirati za tuđom pomoći, za onim što bi im pomoglo ili što bi barem odmoglo onomu tko njihovu slobodu krati i ugrožava. A taj „drug i pomoćnik za obraniti svoju domovinu i slobodu“, po definiciji je uvijek blizu: u pravilu u političkom, redovito i u zemljopisnom smislu. I nikad nije nezainteresiran: ne može se biti nezainteresiran za ono što se u susjedstvu događa, jer tuđe sudbine uvijek na neki način utječu i na nas.

Takav je i hrvatski usud: jedan brojčano mali narod koji svoju budućnost stoljećima traži na srednjoeuropskim i sredozemnim širinama, neprekidno stiješnjen na razmeđu Zapada i Istoka, u vremenima kad se opasnost s Istoka činila većom, pokušavao je zaštititi se pod skutima zapadnih, zapadnoeuropskih i srednjoeuropskih velesila. A kad bi taj Zapad svoju mršavu pomoć htio naplatiti pretvaranjem hrvatskih zemalja u obespravljene provincije i kolonije, neke od hrvatskih glava za sobom bi pokušavale povesti gotovo čitav narod na Istok. Ma koliko rječite, uzaludne su bile pouke koje su davale sudbine kneza Zdeslava i Jurja Križanića: uvijek je bilo onih koji su put iz nevolje tražili po istočnim, balkanskim stranputicama.

I suvremeni napori i suvremeni pritisci pokazuju da smo i mi i svijet malo naučili iz povijesti XIX. i XX. stoljeća. Jer, kao da se nitko ne usuđuje izre-

ći ono što se nameće nakon najpovršnijeg pogleda na pučkoškolski povijesni atlas. Stoljećima su, naime, još od doba narodnih vladara, hrvatske granice na sjeveru i na zapadu nepromijenjene. Sjeverna je ostala ondje gdje se Nazorov kralj Tomislav grozio Mađaru: *„Proht'je l' se tebi jednom natrag, znadi / Tu ćeš me naći, čekam te na Dravi"* (i pritom je tu mitsku rijeku ne samo u Međimurju, nego i u Baranji još i prekoračila!). Zapadna je hrvatska granica u novije doba pregazila Učku i došla na pogled Trsta. Istodobno se naše istočne granice stoljećima, uporno i neprestano, povlače i uzmiču, da bi danas došle na Dunav i Prevlaku, a u središnjem dijelu čak na Unu, odakle bi se za vedra dana – kad bi sve bila ravnica – doista mogli vidjeti tornjevi zagrebačke katedrale. Matematički je, dakle, dokaziva ispravnost onoga što je, recimo, Ivo Pilar – koji je desetljećima dosljedno i argumentirano upozoravao na talijanske imperijalističke težnje – ponavljao: opasnost koja za Hrvatsku vreba s Istoka, nemjerljivo je veća od one koja joj prijeti sa Zapada.

I nakon što bismo se obazreli za Istokom, kad bi nas se ondje, po običaju, dočekalo bičem i mačem, haračem i korbačem, opet smo se osvrtali prema Zapadu. Zato, kao da je čitava naša povijest klatno što uzmiče pred jednim snažnim i agresivnim susjedom, da se uskoro vrati od onoga drugoga, kod koga se nakratko i uglavnom uzaludno tražila potpora i pomoć.

O jednome dijelu putanje toga nesretnoga hrvatskoga klatna govori i doktorska disertacija američkog povjesničara hrvatskog podrijetla Jamesa J. Sadkovicha, koje je skraćenu i izmijenjenu verziju, u biblioteci Moderna europska povijest (*Modern European History*), pod naslovom *Italian Support for Croatian Separatism, 1927–1937* (*Talijanska potpora hrvatskom separatizmu 1927.–1937.*) već davne 1987. u New Yorku i Londonu objavio Garland Publishing Inc. Iako do tada – pa ni od tada do danas – nije objavljena studija koja bi ozbiljno i temeljito, kritički i bez predrasuda analizirala talijanske diplomatske, redarstvene i obavještajne dokumente, trebalo je više od tri desetljeća da Sadkovicheva knjiga ugleda svjetlo dana u hrvatskom prijevodu. Zbilo se to napokon prije nekoliko mjeseci, kad ju je izdavačka kuća Golden marketing-Tehnička knjiga objavila pod izmijenjenim, hrvatskomu čitatelju svakako privlačnijim naslovom: *Italija i ustaše 1927.–1937.*

No, koliko god taj naslov iz psiholoških i komercijalnih pobuda bio atraktivniji – pa se nakladniku i nema što prigovoriti – on je u svakom pogledu neprecizniji od izvornoga. Štoviše, on nehotice pothranjuje stereotipe, čijem je razbijanju Sadkovich vjerojatno težio, i u čemu je nesumnjivo uspio: on je sasvim jasno i nedvoumno pokazao da se talijanska potpora hrvatskom sepa-

ratizmu u razdoblju između dvaju svjetskih ratova – ako je te potpore bilo, i u oblicima i okvirima u kojoj je nje bilo – nipošto ne svodi na potporu ustašama. Dapače, iz talijanske perspektive – slično kao i iz beogradske, srbijanske, srpske – ustaše su samo dio *hrvatske fronte*, koji je u svojim separatističkim težnjama nešto otvoreniji i radikalniji od pretežnog dijela najmasovnije hrvatske političke snage, Hrvatske seljačke stranke. I zato se i iz Rima i iz Beograda, svakako ne sasvim precizno, na Stjepana Radića i na Vladka Mačeka obično gledalo kao na one koji tek taktičkim potezima pokušavaju obuzdati opće nacionalističko, upravo separatističko raspoloženje čitavoga „hrvatskog narodnog pokreta“: sav je hrvatski narod separatistički raspoložen, i samo je pitanje, je li njegovo političko vodstvo kadro i spremno poduzeti korake koji će dovesti do toga cilja te koji su rizik ti prvaci za to spremni preuzeti. Potvrdu takvog shvaćanja Rim je nalazio i u brojnim zajedničkim nastupima Mačekova najbližeg suradnika, Radićeva zeta Augusta Košutića, i ustaškog prvaka Ante Pavelića.

Premda su fragmenti tih aktivnosti poznati iz memoarskog štiva (npr. iz uspomena Branimira Jelića), Sadkovich je prvi temeljito pokazao da su ta dvojica hrvatskih emigranata u prvome razdoblju nastupali zajednički i složno, podastirući Talijanima iste promemorije i podnoseći iste zahtjeve. I ako je u kasnijem razdoblju netko od njih odstupio od proklamiranih zajedničkih ciljeva, onda su to učinili Maček i Košutić, priklanjajući se reformi Jugoslavije. Sadkovicheva knjiga donosi obilje podataka iz talijanskih diplomatskih i redarstvenih izvora, koji nam pomažu shvatiti motive onih koji su se nastavili boriti za samostalnu Hrvatsku, ali i moguće argumente onih koji su reterirali na pozicije jugoslavenskih reformista. Vrijednosni sud o tim dvjema politikama – koje su jedno vrijeme tekle usporedno, a onda se žestoko i nepomirljivo sukobile – ionako ne spada na znanost u strogome smislu te riječi; na nj se gleda iz perspektive cilja, iz vizure koju ne definiraju samo egzaktno mjerljivi, objektivni čimbenici, nego i ono što se (poput osjećaja jednog naroda koji je najkasnije od crnomorskih obala 1917. godine, iz dana u dan brojio nove krvave žrtve) ne da opisati samo racionalnim kategorijama.

I zato je, unatoč protoku vremena – koje, kako je poznato, svako historiografsko djelo čini zastarjelim još u trenutcima dok se na njemu suši tiskarska boja – pojavljivanje Sadkovicheve knjige pravi događaj za hrvatsku historiografiju. Kao što je tužna bila činjenica da je ona većini hrvatskih pisaca desetljećima bila nepoznata (neki, poput akademika Ive Petrinovića u vrlo mršavoj monografiji o Mili Budaku, navodili su ju u literaturi, premda je bilo očito da su se njome poslužili samo zato da posude ilustracije), tako njezino pojavljiva-

nje stvara obvezu za budućnost: nema više isprike za prešućivanje i manipulaciju činjenicama.

Ništa na tome ne mijenja okolnost da su se i u prijevodu potkrale manje nepreciznosti, pa ni to da će neke Sadkovicheve ocjene, kao što su, primjerice, one o ideološkoj poputbini ustaškog pokreta, ostati prijeporne i podložne raspravi. Podijeljena u osam poglavlja („Mogućnosti za subverziju“, „Odluka o intervenciji“, „Talijansko-jugoslavenski odnosi 1929.–1934.“, „Hrvatska fronta“, „Ustaški centri izvan Jugoslavije“, „Unutarnja trvenja“, „Marseille“, „Početak raspleta“), knjiga *Italija i ustaše 1927.–1937.* zadugo će ostati nezaobilazna za svaku ozbiljnu raspravu o hrvatsko-talijanskim i talijansko-jugoslavenskim odnosima, ali i za ocjenu dviju glavnih struja hrvatske politike u tridesetim godinama XX. stoljeća. Isto se može reći i za iznimno vrijedan autorski „Pogovor“ (str. 327.-369.), napisan za hrvatsko izdanje. U njemu se Sadkovich osvrnuo na većinu pisaca i djela koji su se u doba Jugoslavije ili nakon njezina raspada manje ili više uspješno bavili istom temom. Jedne je umjereno pohvalio, druge i oštrije pokudio, a neke je i posve prešutio. Ni jednom riječju nije spomenuo, primjerice, Enesa Milaka, Envera Redžića i njima slične, koji su u ime jugoslavenske i kasnije novokomponirane bošnjačke historiografije, o istoj ili o srodnim temama i u novije doba ispisali čitave biblioteke *umiljatih pripovijesti* i politički korektnih legendi (što su ušle u školske udžbenike, jer se tamo ionako ulazi političkom voljom, a ne snagom znanstvene argumentacije).

Dojam možda vara, ali reklo bi se kako se Sadkovich jedva obuzdao da o svojim hrvatskim, srpskim i bošnjačkim kolegama koji su se bavili hrvatsko-talijanskim i talijansko-jugoslavenskim odnosima između dvaju svjetskih ratova, ne izrekne i oštrije ocjene. Ako bi mu oni to i zamjerili, znanost bi – rekao bih – imala razumijevanja. No nije takvog obzira Sadkovich pokazao prema ideološkim frazama i političkim kulisama, pred kojima desetljećima uzmiče slobodno i nesputano znanstveno istraživanje: nema sumnje da će ga biti lakše politički diskvalificirati kao tobožnjeg *revizionista*, nego što će se znanstveno moći osporiti njegova metodologija i rezultati njegova istraživanja.

Usporedno s tim, Sadkovicheva knjiga nameće raspravu o tome kako je uopće (bilo) moguće donositi sud o hrvatsko-talijanskim odnosima i o ustaškom pokretu, napose o njegovoj emigrantskoj grani, bez uvida u talijanske (a onda i mađarske, austrijske i bugarske odnosno makedonsko-bugarske) pismohrane i tiskovine. Jer, ako je notorno da je Pavelić sa svojom ilegalnom djelatnošću sustavno započeo već 1927. godine – vjerojatno u kontekstu zaoštravanja međunarodnih prilika, a onda i zbog Radićeva sporazumijevanja

sa Svetozarem Pribićevićem i stvaranja Seljačko-demokratske koalicije – uspostavljajući čvršće veze s bugarskim (makedonskim) nacionalistima i šireći kontakte s protujugoslavenskim mađarskim i talijanskim krugovima koji su već postojali, je li moguće da se sva hrvatska historiografija zadovoljila, s jedne strane, pabircima iz arhiva mađarskoga konzulata u Zagrebu koje je u jednome novinskom podlistku priredio novinar Đorđe Zelmanović te interpretacijom koju je ponudio srpski povjesničar Vuk Vinaver, ili, s druge strane, pregršću isprava koje su objavljene u službenoj talijanskoj zbirci diplomatskih dokumenata, kojih je manji dio (s ne baš uvijek uzornim prijevodom i s dosta tendencioznom interpretacijom) u hrvatskoj emigrantskoj publicistici priredio Jere Jareb?

Da to ipak jest (bilo i ostalo) moguće, pokazuje činjenica da je hrvatska historiografija do danas posvetila svega nekoliko redaka sačuvanim dokumentima ilegalne Vnatrešne makedonske revolucionerne organizacije (VMRO) i iseljeničke Makedonske političke organizacije (MPO) te onodobnomu makedonsko-bugarskom novinstvu i publicistici. Ništa na tome nije promijenila činjenica da su Hrvati još od Radićeva doba tijesno surađivali s probugarski orijentiranim makedonskim revolucionarcima, zajednički sudjelujući kako na političkim manifestacijama, tako i u nekim od najspektakularnijih oružanih akcija što su se zbile između dvaju svjetskih ratova, poput atentata u Marseilleu.

Ni Sadkovich se time nije ovdje opširnije bavio, ali je barem donio nekoliko talijanskih izvješća o hrvatsko-makedonskoj suradnji ne samo na talijanskome tlu, nego i u Europi i Sjevernoj Americi. Iznimno je značenje i tih fragmenata, jer oni nedvojbeno potvrđuju da je do svojevrsnog formaliziranja hrvatsko-makedonske suradnje u Sjedinjenim Američkim Državama (pri čemu je s hrvatske strane nastupao Pavelićev izaslanik Stanko Hranilović) došlo još prije skupštinskog atentata. Iz toga se nameće zaključak da treba preispitati uvriježene predodžbe o tome da se skupina oko Pavelića na ilegalne i revolucionarne metode odlučila tek pod dojmom atentata i previranja diljem Hrvatske u drugoj polovici 1928. godine, jer ti fragmenti podupiru mišljenje kako korijene tih aktivnosti, a time i zametak ustaškog pokreta, treba tražiti u ranijem razdoblju.

Zato je prava šteta što je zagubljena ili uništena povijest ustaške emigracije koju je tijekom Drugoga svjetskog rata (na)pisao Hranilović: iako zapravo nije sudjelovao u vlasti novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske, kao jedan od najbližih Pavelićevih suradnika tijekom dugih emigrantskih godina, Hranilović je u svibnju 1945. godine *nestao*. Od njegova rukopisa ostalo je ne-

koliko međusobno nepovezanih stranica, pisanih sitnim krasopisom, veći broj fotografija i rukovet pisama. Nedovoljno za bilo kakav pouzdaniji zaključak.

No, kako pokazuju podatci koje donosi Sadkovich, dokumenti još čekaju istraživanje i interpretaciju. Ono što znademo, pokazuje nam da znamo vrlo malo. Ma koliko opreza treba imati pri tretiranju diplomatskih izvješća (jer mnoga od njih nastaju *ad captandem benevolentiam* onih kojima su namijenjena, pa će – recimo – budući proučavatelj stanovitoga gradiva o hrvatsko-švicarskim odnosima 1992.–1995. čitati o susretima kojih nikada nije bilo i o riječima koje nisu nikad izgovorene, pri čemu je teško vjerovati da su takve diplomatske *maštarije* i svjesno ovjekovječene dezinformacije ograničene samo na taj slučaj!), arhivsko gradivo koje je proučio Sadkovich pokazuje da su bile vrlo preuranjene brojne tvrdnje koje su se ponavljale desetljećima. U takve ulazi i ona, da su službeni talijanski faktori bili upleteni u Velebitski (Brušanski) ustanak iz rujna 1932., ili da je Italija stajala iza atentata u Marseilleu.

Baš naprotiv, pomnija raščlamba pokazuje da Italiji nijedan od ta dva događaja nije odgovarao. Drugim riječima, bit će mnogo vjerojatnije da su napad na oružničku postaju u Brušanima, što je u ustaškoj propagandi prozvano ustankom, i marseilleski „requiem crnom Ciganinu“, kako je Eugen Dido Kvaternik zvao svoje organizacijsko remek-djelo iz listopada 1934., plod hrvatske odluke i hrvatske (ustaške) izvedbe. S tim u svezu valja dovesti i talijanske dokumente o Pavelićevim pokušajima da vodstvo ustaškog pokreta sredinom tridesetih izmjesti iz Italije, što se nasukalo koliko na talijanskom protivljenju, toliko i na nesklonosti drugih europskih zemalja da na svome tlu trpe hrvatske nacionaliste.

No, o tome se desetljećima piše drugačije, bez ikakva uvida u talijanske i mađarske dokumente. Jednako tako, znademo da su prvaci ustaškoga pokreta surađivali, pa i sporazumijevali se s Hasan-begom Prishtinom i s Tiborom Eckhardtom, pa i sa službenim mađarskim krugovima (Pavelić i Gyula Gömbös, koji je tridesetih godina XX. stoljeća bio mađarski ministar obrane, a onda i premijer te je kao takav vodio i resor vanjske politike, poznavali su se još iz doba Prvoga svjetskog rata!), ali ne znamo ni slova o tome što su o Hrvatima pisali i izvještavali mađarski i albanski diplomati, obavještajci i novinari. Po običaju, dakle, ne znamo ništa, ali je zato – „sve poznato“: sintezu koja zadovoljava intelektualnu znatiželju prosječnoga hrvatskog intelektualca davno su formulirali *Centralni presbiro predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije* i *Agencija Avala*; Đilasov *Agitprop* joj naknadno dao samo novu

ideološku glazuru. Njihovoj političkoj ocjeni može se dodati samo kvaziznanstveni ogrtač, a sve izvan toga i mimo toga je – revizionizam.

Drugi važan rezultat Sadkovicheva istraživanja jest njegov zaključak da ograničena talijanska suradnja s hrvatskim nezadovoljnicima – uključujući i suradnju s ustašama – nije nipošto motivirana ideološkim razlozima. Jer, kad službeni i poluslužbeni talijanski krugovi žele održati vezu s hrvatskim separatistima, oni se ravnaju interesima talijanske nacionalne, državne politike, a ne partikularnim, stranačkim i ideološkim interesima, ne interesima Nacionalne fašističke stranke (*Partito Nazionale Fascista*).

Za našu zatrovanu stručnu, a napose laičku javnost, ta je ocjena važna neovisno o tome što – naglašava Sadkovich – i fašizam treba promatrati ne iz današnje perspektive, s iskustvom njegova saveza s nacionalsocijalističkom Njemačkom i svega onoga što se povezuje sa zastrašujućim pojmom Auschwitza, nego iz ondašnje perspektive, kad je talijansko-njemačka suradnja spadala na sam rub realnoga, i kad su se talijanskom diktatoru Benitu Mussoliniju, njegovim ideološkim pozama i stvarnim postignućima divili ne samo tzv. demokratski političari poput Winstona S. Churchilla, nego i stotine i stotine najuglednijih europskih i svjetskih intelektualaca, kako je još davno pokazao Alastair Hamilton u svojoj već klasičnoj knjizi *The Appeal of Fascism: A Study of Intellectuals and Fascism, 1919–1945* (Avon Books, New York, 1971.), koja – po običaju – do danas nije prevedena na hrvatski (ali je 1978. objavljena u Beogradu pod naslovom *Fašizam i intelektualci*).

S tim je u svezi i ocjena o uobičajenoj potpuno neuvjerljivoj i iskrivljenoj slici talijansko-jugoslavenskih odnosa između dvaju svjetskih ratova. Prema njoj, jugoslavenska je država bila nevinašce koje se jedva uklanjalo podmuklim i brutalnim nasrtajima revizionistički raspoloženih imperijalističkih susjeda, pa su slijedom toga – naravno – svi protivnici režima i države koji bi se tim susjedima obraćali, bili tek plaćenici Habsburga odnosno agenti mađarskoga, talijanskog, bugarskog i albanskog imperijalizma. Model je funkcionirao gotovo savršeno. A ako se ponekad, vrlo nevoljko i uglavnom prešutno, i priznavalo da je sama jugoslavenska država bila u funkciji poratnoga francuskog sustava sigurnosti, kojemu je u nizu segmenata (a napose u odnosu na Hrvatsku!) teško poreći i okupacijsku ulogu, onda se posve prešućivalo da je i službeni Beograd itekako djelatno sudjelovao u aktivnostima koje su ugrožavale suverenost i sigurnost susjednih država. Osobito se prešućivalo da je raširenih ruku dočekivao Hitlerove austrijske sljedbenike u onim trenutcima kad bi im u Austriji prijetili progon i uhićenje.

Dok se u Jugoslaviji i diljem svijeta širila fama o hrvatskim nacionalistima kao slugama talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma, nacionalsocijalistički je režim obustavljao hrvatske emigrantske publikacije i protjerivao njihove suradnike, a Hitlerovi su pristaše u Beogradu imali pouzdana saveznika. Ponovila sa ta pripovijest – ako je dopuštena digresija od koje je ovdje teško pobjeći – na sličan način i nakon Drugoga svjetskog rata: dok su hrvatski politički emigranti proglašavani teroristima i fašistima, Jugoslavija je svoju ideologiju „miroljubive aktivne koegzistencije“ dokazivala tako što je tipičnim terorističkim metodama uklanjala svoje protivnike te je istodobno funkcionirala kao utočište i aktivan pomagač terorista svjetskoga kalibra, poput, recimo, Illicha Ramireza Sanchéza, poznatijeg pod zloglasnim nadimkom *Carlos*.

A nisu tu sliku o međuratnom Beogradu kao nevinašcu promicali samo jugoslavenski publicisti – poput Bogdana Krizmana, koji se u svojoj knjizi *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: Diplomatsko-historijski pregled* (Zagreb, 1975.) ili u svojoj tetralogiji o ustašama i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – ni u komunističko doba nije ustezao staru Jugoslaviju, tu „tamnicu naroda“, i njezinu diplomaciju, nazvati „našom“ državom i „našom“ diplomacijom. Ako se na verbalnoj razini i odstupalo, na sadržajnoj razini to Krizmanovo tepanje Aleksandrovu i Pavlovu Beogradu, nije bilo izraz tek osobne lojalnosti jedne odnarođene obitelji, nego je zapravo bilo sasvim u duhu vladajućega, službenog stava. Jer ako Kraljevina Jugoslavija nije bila „naša“, kako su oni koji su ju rušili mogli biti proglašeni „kvislinzima“? Ako je doista shvaćena kao „tamnica naroda“, kao što se često ponavljalo u propagandnim publikacijama Komunističke partije Jugoslavije, kako se „kvislinzima“ može zvati one koji ruše tamnicu? Zato je Krizman – shvaćen ovdje kao paradigma, a ne kao jedinka – znao što hoće kazati, kad je kazao: „naša država“. Sve drugo bio bi *logički harakiri*.

No, jednostranoj slici o talijansko-jugoslavenskim odnosima znao je nehotice nasjesti i hrvatski povjesničar poput, recimo, Jere Jareba. Činjenica da je njegov prikaz talijansko-jugoslavenskih odnosa, objavljen kao uvodna napomena uz prijevod važnih dokumenata („Tri dokumenta o dodirima Stjepana Radića s Talijanima, 1923.–1924. S kratkim nacrtom Mussolinijeve politike prema Srbima i Hrvatima 1922.–1941.“, *Hrvatska revija*, München – Barcelona, 18/1968., sv. 4/72/, 524.-533.), sasvim kratak, na tome ne mijenja ništa. Ni on o agresivnoj i terorističkoj jugoslavenskoj vanjskoj politici nije rekao ni redka. Sadkovich, pak, razobličuje i taj stereotip, pokazujući da se i Beograd služio istim onim metodama koje je tako žestoko predbacivao Rimu.

A u istome kontekstu valja primijetiti kako njegova knjiga potkapa još jednu predrasudu koja vlada u hrvatskoj javnosti. Vjerojatno pod dojmom suradnje dalmatinskih Talijana i autonomaša s nacionalno osviještenim srpskim političarima u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća te pod dojmom Londonskog ugovora i talijansko-četničke suradnje iz doba Drugoga svjetskog rata (koju se u novim oblicima htjelo oživjeti i na početku kasnije srpske agresije na Hrvatsku), u Hrvata se stvorila maglovita predodžba o sasvim idiličnoj, beskonfliktnoj spremnosti Rima i Beograda da se uvijek nagode na račun Hrvata. No, ni u životu pojedinca nema automatizma; život narodâ još je složeniji i nepredvidljiviji. Nisu samo Hrvati i hrvatske zemlje oni čimbenici koji su utjecali na definiranje politike službenog Rima i Beograda. Obje su zemlje imale svojih interesa i planova u Albaniji i u Grčkoj, za obje je u međuratnom razdoblju mogućnost restauracije Habsburga i, s tim u svezi, opasnost pripojenja Austrije Njemačkoj („Anschluss“) bila životno važno pitanje, obje su imale svoje račune na Jadranu i u Podunavlju. Zato je njihove međusobne odnose uvjetovao kompleksan splet europskih političkih, gospodarskih i vojnih previranja, pa je jedva pretjerano kazati da se na odnose između Italije i Jugoslavije – a time i Hrvatske – odražavao baš svaki europski politički događaj. Hrvati su u tome spletu bili važan, ali očito ne najvažniji čimbenik.

I upravo su u tome malom i uskom prostoru – oslanjajući se na činjenicu da je Italija do sredine tridesetih godina XX. stoljeća bila jedina europska velesila nezadovoljna sustavom koji je stvoren poratnim mirovnim ugovorima – hrvatski nacionalisti tražili potporu za oslobođenje od nasilja i terora što ga je zaveo i ozakonio jugoslavenski režim. I pritom su Maček i Pavelić, kao što je spomenuto, prilično dugo išli *ruku pod ruku*. A začudo, nijedan hrvatski pokušaj traženja saveznika nije u našoj povijesti i tradiciji označen *heretičnijim* i moralno problematičnijim, od pokušaja hrvatskih nacionalista da – nakon što je Paveliću 1929. uskraćeno prvo utočište u Austriji – Košutić i on priskrbe pomoć Italije i, uz nju a dijelom i preko nje, Horthyjeve Mađarske.

Potanja raščlamba pokazala bi da nisu znanstveni, historiografski, nego upravo politički, moralizatorski razlozi oni koji već sam taj pokušaj čine neprihvatljivim, izdajničkim, *kvislinškim*.

Ne može se s njim u tom pogledu nipošto mjeriti pokušaj hrvatskih i mađarskih velikaša iz doba *urote zrinsko-frankopanske*, da svoje ogorčenje i otpor Habsburzima stave pod okrilje Osmanskoga carstva, istoga onog protiv koga su do tada već dva stoljeća krvavo ratovali. I makar bi taj pokušaj urotnika, da je bio osmišljen i dorađen, i da je njegova provedba uopće započela, vrlo

vjerojatno doveo do burnih previranja i lomova među hrvatskim i mađarskim kršćanskim, katoličkim velikašima, možda i do građanskog rata (jer, radi se o Europi sedamnaestog stoljeća!), on u hrvatskoj političkoj predaji, pa i u historiografiji, ne nailazi na negativne ocjene: shvaćen je kao sastavni dio jednog nastojanja, kao taktički korak koji ne obilježava presudno čitav pothvat.

Mogla je, dakako, ta misao očajnikâ zadobiti romantičnu, pozitivnu ocjenu dijelom i zbog svoje pravaške poputbine, jer su upravo Ante Starčević i njegovi sljedbenici izgradili moderni zrinsko-frankopanski kult, prkoseći njime Beču i istodobno privlačeći bosansko-hercegovačke muslimane. No da se u njezinoj podlozi nije nalazila ona prastara životna mudrost, prema kojoj je *neprijatelj moga neprijatelja moj prijatelj*, teško bi bilo pravaškim književnicima i novinarima uvjeriti svoje pristaše da ban Petar Zrinski i njegovi drugovi nisu potencijalni *poturice*, izdajice svoga roda i bezočni trgovci krilaticom *Za krst časni i slobodu zlatnu!*

Osmanlije i Porta svakako nisu imali onu dodatnu privlačnu snagu koju je imao Rim: on je jedno od žarišta europske kulture i civilizacije, ujedno i stvarno i simboličko srce zapadnoga kršćanstva. Moglo se značenje toga religijskog momenta počesto i precjenjivati, ali je činjenica da je spomenuta krilatica stoljećima izvrsno funkcionirala. Ništa u tome ne mijenja okolnost da je ona, dakako, bila više stilski dojmljiva i psihološki upotrebljiva, nego što je bila istinita. U njoj je između križa i slobode uspostavljena neraskidiva veza, pače stavljen znak jednakosti, bez obzira na to što su na križ prisezali svi oni – osim Osmanlija – koji su u to doba, i ne samo u to doba, najbrutalnije tlačili i iscrpljivali hrvatske zemlje. Takav križ prestao je biti simbolom jedne uzvišene religije koju je ispovijedala velika većina Hrvata, da bi postao zaštitnim znakom jedne moćne predmoderne političke ideologije. I ako su različite hrvatske političke snage u drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća iz različitih, pa i suprotstavljenih pobuda, težile i laicizaciji društva i suzbijanju (zlo)upotrebe vjerskih simbola u ideološke svrhe, i javna, pučka recepcija epizode sa zrinsko-frankopanskim očijukanjem s Portom pokazuje ono što ćemo još jasnije vidjeti u XX. stoljeću: i ideološki motivi i ideološki mitovi uvijek su samo sredstvo, nikad cilj.

Ali ne samo ti dodiri s Osmanlijama u XVII. stoljeću, ni brojni kasniji pokušaji traženja pomoći i zaštite kod našega velikog apeninskog susjeda nisu naišli na takvu osudu i prijezir kao što ih u školskim udžbenicima doživljavaju hrvatski separatisti iz tridesetih godina XX. stoljeća.

Jer, bilo je takvih pokušaja više, budući da su se prema Apeninima uvijek – po neumoljivim i nepromjenljivim zakonima geopolitike – desetljećima i stoljećima morali osvrtati i drugi hrvatski politički prvaci, istodobno strahujući od toga da pomoć koja se očekuje ne preraste u još teži teret. To je ono što je mučilo mladoga Eugena Kvaternika, kad je nakon Krimskoga rata (1854.–1856.) sanjao o ujedinjenju i oslobođenju Hrvatske i uz pomoć Italije. Računajući na to da će francusko-rusko zbližavanje i proces ujedinjenja Italije dovesti Beč u škripac, Kvaternik je paktirao i s mađarskom političkom emigracijom i s grofom Camillom Cavourom, ideologom ujedinjenja Italije. U austrijsko-talijanskom ratu on je vidio prigodu za oslobođenje Hrvatske: nudio je hrvatsko prijestolje Ladislavu Czartoryskom, a onda Napoleonu III. („Napoleonu Malom").

I nakon što ga je princ Jerôme Napoleon, stričević francuskoga i zet talijanskoga kralja, uputio na Pijemont, Kvaternik stišće zube, kad su sredinom 1859. Mađari svoje talijanske račune plaćali hrvatskom zemljom, tj. kad su u Genovi na račun obećane talijanske pomoći priznali Talijanima nemale ustupke u Istri. Pomoć koju je trebao s Apenina, kratkoročno je bila važnija. Hrvatsko je pitanje – objašnjavao je Kvaternik u svojoj knjižici *La Croatie et la Conféderation italienne* (Pariz, 1859.) – prvorazredno europsko pitanje. Kad u srpnju 1859. Napoleonove postrojbe zaposjedaju Lošinj i bombardiraju Zadar, i dok se planira ustanak i oslobođenje Mađarske, Kvaternik je ushićen: na jednom se hrvatskom otoku već vije zastava slobode, pa makar ona još i ne bila hrvatskom. I hrvatska će zastava doći na red, hoće se samo rada i žrtava!

A Cavour je primjerom pokazao do koje mjere borba za nacionalno ujedinjenje i oslobođenje može biti okrutna, koliko žrtava traži: vrativši se u siječnju 1860., nakon kratkog uzmaka, na položaj predsjednika pijemontske vlade, odstupio je Francuskoj dva bisera, Nizzu i Savoju. Bila je to, baš kao i odašiljanje 15.000 Pijemontežana u siječnju 1855. u jedan naizgled tuđi, Krimski rat, cijena koja se morala platiti u velikoj igri što se zvala ujedinjenjem Italije. U ondašnjim ju je okolnostima bilo teško, ako ne i nemoguće dobiti bez francuske potpore, a Napoleon III., unatoč svim romantičnim predodžbama o njemu kao o „branitelju načela narodnosti", nije tek tako htio poduprijeti oslobođenje Venecije i Lombardije od habsburškoga gospodstva. Srpanjskim primirjem u Villafranchi i mirom u Zürichu (10. studenoga 1859.), dobitak Pijemonta pokazao se, kratkoročno gledajući, mršavim: oslobođenje Lombardije skupo je plaćeno Nizzom i Savojom. Pobjedu u obliku ujedinjenja Italije, kojoj je, radeći na istom cilju, ali drugačijim metodama od Mazzinija i Garibaldija, položio temelje, sâm Cavour nije doživio: umro je u lipnju 1861. godine. Oslobođena i

ujedinjena Italija još će itekako ratovati za vraćanje Nizze i Savoje, ali i kad u tome ne uspije, ne će Cavoura suditi kao izdajicu, nego ga častiti kao velikana.

Recept je iskušan i drugdje, i u drugim vremenima.

Kad su Eamon De Valera i Michael Collins predvodili borbu za osamostaljenje Irske, nije bilo sporno, žele li slobodu svojoj domovini; pitanje je bilo, hoće li prihvatiti da to oslobođenje bude postupno, i da do njega dođe uz žrtvu sjevernih grofovija. Žrtvovali su dio za cjelinu, a na njihovo mjesto u nacionalnom Panteonu ne utječe činjenica da Irci do danas krvare za ono što se iz Londona zove Ulsterom.

Kad su Helmut Kohl i Hans-Dietrich Genscher vodili rovovsku borbu za ujedinjenje Njemačke, nije bilo pitanje, žele li postići taj cilj, nego se je pitalo, hoće li se držati obećanja Willyja Brandta, da Njemačka ne traži područja istočno od Odre i Nisse, odričući se tako prostranih istočnih zemalja za koja je nekad, ne jednom, znala ratovati. Pregorjeli su Kohl i Genscher i tu žrtvu, što ne znači da nisu suosjećali s *božićnim demonstrantima* prognanima sa „svete njemačke zemlje“: ni oni kancelara i ministra danas ne povlače po blatu.

Bila je to povijesna nužda i politička mudrost, baš kao ona koju je početkom devedesetih pokazalo i tadašnje hrvatsko državne vodstvo, ne uvjetujući oslobođenje Hrvatske time da ona obuhvati i Bosnu i Hercegovinu, Boku kotorsku i istočni Srijem.

No, one hrvatske borce za slobodu i državnu neovisnost, koji – za razliku od Tuđmana – nisu imali sreću da njihova borba bude okrunjena trajnim uspjehom, zadugo ne će pratiti dobar glas. Kvaternika će proglašavati luđakom i izdajicom i zato što nije kidao veze ni prema Cavouru niti prema Garibaldiju, a kamoli prema Tommaseu, iako su ga boljele talijanske aspiracije na hrvatski dio istočne jadranske obale. Gdje god je mogao i kad god je mogao, negodovao je zbog prikazivanja Istre i Dalmacije talijanskim zemljama. I kad je kovao planove o Garibaldijevu iskrcavanju u Dalmaciji, istodobno je strepio od garibaldinskog prisvajanja hrvatskih zemlja. No, i u svoj je intimni dnevnik 14. prosinca 1866. zapisao kako će se Italija morati suočiti s alternativom: „Rusija, vladajuća med Crnim i Jadranskim morem, pod maskom srbo-bulgarizma“ ili „jaka i nezavisna Hrvatska pod egidom Italije“. Zato je u talijanskom interesu imati Hrvate za prijatelje i saveznike, govorio je Kvaternik, gotovo navlas isto onomu što su sedamdesetak godina kasnije i Mussolinijevu Rimu ponavljali Radić i Maček, Košutić i Pavelić.

Slično je Kvaternik govorio svakomu tko ga je htio slušati i od koga se nadao pomoći: i Francuzima i Rusima i Prusima. Antešambrirao je i Lajo-

su Kossuthu, istomu onom koji na europskom zemljovidu nije htio primijetiti nikakvu Hrvatsku. Nema nijednoga europskog praga koji Kvaternik nije obijao, želeći slobodu i neovisnost Hrvatske. Zato je u pravu Ljerka Kuntić kad prekorava suvremenike, pa i kasnije povjesničare, što su mu predbacivali prevrtljivost i šarlatanstvo: „Zapravo, Kvaternik je tražio pomoć za svoj rad ili političkog saveznika gdje je god bilo nade da će ga dobiti. On se vladao kao diplomat koji ne poznaje bezuvjetne vjernosti savezniku. Neobično i sasvim posebno u njegovoj akciji jest to što je on zastupao narod bez međunarodno priznate države i bez sredstava za nacionalnu propagandu. Budući da je bio utjelovljena diplomacija tadanje Hrvatske, nastojao je da zainteresirane faktore, ili što više njih, iskoristi koliko god je mogao.“ Slabost hrvatskog položaja, a ne amoralnost Kvaternikove pozicije, vodila je prema tragičnom finalu, prema Rakovici 1871.: „Rakovica je sinonim za cilj vrijedan svake[,] pa i krajnje žrtve, djelo bitno različito od opozicije, mecenatstva, agitacije, konspiracije i domaće i stranačke konfrontacije, eminentno politički cilj, koji, u odnosu na stanje tadanje Hrvatske, ne ostavlja mjesta ni najmanjem kompromisu s obzirom na Kvaternikov program: slobodu Hrvatske“.

I ako je išta pogrješno u toj ocjeni Ljerke Kuntić, to je ono pripisivanje ekskluzivnosti Kvaternikovu položaju, njezina ocjena da je u Kvaternikovu djelovanju bilo „neobično i sasvim posebno […] to što je on zastupao narod bez međunarodno priznate države i bez sredstava za nacionalnu propagandu“. I drugi su, naime, hrvatski političari – i oni o kojima u svojoj knjizi piše James J. Sadkovich – išli upravo istim putem, opremljeni istim slabostima: bez snage, bez saveznika i bez sredstava. Svi su, ili gotovo svi, vjerovali da rade u interesu Hrvatske. Čak i oni koji su zdušno i predano radili za – Jugoslaviju.

Hrvatska sudbina u XX. stoljeću i hrvatske granice pokazuju: rad za Jugoslaviju objektivno je bio rad protiv Hrvatske. Ali je karakteristično da su upravo ti hrvatski borci za Jugoslaviju i danas u povijesnim udžbenicima oslikani ružičastim bojama, bez obzira na to što su se naslanjali na Italiju, i bez obzira na to što su stvaranje Jugoslavije bili spremni platiti ustupanjem dijelova hrvatskih zemalja apeninskom susjedu, a svega ostaloga – Srbiji.

Žrtva na jugoslavenskom oltaru ugodna je božici Klio, žrtvu na hrvatskome oltaru ona će prezreti kao izdaju!

U podlozi misaonog sustava tvoraca i ideologa politike „novoga kursa“, što je pravocrtno vodila u Jugoslaviju, bilo je shvaćanje da je „svaki neprijatelj dualizma naš prirodni saveznik“, kako se u brošuri *Suton Austro-Ugarske* izrazio Ante Trumbić. U svome otporu Beču i germanskom *Drangu*, tvorci politike

„novoga kursa“ tepat će i povlađivati i Srbima i Mađarima: zatvarat će se oči pred srpskim aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu, prešućivat će se velikosrpska propaganda u Trojednici, a u pregovorima s Ferenczom Kossuthom nitko ne će potegnuti pitanje Međimurja, a kamoli Baranje i Bajskoga trokuta. Toj će politici i Italija postati saveznikom, makar jednomu splitskom pučaninu kao što je bio Trumbić nije nedostajala svijest o talijanskom iredentizmu. Nije pred njim zatvarao oči ni njegov suradnik i prijatelj, inače posve prešućen u tome Trumbićevu apologetskom i samodopadnom spisu, Frano Supilo.

Supilo je još u doba uređivanja dubrovačke *Crvene Hrvatske* upozoravao na srpski i talijanski imperijalizam, a onda se, dolaskom na Sušak, gdje uređuje *Novi list*, suočio s još brutalnijim i organiziranijim nasiljem. Upravo Supilo upozorava na talijansko divljačko gušenje slovenskih bratovština, na nasilja u Zadru prigodom prijenosa posmrtnih ostataka Gaje Bulata, na mržnju koja Talijane motivira da skupljaju hrpe novca za odnarođivanje hrvatske i slovenske djece i za sve akcije protiv bilo kakva očitovanja slavenstva. „Ovo je“ – piše Supilo 1900. – „rat na život i smrt do skrajnosti, bez odmora i oduška, rat svim sredstvima kojima se može poslužiti slijepa mržnja race protiv raci.“ I upravo će *taj i takav* Supilo 1903., nakon što je u srpnju 1901. bio u Budimpešti, a u travnju 1902. u Beogradu, otputovati u Italiju, odnosno, kako će sâm kazati, „u inozemstvo, u ono inozemstvo radi koga su me kašnje toliko progonili, klevetali, sumnjičili i denuncirali. Pošao sam da bar od njega zadobijemo nekog zainteresovanja za tu našu Hrvatsku“. Upravo *taj i takav* Supilo, koji je postao simbolom borbe protiv talijanskog presizanja na istočnu obalu Jadrana, izložit će Guglielmu Ferreru svoj dugoročni politički plan, koji se svodio na sljedeće: „zbližiti Hrvate s Talijanima u Hrvatskoj, ujediniti Hrvate sa Srbima i ostalim Slavenima Balkanskog poluotoka, te učiniti od svih rasturenih naroda bez utjecaja i autoriteta jednu jedinstvenu grupu, složnu izvan njemačkog utjecaja; a ova bi grupa imala da crpe svoju kulturu iz Italije, dok ne stvori svoju, i da se poslije rasapa Austrije ujedini i formira jedinstvenu zemlju“.

No, da se ne zavaravamo: ta jedinstvena zemlja o kojoj govori *taj i takav* Supilo, nije Hrvatska: on će se 5. prosinca 1913. u Beču, obraćajući se hrvatskoj i srpskoj mladeži, založiti za tzv. narodno jedinstvo i državno ujedinjenje sa Srbijom, naglašavajući da Hrvatska ne ispunjava pretpostavke za stvaranje neovisne države; ona ne može kao takva ni postojati, a kamoli napredovati. Zato je bilo logično da je kasnije, 1914. u Veneciji uskliknuo: „Ili Jugoslavija ili – ništa!“ A kad je iskrsnula zamisao da bi se projektom „separatne Hrvatske“ mogla isposlovati revizija zlokobnoga Londonskog ugovora koji je od Hrvatske kidao živo tkivo,

nisu hrvatski Jugoslaveni okupljeni u Jugoslavenskome odboru tu misao objeručke i bez zadrške prihvatili, jer – kao što Supilo reče: „gledajući stvar sa višega gledišta, daleko bolje [bi] bilo, da Dalmacija čak i pođe u talijansko ropstvo, pa da ju zajedno kao jedinstvena država mi zajedno sutra oslobađamo."

Opet je Jugoslavija svrha i cilj, a ne Hrvatska! Protiveći se svakom pokušaju da se isticanje hrvatskog prava na Dalmaciju tumači kao argument za odvajanje hrvatskog pitanja od jugoslavenskoga, Trumbić je u svibnju 1915. zagrmio: „Ja više volim da se Srbija uveća i Hrvatska da ostane pod Austrijom nego da se Hrvatska van Srbije proglasi za samostalnu kraljevinu. Takva bi Hrvatska bila samo od štete za našu stvar. Ona bi bila neprijateljska prema Srbiji i sve bi je protivne države održavale u tom neprijateljstvu, upravo gonile na to. A ako bi Hrvatska ostala i dalje pod Austrijom, ona bi ostala samo dotle dok ne pričeka povoljan momenat kad će i ona moći pristupiti opštem ujedinjenju našeg naroda."

Tri mjeseca poslije, u pismu Pašiću 10. kolovoza 1915., Supilo analizira sadržaj Londonskog pakta i ističe kako su kombinacije o neovisnoj Hrvatskoj opasne kao i stvaranje neovisne hrvatske države, jer bi u toj varijanti Italija nedvojbeno dobila dio Dalmacije i tako se učvrstila na Balkanu. Ako, međutim, dođe do nametanja tog rješenja od strane sila koje su „jače od pravednosti ove pravedne ideje narodnog jedinstva", piše on Edwardu Greyu u rujnu te godine, pa bude stvorena „separatna Hrvatska", onda Srbija mora poduzeti unutarnje reforme (narodno-političke, ustavne, kulturne i druge), „koje će onemogućiti opstanak i razvitak jedne druge, konkurentne jugoslavenske države", kako bi ona, Srbija, ostala jedini „stjegonoša jedinstva Jugoslavena".

Moglo bi se takvih i sličnih izjava nabrojiti još mnogo. Lakše je, dakle, tvrditi nego dokazati, da su hrvatski Jugoslaveni u prvim desetljećima XX. stoljeća imali u prvom redu na umu Hrvatsku, i da su na „narodno jedinstvo" i na jugoslavenstvo gledali tek kao na sredstvo zaštite Hrvatske; mnogo bi lakše bilo dokazati da su im i Hrvatska i hrvatska nacionalna misao bili važni samo utoliko ukoliko ih se dade ugraditi u Jugoslaviju: ako takva Hrvatska nije moguća, bolje da ne postoji! Zato im je bilo lakše pristati i na teritorijalne ustupke – Italiji.

Pripremajući promemoriju za Izvoljskoga, Supilo 15. studenoga 1914. piše Trumbiću kako su ustupci Italiji neizbježni, ali oni ni u kojem slučaju ne smiju obuhvaćati Pulu, jer ako Pula i Valona pripadnu Italiji, „naši će potomci za 50 godina proklinjati i nas i Rusiju i Srbiju i sve skupa. Ipak pritisak za Italiju tako je velik (naročito u Londonu) da će, bojim se, štogod biti žrtvovano (Trst, zapadna obala Istre?), a tko zna kako će stvar ići, ako Italija sa pol milijuna vojske, kada bude sigurna da je austrijske čete ne će više moći potući, dođe 'per finir la

partita'". Svjestan realnosti, taj mitski borac protiv Londonskog ugovora bio je spreman na žrtvu dijela za cjelinu, molio je ne da Italija odustane od Londonskog ugovora u cijelosti, nego da „rezignira na 'veliki dio' Dalmacije, tražeći svoju korist u razvitku Jugoslavije, koja bi postala prijateljskom državom i saveznicom".

Prema Trumbićevim bilješkama od 28. veljače 1916., Supilo je kanio predložiti Talijanima da odustanu od Dalmacije, a pripala bi im glavnina Istre, Trst, Gorica i neki dalmatinski otoci. Zauzvrat bi hrvatski vojnici na Soči bili pozvani baciti oružje i pomoći Talijanima. U ime jugoslavenske cjeline treba, dakle, žrtvovati dio, dio Hrvatske! A neposredno prije nego što je u lipnju 1916. napustio Jugoslavenski odbor, Supilo je ocjenjivao kako je jedini izlaz iz postojeće situacije – kompromis: „Jugoslaveni" će javno priznati da Italiji imaju pripasti neki dijelovi istočne obale Jadrana (o kojima se postigne sporazum), a Italija će podupirati odcjepljenje južnih Slavena od Austro-Ugarske i njihovo ujedinjenje u federativnu državu. U lipnju 1917. pozvao se na Cavoura: ako Italija pomogne „Jugoslavenima" da se oslobode i ujedine, nova će jugoslavenska država po uzoru na Cavourovu žrtvu Nizze i Savoje, nagraditi Italiju.

Iako su, dakle, godinama, pa i desetljećima uvjeravali talijanske službene čimbenike – a ne kakvoga drugorazrednog novinara – da se Italija za pomoć koju pruži ujedinjenju „Jugoslavena" slobodno može naplatiti hrvatskim teritorijima, ti su hrvatski Jugoslaveni u historiografskim raspravama i u školskim udžbenicima redovito opisani kao oni koji su se lavovski borili protiv talijanskoga imperijalizma i za slobodu Hrvatske. No, finale te njihove politike – Rapallski ugovor iz 1920. – najrječitije je i najjezgrovitije opisao njegov potpisnik, bivši predsjednik Jugoslavenskog odbora, Ante Trumbić. On je u povodu sklapanja tog ugovora, nekoliko dana prije nego što je podnio ostavku na mjesto jugoslavenskoga ministra vanjskih poslova, kratko i precizno izjavio: „Ja smatram ugovor sklopljen u Rapallu jednom solucijom nužde, koja je apsolutno potrebna egzistenciji države. Tu su pojedini dijelovi naše narodne teritorije žrtvovani jedinstvu narodnom i državnom. Tome Bogu prinesena je ova žrtva."

Jugoslavenska historiografija učinila je tu žrtvu veličanstvenom, politički i etički opravdanom. A s druge strane, na podlozi jednoga Pavelićeva susreta s talijanskim novinarom Robertom Forgesom Davanzatijem 1927. godine, i promemorije što ju je Pavelić predao svomu sugovorniku, izrasla je, gotovo bi se moglo reći, čitava jedna škola historiografskoga, zapravo političkog mišljenja. Ništa njoj nije značilo što je Pavelić tom zgodom naglasio da govori u vlastito ime, a ne u ime Hrvatske stranke prava, još manje u ime hrvatskog naroda, niti joj je što značilo da Pavelić, kojega se u opisu vlastitoga političkog djelovanja

nipošto ne smije smatrati zaljubljenikom u istinu pod svaku cijenu, u svojim memoarskim zapisima, objavljenima u poratnoj emigraciji znatno prije nego što su objavljeni talijanski dokumenti, taj susret nije zatajio, nego ga je čak prikazao na približno sličan način na koji je on ostao dokumentiran u talijanskim pismohranama.

Ceterum censeo te škole mišljenja najjezgrovitije je izrazio Jere Jareb, slikom koju je tako rado citirala i nasljedovala čitava plejada jugoslavenskih povjesničara. To je, ocijenio je Jareb 1970., „sjeme iz kojeg su iznikli kasniji Rimski ugovori" iz svibnja 1941. godine. Nijedan drugi Jarebov sud u čitavu njegovu historiografskom djelu nije prihvaćen tako objeručke, niti je citiran kao taj: bilo je važno da hrvatski povjesničar na svjetlo dana izvuče argument koji je samo na prvi pogled značio diskreditiranje Pavelića. U stvarnome i u simboličkom smislu, on je bio nešto mnogo više od diskreditiranja prvaka jednoga poraženog političkog pokreta: on je bio argument protiv načina na koji se između dvaju svjetskih ratova, i napose u prvoj fazi Drugoga, uopće mogla ostvariti bilo kakva neovisna Hrvatska. Ujedno je trebao poslužiti kao pouka za budućnost: samostalna Hrvatska moguća je samo u osakaćenu obliku, ona je izvediva samo kao izdaja i zločin. Istodobno se čudesnom logikom na taj način iz povijesti hrvatskih odnosa s apeninskim susjedom amputiraju čitava stoljeća, od mletačkih duždeva i Domagojevih strijelaca, preko Ladislava Napuljskoga i Eugena Kvaternika Rakovičkog, do Radićevih i Mačekovih dodira s Talijanima i Mađarima (štoviše, sa službenim talijanskim i mađarskim krugovima), koji su vođeni na način koji je Italiju samo mogao ohrabrivati, nipošto obuzdavati.

Postalo je nevažno što je i zašto htjela i uspijevala postići Mletačka Republika, postalo je nebitno što su 1941. prilike bile objektivno takve, da se obistinilo ono čega se Supilo bojao gotovo tri desetljeća prije: Italija je zagazila u hrvatske zemlje sa stotinama tisuća vojnika, spremna „per finir la partita" i svjesna da nema nijedne sile koja ju u tome može spriječiti. Zato je Sadkovich u pravu, kad ni susretu Pavelić – Davanzati iz ljeta 1927. ne pridaje posebnu važnost: važniji su i snažniji čimbenici bili na djelu 1941. godine, i pred Hrvatskom se nisu našle hrvatske alternative. Mogla je birati između hrvatske i jugoslavenske. Sadkovicheva knjiga otkriva da je sukob tih dviju koncepcija i u prethodnih petnaestak godina bio mnogo kompleksniji i neusporedivo dramatičniji od onoga što nam se činilo u težnji da i život i povijest pojednostavimo i prikažemo u ravnim crtama.

(*Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*,
5/2010, br. 10 (2), Zagreb, 2010., 151.-164.)

KNJIGA O LOGORU NA SV. GRGURU

Knjiga Marijana Pavana *Sjećanja i zbilja : Sveti Grgur 1960.-1962. godine* (Hrvatska paneuropska unija – Ogranak Karlovac, Zagreb, 2005., 123 str.) i ambicijama i opsegom nepretenciozan je, ali ipak vrijedan prikaz jednoga mračnog razdoblja hrvatske povijesti. Na stotinjak stranica džepnog formata – od čega desetak uzimaju pjesme drugih autora – pisac, rođen 1939. u Oroslavlju, rastao u očevu rodnom Vrbniku, Oroslavlju, Zaboku i Karlovcu, opisuje kako se je našao u koncentracijskom logoru na otoku Sv. Grgur, gdje je proveo dvije godine, skupa s još stotinjak hrvatskih rodoljuba.

Nije to bila posljedica odluke redovitoga suda, nego mjera sigurnosti „upućivanja u određeno mjesto na boravak“, koju mu je 9. siječnja 1960. izreklo upravno tijelo: zagrebački sudac za prekršaje Vladimir Jagić, jer je „u noći izmedju 24. i 25. XII. 1959. godine na Trgu Republike učestvovao u većoj grupi osoba u grubom narušavanju javnog reda i mira, pjevajući religiozne pjesme, izvikivao parole neprijateljskog sadržaja, a na poziv organa SUP-a nije htio napustiti to mjesto“. Formalno za to, a ne možda za organizirano djelovanje protiv države i režima, sudac za prekršaje je njemu i još nekim mu kolegama odrezao trideset dana zatvora i boravak u konc-logoru u trajanju od dvije godine!

Naravno, nije to bio jedini razlog. Pavan navodi da je 1957. upisao studij medicine u Zagrebu, a njegove nevolje počinju 13. svibnja 1959., prigodom prvih studentskih demonstracija. On, doduše, ne pripisuje izvorno tim demonstracijama političku potku, pojednostavljeno interpretirajući da se sve svodilo na kakvoću hrane, iako je bilo i drugih razloga za nezadovoljstvo: „Stajao sam s pladnjem za posluživanje i čekao u redu kada je nastala neopisiva gužva i galama na mjestu gdje se dijelila hrana. Studentima je ovakove hrane već bilo dosta, a toga je dana bila izrazito loša. Prema kuhinji poletjele su tace, tanjuri i hrana. Stolovi se prevrtali i stolice letjele zrakom i studenti su masovno krenuli na ulicu. Ogorčeni i ljutiti, vičući parole poput – mi smo gladni – krenulo se prema centru grada. Tako i ja, a svi smo u sebi još nosili neke dodatne parole i razloge za protest...“ (str. 26.).

Iako ni naknadno sebi Pavan ne pripisuje nikakvu krupniju ulogu u tim demonstracijama, *narodnoj vlasti* je i sudjelovanje bilo dovoljno: pozvan je na saslušanje u UDB-u i naloženo mu je svakih petnaest dana javljati se policiji. Time je „zabeležen“. A nekoliko mjeseci kasnije, na Badnji dan, razmišljao je, hoće li za Božić kući u Karlovac ili da ipak ostane u Zagrebu: „Kamo sreće

da sam otišao doma. Na Badnju večer u studentskoj sobi razmišljao sam da li ići na polnoćku ili ne. Na kraju sam ipak odlučio ići i bio sam na misi u katedrali. Razdragani narod je molio i pjevao božićne pjesme. Nastavili su mnogi i nakon izlaska iz crkve i tako do Trga bana Jelačića. Pjevao sam i ja. Na Špici pjevala je oveća grupa studenata, mnoge sam poznavao s fakulteta. I taman kad sam krenuo prema njima, opet me je presrelo 'poznato lice' i ja sam krenuo u stan. Neposredno nakon toga dobio sam poziv na saslušanje..."

Nije, dakle, bilo nikakve akcije, ni „r" od revolucije, ali – u demokratskoj Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji i to je bilo dovoljno za drastične sankcije. Žalbu protiv prvostupanjskog rješenja odbilo je Vijeće za prekršaje pri Državnom SUP-u takozvane Narodne Republike Hrvatske; izvjestitelj je – kao po pravilu u ovakvim predmetima – bio poznati *antifašist* Zvonko Ivanković Vonta. Rezultat unaprijed poznat: skupina hrvatskih sveučilištaraca iskrcana je iz broda „Vila" na kamenito tlo otoka Grgura (tada se, naravno, nije zvao Svetim!) 10. veljače 1960., upravo na dan smrti kardinala Alojzija Stepinca.

Boravku u logoru posvećena je druga polovica knjige, nekih pedesetak stranica. U tom se dijelu pisac bavi opisom logorskih prilika: od karantene do radova, nekad lakših, nekad težih. Nisu radovi bili takvi da se ne bi mogli izdržati – priznaje autor – nego je tamnica, nesloboda, bila najveći teret.

Ima u knjizi i ilustracija oduljega autorova nebavljenja problematikom koja ga je na koncu ipak ponukala na pisanje knjige, pa se on čudi zašto se i zatvor na Golome i logor na Sv. Grguru često svode na termin „Goli otok", očito ne znajući da su te dvije robijašnice u jugoslavenskome gulagu nosile zajedničko *konspirativno* ime „Mermer". Ima pogrješaka i kod imena (Ivan „Halilović" umjesto Ivan Alilović; Labud Kosovac umjesto Labud Kusovac), ima pojednostavljenog svrstavanja u „skupine" i onih koji nisu spadali ni u kakvu skupinu, a ponajmanje u onu u koju su svrstani, ima suvišnog i nestilskog zadržavanja naziva *isljednik* i sl., ali to ništa bitno ne mijenja na činjenici da je Pavanova knjiga vrijedan i koristan prilog poimanju naše novije povijesti, i jedan od danomice sve uzaludnijih poziva drugim političkim uznicima da krenu istim stopama...

(*Politički zatvorenik*, 21 (22!)/2011., br. 228-229,
ožujak-travanj 2011., 50.)

*IZ OLOVNIH VREMENA**

Knjiga Tomislava Đurasovića (*Svjedok olovnih vremena*, Fram-Ziral, Mostar, 2011., 450 str.) nije obično memoarsko štivo. Kao što će čitatelj vidjeti iz autorove napomene (str. 11.), ona je kolaž njegovih dnevničkih zapisa nastalih tijekom četiri desetljeća, te korespondencije i sačuvanih dokumenata.

To joj može biti i nedostatak i prednost.

Prednost, u prvom redu zbog toga što ta dokumentarna podloga omogućuje nizanje događaja kronološkim redom i njihov precizniji opis. Bez oslonca na te dokumente, mnoge bi epizode bile zaboravljene, mnogi dojmovi neregistrirani i u svakom slučaju natrunjeni kasnijim spoznajama, otrježnjenjima i uopće sazrijevanju. Zato je dnevnik uvijek autentičniji, životniji i intrigantniji od uspomena.

No, u nekim se slučajevima i zgodama to može izvrgnuti u nedostatak, odnosno može imati i nezgodnu posljedicu da se piscu dnevnika, koji svoje misli bilježi odmah, bez pripreme i provjere podataka, potkradu i faktografske pogrješke, ili – još gore – da se u pozitivnu svjetlu prikazuju ljudi i događaji koji s distance izgledaju puno drugačije, ili da se negativno ocrtaju oni koji bi zaslužili pohvalu i hvalu.

Zato u hrvatskoj kulturnoj povijesti – a slično je i kod drugih naroda – ima veliki broj primjera da su svjedoci vremena, priređujući svoje dnevničke bilješke za tisak, pa čak i za predaju arhivu ili sveučilišnoj knjižnici – posegli za prepravljanjem vlastitih dnevnika, ne bi li tako retuširali slike svojih suvremenika (a na prvome mjestu svoju sliku!). Nekad od toga nastane kulturna ili čak politička afera (kao u slučaju nekih Krležinih zapisaka), nekad se i kulturni i politički historiografi ponašaju kao da toga očevidnog retuširanja nema (pa se, recimo, ratni zapisi novinara i publicista Josipa Horvata tretiraju kao autentično dnevničko gradivo, premda je očito da su redigirani šest-sedam godina iza rata, i prilagođeni novoj, jugoslavenskoj i socijalističkoj stvarnosti).

Autora do danas nisam upoznao, niti sam njegove dnevničke zapise imao pred očima, ali sam uvjeren da oni, onako kako su priređeni i objavljeni ovoj knjizi, izbjegli tu neveselu sudbinu da budu prilagođeni *naknadnoj pameti*. Iz činjenice da na njih nisu ostavile velikoga, a najčešće skoro nikakvog traga spoznaje i zablude, informacije i dezinformacije kojima smo izvrgnuti posljednjih desetljeća, reklo bi se da ih smijemo promatrati kao autentičan dokument

* Izlaganje na predstavljanju Đurasovićeve knjige u Zagrebu, 25. svibnja 2011. godine. Objavljeno na nekim portalima, ovdje se prvi put pojavljuje u tiskanu obliku.

o tome kako je hrvatsku stvarnost – onu domovinsku i onu emigrantsku – promatrao sam autor, od djetinjstva obilježen kao pripadnik ne samo nepoćudna naroda, nego i nepoćudna roda i obitelji u području s kojega je posljednjih stoljeća istrijebljena hrvatska većina.

Ne treba, dakle, knjigu podcijeniti ni kao izvor za opis i rekonstrukciju pojedinih događaja, ali je njezina primarna vrijednost u tome što ona otkriva i ovjekovječuje duh vremena i raspoloženje hrvatske mladeži u prvim desetljećima postojanja komunističke Jugoslavije.

Jer, nekako se – očito ne slučajno – stvorila predodžba o tome da nakon sloma Nezavisne Države Hrvatske sve do Hrvatskog proljeća nije bilo – ako se zanemari križarski otpor koji se često i uglavnom neprecizno poistovjećuje s ustaštvom – nikakva hrvatskog otpora ni Jugoslaviji niti komunizmu.

No, stvarnost je drugačija: nije bilo nijedne hrvatske pokrajine u kojoj praktično svake godine nije nicala jezgra otpora. Neki su krajevi – poput Hercegovine, Dalmatinske zagore ili Bosne – u tome prednjačili, ali se bez ikakva krzmanja može kazati da od prvoga dana postojanja Jugoslavije, one nekomunističke i protukomunističke, i one komunističke, postoji i kontinuitet hrvatskog otpora.

Autor ove knjige jedan je dio tog otpora. Njegova je ispovijest i zanimljiva i važna kao dio naše opće povijesti i kao opomena za budućnost.

Jer, baš iz toga što taj hrvatski otpor ne seže samo u četrdesete i kasnije godine XX. stoljeća, možemo jasno vidjeti tko je glavni neprijatelj ostvarenju hrvatskih nacionalnih ciljeva.

To su Jugoslavija i jugoslavenstvo, zvali se oni „regijom“ ili „regionom“, „Zapadnim Balkanom“ ili „Jugosferom“.

Zato se ne smije nasjedati klopci da se sva hrvatska borbe svede na otpor komunizmu, kao jednoj zločinačkoj, protuprirodnoj i totalitarnoj ideologiji.

Imali su Mađari komunizam, imali su ga i Bugari i Poljaci, i kad se taj poredak srušio na svjetskoj razini, postali su ti narodi slobodni, gospodari na svome.

Mi, nažalost, nismo postali slobodni slomom komunizma. Mi smo krvlju platili oslobođenje od Jugoslavije. Ali to oslobođenje još nije sloboda, jer nam se i dalje ozbiljno prijeti, ne restauracijom komunizma, nego restauracijom Jugoslavije. A recidivi boljševičkog duha samo su poluge za njezinu obnovu.

RAJKO DANILOVIĆ: UPOTREBA NEPRIJATELJA. POLITIČKA SUĐENJA U JUGOSLAVIJI 1945-1991., TREĆE IZDANJE,

Javno preduzeće Zavod za udžbenike, Beograd, 2010., 446 str. (srp. ćir.)

Osim organiziranih umorstava političkih protivnika i gladi, ništa tako ne karakterizira komunistički sustav kao montirani sudski procesi. Iznimke nema: od Kamčatke do Kube, i od Lenjina i Bele Kuna do Pol Pota i Crvenih Kmera, svaki pokušaj provedbe komunističke revolucije obilježen je masovnim ubojstvima, glađu i montiranim suđenjima. Zadnje što sustav koji u svoje ciljeve proklamira nametanje jednakosti i blagostanja može otrpjeti, jest sloboda pojedinca i njegova nespremnost da vlastitu neslobodu (i neslobodu svog naroda) za potrebe ideologije i režima proglasi slobodom i srećom. Oni koji ne pristaju na to da im se tzv. diktaturom proletarijata nametne tobožnja sloboda, postaju neprijatelji koje valja istrijebiti. Takve se onda progoni: izgladnjivanjem, zlostavljanjem, šikaniranjem, izolacijom, onemogućenjem školovanja i otpuštanjem s posla, a u težim slučajevima i trpanjem u logore i tamnice.

Desetci milijuna ljudi u komunističkom svijetu progonjeni su bez ikakva sudskog postupka. Oni koji pritom ne bi podlegli mučenjima i zlostavljanjima, bivali bi prognani na izolirana i zabita mjesta odnosno u logore. Iako su sibirske tundre i prije znale imati sličnu namjenu, tek su im Lenjin i Staljin dali značenje opće imenice: Sibir je postao sinonimom boljševičke revolucije.

Upravo kao što je svaka komunistička zemlja imala svoj Sibir, imala ga je i Jugoslavija. Već u završnoj fazi Drugoga svjetskog rata uspostavljeni su logori za narodne manjine koje su proglašene kolektivno odgovornima i neprijateljskima (Nijemci), ali i za potencijalno opasne protivnike režima ili one skupine pučanstva, koje su otvorenim protivnicima mogli poslužiti kao suradnici i jataci.

Nažalost, do danas su uglavnom nepoznata i znanstveno neistražena, primjerice, masovna prisilna raseljavanja hrvatskog življa u Dalmatinskoj zagori, Lici, Hercegovini i drugdje, čime je režim pokušavao onemogućiti djelovanje križara, pokreta otpora koji je uglavnom spontano nastajao iz raznorodnih skupina što su se, nakon što bi partizanske snage odnosno Jugoslavenska armija zauzela određeno područje, odmetale u šumu, gdje bi im, najčešće ali ne uvijek, na čelo stupili dojučerašnji ustaški časnici i dočasnici, kao najborbeniji i ideološki najizgrađeniji protivnici nove države i njezina režima.

Nešto poznatiji i – napose u Srbiji i Crnoj Gori – bar na memoarskoj, ako ne i na znanstvenoj razini, obrađeni su logori za pristaše Informbiroa, od kojih su na području Hrvatske najpoznatiji onaj privremeni u Staroj Gradiški, a još više onaj trajniji na Golom otoku.

Iz memoaristike, a sve donedavno i iz znanstveno-stručnih radova, u Hrvatskoj se stvarao dojam da je problem obračuna s informbirovcima nečija tuđa (uglavnom srpska i crnogorska) stvar, slijedom čega bi komunisti iz Hrvatske bili odaniji Titu nego Staljinu više nego u drugim jugoslavenskim republikama. Ta je predrasuda rađala i drugim posljedicama. Primjerice, razmjerno obilna memoarska literatura i površan medijski pristup (iako bi se moglo spekulirati i o drugim razlozima!) doveli su do toga da je čak i u stručnoj javnosti slabo poznato kako npr. golootočki zatvorsko-logorski sustav („Mermer“), smješten na otocima Goli i (Sveti) Grgur, već u pedesetim godinama XX. stoljeća nije „udomio“ samo pristaše Informbiroa (redovi kojih su se, uostalom, i inače brzo osipali uslijed njihova „revidiranja stava“), nego su na te puste i nepristupačne jadranske otoke otjerane i tamo mučene stotine i stotine hrvatskih, albanskih i makedonsko-bugarskih nacionalista, pri čemu se na (Svetom) Grguru uglavnom izdržavala „administrativna kazna“, tj. sankcija koju je izricalo upravno tijelo (sudac za prekršaje), dok je Goli bio namijenjen težim „političkim kriminalcima“, odnosno prijestupnicima koje bi najčešće na visoke zatvorske kazne osudili redoviti sudovi.

Pojam „sudova“ i „suđenja“ u komunističkoj Jugoslaviji – a slično je i u drugim komunističkim državama – smije se koristiti samo uvjetno. Znade se, primjerice, da je skupina ministara i visokih državnih dužnosnika Nezavisne Države Hrvatske, na čelu se predsjednikom vlade dr. Nikolom Mandićem te doglavnikom i ministrom dr. Milom Budakom, na smrt osuđena nakon „suđenja“ koje je trajalo svega par sati i tek s fiktivnim pravom na obranu (jer je jedan branitelj morao braniti hrpu optuženika čiji su interesi kolidirali ili su mogli kolidirati, a pritom mu je optužnica uručena ujutro, na početku „suđenja“, te ju je morao vratiti navečer, kad je presuda izrečena, ali mu ni presuda nije dostavljena u pismenom obliku, pa tako nikad nije doznao ni broj spisa!). Znade se da su kao protivnici režima (ili „klevetnici narodne vlasti“) kažnjavani odvjetnici koji su svoju braniteljsku dužnost shvaćali preozbiljno (pa je otvoreno distanciranje od optuženika postalo *mantrom* koju su na početku obrambenoga govora ponavljali i najugledniji odvjetnici, oni po kojima se do danas zovu odvjetničke nagrade), znade se da su progonjeni oni svjedoci koji bi svojim iskazom mogli ugroziti sliku koju je stvarao javni tužitelj. Znade se

da je čak i nadbiskup Stepinac pred očima čitave svjetske javnosti, s velikim brojem suoptuženika osuđen u jesen 1946. bez prava na žalbu.

Sve se to znade, i još puno više od toga, ali se još uvijek, začudo, i u historiografiji i u pravnoj doktrini te *sudske predstave* redovito nazivaju suđenjima, iako bi one u uljuđenu društvu bez krzmanja bile opisane kao *Justizmord,* pravosudno umorstvo, i bile stavljene u isti rang sa srednjovjekovnim procesima u kojima se nije primjenjivalo ni pravo niti pravda, nego se sustav iskaljivao na probranim protivnicima, tražeći način da iz toga i svi ostali potencijalni nezadovoljnici nauče kako je razmišljanje vlastitom glavom redovito pogibeljan pothvat. Jer, te sudske predstave imaju vrlo malo zajedničkoga s onim što pojam suđenja podrazumijeva: optužbu i obranu kao dvije suprotstavljene strane s razmjerno podjednakim procesnim pravima, ovlaštenjima i mogućnostima (što se u suvremenom pravnom žargonu često opisuje anglosaksonskim terminom *equality of arms*), poštivanje načela zakonitosti (*nullum crimen nulla poena sine lege*), neovisan sud, te pravo na žalbu odnosno na (najmanje) dvostupanjsko suđenje.

Zbog čega se te vrlo poznate činjenice prešućuju ili ignoriraju, može se naslućivati. O posljedicama se može govoriti puno određenije: takve su osude zaglavni kamenovi političkih, a često i historiografskih interpretacija prošlosti. U hrvatskome slučaju one su i pravosudni dokaz zločinačke naravi hrvatske težnje za državnom neovisnošću. A za potrebe *umivenog prikaza* jugoslavenskoga komunističkog sustava, u pravilu se ne zna ili se ne želi znati, da je još dugo nakon rata, u pedesetim i šezdesetim godinama XX. stoljeća istraga protiv političkih osumnjičenika bila povjerena službi koju nije bio osobit glas kao promicateljici zakonitosti i zaštitnici ljudskih prava, *Upravi državne bezbednosti* (ali je zato revna služba UDB-i izjednačivana sa završenim pravnim fakultetom, pa povijest našeg pravosuđa bilježi i tzv. pravosudne autoritete koji su, umjesto u seminarskim učionicama reakcionarnih ustanova kao što su fakulteti, teoretska i praktična znanja o kaznenom postupku stjecali u udbaškim istražiteljskim stolicama, često u pravome podzemlju, s rekvizitima koji su – poput batine i morenja glađu i žeđu – poznati stoljećima, a koje su do savršenstva razvili Feliks Edmundovič Dzeržinski i njegovi sljedbenici).

Jednako se tako ne zna ili ne želi znati, da se okrivljenicima još šezdesetih godina u istrazi uskraćivalo pravo na branitelja, da bi branitelja u pravilu prvi put vidjeli na početku glavne rasprave, da im je priprema obrane bila faktično onemogućena, pa čak i to da su još petnaestak godina nakon završetka rata vijećima redovitih sudova u takvim procesima predsjedali nepravnici, ponekad

čak ljudi s jedva završenom pučkom školom ili kakvim zanatom, kojima je jedina kvalifikacija bila ta da su bili prokušani *revolucionarni kadrovi*.

Jer, po onoj antičkoj da je *salus rei publicae suprema lex*, ovdje je, u drugoj polovici XX. stoljeća, još dugo nakon svršetka Drugoga svjetskog rata interes revolucije podignut na pijedestal najvišeg zakona. Što je revolucionarno, a što nije, određivala je komunistička partija, a djelovati kontrarevolucionarno – već po golome slovu zakona – značilo je: postupati protupravno. Ako bi se, nepažnjom zakonodavca, dogodilo da bi zakon ipak propisao nešto što bi neprijatelju, *bandi*, moglo koristiti, onda je obvezujući naputak dao šef Partije, svejedno zvao se on Najvećim Sinom ili Najdražim Vođom: ne treba se zakona držati kao pijan plota.

O nekima od takvih i sličnih suđenja progovara knjiga dr. Rajka Danilovića *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945-1991.* čije je treće izdanje objavljeno 2010. u Beogradu. Prvo je osvanulo u Valjevu 1993., drugo u Beogradu 2003. godine, a jedan dio te knjige, proširen i razrađen, objavljen je 2006. u Tuzli pod naslovom *Sarajevski proces 1983.* (s recenzijom Stjepana Mesića, tada predsjednika Republike Hrvatske). Pisac knjige, rođen 1938., poznati je beogradski odvjetnik, koji je utočište našao u odvjetništvu 1972., nakon sloma politike tzv. srpskih liberala, kojoj je i sâm pripadao (kao član Gradskoga komiteta Saveza komunista Srbije, zadužen za partijski rad na beogradskom Univerzitetu), a postao je poznat kao branitelj u nizu političkih procesa. Branio je Marka Veselicu, Dobroslava Paragu, Vladimira Šeksa, Vladu Dapčevića, Vojislava Šešelja, Azema Vllasija, *Virovitičane* pred Vojnim sudom u Zagrebu, Vuka i Danicu Drašković, kao i četvoricu muslimanskih intelektualaca osuđenih u tzv. Sarajevskom procesu 1983. godine.

U svojoj se knjizi Danilović nije ograničio samo na analizu suđenja u kojima je sâm sudjelovao, nego je problemu pristupio ambicioznije, pokušavajući raščlaniti filozofsko-etičku, a tek potom političku i kazneno-pravnu dimenziju montiranih političkih procesa, u prvom redu onih zbog tzv. delikta mišljenja, koji se i u stručnoj, a pogotovo u laičkoj javnosti često neprecizno nazivao „verbalnim deliktom“. Zato je, nakon opsežnog uvoda pod naslovom „Žrtve komunističkog terora“ (str. 17.-29.), u kome daje oduška svom protukomunističkom uvjerenju, ističući – uostalom neospornu – činjenicu da je suparnik komunističkog totalitarizma, fašizam (kojega pisac slabo ili nikako ne razlikuje od nacionalsocijalizma!), „ubedljivo“ ustuknuo pred komunizmom i „po broju žrtava, po rasprostranjenosti, po primenjenoj količini nasilja i represije, po trajanju“, svoju knjigu Danilović podijelio u tri glave.

U prvoj glavi načelno raspravlja o tzv. političkom krivcu i političkom deliktu. *Političkoga krivca*, smatra on, karakterizira težnja za poštovanjem vlastite osobe i čuvanje vlastitog dostojanstva odnosno vlastitih političkih stajališta, dok je visina kazne u drugome planu: on znade da nju određuje komunistička partija, što znači da kazna ne ovisi ni o njegovoj pravoj odgovornosti, niti o njegovu držanju pred pravosudnim tijelima. Nisu nezanimljiva ni Danilovićeva razmatranja pojma *političkog delikta*, premda je uočljivo da se koristi vrlo oskudnom literaturom, kao da mu nisu poznate ni monografske obrade tog problema čak ni na području nekadašnje Jugoslavije (od studije *Politički delikt* Ive Politea iz 1921., do Bavconove *Kaznenopravne zaštite države i njenog društvenog uređenja* iz 1987. godine). No, unatoč tomu je prihvatljiv njegov zaključak da svaki totalitarni sustav – komunistički napose – ne teži samo eliminiranju političkih protivnika, nego i njihovoj proizvodnji. Zbog toga je bilo moguće da se na drakonske kazne osuđuju i ljudi koji nisu objavili ili javno izrekli nepoćudne misli, nego su ih tek zapisali u vlastite intimne dnevnike ili su one sadržane u privatnim bilješkama.

U skladu sa svojim protukomunističkim raspoloženjem, Danilović je izrazito kritičan prema suvremenim pokušajima da se komunizam ekskulpira kao „antifašizam", jer on smatra komunizam najvećim zlom XX. stoljeća, ističući da je on kao ideologija „mada lažno obećavši raj na zemlji i čovekovu sreću, naneo najveću nesreću ljudima, koja merena u brojkama je impozantna, ali koja je po raznovrsnosti, razuđenosti, upornosti i nemilosrdnosti, nemerljivo velika nesreća. Nije, naravno, samo komunizam dao ogroman doprinos patnjama pojedinaca, grupa i naroda u XX veku, ali su žrtve komunizma najveće i najbrojnije, jer je on nastao pre fašizma i nadživeo ga je proširivši se na četiri kontinenta. (...) Među evropskim intelektualcima bio je u modi i bio je, moglo bi se reći, poželjan antifašizam, ali je istovremeno, antikomunizam smatran ne samo nepoželjnim već je bio predmet žestokih kritika. Ni danas, posle kraha komunizma i sagledavanja komunističkih žrtava, u suštini svest o tome da je antikomunizam jednako relevantan kao i antifašizam nije bez otpora i neprijatelja" (str. 23.).

„Politička policija" koja je ključni instrument progona onih koji misle drugačije (točnije, koji misle vlastitom glavom!), rijetko bi, smatra Danilović, griješila pri izboru okrivljenika. Ona je precizno znala tko je neprijatelj režima i kakve bi posljedice za režim to neprijateljstvo moglo imati. U sustavu represije ona se oslanja i na tzv. obične kriminalce, a paradoksalno je da joj naruku idu i

branitelji, koji svojom nazočnošću i uglavnom uzaludnim pokušajima obrane, suđenju daju privid legalnosti.

U jugoslavenskom slučaju, i zakonodavstvo i praksa su se, prema Daniloviću, vrlo otvoreno i jasno naslanjali na sovjetske uzore, kojima je temelj položio Lenjin, objavljujući kako je jedan od ciljeva revolucije „očistiti rusku zemlju od svih štetnih insekata“. No, iz niza zakonodavnih i praktičnih rješenja jasno proizlazi da je u Jugoslaviji „upotreba suda, političke policije, tužilaštva i suda istodobno i njeno vlastito iskustvo, a ne samo importno“ (str. 62.).

U takve spadaju brojna odstupanja jugoslavenskoga kaznenog prava od općih kaznenopravnih načela – ne samo u poratnom razdoblju, nego trajno – među koja posebno spada sankcioniranje ne samo radnji izvršenja djela, nego i tzv. „pripremnih radnji“; neprecizno i rastezljivo opisivanje „radnji izvršenja“ (počinjenja), difuzno i nejasno opisana posljedica djela, ekstenzivna upotreba tzv. kontrarevolucionarne namjere (*dolus specialis*) i sl., a vrhunac čini okolnost da su politička obilježja unesena kao kvalifikatorne okolnosti i kod nekih klasičnih kaznenih djela, kao što je ubojstvo, silovanje i sl.

Činjenica da se, primjerice, pojam „društveno-političkih prilika u zemlji“, čije je navodno „neistinito prikazivanje“ sankcionirano kao kazneno djelo, mogao proširiti na svaku društvenu temu, pa tako i na historiografske rasprave (čak i one koje se odnose na pojave i osobe iz razdoblja prije stvaranja Jugoslavije), rječito govori da se o komunističkoj Jugoslaviji tijekom čitava njezina postojanja ne može govoriti kao o pravnoj državi. Jednako fluidan pojam bio je i onaj o „socijalističkim osjećajima građana“: nije bilo moguće definirati što se pod tim pojmom shvaća, ali se za vrijeđanje tih osjećaja – protivno temeljnom načelu kaznenog prava da opis djela mora biti precizan (*nullum crimen sine lege stricta*) – išlo u zatvor!

I nakon smrti jugoslavenskog diktatora Josipa Broza Tita, navodi Danilović, „godišnje je bilo više od 500 slučajeva sudskog progona političkih neistomišljenika“ (str. 85.), a posebno je zastrašujuća okolnost da je sve do kasnih 80-ih godina XX. stoljeća, tj. do uoči samog sloma komunističke Jugoslavije, primjenjivan institut „izvansudske izolacije“, tj. smještanja nepoćudnih građana u izolaciju na način koji znači potpunu negaciju njihovih ljudskih prava, čemu su naročito bili izloženi kosovski Albanci.

U drugoj glavi pisac raspravlja o „sudskom scenariju“ u komunističkoj Jugoslaviji odnosno o sudionicima političkog procesa i načinu njegova odvijanja. U političkim procesima sudjeluju javni tužitelji i sudci koji uživaju apsolutno povjerenje režima, pri čemu se, naročito u nacionalno miješanim

područjima, redovito vodi računa o tome da sudci i tužitelji pripadaju istoj nacionalnoj skupini kao i optuženik. Optuženiku se također raznim neformalnim kanalima nastoji sugerirati da izabere „odgovarajućeg“ branitelja, dakle, osobu koja uživa povjerenje *političke policije* odnosno Partije, te mu se pritom prijeti strožim sankcijama ako taj *dobrohotni* savjet ne prihvati.

Vlastima je u interesu da se postupak odvija glatko i s minimalnim ugrožavanjem interesa režima, pa im ne odgovaraju doista neovisni branitelji. (Centralni komitet Komunističke partije Makedonije – podsjeća Danilović – otvoreno je zaključio: „Advokatura je potrebna i nužna kao organ revolucije, a ne kontrarevolucije“.) Ipak su sankcije protiv odvjetnika, koje su u prvim poratnim godinama bile česte, postupno ublažavane, pa su u sedamdesetima i osamdesetima bile vrlo rijetke. No, i tada se uloga branitelja svodila uglavnom na to da napišu efektnu žalbu, eventualno održe nešto hrabriju završnu riječ na glavnoj raspravi.

Svjedoci u političkim procesima posebna su pripovijest, ocjenjuje Danilović. U idealnim situacijama kao svjedoci optužbe nastupili bi bivši suradnici ili istomišljenici optuženika, a kad to ne bi bilo moguće, birali su se tzv. obični građani koji su trebali poslužiti interesima vlasti. Vrlo rijetko, samo kad se radilo o posebno važnim predmetima i kad nije bilo alternative, kao svjedoci bi se pojavili formalni suradnici represivnog aparata. Njih se je inače štedjelo. Iskazi svjedoka dobiveni su kombinacijom pritisaka, prisile i obećanja, ali nije zabilježen nijedan slučaj da je bilo tko odgovarao za kazneno djelo iznuđivanja iskaza. Zato je u Jugoslaviji bilo „sa etičkog stanovišta teže (...) biti svedok nego okrivljeni“ (str. 133.).

Dispozitiv presude je, „skoro bez izuzetka“, istovjetan optužnici, a u pogledu pravnog sredstva protiv optužnoga akta, Danilović je rezolutan: „U političkim procesima nije poznat nijedan, apsolutno nijedan slučaj u kojem je prigovor protiv optužnice (...) usvojen“ na bilo koji od zakonom propisanih načina. No, to ne znači da je on bio irelevantan: on je imao svrhu da sudu – ali i protivnoj strani – „predoči sinopsis odbrane“ (str. 136.). Politička su suđenja redovito javna, iako je javnost u pravome smislu riječi s njih u pravilu isključena, time što je svedena na izabranu publiku i eventualno najuži krug optuženikove obitelji. Takva „javnost“ ima svoju ulogu u samoj sudnici, ali i izvan nje: „Javnost je, dakle, kontrolisana i dozirana, kao deo unapred smišljene i planirane scenografije“ (str. 138.). Pripremu glavne rasprave redovito prati kampanja u tisku, koja ima zadaću optuženika unaprijed proglasiti krivim, nerijetko ga sotonizirajući do neshvatljivih razmjera. Mediji pod režimskim nadzorom

također imaju zadaću ispraviti eventualne pogrješke ili propuste suda, kako bi u javnost doprlo ono što vlasti žele, a ne ono što se doista zbilo u sudnici. Najtragičnije je, zaključuje Danilović, što se sami optuženici redovito temeljito pripremaju za obranu i pokušavaju opovrgnuti navode optužnice, krivo misleći da sudsko vijeća zanima istina. To je, međutim, iluzija koja se nerijetko proteže i na vrijeme izdržavanja kazne, kad je mnogi osuđenik uvjeren da je nevin i da kaznu izdržava uslijed „nesporazuma" ili „pogrješke".

Politički procesi uvijek rezultiraju osuđujućom presudom; jedina iznimka tijekom 45 godina druge Jugoslavije, navodi Danilović, bila je oslobađajuća presuda Azemu Vllasiju i drugovima. A vrijedi i drugo pravilo: u svakom daljnjem stupnju dolazi do ublažavanja osude. O razlozima Danilović ne dvoji: režim je postigao politički i medijski učinak izricanjem prvostupanjske presude, a sama kazna ionako je u drugome planu, pa nema zaprjeke da viši sud izrečenu sankciju ublaži, tim prije što će vijest o tome jedva biti zabilježena.

Treća i najopsežnija glava Danilovićeve knjige nosi naslov „Slučajevi". U njoj autor manje ili više temeljito i uspješno opisuje neke od najpoznatijih političkih procesa u Jugoslaviji od 1945. do 1990. godine. Pritom je karakteristično da je glavnina pozornosti posvećena prilikama i političkim procesima u Srbiji, dok se npr. oni u Hrvatskoj svode na procese vođene iza rata (metropolit Germogen Maksimov, muftija Ismet Muftić, evangelički biskup Philipp Popp, nadbiskup Stepinac, te Tomo Jančiković) i na procese akterima Hrvatskog proljeća odnosno na nekoliko velikih suđenja organiziranih nakon Titove smrti. Iz toga se stječe posve krivi dojam da u Hrvatskoj u međuvremenu nije bilo političkih suđenja (premda se ona odvijaju neprekidno!), i da Hrvati – koji nisu ni spomenuti u podpoglavljima o progonima srednjoškolske i sveučilišne mladeži i inteligencije – nisu uopće sudjelovali u otporu Jugoslaviji i jugoslavenskom režimu. No, stvarnost je bila upravo suprotna: Hrvati su, uz Albance, tijekom čitava postojanja komunističke Jugoslavije činili najbrojniju kategoriju političkih zatvorenika. Sličnu „amneziju" Danilović pokazuje i prema drugim nesrpskim narodima (Makedoncima, Slovencima, Muslimanima...): i tamo je uočljiv selektivan pristup, koji bi mogao biti prihvatljiv da se knjiga zove, recimo, *Politička suđenja u Srbiji 1941.-1991. s osvrtom na suđenja u drugim jugoslavenskim republikama*. No, knjiga nosi drugačiji naslov, iako pisac govori uglavnom o Srbiji i Srbima izvan Srbije, makar naslovom hoće sugerirati drugačije.

Premda u Danilovićevoj knjizi ima fragmenata koji bi mogli sugerirati i drugačiju podlogu autorove selektivnosti (npr. onaj kad tvrdi da su podjednako

suđeni pripadnici klera svih vjerskih zajednica, što je matematički oborivo, ili kad rat što se na području Jugoslavije vodi početkom 90-ih godina XX. stoljeća, u vrijeme nastanka rukopisa njegove knjige, ovlaš naziva „građanskim“), prije će biti da se tek radi o neskladu između autorove ambicije da dade razmjerno zaokružen prikaz političkih delikata i političkih suđenja, i njegove nedoraslosti toj zadaći. Nema, naime, nikakva spora o tome da je u oskudnoj literaturi koja iznutra razotkriva totalitarni komunistički poredak u Jugoslaviji, Danilovićeva knjiga ipak vrijedan prilog, i da će se s većinom njegovih zaključaka složiti i politički neutralan čitatelj (kad bi takav postojao), a kamoli onaj koji je raspoložen protukomunistički. Ipak je unatoč tome teško ne primijetiti da, osim već spomenutog nevladanja literaturom, pisca i njegovo djelo obilježava i niz faktografskih pogrješaka i propusta koje je teško objasniti i u prvome, a kamoli u trećem izdanju.

Ne radi se samo o tome da je Danilovićevo historiografsko znanje dosta skromno, pa – primjerice – dr. Đuru Vranešića naziva „Budakovim ministrom“ (str. 11.), tvrdi da je antisemitizam „ideološki nastao krajem XIX veka“ (str. 22.), misli da je bivši politički uznik Alija Izetbegović kasnije bio „predsednik Federacije BiH“ (str. 51.), tvrdi da je „10. aprila 1941. formirana prva vlada NDH sa Kvaternikom na čelu“ (str. 175.), nadbiskupa Stepinca olako naziva „Alojzom“ i istodobno proglašava „poglavarom Katoličke crkve“ (237.), uvjeren je kako je posljedica osude Ismeta ef. Muftića „bila uklanjanje zagrebačke džamije“ (244.), ni danas ne dvoji da je Miroslav Filipović Majstorović „fratar, ustaški bojnik“ (246.), a krivo je čuo ili zapamtio i usporedbu „samoupravnih interesnih zajednica“ s Mussolinijevim korporacijama, pa s tim dijelovima fašističkog ustroja poistovjećuje nešto posve drugo – „organizaciju udruženog rada“ (348.).

Ima u knjizi i ponekad smiješnih propusta: Mussolinijev spis *O korporativnoj državi* postao je *O kooperativnoj državi* (str. 114., pa opet 115.) Vilfredo Pareto prekršten je u „Vilferda“ (115.), kvintesencija je prozvana „kvinensekcijom“ (154.), Sead Trhulj, autor knjige o organizaciji *Mladi Muslimani* preimenovan je u Seada Truhalja (226.), Erih Lisak postao je „Erik“, a Stepinčev tajnik Ivan Šalić jednostavno „Šelić“ (238.). Stepinac je konfiniran „u svom rodnom mestu Krašići“ (242.), a mostarski biskup Pavao Žanić prozvan je „Žunićem“ (242.). Mirko Vidović je „Marko“, a Tihomil Rađa – „Tihomir“ (292.). Prezime Vitomila Zupana autor lakše pamti kao „Župana“ (352.), a za one koji to možda nisu znali, tvrdi kako je u Hrvatskoj 1971. došlo do „euforije nacionalnog etnosa“ (287.) Kao što je indeks imena zapravo tek popis (većine)

imena, ali bez oznake stranice, tako pisac ne zna citirati literaturu, pa griješi i kod citiranja *Časopisa za suvremenu povijest* (245.) Posebna pripovijest je citiranje stranih imena i nakladnika: jedni su pisani latinicom, drugi ćirilicom, jedni u fonetskome, drugi u etimološkom obliku. Ali da se čitatelj ne obeshrabri, pristojno je dometnuti: ipak se Daniloviću ponekad dogodi da ime navede čak i korektno.

No, uz te je propuste teško shvatljivo da dugogodišnji pravnik-praktičar ustvrdi kako je rješenjem br. K-91/88 „javni tužilac odustao od optužnice" (339.), iako rješenje donosi sud, a ne državni odvjetnik (javni tužitelj). Istoga je ranga njegova tvrdnja da su informbirovci „pomilovani opštom amnestijom" (str. 246.), čime Danilović pokazuje kako ne razlikuje ta dva pravna instituta, što je luksuz koji sebi ne bi smjeli dopustiti ni povjesničari, a kamoli pravnici. (Najbitnija razlika između pomilovanja i amnestije sastoji se u tome što se pomilovanje podjeljuje *ad nominem* i u pravilu odlukom državnoga poglavara, dok se amnestija odnosi na neimenovani krug osoba i proglašava općim propisom, redovito zakonom.)

Danilovićeva impresioniranost Đilasom, čija je pohvala i preporuka tiskana u faksimilu na početku knjige, i koja izbija s mnogih stranica knjige, u neku ruku pokazuje i autorovu ideološku i nacionalnu poziciju i ograničenost. Nju bi bilo lakše prihvatiti, pogotovo zbog toga što se radi o pionirskom pokušaju da se važna problematika političkih progona prikaže multidisciplinarno, kad prečesto ne bi bilo uočljivo da piscu nedostaje i kritičnosti i akribičnosti. Zbog toga se njegovo djelo i nakon tri izdanja, popraćena bombastičnim pohvalama u dijelu srpskoga, napose srbijanskog tiska, može uzeti tek kao pokušaj ograničena dometa. No, oni njegovi elementi i dijelovi koji imaju autobiografski karakter, odnosno analiziraju suđenja u kojima je autor sâm sudjelovao kao branitelj, iznimno su vrijedno, upravo dragocjeno svjedočanstvo o pravoj naravi sustava koji se i nakon skoro polustoljetnog terora ponegdje još uvijek hoće predstaviti kao utvrda slobode.

(*Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 1,
Zagreb, 2011., 337.-344)

DR. AUGUSTIN FRANIĆ: KPD LEPOGLAVA: MUČILIŠTE I GUBILIŠTE HRVATSKIH POLITIČKIH OSUĐENIKA,

*DRUGO, DOPUNJENO I PROŠIRENO IZDANJE, HRVATSKO DRUŠTVO POLITIČKIH ZATVORENIKA, DUBROVNIK, 2010., 304 STR.**

Brojni su uzroci zbog kojih su posljednja stoljeća hrvatske povijesti obilježena fenomenom političkog uzništva. Dijelom su ti uzroci ostali konstanta, dijelom se mijenjaju, ovisno o prilikama i okolnostima. No, već je na prvi pogled lako uočiti da utamničenja, osude i kazne u ranijem razdoblju uzmiču pred dvadesetim stoljećem, u kojem broj političkih zatvorenika postaje neusporedivo veći, a njihov tretman u kaznionicama puno brutalniji. I ako su okovi na nogama bana Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana u tamnici u Bečkome Novom Mjestu u neku ruku postali simbolom hrvatskoga XVII. stoljeća, ako XVIII. stoljeće promatramo kroz prizmu stradanja i smrti fra Filipa Grabovca u mletačkim uzama, a XIX. stoljeće obilježavaju, primjerice, progoni pravaških prvaka nakon Rakovičkog ustanka, onda je posve jasno da su svi ti progoni ostavili ipak manje traga u kolektivnom pamćenju hrvatskog naroda od mnoštva osuđenih (pa i obješenih ili strijeljanih!) u doba prve jugoslavenske države, odnosno od desetaka tisuća političkih uznika u robijašnicama i logorima poratne, komunističke Jugoslavije, države koja je toliko slavljena kao tobože završna faza u emancipaciji, ujedinjenju i oslobođenju hrvatskog naroda. A posljednji je hrvatski politički uznik iz tamnice pušten u kasno proljeće 1990., nakon izbora na kojima su komunisti izgubili vlast.

Unatoč svemu tome, fenomen političkog uzništva u razdoblju dviju jugoslavenskih država još je uvijek zapravo neistražena tema. Političkim progonima Hrvata u doba Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Kraljevine Jugoslavije (od petoprosinačkih demonstracija 1918. i progona nepoćudnih osoba odmah nakon „ujedinjenja“, do utamničenja hrvatskih nacionalista u Lepoglavi odnosno u koncentracijskom logoru u Krušćici kod Viteza 1940./41) bavila se je, doduše, nekolicina povjesničara (npr. Rudolf Horvat i Bosiljka Janjatović), opisani su oni u nizu više ili manje vrijednih publicističko-propagandnih publikacija (Ante Pavelić, Fran Binički, Ivan Bernardić i dr.), pa i književnih djela (Miroslav Krleža, Jerko Skračić). Pisalo se o njima, napose u doba šestosiječanjske diktature, i u inozemstvu (Henri Barbusse, Rhys J.

* Drugo izdanje Franićeve knjige o lepoglavskoj kaznionici prikazao sam i u *Političkom zatvoreniku*, 20 (21!)/2010., br. 224, studeni 2010., 44.-45.

Davies i Ben Riley, Henri Pozzi itd.), a u svojim su letcima, listovima i brošurama hrvatski nacionalisti (ustaše) i komunisti opširno izvješćivali o stanju u zatvorima, koristeći te opise i dokumente kao sredstvo diskreditiranja jugoslavenskog režima i kao opravdanje vlastitih zahtjeva i težnji.

Iza Drugoga svjetskog rata je bilo drugačije. Nije se razlika sastojala samo u tome da se u komunističkim zatvorima nije moglo prevoditi nepoćudne knjige (kao što je komunist Moša Pijade na robiji prevodio Marxov *Kapital*), i da je bilo nezamislivo da se u njih prokriomčareni inozemni, pa čak i emigrantski tisak (kao što je Cvjetko Hadžija u zatvoru znao dobiti *Corriere della Sera*, a Marko Hranilović čak i ustaški *Grič*!). U komunističkom je poretku zatvorski režim bio neusporedivo stroži, tortura rafiniranija i brutalnija, a vijesti koje su dopirale do javnosti mršavije. Dugogodišnja skoro potpuna zatvorenost jugoslavenskih granica i apsolutna cenzura domaćih medija pridonijeli su tomu da se u inozemnom tisku o političkim uznicima, napose o hrvatskima, piše dosta rijetko. Čak ni hrvatska politička emigracija, koja je bila višestruko brojnija, intelektualno snažnija i financijski moćnija od one međuratne, nije lako dolazila do vijesti o stanju u jugoslavenskim zatvorima, pa se, primjerice, o hrvatskim nacionalistima na Golome otoku počinje pisati tek od 1960. godine.

Zato su poratni politički procesi i robijanje u neusporedivo okrutnijim uvjetima u komunističkim zatvorima – ne računajući razmjerno dobro osvijetljenu sudbinu zagrebačkog nadbiskupa, kardinala Alojzija Stepinca, donekle i osuđenikâ iz „križarskog procesa" Božidaru Kavranu i drugovima te vrijednu zbirku dokumenata o suđenjima Vladi Gotovcu – zasad obrađeni tek u memoarskome štivu. A i na taj se pothvat odvažilo vrlo malo bivših političkih robijaša, uvrh glave njih tridesetak ili – ako se izuzme memoarska literatura koja se prvenstveno bavi Bleiburgom i Križnim putom 1945. godine – još i manje (npr. Marko Veselica, Slavko Radičević, Ante Prpić, Ivan John Pintar, Kaja Pereković, Augustin Tomlinović, Marica Stanković, Josip Bejuk, Blaž Bordić, Ivo Bjelokosić, Božidar Kovačević, Mijo Jurić, Dinko Jonjić i sl.).

Zašto je tako, zasad se može samo nagađati. Teško je objasniti manjak volje da se dokumentira i istraži taj segment života u totalitarnome komunističkom sustavu, koji je na pojedincima, skupinama, pa i na čitavu narodu ostavio iznimno duboke tragove u političkome, psihološkom i sociološkom pogledu. Još je teže objasniti zašto je, nasuprot slučaju Hrvatske, gdje ni neposredno nakon sloma komunizma i raspada Jugoslavije nije došlo do pojavljivanja većeg broja uspomena ili studija o višedesetljetnom sustavu represije, takva literatura doživjela pravi procvat u Rusiji, Češkoj ili u Srbiji. Štoviše, u Hrvatskoj – iz

koje je potjecao općenito manji broj utamničenih pristaša Rezolucije Informbiroa 1948. godine – relativno malobrojni *ibeovci* objavili su razmjerno više memoarskih knjiga od osuđenih hrvatskih nacionalista. Treba li uzrok toj nelogičnosti tražiti u nedostatku interesa hrvatske javnosti za štivo o progonu hrvatskih nacionalista, u činjenici da su velikosrpska agresija i ratna stradanja skrenula pozornost s te teme, u ideologiji nacionalnog pomirenja u koju se podsjećanje na zločine jugoslavenskih komunista nije sasvim uklapalo, ili u još nekim odnosno u kojim drugim razlozima, zasad je nemoguće reći.

Tu prazninu ipak dijelom popunjavaju istraživanja dr. Augustina Franića. Dugogodišnji predsjednik dubrovačke podružnice Hrvatskog društva političkih zatvorenika, A. Franić, rođen u Dubrovniku 1929. godine, i sâm je politički uznik: kao mladić je u dva navrata suđen kao hrvatski nacionalist, pa je do navršene 29. godine punih devet godina proveo na robiji. Prvu, petogodišnju kaznu je izdržavao u kaznionici u Lepoglavi, odakle je na godinu i devet mjeseci odveden na prisilni rad u rudnik ugljena u Raši; drugu, četverogodišnju kaznu je izdržao u Lepoglavi i u Staroj Gradiški.

O tim mjestima svoga tamnovanja Franić je objavio više članaka i dvije knjige. Naslovom prve, *KPD Lepoglava: mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika* (Dubrovnik, 2000., 248 str.), poslužio se autor i kod druge: *KPD Stara Gradiška: mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika* (Dubrovnik, 2009., 302 str.). Potonju je u *Časopisu za suvremenu povijest*, br. 1/2010, str. 241.-243., prikazao dr. Vladimir Geiger. No, prije par mjeseci je Franić objavio i drugo, znatno prošireno i bitno dopunjeno izdanje svoje knjige o lepoglavskoj kaznionici. U ovo je izdanje, pored fotografija većeg broja lepoglavskih političkih zatvorenika, uvršteno i pedesetak priloga u prijepisu i u faksimilu, a knjiga ima i sažetke na engleskome, njemačkom, španjolskom, francuskom i talijanskom jeziku.

U knjizi se Franić ne bavi djelovanjem lepoglavske kaznionice prije 1945., nego samo sudbinom onih političkih zatvorenika koji su u njoj zatvoreni u doba poratne Jugoslavije. Preciznog podatka o broju političkih uznika koji su u toj kaznionici izdržavali kaznu, nažalost, nema, ali je poznato kako je američka diplomacija krajem 40-tih godina XX. stoljeća procjenjivala da u Lepoglavi robija oko 4.000 političkih uznika. Uz mnoštvo literature, autor je pregledao i proučio obilno arhivsko gradivo koje je navedeno među izvorima. Riječ je o nizu fondova u Hrvatskome državnom arhivu i u drugim arhivskim ustanovama, što uključuje i gradivo same lepoglavske kaznionice, Matičnog ureda Lepoglava te matičnih i župnih ureda u mjestima iz kojih potječu osu-

đeni robijaši. Unatoč tome je knjiga pisana popularnim stilom (očito zato što je prvenstveno namijenjena „robijaškoj populaciji“), bez bilježaka i preciznog navođenja arhivskih dokumenata, što olakšava čitanje, ali će ipak otežati verifikaciju dokumentacije i nastavak istraživanja problema.

Osim predgovora, uvoda, zaključnih razmatranja i priloga, Franićeva se knjiga sastoji od devet poglavlja. U prvom dijelu „Režim u KPD Lepoglava“ (str. 15.-33), autor donosi sažetu povijest kaznionice, a potom opisuje zatvorski režim u Lepoglavi (ulazak u zatvor, život na odjelu, hrana, odjeća i obuća, šetnja, primanje pisama i paketa, posjeti, stegovne kazne, liječnička skrb i sl.). Opširnije se bavi i radom na kazničkim radilištima (sâm je pisac, kao što je spomenuto, bio „posuđen“ Istarskim rudnicima ugljena), što je korisno osobito u svjetlu činjenice da u javnosti općenito postoji dojam kako politički uznici nisu radili ili nisu radili korisne poslove, pri čemu se zaboravlja da su upravo hrvatski politički uznici izgrađivali „autoput bratstva i jedinstva“, gradili Novi Beograd, u vodi do pasa meliorirali Lonjsko polje, na Golome vadili i mljeli kamen te proizvodili betonske pločice za izvoz u Italiju i sl. U istoj glavi se Franić bavi likom dugogodišnjeg upravitelja tamnice, Josipa Špiranca, koji je u uspomenama svih lepoglavskih robijaša ostao zabilježen po svojim sadističkim sklonostima.

Drugi dio knjige (str. 34.-91.) nosi naslov „Umrli osuđenici prema evidencijama KPD Lepoglava“. Tu je, abecednim redom, poredano dvjestotinjak sažetih biografija hrvatskih političkih uznika te tridesetak Srba i drugih stranaca koji su u lepoglavskoj kaznionici umrli ili su ubijeni. Razumije se, u službenim se podatcima redovito govori o smrti prouzročenoj uzrokom koji nije u kauzalnoj vezi s robijanjem, no Franiću je pošlo za rukom rekonstruirati niz slučajeva u kojima su zatvorske vlasti očito krivotvorile podatke o uzrocima smrti osuđenika.

Treći dio („Fizičko i psihičko zlostavljanje osuđenika“, str. 92.-100.), uglavnom se temelji na vlastitome autorovu iskustvu te na objavljenim sjećanjima drugih robijaša. Iza njega, u četvrtom i petom poglavlju, logično se nastavlja opis uspjelih i neuspjelih pokušaja bijega („Tragičan bijeg dviju velikih skupina“, str. 101.-132. i „Pokušaj bijega kao izlaz“, str. 133.-137.). I u tim je glavama Franić poimence obradio veliki broj uspješnih i neuspješnih bjegunaca, rekonstruirajući njihove pojedinačne sudbine. U šestome poglavlju („Likvidacije osuđenika“, str. 138.-180.) opisane su pojedinačne i skupne likvidacije lepoglavskih uznika, a sedmo je poglavlje (str. 181.-193.) posvećeno zagrebačkom nadbiskupu dr. Alojziju Stepincu koji je, kao što je poznato, do-

bar dio svoje kazne odležao u Lepoglavi, sve do premještaja u kućni pritvor u rodni mu Krašić.

Osmo poglavlje bavi se pitanjem koje se obično previđa u svakoj raspravi o djelovanju kazneničkog sustava u totalitarnom poretku: utjecajem postojanja kaznionice u kojoj kaznu izdržavaju politički zatvorenici na političko raspoloženje okolnog pučanstva te na mjere koje vlasti poduzimaju da bi to pučanstvo držale u pokornosti. U tom poglavlju („Strahovlada i teror izvan kazneničkog zida“, str. 194.-215.) Franić je opisao i uglavnom nepoznatu zamisao stvaranja organizacije za oslobođenje robijaša, na čelu koje je stajao ugledni hrvatski sindikalist Andrija Mrzlečki. Posljednje, deveto poglavlje („Što je to ‘preodgojen osuđenik’“, str. 216.-219) zapravo je finale čitave knjige; ono je opis osobe koja je nasiljem i terorom duševno, moralno i tjelesno svedena na ništicu.

Drugo, dopunjeno i prošireno izdanje knjige dr. A. Franića o djelovanju lepoglavske kaznionice 1945.-1990. nizom dokumenata i obiljem podataka, a osobito pitanjima koja provocira, predstavlja važan doprinos proučavanju i shvaćanju novije hrvatske povijesti.

(*Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 1,
Zagreb, 2011., 358.-361.)

HRVATSKA U ŽRVNJU JUGOSFERE (PREDGOVOR)

Kad su Švicarci svojedobno u svoj Ustav unijeli odredbu da državni i kantonalni dužnosnici ne smiju od stranih vlada primiti beriva, odličja, mirovine, darove ili naslove, nisu time htjeli prekršiti prava službenika, nego su tek potvrdili prastaro načelo prema kojemu se ne može istodobno služiti dva gospodara. Služiti dvojici nije samo protivno i Božjim i ljudskim zakonima, kako se u listopadu 1946. pred jugoslavenskim komunističkim sudom izrazio zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac, nego je i nemoguće. Nemoguće je obojici biti jednako lojalan, jer ne mogu interesi dvaju naroda ili dviju država biti navlas isti, pa je onaj koji je tuđu zemlju zadužio toliko da mu ona dodjeljuje odličje, mirovinu ili naslov, morao vlastitu domovinu izdati ili bar njezine interese podrediti tuđima. Da trećega nema, uči nas elementarna logika, uči nas povijesno iskustvo.

No, u Hrvatskoj su poodavno na cijeni veleposlanici i ministri vanjskih poslova koji, umjesto hrvatskih u inozemstvu, promiču tuđe poglede u Hrvatskoj, generali koji se stranim odličjima prse više nego hrvatskima, obavještajci koje pohvalama obasipaju obavještajne službe drugih država, guverneri koje nagrađuju tuđe nacionalne banke i inozemna središta moći, ministri financija koji su postali namještenicima stranih bankara nakon što su hrvatske banke doveli na rub propasti, pa ih onda sanirali novcem hrvatskih poreznih obveznika i potom u bescjenje prodali strancima, i predsjednici vlada koji smatraju kako ih treba okititi lovorovim vijencem zbog toga što su tuđi diktat uspjeli nametnuti vlastitom narodu, i što su simbole vlastite slobode prodali kao „roba afrikanskoga“, ravnodušno prebirući skromne mrvice s tuđih stolova. A najprljaviji dio toga prljavog posla iz dana u dan obavljaju mediji koji sve tradicionalne vrijednosti – među kojima su obitelj, narod i domovina na prvome mjestu – sustavno prešućuju ili izvrgavaju ruglu.

Skoro bez iznimke stasali su ti tuđinski namještenici, visoki i nešto niži predstavnici tzv. međunarodne zajednice, kao ljuti protivnici Europe i zapadnjačke kulture, obožavatelji *Moskovije,* ruskih stepa i sibirskih gulaga, a onda i afroazijskih širina na kojima se prostiralo carstvo samozvanih *nesvrstanih,* prošarano okrutnim diktatorima, katkad i ljudožderima u predsjedničkim foteljama. A ipak su ti tipovi danas postali mjerom naše inteligencije i kulture, međašem naše savjesti i svjetionikom naše budućnosti. Spremni u svakom trenutku iznova se odreći Hrvatske, prisežu oni pritom Europi i uvjeravaju nas da

put u nju oduvijek i zauvijek vodi preko Kajmakčalana i Beograda, u taktu kozaračkoga kola i u vulgarnom mirisu *leskovačke mućkalice*. Prednjače u tome oni političari koji su Srbima poručivali da će se vratiti otkud su došli, odnoseći samo prašinu na opancima, i oni novinari i publicisti koji su ne tako davno objašnjavali kako je nužno vojno poraziti Srbe (ne samo Srbiju), da bi taj narod shvatio istinu o genocidu koji su njegovi sunarodnjaci počinili nad Hrvatima i Bošnjacima, što mora dovesti do „preuzimanja užasa povijesne odgovornosti" kakvu su Nijemci ponijeli 1945. godine, i kako Hrvat, koji „zarad razgovora sa Srbinom pristane na tezu o građanskom ratu, podijeljenim krivnjama i pomirenju pod svaku cijenu, on će možda uspostaviti kontakt sa Srbinom, ali će izgubiti kontakt sa samim sobom".

Ti propovjednici mržnje i isključivosti danas optužuju Hrvatsku i hrvatski nacionalizam, kukajući za svojom domovinom *od Vardara pa do Triglava*; ti svjedoci optužbe na političkim procesima i batinaši šestosiječanjske i prvoprosinačke diktature danas zelotskim fanatizmom propovijedaju ljudska prava (uz uvjet da se ne radi o pravima Hrvata!); ti glasnogovornici tzv. slobode govora i danas na puno rafiniraniji, ali jednako brutalan način ušutkavaju sve one koji misle drugačije. I sva se njihova aktivnost i u posljednja dva desetljeća svodi na to da dokažu kako su Hrvati nesposobni za samostalan državni život, kako je Hrvatska tek puka pogrješka povijesti, vrijedna jedino da nestane.

Njihova *željezna štanga* danas je presvučena patvorenim baršunom, ali je i dalje ostala željezna. Zato je danas možda teže nego ikad pisati protiv onih koji mogu proskribirati, i opasnije je nego ikad prije tim tamničarima duha „plunuti v oko kak se šika bandi". Ali, baš zato što je teže i opasnije, time je časnije: povijest ljudskoga roda nas uči da samo prkos i dostojanstven otpor zaslužuju poštovanje, da trajne plodove ubiru samo oni koji su kadri „graditi svoje gradove na Vezuvu, slati svoje brodove u neistražena mora".

Zbirka tekstova Davora Dijanovića uvrštenih u ovu knjigu pokazuje da i njezin autor spada u tu kategoriju. Bilo je i ima i drugih mladih ljudi koji su bili spremni prihvatiti taj rizik, bilo ih je koji su pojedinim tekstovima nagovještavali da će osvjetlati vlastiti obraz i zadužiti svoj narod – a kroza nj i čitavo čovječanstvo – ali ih je malo koji su na tome putu ustrajali, pokazujući svijest o tome da su ustrajan rad i duhovno uzdizanje dug i obveza i prema sebi i prema drugima. Tekstovi Davora Dijanovića, iako nastali u oduljem vremenskom rasponu i često kao odgovor na neposredne poticaje, uvijek imaju isti motiv i istu poruku: hrvatska državna neovisnost nužna je pretpostavka slobode, prava i blagostanja svakog pojedinca. Ti tekstovi pokazuju autorovu iznimnu

konzistentnost i zavidnu oštroumnost. Ništa u njima nije slučajno: sve je plod ozbiljnoga i temeljitog promišljanja u vremenu kad je Hrvatska intenzivnije nego ikad podvrgnuta pritiscima da prestane biti hrvatska, i da pod tobožnjom europskom zastavom ponovno postane tek pokrajinom neke *zapadnobalkanske*, *jugosferske*, *regionalne* himere.

No, s obzirom na Dijanovićevu mladost, možda najviše od svega fascinira njegova odlučnost da u nijednom trenutku ne dopusti osjećajima da nadvladaju nad razumom, da se ne upusti u intelektualna domišljanja koja bi ugrozila uvjerljivost argumentacije, ali i to da ne zatvori oči pred nedostatcima osoba i pokreta u čije bi ga sljedbenike površan čitatelj mogao svrstati. Autorova zabavljenost idejama, a ne pojedincima, njegova svijest o važnosti nacionalne države za hrvatski narod i za čitavu Europu, njegovo uvjerenje da su pojedinci, stranke i pokreti tek instrumenti za oslobođenje domovine i ostvarenje slobode, demokracije i blagostanja, te uvjerljivost i mnogostrukost argumenata kojima zastupa svoja stajališta, čine ovu knjigu iznimno vrijednom, neusporedivo vrjednijom od hrpe ukoričenih kolumni kojima tzv. etablirani autori i iskusna novinarska pera nastoje pobijediti usud novinskoga osvrta: da već sutra bude zaboravljen. A kao što će sukob hrvatstva i jugoslavenstva, nažalost, još dugo – sve dok potonje jasno i bez ostatka ne prokažemo kao zločin i izdaju – biti mòra na našim prsima, tako će i ova knjiga, nema sumnje, još dugo biti poziv na uzbunu i jedan od putokaza prema slobodi.

(Predgovor knjizi Davora DIJANOVIĆA, *Hrvatska u žrvnju Jugosfere. Izabrani članci, eseji i prikazi*, vlastita naklada, Bjelovar, 2015., 11.-13.)

*HRVATSKI MUSLIMANI: BILO JE SUTRA (DRUGI PUT)**

Vjerujem da bismo i mi kao pojedinci i čitav naš narod bili sretniji kad bi predstavljanje ove knjige bilo zalog budućnosti, a ne samo nostalgično prisjećanje na prošlost.

U saslušanju pred jugoslavenskim komunističkim istražiteljima u ožujku 1947. godine, jedan od likova iz knjige gospodina Bakšića koju danas predstavljamo, zadnji ministar vanjskih poslova hrvatske države nastale u doba Drugoga svjetskog rata, na optužbe da je bio ustaša, uzvratio je riječima:

„Moram priznati da je mene kao i mnogo mojih istomišljenika impresioniralo oduševljenje koje je vladalo u Hrvatskoj nakon proglašenja NDH. (...) Glavni motiv koji me je rukovodio da pristupim, odnosno kada sam pristupio ustaškom pokretu, bila je ideja hrvatske države. Na mene je dakle pri tome utjecala spoznaja o pravu hrvatskog naroda na svoju državu i drugi motivi me nisu pri tim rukovodili. (...) Ja sam vjerovao da nastojanje hrvatskog naroda za slobodom ne će biti zanijekano i da će to pravo na državu biti respektirano."

Bio je Alajbegović previše inteligentan i preiskusan da ne bi znao kako ga čekaju vješala, ali – nije dao da se povijest izbriše, niti je u nju htio otići na koljenima, odričući se vlastitih ideala.

Znao je za onu *kranjčevićevsku* pouku: ne umire se danom fizičke smrti, umire se onda kad se počne sumnjati u ideale, kad se pomirimo sa smrću ideala.

Likovi opisani u ovoj knjizi pokazuju da je Starčevićev ideal Hrvata kao moderne viševjerske nacije bio moguć, i da je taj ideal uništilo jugoslavenstvo, taj najotrovniji korov na hrvatskoj narodnoj njivi. Tužni razvitak kojemu svjedočimo u posljednja dva desetljeća zapravo je izravni plod te otrovne biljke. On je 1918. i, u još drastičnijem obliku 1945. godine, presjekao i onemogućio prirodni razvitak, razvitak koji bi ovu vrijednu knjigu učinio suvišnom.

I zato danas, najčešće nesvjesni da smo i jedni i drugi žrtve tuđinskog nasilja, mi, hrvatski katolici (ili šire: svi mi koji smo potekli iz kršćanskoga civilizacijskoga kruga) s mentalnom rezervom govorimo o hrvatskim muslimanima (pa nam je shvatljivo da je, primjerice, Jakov Blažević Hrvat, dok o hrvatstvu

* Ovo izlaganje na predstavljanju knjige Mirsada Bakšića, *Doprinos Muslimana hrvatskoj kulturi i državi* (Zagreb, 2011.), u prostorijama Hrvatskoga kulturnoga centra (HKD Napredak) u Zagrebu, 27. listopada 2011., osim na nizu internetskih portala, objavljeno je i u časopisu *Hrvatski domobran*, 22/2012, br. 1 (128), siječanj-veljača 2012., 29. Knjigu su tada predstavili još i Zlatko Hasanbegović, Joško Lončarić i Zvonimir Šeparović.

Ademage Mešića dvojimo; dopuštamo da je Hrvat čak i Goran Babić, dok se Alije Nametka odričemo!), a istodobno se s druge, bošnjačke strane, sve one muslimane koji se osjećaju Hrvatima, smatra izdajicama.

Jedva je moguće i zamisliti težinu položaja one danas nevelike skupine koju jedni odbacuju, a drugi ne prihvaćaju; a jedva je moguće i zamisliti zorniji dokaz tragedije koju nam je jugoslavenstvo zauvijek namrlo.

Zato knjigu gospodina Mirsada Bakšića treba čitati, zato što ona podsjeća na neka bolja vremena, i zato što je ona spomenik ljudima koji su bili vrjedniji i bolji od nas...

(*Politički zatvorenik*, 21 (22!)/2011., br. 236, studeni 2011., 6.)

GODINA 1918. PRETHODNICE, ZBIVANJA, POSLJEDICE.

Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008., uredio Zlatko Matijević, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., 343 str.

Ima u životu svakog naroda događaja i godina koji se ne samo ovlaš nazivaju presudnima, nego se i s pravom smatraju takvima. No, nema u Europi nijednoga koji je u istome stoljeću, zapravo u svega dvadesetak godina, doživio dva tako strahovita i dalekosežna loma, kao što ih je doživio hrvatski narod 1918. i 1945. godine.

Hrvatski slučaj nema analogije.

Nije s njime, osim na prvi pogled, usporediv ni slovački. Poput Hrvata, čije su zemlje većinom ušle u sastav novoosnovanoga Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Slovaci jesu 1918., umjesto da postanu gospodarima svoje sudbine, ušli u državnu zajednicu s Česima; i kod Slovaka je – slično kao kod Hrvata – kasniji pokušaj da se osove na vlastite noge (1939.–1945.) u okviru Hitlerova „novoga europskog poretka“ okončan povratkom pod Prag i skorom uspostavom boljševičke vladavine.

No, kod Slovaka – čak i bez obzira na to što je komunistički teror u jednoj, razmjerno dugoj fazi, bio i brutalniji nego što je bio u posljednja dva-tri desetljeća Jugoslavije koja je obnovljena pod komunističkom čizmom – ni 1918. niti 1945. godina nisu značile izlazak iz višestoljetnoga, upravo tisućljetnoga kulturnog kruga i lutanje po stranputici koja je geopolitički, psihološki i kulturno bila potpuna nepoznanica slovačkoj tradiciji. Slovačke su elite napravile teške i skupe, jedva oprostive pogrješke; hrvatske su odvele Hrvatsku u katastrofu. To je, uostalom, jedan od važnih razloga, ako ne i najvažniji, da su se Slovaci malo nakon pada Berlinskoga zida mirno i bez trauma, a posebno bez krvoprolića i razaranja, odvojili od Čeha i započeli samostalni nacionalni život. Dramatična razlika koju u odnosu na slovačko osamostaljenje pokazuje hrvatski slučaj – u kojem ljepljiva smjesa sukrvice i balkanskog blata još uvijek, duboko u 2011. godini, prianja uza svaki hrvatski pokušaj oslobođenja i okretanja prema budućnosti – jasno ilustrira razliku između hrvatske i slovačke Tisuću devetsto osamnaeste.

Nakon što je nedavno objavljena zbirka dokumenata o djelovanju Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, također prikazana na stranicama ovog časopisa (*Pilar*, III/2008., br. 6, 120.-124.), o tome mučnom trenutku hrvatske

povijesti govori zbornik radova *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, što ga je uredio dr. sc. Zlatko Matijević, a 2010. objavio Hrvatski institut za povijest. U zborniku je objavljeno petnaest mahom zanimljivih članaka, a uz njih (ili ispred njih) kratki tekst prof. dr. sc. Ljubomira Antića. Urednik napominje da su zbog tehničkih razloga izostali tekstovi nekih sudionika znanstvenoga skupa, ali i oni koji su u zborniku objavljeni, bitno doprinose shvaćanju tendencija i tokova hrvatskoga društvenog i političkog života u vrijeme uoči zlokobnoga Prvog prosinca 1918.

Mr. sc. Ivan Bulić raspravlja o savezu Hrvatsko-srpske koalicije (HSK) i bana Ivana Skerlecza u upravljanju banskom Hrvatskom, posebno ističući kako su srpski političari u HSK napravili taktički zaokret u odnosu na Khuenovo doba, podupirući Hrvate u njihovu zahtjevu za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom, uz uvjet da BiH bude prepuštena Srbiji. Ta je politika imala izvorište u službenoj Srbiji, koja je dala znatnu potporu izbornoj pobjedi Koalicije. Činjenica da je srpsko krilo HSK u Budimpešti kontaktiralo sa službenom Srbijom, nije bez uzročne veze s kratkovidnom mađarskom potporom Koaliciji, koja je, kako je Ivo Pilar davno primijetio, bitno pridonijela ne samo slabljenju hrvatskoga položaja, nego i destrukciji Austro-Ugarske kao države. U taj se kontekst izvrsno uklopio politički blijedi ban Ivan Skerlecz koji se do toga visokog imenovanja nije uopće bavio politikom. Bulićev rad solidno osvjetljava Skerleczovo djelovanje, iako na nekim mjestima ima i nedovoljno izbrušenih formulacija. Solidan je primjer toga, recimo, autorova tvrdnja kako je iz Radićeva saborskog istupa 16. travnja 1915. moguće zaključiti „da je hrvatska politička javnost znala za Londonski ugovor“ (str. 41.). Moglo bi se, naime, spekulirati o tome da je hrvatska politička javnost o tome nagađala, ali teško da je 16. travnja mogla znati za tajni ugovor koji je potpisan deset dana kasnije, 26. travnja iste godine. No, ta i slične sitnije primjedbe ne mijenjaju opću ocjenu o solidnosti Bulićeva rada.

Prilog dr. sc. Vijolete Herman Kaurić o ozračju dobrotvornih priredaba održavanih u Zagrebu tijekom Prvoga svjetskog rata sadrži vrijedan, u pravilu posve ignoriran prikaz stupnja ograničenja ljudskih i političkih prava, te gospodarskoga i javnog života u ratno doba. On nije samo nezaobilazan za shvaćanje prilika u kojima su se održavale ondašnje manifestacije i u kojima je objelodanjivan tisak u banskoj Hrvatskoj, nego je inspirativan i za usporednu raščlambu restriktivnih mjera koje su u Hrvatskoj uvedene ratne 1941. i koje (nisu!) uvedene također ratne 1991. godine. Čini se da pogotovo restriktivne

mjere iz 1941. ne će biti moguće pravilno shvatiti bez usporedbe s onima iz 1914. godine.

Usporedno s time, konfrontaciju s još prevladavajućim, *jugoslavenskim tumačenjem* Svibanjske deklaracije iz 1917. nastavlja dr. sc. Jure Krišto. Hitci u Sarajevu, smatra on, označili su kraj pokušaja hrvatskih i slovenskih političara koji su u suradnji s prijestolonasljednikom „radili na državnopravnoj reformi Monarhije, što je, barem, za Hrvate, ujedno značilo ujedinjavanje hrvatskih zemalja“ (str. 73.). Toj je ocjeni teško *odbiti pera* i uvijek ju treba imati na umu (osobito u onim, ne tako rijetkim zgodama, kad se ističe da je stvaranje jugoslavenske države za Hrvate ipak bilo pozitivno, jer je – tobože – osiguralo okupljanje hrvatskih zemalja u istome državnopravnom okviru, pri čemu se ignorira ne samo sudbina Baranje i kockanje Bosnom i Hercegovinom, nego i otpadanje Istre, pozamašnih *rapallskih krnjataka* i Rijeke!). Krišto napominje da i danas postoje suprotstavljene prosudbe o značaju i značenju Svibanjske deklaracije, dopuštajući da njezini tvorci možda i nisu htjeli ono čime je ona urodila, ali su tomu ozbiljno pridonijeli. Njima uz bok stajali su katolički krugovi, dok su na suprotnoj strani barikade ostali usamljeni pravaši frankovačke orijentacije i vrhbosanski nadbiskup dr. Josip Stadler s uskim krugom hrvatskih intelektualaca. Iako je činjenica da se „stihija jugoslavenstva“ u to doba „valjala ulicama hrvatskih i bosanskohercegovačkih gradova“ (str. 83.), Krišto skreće pozornost na bilješke u dnevniku zagrebačkog nadbiskupa dr. Antuna Bauera, koje su ovjekovječile ravnodušnost zagrebačkoga građanstva.

Na tu hladnoću kojom su zagrebački građani – protivno oduševljenju širih političkih krugova – dočekali proglašenje nove države, nadovezuje se članak dr. sc. Zlatka Matijevića „Guske u magli: Djelovanje članova Središnjeg odbora Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu (listopad 1918. – siječanj 1919.)“. Autor, za čiju će studiju o Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba prof. dr. sc. Mira Kolar na drugome mjestu u istom zborniku kazati da su njome razriješene sve nedoumice o osnutku i djelovanju Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, jasno pokazuje da je to tijelo, kao i njegov državnopravni proizvod, kratkotrajna i takozvana Država Slovenaca, Hrvata i Srba, voljom svojih ideologa i tvoraca *nastalo da nestane*, kao prijelazni oblik kojemu je svrha da se iscrpi i utrne stupanjem pod skute Petra I. Karađorđevića, kralja „mučenice Srbije“. Ni Matijević, kao ni Krišto, ne smatra da ta politika kojom je Hrvatska *pala pod oslobođenje*, zaslužuje da ju se smatra *providencijalnom*.

Još manje su to smatrali sudionici znamenite petoprosinačke pobune, o kojoj u članku „Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918. godine“, piše dr. sc. Stjepan Matković. Otklanjajući niz dvojbi o samome tijeku pobune i o njezinih osamnaest neposrednih žrtava, te ispravljajući pogrješke koje se mjestimice javljaju u literaturi, Matković u tekstu, obogaćenom s četiri priloga, konstatira kako je očito da domobranska pobuna ipak nije bila široko zamišljeni ustanak. Njezino gušenje, po ocjeni autora, navodi na zaključak da je Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba na vojnom planu ipak funkcioniralo, što potkrjepljuje i efikasnost kojom je suzbilo „protunarodno djelovanje“, umirovilo austro-ugarske časnike, a poduzelo i niz drugih koraka, kao što je obustava pravaške *Hrvatske* i progon Stranke prava, od koje se ta politička grupacija nikad nije oporavila. Iz toga se može zaključiti i to, da Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba ni u odnosu na talijanske imperijalističke pretenzije, koje su se od onda do danas potezale i potežu kao *argument za Jugoslaviju,* nije bilo tako nemoćno. U najmanju ruku, u pravu je bio Dragutin pl. Hrvoj, kad je tomu smišljenom širenju osjećaja straha pokušao parirati riječima: „Ili Italija ima uza se cijelu antantu – onda si mi sami ne možemo pomoći; ili Italija radi na svoju ruku – i onda ćemo mi proti njoj uspjeti na temelju svoga prava; u nijednom slučaju ne će nam pomoći ni jedinstvena država, ni kraljevska vlada u Beogradu, ni nitko drugi“ (str. 134.).

Političke prvake dalmatinskih Hrvata u to je bilo teško uvjeriti. U tekstu „Zemaljska vlada za Dalmaciju (2. studenoga 1918. – 20. siječnja 1919.)“ dr. sc. Zdravka Jelaska Marijan opisuje klimu koja je vladala u Dalmaciji u svjetlu talijanske okupacije. Glad, oskudica, talijanske prijetnje te shvaćanje da je Država Slovenaca, Hrvata i Srba ionako puki provizorij, pridonijeli su požurivanju ujedinjenja sa Srbijom, u čemu su dalmatinski političari prednjačili u odnosu na one u banskoj Hrvatskoj. Autorica pritom upozorava na to da su uspomene jednoga od glavnih aktera tih zbivanja, dr. Josipa Smodlake (kojega su protivnici ne bez razloga zvali *stodlakom*), prilično nepouzdane, ali i na to da ujedinjenje nije zaustavilo ni daljnje napredovanje talijanskih postrojbi niti produljenje talijanske okupacije. Unatoč tomu se, primjerice, na Braču – kako u svome članku „Brač u Prvome svjetskom ratu: prema agrarnom raspletu“, koji se primarno bavi „glavnom temom otočke povijesti“, vlasništvom nad zemljom, piše prof. dr. sc. Josip Vrandečić, bučno slavio dolazak srbijanske vojske na otok. Jedan će drugi pisac – ne u ovom zborniku – opisivati kako se 1941. odlazak te vojske s istoga otoka slavio podjednako bučno. Za slavlje

koje, nadajmo se, smijemo nazvati konačnim, trebat će čekati još daljnjih pola stoljeća.

Prof. dr. sc. Mira Kolar bavi se „Privrednim i socijalnim razlozima propasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba“. Osvrćući se na rasprave o državnopravnom karakteru Države Slovenaca, Hrvata i Srba, ona smatra da je ta država postojala, ali da je tijekom kasnije jugoslavenske države nestala relevantna dokumentacija, odnosno da su: „oni koji su stvorili Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevstvo SHS) imali dvadeset godina vremena da pročiste svu dokumentaciju o njoj“. Ne objašnjavajući zašto taj rok omeđuje na dvadeset, a ne na, recimo, skoro 23 godine, prof. Kolar navodi kako je zapisničar Hrvatskog sabora Bogdan Stopar odnio 1918. u Beograd veliku količinu gradiva, sudbina kojega je ostala nepoznata. Njezina se teška optužba ne zaustavlja na tome, jer ona tvrdi kako je nakon Drugoga svjetskog rata za sređivanje ostataka toga gradiva „bio zadužen Bogdan Krizman, kumče B. Stopara“, pa je i on također pomogao da se „unište i zadnji tragovi o postojanju Države SHS“. Dokazi za te tvrdnje, doduše, nisu izneseni, ali je – osim ozbiljnosti same autorice – svakako korisno imati na umu ne samo neprijepornu činjenicu da su arhivski fondovi Države Slovenaca, Hrvata i Srba opustošeni, nego i tu neobičnu primjenu *načela nasljeđivanja* u hrvatskoj odnosno jugoslavenskoj historiografiji i arhivistici, kojoj kao da su Bogdani *Bogom dani*.

Istaknuti slovenski povjesničar, stručnjak i za *hrvatske teme*, doc. dr. sc. Andrej Rahten, u članku „Politika zapadnih velesila prema južnim Slavenima 1918. i 1919. godine“ daje vojnopolitički okvir nastanka jugoslavenske države, dok dr. sc. Husnija Kamberović u tekstu „Bošnjaci i stvaranje jugoslavenske države 1918. godine“ podsjeća na to da je zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine general Stjepan barun Sarkotić još u srpnju 1918. procjenjivao kako su muslimani „najmanje inficirani jugoslavenskom propagandom“. Iz memoranduma koji su Safvet-beg Bašagić i Šerif Arnautović predali caru i kralju Karlu I. (IV.) 17. kolovoza 1917. razvidno je kako se tadašnja muslimanska elita odnosila prema autonomiji Bosne i Hercegovine u Monarhiji. Međutim, politika približavanja mađarskim vladajućim krugovima i konfesionalno organiziranje političkoga života u njoj, stvarali su pretpostavke za uglavnom bezbolno prihvaćanje jugoslavenske koncepcije u vodećim muslimanskim krugovima.

Na Kamberovićevo prihvaćanje već tradicionalne ocjene o Stadlerovu prozelitskom i naizgled protumuslimanskom djelovanju – koja u određenoj mjeri ignorira novija istraživanja političke djelatnosti vrhbosanskog nadbiskupa – nadovezuje se i s njim u stanovitoj mjeri neizravno polemizira tekst dr. sc.

Ivice Lučića „Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918.–1921.)“. Lučić opisuje odjeke europskih vojnopolitičkih previranja u Bosni i Hercegovini, u kojoj je velikosrpska propaganda imala već dugu tradiciju i snažna uporišta. Velikosrpski su agitatori među muslimanima i katolicima nastupali s jugoslavenskom retorikom i samo su rijetki shvaćali njihove prave ciljeve: među viđenijim katolicima je takvih bila šaka, među muslimanima jedva i toliko. Kao i na području Trojednice, jugoslavenska se plima nezaustavljivo širila. Međutim, već prva izvješća pokazuju da je u katoličkom pučanstvu u Hercegovini, za razliku od muslimanskoga i srpsko-pravoslavnoga, osjećaj rezerviranosti, pa i odbojnosti prema novoj državi prevladavajući. Autor opisuje i teške gospodarske prilike te ovisnost hercegovačkih seljaka o poljodjelstvu, napose o uzgoju duhana koji je bio podvrgnut državnom monopolu, a u sklopu rasprave o političkom organiziranju Hrvata, upozorava na naizgled paradoksalnu činjenicu da su u to vrijeme bosanski franjevci mahom zagovarali „integralno hrvatstvo“, dok su njihova hercegovačka subraća mahom pristajala uz „katoličko jugoslavenstvo“. Ta konstatacija razlog je više da se dodatnim istraživanjima ustanovi kako je i zbog čega u idućim desetljećima došlo do dramatične promjene te orijentacije.

U svome kratkom, ali korisnom članku dr. sc. Zlata Živaković Kerže opisuje kako su se osječki gospodarski krugovi prilagođavali novonastalim (ne)prilikama u novoj državi, zaključujući da su se hrvatski gospodarstvenici – unatoč seriji restriktivnih mjera – načelno ipak bolje snalazili u nepovoljnom okruženju, pa je i grad Osijek postupno izrastao u važno upravno-političko, a posebno gospodarsko središte.

Filip Hameršak, poslovično sklon interdisciplinarnom pristupu, u svome iznimno zanimljivu članku „Prvi svjetski rat i hrvatska autobiografska književnost (Stanje, naznake i mogućnosti istraživanja)“ razmatra značenje koje autobiografska književnost ima u historiografskoj analizi. Organizirajući rad u četiri poglavlja, Hameršak donosi kronološki pregled hrvatskih povijesnih dijela o Prvome svjetskom ratu, uspoređujući ih s dosezima inozemne literature. U trećem dijelu načelno se bavi ulogom i značenjem autobiografskog štiva, ističući da ono, uza sve nužne rezerve i opreze, predstavlja nezaobilazan izvor za shvaćanje raspoloženja pojedinaca i društvenih skupina, a u pojedinim situacijama skrupulozan i marljiv istraživač upravo iz njih može razaznati pravi *duh vremena* odnosno silnice koje su pokretale krupne društvene promjene. Četvrti je dio posvećen bilježenju i ocjeni autobiografskih djela hrvatskih autora iz doba Prvoga svjetskog rata.

U prilogu „Rušenje Austro-Ugarske Monarhije (1914.–1918.). Svjedočanstvo dr. Mate Drinkovića“, dr. sc. Ivica Zvonar nakon kratke napomene o političkom djelovanju toga bivšega pravaša i kasnijega korifeja jugoslavenstva, donosi prijepis dosad neobjavljenog Drinkovićeva memoarskog teksta, nastalog vjerojatno sredinom dvadesetih godina XX. stoljeća. U njemu se Drinković bavi nastankom prve jugoslavenske države, pa je tekst uvelike komplementaran njegovu pamfletu *Hrvatska i državna politika* (Zagreb, 1928.), koji je pod dojmom dramatične državne krize objavljen u vlastitoj nakladi.

Zbornik zaključuje članak Tihomira Cipeka „Imperijalni imaginarij 1918.–2008. Velikosrpstvo Radikalne stranke“, koji pokazuje kontinuitet velikosrpske inspiracije u znatnome dijelu srbijanskoga društva tijekom posljednjih gotovo stoljeće i pol. Pisac ga zaključuje otvorenom didaktičkom napomenom koja ima poslužiti kao poučak ne samo povjesničarima, nego i političarima: „Imperijalni imaginarij i dalje čini bitnu strukturu mišljenja u srpskoj politici“.

Korisno je to podsjećanje i svojevrsni *crescendo* čitava zbornika.

Baš zato, s obzirom na ovaj i na sve nabrojene i ukratko opisane članke, nije slučajno da je za kraj ovog prikaza ostavljen osvrt na tekst prof. dr. sc. Ljubomira Antića „Godina 1918. i hrvatska država“, premda ga je urednik uvrstio na početak (baš kao što je i na samome znanstvenom skupu bio prvi održani referat). Makar Antićev tekst bio vrlo kratak (nepune četiri stranice), i makar bio pisan u formi koja je za znanstvene zbornike neuobičajena, on je vrijedan po čitavoj seriji intrigantnih pitanja koje postavlja. Iz činjenice da je objavljen izdvojeno, prividno kao svojevrsni zajednički nazivnik čitava zbornika („Umjesto predgovora“), bilo bi krivo zaključiti da on predstavlja pokušaj autorske sinteze gledišta koja zastupaju ostali autori. Baš naprotiv, on je u odnosu na većinu priloga u zborniku disonantan, što na svoj način sugerira već i urednička napomena u kojoj se ne ostavlja dvojba oko toga da je 1918. bila „prijelomnica“ odnosno godina u kojoj su Hrvati napustili srednjoeuropski kulturni i civilizacijski krug te ušli u desetljeća iluzija, lutanja i bolnih otrježnjenja u balkanskome geopolitičkom prostoru.

Nasuprot tomu, Antić zastupa drugačije mišljenje. Ne zadovoljava se onim prastarim fatalističkim *quod fit, necessario fit* (što se dogodilo, moralo se dogoditi), nego ide dalje, tvrdeći: „Hrvati 1918. nisu imali dostatno moći za formiranje vlastite neovisne države te su s tim u svezi oblikovali svoje ponašanje“. No, istodobno toj svojoj sublimaciji tadašnje hrvatske situacije – koja objektivno predstavlja nehotični alibi ne baš za sve, ali svakako za većinu jugoslavenskih i južnoslavenskih sanjara i mjesečara, ali i protuha i batinaša –

stavlja ogradu: „Nadam se da se to može reći bez straha da budete etiketirani kao osoba s ‘patriotskim deficitom’“.

Rekao bih, međutim, da se ne radi o strahu od etiketa, nego o ispravnosti zaključivanja. *Protuprimjer* je *terminus technicus* iz Aristotelove logike, u kojemu iz istinitih premisa slijedi neistinita konkluzija. Antić je, naime, potpuno u pravu kad tvrdi da je 1905. politikom novoga kursa hrvatska politika kapitulirala pred srpskom; da su u svjetskome ratu Hrvati kao narod bili u teškom položaju i objektivno nemoćni da sami odluče o vlastitoj sudbini; da skoro nijedna (on kaže: nijedna relevantna) politička snaga, pa čak ni pojedinac – s iznimkom dr. Ive Pilara – tada nije razmišljala o hrvatskoj državi; da ni Stjepan Radić nije bio protiv ulaska u jugoslavensku državu, nego tek protiv načina na koji se ujedinjenje ostvaruje i sl. Sve to jest točno, ali to ne znači da je ispravan zaključak kako je Jugoslavija bila jedini, a još manje pravi „izlaz u nuždi“ (Lj. Antić) i „pojačanje koeficijenta sigurnosti“ (M. Krleža). Još neprihvatljivijim smatram Antićev zaključak: „Ići izravno prema cilju, neovisno o okolnostima, svojstvo je naivnih ili neodgovornih“ (str. 20.).

Ne radi se samo o tome da je „oprezan čovjek nikakav čovjek“, kako je često ponavljao Vlado Gotovac, jer je taj kalambur hrvatskoga pjesnika i političkog uznika zgodniji kao pjesnička fraza i moralistička (da ne kažem: moralizatorska) doskočica, kojoj se je i sâm Gotovac često puta pokušao ukloniti (vidi npr. pod: Antun Šoljan na Matoševu mirogojskom grobu, u ožujku 1964.!), negoli kao uzus ponašanja u političkoj borbi. No, smatram da čitav problem treba drugačije impostirati, odnosno da se mora postaviti pitanje i nacionalnoga i stranačkog programa, kao izraza potrebe, ciljeva i htijenja.

Tek u tom svjetlu može se pitati, zašto velika većina tadašnjih hrvatskih političara nije htjela razmišljati o samostalnoj hrvatskoj državi i što su zamišljali kao alternativu tom idealu (prema onoj Kissingerovoj, da se državnike ne sudi samo po uspjesima, nego i po njihovim predodžbama o alternativi)? Zašto su vodeći od njih (poput Frana Supila i Ante Trumbića) čak uvjeravali europske velesile da je hrvatska država nepoželjna i – ako se nešto mora žrtvovati u korist Italije – neka se žrtvuje, samo neka se stvori Jugoslavija? Tko im je, na kojim i na kakvim izborima, dao pravo da interese jugoslavenskog ujedinjenja stavljaju ispred prava i interesa hrvatskog naroda na osamostaljenje? Tko im je dao pravo da se – poput Supila 1908. – založe za prepuštanje Bosne i Hercegovine Kraljevini Srbiji? Tko ih je ovlastio da „bogu jugoslavenskog ujedinjenja“ (kako se izrazio Trumbić 1920.), ne trepnuvši, u Rapallu žrtvuju lavovske dijelove hrvatskoga teritorija?

I što uopće znači „ići neovisno o okolnostima“? Kad su u povijesti bile „povoljne“ okolnosti za razbijanje jedne i stvaranje druge države? Što bi s Hrvatskom bilo 1991., da su se Hrvati i njihovo tadašnje vodstvo ravnali prema onomu što su htjeli Washington, London, Pariz i Moskva? I još dalje, nalažu li nam današnje „okolnosti“ da se priklonimo onomu što hoće one sile koje te „okolnosti“ kreiraju, ili nas „zvjezdano nebo nad nama i etički zakon u nama“ ipak sile da se opiremo tim „okolnostima“? Drugim riječima, na etičkoj razini moramo se upitati, tko nam dopušta da se mirimo s rješenjima koja su nepravedna i neprirodna? Na političkoj, pitanje glasi: je li ikad itko u politici postigao ono što nije htio i protiv čega se je borio?

Na većinu ovih (retoričkih) pitanja odgovorili su upravo prilozi iz ovoga vrijednog zbornika. Dvojbe koje formulira prof. Antić ne sugeriraju, dakako, nikakav njegov „patriotski deficit“, nego ilustriraju poziciju koja je za našu povijest u neku ruku klasična, i u kojoj ne nedostaje rodoljublje, nego samopouzdanje, hrabrost i odlučnost. Bez toga – uči nas povijest od Aleksandra Makedonskoga do danas – ni u čemu, a u politici ponajmanje, nema uspjeha ni trajnih postignuća. Zato nema nikakve potrebe da se podižu spomenici trajniji od mjedi onima koji su tuđe interese pretpostavili vlastitima, ali ni onima koji su i nehotice izazvali katastrofu. Iz njihovih primjera valja učiti, ali ih nipošto ne valja nasljedovati. Upravo je to ključna vrijednost i ovoga zbornika i Antićeva teksta: da provocira pitanja, da nas utvrdi u ranije izgrađenim uvjerenjima, i da nas podsjeti kako će budući naraštaji kritičkim okom suditi i nama.

(Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije,
6/2011, br. 11 (1), Zagreb, 2011., 154.-160)

O TUĐMANU, UZ DLAKU AKADEMSKIM PODUZETNICIMA I POLITIČKIM TRGOVCIMA

*(U povodu knjige Jamesa J. Sadkovicha „Tuđman: Prva politička biografija“)**

Činjenica da sve do najnovijeg doba hrvatska historiografija oskudijeva monografijama o velikim osobama iz nacionalne povijesti, teško da će biti bez uzročno-posljedične veze s neslobodom našega naroda. Stanje okupacije, bila ona otvorena ili prikrivena, ne pogoduje znanstvenoj obradi pojedinaca koji su obilježili povijesne epohe, jer je nemogućnost slobodnog istraživanja i vrjednovanja tih pojedinaca (kao i stranaka ili pokreta koje su oni vodili odnosno personificirali), upravo jedan od sastavnih elemenata, zorna ilustracija i dokaz naše neslobode: mogli su rimski robovi dati Spartaka, ali sve dok su bili robovi, nisu o njemu mogli ostaviti pisane tragove ni na pergamentu, a kamoli u mramoru.

Zato se i u nas na prste mogu nabrojiti studije o ljudima koje – i kad se s njihovim pogledima možda ne slažemo – smatramo velikima. Desetljećima su jedine knjige o Starčeviću, Supilu i Gaju bile one pitke publicističke kompilacije Josipa Horvata (čija se, inače posve *nedužna* i pojednostavljena, dvosveščana *Politička povijest Hrvatske* u poratnim desetljećima mogla dobiti samo ispod štanda biranih antikvarijata). Neke su monografije trajno ostajale u rukopisu (poput one o Eugenu Kvaterniku, iz koje je autorica Ljerka Kuntić u doba zatopljenja na vrhuncu Hrvatskog proljeća objavila nekoliko fragmenata u tjednom tisku), a tek 1971. mogli su biti objavljeni izabrani Starčevićevi, Kvaternikovi, Radićevi i Supilovi spisi, kao i tekstovi Strossmayera i Račkoga.

Ne računajući Starčevićeve *Izabrane spise* što ih je Blaž Jurišić priredio, a Matica hrvatska objavila u doba Nezavisne Države Hrvatske (pa su se i zbog Starčevića i zbog vremena objavljivanja nakon 1945. našli na indeksu, a nekad čak pojavile kao *corpus delicti* u političkim procesima), sve dotad su izvorni tekstovi tih političkih ideologa bili uskraćeni hrvatskoj čitateljskoj publici, a naša se inteligencija kulturno i politički odgajala na prikazima i interpretacijama iz treće, malo kad objektivne, a još rjeđe prijateljske ruke. Mraz iz Karađorđeva *opatrnuo* je i te mladice, pa su monografske obrade Miha Klaića iz pera Trpimira Macana odnosno Trumbića i Supila iz pera Ive Petrinovića po-

* Ovaj je prikaz objavljen i u *Političkom zatvoreniku*, 22 (23!)/2012., br. 241 (travanj 2012., 40.-42.), 242 (svibanj 2012., 37.-39.); 243 (lipanj 2012., 44.-45.), 244 -245 (srpanj-kolovoz 2012., 58.-60.).

stale moguće tek kad druga Jugoslavija više nije mogla skrivati znakove svoje smrtne bolesti, a Mužićeva knjiga o Radiću i Bobanove studije o Mačeku, makar zahvaćale samo jedan, doduše najvažniji dio njihove političke djelatnosti, i do danas su nenadmašene.

Sve su te knjige bile ne samo znanstveni, kulturni, nego i politički događaji (ponekad čak i „slučajevi“), a ilustrativno je da je drugo izdanje Mužićeve knjige – iako joj je nakladnik bilo zagrebačko Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda – valjalo 1987. tiskati u Ljubljani (prvo je objavljeno ciklostilom u nakladi Splitsko-makarske nadbiskupije, zalaganjem samog nadbiskupa dr. Frane Franića i uz dlaku partijskim *cerberima*, koji su zatražili da se nakladom i opremom skromno izdanje knjige odmah povuče u trezor).

Za zaglušujuću „hrvatsku šutnju“ toga doba, knjiga o Radiću bila je preteška provokacija. A za Hrvate nije bilo tajne što se u takvim slučajevima znade dogoditi: *radnička klasa* s indignacijom *odbija tiskati kontrarevolucionarno štivo*, a pisac sretnije ruke biva podvrgnut ostracizmu. Onoga nesretnijeg bi naša *socijalistička samoupravna zajednica* iz humanističkih pobuda poslala na hlađenje u Staru Gradišku, na Goli ili u Lepoglavu, da tamo porazmisli o pravome značenju *drugarstva* i *bratstva-jedinstva* te o svrsi odnosno dosezima *socijalističke znanosti*, čiji su smjerovi razvitka zacrtani u neprohodnim spisima i *direktivama* kojekakvih ideoloških komisija.

Zato bi činjenica da se prva cjelovitija biografija prvoga predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana, pojavila nepune četiri godine nakon njegove smrti, mogla govoriti o protivnome, tj. o tome da je knjiga Darka Hudelista (*Tuđman*, Profil international, Zagreb, 2004.), fragmenti koje su se u zagrebačkom tjedniku *Globus* pojavili već za Tuđmanova života, dokaz o slobodi povijesnog istraživanja, pa i o slobodi Hrvatske. No, Hudelistova je knjiga manjkavo, nedovoljno zrelo i previše pristrano publicističko štivo, da bi mogla poslužiti kao dokaz bilo čega, osim što pokazuje da je dijelu intelektualne javnosti u Hrvatskoj sâm Tuđmanov lik odiozan do te mjere da pripadnici te skupine nisu kadri prikriti provalu bijesa i mržnje, pa umjesto pokušaja da Tuđmanov kult – što je doista nastao devedesetih godina, poprimajući mjestimice karikaturalne oblike – demontiraju hladnim, razložnim i argumentiranim pristupom, oni posežu za nedokazivim konstrukcijama i očitim izmišljotinama, pokazujući pritom zapanjujući prijezir prema općepoznatim i lako provjerljivim činjenicama.

Kako iz tih krugova baš nikad nije došao ni približno oštar i ambiciozan obračun s jugoslavenstvom i komunizmom – atributima od kojih svojedob-

no nije bježao ni prvi hrvatski predsjednik – ali ni s kojekakvim financijskim mešetarima i pljačkašima odjevenima u smokinge i večernja odijela, može se lako dokučiti koji je zapravo razlog zbog kojega im je Tuđman trn u oku. Zato je razumljivo da se u obračunu s njime koriste i otrcanim instrumentarijem kojim su se Tuđmanom bavile unitarističke strukture bivšega Saveza komunista Jugoslavije, i da u tom obračunu kao krunske svjedoke prizivaju ljude koje se naziva znanstvenicima, a koji su i danas bezgranično lojalni jednomu totalitarnom režimu što ih je po svojim mjerilima postavio na sveučilišne katedre i u institutske naslonjače. Što su pritom izmišljali izvore, krivotvorili činjenice i po političkim potrebama natezali interpretacije, savršeno je svejedno: u totalitarnom je poretku to najvažniji, svakako i najlukrativniji dio *znanstvene djelatnosti*. A okolnost da je knjiga poput Hudelistove postala brevijarom dijela hrvatske, pa i inozemne intelektualne javnosti, jasno ilustrira inflatornu upotrebu pojma intelektualac, i pokazuje da ni danas, više od dva desetljeća od raspada jugoslavenske države, nisu utrnuli sentimenti onih koji su se vezali uz toga državnopravnog, kulturno-povijesnog i političkog bastarda, ili su bar smatrali kako je s njime život u ovome dijelu Europe lakši i ugodniji.

Drugim riječima, ta polarizacija oko Tuđmanove osobe, baš kao i beskonačne dnevnopolitičke prepirke o traumatičnim podjelama iz Drugoga svjetskog rata, govore o našemu zakašnjelom političkom razvitku i našoj političkoj nezrelosti, ali još više one govore o nečemu drugom: o žilavu otporu što ga jugoslavenska ideologija (koja, kao toliko puta kroz povijest, poprima različite oblike: od jugoslavenskog integralizma do anacionalnoga kozmopolitizma) pruža ideologiji hrvatskog nacionalizma. Bitka koju je većina kulturnih naroda okončala još u XIX. ili najkasnije u prvoj polovici XX. stoljeća, u nas se još uvijek vodi iz dana u dan, s teškim posljedicama za mentalno stanje naroda koji kao da je u vlastitoj, formalnopravno demokratski uređenoj državi, izložen dubljim ideološkim podjelama po prastarim razdjelnicama, nego ikad ranije u svojoj povijesti.

U tom je smislu Tuđman i danas, dvanaestak godina nakon svoje fizičke smrti, na svoj način još uvijek itekako živi subjekt hrvatskoga dnevnopolitičkog života. No, kad je riječ o njemu kao jednoj od kristalizacijskih točaka te ideološke polarizacije, bilo bi nepristojno ne uočiti kako se s ključnim tezama Hudelistova pamfleta – poput one o tobožnjoj *norvalskoj vezi* kao prijelomnici Tuđmanove intelektualne i političke karijere, i o njegovu faustovskom aranžmanu s udbaško-partijskim Mefistofelesom – slažu i oni koje prosječno

neupućena hrvatska javnost nikad ne bi svrstala u kategoriju ni intimnih niti profesionalnih *narikača* za Jugoslavijom i jugoslavenstvom.

Klasičan primjer takvih je Mate Meštrović, omanji sin velikoga hrvatskog (dakako, i jugoslavenskoga ili, štoviše: jugoslavenskog prije svega!) kipara, Ivana Meštrovića. Tako Meštrović, kao posljednji predsjednik emigrantskoga (drugoga) Hrvatskoga narodnog vijeća (HNV), u svojim memoarskim zapisima (*U vrtlogu hrvatske politike. Kazivanje Peri Zlataru*, Golden marketing, Zagreb, 2003.), također u biti prihvaća tu Hudelistovu *norvalsku tezu*, nadograđujući ju i tezom o očevidnoj Tuđmanovoj nagodbi s komunističkim vrhom u Hrvatskoj: oni će njemu prepustiti vlast, a on će ih poštedjeti progona i narodnog revolta, rehabilitirati ih te im omogućiti da i dalje diskretno participiraju u vlasti.

Ne bi, napose iz kasnije perspektive, bar drugi dio te (uostalom, ne sasvim originalne, nego od 1990. do danas bezbroj puta varirane) Meštrovićeve spekulacije valjalo olako odbaciti. Iz posljedica bi se moralo moći ponešto zaključivati i o uzrocima. Nije Tuđman među najmanje zaslužnima za preživljavanje Saveza komunista Hrvatske (pod novim imenom) nakon 1990. godine, nego je među ključnim tvorcima bipolarne hrvatske političke scene, sa svim tužnim posljedicama koje ta bipolarnost nosi. Ali, nipošto pritom ne bi trebalo previdjeti da je ta Meštrovićeva ocjena u izravnu proturječju s njegovim priznanjem da je njemu dolazak u Hrvatsku između dva izborna kruga 1990. omogućio baš taj komunistički vrh u Hrvatskoj, koji je time, bez ikakve sumnje, želio oslabiti Tuđmana i ojačati suparničku Koaliciju narodnog sporazuma (KNS).

Pojam hrvatske političke emigracije i u to je doba (1990.) u domovini imao mističnu snagu. Hrvati u domovini većinom nisu imali jasnu predodžbu o njezinim ograničenim gospodarskim mogućnostima, a uvelike su pretjerivali i glede njezina kulturnog potencijala i političkog utjecaja, pa ne bi bilo nikakvo čudo da je simboličko stavljanje HNV-a na stranu Koalicije (što zapravo nije bilo opredjeljivanje nijednoga tijela HNV-a, nego tek Meštrovićeva „demokratska“ zloupotreba predsjedničkog položaja, motivirana kako možebitnim sugestijama, tako i njegovim uvjerenjem da se kladi na pobjedničko *grlo*!), na prvim slobodnim izborima dovelo i do drugačijih rezultata. Ta, oko Tuđmana se okupila svita ocvalih oznaša i anonimusa koji se rasipaju bučnim krilaticama, dok se Koalicija – protkana nizom karizmatičnih osoba iz doba Hrvatskog proljeća – doimala kao otmjeno, odmjereno društvo koje *zna što radi*. U Koaliciji su se našli oni kojima tehnologija vlasti nije bila nepoznanica, ali i nacionalistički idealisti; bilo je u njoj političkih uznika i uglednih disidenata,

ali i miljenika režima i pojedinaca za koje se vjerovalo da imaju solidne veze u inozemstvu. Bilo je svega, osim vodstva, dinamizma, hrabrosti i odlučnosti. Izborni će rezultati pokazati da su i tada, kao toliko puta tijekom povijesti, šutnja i ustezanje pogrješno proglašeni mudrošću. Jer, nije se radilo o mudrosti, nego o kukavičluku, ideološkoj raznorodnosti Koalicije i nedostatku jasnoga i odlučnog vodstva.

No, u vrijeme kad je Meštrović dao potporu Koaliciji, to su očito osjećali mnogi, ali shvatiti i racionalno izložiti mogli samo rijetki, dalekovidni promatrači. U te Meštrović, po svemu sudeći, nije spadao. Ali i takvomu mu je bilo jasno kako mu raspadajući komunistički režim širom otvara vrata sa samo jednim ciljem: da podupre Koaliciju. Zato je teško shvatljivo da mu kasnije, dok kritizira Tuđmana, ne pada na pamet upitati se, kako to da taj komunistički vrh radi u korist vlastite štete: uspješno se pogađa s Tuđmanom, pa onda toga istog Tuđmana potkapa i ruši uz pomoć Meštrovića, koji se već prethodno u inozemstvu javno izjasnio u prilog KNS-a? Ne znači li to, u najmanju ruku, da se komunističko vodstvo hoće osigurati na obje strane, da traži saveznike i kod Tuđmana i kod Koalicije i da, ako ništa drugo, želi spriječiti da se nasuprot partiji „demokratskih promjena“ nađe kompaktan nacionalistički blok, slijedom čega u odnosima prema sve snažnijim hrvatskim oporbenim strankama pokušava primijeniti udžbenički britanski model *ravnoteže sila*? I ako je tako, po čemu je vodstvo KNS-a *nevinije* od Tuđmana, kad i jedni i drugi polaze od toga da Partiju treba pobijediti, ali ju pritom ne valja *samljeti* i gurnuti u ropotarnicu povijesti, jer ju zbog odnosa snaga u Jugoslaviji i zbog nepovjerenja svijeta, ne valja preko noći pretvoriti u političkog mrtvaca i tako izazvati protivnike (Beograd i JNA) da upotrijebe silu?

Dok će možda zauvijek neriješenim ostati pitanje, tko se je kime poslužio: jugoslavenski komunisti hrvatskim nacionalistima (u težnji da očuvaju stvarni utjecaj u društvu) ili hrvatski nacionalisti jugoslavenskim komunistima (u nastojanju da nominalno preuzmu vlast i stvore bar formalno samostalnu državu), meštrovićevskoj logici ipak ne će postati *sumnjivim* zaključak o Tuđmanovoj faustovskoj pogodbi s *Kockicom* na zagrebačkom Prisavlju (tada zapravo još Šetalištu Karla Marxa), baš kao što Meštrović ne vidi nikakvo protuslovlje u žustrome otklanjaju svih optužaba da je bio pouzdanik američke obavještajne službe, dok se istodobno, na stranicama istih memoarskih zapisa, diči kako su mu „visoko pozicionirani krugovi u Washingtonu“ priličan broj godina povjeravali kojekakve tajne i informirali ga o procjenama i planovima američke politike.

Drugim riječima, poput Darka Hudelista, tako nam je i taj kasniji veleposlanik Tuđmanove Hrvatske u Bugarskoj, iz naizgled autoritativne pozicije sina velikog kipara i predsjednika Hrvatskoga narodnog vijeća, ponudio umiljatu potvrdu Hudelistovih projekcija, servirajući sliku po kojoj je Franjo Tuđman čak i nakon fizičke smrti tek osoba kojoj treba pristupiti s krajnjim oprezom, dok su „visoko pozicionirani krugovi u Washingtonu" još početkom XXI. stoljeća paradigma altruizma i moralne uspravnosti.

A bilo bi pravo čudo da na te i slične napadaje na Tuđmana, nadahnute ideološkom mržnjom, osobnim animozitetima i neispunjenim ambicijama, nije došao odgovor. U jednom je dijelu on bio civilizirana i odmjerena replika nekih njegovih suradnika koji znaju da, braneći Tuđmana, brane i sebe. Premda time slabe snagu vlastite argumentacije, svakako zaslužuju više i razumijevanja i poštovanja od onih drugih predsjednikovih suradnika, koji su se odmah („Kralj je mrtav, živio kralj!") pridružili protivnoj struji, napadačima, razgolićujući time vlastiti karakter i pokazujući zorno, koliko je kod njihova ranijeg poslodavca bilo djelotvorno laskanje, kad je i takve stavio *sebi zdesna*, samo ako su znali biti servilni na pravi način.

No, na napadaje na prvog predsjednika puno bučnije je odgovorila svita njegovih nekritičnih obožavatelja, kojima su imponirale kojekakve političke, pa i mentalne eskapade prvog predsjednika, od one da je već u doba atentata na Radića, u svojoj predškolskoj dobi, shvaćao svu dubinu i složenost hrvatskog pitanja, do one da je rogobatna i tvorbeno uglavnom uškopljena *učinkovitost* vrhunac hrvatske riječotvorbe, pa čak i više od toga, jedan od dokaza *pravoga hrvatstva*. U sve se Tuđman u nekim fazama svoga predsjednikovanja pačao, u svemu se htio pokazati najsposobnijim, i uvijek je uza se imao čitavu pukovniju pripuza i laskavaca koji su pred predsjednikove moralne i intelektualne posrtaje posipali ružine latice.

Da je Tuđman velika povijesna osoba vidi se, dakle, ne samo po tome što ga napada kohorta mrzitelja, nego i po tome što ga brani svita do fanatizma odanih mu obožavatelja, upravo vjernika.

Intelektualnu su kulminaciju potonji dosegli posljednjih godina, kad je nakon 3. siječnja 2000. krenula navala opće osude svih postignuća Tuđmanova doba – uključujući sustavno obezvrjeđivanje i samog nastanka samostalne države – pa su započeli promoviranjem tzv. *tuđmanizma* kao nove političke ideologije koja bi u nekim interpretacijama (poput one iz pera dosljedno nedosljednoga nekadašnjeg partijskog ideologa Zdravka Tomca, ogorčenog što

ga je Partija maknula da napravi mjesto *mladim lavovima*) trebala sublimirati hrvatstvo kao takvo.

Da stvar bude još konfuznija, tobožnji se *tuđmanizam* mjestimice naziva još i *suverenizmom*. Dok su jugoslavenski unitaristi svojedobno izgradili i koristili razmjerno jasan pojam *tuđmanovštine*, nitko živ ne zna niti pokušava objasniti, u čemu bi se sastojao tobožnji *tuđmanizam*, a još je manje jasno po čemu bi *tuđmanizam* bio istoznačan *suverenizmu*.

Tuđmanu se, naime, nipošto ne može poreći da je izniman politički praktičar i pragmatik, možda i bez premca u hrvatskoj povijesti do kraja XX. stoljeća, ali bi teško bilo pronaći ma i najmanji dokaz da je izgradio originalni, a pogotovo zaokruženiji ideološki sustav. (Štoviše, vrlo lako bi bilo dokazati da je u vrijeme Tuđmanova stupanja na kormilo hrvatske politike, i bez njegova posebnog truda i zasluge, proces nacionalnog sazrijevanja već bio okončan, ogromna većina Hrvata shvatila da neovisna državе nema alternative, a nemali broj Tuđmanu predbacivao kolebljivost i neodlučnost.) Ideološki eklekticizam koji je Tuđman (uostalom neskriveno) promovirao, spajajući nespojivo (Starčevićev hrvatski nacionalizam s Radićevim jugoslavenskim reformizmom) i izmišljajući nepostojeće (tobožnju hrvatsku ljevicu koja u svojoj dominantnoj struji nikad nije bila ništa doli integralni i nerazdvojivi dio jugoslavenskoga komunističkog pokreta), na praktičnoj se razini pokazao iznimno pragmatičnim rješenjem, no nikad ne treba smetnuti s uma da bi njegova sudbina (dakle, i njegova politička upotrebljivost i djelotvornost) vjerojatno bili bitno drugačiji da nije bilo presudnoga kohezivnog elementa što su mu ga nehotice davali primitivni i brutalni hrvatomrsci poput Blagoja Adžića, Vojislava Šešelja, Milana Paroškoga i sl.

Nepristranija bi raščlamba lako pokazala da je na skoro jednoglasni hrvatski otpor velikosrpstvu (otvorenomu i onomu koji je nastupao pod *firmom* novog jugoslavenstva) više utjecala agresivna retorika iz Beograda, teroriziranje megalomanskim TV-serijama poput one o *Dva veka Vuka*, napadaji na ustavni naziv službenog jezika u SR Hrvatskoj, primitivizam tzv. jogurt-revolucije i sirovost kojekakvih lunatika što su diljem ondašnje Jugoslavije organizirali procesije s *moštima kneza Lazara*, natječući se u prljavštini, pijančevanju i mržnji, negoli neka smišljena i organizirana ideološko-politička i kulturna protuofenziva iz sad već Tuđmanova Zagreba. Drugim riječima, u ideološko-političkom smislu Tuđman ne samo da nije začetnik ideje hrvatske državne neovisnosti, nego ga kao političara u bitnome ne obilježava čak ni promicanje te ideje; on je tek posljedica odnosno zakašnjeli izdanak misli koju je desetljećima, pa i

stoljećima hranila *sanguis martyrum*, krv imenovanih i neimenovanih, znanih i neznanih apostola i mučenika, i kojoj je on, spretnim i sretnim spletom okolnosti, stao na čelo i doveo do njezina praktičnog oživotvorenja.

Danas je posve jasno da za Tuđmanov izbor trebamo biti zahvalni ne samo *manolićevskim* manipulacijama u ljeto 1989., nego i Providnosti: godine koje su uslijedile pokazale su kako su Tuđmanovi ondašnji suparnici bili nedorasli izazovima vremena i nesposobni odgovoriti autentičnim težnjama svog naroda. No, to ne potire ocjenu da je neozbiljno Tuđmana nazivati Ocem Domovine i kao recept za opstanak i napredak hrvatske države nuditi *tuđmanizam*, kao što čine njegovi vjernici (i oni koji to nisu, ali bi se rado ogrijali na vatri za koju smatraju da još gori iz Tuđmanova lika!), a da je još neozbiljnije njegov politički pragmatizam nazivati *suverenizmom*. Jer, ako ništa drugo, već danas se može s matematičkom točnošću pokazati da korijeni svih zala koja godinama potresaju hrvatski nacionalni život (ako neka od njih možda i nisu zametnuta u doba Tuđmanova autoritativnog upravljanja Hrvatskom!), u Tuđmanovo vrijeme nisu iščupani, nego su ili tada proklijali, ili su starijeg podrijetla ali su uglavnom neometano čekali pogodan trenutak kad će svom silinom buknuti i ponovno se, poput korova, raširiti u svakom segmentu narodnoga bića.

Jednako su tako i ilustracije našega danas ograničena suvereniteta – od ustavnog zakona o suradnji s međunarodnim kaznenim sudovima do ropskog odnosa prema Bruxellesu – začeti u vrijeme kad je Tuđman imao takav autoritet da se je nesmetano mogao odlučiti i na nepopularne, ali i na hrabre i opasne poteze. Primjer s nazivom hrvatske monete to jasno pokazuje: tamo gdje je bilo političke volje i odlučnosti, moglo se (1994., dok je još trećina Hrvatske okupirana!) provesti i ono što je bilo zazorno ne samo neupućenoj inozemnoj, nego i dijelu vrlo dobro upućene, ali zlonamjerne domaće javnosti. Vrlo brzo su se na kunu naviknuli i oni koji su nakon 30. travnja 1994. neko vrijeme cijene isticali u – lipama. Dade se onda zamisliti s kakvim se je kreditom Tuđman mogao nakon *Oluje* uhvatiti ukoštac i s komunističkim ostatcima i s pritajenim zagovornicima uskrsnuća jugoslavenske himere.

Ustavna zabrana balkanskih integracija i zadnje riječi koje je, prema više neposrednih svjedoka, prvi hrvatski predsjednik izgovorio („Samo nikad više u Jugoslaviju!“), jasno pokazuju da je on bio itekako svjestan te opasnosti. No, upravo je nedostatak jasne ideološke potke njegove vladavine limitirao Tuđmana i onemogućavao radikalan obračun s jugoslavenstvom u svim njegovim oblicima te stvaranje doista nove, ne tek oslobođene, već doista slobodne i doista suverene Hrvatske, *hrvatske Hrvatske*, kako bi se izrazio jedan hrvatski

politički borac, književnik i emigrant. Jer, ma koliko precizno lučili komunizam od jugoslavenstva, povijest nas nedvoumno uči: nije se moglo onda niti se može danas obračunati s jugoslavenstvom, ako se – bez obzira na pobude – hoće tvrditi da su se komunisti hrvatskog podrijetla kroz povijest nadahnjivali ljubavlju prema Hrvatskoj, i ako se hoće prešutjeti da su upravo oni svjesno i voljno potpomogli obnovu Jugoslavije, ne ograničavajući se na legitimnu borbu protiv autoritarnoga i proosovinskoga ustaškog režima, nego boreći se protiv samostalne hrvatske države kao takve.

To amnestiranje nacionalne izdaje nije ništa nego otrovna kontrabanda, kvasac kojim se zloćudno jugoslavenstvo zaobilaznim putem legitimira i iznova omogućuje!

A dok Hudelistov pamflet plošno i površno čak i takvoga Tuđmana svrstava među šovinističke mračnjake, usput sustavno kompromitirajući sve temelje na kojima je nastala suvremena hrvatska država, imala je ta *kupusara* i jednu pozitivnu posljedicu: ona je ubrzala, a možda i potaknula nastanak jedne sasvim drugačije knjige o Tuđmanu, one iz pera američkog povjesničara hrvatskog podrijetla Jamesa J. Sadkovicha (*Tuđman : Prva politička biografija*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb, 2010.). Sadkovich se već okušao u hrvatskim temama: uz niz članaka u periodici, objavio je iznimno vrijednu doktorsku disertaciju pod naslovom *Italian Support for Croatian Separatism 1927-1937* (Garland Publishing Inc., London-New York, 1987.) što je nedavno prevedena i na hrvatski te objavljena pod naslovom *Italija i ustaše 1927.–1937.* (Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2010.) No, više se je bavio talijanskom poviješću XX. stoljeća negoli hrvatskom, jer tješnjih veza s domovinom svojih predaka ipak nije imao, pa je – kako kaže u predgovoru – „ponešto smeten" kad ga ljudi „obavijeste da je hrvatski nacionalist". Takvim se, naime, očito postaje onda kad se piše o hrvatskoj povijesti iz nejugoslavenske vizure.

Sadkovicheva je knjiga pisana drugačije nego što se obično u Europi pišu historiografske studije, u kojima je sve što nije izraženo suhoparnim, birokratskim jezikom, dvojbene znanstvenosti. U američkoj maniri, Sadkovich ne robuje citiranju izvora (što ne znači da ih ne poštuje, naprotiv!), već piše duhovito, s mjestimičnim ljupkim digresijama i doskočicama, jetkim primjedbama i jezgrovitim aforizmima koji ponekad naizgled nemaju neposredne veze s predmetom istraživanja, ali zapravo vrlo plastično dočaravaju atmosferu u kojoj su djelovali likovi iz njegove knjige, kao i atmosferu u kojoj je sama knjiga nastajala. Pritom ne bježi ni od političkih provokacija, pa ni ovdje – kao ni u studiji o talijanskoj potpori hrvatskom separatizmu – njegov predgovor nije

puki tehnički pripadak knjige i mjesto zahvale suradnicima, nego integralni dio studije bez koga su teško razumljivi i njegove interpretacije i njegovi zaključci.

Tako on u predgovoru ističe kako je u svojoj znanstvenoj karijeri pokazivao nepovjerenje prema „literaturi političke emigracije" i sustavno izbjegavao zauzeti „gledišta koja bi se pogrešno mogla protumačiti kao 'ustaška'". No, i prije nego što je došao do zaključka da su gledišta hrvatske političke emigracije redovito bliže činjenicama od kanoniziranih istina službene historiografije, shvatio je da mu već objavljivanje dokumenata i znanstvenih zaključaka (umjesto službenih partijskih priopćenja i povijesti) zatvara vrata američkih akademskih krugova. Tamo lovorike, honorari i stipendije čekaju one što kompiliraju službena priopćenja, na politički korektan način presipaju iz praznoga u šuplje ili jednostavno površno čitaju fragmentarnu dokumentaciju (u čemu, navodi Sadkovich, ni izbliza ne zaostaju ni tzv. općeprihvaćeni autoriteti poput Stepinčeve biografkinje Stelle Alexander ili već *klasičnoga* Joze Tomasevicha). A s vremenom je Sadkovich naučio još nešto: da je u društvu u kojem su navodno svi jednaki i u kojem nema diskriminacije, više nego „problematično" i samo njegovo nacionalno podrijetlo. Zato poodavno nema nikakve dvojbe oko sljedećega: „Ono što je sigurno jest da me kritiziraju oni koji, čini se, žude za nestalom jugoslavenskom državom ili koji novu hrvatsku državu smatraju štetnom".

Osjećajući prijezir prema „akademskoj politici i akademskim poduzetnicima koji su proučavanje povijesti podredili osiguranju naklonosti uprava i udvaranju onima koji imaju novac", Sadkovich se je odlučio na pisanje biografije prvoga hrvatskog predsjednika, o kome je dotad, kaže, „u najboljem slučaju" imao – loše mišljenje.

Kako to često biva, izvorni su dokumenti Tuđmana prikazivali drugačijim od slike koja je stvorena na propagandi i glasinama što su u međuvremenu postali *službenom istinom*. Sadkovich navodi kako je kao suradnik obrane proučio mnoge dokumente što su objelodanjeni u postupku protiv Darija Kordića koji je tekao pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju u Haagu. No, vjerojatno previdom (ili možda zbog toga što postupak još teče?) ne spominje da je osim asistencije u Kordićevoj obrani – po mom sudu ponajboljoj što je demonstrirana u sudnicama na haaškome Churchillpleinu – sredinom prošlog desetljeća neko vrijeme pomagao i obrani Jadranka Prlića, kojoj je na raspolaganju bila prava poplava dokumenata iz Ureda Predsjednika Republike, uključujući i znamenite „predsjedničke transkripte" što su *moro croatico*, ponekad zakonito, a većinom nezakonito (uz šutnju hrvatskoga državnog

odvjetništva te aplauze ideologa i egzekutora *regionalne varijante* hrvatskog *europejstva*) završavali na stolu haaškoga tužiteljstva.

Sadkovicheva knjiga kroz Uvod i devet poglavlja („Jugoslavija, 1922.-1960.“; „Direktor, 1961.-1964.“; „Pod opsadom; Iluzija reforme, 1968.-1972.“; „Disident, 1973.-1984.“; „Nacionalist, 1984.-1989.“; „Povjesničar“; „Tuđmanova Jugoslavija“; „Epilog“) prati Tuđmanov životni put i njegov počesto burni, iako uvijek evolutivni politički razvitak, pa već time polemizira s međusobno suprotstavljenim statičkim konstrukcijama: onom samodopadnom Tuđmanovom i njegovih apologeta s jedne, i onom njegovih progonitelja i mrzitelja, s druge strane. No, još važnije, ona pokazuje da se skoro navlas podudaraju razlozi zbog kojih je Tuđman na *demokratskom* Zapadu bio nepopularan i u doba kad za to nije davao ni najmanjeg povoda, s razlozima zbog kojih se na tome istom *demokratskom* Zapadu na Hrvate gleda kao na zasukane nacionaliste (Ernst Bloch je bez sustezanja išao korak dalje, proglasivši nas fašistima), patološke oporbenjake i nepouzdane elemente koji će se uvijek pridružiti protivnicima poretka što ga je tijekom XX. stoljeća definirala najprije *Pax Britannica*, a potom – u mjeri u kojoj razlika uopće postoji – *Pax Americana*.

Prateći kao povjesničar razvitak povjesničara Tuđmana, Sadkovich u oslikavanju konteksta toga razvitka, premda u krupnim crtama, ipak sigurnom rukom pruža panoramu političkih previranja u Hrvatskoj i u Jugoslaviji od 1918. godine do kraja stoljeća, te s pravom zaključuje da su na izgrađivanje glavnih smjerova hrvatske politike, pa i na ideološko opredjeljivanje nekih njezinih važnih sudionika i aktera, više utjecali geopolitički položaj hrvatskih zemalja i odnosi europskih velesila, negoli autonomna volja Hrvata i njihovih predstavnika. A uz one što su posve pristrani, zaslijepljeni i nekritični, samo potpuno neupućeni fantasti o hrvatskoj povijesti XX. stoljeća mogu suditi kao o praznoj ploči na koju je hrvatskim političarima bilo slobodno po vlastitoj volji upisivati slova i urezivati znakove. Realnost je bila i ostala posve drugačija: područje na kojem živimo i odnosi velesila diktirali su naša *neprijateljstva* i naša *savezništva*, pa su se naše obveze i naše *deržanstvo* redovito svodili na to da mi sami ne dođemo u napast svrhu zamijeniti sredstvom, da u tome zadanom i nametnutom okviru pokušamo Hrvatskoj osigurati slobodu i blagostanje, umjesto da ona bude instrumentom tuđeg blagostanja.

Iako je, ne računajući Sadkovichev obračun s klasičnom tezom o Tuđmanovu sudjelovanju u tzv. podjeli Bosne i Hercegovine, razdoblje Tuđmanove vladavine (1990.-1999.) obrađeno dosta oskudno – što je svakako ključni ne-

dostatak knjige – Sadkovichev je Tuđman realna osoba, suočena s vlastitim zabludama i lutanjima, strahovima i odlukama. On je, prema Sadkovichu, vrlo rano, još u mladenačkoj dobi, izabrao put koji se razlikovao od onoga što ga je slijedila većina njegovih vršnjaka: *raščistio* je s religijom, prigrlio marksizam-lenjinizam i pridružio se Savezu komunističke omladine Jugoslavije. Bilo je to u neskladu s radićevsko-mačekovskom sredinom u kojoj je odrastao, ali ne u potpunu neskladu s političkim pogledima svog oca koji je, po svemu sudeći, pripadao tzv. lijevim haesesovcima, onoj grupaciji unutar seljačkoga pokreta koja je koketirala s komunistima, pretpostavljajući rješavanje socijalnih problema rješenju hrvatskoga nacionalnog pitanja.

Tek u kasnoj dobi, a i tada s teškoćama, ne bez zadrške i ne u potpunosti, Tuđman se počeo oslobađati svoje marksističke poputbine, ali je do smrti svoju mladost u jugoslavenskim partizanima smatrao svijetlom stranicom vlastite i nacionalne prošlosti, što očito nije bio samo čin političkog pragmatizma niti pokušaj naknadnog friziranja vlastitih pogleda, već i izraz njegova najintimnijeg uvjerenja. I u ratno doba i u poratnim godinama bio je bezuvjetno odan Komunističkoj partiji Jugoslavije: „Čini se da ga nije zanimala Hrvatska ni seljaštvo niti da ga je uznemirivala represija koja je uslijedila nakon kraja rata. Nije javno prigovarao nastojanjima da se kolektivizira seljaštvo između 1945. i 1953., a slijedio je i partijsku liniju kad je Milovan Đilas izbačen [iz Partije] zbog kritiziranja režima sredinom 50-ih godina“ (str. 62.).

Može se grubom nazvati Sadkovicheva ocjena da se po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, dok je Tuđman s partijskom potporom i subvencijom objavljivao svoje prve knjige, sudilo hrvatskim gimnazijalcima i sveučilištarcima. Ocjena jest gruba – jer su podjednaku lojalnost totalitarnom jugoslavenskom režimu demonstrirali i mnogi drugi, ne samo svjetovnjaci, nego i *crkvenjaci* – ali time ona ne prestaje biti točnom. Štoviše, mogla se je ta suprotstavljenost tadašnjih Tuđmanovih ideala i hrvatske stvarnosti prikazati i u jačim, dramatičnijim tonovima od onih kojima se Sadkovich poslužio. Premda za potrebe naglašavanja te Tuđmanove lojalnosti režimu (koji je bio ne samo totalitaran, komunistički, nego i jugoslavenski!) Sadkovich spominje svega par suđenja (preskačući one tisuće anonimnih što su upravo robijale diljem Jugoslavije), on ne ostavlja prostora nikakvoj iluziji: lojalnost jednomu brutalnom režimu brzo je nagrađena, pa je Tuđman vrlo brzo postao najmlađim generalom Jugoslavenske narodne armije.

Ne odbija Sadkovich olako ni često ponavljanu optužbu da je Tuđmanov publicistički rad bio plagijatorski, smatrajući kako ga se bez velika krzmanja

smije nazvati bar *kompilatorom* koji se nije ustezao obilno – često bez navođenja ili zahvale – koristiti trud svojih suradnika. No, znade da to nije pravi motiv napadaja koji su uslijedili. Ono što je stvarno žuljalo Tuđmanove kritičare pedesetih godina – koji se, uostalom, po ozbiljnosti historiografskog rada i znanstvenosti pristupa nisu bitno razlikovali od onoga kojega su napadali – bilo je zapravo nešto drugo. Bila je to ideološko-politička potka Tuđmanova publicističkog rada i njegove političke implikacije. Svima je, i napadačima i napadnutome, bilo jasno: rasprava o onome što se nazivalo *narodnooslobodilačkom borbom* nije bila rasprava o historiografskoj metodi, nego je bila rasprava o preraspodjeli političke moći u Jugoslaviji danas i sutra, i štoviše, bila je to rasprava o samom unutarnjem uređenju jugoslavenske države. Za onaj korak dalje, da to postane i raspravom o (ne)mogućnosti postojanja Jugoslavije, nijedna strana nije ni izbliza bila spremna.

Da je Tuđman bio uvijek nacionalno svjestan, o tome se teško može dvojiti. I neskloni mu Stjepan Bobek, hrvatski nogometaš prisiljen 1945. da *dobrovoljno* odseli u Beograd i zaigra za „Partizan“ u kojem je jedno vrijeme predsjednikovao budući hrvatski predsjednik, više je puta ponovio kako mu je Tuđman govorio: „Štef, pa ti si naš, Hrvat, zar ne?“. No, od svijesti o nacionalnoj pripadnosti do rodoljublja put je podjednako dug kao od rodoljubnog osjećaja do izgrađenog nacionalizma.

Tuđman šezdesetih nije nastupao s hrvatskih separatističkih niti s protukomunističkih pozicija, a nije bio čak ni nekakav rodonačelnik ili perjanica struje među komunistima hrvatskog podrijetla koju bi se u nekoj državnopravnoj kategorizaciji moglo uvjetno nazvati *jugoslavenskim federalistima*. On je bio tek suputnik te struje, koga su prilike – a možda i ljudi koji su htjeli ostati u zavjetrini – u jednom trenutku gurnuli u prvi plan. Činili su tu skupinu pojedinci puno utjecajniji i moćniji od njega (pa i kad se međusobno nisu podnosili, poput Krleže i Bakarića), koji su shvaćali da je komunistička Jugoslavija samo prividno i nominalno federativna država, i da u tome silno centraliziranu sustavu danomice jačaju unitarističke tendencije koje će u konačnici i njih pomesti s političke pozornice. Tim se je tendencijama valjalo suprotstaviti, makar se po potrebi taj otpor platilo pojačanom represijom na unutarnjem planu. Računalo se pritom i na diskretnu potporu jugoslavenskog samodršca Josipa Broza Tita, koji je svoju vladavinu osiguravao i manevriranjem između karijerističkih ambicija i spletaka vlastitih suradnika i njihovih *baza*.

Nije se, dakle, radilo o borbi za Hrvatsku, nego o nadmetanju za vlast u kojem su Hrvatska i njezin položaj postali instrumenti. Podudarila su se tako

tri čimbenika: potreba tih krugova da borbom za prošlost osiguraju vlastiti položaj u sadašnjosti i pozicije u budućnosti, Tuđmanova ambicija da postane Netko i na znanstvenome i na društvenom planu, te njegova nesumnjiva inteligencija, oboružana iznimnom marljivošću i rijetko viđenim organizacijskim sposobnostima. Bio je kao stvoren za utemeljitelja i prvog ravnatelja Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske: „Čini se sigurnim da je Tuđmana regrutirala partijska hijerarhija u glavnom gradu Hrvatske, a kako bi osigurali da će mjesto prihvatiti, Bakarić mu je možda čak obećao mjesto u Izvršnom komitetu Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske" (str. 79.). Kako dostupnih izvora prvoga reda zasad nema, ostat će nejasno (pa Sadkovich na to ni ne pokušava dati odgovor), je li se radilo i o krupnijem ulogu, i je li Tuđman – što proizlazi iz nekih razmišljanja – imao stupiti na Bakarićevo mjesto.

Tako se Tuđman početkom 1960-ih vratio u Zagreb, grad koji je prije petnaestak godina temeljito *očišćen* od svih *narodnih neprijatelja* i *sumnjivaca*, ali je u njemu – jer se povijest nasiljem ne da zaustaviti – polako stasao novi naraštaj intelektualaca nespremnih na svijet gledati samo kroz partijske naočale. Uselio je u vilu koju su *narodne vlasti* prije njega bile dale na korištenje mons. Svetozaru Rittigu, jednom iz galerije likova što prate svako razdoblje našega života, likova koji su uvijek spremni staviti se na raspolaganje tuđinu i legitimirati okupaciju. Život u vili i na visokoj nozi Tuđmanu se je uvijek dopadao; i po tome je on bio ravnopravni pripadnik onoga što je Đilas nazvao *novom klasom*, a što je zapravo bilo samo pokušaj komunista da zauzmu mjesto stare, građanske klase koju su tako zdušno nastojali, pa i uspjeli istrijebiti.

No, važnije od toga bilo je Tuđmanovo useljenje u gornjogradsku palaču u Opatičkoj 10, duboko natopljenu poviješću. Nema sumnje da je u sobu obloženu masivnom hrastovinom, u kojoj su stolovali pojedinci što su zaorali podublje brazde u hrvatskoj povijesti, od Ise Kršnjavoga do Mile Budaka, ušao da ostane, a ne da ga iz nje istjeraju. I krenulo mu je dobro. Polako je počeo jačati Institut koji je u prvi mah imao samo 20 zaposlenika od kojih je tek četvero imalo visoke akademske stupnjeve. Nije mu smetalo što je partijski komitet morao prethodno potvrditi promaknuća stručnjaka, jer i on je bio *kadrovik*, pa je znao kako se u komunizmu napreduje! Krleža mu je otvorio stranice Akademijina časopisa *Forum*, pa je Tuđman u kratkom roku postao dijelom zagrebačke elite.

Mogao je, nema sumnje, izabrati u egzistencijalnom smislu lakši i ravniji put. Da se nije upletao u provokativne i opasne teme, već bi nekako stekao formalnu visokoškolsku izobrazbu, a ni oko doktorata ne bi imao većih po-

teškoća. S potporom Krleže i *čika u kožnim mantilima* otvorio bi se ravan put prema zgradi na Zrinjevcu: u Akademiju su, uostalom, ulazili i oni koji mu nisu bili ni do koljena.

Umjesto toga, nastavlja se Tuđmanova intelektualna i politička preobrazba koja bez njegova snažnog nacionalnog osjećaja, pa i nacionalnog osjećaja ljudi s kojima se družio, ipak ne bi bila moguća, niti bi išla u smjeru u kojem je išla.

Sadkovich uvjerljivo pokazuje kako je isprazno Hudelistovo *psihologiziranje* u kojem se ta preobrazba objašnjava isključivo Tuđmanovom ambicijom, dokazujući da su pored te ambicije iznimnu važnost, vjerojatno i veću, imali dublji uzroci: svakoga tko je htio vidjeti, stvarnost je uvjeravala kako nacije i države ne umiru baš onako kako su to predviđali marksističko-lenjinistički pamfleti, i kako tzv. nacionalno pitanje u komunističkoj Jugoslaviji nije „riješeno“. Naprotiv, ono je tinjalo ispod površine i iznova prijetilo eksplozijom. Tuđmanov pristup osjetljivim temama kao što su nacionalni sastav partizanskog pokreta ili žrtve Drugoga svjetskog rata, napose žrtve nastradale u logorima (u Jasenovcu u prvom redu), vrlo su mu brzo priskrbile satnije neprijatelja. Dok je broj njegov pokrovitelja i prijatelja bivao danomice manji, svodeći se na uski krug oko Krleže i Vase Bogdanova, u napadajima na Tuđmana natjecali su se brojni publicisti i povjesničari, od tipičnih jugoslavenskih unitarista kao što su bili nekadašnji ljotićevac Ferdo Čulinović ili beogradski miljenik Bogdan Krizman, do onih koji su se kasnije razvili u ozbiljne pisce, poput Ljube Bobana ili Fikrete Jelić Butić, i koji su, kako primjećuje Sadkovich, dosta godina nakon što su Partiji poslužili u brutalnome i podmuklom obračunu s Tuđmanom, u svojim istraživanjima došli zapravo na pozicije što ih je Tuđman zastupao već u drugoj polovici šezdesetih. (Bilo bi, dakle, umjesno postaviti pitanje: tko je brže i bolje shvaćao povijesne procese, oni ili Tuđman, i komu onda s većim pravom pripada atribut znanstvenika?)

Tuđmanova je eliminacija bila neizbježna, a totalitarni je režim – kao toliko puta u povijesti – i u tom slučaju od sebe odgurnuo onoga tko mu je zapravo bio odan i koga se moglo *odnjegovati* u faktičnog apologeta kako komunizma, tako i mlakim hrvatstvom začinjena jugoslavenstva.

Unatoč tomu što je Institut s Tuđmanom na čelu postao politički problem, sâm je njegov ravnatelj bio *presitna riba* da bi se njegovo uklanjanje s javne pozornice moglo tumačiti kao pokušaj održavanja ravnoteže ili neka satisfakcija Srbima nakon smjene Aleksandra Rankovića na Brijunskom plenumu 1966. godine: Ranković nije bio samo simbol krute i bezobzirne strahovlade *Uprave državne bezbednosti,* nego je u neku ruku postao simbolom srpstva i

srpske dominacije u Jugoslaviji. Nasuprot tome, Tuđman je bio još uvijek vrlo daleko od toga da postane simbolom hrvatstva. Nije to postao ni u doba Hrvatskog proljeća – kako se kasnije nazvao masovni pokret („maspok") – procesa labavljenja partijskog centralizma i ograničene reforme jugoslavenske federacije, što se stidljivo nazirao već početkom šezdesetih, a simbolički je započeo Rankovićevom smjenom ili, još jasnije, *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* iz ožujka 1967. godine.

Uspon tog pokreta koincidira s Tuđmanovim padom, pa nije nikakvo čudo da u burnim zbivanjima tijekom iduće četiri godine on sudjeluje samo sa strane, kao autsajder. Sadkovich primjećuje da nije moguće sasvim precizno ocijeniti „razmjer njegova utjecaja" na istaknute ljude *masovnog pokreta*, no mislim kako se sasvim uvjerljivo može zastupati stajalište da u ideološko-političkom smislu zastupa gledišta slična njihovima. Možda je u državno-pravnom pogledu čak i korak ispred njih, ali je još uvijek s obje noge u Jugoslaviji. Kao što pokazuju objavljena svjedočenja vodećih partijskih i državnih dužnosnika (M. Tripalo, S. Dabčević-Kučar, D. Haramija, I. Vrkić i dr.) odnosno istaknutih prvaka Matice hrvatske i urednika njezinih glavnih publikacija (Lj. Jonke, P. Šegedin, V. Gotovac, J. Ivičević, V. Pavletić i dr.), nitko od njih u to doba nije ni pomišljao na hrvatski izlazak iz Jugoslavije. Štoviše, ako bi se ozbiljno i kritički ocijenila kasnija Gotovčeva misao, da se *maspokovcima* Jugoslavija i „socijalizam" nikad nisu činili tako poželjnim i prihvatljivim okvirom kao 1967.-1971., onda bi se neminovno došlo do otužnog zaključka da je tadašnjoj vodećoj garnituri hrvatske humanističke inteligencije najpoželjnije bilo baš ono razdoblje kad se je zbog nepoćudnih misli moglo izletjeti iz Partije i ostati bez posla (M. Veselica, Š. Đodan), preko noći i po kratkom postupku zabraniti i ugušiti popularne novine (*Hrvatski književni list*) ili poubijati priličan broj hrvatskih političkih emigranata, uz uvjet da se zauzvrat, u granicama koje je zadao Centralni komitet, može uglavnom nekažnjeno braniti bar pravo na vlastiti identitet i naziv svog jezika.

Drugim riječima, silnim je uspjehom proglašeno ono što smo kao narod postigli više od stotinu godina ranije i prokockali u idućim desetljećima *bratske južnoslovjenske zajednice*. Premda je u kontekstu u kojem je izrečena ipak donekle shvatljiva, ta se Gotovčeva ocjena, mišljena kao pohvala mogućnosti Jugoslavije i „socijalizma", tako zapravo pretvara u zastrašujuću optužbu intelektualnih i političkih krugova koji su pristajali na ulogu *smokvina lista* i zapravo delegitimirali zahtjev koji je jedini imao legitimitet, bez obzira na to

što je u tadašnjem odnosu snaga bio neostvariv: zahtjev za neovisnom i demokratskom hrvatskom državom.

U svakom slučaju, ako je većina Hrvata intimno htjela i više i drugačije od partijskoga i Matičina vodstva, i ako su ta htijenja nehotice bojažljivo izbijala bar unutar studentske struje *masovnog pokreta*, službene su *strukture* voljko izvršavale svoje poslanje da takva zastranjenja nadziru, onemogućavaju i po potrebi kažnjavaju. A ako u nekom članku ili govoru i nagovješćuje da misli na više od toga, ni Tuđman ne traži više: ni njemu raskid s Jugoslavijom i komunizmom još nije ni na kraj pameti. Jer, ni nakon što je 1967. isključen iz Partije, a kao politički nepodoban (usput i zbog optužbi za plagijat) maknut iz Instituta, Tuđman nije pokidao spone s marksističkom, upravo titoističkom vizijom svijeta.

Njegov davno objavljeni uznički dnevnik iz 1972. svjedoči kako on nije ogorčen na režim i državu zato što je hrvatski narod zarobljen u Jugoslaviji, nego zato što ta Jugoslavija u tamnici drži njega, revolucionara i znanstvenika koji je sav svoj život posvetio borbi za obnovu Jugoslavije i pobjedu komunističke revolucije. Nije, dakle, on, Franjo Tuđman, izdao komunizam i Jugoslaviju, nego se oni izdali ideale za koje se je i on borio, oni su zastranili, oni se odriču njega koji je i dalje vjernik istih ideja. A Tuđmanov dnevnik iz kasnijih godina, što u nastavcima izlazi iz tiska upravo ovih tjedana, potvrđuje Sadkovichevu tezu da je Tuđmanova evolucija bila „nevoljka i kompleksna" (str. 239.). Ti dnevnički zapisi pokazuju da će njegov raskid s komunizmom biti postupan i da će trajati još godinama, usporedno s procesom sazrijevanja uvjerenja da sloboda i blagostanje hrvatskog naroda u jugoslavenskome okviru nisu mogući.

Ima, doduše, pojedinačnih – objavljenih i neobjavljenih – svjedočenja da je Tuđman već krajem šezdesetih godina, u doba Hrvatskog proljeća, postao pristašom ideje hrvatske državne neovisnosti. Neki od tih svjedoka, nema sumnje, govore po svome najboljem uvjerenju, bez ikakve nakane da uljepšaju prošlost. No, da su takva sjećanja objektivno problematična i da je faza kolebanja kod Tuđmana trajala vrlo dugo, čak desetljećima, osim dnevnika zorno pokazuju i njegove intelektualne preokupacije šezdesetih i sedamdesetih godina XX. stoljeća. On je tada zreo čovjek, ima skoro pedeset godina, ali ni tada, nakon razočaranja te osobnih i političkih poniženja, on u svojoj viziji *filozofije povijesti* alternativu Jugoslaviji ne nalazi u samostalnoj Hrvatskoj, nego toj svojoj domovini mjesto traži tek pod drugim internacionalnim, europskim ki-

šobranom. Dok temeljito sumnja u mogućnost samostalne Hrvatske (ili na nju čak ni ne pomišlja), on postaje iskrenim zagovornikom europske integracije.

Za razliku od, recimo, Adenauerove političke doktrine u kojoj je europska integracija u prvom redu instrument uskrsnuća i obnove Njemačke, Tuđmanu Europa – dakako, ne bilo kakva, nego ona Europa koja ne dovodi u pitanje identitet i autonomiju svojih naroda – nije samo taktički korak prema osamostaljenju Hrvatske, nego lijek za ozdravljenje Jugoslavije, možda i svojevrsni surogat za nju. Utoliko su potpuno u krivu oni njegovi kritičari koji sugeriraju da je Tuđman po dolasku na vlast zagovarao hrvatski pristup Europskoj uniji jedino iz taktičkih i pragmatičnih razloga. Njegova je proeuropska orijentacija bila vrlo iskrena i zapravo naivna, pa je vjerojatno tek beskrupulozni cinizam europskih birokrata nakon velikosrpske agresije na Hrvatsku doveo do Tuđmanova otrježnjenja i hlađenja njegovih iluzija o europskoj integraciji koja će kao *deus ex machina* riješiti probleme tzv. malih naroda.

Zato mislim kako se uglavnom može prihvatiti Sadkovicheva ocjena da je on tek 1980-ih godina – nakon drugog suđenja – došao na pozicije koje se eventualno mogu nazvati nacionalističkima. Kako je točno taj proces tekao, možda nam pomognu shvatiti oni dijelovi njegova dnevnika što još nisu objavljeni u vrijeme zaključenja ovog teksta. No, ni taj dnevnik ne će sadržavati sve potrebne obavijesti, jer se mora pretpostaviti da ga je Tuđman vodio tako da u slučaju uhićenja ne ugrozi druge ljude. Bit će zanimljivo vidjeti je li zabilježio i kako je opisao svoje odlaske u inozemstvo (onaj ilegalni, kad ga je Branko Salaj doveo u dodir s vodećim švedskim političarima; i one legalne kad se susretao s hrvatskim iseljenicima).

Sadkovich razbija iluzije da su se na Tuđmanovim izlaganjima okupljale tisuće hrvatskih iseljenika. Redovito je predavao pred nekoliko desetaka slušatelja koji počesto nisu bili zadovoljni ne samo njegovom državno-pravnom i političkom argumentacijom pri ocjeni događaja iz Drugoga svjetskog rata (kao što je u *Hrvatskoj reviji* zabilježio, primjerice, dr. Vjekoslav Vrančić), nego ni njegovim predodžbama o budućem razvitku Hrvatske (kao što su primjećivali ljudi koji su mu za tih putovanja bili u blizini). Ipak vjerujem kako će buduća istraživanja pokazati da su ti odlasci u inozemstvo bili presudni za Tuđmanovu političku budućnost. Ne u smislu da je preuzeo strategiju i taktiku hrvatske političke emigracije (kao da je ona bila monolitna!), nego u smislu da je shvatio kako će daljnji opstanak Jugoslavije dovesti hrvatski narod do demografske, a onda i potpune političke i kulturne katastrofe.

Kad je, pak, iznova i u novim okolnostima aktivno ušao u hrvatsku političku arenu, Tuđman očito još uvijek nije imao konačnu viziju rješenja hrvatskog pitanja. Vidi se to i po i njegovu reteriranju u pogledu BiH i tamošnjih muslimana (Aliju Izetbegovića i mnoge druge suvremenike on još 1989. uvjerava da su muslimani zapravo Hrvati i da će glasovati za HDZ!), kao i po njegovu zalaganju za konfederaciju koju srpsko-jugoslavenski političari, srećom, nisu prihvatili. Je li taj konfederativni model bio tek taktika ili stvarno i konačno opredjeljenje, trebat će tek utvrditi. Da je on (kao i znamenito *referendumsko pitanje* iz svibnja 1991.) otvarao i rizik opstanka Jugoslavije, teško je osporiti, ali pitanje ostaje: što je zapravo Tuđman htio? Ne treba olako odbaciti ocjenu njegova tada najbližeg suradnika, Jože Manolića, izrečenu Viktoru Meieru u proljeće 1994., nakon što se Manolić s Mesićem i šakom zastupnika odcijepio od HDZ-a, a objavljenu u bernskome *Der Bundu*, da je Tuđman 1990./91. iskreno zagovarao model konfederacije, uvjeren da odnos snaga u Jugoslaviji i u svijetu ne dopušta ništa više. Tu Manolićevu ocjenu neizravno podupire i onaj slabo poznati transkript sjednice koju je u kasno proljeće 1991. održao s najbližim suradnicima, na kojoj se poteglo pitanje službenog odustanka od puta prema samostalnosti. *Didaskalije* tog transkripta ovjekovječile su atmosferu na sastanku koji je mogao imati tragične posljedice: od svih nazočnih Tuđmanovo bijesno otklanjanje projekta nove Jugoslavije podupro je samo jedan čovjek, nedavno preminuli Ivan Milas. Svi ostali suradnici nazočni na tom sastanku – a sâm ih je Tuđman birao – mukom su mučali, što prilično jasno govori da bi svoga konja svezali i na drugo mjesto, samo da je *gospodar* tako odredio.

No, Tuđman je tada, dakle, za razliku od Mačeka u proljeće 1941., već bio prelomio i zgrabio je prvu prigodu da ipak učini taj korak više. To je ono što će zauvijek ostati u povijesti, i po tome će mu hrvatski narod biti vječno zahvalan. Za akademske rasprave ostat će pitanje, je li se odlučio na osamostaljenje i zato što je želio u povijest ući kao prvi predsjednik, ili i zato što nije dao da ga više varaju i vrijeđaju primitivni balkanski *đilkoši* koji su prijetili razaranjem i uništenjem Hrvatske. Ne će ipak biti spora da je on postigao najviše na ostvarenju Starčevićeva ideala, premda – kao što ćemo vidjeti već pred kraj njegove vladavine, a još više danas – nije nevažno da pritom prvi predsjednik samostalne i demokratske Hrvatske, paradoksalno, zapravo nikad nije postao više od *priučenog starčevićanca*.

Jer, ako je tijekom svojih prvih šest desetljeća išta zdušno usvojio, onda je to bila kombinacija radićevskog i boljševičkog internacionalizma. Starče-

vić i Kvaternik daleki su mu i nepoznati, pa ga zaokuplja Radić, dok su mu natege o Hebrangu i tzv. hrvatskoj ljevici virtualna kulisa pred kojom se, po istome modelu, odvija i njegova životna drama. Dok po klasičnome, otrcanom obrascu veliča Radića kao političara koji je „probuduo hrvatsko selo" (a tko je, upitajmo sami sebe, da ne bismo pitali Ortegu y Gasseta, u to isto doba i na vrlo sličan način *probudio* bugarskoga, poljskoga ili rumunjskoga seljaka koji za Radića nije niti čuo?), za Starčevića i njegove sljedbenike tu nema mjesta. Jednako tako, ni nakon osamostaljenja Hrvatske ni on niti njegovi historiografski, publicistički i propagandistički sljedbenici i epigoni ne će dati vrjednijeg priloga o utemeljitelju pravaške ideologije, dok će i Radića i Hebranga, pa onda i njihove suradnike i nasljednike (od Mačeka do Vlade Janića-Cape i Ivana Gošnjaka) nekritički veličati.

To podsvjesno i nehotično ignoriranje Starčevića i pravaštva te fokusiranje interesa na likove koji su simbolizirali bitno drugačija državno-pravna i politička rješenja, nije bilo samo u neskladu s potrebom da se pravo Hrvata na vlastitu državu usidri na povijesno čvrstim i neprijepornim temeljima. Ono je imalo i dalekosežnije negativne posljedice, napose u svjetlu činjenice da je drugu polovicu Tuđmanove vladavine obilježila njegova teška bolest, pa se još više nego ranije okružio laskavcima koji su pothranjivali predsjednikov manjak opreza i višak samopouzdanja (koje je nerijetko prelazilo u bahatost, pa i u politički suicidalne korake, kao što je nepriznavanje nekih izbornih rezultata i provociranje tzv. zagrebačke krize).

Upravo takav je Tuđman bio u svakom trenutku spreman verbalno zaratiti s cijelim svijetom, da bi se uskoro povukao nakon prve ozbiljne prijetnje. Može se reći da su objektivno marginalne bile njegove filipike i nepromišljene izjave u povodu granice kod Martin Broda ili u povodu podizanja optužnice protiv Tihomira Blaškića. Međutim, ni nakon svega što je iskusio u kontaktima sa stranim *posrednicima* i *mirotvorcima*, nije mu bilo ni na kraj pameti da uskrati svoj potpis na *Pakt o stabilizaciji za jugoistočnu Europu* (Sarajevo, 31. srpnja 1999.), kojemu je svrhu pregnantno opisao znameniti George Soros – kojega se u hrvatskim *neovisnim medijima* redovito, čak i nakon što je postalo općepoznato da je slamanjem nacionalnih gospodarstava nekih država stvorio milijune gladnih i obespravljenih, predstavlja kao *filantropa* – sljedećim riječima: „Cilj pakta je, među ostalim, nakon neuspjeha Zapada, da sačuva 'status quo' i spriječi raspad Jugoslavije, približiti regiju Europi i to tako da 'granice postanu manje važne'" (HINA, 4. ožujka 2000.).

U svjetlu toga Tuđmanova sarajevskog potpisa ne treba preuveličavati ni ono što je u odnosu na taj potpis svojevrsni *contradictio in adiecto*: predsjednikovo inzistiranje na ustavnoj zabrani udruživanja u balkanske integracije, ozakonjeno u čl. 141. st. 2. Ustava Republike Hrvatske, makar ta zabrana i danas bila zadnja, sve ugroženija crta obrane hrvatske države.

Čini mi se da je taj *contradictio in adiecto* bio moguć upravo zbog Tuđmanove *priučenosti* Starčeviću.

Ma koliko razumski shvaćao da je jugoslavenstvo za Hrvate u svakom obliku provalija i bezdan, Tuđman nikad nije mogao bez rezerve i ostatka raskinuti s internacionalističkim koncepcijama, ni s likovima iz povijesti koji tu koncepciju simboliziraju, pa je uvijek tražio i nalazio ispriku i za Strossmayera i za Račkoga i za Tita i za Hebranga. Ne će biti da se to može objasniti njegovom težnjom da pokaže spremnost na kompromis i da parira mogućim optužbama za isključivost i nacionalni radikalizam. Bilo bi prejeftino i neelegantno sve svoditi i na to da je prvi hrvatski predsjednik time pravdao svoju dugu, predugu jugoslavensku epizodu.

U usporedbi s potrebom očuvanja države, ti argumenti gube svaku težinu, pa mislim da razlog treba tražiti drugdje: u činjenici da je Tuđmanu za to jednostavno nedostajala ideološka izgrađenost i politički odgoj koji u hrvatskoj politici daje samo pravaštvo. Jer samo je na prvi pogled neukusna i neumjesna parafraza one misli koju su s različitih pozicija formulirali Dostojevski i Nietzsche: ako nema Boga, sve je dopušteno – tamo gdje nedostaje pravaški temelj, svako je državnopravno i nacionalno-političko rješenje moguće i prihvatljivo. A duhovne plodove likova koji su zazirali od Starčevića bolno osjećamo i danas, nadajući se da nam sutra ne će biti još teže...

(*Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*,
6/2011., br. 12 (2), Zagreb, 2011., 143.-161.)

DR. SC. IVAN JURIĆ: PARTIZANSKA I KOMUNISTIČKA REPRESIJA I ZLOČINI PREMA HRVATIMA U DONJEM PONERETAVLJU (NEKADAŠNJI KOTAR METKOVIĆ), 1941.-1990.

Jugoslavensko je razdoblje najtragičnije razdoblje hrvatske povijesti. Ulaskom u južnoslavensku državu 1918. godine Hrvati su napustili srednjoeuropsko-sredozemni ambijent u kojem su se odvijala stoljeća njihove povijesti te ušli u balkanski geopolitički, kulturni i duhovni prostor kojemu ni politički ni psihološki nisu bili dorasli. Dok su duhovna, kulturna i gospodarska stagnacija i nazadovanje bili neizbježni, još teže posljedice imala je činjenica da je jugoslavenstvo kao ideologija i kao rasno-politička koncepcija prekinulo i onemogućilo razvitak hrvatskoga naroda kao moderne viševjerske nacije, što je pravocrtno vodilo u gubitak hrvatskih pozicija u Bosni i Hercegovini te nazadovanje hrvatske narodne i državne misli.

Upravo zato što je neprirodno, jugoslavenstvo se moglo bar privremeno i prividno ostvariti samo nasiljem. Zastrašujuću bilancu prve jugoslavenske države nisu nakon deset godina pravili samo hrvatski nacionalisti koji su zagovarali neovisnu Hrvatsku, nego i hrvatsko-jugoslavenski reformisti koje je strah od moćnih zapadnih i sjevernih susjeda i dalje upućivao u naručje srpstvu i jugoslavenstvu, ali su te bilance bili svjesni i jugoslavenski komunisti hrvatskoga podrijetla, o čemu jasno svjedoče misli hrvatskoga književnika Miroslava Krleže, zabilježene 1928. godine:

„Stvaranje Države daje u stvarnosti ovakvu sliku: 24 političke smrtne osude, 600 političkih ubijstava, 30.000 političkih uapšenja, 3.000 političkih emigranata i bezbrojnu masu političkih izgona.

Kada se batinaju politički kažnjenici u masama, kad se siluju uapšene žene, a nepopustljive kad se proglašuju službeno ‘prostitutkama’, kada se djeca zatvaraju s provalnicima, i kada se iskazi pišu krvavim zubalom, onda se to zove – Objavljenje naše rasne Svečovečanstvenosti: Gesta Dei per Jugoslavennos!

Pred našim očima ubijaju se politički uapšenici i nestaju netragom iz zatvora; tuberkulozni ljudi zatvaraju se u betonske samice pune vode, vlasti se groze Dunavom, ljudi se dave, biju batinama, vrećama punima pijeska, žilama, kundacima i bokserima, ljudi se vežu naglavce i zatvaraju u dimnjak, po četiri čovjeka žive na prostoru od jednog kvadratnog metra, i sve to traje već punih deset godina, a da se do današnjeg dana nije još našao nitko da napiše sis-

tematski prikaz ovog našeg rasnog, vidovdanskog, clairvoyantskog paklenog misterija.“

Ni iduće se desetljeće nije razlikovalo od prvoga. Opet Krleža:

„Krvavi bubrezi, polomljene kosti, prebijena rebra, batine i umorstva u policijskim hapsanama. Gramofoni kod noćnog preslušavanja, mučenja, igle pod noktima, žeravica pod tabanima, čikovi u očima, pendrek na poslu, kundačenje, strijeljanje, vješala. Ljudi u dimnjacima, izbijena zubala, mrtvaci po ulicama, noćni prepadi, osude, tjeralice, hapšenja, zveket lanaca, puni zatvori, u jednu riječ: kraljevska pomrčina koja je trajala više od dvadeset godina.“

Morao je na to doći odgovor, i nije čudo da je taj odgovor bio oštar i nesmiljen, jer – kako je davno, još u XIX. stoljeću, zabilježio jedan od apostola jugoslavenstva, Frano Supilo – nakon sustava nasilja neminovno dolazi „dan kad bi se nedopuštena sredstva tuklo nedopuštenijim sredstvima, jer od neprijatelja, koji ti se glave približi golim nožem, da ti je skine, braniš se ne kako hoćeš i kako ti pravila zapovijedaju, nego kako bolje možeš. To se događa i kod drugih kulturnih naroda, kad im dogori do nokata.“

A kad je Hrvatima dogorjelo do nokata i kad su – ne mogavši birati saveznike, jer zapadni, demokratski svijet nije ni okom trepnuo nad krvavim dvodesetljetnim zatiranjem njihovih elementarnih prava – 1941. godine iskoristili prvu zgodu da sruše vrata vlastite tamnice, zbilo se to u iznimno teškim okolnostima.

Na jednoj su strani bili oni koji Hrvatsku nisu željeli, ali su na nju pristajali kao na najmanje zlo, a na drugoj oni koji su bili bezuvjetno za obnovu Jugoslavije. Potonje nismo htjeli za neprijatelje, ali su oni stali na stranu naših neprijatelja; prvi su nam bili samo nominalni saveznici, a zapravo su od prvog dana činili sve da mladu hrvatsku državu zadave. A uza sve te nesretne vanjske okolnosti, na hrvatskome se tlu rasplamsao rat. Bila je Hrvatska poprištem europskoga i svjetskog sukoba suprotstavljenih blokova, ali i poprištem krvavoga hrvatsko-srpskog rata. Dobio je taj rat i značajke građanskoga rata, jer je još bilo Hrvata zadojenih jugoslavenstvom, onih kojima je bliži bio Beograd od Zagreba, onih koji nisu shvaćali da režimi prolaze, a države ostaju.

No, svega nekoliko tjedana nakon što je proglašena, na njezinu je tlu rat dobio novu, ideološku dimenziju: na poziv Moskve koja je sve do jučer bila u savezu s nacionalsocijalističkim Berlinom, oružanu je pobunu podigla Komunistička partija Jugoslavije – sekcija Komunističke internacionale. Usporedno s borbom protiv Nijemaca, Talijana i njihovih saveznika (s ciljem rasterećenja „prve zemlje socijalizma“), komunisti su od prvog dana vodili ogorčenu borbu protiv hrvatske države, ne zadovoljavajući se rušenjem autoritarnoga ustaškog režima,

nego prisežući obnovi Jugoslavije. No, istodobno su svojoj borbi davali još jednu dimenziju, provodeći boljševičku revoluciju.

To su razlozi zbog kojih se već 1941./42. krvavo obračunavaju sa svim državnopravnim i ideološkim protivnicima i potencijalnim suparnicima u predstojećem preuzimanju vlasti: od sela do sela i od grada do grada od ruke jugoslavenskih komunista padaju ne samo ustaše, nego i domobrani, pristaše Hrvatske seljačke stranke, katolički (i ne samo katolički) svećenici i redovnici, imućniji seljaci i građani, pristaše drugih građanskih stranaka. Recept je svagdje isti: nema razlike između Dakse i Srijemske Mitrovice, Splita i Virovitice, Sušaka i Varaždina.

Baš kao što je komunizam na svim zemljopisnim širinama, od Kamčatke do Kube i od ušća Pečore do Angole donosio masovna istrjebljenja, logore smrti, političke uznike, suspenziju ljudskih i političkih prava, glad i smrt, tako su jugoslavenski komunisti na svakom pedlju hrvatskih zemalja (i izvan njih, i u Srbiji i u Sloveniji i drugdje) sijali samo smrt, neslobodu i nasilje.

Jedan djelić te tragične epizode, onaj koji se odigravao u Donjem Poneretavlju, na području bivšega metkovićkoga kotara, u ovoj knjizi pomnjivo opisuje dr. sc. Ivan Jurić. Njegov rukopis analizira metode kojima je uspostavljena i sve do 1990. održavana jugoslavenska komunistička strahovlada, kao i njezine najkrupnije posljedice. Dok sam u posebnome, privatnom osvrtu autora upozorio na neka stajališta o povijesno-političkom kontekstu koja smatram nedovoljno precizno opisanima (ili bi ih se, zbog točnosti i cjelovitosti, moglo i podrobnije obraditi), kao i na neke interpretacije s kojima bih se složio samo uvjetno, autorov opis lokalnih prilika, njegovo vladanje literaturom i vrelima koja se na te prilike odnose, zaslužuju svaku pohvalu.

Zato mislim da knjiga dr. sc. Ivana Jurića svakako treba što prije ugledati svjetlo dana, kao podsjećanje na našu tužnu povijest, i kao upozorenje budućim naraštajima...

(Ivan JURIĆ, *Partizanska komunistička represija i zločini prema Hrvatima u Donjem Poneretavlju /Nekadašnji kotar Metković/ 1941.-1990. (recenzija)*, Metković, 2012., 352.-355.)

*IVAN VUKIĆ: LIKA I PODGORJE NA BRANIKU DOMA I NARODA**

U današnjoj poplavi nastojanja da se, u sklopu novog oblikovanja europskoga jugoistoka, po volji gospodara svijeta rehabilitira jugoslavenstvo, hrvatsku javnost, pa i historiografiju, zapljuskuju kvaziznanstvena stajališta da stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca onoga kobnog 1. prosinca 1918. godine i nije događaj koji bi hrvatska povijest trebala bilježiti crnim slovima.

Toj se ocjeni dodaje ures, koji bi u jednome narodu što je stoljećima trgan između susjednih sila, trebao naći povoljan odjek: iako je možda značilo prekid u tisućljetnom državnopravnom kontinuitetu Hrvatske, stvaranje prve jugoslavenske države ipak je u istome državnopravnom okviru očuvalo hrvatske zemlje, pa je tako jačalo osjećaj povezanosti, snažilo nacionalni identitet i na koncu, krajem XX. stoljeća, dovelo do obnove neovisne države. Tako je poraz odjednom postao pobjedom.

Istom se nastranom logikom pokušava osvjetlati obraz jugoslavenskomu komunističkom pokretu i njegovu prvaku Josipu Brozu, jer – eto – da nije bilo Tita, jugoslavenskih partizana i Jugoslavenske armije, srpski bi četnici poklali još više Hrvata nego što je to pošlo za rukom Titu i njegovoj zločinačkoj družini. A kako je ratna hrvatska država proglašena u nepovoljnu međunarodnom okružju i bila u neizbježnu savezu sa silama što su obilježene negativno, onda njezini protivnici i neprijatelji zaslužuju pozitivnu ocjenu, jer je Staljin bolji izbor od Hitlera. Okupacija se, dakle, proglašava oslobođenjem.

Takva shvaćanja, pa i onda kad ih izriču ljudi što načelno i ne moraju biti zlonamjerni, u najmanju su ruku plod otrovne voćke, a redovito podmukla klopka za nove hrvatske naraštaje.

Ona u prvom redu ignoriraju činjenice. Jer, nije smisao nacionalne borbe da čitav narod bude u istome ropstvu, nego je smisao te borbe sloboda čitava naroda. Ako su hrvatske zemlje tijekom posljednjih stoljeća povijesti bile u istome državno-pravnom okviru, onda su to bile u okviru Habsburške Monarhije odnosno Austro-Ugarske; i k tome se ni u sastavu monarhističke Jugoslavije nisu našle ni Istra, ni Zadar, ni više hrvatskih jadranskih otoka, a izvan je

* Osim što sam na autorovu molbu – a Ivan Vukić je hrvatski politički uznik i višedesetljetni suradnik *Političkog zatvorenika* – napisao ovaj predgovor, bio sam među predstavljačima njegove knjige i u Gospiću (21. studenoga 2012., s Branimirom Petenerom i samim autorom) te u Zagrebu (13. ožujka 2013., s Antunom Abramovićem, Branimirom Petenerom i autorom). Ipak mi činilo prikladnijim ovdje uvrstiti ovaj, objavljeni tekst nego koje od izlaganja u te dvije prigode, tim više što su oba ta izlaganja dostupna i na internetu.

ostao i provizorij nazvan Riječkom Državom, koji je uskoro utjelovljen Kraljevini Italiji. Obnovom Jugoslavije nakon sloma Nezavisne Države Hrvatske izdvojena je Bosna i Hercegovina, a Hrvatskoj su oteti istočni Srijem i Boka kotorska, pa je još presječena kod Neuma i Kleka.

Borba protiv Londonskoga ugovora je, prema tome, samo prividno značila hrvatsku pobjedu: talijanska okupacija prostranih dijelova hrvatskih zemalja, u primorju i u zaleđu, trajala je još godinama nakon završetka Prvoga svjetskog rata, a nezadovoljstvo Rimskim ugovorima iz 1941., koliko god shvatljivo i nužno bilo, nije rezultiralo cjelovitošću, nego još većim kljaštrenjem hrvatskih zemalja. Zato već najpovršniji pogled na povijesne zemljovide pokazuje da su hrvatske narodne granice na sjeveru i na zapadu stoljećima uglavnom nepromijenjene, dok one istočne neprekidno uzmiču. I ako ne računamo onaj uzmak prije pet-šest stoljeća pred ondašnjom svjetskom velesilom, osmanlijskim Turskom, nijedno razdoblje naše povijesti nije obilježeno tako teškim teritorijalnim gubitcima kao ono jugoslavensko.

No, nisu ti gubitci bili samo teritorijalni. Jugoslavenstvo je za nas značilo napuštanje tisućljetnoga sredozemno-srednjoeuropskoga kulturnoga kruga i lutanje po balkanskim maglama obilježenima nasiljem, himbom i prijevarom. Jugoslavenstvo je bilo i ostalo kvasac i hrana najmračnijim neprijateljima Hrvatske, jugoslavenstvo je i Peti Prosinca i Dvadeseti Lipnja i Petnaesti Svibnja; jugoslavenstvo je bič i kundak, zrno i vješala, žica i jama; jugoslavenstvo je Glavnjača i Goli, jugoslavenstvo je grob neobilježeni i humak preorani.

I zato samo slijepci i neznalice, protuhe i izdajice mogu čak i pomisliti da je Hrvatska ikad oslobođena, i da je uopće mogla biti oslobođena, u ime Jugoslavije i pod jugoslavenskim stijegom. Uspostava i obnova Jugoslavije za nas uvijek znače samo i jedino – okupaciju. Jer, tamo gdje je Jugoslavija, nema Hrvatske! Tako je bilo jučer, pa je tako i danas: dok se slave jugoslavenski simboli i jugoslavenske vrijednosti, vrijeđa se Hrvatska. Jer, ne može se ista pjesma pjevati na čast krvniku i na slavu žrtve. Onaj tko slavi krvnika, iznova ponižava žrtvu.

Članci Ivana Vukića uvršteni u ovu knjigu – makar naizgled raznorodni i međusobno ponekad i nepovezani – imaju jasan zajednički nazivnik: neovisnu Hrvatsku, borbu za nju i stradanja u toj borbi. Ti su članci veličanstveni spomen na žrtve koje je za Hrvatsku dao jedan skoro opustošeni kutak naše domovine. Oni su rječit dokaz i nezaobilazna opomena, zašto Hrvatima nema opstanka ni slobode izvan vlastite, samostalne države. A činjenica da je ova knjiga uopće bila potrebna, opravdava i piščevo ogorčenje koje izbija s mnogih

stranica: tu je gorčinu lako prepoznati diljem Hrvatske, te „najljepše domovine čitava planeta“, koju nakon oslobođenja još uvijek čeka borba za slobodu. Ova knjiga pokazuje zašto ta borba nema alternative.

(Predgovor knjizi Ivana VUKIĆA, *Lika i Podgorje na braniku Doma i Naroda*, Naklada Hrvatskoga obranbenog reda, Zagreb, 2012., 11.-12.)

„USTAŠE NA JADRANU" – PREŠUĆENI HISTORIOGRAFSKI DOGAĐAJ

U nakladi Hrvatskog instituta za povijest, u Zagrebu je u listopadu 2012. objavljena knjiga dr. sc. Nikice Barića pod naslovom *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*. Autor je jedan od najplodnijih i najtemeljitijih hrvatskih povjesničara mlađeg naraštaja. Rođen je 1975. u Zagrebu, a pored velikog broja znanstvenih članaka u hrvatskoj i stranoj periodici, i prije ove objavio je dvije knjige: *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske* (Zagreb, 2003.) i *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995.* (Zagreb, 2005.).

Potonju, koja će nesumnjivo ostati nezaobilaznim djelom za proučavanje tog dijela naše povijesti unatoč tomu što je objavljena svega nekoliko godina nakon što je skršena velikosrpska agresija, a s njom i njezin sastavni dio – pobuna pretežnog dijela srpske manjine u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, prikazali smo u *Političkom zatvoreniku* malo poslije nego što je izišla (god. 15 [16!]/2005., br. 165, prosinac 2005., str. 41.-43.). Ni vrijeme niti oni koji su ozbiljno propitivali istu temu, nisu do danas doveli u pitanje vrijednost te Barićeve studije.

I ova, treća po redu njegova knjiga, iznimno je vrijedno djelo, uistinu pravi događaj u hrvatskoj historiografiji. Ako je u humanističkim znanostima ikad dopušteno kazati da poslije nekog istraživanja ništa više ne će biti isto, onda je ovo jedan od takvih trenutaka.

Knjiga *Ustaše na Jadranu* opširna je studija (864 stranice!) obogaćena sa 139 ilustracija od kojih je većina nepoznata široj, pa i stručnoj javnosti, a *izvježbanije oko* – koje će u svakoj knjizi prvo pogledati bilješke, kazala i popis literature – već na prvi pogled će uočiti da više od 3.500 podrubnih bilježaka jasno svjedoči kako se autor u prvom redu služio arhivskim gradivom, oslanjajući se na objavljenu literaturu tek iznimno i uglavnom u kraćemu, uvodnom dijelu knjige, koji ima čitatelju prikazati povijesni i vojno-politički kontekst osovinskog napada na Kraljevinu Jugoslaviju, s posljedičnim nastupom njemačke i talijanske vojske na područja koja su ušla u sastav Nezavisne Države Hrvatske (NDH).

Iako je više nego očito da izbjegava polemički pristup i da ne traži *intelektualnu kavgu* s onima koji zastupaju drugačija stajališta (a u bitnome je to pretežan dio jugoslavenske i postjugoslavenske historiografije u ovome dijelu tzv.

zapadnoga Balkana), Barić i u tom dijelu svoje knjige kao posve neutemeljene otklanja propagandne fraze jugoslavenske publicistike o Pavelićevoj „prodaji Dalmacije“ (pa čak i Istre, Zadra ili Lastova, koji su se u sastavu Kraljevine Italije nalazili već od 1920. godine!), argumentirano ističući da je Nezavisna Država Hrvatska nastala u nepovoljnim vojno-političkim okolnostima, pa je njezino razgraničenje s imperijalistički raspoloženim apeninskim susjedom posljedica objektivnih okolnosti, tj. odnosa političkih i vojnih snaga, a ne nečije „izdaje“ ili „prodaje“.

No, to ne znači da autor previđa nepovoljne političke, vojne, gospodarske i druge posljedice toga razgraničenja koje bi se, promatrano izvan konteksta i bez obzira na posljedice, zapravo moglo smatrati velikim uspjehom A. Pavelića i ustaškoga pokreta koji se stavio na čelo države, jer je on i po Barićevu mišljenju bio zapravo jedina organizirana snaga koja je hrvatsku državnu neovisnost definirala kao svoj cilj.

To razgraničenje Nezavisne Države Hrvatske i Italije u postojećim se okolnostima može smatrati uspjehom, jer mu je alternativa bila potpuna okupacija hrvatskih zemalja i njihova podjela između Italije, Mađarske, Njemačke i, eventualno, Srbije. No, taj uspjeh je istodobno bio i mlinski kamen o vratu novoproglašene države, kao što će se vidjeti i u vrijeme kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine. Tada će se na području bivše Kraljevine Jugoslavije koje je u svibnju 1941. ostalo izvan sastava Nezavisne Države Hrvatske te postalo dijelom Kraljevine Italije (tzv. Prva zona), kao i u području koje je u svibnju 1941. ušlo u sastav hrvatske države, ali je djelovanje hrvatskih vlasti u njemu bivalo na razne načine ograničeno (tzv. Druga zona, razvojačeno područje ili obalni pojas), sukobiti suprotstavljeni, nepomirljivi interesi i težnje.

Suvereniteta nad prvim od ta dva područja formalno se nije odrekla ni talijanska republikanska (Mussolinijeva), ali ni Badogliova vlada. Iako nakon rujna 1943. ni jedna od njih nije vršila efektivnu vlast na istočnoj obali Jadrana, Hitleru je savezništvo i prijateljstvo s dojučerašnjim talijanskim diktatorom, kojega je poslije svega nekoliko dana zatočeništva spektakularno izbavio Otto Skorzeny, bilo toliko važno da je Njemačka odlučila poštivati Mussolinijevu osjetljivost i njegov vrlo krhak unutarnjopolitički položaj. Zato ni njemačka diplomacija, a još manje njemačka vojska, nisu bile spremni bez rezerve poduprijeti nastojanje službenoga Zagreba za proširenjem hrvatske vlasti na novooslobođeno područje, premda se to nastojanje temeljilo ne samo na narodnosnim i političkim argumentima, nego i na razmjerno jasnim njemačkim obećanjima koja je Pavelić dobio u trenutcima talijanske kapitulacije.

Na krilima tih obećanja bili su na hrvatskoj strani izbili ne samo dugo potiskivani protutalijanski sentimenti (koji su se manifestirali i u pravoj poplavi protutalijanskih napisa u hrvatskome tisku), nego i neumjerene ambicije kod niza pojedinaca i skupina slabo svjesnih objektivnih okolnosti (pa se htjelo za Hrvatsku tražiti i Trst!), dok je i odmjereni i oprezni državni poglavar smatrao kako ne traži puno, kad u odnosu na Istru zahtijeva otprilike ono što je tražila hrvatska (i jugoslavenska) emigracija tijekom Prvoga svjetskog rata: u najmanju ruku istočnu polovicu toga poluotoka. To je ono što se je moglo braniti i popisima pučanstva provedenima još u doba Austro-Ugarske.

No, nisu se na sudbinu jadranske Hrvatske odražavali samo suprotstavljeni interesi službene Hrvatske i Italije. Njemački Reich nije u tom pogledu imao državno-pravnih aspiracija – pa samo pravno posve neuki, a historiografski slabo priučeni pisci, poput akademika Petra Strčića i njemu sličnih akademijskih šegrta i pripravnika, mogu tvrditi da su Hrvati na Kvarneru i u Istri na jedno vrijeme postali njemačkim podanicima – ali je imao itekakvih vojno-političkih interesa.

Njemačka, koja je već nekoliko godina ratovala od Pirineja i atlantičkih obala do Moskve i Staljingrada, i od saharske pustinje do Lenjingrada i polarnoga kruga, nikad nije smatrala previše bitnima hrvatske vojničke i političke razloge koji su se prelamali od sela do sela i od općine do općine u Bosni, Hercegovini ili Dalmaciji. Ti su razlozi, kao i sudbine tih sela i seljana, iz njemačke perspektive bili beznačajni, dok su Hrvatima i Hrvatskoj znali biti, a često su i bili od presudne važnosti. Dok je za Hrvate, primjerice, napuštanje Jajca bilo skoro jednako katastrofi, a hrvatska državna zastava na Marjanu umalo dokaz hrvatskoga trijumfa, Nijemcima je to bilo skoro svejedno, ukoliko nije utjecalo na njihove strateške planove i ambicije.

Zato je i u jesen 1943. prijetnja savezničkog iskrcavanja na hrvatskoj obali Jadrana, napose na njegovu sjevernom dijelu (jer su se na onome južnome ispriječili Velebit, Dinara, Mosor i Biokovo sa slabim prometnicama i jedva prohodnim prijevojima), navela Nijemce da malo nakon talijanske kapitulacije, bez prethodnog obavještavanja službenog Zagreba i bez obaziranja na pogubne političke posljedice koje je taj korak morao imati za Hrvatsku, uspostave Operativno područje Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*), kao jedno od dva operativna područja koja su imala štititi Reich s juga i jugoistoka. Dok drugo od ta dva područja, *Operationszone Alpenvorland*, Operativno područje Predalpje, koje je obuhvaćalo podnožje Alpa na sjeveru Italije, nije izravno zadiralo u hrvatske interese, s Operativnim područjem

Jadransko primorje bilo je drugačije, jer su u nj ušli i dijelovi novooslobođene jadranske Hrvatske.

A uz ta dva čimbenika koja su ugrožavala i ograničavala hrvatski suverenitet, postojala su još dva. Oba su nastupala pod zajedničkim, jugoslavenskim nazivnikom, ali su tada već poodavno bili međusobno u nepomirljivu sukobu. Prvi su bili četnici koje su uglavnom činili Srbi, što su tomu jugoslavenskom pokretu davali naglašeno srpsku odnosno velikosrpsku boju, a drugi – partizani, među kojima je tada bio već veliki broj Hrvata, s također neupitnom jugoslavenskom državno-pravnom orijentacijom, ali i s težnjom provedbe boljševičke revolucije pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Barić tomu partizanskom pokretu pristupa upravo na taj način, ne nasjedajući na danas skoro općeprihvaćenu retuširanu sliku o jugoslavenskim partizanima kao tobožnjim *hrvatskim antifašistima*, što je slika koja se u suvremenoj Hrvatskoj jedina smatra politički korektnom, a kao i uvijek u sličnim slučajevima – kad politička vlast za sitan novac korumpira takozvanu znanost – dobiva prividnu potvrdu i društvenu legitimaciju nepreglednom zbirkom kvaziznanstvenih pripovijesti, slabo domišljenih nategа, pa i običnih izmišljotina.

Time autor, dakako, ne izbjegava ocjenu da su vrlo brojni i dosta kompleksni uzroci doveli do toga da se partizanima i prije kapitulacije Italije pridružio i nemali broj Hrvata koji u ideološkom smislu nisu bili komunisti, ali upravo na raščlambi tog problema ruši nekoliko vrlo žilavih mitova.

Prvi od njih jest onaj o razdoblju talijanske vladavine 1941.-1943. kao o vremenu isključivo nesmiljenog terora, nasilja, strijeljanja i konfinacije Hrvata. Barić pokazuje da su talijanske vojne i političke vlasti činile i to, i da nije pogrješna ni uobičajena slika o talijansko-četničkoj suradnji na štetu Hrvata, ali pokazuje i to da se redovito previđa kako su istodobno s pokušajima odnarođenja hrvatskog pučanstva (odnosno, dijelom baš zbog toga) Talijani u anektiranom području nastojali osigurati prehranu pučanstva, donekle popraviti prometnice i modernizirati državnu upravu te osigurati kakav-takav red i mir. Zato su, protivno mitu o simbiozi hrvatskih ustaša i talijanskih fašista, hrvatske nacionaliste (ustaše) smatrali ne manjim neprijateljima od jugoslavenskih partizana, a zato je i broj Hrvata u partizanskim postrojbama 1941./42. bio puno manji nego što se to u laičkim predodžbama, kao još jednome historiografskome mitu, obično misli, pa se, primjerice, izbjegava najjednostavnijom matematičkom operacijom, brojenjem, nabrojiti partizanske postrojbe što su nastale na anektiranom dijelu Dalmacije i u Istri prije rujna 1943. godine (jer, moralo bi ih biti puno, a nije ih bilo baš puno).

Međutim, kako Hrvatska i s obzirom na Njemačku nije mogla razvijati sustavniju protutalijansku promičbu ni u razvojačenom području, a kamoli u Prvoj zoni, nominalno savezništvo Italije i Hrvatske stvaralo je vrlo pogodno tlo za preživljavanje jugoslavenske ideje – koja je u tom dijelu hrvatskih zemalja imala duboke korijene još iz ranijih desetljeća – i za istodobno diskreditiranje hrvatske nacionalne i državne misli. Zato su pokušaji hrvatskih državnih vlasti da nakon kapitulacije Italije pridobiju tamošnje hrvatsko pučanstvo, imali vrlo ograničene plodove. Bili su ti pokušaji i rodoljubni i promišljeni, i nisu obuhvaćali mali broj mjera: od višekratnih amnestija i poziva na povratak iz šume, preko repatrijacije protjeranih i konfiniranih, do nastojanja da se osigura red i mir, organizira prehrana, državna uprava i školstvo.

Na čelu provedbe tih mjera bili su ugledni i dobrohotni pojedinci podrijetlom iz jadranskih krajeva, poput ministra dr. Ede Bulata, ili glavara građanske uprave dr. Bruna Nardellija i dr. Oskara Turine, a osnažiti su ih pokušali i autoriteti dugogodišnjih bliskih Pavelićevih suradnika i njegovih osobnih pouzdanika (poput pukovnika Vjekoslava Servatzyja). Unatoč tomu uspjeh je bio ograničen. Kumovali su tomu i ranija povezanost Nezavisne Države Hrvatske s Italijom, i njemačke represalije, i njemački nastavak suradnje s četnicima, i često njemačko nepoštivanje hrvatskih državnih vlasti, i objektivne slabosti hrvatske države, i nemogućnost njezine vojske da se nametne autoritetom pobjednika, a nesumnjivo i ono što je sam Pavelić na jednoj sjednici Doglavničkog vijeća prepoznao kao važan čimbenik: u vrijeme općega njemačkog povlačenja na svim frontama, nije bilo realno očekivati od pretežnoga broja žitelja novooslobođenih područja da se identificira s Hrvatskom koja objektivno nije mogla napustiti savezništvo s tom istom Njemačkom. I u tom su dijelu Hrvatske, s pravom ocjenjuje Barić, ljudi i tada uglavnom željeli ono što prosječan čovjek i inače svagdje želi: mir, sigurnost, red i makar donekle osiguranu vlastitu i obiteljsku egzistenciju. Zato se nerado išlo i pod ratnu zastavu pobjednika, a još manje pod ratnu zastavu onoga čiji se je slom činio posve očitim.

Sve te složene odnose, na mnoštvu izvornih dokumenata, na stotinama izvješća, raščlambi i promišljanja i na opisu velikog broja pojedinačnih sudbina, Barić u svojoj knjizi prikazuje u 12 poglavlja: „Uspostava vlasti Nezavisne Države Hrvatske u Dalmaciji u travnju 1941. godine“ (str. 13.-35.), „Osvrt na Rimske ugovore iz svibnja 1941. i stanje nakon njihova potpisivanja“ (37.-63.), „Slom ‘hinbenog saveznika’“ (65.-94.), „Ustroj uprave NDH u priključenim jadranskim krajevima - Ministarstvo za oslobođene krajeve“ (95.-159.), „Odnos NDH prema Sušaku, Rijeci i Istri“ (161.-200.), „Oružane i redarstvene

snage NDH u priključenoj Dalmaciji“ (201.-309.), „Njemačka vojska u Dalmaciji“ (311.-452.), „Odnosi NDH s Talijanskom Socijalnom Republikom“ (453.-485.), „Četnici u sjevernoj Dalmaciji“ (487.-574.), „Gospodarske, prometne i socijalne prilike u Dalmaciji iz perspektive vlasti NDH“ (575.-640.), „‘Raspoloženje naroda obzirom na vanjske i unutarnje prilike i događaje’“ (641.-740.), „‘Naša su dosadanja nastojanja u ovim krajevima dovedena u pitanje’ - povlačenje uprave NDH iz Dalmacije“ (741.-778.), nakon čega slijedi „Zaključak“ (779.-787.) te sažetak na engleskom jeziku, kazala, popisi izvora i literature te slikovnih priloga, zemljovida i kratica.

Barićeva knjiga, sa svojim prikazom složenih vanjskopolitičkih i unutarnjopolitičkih okolnosti i silnica nakon kapitulacije Italije, te s mnoštvom činjenica o stanju na oslobođenim područjima, zapravo nameće potrebu interdisciplinarne rasprave o pitanju suverenosti nad tim dijelom hrvatskih zemalja odnosno raspravu o njihovu državno-pravnom položaju. No, ona, kao nijedna od svih studija koje su se bavile tim dijelom Hrvatske – ponajprije Dalmacijom – u razdoblju od rujna 1943. do kraja 1944., kad je ta hrvatska zemlja uglavnom potpala pod vlast jugoslavenskih partizana, pokazuje koliko je bio politički težak i dugoročno sudbonosan sraz hrvatske nacionalne i državne ideje s jugoslavenskom u tome području što je u narodnosnom smislu stoljećima neprijeporno hrvatsko, ali se i samo znalo otimati svomu prirodnom, zemljopisnom i narodnosnom zaleđu, bježeći u strahu od jednoga tuđinskog imperijalizma u naručje drugomu, uvijek na svoju štetu i na štetu hrvatske cjeline.

(*Politički zatvorenik*, 23 (24!)/2013., br. 250,
siječanj-veljača 2013., 37.-41.)

JOŠ JEDNA KNJIGA O GOLOME OTOKU

U nas Hrvata memoarska je literatura kržljava biljka, što je – možda – posljedica i poraza koje smo doživljavali u novije doba naše povijesti. Lakše je slaviti pobjede nego se suočavati s porazima; privlačnije je veličati uspjehe, nego ispovijedati slabosti, kušnje i patnje kojima su izvrgnuti pobijeđeni. U neveselim okolnostima odgovornost pred budućim naraštajima osjećaju tek malobrojni; hrabrosti imaju još malobrojniji, i samo su oni spremni opisati putove i stranputice kojima su išli ili morali ići.

Bit će da se zato na prste jedne ruke mogu nabrojiti političari, vojnici i književnici koji su pokoljenjima što dolaze ostavili svoje uspomene na zbivanja na početku XX. stoljeća odnosno uoči Prvoga svjetskog rata i tijekom njega. A bez autobiografskih knjiga i članaka političara Stjepana Radića, Frana Supila, Ante Trumbića ili Franka Potočnjaka, vojnika Pere Blaškovića ili političara i političkog uznika Ivana Nepomuka Jemeršića i njima sličnih, kao i bez književnih djela Mile Budaka, Petra Grgca, Ante Neimarevića, Ante Messnera Sporčića, Antuna Vrgoča, ili bez ratnoga dnevnika fra Gabre Cvitanovića – bez obzira na nejednaku dokumentarnost i literarnu vrijednost tih djela – naša slika događaja iz tog doba nesumnjivo bi bila nepotpuna, a naše razumijevanje ondašnjih prilika manjkavo. Jer ništa nam poput književnih djela, privatne korespondencije i pojedinačnih uspomena – makar su potonje uvijek protkane pristranošću i naknadnom pameću – ne dočarava pravi duh vremena i otkriva motive, skrivene strahove i želje pojedinaca koji su oblikovali našu zajedničku povijest ili su na svojim leđima nosili odgovornost.

Svoje uspomene na događaje između dvaju svjetskih ratova objavili su tek rijetki, mahom fragmentarno i u novinskim člancima, a svoja uznička sjećanja još rjeđi (poput Frana Biničkoga ili Ivana Bernardića). Objavljivalo se memoarsko štivo i u doba Nezavisne Države Hrvatske, od slabo prohodnih Budakovih uspomena na emigrantske dane (*Na Vulkanima*, Zagreb, 1941.), do često citiranih *Uspomena jednog pionira* Ćire Truhelke (Zagreb, 1942.). I nakon Drugoga svjetskog rata hrvatska je memoaristika ostala mršava. U Domovini su o svojim sjećanjima mogli pisati samo pripadnici jugoslavenskoga komunističkog pokreta (koji su tu mogućnost obilno koristili, rasipajući se svojim izljevima odanosti komunizmu i jugoslavenstvu, koje bi danas htjeli prikazati kao *antifašizam* i hrvatstvo), i njihovi sateliti koji su se iz prekomorskih ze-

malja vratili kako bi se borili za obnovu Jugoslavije (poput Stjepana Lojena ili Bože Prpića).

U hrvatskoj političkoj emigraciji objavljeno je nekoliko desetaka memoarskih knjiga i oveći broj članaka, također nejednake vrijednosti. Premda je nastajala i bila objavljivana praktično unutar svake hrvatske izbjegličke političke skupine, memoarska se literatura naročito njegovala u krugu oko Vinka Nikolića i njegove *Hrvatske revije*, nažalost prečesto s ciljem da se – kako pokazuje sačuvana Nikolićeva ostavština u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici – naručenim pamfletima, izmišljotinama i krivotvorinama ocrne isti oni kojima je taj osrednji pjesnik te pred kraj života virilist u Hrvatskome državnom saboru, u patetičnim stihovima donedavno kovao zlatne krune i prisezao na vječnu vjernost.

Neke od tih knjiga obilno je eksploatirala i jugoslavenska publicistika i historiografija, što ponajviše vrijedi za Meštrovićeve *Uspomene na političke ljude i događaje* (koje je Danijel Crljen u jednoj polemici nazvao „fundamentalnom obranom Aleksandra Karađorđevića“, dodajući da obitelj Meštrović i inače „ima osebujne pojmove o hrvatskim prijateljima“) te protupavelićevske pamflete Eugena Dide Kvaternika koje je Jere Jareb kasnije (1995.) priredio kao posebnu knjigu, na način koji je neusporedivo problematičniji od onoga kojim je priredio i komentirao *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića* (1982.).

Od kraja osamdesetih godina prošloga stoljeća, tj. od doba završne faze sloma komunizma i raspada Jugoslavije, hrvatsku je javnost prividno zapljusnuo val memoarskih djela bivših disidenata, sudionika Bleiburške tragedije i križnoga puta te političkih uznika, kako hrvatskih, tako i jugoslavensko-internacionalističkih (ibeovskih). Stotine, upravo tisuće svjedočenja hrvatskih političkih uznika objavljene su na stranicama ovoga časopisa (kojemu to i jest prvotna zadaća), ali i na stranicama drugih novina i časopisa. Ti su prilozi nejednake vrijednosti. Pojavio se i veliki broj knjiga. Ima među njima dragocjenih djela, poput uspomena Srećka Rovera ili Augustina Tomlinovića-Samca (na čiju je vrijednost opetovano upozoravao dr. Augustin Franić, nesumnjivo najautoritativniji znalac poratnih prilika u starogradiškoj i lepoglavskoj tamnici, koje je priličan broj godina iskušavao i na vlastitoj koži), ali ima, nažalost, i onih drugih.

Jer, za dobar dio knjiga s bleiburškom i uzničkom tematikom može se kazati kako nitko ne bi izgubio da one nikad nisu bile napisane: ni autor, a ni čitatelji. Takve su većinom pisane površno i bez najnužnijih pomagala, tiskane u

privatnoj nakladi, bez ozbiljne redakture, počesto i bez lekture, te u pravilu bez urednika vična elementarnim pravilima toga posla. Svima se odjednom učinilo da mogu i znaju ne samo napisati, nego i objaviti knjigu, i svi se osjetili želju da to učine. A kad se ta želja naglasila još i nekritičnim nastojanjem autora da u svojim uspomenama baš o svemu kaže ponešto, da pokaže što i kako misli o svačemu, da se odredi prema Hamurabiju i prema letu na Mjesec, pa zato u knjigu uvrsti faksimile zbrda-zdola skupljenih novinskih tekstova, preslike kojekakvih kurtoaznih pisama, zahvalnica, suvišnih digresija i stihova oslobođenih bilo kakvoga literarnog dara, onda je plod nerijetko više nego otužan.

Bilo bi i rodoljubno i boguugodno da su takve pisanije u prikazima okićene atributom koji im, iako je eufemističan, ponajviše pristaje: suvišno mrčenje papira i mučenje čitatelja. No, u hrvatskoj se javnosti uvriježio običaj da se i taj krpež – samo ako je začinjen patriotskim frazama – poprati ispraznim pohvalama i patetičnim hvalospjevima. Izbjegava se ozbiljna kritika i pristojna recenzija. Umjesto da ocjenjuju te time odgajaju i poučavaju, recenzenti radije kade autorima i publici ili jednostavno – mlate praznu slamu. Umjesto obrane čvrstih standarda i zastupanja jasnih mjerila, prikazi u novinama i časopisima svode se na nabrajanje podnaslova i nizanje tehničkih podataka o knjizi, kao da su namijenjeni carinicima ili tehničkom pregledu, a ne formiranju i oblikovanju mišljenja i uvjerenja. Umjesto izgrađene i dosljedne kritičarske metode primjenjuje se rodoljubna patetika, koja se kao recenzentski standard i kritičarska metoda stoljećima pokazala promašenom, nerijetko ridikuloznom. Nojevskom se nebrigom obično prešućuje svetogrdno nepoštivanje hrvatskoga jezika i pravopisa, a jednako tako se zatvaraju oči pred ignoriranjem faktografije. Jer, mi do danas nismo shvatili da se bez ozbiljne, zrele i oštre kritike pogoduje negativnoj selekciji, da se potiče sivilo i osrednjost, i da se patetičnim rodoljubnim frazama ne koristi ni autoru niti onim ciljevima koje autor pokušava zastupati. Ni iz povijesti hrvatske književnosti nismo naučili da je i piscima i djelima i hrvatskoj kulturi više koristila Matoševa, Krležina ili Šimićeva poruga nekomu djelu i njegovu zabludjelu piscu, nego naručeni im ili usputni nekritični hvalospjevi nekritičnih laskavaca.

*

U petak, 8. studenoga 2013. u Zagrebu su akademik Dubravko Jelčić, povjesničari Zlatko Hasanbegović i Ivica Lučić te novinar i bivši politički emigrant Jakša Kušan predstavili knjigu dr. Stanislava Janovića (1931.) koju je pod naslovom *Tito na Golom otoku. Uspomene na robiju i emigraciju i razma-*

tranja o Hrvatskoj i Zapadu (334 str.) prije nekoliko mjeseci objavila zagrebačka Naklada Pavičić.

Premda je autor bez vidljive prijeke potrebe odlučio među jednim te istim koricama donijeti ne samo vlastite uspomene na djetinjstvo, mladost, suđenje i tamnicu, nego i svoja razmatranja o Zapadu („s pripadajućim digresijama"), Janovićeva knjiga nesumnjivo spada u *gornji dom* hrvatske robijaške memoaristike. Zato zaslužuje i prikaz i načelnu pohvalu.

Bila bi knjiga, doduše, zasigurno bolja da je autor, umjesto spomenutih „pripadajućih digresija" o Zapadu, u svojim uspomenama donio ono što je naslovom najavio: sjećanja i na djelovanje hrvatske političke emigracije u SR Njemačkoj odnosno u Europi, ili bar svoje poglede na to djelovanje. U tom bi slučaju knjiga bila oslobođena suvišnih publicističkih ekskursa i politoloških opservacija, primjerice, o uzrocima i naravi Prvoga svjetskog rata, o silama pokretnicama britanske („engleske") politike ili o komunističkoj ideologiji kao takvoj, koje opservacije i ne odlikuje osobita izvornost, a ima i onih čija bi se točnost i slabije upućenu čitatelju mogla činiti prijepornom. Tada bi knjiga u cijelosti imala memoarski karakter, što bi ju činilo čitkijom, izazovnijom, privlačnijom i – dokumentarnijom.

I logički i metodološki bi takav postupak bio ispravniji, jer na jedan se način činjenicama, arhivskomu gradivu i literaturi pristupa u memoarskome, na drugi u publicističkome i u historiografskome štivu. Pritom memoarski karakter nipošto ne bi bio zaprjeka da se „pripadajuće digresije" o Zapadu, i uopće autorovi društvovni i politički pogledi izlože, ilustriraju i obrazlože pri nizanju vlastitih uspomena. Pokazivanje primjerima uvijek je uvjerljivije od dociranja.

A iz Janovićevih „pripadajućih digresija" o Zapadu, koje zauzimaju čitav četvrti dio knjige odnosno skoro stotinjak stranica, čitatelj može dobiti poneku obavijest o nekolicini stranih novinara ili političara (koje bi obavijesti i u nekom neinternetskom dobu mogao iscrpnije i potpunije dobiti na drugome mjestu!); on odatle – kad bi ga to zanimalo – može zaključiti što autor misli o Julianu Assangeu, *Wikileaksu* ili o Slavenki Drakulić, ali je ostao prikraćen za autorove uspomene na više od tri desetljeća koja je kao nacionalno svjesni i politički angažirani hrvatski intelektualac odnosno bivši politički uznik proveo u Njemačkoj, gdje je radio kao liječnik, pa je nužno dolazio u dodir sa širokim krugom ljudi. A nisu ta desetljeća – obilježena ubojstvima hrvatskih političkih emigranata i previranjima u emigrantskim redovima – tako nebitna ni za hrvatsku sadašnjost i budućnost, a kamoli za hrvatsku historiografiju.

Nasuprot tomu (za ukus potpisanog prikazivača zapravo suvišnomu) četvrtom dijelu, prva tri dijela Janovićeve knjige većinom jesu memoarske naravi. Prvi dio nosi naslov „Boka kotorska u Drugom svjetskom ratu“, i skoro u cijelosti je posvećen obiteljskoj povijesti i zavičaju u kojem je autor neprekidno živio do 1946. godine. Opisavši ukratko podrijetlo i obiteljske prilike, Janović se je u tom dijelu knjige pozabavio političkim i društvenim odnosima u Boki kotorskoj, tamošnjim zategnutim odnosima Hrvata i Srba, obilježenima nepovjerenjem i jedva prikrivenim neprijateljstvom, te napose prilikama koje su u Boki vladale nakon što je proglašena Nezavisna Država Hrvatska („...to je odjeknulo kao velika radost“), a Boku potom zaposjeli Talijani.

U državno-pravnom i upravno-političkom smislu, međutim, to stanje nakon 18. svibnja 1941. više nije bilo „talijanska okupacija“, kao što to autor navodi, nego je Rimskim ugovorima i bokokotorski kotar postao sastavnim dijelom Kraljevine Italije. No, unatoč tom previdu, vrijedna su autorova zapažanja o kaotičnim prilikama koje su vladale pod Talijanima, o nastojanjima hrvatskih vlasti da se tamošnjemu življu osigura bar minimalna opskrba, o marginalnoj ulozi i srpskom karakteru malobrojnih partizanskih skupina, kao i o srpskoj mržnji („ali i stanovitu obliku strahopoštovanja“) prema ustašama i tadašnjoj hrvatskoj državi. Navodeći naizgled nebitnu, ali zapravo vrlo ilustrativnu digresiju da su talijanski vojnici kod bokeljskih djevojaka imali dosta uspjeha te nalazeći simpatične pojedince i među pripadnicima neprijateljske sile, Janović vrlo plastično i mjestimice duhovito opisuje naglašenu i brutalnu politiku potalijančivanja.

No, nakon povlačenja talijanske vojske i civilnih vlasti odnosno nakon pada Italije, Boka kotorska dolazi pod njemačku upravu, koju autor također naziva „okupacijom“. Da je imao historiografskih nagnuća, koja bi ovdje svakako bila umjesna i korisna (jer je u protivnome situacija neupućenu čitatelju posve mutna), autor bi ukratko opisao zašto je nakon rujna 1943. došlo do nejasnoga državno-pravnog i faktičnog položaja Boke (i nekih drugih dijelova hrvatskoga primorskog područja koje je Italija 1941., ali i u ranijem razdoblju bila anektirala). No, i njegove su bilješke o izmijenjenom, donekle lakšem načinu života pod njemačkom upravom svakako korisne: Nijemci nisu imali teritorijalnih pretenzija, pa ih je zanimalo samo zavođenje i održavanje mira po svaku cijenu.

Uopće je taj Janovićev opis bokeljskih prilika i načina života iznimno živ. Ako on u literarnom pogledu nema ambicija kakve je imao Frano Alfirević sa svojom sjajnom „Bokom“, i ako nije dokumentaran i plastičan kao što je u

odnosu na Istru, primjerice, Radetićev *Razbijeni mozaik* (1962.), njegovi dopunjeni *Istarski zapisi* (1969.), ili Balotina *Stara Pazinska gimnazija* (1950.), Janovićeve bilješke o djetinjstvu u Boki nesumnjivo su najuspjeliji dio knjige. Njegov opis toga kraja s ruba hrvatstva ujedno je dragocjen prikaz sudbine ljudi na području koje je ne tako davno bilo sastavnim dijelom hrvatske, pa i mletačke i austrijske i francuske, potom opet austrijske Dalmacije, a danas kao da je posve istisnuto iz našega pamćenja, misli i osjećaja. Isijecanje Boke iz hrvatskih zemalja (odnosno sudbina onoga što je nakon tzv. oslobođenja puk duhovito nazvao *Crnom Bokom i gorom*) i Janovića se je duboko dojmilo. Sakaćenje Hrvatske nije završilo pripajanjem Boke kotorske Crnoj Gori: još 1947. u Zagrebu su tiskani službeni zemljovidi prema kojima NR Bosna i Hercegovina, pored onoga neumskoga, još ima izlaz na more u Sutorini, što znači da NR Hrvatska nije uopće imala kopnenu granicu s Crnom Gorom. Nikad to naši *antifašisti* ne će spomenuti (čak ni u doba srpske okupacije Prevlake!), niti će se kada upitati, zašto je jednim telefonskim razgovorom BiH izgubila taj pristup moru, a zadržala onaj neumski, koji presijeca *avnojsku* Hrvatsku s ambicijom da joj se onemogući izlazak iz Jugoslavije, da joj se amputira prostor nekadašnje Dubrovačke Republike, da se zabije novi klin između Zagreba i Sarajeva...

Drugi i treći dio Janovićeve knjige tvore njegove uspomene na sveučilišne dane, na osnutak Hrvatskoga pokreta otpora u zemlji (HPO), uhićenje, osudu i tamnovanje najprije u Staroj Gradiški, odakle je po kazni prebačen na Goli. O HPO-u je na ovim stranicama prije šesnaestak godina pisao pripadnik te organizacije, sad pok. Branimir Donat, donoseći obilje dokumentarnoga gradiva o toj skupini hrvatske sveučilišne mladeži (usp. *Politički zatvorenik*, br. 73 i 74, za travanj odnosno svibanj 1998.). Prava je šteta da je to gradivo ovdje prešućeno. Jer, i da je nastanku i djelovanju te organizacije (1954.-1956.) Janović posvetio puno više prostora nego što je posvetio, svakako bi bilo korisno da je taj bibliografski podatak naveo u samoj knjizi, kako bi čitatelj lakše pronašao podatke i dokumente o djelovanju te organizacije.

Sam, pak, HPO, njegov nastanak i djelovanje te programski dokumenti i propagandni materijali kojima je glavni autor Jakša Kušan – kao, uostalom, i osuda većeg broja pripadnika organizacije u travnju 1957. godine – tu pozornost nesumnjivo zaslužuju. Dok je Kušan uspio umaknuti u emigraciju, Janović je kao prvi na popisu jedanaest optuženika osuđen na četiri godine strogoga zatvora, što je potvrđeno presudom Vrhovnoga suda NR Hrvatske u srpnju iste godine. Otpravljen je na izdržavanje kazne u Staru Gradišku, a taj dio njegova

robijanja te solidarnost njegova kolege i prijatelja, drugooptuženika Ivana Kujundžića, kasnije također liječnika, potanko je opisan u knjizi i dokumentiran nizom faksimila (od kojih smo dva izdvojili i za korice ovog broja časopisa). Zbog traženja da mu se priznaju prava koja u civiliziranim državama imaju politički osuđenici, Janović je u veljači 1959. po kazni prebačen na Goli, gdje je izdržao ostatak kazne, do rujna 1960. godine.

Iako se u *bratskoj, samoupravnoj i nesvrstanoj zajednici naših naroda i narodnosti* znalo putovati i u obrnutu smjeru (pa je Vjekoslav Balin s Gologa otpravljen u Staru Gradišku, gdje je uskoro ubijen), taj je podatak svakako vrijedan pozornosti: na Goli se čak iz Gradiške išlo *po kazni*. To je valjda razlog zbog kojega je Janović upravo Goli otok izvukao u naslov svoje knjige, računajući na to da će ona time postati zanimljivija prosječnomu čitatelju. Zato je prava šteta da u dijelu o Golome – a on je gotovo četvrtina knjige – skoro i nema autorovih uspomena. Točnije, one su i u političkome, i u dokumentarnom i u literarnom smislu potisnute posve na marginu, dok jezgru tog dijela knjige zauzimaju sažetci objavljenih sjećanja nekih drugih tamošnjih uznika, iz nekoga drugog vremena; ponajprije sažetci uspomena ibeovaca Đure Bilića i Ivana Kosića. Od njih je Janović preuzeo opis golootočkog mučilišta i golootočkih mučila; njihov je prikaz patološkog instrumentarija, a njihovi su i zaključci o smislu postojanja i o svrsi toga zločinačkog sustava.

Time je knjiga izgubila i na autentičnosti i na pouzdanosti, jer niže i pogrješne tvrdnje, sugerirajući da je uvijek postojalo i ono što ipak nije uvijek postojalo. A u vrijeme kad je autor došao na Goli, više nije bilo „krvavog špalira“ odnosno „toploga zeca“ kojim su dočekivani kažnjenici u ranijem razdoblju; na prste su se mogli nabrojiti ibeovci koji 1959. već nisu bili *revidirali* (dok tzv. *revidiranje stava* nije nikad ni bilo namijenjeno nekomunističkim kažnjenicima, poput hrvatskih ili albanskih nacionalista!); a posve sigurno je da u Janovićevo vrijeme robijaši na Golome nisu klicali Titu, Rankoviću i Đilasu, kao što autor tvrdi (str. 153.), jer je Đilas tada bio ne samo u nemilosti, nego i na izdržavanju ne sasvim kratke robije. Ipak će i s tim propustima – koji u konačnici podupiru toliko uvriježenu, a ipak posve neispravnu predodžbu, da je Goli bio zatvor isključivo za ibeovce – Janovićeva knjiga biti korisna svakomu tko se želi upoznati sa sustavom *prevaspitavanja* u onome što se na Zapadu sve do danas naziva *socijalizmom s ljudskim licem*.

Možda je to slučajno, a možda i nije. Jer autor je ocijenio kako i u svojim uspomenama mora zabilježiti zgodu iz Hrvatskoga državnog sabora, kad se kao zastupnik založio za to da se status političkih uznika prizna i ibeovcima

(200.). Moguće je da je i u nekim drugim pitanjima mislio drugačije od svoje stranke, Hrvatske demokratske zajednice, ali je samo tu razrožnost držao vrijednom ovjekovječenja. No, ni u toj stranci niti bilo gdje drugdje zapravo nikad nije bilo prijepora o tome, da su ibeovci također politički uznici. Problem je u tome što oni nisu nikad bili – *hrvatski* politički uznici. O tome se je radilo. Oni jesu robijali zbog svojih političkih uvjerenja, ali nisu robijali ni zbog Hrvatske ni za nju, nego su robijali zbog svjetske komunističke revolucije, druga Staljina i *majčice* sovjetske Rusije, pa svoje račune samo njima mogu ispostaviti. S njihovim možebitnim osobnim poštenjem i dostojanstvom to nema nikakve veze, ali ima veze s etikom i politikom.

Jer, oni koji su prisezali Staljinu, Rusiji i SSSR-u, imaju jednako moralno pravo od Hrvatske tražiti priznanje ili bilo kakav oblik obeštećenja, kao što bi ga imao netko tko je suđen zbog otpora britanskomu, kineskomu ili južnoafričkom režimu, a pritom imao ili potom nekako stekao hrvatsko državljanstvo. Zašto bi hrvatska država imala više obveza prema onima koji su davali život za Staljina od onih koji su ga davali za De Valeru, Gandhija ili za Mandelu? Samo zato što su se ovi prvi zatekli u Hrvatskoj ili su u njoj rođeni, iako su stalno ponavljali da „proleter nema domovine", i do jučer ratovali za komunističku Jugoslaviju, protiv hrvatske države i prava hrvatskog naroda na samoodređenje, državnost i slobodu?!

Jer, ako je robijanje zbog političkih uvjerenja samo po sebi dovoljno da kod hrvatske države stvori moralnu i pravnu obvezu, po kojemu bi se ključu to svojstvo i iz njega izvedena prava mogla uskratiti onim hrvatskim državljanima koji su robijali kao sljedbenici Draže Mihailovića ili Dimitrija Ljotića? Ili onima koji su doista bili odani Mussoliniju i Hitleru, pa su zato suđeni? Ako se, naime, želimo svidjeti nekomu drugom osim Hrvatskoj, onda i na takve valja primijeniti ista mjerila. Drugim riječima, to autorovo zalaganje za jednakost ibeovaca i hrvatskih političkih uznika, koje se na prvi pogled doima kao izraz snošljivosti i širokogrudnosti, bez velikih se misaonih akrobacija može izvrgnuti u karikaturu logike i travestiju pravde. Zato je bilo promašeno braniti ga devedesetih godina prošloga stoljeća, a ostalo je takvim i danas, i ostat će zauvijek.

Napokon, korisno je dometnuti da bi inače korisna Janovićeva knjiga bila puno bolja da je podvrgnuta valjanoj lekturi i da su ju u rukama imali savjestan redaktor i ozbiljan urednik. Ne bi tada u njoj bilo grubih srbizama (*materinji* jezik, *vanškolski* programi, neka *vrst* suradnje, *postepeno,* igrala *izvjesnu* ulogu, *posjeta, spiskovi* i sl.), a ni tuđica preuzetih iz opet tuđega, srpskog jezika

(*front, manuelno*, enciklopedijski *tom*). Ispravila bi se problematična upotreba instrumentala („hranili *sa* suhim smokvama“) i prijedloga („*sa* zarađenim novcem“, „*sa* četiristo tisuća“). Izbjeglo bi se krivo korištenje odnosnih zamjenica („govor, *kojeg* tada nisam razumio“, „slučaj, *kojeg* sam osobno vidio“) i posvojnih pridjeva („stanovao /sam/ kod *moje* tete“), a ne bi bilo ni rogobatnih konstrukcija („*bez da* je šira javnost shvaćala“, „*bez da* to moram dokazati“, „*bez da* su se poderale“) koje odaju snažan germanski utjecaj (ohne zu + infinitiv u njemačkome, odnosno without + gerund u engleskome jeziku).

Urednik bi pogledao bar lošiji rječnik engleskoga jezika, pa bi uočio da je *linčovanje* samo i jedino ubojstvo vješanjem, slijedom čega se o „linčovanju u najdoslovnijem smislu riječi“ (108.) nipošto ne može govoriti onda kad žrtva uopće nije vješana, niti je umrla. Ne bi britanski premijer Gordon Brown postao „Braun“ (259.), niti bi podjela postala „podijelom“, a smije se pretpostaviti da bi „Imensko kazalo“ bilo potpuno (pa bi se u njemu našao i nesretni Assange), a u njemu bi Ljerka Kujundžić bila valjda navedena pod slovom K, a ne pod slovom Lj. Vjerojatno bi u njemu tada i imena (a ne samo prezimena) imali i Konrad Adenauer, Blagoje Adžić, Johann Sebastian Bach, Otto von Bismarck i stotinjak drugih *bezimenih*, a ne samo Đurđa Adlešić (koja je, uostalom, zapravo „Adlešič“), Ivo Andrić i njima slični. Jer, ako se autoru to i ne čini toliko bitno, savjestan bi urednik znao da su takvi nedostatci – eufemistički kazano – nepristojni prema čitatelju.

Ne bi se dogodile ni grube pogrješke, uslijed kojih je autor s nedovoljnom kritičnošću pohvalio više nego problematičnu redakciju iznimno vrijedne i važne knjige Ive Pilara, poznate pod skraćenim naslovom *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (1918.), koju je 1995. priredio Michael Ackermann, budući da se ta redakcija u stručnim krugovima smatra uglavnom skandaloznom. Ne bi na istome mjestu ozbiljnu redaktoru i uredniku promaknula ni autorova tvrdnja da je 1928. počelo objavljivanje prijevoda toga djela u „omladinskome pravaškome mjesečniku“ *Hrvatska mladica* (322.), budući da je *Hrvatska mladica* bilo glasilo ne pravaške, nego federalističke mladeži (mladeži koja je pristajala uz Hrvatsku federalističku seljačku stranku!). Lako je bilo provjeriti i to, da nije Matica hrvatska 1990. reprintirala Pilarovu knjigu kao što se ovdje tvrdi (322.), jer se je pretisak te knjige 1990. pojavio u Varaždinu u nakladi Hrvatske demokratske stranke.

Ne bi se moglo dogoditi da promakne tvrdnja kako je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca stvoreno 1919. godine (29.), kad se u pučkoj školi uči da je to bilo nešto ranije, a ako bi redaktor i urednik bili – na korist autorovu – kakvi

cjepidlake, možda bi autora pitali, jesu li Srbi 1991. digli „oružani ustanak“ (97.) ili se je ipak radilo o oružanoj pobuni. To pak nisu ni jezične niti političke istoznačnice. Možda bi ga pitali i to, vjeruje li doista u romantične pripovijesti da „događaj i pokolj u Ahmićima još nije razjašnjen“ (259.), ali i da nisu cjepidlake, upozorili bi ga na to da Ivan Šubašić za vrijeme izbjeglištva nije bio u Londonu, kao što autor misli (46.), nego je većinu toga vremena proveo u SAD-u, žestoko agitirajući za Jugoslaviju. Ako ga možda ne bi pitali, prema kojem su kriteriju neke osobe dobile biografsku podrubnu bilješku, a druge nisu (pa ju imaju, recimo, Jefto Šašić i Stipe Mesić, a nemaju Sekula Drljević i Dražen Budiša), moguće je da bi ga ipak upitali, koji je to i kakav je to „antifašistički rat“ u kojem je sudjelovao Slavko Goldstein (276.), i tko je sve u tome ratu bio fašist, a tko antifašist.

Savjestan urednik i upućen redaktor neizostavno bi upitali autora, otkud njemu – kao liječniku i Hrvatu – podatak da je dr. Nikola Nikolić (liječnik i robijaš kojega su svi poznavali kao Srbina, iako je zapravo bio podrijetlom Hrvat!) nakon Drugoga svjetskog rata „utemeljio medicinski fakultet u Sarajevu“ (167.) Jer, ni to s činjenicama nema nikakve veze: čak i u doba Jugoslavije znalo se je objaviti kako je taj fakultet osnovan i započeo radom u vrijeme rata. Utemeljile su ga, naime, *nenarodne* vlasti Nezavisne Države Hrvatske, a u priručniku *Sveučilištne oblasti i red predavanja u Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu u zimskom poljeću 1944./45.*, koji je tiskan u Zagrebu u rujnu 1944. i koji slučajno imam pri ruci, naznačena su imena nastavnika na tome Medicinskome fakultetu te je naveden raspored predavanja u tom poljeću. Tako je, naime, *nenarodni režim* nazivao – semestar. Hrvatski. I u Šeher-Sarajevu, a ne samo u Zagrebu. Puno prije ikakvoga Nikole Nikolića i bez ikakve veze s njime i uopće s tzv. antifašističkim ratom i s tobožnjim *oslobođenjem*...

(*Politički zatvorenik*, 23 (24!)/2013., br. 255,
studeni-prosinac 2013., 46.-50.)

BRITANSKI OBAVJEŠTAJNO-PROPAGANDNI FILM IZ 1945. O LOGORIMA U EUROPI: 20.000 JASENOVAČKIH ŽRTAVA

Ni pojedinac ni narod ne mogu pobjeći od prošlosti. Mogu je prikrivati, uljepšavati, može im biti skrivana i prikazivana crnim bojima, ali prije ili kasnije naći će se netko tko će postaviti logična pitanja i na njih očekivati logične odgovore.

Mjesecima već tzv. veliki i tzv. neovisni hrvatski mediji ignoriraju podlistak Igora Vukića koji se bavi nepoznatim i prešućenim činjenicama o jasenovačkom logoru, toj – kako se otprilike izrazio zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac – „sramnoj ljagi“ na licu hrvatskoga naroda i na licu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.).

Taj se podlistak, sa stotinama nepoznatih podataka i s tisućama pitanja koja provocira, ne pojavljuje u nekom marginalnom listku ili na opskurnim mrežnim stranicama koje će već svojim grafičkim dizajnom odbijati pristojna čovjeka, nego iz broja u broj izlazi u *Glasu Koncila*, središnjemu katoličkom tjedniku u Hrvata (formalno: glasilu Nadbiskupskoga duhovnog stola), kojemu je sjedište stotinjak metara od zagrebačke prvostolnice i koji se, valjda ne uvijek s pravom, drži ključnim vrelom za shvaćanje službenoga stajališta hrvatske crkvene hijerarhije.

Općenito je poznato da je malo brojeva *Glasa Koncila* o koje se svjetovni tisak ne očeše na ovaj ili na onaj način, nerijetko polemizirajući poglavito s uvodnicima koje potpisuje glavni urednik toga tjednika, vlč. Ivan Miklenić. Nije, dakle, moguće da je Vukićeva studija ostala nezamijećena, tim prije što ju je autor – kako je sam napomenuo – najprije ponudio *Jutarnjemu listu,* tribini koja inače od prvoga dana vodi žestoku borbu protiv ustaša i drugih *domaćih izdajica* te tko-zna-koje neprijateljske ofenzive, i čiji suradnici – poput nenadmašnoga Miljenka Jergovića – kao prorok Jeremija znaju čak i to da bi Antun Gustav Matoš, da je kojim slučajem doživio 1941., pao od ustaške ruke, pa Pavelić ne bi imao prigodu postupiti onako kako je postupio, dodjeljujući Matoševoj obitelji neka odličja i neke počasne mirovine. Ne dvoji, dakle, Jergović o tome da bi duhoviti AGM prošao baš kao što je prošao August Cesarec (čak i bez asistencije Josipa Kopiniča Vazduha, Centralnoga komiteta i Kominterne), a ne bi, recimo, poginuo kao ustaša, poput nekih od najbližih

Cesarčevih srodnika što su prisezali na vjernost Paveliću i ustaškoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Jutarnji list je, međutim, taj Vukićev tekst odbio, jer je štap nad njim slomio Slavko Goldstein, čovjek čije su ambicije i položaji trajno obrnuto proporcionalni njegovoj izobrazbi (a ako je suditi po strojopisu jednoga njegova otvorenog pisma, čiji je faksimil svojedobno objavljen u jednome zagrebačkom tjedniku, i u ozbiljnoj zavadi s njegovom sposobnošću da svoje misli oblikuje u skladu s nekim od pravopisnih pravila kojima su dorasli i pučkoškolci koji osrednje vladaju hrvatskim jezikom).

No, budući da nije iznimka nego već otrcana ilustracija našega općenitog nemara za činjenice, ta nevesela zgoda s Vukićevim podlistkom jedva bi zasluživala spomen čak i ovih dana, dok smo iznova slušali kako se Hrvate i Hrvatsku ponovno i za Jasenovac optužuje pod svodovima haaškoga *Vredespaleisa,* stilski dozlaboga eklektične i zapravo kičaste Carnegijeve *Palače mira* u srcu Haaga, u kojoj su smješteni Međunarodni sud pravde, Stalni arbitražni sud, Haaška pravna akademija i nadaleko poznata i vrlo bogata knjižnica.

No, ta zgoda pokazuje kako činjenice imaju nezgodno svojstvo da postoje čak i onda kad ih se ignorira ili kad se rasprava o njima pokušava izbjeći. Zato i o Jasenovcu i njegovim žrtvama treba razgovarati i raspravljati.

Jedan prilog u toj raspravi nesumnjivo bi mogao i trebao biti britanski film *A Painful Reminder* (*Bolna opomena*), izvorno snimljen i montiran 1945., potom dopunjen 1985. godine.

Hrvatska je javnost za nj nakratko doznala 1991. godine, kad je prikazan na Hrvatskoj televiziji. Naime, tijekom boravka u Sjedinjenim Američkim Državama, jedan od najuglednijih hrvatskih znanstvenika, prof. dr. sc. Slobodan Vukičević, profesor na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, slučajno je doznao za postojanje tog filma koji je 1991. imao biti prikazan na američkome *Discovery Channel.*

Zaintrigiran filmom koji sadrži zastrašujuće kadrove koje su saveznički vojni snimatelji snimili nakon ulaska u nacionalsocijalističke koncentracijske logore, kao i činjenicom da se među 19 najvećih logora nalazi i jasenovački s procijenjenih 20.000 žrtava, prof. Vukičević je pribavio kopiju filma i donio ju u Hrvatsku. Bilo je to u vrijeme kad je osamostaljenje i međunarodno priznanje Hrvatske ometano i optužbom da je novoizabrana demokratska vlast ustaška, da su Hrvati genocidan narod i da su samo u Jasenovcu pobili više od milijun Srba, te uz njih velikih broj Židova, Roma i drugih. Kopiju filma prof. Vukičević je dostavio Branku Salaju, tadašnjemu ministru informiranja u

hrvatskoj vladi, pa je stvar išla kako je trebala ići: film je uskoro i prikazan na (javnoj) televiziji.

No, uto se rasplamsao rat, zaredala nova krvoprolića, pa do reprize *Bolne opomene* nije došlo. Izgubila se i uspomena na nju.

Kopija filma, navodno u dosta lošem stanju (jer je snimljen na vrpci, u beta-verziji), nalazi se u arhivskoj zbirci Hrvatske televizije, ali su uzaludni ostali naši pokušaji da ju pribavimo: nedostupna je zbog propisa o autorskim pravima. No, osnovni su podatci o filmu navedeni u dva faksimila priložena ovom tekstu, a film se (uključujući i dio s podatcima o procijenjenom broju jasenovačkih žrtava) može pogledati i na *youtube*-adresi www.youtube.com/watch?v=ymXHe7UmCnE.

Autori filma su, dakle, Sidney Bernstein iz britanskoga Ministarstva informiranja i niz njegovih suradnika, među kojima je bio i znameniti Alfred Hitchcock. Napravljen je kako bi bio prikazan njemačkoj javnosti odmah nakon sloma Trećega Reicha, ali su britanske obavještajne službe ocijenile kako bi prizori koje su saveznički snimatelji registrirali pri oslobađanju nacističkih logora mogli psihološki dotući njemački narod. Film doista obiluje zastrašujućim prizorima, gomilama leševa i stravičnim svjedočenjima, pa ga je uputno preporučiti svima koji dvoje o strahotama nacionalsocijalističkih logora.

Razumije se da podatak o 20.000 jasenovačkih žrtava, naveden na kraju filma, ne treba smatrati znanstveno utvrđenom činjenicom, čak i kad ne bi izrijekom bilo naglašeno da je posrijedi procjena. No, taj podatak ipak ne treba podcijeniti, jer on vrlo rječito govori o tome, kakve su *predodžbe* o Jasenovcu postojale u svjetskoj javnosti (i to u onome njezinu obavještenijem dijelu) u drugoj polovici 1945. godine. To istodobno nameće logično pitanje: kako se je moglo dogoditi da se nakon rata broj ratnih žrtava umnoži za pedeset, pa i stotinu puta? Iako na to pitanje danas već imamo nekakav odgovor, nije naodmet uvijek ga iznova postavljati.

I nadati se da će nas HTV, u programskim stankama između „Bombaškog procesa“, „Kapelskih kresova“, vijesti o koncertima Đorđa Balaševića i Lepe Brene te vrijednih reminiscencija druga Budimira Lončara, počastiti i repriziranjem ovoga filma, kao stravičnog podsjećanja na nacionalsocijalističke zločine, i kao opomene na zločinačke manipulacije jasenovačkim zločinima i tamošnjim žrtvama...

(*Politički zatvorenik*, 23 (25!)/2014., br. 257,
ožujak-travanj 2014., 14.-15.)

*FABIJAN VERAJA I DELIKATNA PITANJA: FRAGMENTI JEDNE VAŽNE (I PREŠUĆENE) KNJIGE**

Hrvatski katolički svećenik, višedesetljetni službenik Svete Stolice i znanstveni suradnik u Povijesnom odjelu Svete Kongregacije obreda odnosno Kongregacije za kauze svetih, kasnije dotajnik te Kongregacije, don Fabijan Veraja (1923.-2014.) u nakladi splitske *Crkve u svijetu* i Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu objavio je 2013. važnu knjigu pod naslovom *Putovima Providnosti. Hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu i dušobrižništvo hrvatskih iseljenika u kontekstu* Ostpolik *Svete Stolice*.

Naslov govori rječito o sadržaju Verajine knjige koja i svojom mjestimičnom polemičnošću pokazuje zašto je točna ona Hugoova, da je čovjek koji se je odrekao svoje domovine loš čovjek, i zašto se o sudbini vlastitoga naroda ne može govoriti ravnodušno. No, naslov dovoljno rječito govori i o tome zašto je ta vrijedna knjiga ostala javnosti skoro nepoznata, i zašto prosječni Hrvat ni o njezinu autoru ne zna ništa. Upravo zbog toga iz nje, umjesto klasičnog prikaza, donosimo nekoliko fragmenata (sa str. 17., 49., 232.-233., 236.), s preporukom: Čitaj i daj drugomu da čita.

*

„Na Veliki četvrtak (10. travnja) pred večer doznao sam da je proglašena Nezavisna Država Hrvatska. Sama ta činjenica me je iskreno razveselila, no nitko nije znao kako će se stvari dalje razvijati. Razloga za zabrinutost nije nedostajalo, pogotovo kad su odmah po Uskrsu četnici izvršili prvi pokolj civila na području Čapljine i Gabele, tako da smo i mi u Metkoviću strahovali. [...]

*

„Sve se to odvijalo u vrijeme *Ostpolitik*, kada su, u pregovorima između Svete Stolice i Beograda, jugoslavenske vlasti nastojale utjecati i na neke unutarcrkvene odluke Svete Stolice. Budući da je politika režima bila impostirana na integralnom jugoslavenstvu, i samo spominjanje hrvatskog imena u stranom svijetu bilo joj je zazorno. Uostalom, sama Sveta Stolica, da ne bi ‘izazivala’ reakciju Beograda, još od imenovanja nadbiskupa Stepinca izbjega-

* Ova obavijest zapravo nije prikaz, pa joj ne bi bilo mjesto u ovoj zbirci, da se u međuvremenu nismo suočili s odlukom današnjega pape da – bez presedana u povijesti – Srpskoj pravoslavnoj crkvi faktično prepusti odluku o kanonizaciji zagrebačkoga nadbiskupa, blaženoga Alojzija Stepinca.

vala je u javnosti hrvatsko ime, pa se ono nije moglo pojaviti ni na stranicama vatikanskog dnevnika *L'Osservatoro Romano*."

*

„U lipnju 1964. moj kolega don Srećko Bezić, prigodom svog posjeta Rimu, pripovijedao mi je kako ga je posjetio u Makarskoj moj nekadašnji rimski kolega dr. Vjekoslav Bajsić. 'Govorio je – reče Bezić – dva sata. Teze su mu bile: hrvatstvo je propalo, emigracija to ne vidi. U zvijezde kuje dr. Kokšu.' Onda sam zabilježio u Dnevniku: 'Interesantno, opetuje Kokšine teze...' Nije onda drukčije mislio ni nadbiskup Šeper, koji je još prije navodno rekao: 'Kad ne možemo spasiti hrvatstvo, nastojmo spasiti katoličanstvo.' U ono je vrijeme hrvatsko ime bilo sistematski prešućivano i sa strane Svete Stolice, i to još od 1953. Prešutio ga je Pio XII. u govoru prigodom imenovanja nadbiskupa Stepinca kardinalom, kao i General Družbe Isusove na akademiji koja je bila upriličena na Gregoriani u počast novih kardinala. General je, pozdravljajući kardinale, spominjao njihovu domovinu, koja da se veseli njihovu imenovanju, a za Stepinčevo imenovanje je rekao da mu se veseli 'Papinski Zavod Germanicum-Hungaricum i Papinsko sveučilište Gregoriana', kao da nije postojao i narod kojemu je Stepinac pripadao..."

*

„[Nadbiskup] Franić je došao do zaključka da u savjesti mora upozoriti Papu [Pavla VI.] da hrvatski narod u ogromnoj većini želi svoju državu. Da li je to izvedivo, drugo je pitanje, ali Crkva ne može prejudicirati to naravno pravo hrvatskog naroda. [...] Tko će imati pravo, pokazat će budućnost. Ali sve dotle dok ljubav prema svom narodu bude krepost i dok hrvatski narod bude rob, nijedan hrvatski biskup ili svećenik nema pravo vladati se kao da je hrvatski narod definitivno osuđen da nestane kao narod..."

*

„Biskup [Franić] je Papi izložio točke o kojima je govor u pismu, a o kojima se već u javnosti govori, tj. 1. da bi, prema sporazumu Svete Stolice s beogradskom Vladom, biskupi trebali polagati zakletvu vjernosti ili dati svečanu izjavu lojalnosti Državi, i 2. da bi biskupi i svećenici imali primati plaću od Države. Papa je rekao da ovo drugo nije istina. Za svaki slučaj, Franić je u pismu unaprijed najavio da on u tom slučaju ne bi mogao dalje vršiti biskupsku službu. Što se tiče prve točke, Papa je priznao da se o tome doista radi,

u smislu Biblije: *estote obedientes etiam discolis...,* ali *sicut decet episcopos catholicos*. Franić je onda primijetio kako se ne smije učiniti ništa protiv dubokih aspiracija jednoga naroda. Takva izjava lojalnosti bila bi interpretirana kao izdaja naroda. Ja ne znam, napisao je biskup, hoće li hrvatski narod, tako teško i dugo potlačen, uspjeti sačuvati svoju nacionalnost i ostvariti svoje najdublje aspiracije i za političkom neovisnosti, ali je moja dužnost kao biskupa upozoriti Vašu Svetost da te aspiracije postoje i da se sve više osjećaju (čak i unutar same komunističke Partije), stoga treba voditi o tome računa. Papa je rekao da su mu i neki hrvatski emigranti o tome pisali, da on to shvaća: radi se o vrlo delikatnom pitanju.“

(*Politički zatvorenik*, 25 (27!)/2016., br. 267,
travanj-svibanj-lipanj 2016., 6.-7.)

O MILI BUDAKU IZNUTRA

Nema povijesti jednoga naroda bez povijesti njegove književnosti, niti taj narod može shvatiti netko tko ne zna njegovu književnost.

Povijest hrvatske književnosti nije samo panorama njezinih stvaratelja i njihovih djela, nego je i zbirka tužnih životopisa i tragičnih sudbina. Rijetko su hrvatski pisci pisali u dokolici i u udobnosti toploga doma, a puno lakše i puno češće ćemo ih tražiti i nalaziti potisnute na marginu, na društveni rub, proskribirane i zabranjivane, malne izopćene, baš kao što je i njihov narod bio potiskivan, zabranjivan i izopćivan. Neki su skončali pod sječivom tuđinskoga mača, poput Petra Zrinskog i Frana Krste Frankapana; desetci su robijali u mletačkim, austrijskim, ugarskim i pogotovo jugoslavenskim tamnicama, od Filipa Grabovca preko Ante Starčevića ili Mirka Bogovića do Zlatka Tomičića i Vlade Gotovca, a stotine su gladovale po Hrvatskoj i izvan nje, umirući od neimaštine, gladi, prijezira, tjelesne i duševne iscrpljenosti.

No, malo je onih u čijim su se sudbinama udružile sve te nevolje, kao što su se one udružile u sudbini hrvatskoga književnika i političara dr. Mile Budaka: rođen kao posmrče u raskomadanoj i poniženoj domovini, on je bio i siroče i sirotan, ratni zarobljenik i politički uznik, žrtva brutalnog atentata i politički emigrant, društveni izopćenik kojemu je kratkotrajno ostvarenje najvažnijih snova pomućeno obiteljskom tragedijom i na koncu bilo naplaćeno strašnim zlostavljanjem i smrću jedne kćeri, potom i osudom na smrt bez prava na priziv. Prema presudi jugoslavenskoga komunističkog nazovi-suda, Budak je trebao biti obješen; prema nekim je izvorima strijeljan, a postoji i svjedočanstvo da je doživio sudbinu koja je bila uobičajena samo u poganskome Rimu, a kasnije su se sličnim metodama smaknuća služile samo zločinačke organizacije: da je bačen za hranu lavovima u zagrebačkom zvjerinjaku. Kad se znade tko mu je sudio, onda i to svjedočenje zaslužuje biti spomenuto.

Ali jednomu je književniku – pa i onomu koji nije bio popularan i čitan kao što je tijekom petnaestak posljednjih godina svoga života popularan i čitan bio Mile Budak – moguće smisliti i goru kaznu od fizičkog bacanja u lavlje ralje; i baš tu sudbinu doživio je Budak. On je 1945. ostraciran iz hrvatske književnosti kao nitko prije njega i nitko poslije njega. Maknut je sa svih knjižarskih i knjižničkih polica, izbrisan iz književnih pregleda i književne povijesti, a sveukupno njegovo skoro četrdesetogodišnje javno djelovanje svedeno je na kratku i neobrazloženu osudu za ratne zločine. Sve je tada bilo gotovo u jed-

nome danu: jedan branitelj na nekoliko optuženika, optužnica koja im nije ni uručena, priprema obrane koja nije bila moguća i presuda koja će biti napisana puno kasnije, samo kao formalno pokriće za otimanje osuđenikove imovine.

U Budakovu je postelju legao i njegovim se je perinama pokrivao jedan drugi književnik, poznat po tome što se je, po potrebi, znao klanjati raznim bogovima. Kad je i mogao, Budak nije oteo tuđu postelju; njemu su ju ukrali bez krzmanja. Uljez, nažalost, nije zabilježio kako mu je bilo spavati pod perinama ubijenoga kolege po peru. A sav se je Budakov zločin nominalno sveo na nekoliko govora koje je držao kao ministar, govora čiji su tonski zapisi netragom nestali, da bi ih se moglo konstruirati i interpretirati prema potrebama njegovih političkih protivnika; stvarno je njegova krivica proizlazila iz nečega sasvim drugoga: onomu tko je, kao Budak, bezuvjetno htio neovisnu hrvatsku državu, jugoslavenski je okupator morao namijeniti smrt. Željeznom polugom, vješalima, puščanim zrnom ili lavljim očnjacima, svejedno, jer – Jugoslavija i Hrvatska se isključuju; da bi jedna živjela, druga mora umrijeti.

A kad je skoro pet desetljeća kasnije nad Velebitom opet počelo svitati, činilo se da će se i Budak vratiti u hrvatsku književnost onom snagom kojom je nekad njome dominirao, snagom koja je nerijetko nazivana eruptivnom. Vremena su se, doduše, promijenila, književne mode i ukusi evoluirali, pa je onemogućenjem normalne recepcije njegova djela od proljeća 1945. nepovratno onemogućen i njegov utjecaj na daljnji tijek hrvatske književne povijesti. U novim je prilikama ipak doživio silne pohvale, ali i brutalne pokude kojima ga za života nisu kudili ni najveći politički i književni protivnici. Najbrutalnija je bila ona iz pera jednoga zagriženoga klanjatelja pred jugoslavenskim oltarom, prema kojemu je ubijeni Budak bio tek „takozvani književnik“. Ne bi ona bila vrijedna spomena – jer ni njezin tvorac nije vrijedan spomena – kad ne bi bilo lako dokazati da se baš iza sviju koji se prema Budakovu književnom djelu odnose s porugom, vuku manji ili veći jugoslavenski, u pravilu i boljševički repovi.

A da je to književno djelo u naše vrijeme površno čitano i još površnije shvaćano, ništa ne govori kao stranice koje slijede. Maja Pavelić Runje se nije upustila u klasične književno-kritičke obrasce, nije brojila pridjeve niti priloge, nije analizirala Budakove stilske figure niti ih je uspoređivala i mjerila suhoparnim, školničkim obrascima kojima bi se na fakultetskim seminarima imala mjeriti vrijednost nekog djela. Nije u Budaku tražila onoga čega u njemu nema – makar bi mnogi htjeli da toga ima, a još brojniji pogrješno misle da ima – nego je umjesto toga čitala njegova djela s pomnjom onoga tko iznutra,

iskonski shvaća i autora i njegove likove, njihov način razmišljanja i postupanja. Rezultat zaslužuje priznanje i divljenje: on na sjajan način pokazuje zašto je Budakovo književno djelo vrijedno, i zašto je u lipnju 1945. smaknut jedan iznimni književnik, čovjek kojemu je jedina krivica da je čitav život sanjao slobodnu i neovisnu Hrvatsku; čovjek čija će nas nesreća tištiti sve dotle dok mu ne bude podignut spomenik kakav zaslužuje. Knjiga Maje Pavelić Runje važan je korak u tom smjeru.

(Predgovor knjizi Maje RUNJE, *O ljudima, o životu u književnom djelu Mile Budaka*, Zagreb, 2017., 5.-8.)

*KAZIMIR KATALINIĆ: POVIJEST HRVATSKE POLITIČKE EMIGRACIJE – UREDNIKOVA RIJEČ**

Pojam emigracije u hrvatskome političkom glosaru ima dugu povijest, a samo naizgled je paradoksalno da i danas – više od četvrt stoljeća nakon osamostaljenja i međunarodnog priznanja hrvatske države – taj pojam ima negativan, u najmanju ruku omalovažujući prizvuk. Tamo gdje ju se ne želi diskvalificirati kao moralnu i političku kaljužu iz koje su se uspjeli iskobeljati samo rijetki pojedinci, i tamo gdje nije nazivana novicijatom mračnjaštva kojim se je služila svaka obavještajna služba koja je držala do sebe (pa čak i školom za odgoj kriminalaca i plaćenih ubojica za račun svoga nominalno glavnog neprijatelja!), hrvatsku se političku emigraciju smatra hrpom natražnjaka, ponekad čak i primitivaca koji su u intelektualnom i političkom razvitku zastali u najmanju ruku u ranome hladnoratovskom dobu, živeći duboko u prošlosti i tamburajući uvijek iste, zastarjele i nemaštovite fraze koje se svode na isprazu rodoljubnu patetiku i ritualno obilježavanje desetotravanjskih obljetnica.

Takva je predodžba jedan od simptoma našega duhovnog stanja, ujedno svjedočanstvo naše nacionalne i političke zapuštenosti, ali je ponajprije i ponajviše dokaz da našim javnim prostorom još dominiraju jugoslavenske vrijednosti. Zbog te tužne činjenice kod prosječnog Hrvata i danas odbojnost izaziva spomen onih hrvatskih političkih emigranata koji su se borili za neovisnost i slobodu Hrvatske, tražeći pomoć svagdje gdje su je možda mogli naći – od Eugena Kvaternika, preko izbjeglica nakon Prvoga svjetskog rata te boraca protiv jugoslavenskih batina, karađorđevićevskoga terora i šestosiječanjskih vješala, sve do mnoštva koje se sklonilo na Zapad pred jugoslavenskim boljševičkim „oslobođenjem“ 1945. godine – dok se i dalje časte oni emigranti koji su Hrvatsku prinosili kao žrtvu na jugoslavenskom oltaru: iskorjenjenici koji su bježali u Kraljevinu Srbiju, stupali u srpsku vojsku, srpske *presbiroe* i srpske obavještajne službe, *jugoslovjenski* zanesenjaci koji su u Jugoslavenskom odboru, skupa s onima koji su Hrvatima netom prije nagovješćivali *borbu do istrage naše ili vaše*, potkapali svaku zamisao samostalne Hrvatske i fanatično propovijedali: „Ili Jugoslavija ili ništa!“

* Osim ove uredničke napomene, prva dva sveska Katalinićeve knjige predstavio sam (19. listopada 2017., sa Zlatkom Hasanbegovićem i Šimom Letinom), u Zagrebu, gdje sam 10. svibnja 2018. predstavio i treći svezak (sa Zlatkom Hasanbegovićem i Markom Paradžikom). Ta dva izlaganja bit će objavljena na drugome mjestu.

U Hrvatskoj se sve još mjeri jugoslavenskim mjerilima: ono što je bilo za Hrvatsku, to je i danas negativno, natražno, zasukano i ružno; ono što je bilo za Jugoslaviju, i danas je pozitivno, napredno, moderno i lijepo. Dok su oni prvi i danas označeni kao izdajice i *kvislinzi*, po ovima drugima – koji su prizivali i zazivali srpsku i jugoslavensku okupaciju svoje zemlje, koji su *u svoju zemlju zvali strance, slobodi svojoj da se svete, slobodi svojoj kujuć' lance*, koji su, dakle, doista bili *kvislinzi* – i danas se nazivaju ulice i trgovi hrvatskih gradova, naše škole i institucije. Njima uz rame stoje plaćenici Kominterne i međunarodnog boljševizma koji su diljem Europe – od Rusije do Španjolske i od Njemačke do Albanije i Grčke – ratovali pod tuđom i tuđinskom zastavom, pljačkajući i ubijajući za tuđi račun, pronoseći baklju svjetske revolucije u kojoj je samo sovjetska, lenjinsko-staljinska Rusija majka, *matuška*, a pojedinac, proleter, nema domovine, pa prema njoj nema ni obveza niti ju može izdati.

Knjiga Kazimira Katalinića o hrvatskoj političkoj emigraciji u razdoblju između 1945. i 1990. godine, napisana u četiri sveska, od kojih se prva dva pojavljuju istodobno, a preostala dva će svjetlo dana ugledati dogodine, daje nam jednu posve drugačiju sliku i pokazuje koliko su lažne te nametnute jugoslavenske i postjugoslavenske propagandne predodžbe. Nema nikakve dvojbe da će ona u znatnoj mjeri popuniti provaliju našega neznanja i zastrašujuću neupućenost domovinske javnosti u svu slojevitost i bogatstvo emigrantske političke borbe. Katalinić, doduše, ne nudi knjiški, klasično historiografski pregled emigracije, nego panoramu glavnih tokova emigrantske politike, promatranu iz hrvatske nacionalističke vizure. Kao visoki dužnosnik jedne od emigrantskih političkih skupina, Hrvatske republikanske stranke koja je osnovana u Buenos Airesu 1951. godine, on pokazuje da su i glavnina emigracije i njegova stranka vrlo rano sazreli i u demokratskome i u svjetonazorskom pogledu te da su se u dugim emigrantskim desetljećima nastavili razvijati i sazrijevati, nikad ne smećući s uma prošlost, ali još manje gubeći svijest o tome da žive u sadašnjosti i da svoje snove i planove kuju za budućnost.

Te glavne tokove i procese autor ne smeće s uma ni u onim dijelovima svoje knjige u kojima se usredotočuje na djelovanje stranke kojoj je pripadao: i tada on pred očima ima hrvatsku političku emigraciju kao cjelinu, kao živi organizam koji jest razasut po svijetu, ali stalno misli na Hrvatsku, njezinu slobodu i neovisnost, i na koji istodobno neprekidno djeluju nejednaki poticaji iz domovine i iseljeništva, različite okolnosti i ponekad suprotstavljene procjene. Usporedno s time, Katalinićeva je knjiga sjajna ilustracija hrvatske žilavosti i snage hrvatske nacionalističke misli, zahvaljujući kojima u emigraciji nije

u političkome smislu mogao *opstati* nitko tko se bar verbalno nije zalagao za hrvatsku državnu neovisnost. Zato su u tom smjeru evoluirale i one grupacije koje su u prvome poratnom razdoblju još računale s Jugoslavijom ili s drugim nadnacionalnim kombinacijama, poput predsjednika Hrvatske seljačke stranke dr. Vladka Mačeka i uskoga kruga oko njega.

Nema sumnje da će nakon ove knjige biti jasnije, zašto je hrvatska politička emigracija svima nama koji smo stenjali u jugoslavenskim političkim okovima – i koji smo o emigraciji znali zapravo malo ili skoro ništa – značila toliko puno i bila jedan od rijetkih svjetionika na obzoru: u svemu se je mogla razilaziti, o svemu se je mogla ne slagati, ali joj je jedna vrijednost i jedna misao bila zajednička – neovisna i demokratska hrvatska država.

To je ono što je na okupu držalo hrvatsku političku emigraciju i hrvatski narod u cjelini.

A onomu tko doista pročita Katalinićevu knjigu, bit će puno jasnije zašto jugoslavenski korov i u današnjemu hrvatskom intelektualnom životu uporno nastoji ugušiti svijest o važnosti toga dijela našega naroda; zašto uporno svodi hrvatsku političku emigraciju na jedan časopis, jedne i pol novine te šaku pojedinaca koji u emigrantskom životu zapravo uglavnom nisu značili ništa, ali su svojim djelovanjem i svojom spremnošću da neke druge interese stave ispred narodnih, stvarali dojam kako je nekakva Jugoslavija ipak moguća. No, život je pokazao da nije bila moguća, jer je nastala zločinom i samo zločinom se je održavala.

Veliki broj hrvatskih političkih emigranata, nažalost, nije doživio njezin slom, ali nema nikakve sumnje da su svi oni svojim životom i svojom smrću pridonijeli njezinu nestanku i uskrsnuću neovisne, demokratske Hrvatske. Ona je najzasluženiji i najljepši spomenik na njihovim grobovima, kako onima razasutima u tuđini, tako i onima neobilježenim u domovini.

(Predgovor knjizi Kazimira KATALINIĆA, *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990., sv. I.: 1945.-1959.*, Zagreb, 2017., 13.-16.)

THOMAS BÜRGISSER: WAHLVERWANDTSCHAFT ZWEIER SONDERFÄLLE IM KALTEN KRIEG: SCHWEIZERISCHE PERSPEKTIVEN AUF DAS SOZIALISTISCHE JUGOSLAWIEN 1943-1991, FORSCHUNGSSTELLE DIPLOMATISCHE DOKUMENTE DER SCHWEIZ, BERN, 2017, 641 STR.

Listajući neke knjige, Franjo Tuđman je u svoj intimni dnevnik 7. rujna 1975. zapisao: „...U svjetskoj si povijesti prisutan samo kao samostalan čimbenik. (...) Hrvatska se na zemljopisnim kartama pojavljuje kao samostalna srednjovjekovna država, a onda tek kao Jelačićeva Hrvatska 1848. i kao posebna država u II SR [Drugome svjetskom ratu]!“ Iako je bio pripadnik jugoslavenskoga partizanskog pokreta i višedesetljetni član Komunističke partije Jugoslavije, Tuđman, dakle, nije dvojio o tome, zašto Hrvatsku nitko ne spominje, a malo tko i zna za njezino postojanje u sastavu Austrijske Carevine, potom Austro-Ugarske i onda Jugoslavije, odnosno – u razdobljima u kojima je bila objekt, a ne subjekt međunarodnog prava i politike.

Ista ta misao i isti taj jednostavni i neveseli zaključak nameće se hrvatskom čitatelju knjige švicarskog povjesničara Thomasa Bürgissera (1979.) *Wahlverwandtschaft zweier Sonderfälle im Kalten Krieg: Schweizerische Perspektiven auf das sozialistische Jugoslawien 1943-1991*, koju je kao osmu knjigu niza *Quaderni di Dodis* 2017. objavio Istraživački centar Diplomatski dokumenti Švicarske (*Forschungsstelle Diplomatische Dokumente der Schweiz, Dodis*).

Za razliku od drugih zemalja u kojima su zbirke diplomatskih dokumenata objavljivane već nakon Prvoga svjetskog rata i obično na poticaj, pa i pod vodstvom ministarstva vanjskih poslova, u Švicarskoj se taj pothvat ne ostvaruje pod neposrednim državnim nadzorom, nego ga je zamislila i organizirala Švicarska akademija duhovnih i socijalnih znanosti (*Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften*) te se odvija pod patronatom Švicarskoga povijesnog društva (*Schweizerische Gesellschaft für Geschichte*) i uz potporu kako Saveznog ministarstva za vanjske poslove, tako i bernskoga Švicarskoga saveznog arhiva u kojem je Istraživački centar i smješten. Spomenuti je niz *Quaderni di Dodis* zamišljen primarno kao digitalno izdanje znanstvenih studija i monografija o švicarskoj diplomatskoj povijesti, ali i izvora te članaka nastalih u sklopu djelatnosti Istraživačkog centra. Iako su dostupna na internetu, izdanja iz tog niza se, dakako, objavljuju i u tiskanom obliku. Tako

je i s Bürgisserovom knjigom. Ona se u digitalnom obliku odnosno kao *Print-on-Demand* može dobiti na mrežnoj adresi www.dodis.ch/q8, čime je, dakako, dostupna svakome hrvatskom čitatelju.

Njezin naslov bi se mogao prevesti kao *Duhovna srodnost (*ili: *Srodnost duša* odnosno *Srodnost duhova) dvaju posebnih slučajeva u Hladnome ratu: Švicarski pogledi na Jugoslaviju 1943.-1991.* Naslov u cijelosti odgovara sadržaju Bürgisserova opsežnoga i ambicioznog djela, tiskanog na 641 stranici i opremljenog velikim brojem bilježaka (2076) te nizom zanimljivih fotografija, tablica i grafikona, pa će nezadovoljan biti samo onaj hrvatski čitatelj koji to previdi, pa se možda ponada da će autor u prvom redu obrađivati probleme zbog kojih je i druga jugoslavenska država bila u stalnoj krizi: napose njezin autoritarni, u jednome dugom razdoblju i totalitarni režim, razrađeni sustav zatiranja ljudskih, građanskih, nacionalnih i vjerskih prava, promašeni gospodarski model i, ne na zadnjemu mjestu, međunacionalne napetosti koje je jugoslavenski režim cijelo vrijeme suzbijao čvrstom šakom, a nerijetko i otvorenim terorom.

No, iako ne će – ponajmanje tendenciozno – prešutjeti nijednu od tih mračnih strana jugoslavenske stvarnosti, Bürgisserova knjiga nije povijest Jugoslavije (a još manje Hrvatske), ali nije ni povijest Švicarske ili švicarske diplomacije; ona je ponajprije panorama švicarskih pogleda na prostor koji je ušao u sastav komunističke jugoslavenske države. Kao takva, ona prikazuje sliku koju su o Jugoslaviji tijekom više od pola stoljeća stvarala izvješća švicarskih diplomata, konzularnih službenika, novinara i poslovnih ljudi, ponekad i pripadnika obavještajnih službi. Ta švicarska izvješća – mjestimice obogaćena fragmentima objavljenima u švicarskome tisku – obilježena su švicarskim predodžbama i predrasudama, ali i švicarskim motivima i onim što bi se moglo nazvati švicarskom psihologijom, psihologijom države koja je u nekim povijesnim razdobljima povezivala svoje moćne susjede, ali se je puno češće osjećala ukliještenom između njih, a ponekad i otvoreno ugroženom njihovim ambicijama, planovima i presizanjima.

Svi ti kompleksni elementi švicarskog položaja logično izviru iz osjećaja povezanosti koji je jednu višenacionalnu i viševjersku, nominalno konfederalnu, a stvarno federalno uređenu državu obranio od bura i oluja XIX. i XX. stoljeća: švicarski federalizam i neutralnost, izgrađivani u jednome demokratskom i naglašeno konzervativnom poretku u kojem su red, zakonitost, marljivost i štedljivost uvijek bili na visokoj cijeni, švicarskim su građanima i tamošnjim etničkim odnosno konfesionalnim skupinama trajno bili čvršće vezivo

od sirenskog zova nacionalizma i imperijalizma koji je dolazio iz Francuske, Italije ili Njemačke.

Jer, osim ideoloških i gospodarskih, još su geopolitički razlozi motivirali službeni Bern da u diplomatskim odnosima postupa oprezno, obazirući se u prvom redu na politiku onih zapadnih velesila koje nisu ugrožavale Švicarsku i koje su zagovarale one modele ustroja Europe koji su Konfederaciji osiguravali stabilnost i neutralnost te omogućivali njezinu posredničku poziciju i njezin gospodarski prosperitet. Zato je shvatljivo da su švicarski političari i diplomati tražili slične primjere, i da su i zbog toga, a ne samo zbog pragmatične zaštite vlastitih gospodarskih interesa, zazirali od separatističkih i nacionalističkih pokreta (napose u federalnim, ali i uopće u višenacionalnim) državama, pa su o tim pokretima sudili strogo i nerijetko nepravedno, ne jednom zatvarajući oči i pred nasilničkom naravi središnjih vlasti i pred autoritarnošću tamošnjih poredaka.

To su razlozi zbog kojih su švicarski diplomatski i konzularni predstavnici u listopadu 1934. izvješćivali Bern da su nakon atentata u Marseilleu i Hrvati listom zavijeni u crno; zbog tih se razloga 1945./46. naširoko pisalo o sjajnoj pobjedi jugoslavenskih komunista predvođenih Josipom Brozom, a u diplomatskim izvješćima uglavnom prešućivali masovni pokolji i strahovita represija nad političkim i socijalnim protivnicima; zbog tih su se razloga – ako je ovdje dopušteno podsjetiti – ne samo službena Švicarska, nego i znatan dio švicarske javnosti, početkom 1990-ih godina teško navikavali na činjenicu da je i drugoj jugoslavenskoj državi namijenjeno ono mjesto na kojem nužno završavaju umjetne i nasilne tvorevine: u ropotarnici povijesti.

A oprez kojim je Švicarska postupala i u odnosima prema Hrvatskoj ne ilustrira samo činjenica da je službeni Bern u proljeće 1941. bez velika otpora popustio britanskim, dijelom i američkim pritiscima da ne prizna Nezavisnu Državu Hrvatsku (što ga ne će spriječiti da s njom sklapa međunarodne ugovore i pokuša uspostaviti što intenzivniju gospodarsku razmjenu!), nego i zgoda sa sprovodom zagrebačkog nadbiskupa, kardinala dr. Alojzija Stepinca u veljači 1960. godine. Iako Bürgisser spominje i obrađuje švicarske reakcije na suđenje Stepincu (pa i dugotrajno ogorčenje švicarskih demokršćanskih krugova te njihovo nepovjerenje prema Beogradu i onda kad su iz njega nošeni politički darovi!), ta zgoda sa sprovodom, nažalost, u njegovoj knjizi nije spomenuta, a čini se vrijednom pamćenja.

Odgovarajući, naime, 12. veljače 1960. na traženje naputka od svojih konzularnih suradnika u Zagrebu, švicarski je veleposlanik u Beogradu Anton Roy

Ganz (1959.-1964.), naložio da nitko od osoblja zagrebačkoga konzulata ne ode na Stepinčev sprovod, pa i to, da se čak ne pošalje ni vijenac ili cvijeće. No, na svoje je iznenađenje veleposlanik naknadno doznao da su britanski i američki generalni konzuli na sprovod poslali svoje suradnike (vicekonzule), dok je francuski konzul bio i osobno nazočan, budući da je Francuska u Jugoslaviji nakon prekida jugoslavensko-vatikanskih diplomatskih odnosa zastupala vatikanske interese. Zbog svoga tradicionalnog opreza, Švicarska je, dakle, i tom zgodom jugoslavenskomu komunističkom režimu išla niz dlaku čak i više od zapadnih velesila. Bürgisserova knjiga – u biti njegova doktorska disertacija – pomno bilježi mnoštvo sličnih situacija.

Pored uvoda i zaključka, ona je organizirana u šest mahom opširnih poglavlja. U prvome (str. 47.-109.) autor donosi „švicarsku sliku Balkana i Jugoslavije od 19. stoljeća do 1943.“ Oslanja se pritom i na razmjerno malobrojne hrvatske, srpske i druge pisce koji su se bavili poviješću južnoslavenskih naroda. Istini za volju, Bürgisser ukazuje na raznorodan narodnosni i vjerski sastav pučanstva na području koje će kasnije ući u sastav jugoslavenske države, iako se na nekoliko mjesta čini kako bi bilo poželjno iscrpnije objašnjenje, čini li taj prostor u XIX. stoljeću cjelinu, a svakako je trebalo opreznije formulirati tezu o „jednome južnoslavenskom jeziku s različitim varijantama i dijalektima“ kojim je govorila većina pučanstva na tom prostoru (49.). Jezični su prijepori, kako je poznato, bitno obilježili posljednja desetljeća, pa i stoljeća hrvatske (i srpske) povijesti, a južnoslavenskim jezikom nisu govorile ni brojne manjine (Bürgisser ih također spominje), od kojih su najbrojniji neslavenski kosovski Albanci, koji su kasnije imali i brojnu političku emigraciju u Švicarskoj. Autorova izlaganja i u tom aspektu jasno pokazuju korijene švicarskih predodžaba o južnoslavenskim narodima.

Iako se u tekstu spominju i neki hrvatski (pa i drugi nesrpski) studenti na švicarskim učilištima, iz Bürgisserove je knjige jasno da su srpsko-švicarske veze bile najdublje i najintenzivnije: kao država, najprije kneževina, a potom kraljevina, Srbija je mogla činiti ono što Hrvatska nije mogla: mogla je graditi svoje diplomatske, gospodarske i kulturne veze sa svijetom, pa i slati svoje studente na strana sveučilišta. Na ruku srpskoj propagandi išle su slavističke teorije i romantične predodžbe o nenadmašnoj ljepoti i vrijednosti srpskih pučkih pjesama. Ni podno Alpa se nije postavljalo pitanje, jesu li to doista srpske pjesme, ili su tek Europi predstavljene kao srpske. Već 1907. su Švicarska i Srbija potpisale trgovački sporazum, a iduće je godine Konfederacija u Beogradu otvorila generalni konzulat koji je na početku vodio nekarijerni diplomat.

Ugled Srbije, a s njom i Crne Gore, i u alpskoj su republici – kao i u dobrome dijelu ostale Europe – podigli balkanski ratovi. To je bio kredit koji će se vrlo sporo trošiti i u idućim godinama i desetljećima, kad će ga u baštinu primiti Jugoslavija koju se često smatralo tek proširenom Srbijom. Novu je državu Konfederacija priznala u proljeće 1919., a odmah potom je uspostavila karijerni konzulat, smatrajući da je otvaranje poslanstva preskupo i da njegovu gospodarsku djelatnost može zamijeniti usporedno osnovana služba za robnu razmjenu između dviju država. Službeni je Bern i inače imao slabo razgranatu klasičnu diplomatsku mrežu, oslanjajući se više na trgovačka zastupstva, banke i spretne poslovne ljude. Poslanstvo će u Beogradu biti otvoreno tek 1925., ali će sjedište poslanika (u rangu opunomoćenog ministra) sve do 1940. ostati u Bukureštu, dok će beogradskim diplomatskim predstavništvom upravljati otpravnik poslova. Na rang veleposlanstva bit će podignuto tek dugo iza Drugoga svjetskog rata.

Makar će za Švicarsku jugoslavenska država ostati od drugorazredne važnosti, u međuratnim će godinama Konfederacija postati jednim od važnih gospodarskih partnera jugoslavenske države. Pritom je zanimljivo da će glavnina međuratnih švicarskih ulaganja biti usmjerena u Hrvatsku, u čijem je glavnom gradu 1920. otvoren konzulat, s konzularnim područjem koje će se mijenjati u skladu s upravno-političkim promjenama u jugoslavenskoj državi. Ta ulaganja su jedan od važnih razloga zbog kojih Švicarska ne će ni u Drugome svjetskom ratu bježati od trgovačke suradnje i s novoproglašenom Nezavisnom Državom Hrvatskom, koju Bürgisser na jednome mjestu naziva „takozvanom“ (98.), iako je takav način pisanja u državama nastalima na području bivše Jugoslavije napušten nakon sloma komunizma, ali će njezino diplomatsko priznanje otkloniti u sklopu svoga dosljednog otpora svim, a napose njemačkim revizionističkim i imperijalističkim planovima.

Drugo poglavlje (111.-190.) naslovljeno je „Borba za slobodu i novi početak“. U njemu se pisac bavi švicarskim pogledima na borbu jugoslavenskih partizana (koji su u romantiziranim predodžbama često povezivani sa švicarskim koncepcijama o naoružanome narodu u Prvome svjetskom ratu) te o poratnom razvitku obnovljene Jugoslavije, pa i o humanitarnom, ali i političkom doprinosu pojedinih švicarskih organizacija, skupina i pojedinaca, mahom bliskih komunističkim i socijalističkim krugovima u Konfederaciji, koji su sada osjetili sličan poziv kao onih osamstotinjak Švicaraca koji su se u Španjolskome građanskom ratu borili na republikanskoj strani. Švicarski su komunisti organizirali i dragovoljce za jugoslavenske radne akcije, ali su u njima sudjelo-

vali i neki nekomunisti. Jedni su ostali privrženi jugoslavenskoj komunističkoj stvari (iako će švicarski komunisti 1948. stati uz Staljina, kao i većina njihovih zapadnoeuropskih drugova!), a drugi – suočeni s jugoslavenskom stvarnošću – vrlo brzo su shvatili da je, kako se 1947. izrazio jedan od dojučerašnjih švicarskih zaljubljenika u jugoslavenska Potemkinova sela, „komunistički režim isto što i nacistički, samo s obrnutim predznakom".

U trećem poglavlju (191.-353.) autor se bavi gospodarskim razvitkom i poratnom modernizacijom u Jugoslaviji. Iako im je zemlja pod Titovim vodstvom i dalje imala mnoga naglašeno orijentalna obilježja, te procese su pomno registrirali švicarski promatrači koji su krajem 1960-ih godine došli do zaključka da je Jugoslavija ipak znatno otvorenija, liberalnija, demokratičnija i tržišno otvorenija od ostalih socijalističkih zemalja. Bern je stalno imao na umu da Jugoslavija – slikovito kazano – uvozi više švicarskih satova nego sve zemlje Varšavskog pakta zajedno: ni s kojom drugom državom Jugoslavija nije imala tako pasivnu bilancu kao s Konfederacijom. (Duhovit je pritom opis zgode u kojoj je jugoslavenski diktator – koji nikad nije službeno posjetio Konfederaciju – faktično natjerao poslovično štedljivu švicarsku diplomaciju da mu daruje skupocjeni sat.) Sve brojniji su i jugoslavenski državljani koji dolaze na „privremeni rad" u Švicarsku (malo ih traži politički azil, jer je Švicarska u tom pogledu kruta i restriktivna!), a znatno se povećava i broj švicarskih turista u Jugoslaviji: 1962. ih je 45.000, a 1966. će njih 77.000 ostvariti 320.000 noćenja. Devet godina kasnije (1975.) bit će ostvaren maksimum: 158.000 švicarskih turista u Jugoslaviji ostvarit će skoro jedan milijun noćenja. Iako su mnogi bili nezadovoljni kvalitetom usluga, nekoliko tisuća Švicaraca smatrat će sebe stalnim gostima te zemlje.

Švicarskoj javnosti, a napose njezinu socijalističkome odnosno socijaldemokratskom dijelu koji je na domaćoj političkoj pozornici postupno postajao sve utjecajniji i važniji, jugoslavensko samoupravljanje imponiralo do te mjere da mnogi tamošnji promatrači i diplomati nisu primjećivali kako Partija i dalje nadzire sve i upravlja svime, a „samoupravljačima" napose. Iako su u pravilu podcjenjivali nacionalne razrožnosti u Jugoslaviji, švicarski su obavještajci 1972., nakon sloma Hrvatskoga proljeća (koji je za dio švicarskih političara bio tek moskovski pokušaj potkapanja Titove države!), upozoravali na to da nemiri u Hrvatskoj ukazuju na ozbiljnu krhkost Jugoslavije. Mračne prognoze, ističe Bürgisser, množit će se napose 1980-ih godina, nakon Titove smrti i u vrijeme zaoštravanja gospodarske krize te sve otvorenijih nacionalnih sukobljavanja.

No, simpatije za Jugoslaviju nisu se zadržavale samo u ljevičarskim krugovima: one su prodrle duboko u građanski sloj na političkome centru, a još 1989. je Savezno ministarstvo vanjskih poslova podsjećalo na bitne sličnosti između Švicarske i Jugoslavije, izražavajući očitu potporu cjelovitosti te države. Jedva dvije godine prije njezina raspada, i najviši švicarski vojni dužnosnici su ocjenjivali kako je Jugoslavija „jedna iznimno korisna i pouzdana karika zapadnoga obrambenog sustava" (394.)! Zato je Bern, ističe Bürgisser, još i tada s iznimnim odobravanjem gledao na obilne kredite koji su Jugoslaviji dolazili sa Zapada. Tijekom 1980-ih će, štoviše, Švicarska prednjačiti u pokušajima da se usklade napori zapadnih država u pružanju potpore Jugoslaviji i njezinu posrnulom gospodarstvu: švicarski će predstavnik predsjedati komitetom *Friends of Yugoslavi*a (Prijatelji Jugoslavije), a 1988. će Konfederacija nastojati za Jugoslaviju priskrbiti pomoć iz EFTA-ina razvojnoga fonda.

Kratko četvrto poglavlje Bürgisserove knjige (355.-372.) bavi se jugoslavenskim diktatorom („Tito") i načinom na koji je i o njemu nastajao mit u švicarskoj javnosti, dok je peto (373.-497.) posvećeno švicarskim pogledima na odnos između švicarske neutralnosti i jugoslavenske nesvrstanosti. Švicarski politički, gospodarski i vojni odnosi postajali su sve intenzivnijima, a usprkos ozbiljnim razlikama između načina na koji su Švicarci poimali svoju neutralnost i načina na koji se manifestirala jugoslavenska nesvrstanost, činjenica nepripadanja suprotstavljenim vojnopolitičkim blokovima dodatno je zbližavala dvije zemlje. Premda je u početku Bern doživljavao nesvrstanost kao prijetnju svom ekskluzivnom položaju neutralnog posrednika (a ni kasnije nije smetnuo s uma da se neutralnost u Jugoslaviji prokazuje kao u prvom redu oportunističko crpljenje koristi od obiju suprotstavljenih strana), Konfederacija je sredinom 1970-ih odlučila približiti se nesvrstanim zemljama. Gospodarski interesi u Trećem svijetu potisnuli su sve ostale načelne primjedbe i duboke razlike između dviju država.

Švicarski su politički i diplomatski krugovi, kako ističe autor, od 1948. bili još naglašenije spremni zatvoriti oba oka pred vijestima o kršenju ljudskih prava u Jugoslaviji (pa i o političkim atentatima na švicarskome tlu). Ako je u tom smjeru nešto poduzeto, onda je to bilo uglavnom posljedica djelovanja političkih emigranata iz Jugoslavije (hrvatskih, srpskih, albanskih, jugointegralističkih i drugih), čije je djelovanje na području Konfederacije autor sažeto i u grubim crtama također prikazao. Njima, izbjeglicama i „radnicima na privremenom radu" u Švicarskoj (*Gastarbeiterima*) posvećeno je posljednje, šesto poglavlje (499.-566.). U njemu autor donosi brojne korisne podatke o broju

i strukturi tih skupina, o njihovu položaju u švicarskome društvu i o njihovu doprinosu kako švicarskomu, tako i jugoslavenskom gospodarstvu.

Ima u Bürgisserovoj knjizi manjih nepreciznosti i pogrješaka koje ipak bitno ne potkapaju vrijednost cijele studije. U takve bi se pogrješke moglo ubrojiti spominjanje „srpskohrvatskog jezika“ (108.) ili Kraljevine Jugoslavije i u doba kad se ona nazivala Kraljevstvom odnosno Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca (44.), što je očiti previd, jer autor znade kad je država preimenovana. U istu kategoriju spada tvrdnja da je pučistička Simovićeva vlada otkazala Trojni pakt (98.), kao i ona da je Dalmacija u svibnju 1941. pripala Italiji (98.), budući da je Rimskim ugovorima Kraljevini Italiji pripala jedna trećina Dalmacije. Nedovoljno precizan je, naime, Bürgisser i u pogledu područja koja su Italiji pripala 1920. i 1924. godine (97.-98.), a nakon Drugoga svjetskog rata su se našla u sastavu Jugoslavije.

Nije jasno ni zašto švicarskoga diplomata Friedricha Kaestlija čak i 1945. autor spominje kao švicarskoga konzula u Zagrebu (251.), kad inače vrlo dobro znade da on tada već odavno generalni konzul (što ni politički niti diplomatski nije bila nebitna razlika). Bürgisser preuzima Kaestlijeve tvrdnje, prema kojima je pisanje švicarskoga tiska u službenome ratnom Zagrebu izazivalo bijes. S druge je strane poznato da sačuvano gradivo i tadašnji hrvatski tisak pokazuju kako nijedno strano novinstvo, ne računajući njemačko i talijansko, nije bilo praćeno s takvom pomnjom te objavljivano u hrvatskim novinama vrlo često bez osobitih komentara. Pritom je danas poznato ono što je većini suvremenika bila nepoznanica: da tekstove o Hrvatskoj u švicarskome tisku iz ratnoga doba nerijetko nisu pisali švicarski autori, nego jugoslavenski emigranti i protivnici ne samo ustaškog režima, nego i hrvatske države uopće.

Slično vrijedi i za poratno doba: korisno je uočiti da je švicarska Savezna policija i desetljećima nakon rata uspoređivala hrvatske političke emigrante u Švicarskoj s „ustaškim teroristima“ u SR Njemačkoj (517.), prihvaćajući na taj način terminologiju jugoslavenske komunističke propagande. Tu bi možda bila umjesna autorska primjedba, a osobito je nezgodno što je autor nekritično preuzeo i tezu da je u Jasenovcu ubijeno 130.000 ljudi, većinom Srba (101.). Nije Bürgisser u pravu ni onda kad tvrdi da je Tuđman 1971. sudjelovao na kulturno-znanstvenom simpoziju *Hrvatske revije* u Luzernu (516.): budući hrvatski predsjednik nije bio tamo, ali će biti na optuženičkoj klupi i zbog nagrade koja mu je dodijeljena za najvrjedniju knjigu objavljenu u Hrvatskoj prethodne godine (*Velike ideje i mali narodi*), i zbog kontakata s Bogdanom Radicom, jednim od organizatora tog skupa u Švicarskoj.

Bilo bi, dakako, korisno da je autor izbjegao te nekad manje, a nekad veće zamke. No, usprkos tomu njegova opsežna, dobro dokumentirana i iznimno vrijedna studija nastoji biti nepristrana i informativna, pa zaslužuje visoku pozitivnu ocjenu, jer će bez ikakve sumnje ostati nezaobilaznom ne samo za istraživanje švicarskih pogleda na poratnu, drugu Jugoslaviju, nego i za povijest hrvatskog naroda u XX. stoljeću.

I kad je bio duboko pogrješan, pogled na Hrvatsku iz švicarske perspektive povjesničari u pravilu podcjenjuju, smećući s uma da su Švicarci već zbog svoje neutralnosti često mogli djelovati i tamo gdje je drugima djelovanje bilo nemoguće. A onomu tko doista želi nešto naučiti iz povijesti, Bürgisserova je knjiga vrijedna i zbog drugoga razloga. Ona, naime, zorno svjedoči o onome čime je započet ovaj prikaz: narod koji nema vlastite države, nema međunarodnopravnog subjektiviteta, pa jedva postoji u predodžbama stranaca. Zato ga se skoro i ne primjećuje u političkoj i kulturnoj povijesti čovječanstva. Kao što ga nisu primjećivali političari, vojnici i diplomati, tako će ga teško primjećivati i povjesničari. I dok njegovi plodovi i njegovi tragovi blijede, s druge strane ostaju jasni tragovi i onih međunarodnih subjekata, država poput dviju Jugoslavija, koje su mogle postojati samo kao nasilje i diktatura, pa su narodi zarobljeni u njima bili spremni na strahovite žrtve da bi se domogli slobode.

(*Časopis za suvremenu povijest*, 50/2018., br. 2,
Zagreb, 2018., 455.-460.)

*ODESA DOCET!**

U jednome leksikonskom priručniku što ga je prije tri godine, 2015., usred Zagreba objavio Leksikografski zavod Miroslava Krleže, u sklopu jedne natuknice koja se bavi sukobom hrvatske i jugoslavenske ideje uoči Prvoga svjetskoga rata, spominje se da je „kasnija (...) historiografija retrospektivno vidjela jugoslavensku ideju i hrvatsko-srpsku suradnju kao realnu i nužnu...“

Nažalost, ne može se reći da je autor natuknice krivo opisao zaključke onoga što naziva „kasnijom historiografijom“, ali je pritom, opet nažalost, propustio precizirati da se ne radi samo o jugoslavenskoj, nego i postjugoslavenskoj historiografiji, dakle i onome što se danas formalno naziva hrvatskom historiografijom, hrvatskom – iako je još uvijek do pasa u jugoslavenskoj kaljuži.

K tome, ne može se reći da je autor – čije ime u ovome kontekstu nije ni bitno, baš zato što nije usamljeno – pritom bio osobito originalan.

Njegova će misao prije biti prežvakavanje općepoznatoga: jer nemali broj ne samo jugoslavenskih, nego i hrvatskih povjesničara, uključujući i one koji ne očekuju niti traže da ih se pripusti na nehrvatske, ponekad i protuhrvatske jasle, i danas, kad Jugoslavije nema skoro tri desetljeća, uvjerava nas da je zalaganje za samostalnu Hrvatsku, ili bar za trijalističko preuređenje Austro-Ugarske i 1903. i 1908. i 1917./18. značilo izdaju, a da je Jugoslavija za nas bila spas, jer da je zadržala na okupu hrvatske zemlje koje bi inače, prema tom tumačenju, bile podijeljene između Italije i Srbije, dijelom i Mađarske.

Za potrebe te doskočice koja ima jasnu i zlokobnu jugoslavensku aromu, prešućuje se da jugoslavenska država nije značila ni spas niti očuvanje hrvatskih zemalja na okupu, jer su izvan nje ostali Istra bez dijela kastavskoga kotara, Zadar s okolicom, neki kvarnerski i dalmatinski otoci, a onda i Rijeka s okolicom, postavši nekoliko godina kasnije sastavnim dijelom Kraljevine Italije.

K tome su one hrvatske zemlje koje su ušle u Jugoslaviju – kako se onda govorilo – uskoro razbijene i *parcelirane*, a mi smo se više od dva desetljeća borili (stotine i stotine glava je palo za to!) da dokažemo jednu naizgled banalnu činjenicu: da smo Hrvati i da Hrvati kanimo ostati.

---

* Izlaganje na predstavljanju knjige *100. obljetnica pravaške saborske interpelacije 1918.-2018. Grozote u Odesi 1916.-1917.* (ur. Ante Čuvalo), CroLibertas Publishers, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Chicago-Zagreb, 2018. Knjigu su 24. listopada 2018. u zagrebačkoj dvorani *Vijenac* predstavili Ivo Banac, Hrvoje Hitrec, Stjepan Matković i Tomislav Jonjić, a predstavljanje je moderirao Davor Dijanović.

U teritorijalnome pogledu je za nas jugoslavenska bilanca katastrofalna, ma što nam govorili profesionalni *antifašisti*; u političkome i moralnom je još tragičnija, jer smo pretvoreni u predgrađe jedne kasabe, potom demografski, gospodarski, moralno i kulturno desetkovani do te mjere da se ne ćemo oporaviti još desetljećima.

A ipak se za potrebe doskočice o nužnosti suradnje sa Srbima, o pozitivnim plodovima jugoslavenstva, nikad i nigdje nije plaćenicima, a kamoli kvislinzima nazvalo one koji su – poput Ive Vojnovića, Tina Ujevića ili Milana Marjanovića – primali novčane potpore iz javnih, a još više iz tajnih fondova srpske vlade i njezinih ekspozitura, što diplomatskih, a što terorističkih (ukoliko je u tom pogledu uopće bilo jasne razlike).

U duhu te misaone škole, hrvatskome uhu još i danas normalno zvuče hvalospjevi koje je u ožujku 1912. u podnožju beogradskog spomenika knezu Mihajlu srpskoj vojsci ispjevao ushićeni Tin Ujević: Mi smo spašeni, jer su Srbija i srpska vojska uz nas!

Zato se stranim plaćenicima i kvislinzima nikad ne nazivaju oni koji su tu srpsku vojsku pozivali da nas *oslobodi*.

Ne časte se takvim atributima oni hrvatski potpisnici i zagovornici bezbrojnih teritorijalnih, političkih i gospodarskih žrtava na jugoslavenskom oltaru.

Jer, izdajicom i kvislingom se postaje kad se žrtva možda podnese u ime Hrvatske. A kad se ona podnosi u ime Jugoslavije, na jugoslavenskom oltaru, onda slijedi nagrada, onda se šakom i kapom dijele udžbeničke pohvale, nazivi naselja, ulica i trgova, javni spomenici i počasti najrazličitije vrste.

Jer, kako je svojedobno, na početku Prvoga svjetskog rata, odlazeći u emigraciju, kliknuo Frano Supilo: „Ili Jugoslavija ili ništa!“

Jugoslaviju smo dobili, a ni činjenica da smo se od nje dva puta u krvi oslobađali, mnogima nije pomogla da shvate kako se nikada i nigdje – nikada i nigdje – Hrvatska nije mogla osloboditi Jugoslavijom i u ime Jugoslavije.

Jugoslavija je uvijek bila okupacija, jugoslavenska zastava na Markovu trgu uvijek i beziznimno simbol je našega ropstva.

A zašto je, ipak, i danas, 2018. godine, nemali dio naše stručne i naše laičke javnost spreman ne samo ravnodušno, nego i s odobravanjem primiti onu početnu leksikonsku konstataciju da je „kasnija (...) historiografija retrospektivno vidjela jugoslavensku ideju i hrvatsko-srpsku suradnju kao realnu i nužnu...“?

Jesu li ondašnji hrvatski političari i današnji hrvatski povjesničari do tog zaključka došli na temelju pogleda na povijesne zemljovide?

Jesu li iz njih uspjeli zaključiti ono što samo slijepac ne vidi: da su hrvatske narodne (i državne) granice na zapadu i na sjeveru praktično nedirnute više od jednog tisućljeća (a državne su se zapravo i širile!), dok one istočne stalno uzmiču, nikad drastičnije nego u doba prodora Osmanlija i u XX. stoljeću, u doba te tobože tako *realne i nužne suradnje sa Srbima*?

Nije li iz toga trebalo izvući zaključke onda, i zar ih ne treba izvući sada?

Zar su drugačije zaključke zazivala ona bezbrojna poricanja našega narodnog imena, našega postojanja i našega jezika?

Zar su drugačije zaključke nametale one zlokobne riječi Nikole Stojanovića o *istrazi našoj ili vašoj* iz 1902. godine?

Zar je drugačije sugerirao Stanoje Stanojević kad je u prosincu 1908. s naslovnice beogradske *Politike* poručio Hrvatima da će Srbi svojim mačevima pokazati Hrvatima čija je Bosna i Hercegovina, jer:

„Naše je pravo naša narodna snaga. A pravo naše narodne snage i pravo naših bajoneta biće važnije od vašeg prava, koje se može na kantar meriti. (...) Kada naša vojska i naš narod pođe u tu veliku svetu borbu, mi nećemo ići na tu veliku kasapnicu za to, da osvajamo zemlje ili da branimo svoja prava. Ne, mi ćemo poći u tu borbu da branimo život svoga naroda. Jer bez Bosne i Hercegovine nema života Srbiji i Crnoj Gori, nema života Srpskom Narodu. Jer Bosna i Hercegovina, to zapamtite dobro i Vi i Vaši gospodari, isto su za Srpski Narod što i Srbija i Crna Gora."

Zar tu „veliku kasapnicu" – koju smo od tada doživjeli ne jednom – nije nagovješćivala i Odesa?

I, na kraju, jesmo li i danas išta od svega toga naučili, ili još i danas, kad sa zvonika zagrebačke katedrale vidimo granice srpske države i iz dana u dan slušamo prijetnje i uvrede, smatramo kako je *hrvatsko-srpska suradnja realna i nužna*?

Ili ipak treba kliknuti: *Odesa docet*, Odesa nas uči!

*„PRVODECEMBARSKI" SENTIMENTI I PETOPROSINAČKE OPOMENE**

Kao što znamo, knjige ocjenjujemo ne samo po onome što se nalazi između njihovih korica, po načinu i stilu kojim su pisane, po broju ilustracija ili podrubnih bilježaka, i po odgovorima koje daju, nego i po onome na što nas potiču, po pitanjima koja postavljaju, po sumnjama koja otvaraju i po mislima koje nam nameću.

Ova knjiga dr. Mislava Gabelice i dr. Stjepana Matkovića o petoprosinačkoj pobuni 1918., kao prva sveobuhvatna znanstvena studija o jednom od mitskih događaja naše povijesti, desetljećima prešućivanim prosvjedima na zagrebačkim ulicama i o krvoproliću na središnjem trgu što ga gledamo iz ovih istodobno slavnih i tužnih prostorija, pokazuje nam da su i ti događaji – baš kao i svi drugi – složeniji nego što se to na prvi pogled čini, i da su i njihovi uzroci i njihove posljedice dalekosežniji nego što su vjerovali i sudionici i suvremenici uopće, uključujući i one koji su te petoprosinačke demonstracije tijekom beskrajno dugih jugoslavenskih desetljeća, njih skoro sedam, htjeli silom izbrisati iz našega pamćenja, iz naše pojedinačne i kolektivne svijesti.

U tome su, dakako, u nemaloj mjeri i uspijevali, pa je niz hrvatskih naraštaja odrâstao, stasao, sazrijevao, promišljao vlastitu i nacionalnu sudbinu, pa onda i umirao, i ne znajući za taj događaj, i za intelektualni, emocionalni i nacionalno-politički naboj koji je u njemu kondenziran.

Nismo imali države ni slobode, pa onda nismo imali ni spomenika ni spomena na nj.

Jer, kao što je feljtonu „De monumentis" – potaknutom raspravama o spomeniku nedavno preminulome hrvatskom književniku i starčevićanskom političaru Eugenu Kumičiću – 1904. zapisao Antun Gustav Matoš, spomenici se ne podižu pokojnicima, nego se dižu idejama.

Pojedinci, oni veliki među njima, utjelovljuju ideje i samo po idejama su veliki, i samo po njima ih kasniji naraštaji pamte.

Ono što se je zabranjivalo zabranom sjećanja na petoprosinačke događaje i zabranom čašćenja petoprosinačkih žrtava, bila je upravo – ideja: ideja slobode i ideja neovisne hrvatske države.

---

* Izlaganje na predstavljanju knjige Stjepana Matkovića i Mislava Gabelice, *Petoprosinačka pobuna 1918.: Prva vojna akcija protiv jugoslavenske države*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2018. Pored autora i predstavnika nakladnika (Josipa Pavičića), knjigu su 5. prosinca 2018. u Društvu hrvatskih književnika predstavili Zlatko Hasanbegović, Zlatko Matijević i Tomislav Jonjić.

A, kao što to sa zabranama obično biva, postignuti su upravo suprotni rezultati: Peti Prosinca 1918. mogao je ostati jedan od krvavih incidenata kakvi su se tih tjedana i mjeseci, zbog raznih razloga i u različitim okolnostima, događali diljem srednjoeuropsko-sredozemnog prostora, ali je postao nešto drugo: postao je jedan od simbola hrvatskog otpora stvaranju jugoslavenske države, prvi korak na putu koji je do Travanjskoga rata 1941. popločan s oko tri tisuće hrvatskih tjelesa, i još s desetcima tisuća izbijenih zuba, slomljenih rebara, izmlaćenih bubrega i izubijanih tabana.

O tim tisućama, dakako, u jugoslavenskim školama nismo učili. O njima se nije govorilo u javnosti, o njima nisu pisale novine, njih su zaobilazili i povjesničari.

Jasno je i zašto: trebalo je te tisuće prešutjeti i zaboraviti, kako bi odgovor s hrvatske strane, koji je prije ili kasnije morao doći (jer to se, kako je u svoje doba pisao apostol jugoslavenstva Frano Supilo, događa i kulturnijim narodima kad im dogori do nokata!) – odgovor koji je doista bio oštar i nemilosrdan i koji nam do danas visi kao mač nad glavom – kako bi, dakle, taj hrvatski odgovor izgledao nemotiviran, bezrazložan, besmislen, ukratko: kako bi ga se moglo tumačiti kao izraz takozvane hrvatske genocidnosti, naše tobožnje urođene narodne sklonosti prema zločinu, sklonosti zbog koje zaslužujemo da zauvijek imamo *na nogah teške negve, a na rukah lisičine* (Mažuranić).

Knjiga poput ove koju predstavljamo, nažalost, malo kad je bila potrebnija nego danas, kad smo suočeni s pravim povodnjem *prvodecembarskih sentimenata* koji nas zapljuskuje upravo ovih dana, o stotoj obljetnici najmračnijeg događaja u posljednjih nekoliko stoljeća hrvatske povijesti.

Taj povodanj nam ne dolazi samo iz pera onih kojima svijet i dalje počinje s Vardarom i završava na Triglavu (pa je od njih naivno išta drugo i očekivati!), nego i iz pera onih se inače, bar javno, vole ne smatrati poklonicima *prvodecembarskih, šestojanuarskih* i s njima nerazdvojivo povezanih i posve sličnih avnojsko-karađorđevskih himera koje su – čudesnom ironijom sudbine – uvijek (i 1942. i 1943. i 1971.) nekako i simbolički, kalendarom i toponimima, povezani s *prvodecembarskom, karađorđevićevskom* simbolikom.

Svjedočili smo, naime, da nam se ovih dana sa svih strana opravdava ideologe i tvorce Jugoslavije, da se za njih traže stare isprike i nova priznanja – baš kao da smo svi mi tako naivni da ne shvaćamo kako se tu – u tome gatanju po načelu *što bi bilo da je bilo*, odnosno *što bi bilo da nije bilo* – ne radi o prošlosti, nego o sadašnjosti i o budućnosti.

Jer, samo budala ne shvaća da tvrdnja – oslonjena na pojednostavljenu argumentaciju skupine samozvanaca, dijelom i srpskih plaćenika koja se je 1915. prozvala ne hrvatskim, nego Jugoslavenskim odborom (i njihovih podjednakih sudrugova koji su 1918. nezakonito prisvojili prerogative Hrvatskoga sabora) – kako nam je kao narodu pod konac Prvoga svjetskog rata Jugoslavija bila najbolji, a možda i jedini put, ne znači samo pokazivati višak kukavštine nego i manjak znanja.

Jer, onaj tko nešto doista znade, znade i to da je u ono doba bilo i drugih tajnih ugovora poput onoga Londonskoga iz 1915., ali u eri Wilsonovih načela i u ozračju sveopćega svečanog prisezanja na pravo samoopredjeljenja naroda oni ipak nisu realizirani.

Onaj tko nešto doista znade, znade i to da je Hrvatska u jugoslavenskoj državi ne samo politički, kulturno i gospodarski unazađena i balkanizirana, nego je i teritorijalno osakaćena: Istra bez dijela kastavskoga kotara ušla je u sastav Italije, Italiji su pripali Zadar s okolicom, neki kvarnerski i dalmatinski otoci, Rijeka s okolicom je najprije postala posebnom državom, a 1924. je ušla u sastav Kraljevine Italije; ostale su, pak, hrvatske zemlje u sklopu jugoslavenske države *parcelirane* da bi se ostvarila srpska dominacija.

Onaj tko nešto doista znade, znao bi postaviti pitanje: A što bi se vjerojatno događalo čak i u slučaju da je Londonski pakt ostvaren u većoj mjeri nego što je na hrvatsku štetu ostvaren u Versaillesu, Rapallu i Rimu?

Jer: usprkos svim takvim i sličnim nasrtajima, samo slijepac ne vidi da su hrvatske narodne i državne granice na zapadu i na sjeveru zapravo nepromijenjene više od tisuću godinu; one na istoku stalno uzmiču, s istoka se stalno povlačimo, na istoku stalno gubimo; od osmanlijske invazije nikad tako i nikad toliko kao u jugoslavensko doba!

Tvrditi da je velika većina Hrvata htjela i željela Jugoslaviju, kao što nam ovih dana propovijedaju *svjesni i nesvjesni prvodecembarci*, znači biti nesposoban za postavljanje pitanja, zašto je onda u vrijeme austro-ugarskoga pohoda na Srbiju broj hrvatskih dezertera i vojnih bjegunaca bio zanemariv – makar se taj rat nije vodio zbog hrvatskih ciljeva i hrvatskih interesa? Zašto su naši sunarodnjaci ratovali protiv Srbije, ako su tako čeznuli za tzv. narodnim jedinstvom?

A dok nam ti naši *svjesni i nesvjesni prvodecembarci* propovijedaju da je velika većina Hrvata htjela i željela Jugoslaviju, moramo se upitati kako to isto nije vidio, primjerice, jedan od vodećih hrvatskih novinara i publicista, Josip Horvat, čovjek kojega nitko priseban ne će proglasiti načelnim, bezuvjetnim i

borbenim protivnikom Jugoslavije. Taj novinar zagrebačkog *Obzora* i *Jutarnjeg lista* uz *prvodecembarski* će čin zapisati da su tri hrvatske generacije propovijedale, „čak i ispovijedale" jugoslavenstvo, a unatoč tome u trenutku nastanka jugoslavenske države tu ideju nije prihvaćao ni jedan posto pučanstva.

Ni jedan posto, kaže nam upućeni suvremenik Josip Horvat – velika većina, tvrdi nam današnja kvazihrvatska historiografija, historiografija što o hrvatskome trošku i danas plazi ispod jugoslavenske truleži!

Nismo tada imali prijatelja ni moćnih saveznika, poteže se dodatni argument za tu izmišljotinu, novi razlog protiv hrvatske države.

Nismo, istina je, ali – zar smo 1990./91. imali prijatelja i moćnih saveznika?

Jer, prijateljstva i savezništva ne padaju iz kiše, nego se stvaraju, samo – treba to htjeti! Trebalo je i 1914. i 1915. i 1918. htjeti hrvatsku državu; trebalo je tada stvarati hrvatske odbore i hrvatske komitete!

Trebalo je htjeti Hrvatsku, moralo se htjeti! Oni dijelovi naše elite koji to nisu htjeli, ne zaslužuju ispriku, a oni koji su ju htjeli, zaslužuju priznanje.

Jer, mjera stvari je Hrvatska, a nije mjera stvari ni tzv. narodno jedinstvo, ni *Drang nach Osten*, baš kao što i danas mjera stvari ima biti Hrvatska, a ne kojekakve nadnacionalne himere.

Ima, ako mi dopustite digresiju koja je prema mome mišljenju ovdje više nego umjesna, u tzv. Tuđmanovim transkriptima jedan iz prve polovice 1991., koji je i za današnju našu temu ilustrativan i rječit poput biblijskih prispodoba.

Na jednoj od sjednica Vrhovnoga državnoga vijeća – a ti transkripti su, kao što su i iz medija mogli vidjeti i oni koji ih nikad nisu imali u rukama, pisani poput dramskih tekstova, sa svojevrsnim *didaskalijama* i pisarskim opaskama – jedan još živući član toga kolektivnog tijela koje je utemeljio predsjednik Tuđman – počeo obrazlagati da bi, u svjetlu hrvatske vojne slabosti i neraspoloženja tzv. međunarodne zajednice, možda ipak trebalo okaniti se maštanja o hrvatskoj državi te iskreno prionuti reformiranju Jugoslavije.

Transkript ne laže, njegove *didaskalije* govore same za sebe. Nitko, baš nitko od nazočnih nije se oglasio, nitko nije prosvjedovao, samo – predsjednik Tuđman!

Nisam, naravno, bio nazočan toj sjednici, ali iz spomenutih *didaskalija* i brojnih trotočja u transkriptu mogu sebi sasvim zorno predočiti Tuđmanov izgled.

Njegov je bijes toliki da govori isprekidano.

Isprekidano, ali nedvosmisleno.

Govori, otprilike: Hrvati imaju pravo na državu i tu državu moraju imati; a kad bismo mi od toga odustali zato što smo nedovoljno snažni i zato što svijet ne želi Hrvatsku, onda bi nas naš narod s pravom proglasio izdajicama!

Nakon toga kratkog Tuđmanova monologa transkript bilježi jednu jedinu reakciju, onu Ivana Milasa, sad pokojnoga kratkotrajnog ministra pravosuđa, javnosti poznatijega kao čuvara državnog pečata.

Samo je Milas rekao: „Tako je, Predsjedniče!“ Svi ostali su šutjeli.

I sad zamislimo da je – usred te sveopće šutnje, neodlučnosti i manjka samopouzdanja – na Tuđmanovu mjestu bio Supilo sa svojim „Jugoslavija ili ništa!“ Ili da je na njegovu mjestu bio Kerubin Šegvić, sa svojim „Volim narodno ujedinjenje nego sve republike ovoga svijeta!“

Srećom, tamo je bio Tuđman, a nije bio ni Supilo, ni Šegvić ni Maček.

Tuđman je htio, i zato je i uspio.

Treba htjeti, jer se može samo kad se hoće. To je ono što nam želi sakriti naša *prvodecembarska historiografija*, zaogrnuta ne samo tuđinskim, nego i ona zaogrnuta hrvatskim bojama.

Jer, pristati uz tvrdnju da je Jugoslavija za nas bila najbolje rješenje, zapravo znači dati za pravo onima koji su 1914. pisali:

„Ako u Zagrebu imade osamdeset hiljada stanovnika, pedeset njih bi trebalo povesti na klaonicu, pet njih da odnese Sava, pet drugih da potopi kakav nezamišljeno siloviti dažd, a sa velikom masom od preostalih dvadeset hiljada, trebalo bi u kakav moralni nacijonalni purgatorij“, kako bi se na energiji, ozbiljnosti, srčanosti, požrtvovnosti, zanosa i vjere „predkosovskih, kosovskih i pokosovskih radnika“, postiglo „demokratsko i rasno“ jugoslavenstvo.

Demokratsko, dakle – na način da se dvije trećine Zagrepčana zakolje ili udavi!

A zamislite da je netko u hrvatsko ime ili u ime Hrvatske napisao ili kazao kako za postignuće nekoga političkog cilja treba klati, utapati, ubijati!

Bi li taj bio počašćen reprezentativnom ulicom u glavnome gradu Hrvatske, kao što je počašćen onaj koji je za Jugoslaviju bio spreman umoriti dvije trećine njegovih stanovnika!?

A činjenica da šutimo pred *prvodecembarskim sentimentima* dovoljno govori o našoj ravnodušnosti i o našoj političkoj i nacionalnoj nezrelosti.

Jer, na koncu, nemojmo se zavaravati: pristati na apologiju ili opravdanje Jugoslavije u bilo kojem obliku, znači pristati uz Grgu Anđelinovića i njegove ruke krvave do lakata, znači – blagosloviti one strojnice na Jelačićevu trgu!

Ako je, naime, Jugoslavija bila spas za hrvatski narod, onda je, žrtvujući dio za cjelinu, ovu šaku hrvatskih domobrana možda doista trebalo postrijeljati!

A mi znamo da nije, jer: mi smo bili, jesmo i ostat ćemo na njihovoj strani, nasuprot svim ondašnjim i današnjim Anđelinovićima!

*TIHOMIR DUJMOVIĆ: REGIJA KAO TREĆA JUGOSLAVIJA**

Predstavljanje knjige u načelu je radostan događaj.

Iz njega bi valjalo zaključivati nešto što nas načelno veseli, zaključivati da ljudi još vjeruju u pisanu riječ (kako oni koji pišu, tako i oni što čitaju).

No, predstavljanje ove knjige Tihomira Dujmovića, poznatoga hrvatskog novinara i publicista, nije veseo, nego je – tužan događaj.

Tužan je zato što ta knjiga, njezina tema i njezini naglasci, svjedoče o tragičnosti našega položaja, o činjenici da smo koncem XX. stoljeća uspjeli izboriti neovisnu i međunarodno priznatu hrvatsku državu, da smo ju u Domovinskom ratu obranili besprimjernom hrabrošću i požrtvovnošću najboljih njezinih sinova i kćeri, ali da tu prvotnu diplomatsku i vojnu pobjedu nismo znali pretvoriti u konačni i neopozivi trijumf hrvatstva nad jugoslavenstvom i nad drugim nadnacionalnim ili protunacionalnim ideologijama koje su zapravo nekad nadomjestak jugoslavenstva, a nekad tek maska pod kojim se ono lukavo krije.

Iz jednog od bezbrojnih razgovora mog oca, vođenih u šetnji da se izbjegnu suvišne uši, razgovora s raznim sugovornicima koje sam slušao kao dijete i upijao kao spužva, sjećam se jedne rečenice sad već odavno pokojnoga dalmatinskog franjevca drniškog podrijetla. Pokazujući na škrti kamenjar Imotske krajine u kojoj sam rođen i odrastao (a on je povremeno dolazio na ispomoć, pogotovo o školskim ili župskim ispovijedima, pred početak vjeronaučne godine, o Božiću ili o Uskrsu), taj se je fratar okrenuo prema meni i rekao: „Vidiš ti, mali, ovo kamenje... Kad jednom dođe hrvatska država, sve će ovo infracrvenim zrakama pretvoriti u oranicu!“

Imao sam, možda, sedam-osam godina, i ne znam što mi je u tom trenutku bilo dramatičnije i mističnije: te *infracrvene zrake* o kojima kao dječačić nisam, naravno, ništa znao, ili zanos kojim je tad već ostarjeli svećenik izrekao tu misao, zanos koji ga je nagnao da se obrati djetetu koje je trčkaralo oko dvojice muškaraca koji su iza sebe imali tvrdi, prognanički i robijaški kruh, zanos koji je na tren doista učinio da se je pred mojim očima to kamenje prošarano busenima trave, dračom i rijetkim, kržljavim stablima, pretvaralo u plodnu ze-

* S predstavljanja Dujmovićeve knjige *Regija kao treća Jugoslavija* u Zaprešiću, 12. travnja 2019. godine.

mlju, baš kao ono kad se u biblijskoj priči Crveno more povuklo i razmaknulo Židovima na putu u Obećanu zemlju.

Taj zanos fra Ivona Samardžije – tako se je naime taj fratar zvao – izvirao je iz tvrdog uvjerenja da će Hrvati doći do slobode, a misao o jednoj budućoj hrvatskoj državi bila je dovoljno snažna da pokrene i u pokretu održava duše i djece i staraca.

Da me je u tom trenutku netko pitao, je li moguće to što fra Ivon govori, mislim da bih se zgrozio nad samim pitanjem, jer: kako je moguće uopće sumnjati u to?

Kako je moguće dvojiti o nečemu što se izriče s takvim uvjerenjem i takvim zanosom?

I, dočekali smo taj trenutak: došla je hrvatska država.

Nije ju fra Ivon dočekao: umro je sedam-osam godina prije sloma komunizma i raspada Jugoslavije, ne navršivši sedamdesetu.

Došla je država, ali nažalost – nije infracrvenim niti kojim drugim zrakama pretvorila kamen u oranicu.

Ni u doslovnome niti u prenesenom značenju.

Ova knjiga Tihomira Dujmovića pokazuje zašto je tako.

Još gore, ona dokumentira kako je naša vojnička i diplomatska pobjeda iz 1990-ih na putu da se pretvori u poraz, i kako sve više nas promatra kako se taj put – ta stranputica – proširuje i olakšava, i kako svojom pasivnošću i svojom šutnjom pomažemo da nas ta stranputica ponovno odvede u pakao.

U Beograd izravno, ili u Beograd preko Bruxellesa.

A mi na to imamo puno manje prava i za to imamo puno manje isprika nego što su imali oni koji su nas prije malo više od stotinu godina odveli u Jugoslaviju.

Zapravo, ni oni nisu zaslužili ispriku, i jedna od naših obveza je suditi njima kako bismo bili svjesniji da će naraštaji koji dolaze iza nas jednom suditi nama.

Oni su na kocku stavili naš opstanak i našu budućnost, baš kao što mi moramo biti svjesni da na kocku stavljamo opstanak i budućnost naše djece i naših unuka.

Mi sudimo njima kako bismo pokazali da ćemo biti spremni kad se bude sudilo nama, da ćemo taj sud čekati čista obraza i uzdignute glave!

Trebamo pokazati da smo nešto naučili od onih kojima mi sudimo.

Jer:

- kad se je srpska politička elita u drugoj polovici XIX. stoljeća protivila ujedinjenju rascjepkanih i upravno-politički odijeljenih hrvatskih zemalja, oni kojima sudimo odgovarali su Strossmayerovim jugoslavenstvom;

- kad je čak 101 od ukupno 103 izabrana srpska zastupnika u Hrvatskome saboru od 1883. do 1903. pripadao Khuenovoj stranci, oni kojima sudimo počeli su propovijedati tzv. narodno jedinstvo Hrvata i Srba;

- kad su nam *Srpski književni glasnik* i zagrebački *Srbobran* 1902. najavljivali borbu „do istrage“, oni kojima sudimo uzvraćali su da su Hrvati i Srbi jedan narod, da govore istim jezikom, i kao tobožnje bečke sluge denuncirali su one koji su pozivali na borbu protiv jugoslavenstva;

- kad nam je jedan od vodećih srpskih povjesničara na naslovnoj stranici beogradske *Politike* 1908. prijetio klaonicom, oni kojima sudimo to su uspjeli previdjeti, pa naša historiografija tu prijetnju i ne spominje.

A na tu otvorenu srpsku prijetnju *velikom kasapnicom,* prijetnju koja nas je ponižavala i vrijeđala kao narod bez obraza i dostojanstva, oni kojima danas sudimo odgovarali su jugoslavenskim zanosom. Oni su odgovarali i riječima Vladimira Čerine, književnika čijim se imenom i danas kiti jedna lijepa ulica u širem središtu Zagreba. I njih vrijedi čuti:

„Ako u Zagrebu imade osamdeset hiljada stanovnika, pedeset njih bi trebalo povesti na klaonicu, pet njih da odnese Sava, pet drugih da potopi kakav nezamišljeno siloviti dažd, a sa velikom masom od preostalih dvadeset hiljada, trebalo bi u kakav moralni nacijonalni purgatorij. (...) Ovom gradu cinika treba silom dati dušu i mozag onog grada Heroja, što se zove Beograd, i naš narod ne treba ni bez sile posrbiti, nego mu radinost, energiju, ozbiljnost, srčanost, požrtvovnost, zanos i vjeru predkosovskih, kosovskih i pokosovskih radnika dati i udahnuti u nj osećanje za Naciju nepartaično nego svepartaično, ne ekskluzivističko nego unitarsko, ne šovensko nego humano, ne aristokratsko i klasno nego demokratsko i rasno...”

Sve su se ove epizode zbile prije Prvoga svjetskog rata, svi ovi citati potječu iz vremena prije stotinu i više godina.

Kao što vidimo: kad nam se prijetilo u ime Srpstva i Srbije, mi nismo odgovarali Hrvatskom i za Hrvatsku, nego smo se odricali hrvatstva i spas tražili u jugoslavenstvu.

Bio je to izraz slabosti i malodušja, baš kao što je danas izraz slabosti i malodušja kad se klanjamo Bruxellesu, i kad neki od nas traže kako bi se preko Bruxellesa moglo ponovno doći u Beograd.

Kao da nismo ništa naučili ni 1918. ni 1941. ni 1945. godine!

Ako smo 1990./91. pokazali da su nam te pouke možda ipak ušle u glavu, da se Hrvatsku može osloboditi samo pod hrvatskim barjakom i samo u ime Hrvatske, i da strana zastava na zagrebačkomu Markovu trgu – bila ona jugoslavenska ili zastava Europske unije, imala ona crvene ili žute petokrake zvijezde – uvijek znači samo jedno: okupaciju Hrvatske, ako smo to, dakle, početkom 1990-ih naučili, ubrzo su nam Mesić i Josipović – ljudi koje smo mi izabrali predsjednicima hrvatske države – pokazali da se okova ipak nismo oslobodili.

Sjetimo se Mesićeva „regiona", sjetimo se kako je Josipović kao predsjednik hrvatske države bio razdragan do ganuća kad mu je srpski predsjednik Boris Tadić 2011. darovao knjigu u kojoj se hrvatska kultura spominje u navodnicima (kao tobožnja hrvatska i kao tobožnja kultura) i kako se tvrdi da je ona „vanbračno dete nenaravnog braka dresiranog majmuna i papige".

Sjetimo se kako je Josipović o srpskom razaranju Dubrovnika govorio kao o nekakvu ratu koji je započeo ne-zna-se-tko i u kojem je zločine počinio ne-zna-se-tko.

Nije htio izgovoriti ime onoga tko je razarao taj hrvatski grad, kako ne bi morao spomenuti simbole pod kojima je on razaran, i kako ne bi morao izgovoriti ime onoga tko ga je razarao.

Zločinačko se ime, dakle, prešućuje da bi nam ga se ponovno moglo nametnuti, u ovom ili onom obliku, a mi i danas – kao što pokazuje ova Dujmovićeva knjiga – ponovno na srpske provokacije i uvrede odgovaramo jugoslavenstvom, jugoslavenstvom uvijenim u europski, briselski celofan.

Nije li vrijeme da već jednom kažemo: dosta je toga!

KAZALO OSOBA

Abdić, Fikret 81
Abed Atta, Mahmoud 193
Abramović, Antun 478
Abu Eain, Ziad 193
Ackermann, Michael 495
Adams, Gerry 156
Adenauer, Konrad 471, 495
Adlešič, Đurđa 495
Adžić, Blagoje 460, 495
Aimone di Savoia-Aosta 102
Ajnberger, Emil 41
Akmadža, Miroslav 9, 397, 400-403
Akšamović, Antun 72
Alajbegović, Mehmed 42, 282, 443
Albright, Madeleine 220
Aleksandar I. Karađorđević 15, 21, 22, 33, 34, 57, 165, 193, 247, 250, 255, 256, 351, 411, 488
Aleksandar Makedonski 453
Alexander, Harold 239
Alexander, Stella 463
Alfirević, Frano 58, 491
Alighieri, Dante 58
Alilović, Ivan 422
Almond, Mark 170
Ančić, Mladen 170
Andrejev, Viktor 154
Andrić, Ivo 26, 117, 118, 175, 184, 495
Anđelić, Pavle 185
Anđelinović, Budislav Grga 525, 526
Anfuso, Filippo 125, 364
Antall, József 19
Antić, Ante 137,
Antić, Ljubomir 446, 451-453
Apor, Gábor 256
Arafat, Jaser 256
Arendt, Hannah 230
Aristotel 452
Arnautović, Šerif 160, 449
Artuković, Andrija 8, 40, 44, 191-203, 240, 259
Artuković, Radoslav 191, 202
Ashdown, Jeremy zv. Paddy 153, 221
Assange, Julian 490, 495
Attlee, Clement 108
Auffenberg-Komarów, Moritz von 345
Avdić, Bajro 200, 201

Babić, Ante 355
Babić, Goran 73, 444
Babić, Ivan 209
Babić, Ivica 39
Babić, Mijo 250, 251, 252
Babić, Milan 79
Babić, Vlado 276
Bach, Alexander 57, 329
Bach, Johann Sebastian 495
Baće, Maksimilijan 272
Badoglio, Pietro 185, 482
Badurina, Srećko 92
Bago, Darinko 221
Bajić, Leonard 133, 134
Bajruši, Robert 217
Bajsić, Vjekoslav 501
Bakarić, Vladimir 31, 91, 135, 160, 161, 319, 378, 379, 391, 466, 467
Baker, James A. 152, 395
Bakšić, Mirsad 443, 444
Balašević, Đorđe 499
Balen, Šime 243, 244

Balić, Smail 399
Balin, Vjekoslav 108, 493
Balota, Mate 492
Baljić, Salih 282
Banac, Ivo 29, 227, 518
Bandera, Stepan 361
Barac, Antun 97
Barač, Dominik 137
Baraković, Ivan 165
Barba, Ivanka 275
Barbusse, Henri 435
Barić, Nikica 222-227, 481-486
Barišić, Ivana 212
Barišić, Pavo 171
Bartulović, Niko 97
Bastianini, Giuseppe 59
Bašagić, Safvet-beg 129, 449
Bata, Baltazar Stjepan 69
Batelja, Juraj 64
Bauer, Antun 334, 335, 447
Bauer, Ernest 244
Bauer, Jolanda 133
Bavcon, Ljubo 429
Begić, Miron Krešimir 8, 245, 293
Bejuk, Ivanka 275
Bejuk, Josip 8, 274-276, 436
Bejuk, Michael 275
Bekavac, Ivan 378, 391, 392
Belić, Aleksandar 99
Belinić, Marko 101
Benoist, Alain de 212-216
Bencun, Josip 139
Benković, Theodore (Božidar) 86, 196
Berković, Josip 261
Berković, Zvonimir 9, 356
Bernardić, Ivan 186, 435, 487
Bernstein, Sidney 499
Bešlagić, Hilmija 282
Bettini, Frane 90
Bezić, Srećko 501
Bezina, Petar 86-88, 92
Biber, Dušan 244
Bilić, Đuro 493
Bilić, Jure 58
Bilokapić, Šimun 134
Bilopavlović, Tito 297
Binički, Fran 435, 487
Bismarck, Otto von 495
Bjelokosić, Ivo 436
Black, Hugo 195
Blaškić, Tihomir 147, 473
Blašković, Petar (Pero) 487
Blažeković, Goran Ante 342, 346
Blažeković, Milan 43, 240
Blažević, Jakov 28, 71, 158, 160, 199, 243, 244, 443
Bloch, Ernst 464
Boban, Ljubo 162, 182, 244, 391, 392, 455, 468
Boban, Mate 219
Boban, Rafael (Ranko) 296
Bobek, Stjepan 466
Boeckh, Katrin 360-362
Bogdan, Ivo 262
Bogdanov, Vaso 162, 468
Bogović, prof. 164
Bogović, Mirko 503
Boljkovac, Josip 225
Bombelles, Josip 166
Bonefačić, Kvirin Klement 72
Boraš, Vjekoslav 41
Bordić, Blaž 436
Boršić, Rafael 371
Bošković, Ivan 99
Bošković, Ruđer 25
Bošnjak, Mladen 18
Bošnjaković, Josip Zvonimir 371
Bota, Silvestar 91
Botić, Luka 355
Bozanić, Josip 358
Bradvica, Jerko 109
Brandt, Miroslav 162
Brandt, Willy 415
Bratanić, Marija 171
Brkan, Ante 115
Brkan, Jure 133, 134

Bronštajn, Lav Davidovič – v. Trocki
Broszat, Martin 211
Brown, Gordon 495
Brown, Volney Jr. 200, 201, 202
Broz Tito, Josip 23, 32, 39, 65, 73, 123, 132, 159, 162, 204, 218, 271-273, 295, 319, 360, 430, 432, 466, 478, 489, 511, 514, 515
Broz, Jovanka 162
Brzezinski, Zbigniew 213
Bubalo, Paško 59
Bučar, France 394
Bučar, Janko 367, 368
Budak, Mile 8, 10, 90, 102, 115, 116, 119, 160, 179-190, 228-229, 282, 305, 321, 383, 406, 426, 433, 467, 487, 503-505
Budak, Slobodan 109
Budiša, Dražen 160, 162, 220, 378, 496
Buha, Boško 101
Bukić, Petar 133
Bukinac, Beato Stjepan 69
Bukšeg, Vilim 351
Bulajić, Milan 201, 243
Bulat, Edo 244, 261, 485
Bulat, Gajo 417
Bulat, Rade 58
Bulatović, Momir 132
Bulić, Ivan 446
Burić, Viktor 72
Bušić, Bruno 9, 105, 109, 111, 112, 157, 177, 378, 380, 381
Butković, Davor 220
Bürgisser, Thomas 10, 509-517
Bzik, Mijo 244, 248, 251

Canki, Pavao 90
Carević, Olga 224
Carnegie, Andrew 498
Carrington, Peter 142, 143, 395
Carter, James E. (Jimmy) 199
Casertano, Raffaelo 44, 63
Castlereagh, Robert Stewart 192
Cavour, Camillo Benso di 319, 414, 415, 419
Ceauşescu, Nicolae 108
Cecelja, Vilim 371
Cerovski, Božidar 165, 166, 167
Cervantes, Miguel de 16, 246
Cesarec, August 341, 386, 497, 498
Cesarić, Dobriša 381
Cezar, Julije (Gaius Julius Caesar) 22
Chenu, Georges-Marie 361, 362
Chomsky, Noam 230, 231
Christopher, Warren 155
Churchill, Randolph 124
Churchill, Winston Spencer 66, 125, 141, 320, 410
Ciano, Galeazzo 35, 36, 62, 166, 183, 391
Ciliga, Ante 108, 276
Cipek, Tihomir 451
Clark, John Wesley 154
Clinton, William (Bill) 155, 156, 390
Colline, Gustave 357, 415
Collins, Michael 319
Conquest, Robert 213
Courtois, Stéphane 213, 214
Crljen, Danijel 103, 121, 488
Crnički, Stjepan 8, 164-168, 244
Crnjanski, Miloš 161
Cumming, Andrew 154
Cutileiro, José 156
Cuzzi, Ivo 261
Cvetković, Dragiša 44, 116, 151, 278, 301, 318, 335
Cvetković, Marijan 161
Cvijić, Jovan 99
Cvitanović, Gabro 487
Cvitanović, Jakov 139
Czartoryski, Ladislav 414

Čavić, Marko 124
Čavoški, Kosta 225
Čengić, Enes 183
Čepo, Zlatko 162

Čepulo, Dalibor 170
Čerina, Vladimir 529
Černozemski, Vladimir G. – v. Kerin, Veličko
Česmički, Ivan 25
Čičak, Ivan Zvonimir 160
Čigo, Benko Josip 69
Čizmić, Ivan 105
Čižek, Vjenceslav 7, 74-76, 295, 400
Čović, Marko 183, 189, 190, 244
Čovo, Stjepan 133, 134
Čuić, Stjepan 297
Čulinović, Ferdo 37, 349, 468
Čuvalo, Ante 518

Ćepulić, Avelin 262
Ćosić, Dobrica 226
Ćosić, Stjepan 347
Ćuruvija, Slavko 298

Dabčević-Kučar, Savka 128, 469
Dabo Peranić, Miljenko 49, 168
Damiš, Ivan 69, 70, 71
Damjanović, Nikola 111
Danilović, Rajko 9, 425, 428-434
Dapčević, Vlado 298, 428
Davanzati, Roberto Forges 35, 44, 256, 419, 420
David 99
Davidović, Dimitrije 99
Davies, Rhys J. 436
Dedijer, Vladimir 132, 243
De Valera, Eamon – v. Valera, Eamon de
Delić, Rasim 289
De Martino, Giacomo 254
Demetrović, Juraj 97
Derda, Davorin 284
De Zeng, Henry L. 202
Digović, Petar 189
Dijanović, Davor 441, 442, 518
Diklić, Marina 342
Diklić, Marjan 342
Divjak, Jovan 145
Divković, Vladimir 371
Dizdar, Zdravko 203, 284, 308
Doherty, Joseph P. Th. 193
Dolenec, Stjepan 9, 354
Domagoj, knez 420
Don Quijote od Manche 246
Donat, Branimir 492
Donia, Robert J. 170
Dostojevski, Fjodor M. 474
Douglas, William O. 195
Draganović, Krunoslav S. 9, 109, 210, 376, 377, 397-403
Dragičević, Jurica 106
Dragojlov, Fedor 239
Drakulić, Slavenka 26, 490
Drapšin, Petar 273
Drašković, Danica 428
Drašković, Vuk 15, 428
Dražić, Marijan 186
Drinković, Mate 451
Drljević, Sekula 496
Drmić, Ilija 375
Drpić, Josip 109
Dubajić, Simo Š. 266-273
Dugeč, Božo 128, 129
Dugeč, Malkica 129
Duić, Stjepan (Stevo) 44
Dujak, Zoran 177
Dujmović, Franjo 312, 313, 314
Dujmović, Tihomir 10, 203, 527, 528, 530
Dulles, Allen 127
Dumandžić, Jozo 244
Dzeržinski, Feliks E. 427

Džakula, Veljko 226
Džugašvili, Josif Visarionovič – v. Staljin

Đapić, Anto 221
Đilas, Milovan 355, 409, 434, 465, 467, 493
Đinđić, Zoran 225
Đodan, Šime 162, 469

Đurasović, Tomislav 423
Đureković, Stjepan 109
Đuričić, Marko 185
Đurić, Dragutin – v. Gjurić, Dragutin
Đurić, Tomislav 41, 306, 310-320, 323
Đurić, Veljko Đ. 243
Đurić, Vladimir 41

Eagleburger, Lawrence 155
Eckhardt, Tibor 409
El-Abed Ahmad, Mahmoud 193
Erceg, Ivan 139
Espèrey, Franchet d' 44
Eterović, Ivo 218
Eterović, Nikola 218

Faber, Stjepan 165
Faget, Roko 164
Farolfi, Ivanko 124, 127
Ferić, Stjepan 281
Ferrero, Guglielmo 417
Fertilio, Luka Ev. 184
Filipović Majstorović, Miroslav 433
Finkelstein, Norman G. 230, 231, 232
Finley Lockhead, Robert 270
Fleischman, Gary 201
Fleisz, Adalbert Franjo 69
Flögel, Rikard 187
Folnegović, Fran 97
Ford, Alan 188
Francetić, Jure 296
Frangeš, Ivo 162
Franić, Augustin 10, 53-56, 174, 435, 437-439, 488
Franić, Frane 455, 501, 502
Franjo Ferdinand Habsburški 333
Frank, Hans 364
Frank, Ivo (Ivica) 44, 256
Frank, Josip 24, 279, 300, 308, 333, 343-345
Frankopan (Frankapan), Fran Krsto 255, 435, 503
Friedjung, Heinrich 301
Furet, François 214

Gabelica, Ivan 9, 171, 173, 237, 311, 334-339, 365
Gabelica, Mislav 521
Gagliardi, Emanuel-Manko
Gaj, Ljudevit 21, 330, 331, 454
Galbraith, Peter 83
Galović, Fran 184
Gandhi, Mahatma 494
Ganz, Anton Roy 512
Garašanin, Ilija 99, 101
Garibaldi, Giuseppe 192, 414
Gassmann, Ferdo Vendelin 69
Gašo, Hrvoje 373-375, 377
Gauck, Joachim 51
Gauss, Karl-Markus 385, 388
Gaži, Pavle 109
Geiger, Vladimir 203, 284, 437
Genscher, Hans Dietrich 108, 319, 415
Germogen – v. Maksimov Grigorij
Gittman, Esther 359, 361, 363
Gjidara, Marc 25
Gjurić, Dragutin 305-310, 312-318, 320-325
Gjurić, Helena 305
Gjurić, Karlo 305
Glad, Pavao 90, 165
Glaise von Horstenau, Edmund 34, 124, 188, 189
Glavaš, Augustin 90, 139, 140
Glenny, Misha 20, 154
Glibota, Ante 160
Gligorov, Kiro 147, 148, 392
Glojnarić, Mirko 166, 258
Glowatzky, Ivo 158
Goldstein, Ivo 257
Goldstein, Slavko 356, 496, 498
Goldštajn, Aleksandar 66
Gore, Albert A. (Al) 390
Gorki, Maksim 267
Gortan, Vladimir 58
Gošnjak, Ivan 473

Gotovac, Vlado 157, 160, 161, 163, 436, 452, 469, 503
Govedić, Slavko 317
Gömbös, Gyula 256, 409
Göncz, Arpad 393
Grabić, Petar 91, 133, 136
Grabovac, Filip 435, 503
Gradaščević, Husein 255
Grah, Ivan 7, 49
Granić, Mate 8, 59, 217-221, 390
Grđan, Miroslav Stjepan 69
Grey, Edward 418
Grgec, Petar 487
Grgić, Mirko 109
Grijak, Zoran 345
Grisogono, Prvislav 364
Grmek, Mirko Dražen 25
Gross, Mirjana 162, 181
Grotzky, Johannes 20
Grujić, Đuro 271
Grulich, Rudolf 20
Gundulić, Ivan 174, 175
Guskova, Jelena 227

Hadžić, Hakija 282
Hadžihasanović, Enver 289
Hadžija, Cvjetko 436
Hadžijahić, Muhamed 160
Halilović, Sefer 145, 147, 151, 289
Hall, Peter 154
Hall, Peyton 195
Hameršak, Filip 450
Hamilton, Alastair 410
Hampel, Adolf 20
Hamurabi 489
Harambašić, August 340
Haramija, Dragutin 469
Harris, Arthur Travers 101
Harris, Robin 361
Hasanbegović, Zlatko 171, 237, 277, 278, 280-283, 343, 375, 443, 489, 506, 521
Hasić, Avdaga 177
Hebrang, Andrija st. 7, 23, 27-32, 37, 38, 43, 65, 119, 127, 273, 319, 473, 474
Hebrang, Andrija ml. 394
Herceg, Miljenka 281
Herceg, Rudolf 261
Herman Dalmatin 25
Herman, René 196
Herman Kaurić, Vijoleta 446
Hilberg, Raul 231
Hitchcock, Alfred 499
Hitler, Adolf 21, 22, 123, 124, 126, 158, 189, 209, 230243, 259, 261, 317, 410, 411, 445, 478, 482, 494
Hitrec, Hrvoje 518
Hocke, Theodor 195, 202
Hogg, Douglas 153
Holjevac, Željko 171
Horthy, Miklós 245, 361
Horvat, Aleksander (Aleksandar) 99, 352
Horvat, Josip 423, 454, 523, 524
Horvat, Rudolf 102, 181, 185, 374, 435
Horvatić, Dubravko 171, 390
Hrabovec, Emilia 359, 362, 365
Hranilović, Marija 186, 250, 251-255
Hranilović, Marko 98, 165, 186, 250, 251, 253, 436
Hranilović, Stanko 250, 251-254, 408
Hrenić, Hadrijan Antun 69
Hrkać, Miljenko 160
Hrnčević, Josip 362
Hrvoj, Dragutin 186, 448
Hudelist, Darko 391, 392, 455-457, 459, 462, 468
Hugo, Victor 500
Hujdur, Midhat zv. Hujka 146
Hummel, Rudolf J. 213
Hunter, Robert 155
Hurd, Douglas 142, 143
Hurley, Joseph 65, 136
Husein Jordanski 168

Ivanda, Roko 57-61
Ivanković, Zvonko zv. Vonta 422

Ivičević, Jozo 162, 469
Ivković, Svetozar 189
Ivšić, Milan 96
Izetbegović, Alija 81, 83, 143-151, 156, 218, 288, 290, 292, 392, 433, 472
Izvoljski, Aleksandr P. 418

Jagić, Vladimir 421
Jahić, Fahreta 499
Jakovljević, Ilija 186
Jančiković, Tomo 186, 432
Janić, Vlado zv. Capo 473
Janković, Dragoslav 349
Janović, Stanislav 489-494
Janjatović, Bosiljka 186, 435
Janjić, Vojislav 185
Jarak, Vjeko Božo 9, 372
Jareb, Jere 35, 116, 179, 186, 189, 190, 228, 240, 241, 245, 249, 408, 411, 420, 488
Jareb, Mario 243, 245, 246, 248-251, 257-259, 262, 263, 346
Javor, Stjepan (Stipe) 186, 247, 251, 253
Jednaček, Nikola 281
Jednobrković, Ivan-Ivo 41
Jelačić, Josip 58, 100, 307, 330, 509
Jelaska Marijan, Zdravka 448
Jelčić, Dubravko 9, 171, 173, 208, 300-302, 378, 380, 387, 389, 390, 395, 396, 489
Jelić, Branimir 115, 241, 244, 245, 247, 383, 384, 406, 488
Jelić, Ivan 29
Jelić-Butić, Fikreta 35, 244, 468
Jeljcin, Boris N. 153
Jemeršić, Ivan Nepomuk 487
Jergović, Miljenko 356, 497
Jerôme Napoleon 414
Jesih, Pavao 261
Jonić, Vlado 58
Jonke, Ljudevit 162, 469
Jonjić, Dinko 436
Jovanić, Đoko 269
Jovanović, Vladislav 395
Jović, Josip 104, 390
Julliard, Jacques 213
Juretić, Augustin 72, 73, 363
Juraj Dalmatinac 25
Jurčević, Josip 104, 105, 107, 208-211, 284
Jurendić, Anto 177
Jurić, Ivan 10, 475, 477
Jurić, Mijo 370, 371, 436
Jurišić, Blaž 94, 454
Jurjević, Ante-Baja 35

Kačić, Hrvoje 130, 131, 132
Kaestli, Friedrich 125, 516
Kaleb, Roko 379
Kállay, Béni (Benjamin) 24
Kamber, Dragutin 196
Kamberović, Husnija 449
Kamenjarin, Frane 139
Kapidžić, Hamdija 349
Kapičić, Jovan 272
Karadžić, Radovan 81, 82, 155
Karadžić, Vuk Stefanović 99
Karadžole, Branko 195
Karamarko, Milivoj 268
Kardelj, Edvard 160, 270, 315, 319
Kasche, Siegfried 34, 42
Katalinić, Kazimir 10, 106, 129, 241, 506-508
Katičić, Natko 360
Katić, Duje 162
Katić, Lovre 301
Katić, Nikola 284
Kavran, Božidar 110, 118, 120, 168, 262, 436
Keglević, Franciska zv. Beba 371
Kerin, Veličko Georgiev 255
Keršovani, Otokar 30
Ketterer, Rigobertus Adam 70
Kevo, Mario 382, 383
Khuen-Héderváry, Károly 57, 223, 446, 529

Kind, Christian 19, 20, 22, 24
Kirhmajer, Mijo 165
Kiselišev, Lazar 254
Kissinger, Henry 452
Klaić, Bratoljub 161
Klaić, Miho 454
Klein, Jacques Paul 149
Klen, Danilo 49
Klović, Julije 25
Kljaković, Jozo 237
Kocbek, Edvard 31
Kočović, Bogoljub 45
Kohl, Helmut 319, 415
Kokša, Gjuro (Đuro) 501
Kolar (-Dimitrijević), Mira 343, 349, 447, 449
Koljević, Nikola 291
Komarica, Slavko 126
Komarica, Zvonimir 160
Kopinič, Josip 31, 497
Kordić, Dario 146, 463
Kordić, Lucijan 86
Korošec, Anton 91, 333
Korsky, Ivo 74, 198, 241, 281
Korsky, Vjera 281
Kos, Ćiril 376
Kos, Mario 200
Kosić, Ivan 493
Kossuth, Ferencz 417
Kossuth, Lajos 192, 416
Kostović, Ivica 394
Košak, Vladimir 42
Košutić, August 35, 44, 127, 257, 276, 406, 412, 415
Košutić, Dejan 158
Košutić, Mirko 185
Košutić, Stjepan 187
Kovačević, Božidar 9, 284, 369, 436
Kovačić, Ante 340
Kovačić, Matija 181, 244, 261, 305
Kraja, Josip 253
Krajačić, Ivan zv. Stevo 65, 161
Krajačić, Josip zv. Prika 307
Kraljević, Blaž 315
Kranjčević, Silvije Strahimir 340, 396
Kraus, Wolfgang 389
Krek, Ivan Ev. 333
Krešić, Ivan 254
Krišto, Jure 86, 261, 343, 344, 365, 447
Krizman, Bogdan 35, 121, 162, 184, 237, 244, 245, 256, 349, 411, 449, 468
Križanić, Juraj 404
Krleža, Miroslav 9, 158, 162, 163, 183, 189, 341, 351-353, 355, 356, 385, 423, 435, 452, 466-468, 475, 476, 489
Krnjević, Juraj 73, 106, 257, 263
Kronenberg, John R. 202
Krstelj, Ivan 350
Kršnjavi, Isidor (Iso) 467
Krvarić, Kamilo 261
Kubura, Amir 289
Kučar, Zvonko 111
Kuharić, Franjo 137, 220, 366
Kujundžić, Ivan 493
Kujundžić, Ljerka 495
Kujundžić, Vojislav 96
Kukina, Eugen Oskar 69
Kukuljević, Ivan 331
Kulenović, Džafer-beg 260, 282
Kulenović, Osman 42, 282
Kumičić, Evgenije (Eugen) 340, 521
Kun, Béla 425
Kuntić, Ljerka 416, 454
Kusovac, Labud 422
Kušan, Jakša 489, 492
Kuveždić, Živan 184
Kvaternik, Eugen 21, 255, 332, 340, 341, 343, 355, 387, 414-416, 420, 454, 473, 506
Kvaternik, Eugen-Dido 43, 63, 117, 181, 184, 187, 193, 237, 240, 244, 258, 409, 488
Kvaternik, Slavko 7, 42, 43, 116, 118, 166, 187, 244, 248, 348, 364, 433

Lacković, Stjepan 62, 196, 366
Ladan, Tomislav 161, 393
Ladislav Napuljski 420
Laginja, Matko 185
Lasić, Stanko 342
Lasić-Gorankić, Ivan 109
Latković, Radovan 7, 93-95, 244
Laxa, Eugen 97, 98
Lazar, knez 460
Lendić, Ivo 262
Lenjin, Vladimir Iljič 158, 215, 425, 430
Leontić, Ljubo 97
Lepa Brena – v. Jahić, Fahreta
Letina, Šime 106
Levin, Nora 194
Liker, Zvonko 160
Lipošćak, Anton 350
Lipovčan, Srećko 344, 345
Lisak, Erih 73, 190, 275, 276, 433
Lojen, Stjepan 488
Lombroso, Cesare 192
Lončar, Budimir 499
Lončarić, Joško 443
Lopušina, Marko 107
Lorković, Ivan (Ivo) 187
Lorković, Mladen 34, 40, 62, 102, 117, 120, 124-126, 238, 241, 268
Lovrić-Caparin, Ante 89
Lovrinović, Nikola 376
Low, Toby 270
Lozica, Stipe 58
Luburić, Vjekoslav Maks 120, 121, 164, 167, 168, 234, 244
Lučić, Ivica 450, 489
Lučić-Paroković, Ivo 7, 48
Lukas, Filip 301, 323
Lukšić, Branimir 9, 326, 327

Ljotić, Dimitrije 272, 379, 494

Macan, Trpimir 160, 454
MacKenzie, Lewis Warton 154
Mackin, Desmond 193
Maclean, Fitzroy 132, 142
Macun, Ivan 330
Maček, Ivan 272
Maček, Vladko 35, 37, 44, 45, 93, 116-118, 124, 151, 166, 167, 182, 186, 187, 240, 241, 245, 247, 254, 257, 258, 260, 261, 263, 271, 276, 278, 280, 301, 308, 309, 315, 318, 320, 335, 338, 346, 356375, 379, 389, 406, 412, 415420, 455, 472, 473508, 525
Magovac, Vladimir 31
Mahnič (Mahnić), Antun 332
Major, John 143, 154, 156
Makanec, Julije 71, 339
Maksimov Grigorij Ivanovič 432
Malletke, Walter 117
Mandela, Nelson 494
Mandić, Dominik 391
Mandić, Igor 161
Mandić, Nikola 233, 426
Manolić, Josip 113, 161, 472
Maraković, Ljubomir 64
Marcone, Giuseppe Ramiro 44
Marcy, William L. 192
Marčinko, Luka 58
Marčinko, Mato 8, 9, 94, 160, 177, 178, 264, 265, 303, 304
Marendić, Jozo 92
Marić, Đuro 64
Marić, Zvonko 228
Marijan, Davor 170
Marjanović, Milan 97, 519
Martić, Milan-Mile 7, 77, 79, 81, 83, 84, 255
Marulić, Marko 25
Marx, Karl 436, 458
Mašina, Ivo 108, 341
Mateša, Zlatko 59
Matijević, Zlatko 171, 261, 330, 342, 345-347, 349, 350, 445-447, 521
Matković, Hrvoje 181

Matković, Stjepan 170, 171, 179, 342-344, 349, 448, 518, 521
Matoš, Antun Gustav 157, 300, 340, 345, 381, 387, 393, 452, 489, 497, 521
Matošić, Ivan 133
Mattei, Roberto de 359, 365
Mazzini, Giuseppe 192, 414
Mažuranić, Ivan 522
McAdams, C. Michael 191
McMullen, Peter G. J. 193
Medvid, Bernardo 91
Medvidović, Mijo 55
Mefistofeles 456
Meier, Viktor 472
Mesić, Stjepan 65, 77, 220, 309, 318, 428, 472, 496, 530
Mesić, Tomislav 196
Mesić, Zlatko (Zlatan) 126, 127
Messner Sporčić, Ante 487
Mešić, Ademaga 444
Meštrović, Ivan 127, 189, 278, 283, 457, 488
Meštrović, Mate 95, 457, 458
Mihajlov, Ivan zv. Vančo 44, 115, 188, 250, 251
Mihailović, Dragoljub (Draža) 123, 124, 240, 271, 494
Mihailović, Dragoslav 298, 383
Mihalić, Adolf 97,
Mihalovich (Mihalović), Antun 165
Mijatović, Anđelko 8, 237, 287, 370, 378, 381
Mikašek, Đuro 72
Mikelić, Borisav 79
Miklenić, Ivan 497
Mikolčić, Krešimir 41
Milak, Enes 407
Milanović, Bože 58
Milas, Zvonimir 119
Milas, Ivan 472, 525
Milatović, Mile 23
Milenković, Ilijana 29
Mileta, Jerolim 58
Miletić, Petko 30
Miličević, Nikola 111
Milićević, Vladeta 182
Milković, Josip 184
Miloš, Ljubo 119
Milošević, Slobodan 79, 81, 83, 132, 141, 142, 147, 148, 151, 153, 155, 221, 222, 225
Miljak, Josip 173
Miljković, Husein Huska 124
Mirković, Mijo – v. Balota, Mate
Mirth, Karlo 196
Mišić, Alojzije 72
Miškulin, Ivica 346
Mitev, Trendafil 253, 254
Mladić, Ratko 84, 154
Mladošević, Baldo 8, 174, 175
Modrić, Luka 139
Mortigjija, Tias 244, 282
Moškov, Ante 39, 182, 244, 251
Motika, Ivan 50
Mrkšić, Mile 83, 84
Mrzlečki, Andrija 439
Muftić, Ismet 58, 137, 280, 283, 432, 433
Murger, Henri 357
Muršič, Fran 330
Murvar, Vatroslav 174
Muslimović, Fikret 146, 150
Mussolini, Benito 36, 44, 58, 60, 117, 125, 185, 257, 258, 301, 410, 411, 415, 433, 482, 494
Mustać, Zdravko 109, 113
Mustapić-Veljačić, Ante 55
Mustedanagić, Šerif 83
Mutak, Vlado 159
Mužić, Ivan 7, 15, 96-99, 162, 301, 455

Naletilić, Mladen zv. Tuta 220
Nametak, Alija 444
Napoleon I. Bonaparte 192
Napoleon III. 414
Nardelli, Bruno 485
Navratil, Miroslav-Friedrich 42

Nazor, Vladimir 31, 405
Neimarević, Ante 487
Nenezić, Zoran 96
Neumann, Franz 20
Nevistić, Franjo 244
Niedzielski, Felix 234
Nietzsche, Friedrich 15, 474
Nikolić, Nikola 298, 382, 383, 496
Nikolić, Vinko 116, 121, 240, 488
Nimmer, David 199
Nixon, Richard M. 199
Nobilo, Anto 191
Nobilo, Mario 392-395
Nolte, Ernst 211, 212, 214
Norac Kljajo, Božo 274
Novak, Viktor 37, 71, 243, 244, 391
Novaković, Niko zv. Longo 269
Novaković, Stojan 99

Obradović, Dositije (Dositej) 99
Obrdalj, Tomislav 108
Odić, Slavko 126
Ogrizović, Milan 340
Okić, Jusuf 281
Olujić, Ante 181
Omrčanin, Ivo 86, 91, 125, 196
Oreb, Petar 165
Oreč, Josip (Jozo) 168
Orešković, Tihomir 220
Oršanić, Ante 94, 173, 262, 305
Oršanić, Ivan 44, 63, 94, 117, 173, 241, 244, 261, 262, 305, 309, 387
Oršolić, Marko 73
Ortega y Gasset, José 473
Ostojić, Mario Marcos 74
Owen, David 142, 152-155

Pacepa, Ion Mihai 108
Pajtler, Petronije Ivan 69
Pandžić, Kruno 196
Panine, Dimitri 213
Paradžik, Ante 315
Paradžik, Marko 506
Paraga, Dobroslav 24, 428
Pareto, Vilfredo 433
Paroški, Milan 460
Pasty, Geza 168
Pašalić, Ivić 219, 394
Pašić, Nikola 36, 418
Pavan, Marijan 421, 422
Pavao, sv. 18
Pavao VI., papa 501
Pavelić, Ante (poglavnik) 22, 34-38, 42-44, 62, 63, 70, 96, 102, 110, 111, 114-121, 124, 126, 164, 166, 167, 181-190, 193, 194, 196, 235, 239, 240, 245, 247, 249-261, 272, 273, 282, 283, 308, 309, 316, 317, 320, 346, 363, 364, 370, 383, 399, 406-409, 412, 415, 419, 420, 435, 482, 485, 497
Pavić, Stjepan 139
Pavle Karađorđević 34, 356
Pavletić, Borislav 41
Pavletić, Vlatko 161, 162, 469
Pavlinić, Vladimir 141
Pavlović, Ludvig 108, 111
Pavlović, Todor 99
Pearson, Drew 194
Pećnikar, Vilko 271
Pejković, Jure 56
Pekić, Dušan 77
Perčec, Gustav 44, 116, 247, 250-254
Perčević, Ivan 42, 251
Pereković, Kaja (Katica) 436
Perić, Ivan 27
Perić, Ivo 27, 29
Perić, Stijepo 184
Perinović, Davor 145
Periša, Ljubo 273
Perković, Josip 109, 112, 113, 220
Pernar, Ivan 163
Pešelj, Branko 240, 379
Pétain, Philippe 243
Petar I. Karađorđević 447
Petar II. Karađorđević 271

Petener, Branimir 478
Petranović, Branko 349
Petričević, Andrija 139
Petrić, Frane 25
Petrinović, Ivo 179-190, 228, 406, 454
Peulić, Boško 147
Pichler, Adolf 73
Pijade, Moše 116, 324, 436
Pjanić, Ibrahim 177
Pilar, Gjuro 17
Pilar, Ivo 15, 17, 18, 130, 345, 346, 352, 405, 446, 452, 495
Pilav, Muhamed 244
Pintar, Ivan John 436
Pio XII., papa 359, 501
Pirker, Pero 160
Piškulić, Oskar 50
Pišpek, Alojzije Baltazar 69
Pizistrat 22
Planinc, Milka 101
Planinić, Martin 110
Plavšić, Biljana 147, 291
Pleše, Pero 187
Pobor, Josip 187
Podhraški, Marijan 276
Podrug, Luka 173
Pojić, Milan 203, 284
Pol Pot 425
Polimac, Nenad 356
Politeo, Ivo 42, 360, 364, 429
Polovina, Gojko 266
Popović, Andrija 112
Popović, Dušan 352, 353
Popović, Jefto 175
Popović, Pavle 99
Popp, Filip 137, 432
Posavec, Kerubin Stjepan 69
Pospišil, Zvonimir 250
Potočnjak, Franko 97, 487
Pozzi, Henri 436
Požar, Petar 183, 245
Prcela, Mate 90, 139
Prebeg, Vladimir 185
Precca, Nikola 238
Predavec, Josip 186
Prekratić, Ivan 284
Pribićević, Đorđe 224
Pribićević, Svetozar 91, 101, 350, 351, 408
Prishtina, Hasan-beg 409
Prlić, Ante zv. Prle 369
Prlić, Jadranko 289, 463
Prodanić, Gojko 198
Protulipac, Ivo 186
Prpić, Ante 436
Prpić, Božo 488
Pucek, Fedor 18
Puhovski, Žarko 211
Puk, Mirko 62, 166
Pukanić, Ivo 221
Puljić, Želimir 174
Pušić, Mihovil 92
Puškaš, Zvonimir 7, 39, 40
Pyle, Chistopher H. 191-195, 197-202

Quinn, William Joseph 193
Quisling, Vidqun 243

Račan, Ivica 111, 112, 210
Račić, Puniša 115, 163
Rački, Franjo 331, 454, 474
Radetić, Ernest 58, 62, 492
Radica, Bogdan 122, 516
Radičević, Slavko 436
Radić, Aleksandar 276
Radić, Ante (Antun) 346
Radić, Stjepan 21, 33-35, 44, 102, 115, 117, 159, 160, 163-165, 181, 185, 186, 252, 255-258, 263, 280, 323, 334, 338, 346, 352, 406-408, 411, 415, 420, 446, 452, 454, 455, 459, 460, 472, 487
Radoš, Ivica 220, 394
Rađa, Tihomil 433
Rađenović, Stevo 269
Rahten, Andrej 9, 329-331, 333, 449

Rajić, Jovan 99
Rajić, Serafin 133
Rajkovačić, Ivan 177
Rajkovačić, Petar 177
Ramljak, Ivo 187
Ramljak, Julijan 67, 68
Ranković, Aleksandar 23, 159, 162, 273, 370, 468, 469, 493
Raos, Ivan 157
Rapotec, Stanislav 363
Rašković, Jovan 23, 226, 316
Rašuo, Borivoj 227
Reberski, Josip 164
Reagan, Ronald 164, 193, 199
Redžić, Enver 233, 407
Reissmüller, Johann Georg 20
Rendić, Smiljana 160
Rešidagić, Medžid 281
Ribar, Ivan 324
Ribbentrop, Joachim 117, 317
Ribić, Rikard Tomo 69
Ribnikar, Peter 349
Richard, Mark M. 198
Rieger, Vilko 173, 262
Riley, Ben 436
Riley, Jonathan 154
Rittig, Svetozar 31, 135, 467
Rocchira, Ubaldo 115
Rojnica, Ivo 121, 237, 244
Rolf, Tomislav 164, 167
Rončević, Mirko 67
Roosevelt, Franklin Delano 125, 320
Rose, Michael 153, 154
Rouvillois, François 215
Rover, Srećko 110, 168, 244, 488
Rudolf, Davorin 392
Rukavina, Branko 179, 281
Rukavina, Joso 184
Rukavina, Juraj zv. Juco 165, 167, 184
Rullman, Hans Peter 108, 109
Runje (Pavelić) Maja 237, 504, 505
Rupić, Mate 203, 284
Rupnik, Leon 271, 272
Rušinović, Nikola 244
Rychlak, Ronald J. 360

Sabol, Željko 160
Sadkovich, James J. 182, 229, 245, 254, 259, 404-411, 416, 420, 454, 462-465, 467-471
Sagrak, Darko 164, 228
Salaj, Branko 395, 471, 498
Salamon, Ivica 133
Salavary, Franjo 349
Samardžija, Ivon 528
Sanader, Ivo 221
Sarkotić, Stjepan 251, 449
Schlegel, Anton Toni 97, 165, 250, 252, 253, 257
Schmidlin, Julius 382
Schmidt, Helmut 19
Scholl, Žiga 187
Schulhof, Dragutin Stjepan 374
Schulhof, Milan 374
Sekulić, Milisav 77-81, 83-85
Senić, Josip 41, 168
Servatzy, Vjekoslav
Sesardić, Neven
Seton-Watson, Robert William 142
Sher, Neal M. 198
Sikavica, Petar 8, 139, 140
Silajdžić, Haris 149
Simms, Brendan 141, 142, 147, 152-155
Simpson, Catherine 154
Sindičić, Vinko 109, 112
Sinovčić, Marko 240, 241, 244
Sirotković, Hodimir 180, 181
Skerlecz, Ivan 446
Skorzeny, Otto 482
Skračić, Jerko 435
Skrbin, Janko 281
Slijepčević, Đoko M. 116
Smailagić, Nerkez 161
Smith, Leighton W. Jr. 154
Smodlaka, Josip 448
Sobolevski, Mihael 203

Soldin, Matija 98, 165, 186, 250-253
Soldo, Nikola 339, 366
Solženjicin, Aleksandar I. 213, 297
Sopta, Marin 105
Soros, George 473
Spaho, Fehim 280, 281, 282
Spaho, Mehmed 144, 260, 280
Spalajković, Miroslav 99
Spasić, Božidar 107
Srebrnič, Josip 72
Stadler, Josip 345, 447, 449
Staljin, Josif Visarionovič 23, 123, 131, 158, 213, 341, 425, 426, 478, 494, 514
Stanić, Ilija 168
Stanišev, Konstantin 44, 188, 250
Stanković, Marica 436
Stanković, Miloš 154
Stanley, Mike – v. Stanković, Miloš
Stanojević, Stanoje 520
Starčević, Ante 8, 21, 24, 99, 171, 172, 233, 278, 279, 300, 308, 309, 332, 340-346, 367, 404, 413, 443, 454, 460, 472-474, 503,
Stefanović, Svetislav 108
Stein, Murray 198, 202
Stepinac, Alojzije 9, 15, 23, 62, 64, 65, 70-72, 96, 133, 136, 196, 199, 262, 263, 282, 301, 311, 334-339, 356-366, 422, 427, 432, 433, 436, 438, 440, 463, 497, 500, 501, 511, 512
Stewart, Robert Bob 154
Stojadinović, Milan 36, 119, 182
Stojević, Milorad 297
Stopar, Bogdan 449
Strčić, Petar 180-183, 185, 349, 483
Strossmayer, Josip Juraj 21, 331, 454, 474, 529
Ströhm, Carl Gustav 19
Subotić, Jovan 99
Sudar, Drago 106
Sulejmanpašić, Azra 234
Sulejmanpašić, Dževad 234
Sulejmanpašić, Nedžad 233, 234
Sulejmanpašić, Neđat 233-236
Sulejmanpašić, Zija 233
Sundhaussen, Holm 20, 309
Supek, Ivan 161
Supilo, Frano 105, 184, 185, 301, 343, 344, 417-420, 452, 454, 476, 487, 519, 522, 525
Sušić, Lovro 91
Suton, Josip Jozo 7, 46, 47

Šafárik, Pavel Jozef 99
Šagi, Bono Zvonimir 73
Šakić, Dinko 7, 110, 120, 121, 124,
Šakić, Vlado 105
Šalić, Ivan 433
Šantalab, Sebastijan Rok 69
Šaravanja, Ilija 281
Šarić, Ivan Ev. 72, 282
Šarinić, Hrvoje 220
Šarinić, Ivo 261
Šašić, Jefto 496
Ščukanec, Dragutin 157
Šegedin, Petar 160, 163, 469
Šeks, Vladimir 428
Šeparović, Zvonimir 53, 443
Šeper, Franjo 501
Šešelj, Vojislav 428, 460
Ševo, Joško 297
Ševo, Stjepan 168
Šiber, Stjepan 145
Šidak, Jaroslav 162
Šilović, Ante 89
Šiljegović, Boško 266
Šimac, Neven 25
Šimić, Antun Branko 489
Šimić, Marijan 249
Šimić, Tomo 8, 288, 290-292
Šimrak, Janko 352
Šimundić, Mate 7, 99-103
Šimunović, Ivica 109
Šišić, Ferdo 97, 301, 349
Škare-Ožbolt, Vesna 221

Škrabe, Nino 356
Šolc, Sidonije Josip 69
Šoljan, Antun 452
Šomek, Mladen 284
Šošić, Hrvoje 162
Špegelj, Martin 147, 224
Špehar, Edo 369
Špiljak, Mika 283
Špiranec, Josip 438
Špoljar, Krsto 160
Štambuk, Zdenko 66
Štambuk-Škalić, Marina 347
Štedul, Nikola 106
Šubašić, Ivan 73, 116, 167, 356, 496
Šubić-Zrinski, v. Zrinski
Šufflay, Milan 12, 17, 102, 115, 378
Šuman, Mate 181
Šusteršič, Ivan 331, 333
Šušak, Gojko 112, 219, 220
Šušak, Željko 109
Šuvar, Stipe 58

Tabak, Josip 247, 276
Tabori, Paul 32
Tadić, Boris 530
Tadić, Jorjo 175
Tadić, Pero 9, 295, 296
Tafra, Mate 158
Tafra, Robert 51
Tamburini, Antonio 190
Tanner, Marcus 141
Tanjić, Željko 358
Tapsell, Peter 153
Tartaglia, Oskar 97
Tavčar, Ivan 331
Tekelija, Sava 99
Tihić, Sulejman 145
Tijan, Pavao 374
Tito – v. Broz, Josip
Tomac, Juraj 346
Tomac, Zdravko 390, 459
Tomas, Ante 56
Tomaseo, Niccolo 267
Tomasevich, Jozo 362, 463
Tomašević, Luka 133, 134
Tomašić, Ljudevit 124, 127
Tomičić, Zlatko 381, 503
Tomić, Rudi 114
Tomić, Viktor 167
Tomislav, kralj 405
Tomlinović, Augustin zv. Samac 436, 488
Tortić, Janko 196
Tresić-Pavičić, Ante 184
Trhulj, Sead 433
Tripalo, Miko (Ante) 128, 160-162, 266, 469
Trnski, Velimir 354
Trpimir, knez 25
Truhar, Franjo 200, 201
Truhelka, Ćiro 487
Truman, Harry S. 194
Trumbić, Ante 105, 181, 184-186, 258, 318, 351, 416-419, 452, 454, 487
Tuđman, Franjo 8-10, 23, 65, 83, 96, 110, 112131, 143, 145, 147-149, 151, 157-163, 218-221, 226, 290, 292, 300-303, 319, 356, 365, 381, 385, 387, 389-396, 415, 454-474, 509, 516, 524, 525
Tuđman, Miroslav 290
Tuhačevski, Mihail N. 163
Tulić, Ćazim 281
Turina, Oskar 485
Turkalj, Jasna 171, 342
Turković, Ksenija 170

Udovičić, Ivan 41
Ugrešić, Dubravka 26
Ujević, Augustin (Tin) 38, 374, 519
Ujević, Mate 374
Uljanov, Vladimir Iljič – v. Lenjin

Valera, Eamon de 319, 415, 494
Vance, Cyrus 79, 152, 222
Varoš, Miroslav 377, 400
Vasić 161

Vasilj, Vendelin 168
Veesenmayer, Edmund 117, 364
Vegar, Nediljko 111
Vejić, Ivan 55
Velikanović, Iso 247
Veraja, Fabijan 10, 500
Vergilije (Publius Vergilius Maro) 58
Veselica, Marko 90, 162, 428, 436, 469
Vidić, Jevrem (Ješa) 200, 201
Vidnjević, Ivan 184
Vidović, Mirko 114-119,
Vidović, Tomislav 373-376, 433
Vilder, Većeslav – v. Wilder, V.
Vimpulšek, Žarko 91
Vinaver, Vuk 245, 408
Vincetić, Luka 73
Visković, Josip 133
Višnar, Fran 107
Vitezović, Pavao Ritter 331
Vlašić, Boris 284
Vllasi, Azem 428
Vodanović, Jerko Matej 133
Vojinović, Aleksandar 91, 284
Vojnović, Ivo 519
Vokić, Ante 40, 102, 120, 124-127, 241, 268
Volkogonov, Dimitri 213
Vrančić, Vjekoslav 8, 62, 189, 196, 237-241, 471
Vrandečić, Josip 448
Vranešić, Đuro 433
Vranić, Miroslav 187
Vraz, Stanko 330
Vrgoč, Antun 487
Vučemil, Andrija 9, 297
Vukelić, Zvonimir 173
Vukičević, Slobodan 498
Vukić, Igor 497, 498
Vukić, Ivan 10, 478-480
Vukoja, Božo 177
Vukojević, Rade 109
Vuković, Mladen 237
Vuksanović, Novka 383
Vukušić, Bože 7, 104-112

Weizsäcker, Ernst von 184
West, Rebecca 142
Wilder, Većeslav 343
Wilson, Woodrow 523
Wurster, Anton 374

Zafranović, Lurdan (Lordan) 243
Zagajski, Đuro 111
Zane, Tvrtko – v. Donat, Branimir
Zdeslav (Sedeslav), knez 404
Zečević, Momčilo 349
Zečević, Zdravko 224
Zelmanović, Đorđe 245, 408
Zidić, Igor 161
Zinaić, Petar 284
Zimmerman, Warren 155
Zlatar, Pero 457
Znidarčić, Henrik-Riko 34
Znidarčić, Lav 360
Zrilić, Nikola 41
Zrinski, Nikola Šubić 123
Zrinski, Petar 255, 413, 435, 503
Zvonimir (Dmitar Zvonimir), kralj 102
Zulfikarpašić, Adil 144, 240, 394, 399
Zupan, Vitomil 433
Zuroff, Ephraim 71
Zvonar, Ivica 451
Zweig, Stefan 283

Žanić, Milovan 309, 316, 317
Žanić, Pavao 433
Žanko, Dušan 244, 262
Žerjavić, Vladimir 45
Živaković Kerže, Zlata 450
Živojinović, Dragoljub 243
Žužul, Ante 378

BILJEŠKA O PISCU

Tomislav Jonjić rođen je 1965. u Imotskom. Osnovnoškolsku naobrazbu stekao u više škola na području Imotske krajine, srednju školu završio 1983. u rodnome gradu. Nakon odsluženja vojnog roka (1983./84.), od listopada 1984. studirao pravo u Zagrebu te diplomirao u lipnju 1988. godine. Od ljeta 1988. radio kao odvjetnički vježbenik, od prosinca 1989. i kao sudski tumač za njemački jezik, a od 1991. kao odvjetnik i sudski tumač u Imotskom te od 1997. u Zagrebu.

Kao odvjetnik radio i u inozemstvu, a u dva je postupka bio glavni branitelj pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu. Sudionik Domovinskog rata 1991.–1992., ugovorni diplomat u veleposlanstvu Republike Hrvatske u Bernu 1992.–1995. te savjetnik za međunarodne odnose u Uredu za međunarodne odnose u Ministarstvu unutarnjih poslova 1995.–1997. godine. Od sredine 2017. zastupnik u Gradskoj skupštini grada Zagreba.

U lipnju 2015. obranio doktorat iz suvremene povijesti. Objavljuje od 1990., a od 1997. do danas, s devetomjesečnim prekidom, glavni urednik *Političkog zatvorenika,* časopisa Hrvatskog društva političkih zatvorenika. Uredio oko 220 brojeva tog časopisa, a bio član uredništva više drugih, k tome uredio petnaestak knjiga i suuredio jedan zbornik radova. Sudjelovao na više znanstvenih i stručnih skupova u domovini i inozemstvu. Objavio nekoliko knjiga i četrdesetak znanstvenih i stručnih radova s područja historiografije, prava, sociologije, antropologije i književnosti te više od tisuću novinskih i publicističkih tekstova.

Popis radova dostupan je na Hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji (CROSBI): https://www.bib.irb.hr/pregled/znanstvenici/374441.

Iz bibliografije:

Knjige:

– *Hrvatska vanjska politika 1939.–1942.*, Libar, Zagreb, 2000., 944 str.

– *Hrvatski nacionalizam i europske integracij*e, Naklada Trpimir, Zagreb, 2008., 216 str.

– *Iz korespondencije dr. Mile Budaka (1907.-1944.)*, u suautorstvu s dr. Stjepanom Matkovićem, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2012., 766 str.
– *Antun Gustav Matoš - Pod Starčevićevim barjakom*, AGM, Zagreb, 2019., 886 str.
– *Ivo Pilar: pisac, političar, ideolog (1898.-1918.)*, AGM, Zagreb, 2020., 899 str.
– *Hrvatska kronika. Minijature o hrvatskoj politici 1996.-2020.*, Naklada Trpimir, Zagreb, 2020., 400 str.

Članci i rasprave (izbor):

– „Pitanje priznanja Nezavisne Države Hrvatske od Švicarske Konfederacije", *Časopis za suvremenu povijest*, XXXI/1999., br. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1999., 261.-278.
– „Jedno izvješće o prilikama u Splitu i Dalmaciji u prvim mjesecima nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest,* XXXIII/2001., br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., 819.-836.
– „Povijesno-politički okvir postanka ustaškog pokreta", *Hrvatska obzorja,* I. (br. 2/2001., 373.-406.), II. (br. 3/2001., 653.-690.), III. (br. 4/2001., 939.-968.), IV. (br. 1/2002., 33.-58.), Matica hrvatska Split, Split, 2001.-2002.
– „Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.", u: Antun Dabinović, Rudolf Horvat, Tomislav Jonjić, Lovre Katić, Ivan Mužić, Slavko Pavičić, Franjo Perše: *Hrvatska povijest* (ur. Ivan Mužić), Naklada Bošković, Split, 2002.[1], 2003.[2], 229.-266.
– „Makarski franjevci u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i komunističkoj Jugoslaviji", *Zbornik Kačić*, XXXVI–XXXVIII/2004–2006., Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Split, 2004.-2006., 175.-230.
– „Dr. Ivo Pilar - odvjetnik u Tuzli /1905.–1920./", *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije,* II/2007., br. 3/1/, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007., 11.-45.
– „Sudbina švicarske imovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.", *Časopis za suvremenu povijest*, XXXIX/2007., br. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 385.-418.

– „Organised Resistance to the Yugoslav Communist Regime in Croatia in 1945–1953“, *Review of Croatian History*, III/2007., No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007., 109.-145.
– „Novi prilozi za životopis Mile Budaka uoči Drugoga svjetskog rata“ (suator Stjepan Matković), *Časopis za suvremenu povijest*, XL/2008., br. 2, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 425.-453.
– „Jadranske teme u *Hrvatskom narodu* od travnja 1941. do rujna 1943.“, *Časopis za suvremenu povijest,* XL/2008., br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., 911.-932.
– „Proces Hranilović - Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta“, *Zbornik radova Hrvatska između slobode i jugoslavenstva,* Naklada Trpimir, HVIDR Zagreb, Zagreb, 2009., 167.-196.
– „Kako je stvarana negativna slika o nadbiskupu Stepincu i Crkvi“, *Zbornik radova Kardinal Alojzije Stepinac - Svjedok vremena i vizionar za treće tisućljeće*, Biskupski ordinarijat Varaždin, Glas Koncila, Zagreb, 2009., 49.-103.
– „Hrvatska pred sudom“, *Hrvatska revija*, 9/2009., br. 3, rujan 2009., Matica hrvatska, Zagreb, 2009., 4.-15.
– „Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.–1933. *Uvijek iznova Srbija* - radikalni zaokret ili dosljedni nastavak Pilarove političke misli?“, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, V/2010., br. 9 (1), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2010., 9.-74.
– „From Bias to Erroneus Conclusions“, *Review of Croatian History*, VI/2010., No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., 227.-250.
– „Pitanje državnosti Nezavisne Države Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, XLIII/2011., br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., 667.-698.
– „Pokolj širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hum i Hercegovina kroz povijest*, sv. II., Hrvatski institut za povijest, Sveučilište u Mostaru, Zagreb, 2011., 459.-490.
– „Bartulin's Tilting at Windmills: Manipulation as a Historiographic Method“, *Review of Croatian History*, VIII/2012., No. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012., 207.-268.

– „Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose“, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, VII/2012., br. 13 (1), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2012., 9.-76.

– „O pokušaju osnivanja Hrvatskoga komiteta u Švicarskoj 1943. godine: Diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića“, *Senjski zbornik*, 38/2012., Senjsko muzejsko društvo, Gradski muzej Senj, Senj, 2012., 217.-332.

– „Drugdje je Rod, tamo treba skakati! (Ili: nekoliko ganutljivih opaski o ispitnom gradivu na katedri hrvatske državne i pravne povijesti Pravnoga fakulteta u Zagrebu)“, *Časopis za suvremenu povijest*, XLIV/2012., br. 1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012., 167.-187.

– „Zakonske osnove i mogućnosti istraživanja zločina i žrtava u Hrvatskoj“, *Hrvatski mučenici i žrtve komunističke vladavine. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, Glas Koncila, Zagreb, 2013., 171.-181.

– „Razaranje Vukovara i Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju“, *Zbornik radova Vukovar ’91 – istina i/ili osporavanje (Između znanosti i manipulacije)*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Zagreb – Vukovar, 2013., 217.-238.

– „Presuda protiv Mile Budaka i družine pronađena je i objavljena“, *Društvena istraživanja*, XXII/2013., br. 2, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2013., 369.-375.

– „Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo“, *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja Blažene Djevice Marije, Hrvatski institut za povijest, Mostar-Zagreb, 2014., 425.-476.

– „Dnevnik Kerubina Šegvića 1943.-1945.“ (suautor Stjepan Matković), *Croatica Christiana Periodica*, sv. 77, Institut za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016., 197.-230.

– „Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina“, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, X/2015., br. 19 (1)-20 (2), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2015., 9.-160.

– „Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici“, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*, XI/2016., br. 21 (1), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2016., 45.-111.

– „Ante Starčević u ideološko-političkim previranjima uoči Drugoga svjetskog rata“, *Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti,* Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2017., 11.-32.
– „Ustavni amandmani (1971.) i Ustav iz 1974.: pokušaj spašavanja države osuđene na propast“, *Hrvatska i Hrvatsko proljeće. Zbornik radova sa znanstvenog skupa u organizaciji Matice hrvatske, Hrvatskog instituta za povijest i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2017., 415.-501.
– „Kaznionica u Lepoglavi“, *Enciklopedija Hrvatskoga zagorja,* Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, 2017., 399.
– „Nepoznati Matoševi radovi“, *Republika*, LXXV/2019., br. 3-4, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2019., 83.-93.
– „Organiziranje prvih političkih stranaka u hrvatskome iseljeništvu nakon Drugoga svjetskog rata“, *Društveno-povijesni kontekst političkog djelovanja u iseljeništvu: organizacije, stranke, pokreti (zbornik radova)*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 2020., 48.-71.

Tiskanje dovršeno u studenome 2020.

DO SADA OBJAVLJENO:

TOMISLAV JONJIĆ: Hrvatski nacionalizam i europske integracije

HRVATSKA IZMEĐU SLOBODE I JUGOSLAVENSTVA – zbornik radova sa znanstvenog skupa

VJEKO BOŽO JARAK: Iz biblijske povijesti. Vječne pouke Knjige nad knjigama

NEKOJI NAZORI I ZAPOVIJEDI sv. otaca papa glede nepravednog proganjanja izraelićana (pretisak)

DINKO JONJIĆ: Goli na Golom otoku: Od imotske gimnazije do Golog otoka

MAJA PAVELIĆ-RUNJE: O ljudima, o životu u književnom djelu Mile Budaka

KAZIMIR KATALINIĆ: Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990. (sv. I.)

KAZIMIR KATALINIĆ: Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1960.-1974. (sv. II.)

KAZIMIR KATALINIĆ: Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1974.-1980. (sv. III.)

ANTE DELIĆ: Ante Pavelić. Nepoznata pisma iz talijanskoga zatvora 1934. – 1936. Korespondencija Ante Pavelića i Georgesa Desbonsa

TOMISLAV JONJIĆ: Hrvatska kronika. Minijature o hrvatskoj politici 1996.-2020.

ISBN
978-953-8220-04-3
978-953-7573-54-6